Библіотека очень проситъ бережнѣе обращаться съ книгами.

Книги портятся отъ сырости (если кладутъ книгу на мокрый столъ, выносятъ на улицу незавернутой въ сырую погоду), отъ грязи (перелистываютъ книгу невымытыми руками, кладутъ рядомъ съ обѣденной посудой, и т. п.). Очень портится книга, если ее перегибаютъ (крышка съ крышкой) или кладутъ раскрытой на столъ переплетомъ вверхъ, если закладываютъ книгу карандашомъ, спичкой если загибаютъ углы страницъ, и т. д.

УПЛОЧЕНО
05
Н-72
0,5
г. 87
ПЕРЕВІРЕНО
05
Г. 87
Ц.Б. ПЕРЕВІРЕНО
1936 р.
Инв. № 10472

Нова Громада.

Літературно-науковий місячник.

29

...). П. Є.—
...сь жинку обду-
... у Царських
...го року. Б. Г.—
...Данила Танячке-
...Д. Д—ка.—Чехов-
...ъ Банулеско - Бодони.
...ід Гайсинської Земской
...ський, великий войовник.
. 133
. 144
..., ч. 7—8.—„Кіевская Ста-
...ратурно - Науковий Вістник",
...лаи", № 9.—„Украинскій Вѣст-

№ 9, Вересень 147

Що є в 9-и книзі:

Кримський А. Сам своє щастя розбив. Вірші . . . 1
Брандес Г. Анатоль Франс. Переклала Н. Г. (кінець) . 8
Чернявський М. Осліплення Париса. Опов. . . . 20
„ Устань і йди!... Опов. 23
Доманицький В. Володимир Антонович 27
Кропивницький М. За тридцять п'ять літ . . . 47
Бондаренко І. Велике повстання англійського народу . 65
О. М. Весняної ночі. Ескіз 88
Панасенко С. Народня школа і рідна мова на Вкраїні . 93
Лісак-Тамаренко. На страшний суд. Опов. . . . 107
Матушевський Ф. З россійського життя.
Значіння Думи.—Невдатна спроба скласти коаліційне міністерство.—Репресії і наслідки їх.—Ексцеси революційного руху.—Питання про диктатуру.—Закон про „военно-полевые" суди.—Міністерська програма реформ.—Закони 12 та 27 серпня і 19 вересня.—Слово і діло.—Смерть Трепова . . . 115
Ярошевський Б. За кордоном.
З'їзд професійних спілок в Англії.—Ірландська автономія.—Ліберальні партії в Германії.—З'їзд народньої партії в Мюнхені.—Роковий з'їзд німецької соціял-демократії.—Жіноча соціял-демократична конференція в Мангеймі . . . 129
Бібліографія.
I. Остап Луцький. В такі хвилі. (Поезиї 1902—1906). **П. Є.**—Овчинниковъ В. Паньска хвористь, або не берысь жинку обдуры. **В. П—й.**—Сусида. Що то було сказано у Царськихъ манифестахъ видъ 6 августа и 17 октября сего року. **Б. Г.**—Національна рада. **Б. Г.**—Павлик М. Листи Данила Танячкевича до Мих. Драгоманова (1876—1877). **Д. Д—ка.**—Чеховскій В. Кіевскій митрополитъ Гавріилъ Банулеско-Бодони. **В. Мировця.**—Переход на хуторі. (Від Гайсинської Земской Управи). **В. Д.**—Олександер Македонський, великий войовник. **Л. П—ського** 133
II. Українська пресса 144
III. Що є по журналах: „Зоря", ч. 7—8.—„Кіевская Старина", іюль—августъ. — „Літературно-Науковий Вістник", кн. IX.—„„Ukrainische Rundschau", № 9.—„Украинскій Вѣстникъ", №№ 12—14.
IV. Нові книги 147

TFCK

ВСЕСОЮЗНАЯ

САМ СВОЄ ЩАСТЯ РОЗБИВ.

I.

Перша зустріч.

На курорті коло моря,
Де розсівся наш гурток,
Підійшла ти, привіталась;
Сіла з нами на пісок.
Погляд кинула й на мене...
Я давно за тебе чув,
Що й розумна ти і вчена...
Весь тепер я спалахнув.
—„Ах, ви мабуть не знайомі?“
Каже нам одна з гостей.
—„Дуже радий“...—бурмочу я,
Не підводячи очей.
Тут дитинка підбігає:
—„Тьотю-Кетті!“... Ти—взяла,
Притягла її до себе
І за шию обняла.
Що ж мені так стало нудно,
І в душі якась печаль?
Що голубиш ти дитину,
То мені на теє жаль?!

II.

Тече розмова. Ти смієшся, рада...
Рука ж лежить на шиї у дитини.

Дивлюсь я мовчки. А в душі досада...
Очей не одведу з тії картини!
І сам собі глузую: „Що зо мною!
Адже я заздрий супроти дитяти?!
Невже ж я зацікавився тобою,
Хоч перший раз доводиться й видати?!

III.

За тиждень. (На перську тему, з Джамія).

Глянула ти,—я отерпнув од болю:
В серці—стріла.
Падаю... гину... Лиху мені долю
Ти принесла!
Мучусь... А чом собі справді сконати
Я не даю?—
Тліє надія: захочеш узяти
Здобич свою.

IV.

За місяць.

Тітку стрічаю... сміється:
—„Ну, дак коли ж під вінець?“...
— Хто під вінець?!!...—„Ви та Кетті!
„Треба ж робити кінець:
„Дівчина—гине за вами,
„Ви ж—то без неї вмрете“...
Я остовпів... і нічого
Їй не одмовив на те.
Швидче одбіг... застидався...
А в голові—наче чад:
„Кетті кохає!“... То—щастя?...
Чом же я щастю не рад!...
Доки не знав я про щастя—
Був поетичний співець;
Згинула вся поетичність,
Скоро я вчув: „під вінець“.

Нам під вінець?... Ти ж московка!
І росплодю я сім'ю,
Де од дітей буду чути
Мову чужу, не свою?!...
— Ні!—протестує натура:—
Годі!... не хочу Москви!
Гей, моє серце! мужайся!
Пута свої розірви!...
Так шепочу я, а серце
Стогне, скемить і рида:
„Кетті! ти щастя єдине!
Весно моя молода!"...

V.

„Я рідко бачив ласку од жінок
І вже, либонь, ніколи не побачу:
Негарний я, старіюсь між книжок...—
І... сам тепер своє я щастя трачу!
Все жертвую для тебе, краю мій!
Не зрадник я! я весь навіки твій!...
А чи пізнає хтось, мій рідний краю,
Що я себе на вівтар твій складаю!..."
І чую в голові недобрий сміх:
— Геть з п'єдесталу!... скинь з очей полуду!
Наплодиш ти вкраїнців, чи чужих,—
Хиба се не однаково для люду?
Йому ж однаково, котра нужа
Його вгризе, вкраїнська чи чужа!
Ти—пан! ти—пан! „Народній вівтар"... „жертва"...
Се панська мова, для народу мертва!
Тай чи велика жертва се твоя,
Що хвалиш так свою ти постанову!...
Тобі бридка—московськая сім'я?...
Тобі потреба—чути рідну мову?...
З чужинкою—для тебе тяжко жить?...
Дак ось чому ти хочеш розлюбить!
Не жертва це: тут еґоїзм—причина:
Зробила б так і кожная звірина.

Не смій казати: „Се, що я роблю,
Роблю для тебе, рідного народу!“
Ні! кідаючи милую свою,
Собі самому чиниш ти догоду!
Ти тішиш власний націоналізм,
І се не жертва: простий егоїзм.
Не смій брехать: „Себе я офірую!“...
Кажи простіш: „Я свій спокій рятую“.—
Такії думи голова снує,
А серце роздирається з одчаю.
В моїм коханню—щастя все моє,—
І щастя я навіки одкидаю!
Я ріжу душу, сам себе гублю:
Для рідної ж ідеї це роблю!
Це ж лютий біль!... Бо я—не скеля мертва!...
І я стогну: „Се жертва, жертва, жертва!“

VI.

Я молюся до Бога, благаю:
„Дай забути про милу скоріш!“...—
Помолюся—тай бачу з одчаєм,
Що кохаю іще гарячіш!
На колінах благаю я Бога:
„Дай забути туди мені путь“!...—
Підведуся...—до милого дому,
Аж сами мене ноги несуть!
Дак оце тая сила з молитви?!
Проклинаю ж, молитво, тебе!
Я не хочу і Господа знати,
Що слабому всі нерви скубе!

VII.

Раптом дощ!... А ми з тобою
Йшли бульваром, через луку.
Швидче зонта розіпнув я
Тай узяв тебе під руку.

Притиснулась ти до мене
І тремтіла... і тремтіла...
А мені горіло серце,
Аж і дихати не сила!

Хоч уста мої й мовчали,
Але нісся вопль до Бога
Із глибинь душі моєї:
„Боже! будь моя підмога!
„Придуши мій рот кліщима,
„Придуши мою природу!
„Не дозволь сказать „кохаю“,—
„Не з мого вона народу!“...

І крізь зуби процідив я:
„Взавтра... грають... тут... музики“...
А душа моя стогнала:
„Весь я т в і й!... я твій навіки!!“...

VIII.

„45—46“. (Остатня зустріч).

Взавтра маєш ти їхати звідси,
А сьогодні—в театр ідемо.
Це остатній я вечір с тобою...
Чи здолію не впасти в ярмо?
Ми прийшли, поспішаємо сісти
(Третій дзвоник подав уже вість).
Подививсь я на наші білєти:
„Сорок п'ять“..., разом з ним: „сорок шість“.

Н е р о з р і з а н а пара білєтів!...
І в душі моїй—стон самоти:
„Чом не можу в життю я так само
Вічно в парі з тобою пійти!“
„Сорок п'ять—сорок шість“... Перед нами
Ще десятків чотирі є місць.
Та чи буде там другая пара,
Як оця: „сорок п'ять—сорок шість?“

Ні, не буде! Ніхто не спроможен
Так любитись, як пара оця!...
І невже нам узавтра розстатись,
Не сказавши про те ні слівця?!

Ти чого так нервово трепещеш?
Ждеш од мене признання того?
Я страждаю, та ба! не признаюсь...
Ти—чужа: не з народу мого!...

От на сцені конає Трав'ята,
Весь заплèскав театр, аж гуде.
Люди, люди! На сцені ж не драма!
Справжня драма—в партері іде!

„Сорок п'ять—сорок шість" у партері—
Там трагедья така, що аж страх!
Лиш з біноклем її не побачиш,
Бо трагедія—в наших серцях.

IX.

(З арабсько-андалуського).

Подивився я в дзеркало вранці
(Попèреду ще й порох обтер)...
І жахнувся... Не можу впізнати,
Се ж *кого* я побачив тепер?!

Га! на мене із дзеркала глянув
Незнайомий, старенький дідусь!...
Ну, а досі я, навіть і вчора,
Бачив парубка!... Богом божусь!...

Аж згукнув я: „Та де ж він подівся
Учорашній отой молодик?!"...
І здається, що й дзеркало нишком
Висміває мій жалісний крик

Ще й глузує: Зустрінешся з нею,—
То й для неї ти будеш чужий.
Вже не скаже: „Здоров був, молодче!"
Скаже: „Хто ви, дідуcеньку мій?"

X.

ЗА ПІВ РОКУ.

Вчора балакав оратор.
Тема „Потреби людей“...
Воля..., братерство і рівність...,
Тисячі гарних ідей...
—Стійте!—кажу.—А народність?
Це вам згадати не тра?
—„Ат! Що ж такеє народність?
Слово! порожня мара!“
Тупо я глянув на мовцю..
Ех, сотворіння дурне!
Смієш ти звати марою
Силу, що нищить мене?!!
В жертву для неї спалив я
Щире кохання своє.
Біль по розбитому щасті
Дихать мені не дає.
Глянь: не стара ще людина,
Весь я—руїна стара!
Весь я зігнувся, посивів!...
Має се бути „мара“?!
Будь національність марою—
Зжерти мене не могла б!...
Ні! Це—гнітюча потреба,
І перед нею я—раб.
Можу ярмом її звати,
Можу її проклинать,
Але й прокляту народність
Не перестану кохать!

Москва, 29 мая 1906 р.

А. Кримський.

АНАТОЛЬ ФРАНС.

Г. БРАНДЕСА.

Кінець.

IV.

В більшости історичних писань, як відомо, есть та вада, що картини минулого переставляються відповідно до того значіння, яке вони стали мати в пізніші часи. І Гобіно Мікель Анджело говорить про Рафаеля так, як говорено про його в XIX сторіччу, коли називано їх укупі. У Оскара Уайльда Іван Хреститель, говорить те, що написано було в Євангелії не скоро після його смерти. Всюди в сучасній поезії та в сучасній умілості де тільки зачіпається Ісусів образ—все одно в якому дусі—чи в Пауля Гейзи, чи у японця Садакіхі Гартмана, або в данця Едварда Седерберга, він—головна особа, яка інтересує всіх.

Надзвичайно тонко Франс, у своїй повісті „Іудейський Прокуратор", поставив Ісуса на відповідне місце в душі римлянина сучасної йому епохи. Що Ісус, його життя й смерть інтересували тоді тільки невеличку групу простих людей з Єрусалиму, це зрозуміло кожному, хто вміє читати, уже через одно те, що Іосиф Флавій, який знає все про сучасну йому Палестину, нічого не знає й не згадує про його. Кажуть, що така подія, як роспʼяття на хресті, повинна була зробити враження, але ж забувають, яким звичайним та непомітним зʼявищем було роспʼяття на хресті в неспокійні часи. Підчас іудейської війни 70-го року, коли вбито було 13000 іудеїв в Скиѳополісі, 50000 в Олександрії, 40000 в Іотапаті, а всього 1.100.000, Тит роспинав на хресті пересічно по 500 іудеїв що-дня. Їх забірано в бран, коли вони тихцем прокрадалися за Єрусалимські стіни, мучено їх голодом, потім катовано, а потім роспинано, так що в кінці в Палестині вже не стало дерева на хрести.

Головною дієвою особою Франс узяв Тита Елія Ламію, якому присвячені 17-і вірші в 3-ій книжці пісень Горація,—молодого гульвісу, якого Тиверій, як говорить Франс, вигнав за еротичний злочин проти жінки одного консула. Як він приїздить у Палестину, його гостинно приняла сем'я Понтія Пілата. З того часу минуло сорок років. Елій Ламія давно вернувся в Італію; тепер він купається в Баях і саме сидить над стежкою на шпилі, читаючи свого Лукреція, коли це проз його проходять раби з ношами, і йому здається, що чоловік, який на їх лежить, його колишній приятель.

І справді виходить, що це Понтій, який живе тут на водах укупі з своєю старшою дочкою, удовою. Вони пригадують давні часи. Понтій оповідає, скільки клопоту мав він через цих іудеїв, що не хотіли поклонитися імператорському потретові на корогвах і лекше було їх забити до смерти, ніж змусити на його молитися. Вони тільки й знали, що прибігали до його, вимагаючи смерти якомусь нещасливому, що зробив цілком не зрозумілий Понтієві злочин і який здавався йому таким саме божевільним, як і ті, що його обвинувачували. Ламія говорить, що Понтій не помітив, що у цих іудеїв есть також і гарні риси. Але він признається, що йому особливо подобаються їхні жінки. Він бачив одного вечера, як одна з їх танцювала, піднявши вгору руки, під музику кимвалів, на нікчемному килимі, в напівтемному шинку. Танець був варварський, спів хрипкий, але рухи її тіла просто зачаровували, а погляд танцівниці нагадував Клеопатру. Вона мала пишне руде волосся, і він довгий час ходив усюди за нею. „Але вона втікла від мене,—говорить він далі,—як молодий галилейський проповідник та чудотворець з'явився в Єрусалимі. Вона ввесь час була біля його і приєдналась до невеличкої купки мужчин та жінок, що не відходили від його. Ти його, звісно, пригадуєш.

— Ні,—говорить Пілат.

— Його звали, здається, Ісусом; він сам із Назарету.

— Я його не пам'ятаю,—говорить Пілат.

— Ти повинен був його розіп'ясти на хресті.

— Ісус,—бубонить Пілат,—з Назарету...—зовсім не пам'ятаю.

Ось яким оригінальним способом керує думкою в читача Франс, і вся його вмілість у його глибокій правді.

Він такий не нахильний розглядати відносини Пілата до Ісуса в освітленні пізніших часів, що заставляє римського намісника зовсім забути про факт цілком звичайний для його, а Ламію пам'ятати про його тільки через Магдалину.

Франс змалював Магдалину ще раз в оповіданні „Laeta Acilia“ в збірнику Balthasar. Тут вона, вигнана з Іудеї, приїздить на кораблі до Марселю і силкується навернути до християнства жінку римського войовника, що прийняла її до себе. Римлянка бажає мати дитину. Марія обіцяє молитися за неї. Як вона вдруге приходить до неї, виявляється, що Лета Ацілія вагітна. Тоді Магдалина оповідає їй, що сама була грішницею, як побачила вперше прекрасного мужа, Сина людського. Сім бісів він вигнав з неї. Вона кинулась перед ним навколішки в домі Симона та й вилила на божественні ноги Равві все миро з алавастрового глечика.

Вона переказує слова, які ласкавий учитель сказав на її оборону, як ученики, зневажаючи її словами, хотіли її одштовхнути. З того часу вона жила під захистом учителевим, неначе в новому раю. Через те, як він воскрес, вона перша його побачила.

Але римлянці здається, що Магдалина хоче збудити в неї огиду до спокійних радощів життя. До цього часу вона навіть не догадувалась, що єсть на світі инше щастя, опріче того, яке вона знає.

„Я не хочу знати твого Бога. Ти занадто його любила. Щоб заробити в його ласки, треба падати йому до ніг з розплетеним волоссям. Це не личить жінці римського войовника. Іди своїм шляхом, іудейко! Твій Бог не може стати моїм. Я не була грішницею і ніколи не сиділо в мені сім бісів. Я не блукала шляхами роспусти. Я чесна жінка. Іди своїм шляхом!“

Франса приковує до цих образів контраст між переживаннями обох жінок—релігійно-еротичною палкою радістю азіятки та визначеним традіцією подружнім коханням римлянки.

Таким способом, як поет, він завжди зустрівається з історією.

VII.

А тим часом до числа тих багатьох річей, у які він не вірить, належить також і наукова історіографія. Історія малює ми-

нулі події. Але що таке „подія“? Видатний факт. Хто рішає, чи цей факт видатний, чи ні? Це рішає на свій смак історик. До того ж факт занадто складна річ. Як же малює його історик? Таким складним, як він є справді? Це неможливо. Значить, він його обтинає та скорочує. Але історичний факт з'являється наслідком неісторичних або невідомих фактів. Як же історик може довести їхній з'язок?

Ці думки так турбують Франса, що він аж тричі їх висловлює: в передмові до La vie litteraire, в *Поглядах д. Жерома Куан'яра* і *в Епікуровому Саду*. Як поет, він любить віднімати сміливість у вчених своїм ваганням. Неможливо,—запевняє він,—знати минуле; щоб прочитати все те, що треба прочитати, не стане людської сили. Двічі оповідає він про це притчу і що-разу з однаковим змістом.

Як молодий царевич Земир став перським царем, він скликав учених із свого царства і сказав їм: „Мій учитель виясняв мені, що царі повинні знати історію всіх народів, щоб не помилятися. Напишить мені всесвітню історію та зверніть увагу на те, щоб вона була повна“.

Через двадцять років учені знову прийшли до царя, а за ними йшов караван з дванадцятьох верблюдів і кожен верблюд віз на собі 500 томів.

Секретарь академії сказав невеличку промову і здав усі 6.000 томів.

Царь, що мав дуже багато клопоту, керуючи державою, подякував їм.

— Але я прожив уже половину свого життя,—сказав він,—і коли навіть доживу до старости, то не встигну прочитати такої довгої історії. Скоротіть її!

Учені працювали ще двадцять років і вернулися з трьома верблюдами, що везли 1.500 томів.

— Ось наша праця; ми, здається, не проминули нічого важливого.

— Дуже можливо. Але я вже старий. Скоротіть історію та поспішайтеся!

Всього через десять років вони вернулися з молодим слоном, що віз 500 томів.

— Цього разу ми виложили дуже коротко.

— Це правда, але скоро кінець моєму життю. Скоротіть іще!

Через п'ять років секретарь вернувся. Він ішов на милицях та вів на поводі маленького ослика з товстою книгою на спині.

— Поспішайтеся,—сказав йому офицер,—царь умірає.

— Мені доведеться вмерти, не довідавшися про історію людскости,—сказав царь.

— Ні,—відповів старий учений.—Я можу оповісти її трьома словами: люде родилися, мучилися і вмірали.

Через це, не вважаючи на те, що мав великі здатности до того, щоб бути вченим, Франс став новеллістом та романістом, а не істориком.

Хоча він не такий пессиміст, як можна думати на підставі останніх слів. Люде в його мають також і радість, і він завже обстоює вартість радости перед усяким аскетизмом та вченням про те, що мука—це добро.

Але ця невіра до історії типічна в його скептицизмі.

VIII.

Найвища розумова загостренність небеспешна, бо тягне за собою непевність. У того, хто бачить речі з усих боків—інтерес до людскости може потопнути в погорді до людини. І тоді, маючи чисто пессимістичний розум, легко стати прихильником жорстокого гніту. Франс був дуже близький до цієї небезпешности. Ще перед десятьма роками здавалося, що його розвиток практично міг довести його так саме до реакції, як і до радикалізму.

Як салдатам заборонено було читати книжку Абеля Германа (Hermant) Le Cavalier Miserey, досить добрий військовий роман, в якому критиковано військо—Франс писав:

„Я знаю тільки деякі місця славетного наказу, який командір дванадцятаго полку стрільців звелів прочитати в Руані. Ось вони: „Кожен конфіскований екземпляр Le Cavalier Miserey буде спалено на гної і кожну людину, що належить до війська і в якої знайдено буде екземпляр цієї книжки, посажено буде до тюрми". Це не дуже елегантна фраза, але я все-таки більше хотів би написати її, ніж усі 400 сторінок роману".

Тоді вважано за злочинство зачіпати військо. Хто знає, що Франс потім писав про його, той зрозуміє, як він страшенно відмінився.

Як настав момент крізісу, то виявилося, що ця людина мала не тільки розум та талант, як мають инші, а ще й волю, і що в глибині своєї істоти він був скептиком тільки в тому розумінні, що зберіг віру в ентузіязм, віру в законність великого розумового повстання, яке підняло XVIII сторічча, та ентузіязм до його.

Як поет, він мав дві головних сили. Перша—простодушність, через яку його сотворіння не маріонетки, як це часто бачимо у Вольтера, а вільно пересовуються своїми ногами, та живуть цілком незалежним життям, якому не перешкоджає автор. Простодушність надає цим істотам самостійну природу.

Другий елемент у його—вміліть. У його есть те, що він сам називає трьома великими властивостями французького письменника: зрозумілість, зрозумілість і зрозумілість. Але це тільки одна з основних рис його умілости. Він має до того ще поміркованість і такт, про які сам, як справжній француз, каже, що вони і творять справжню умілість. Коли Золя, як романіст, і викликав у його до себе огиду, то це саме через те, що цьому італійцеві в такій високій мірі бракувало, як артистові, почуття міри. Сам Анатоль Франс, як повістярь, дуже видержаний.

Йому не стає запалу; і еротичним він ніколи не буває; еротика у його—тільки епікуреїзм. У його есть еротичність та розумова загостренність—перша в дуже значній мірі і остання в такій, що переважує все.

Взагалі він більше художник та мислитель, ніж поет. Делакруа говорить, що умілість—це прибільшування в відповідному місці. Прибільшування у Франса в тому, що він вкладає до голови своїм постатям безліч дотепних думок, які иноді ледві поміщаються в його книгах (дивись багато сторінок у Thais та в Balthasar), або яким иноді доводиться шукати місця по-за ними в цілих томах, як наприклад: *Погляди Куан'яра*, *Епікурів Сад*, значна частина Pierre Nozier. У його більше ідей, ніж почуваннів. Він на все реагує дотепною думкою, все тягне до свого суду,—не тільки людські передсуди та інстітуції, але й саму природу.

Він докоряє їй, напр., за те, що вона так рано народжує молодість і заставляє нас далі жити без неї. Молодість повинна з'являтися в кінці, як цвіт життя, як стан метелика, що у комах

буває після стану гробака та лялечки, і як остання, як вища ступінь метаморфози, повинна безпосередно попереджувати смерть.

Сам Франс свого найвищого розвитку досяг на останці. Бо в своїй пізнішій метаморфозі, як він виступив борцем, він не втратив ні найменшої частини своєї іронії, або артистичної переваги, одного з результатів іронії. Ніколи ця іронія не святкувала таких тріумфів, як у найблискучішому з його бойових творів *Аметистовому перстені*, де найлегковажніші вчинки rendez-vous за rendez-vous і адюльтер за адюльтером стають кільцями дотепно сплетеного ланцюга інтриг, що мають на меті виконати честолюбне бажання молодого фінансового барона одержати запросини на мисливство до високо-консервативного аристократа і які доводять до того, що пронозуватий та підлесливий піп одержує єпископський перстень. Цей піп усюди плазував і своїм приниженням заставляв ворушитися мужчин та жінок. Та ледве його зроблено єпископом, як він зараз же скидає з себе маску і з'являється войовничим слугою церкви, непримиримим ворогом держави.

Ми потопаємо тут поглядом у цілій безодні іронії.

Як артист, Франс навіть тоді, коли він найбільше войовничий, зберегає свій олимпійський спокій.

Що йому не бракувало запалу по-за межами умілости,—це виявилось у той день, коли тонкий скептик круто змінив напрямок і як бойовий письменник пристав до певної партії,—як народній оратор, заявив себе радикалом-соціялістом.

Він не був прирожденним оратором. Але своєю величністю заробляв собі поспіх. Щоб прикувати з самого початку увагу мас, він звертався до чогось конкретного, напр., до якої-небудь старої народньої казки. Він оповідав одного разу про чарівного атлета, що міг ставати вогняним драконом, а коли дракона вбивано, ставав зовсім свійською качкою. „Я мимоволі згадав цього атлета,— говорив він далі,—коли мені довелося цими днями читати програми, що порозклеювали на стінах націоналісти. Ми бачили, як на наших вулицях та бульварах у їх полум'я пашіло з очей, з горла та з ніздрів. Як грізні дракони, роспускали вони крила та показували свої страшні кіхті. І все-таки їх подужано і вони воскресають тепер до нової проби сили з гладенькими перами, з таким виглядом наче вони належать до наших свійських птахів,

і з покірним голосом свійської тварини. Яка надзвичайно дивна метаморфоза!"

Ця передмова була така комічна та популярна, що відразу привернула слухачів, які довго не перестаючи сміялися та весело плескали.

Одного вечора в жовтні 1904 р. в Парижу, як члени скандинавських парламентів [1]) поїхали на бенкет до міністра чужоземних справ д. Делькассе, де вони мали випадок побачити найвище громадянство і в тому числі дипломатичний корпус з його елегантними дамами в чудових туалетах, я вважав за краще, замість, щоб дивитися на цю привабливу виставу, поїхати в Трокадеро, де в той вечір мали говорити перед великим зібранням троє з найславетніших діячів Франції, яких запросила соціялістична партія.

Зала вже була повна-повнісенька, але ті, що порядкували зборами, ласкаво зоставили мені місце на естраді біля ораторів,— це дало мені змогу обхопити одним поглядом 6000 чоловік, що сповняли увесь партер та всі ложі аж до стелі у величезному, дуже гарному будинкові. Залу збудовано як величезний театр, в якому сцена така саме заввишки, як перший поверх. Слухачі зібралися завчасу і ждали з напруженою увагою.

Ці три оратори—це були Франсіс де-Прессансе, Жан Жорес і Анатоль Франс,—найсуворіший борець за справедливість з усіх французьких політиків, найкрасномовніша людина у Франції на одностайну думку всієї нації і найбільший французький письменник.

Промова Франсіса де-Прессансе була проста та відрізнялася гордою силою. Це була красномовність гугенота. Він сходить і стоїть прямий та спокійний, говорить без жодного руху, не звертається до публіки, об'єктивно тільки апелюючи до почуття справедливости в инших. Він оповідає факт за фактом і поясняє їх. Спосіб вислову у його такий упевнений, що він ніколи не шукає слів, хоч як швидко говорить, ніколи не уриває фрази, хоч як

---

[1]) Брандес їздів до Парижу, коли д'Етурнель де-Констан спеціяльно запросив туди скандинавських парламентських діячів. *Ред.*

Бувши в Парижу він сказав у Сорбонні цікаву промову про вплив Франції на літературу скандинавських країв. *Увага перекл.*

швидко вона в його вихоплюється. Він ніколи не спиняється навіть на мить, хоча це звичайний спосіб французьких ораторів, щоб сказати щось особливо влучне та сильне і цим викликати оплески. Він не дає на їх часу і говорить далі не роблячи паузи; ніщо не ворухнеться в його на обличчу,—він наче їх не чує.

Коли прийшла Жоресова черга, поприймано навколо з естради всі стільці, бо йому потрібно було, щоб вона вся була вільна. Красномовність у великого соціяліста чисто католицька. Він нагадує славетних проповідників з неаполитанських церков. Він так саме виріс на півдні, як і вони. І так саме, як вони, він почуває потребу просторої трибуни, на якій можна ходити підчас промови, можна спинятися, повертатися і крутитися на всі боки.

Голос у його нагадує голосну трубу на страшному суді. Ледві він починає говорити, як од цього металевого згуку вгорі під стелею починають труситися вікна. Своїм голосом він цілком не вміє штучно користуватися, він не здержує його навіть спочатку, зовсім не вживає ні crescendo, ні diminuendo; з першого до останнього слова він увесь серйозність та запал. Через те навіть у залі, де може поміститися 6000, його голос здається занадто дужим на такий простір і згуки иноді відбиваються неприємно. Його було б краще чути, як би він більше себе берігг.

До того ж він має сценічний талант. Схиливши голову, він кидається, неначе штурмовий таран, на невидимого ворога. Або нахиляється наперед, розставивши руки, і раптом випростується. Або схиляється до землі, зчулюється і тоді відразу випростується одним рухом. Він говорить із запалом і вкінці увесь обливається потом. Його форма—пафос; пафос войовничий та чоловіколюбний.

Він не зовсім добре уміє себе обмежувати в своїй імпровізації. Він говорить занадто довго. Все ходить та ходить перед вами ця сутула постать, широкоплеча, кремезна, важка та груба з массівними членами та короткою шиєю; все миготить перед вами ця кругла голова, це гарне обличча з широкою бородою. Поруч з Жоресом Франс та Прессансе скидались на оленя та на коня поруч із волом.

Франс властиво не говорив, а читав; він завжди так робить,—можливо через те, що як письменник, він занадто береже кожну свою фразу, щоб віддавати її на жертву випадкам хвилини

Його виклад—це видержана до кінця іронія, крізь яку де-не-де проскакує серйозність, що робить ще більший вплив через те, що зустрівається дуже не часто. Його стиль вимагає, щоб ні одного слова не було проминуто або переставлено на инше місце. Але він заробляє у публіки успіх та викликає своїм поміркованим тоном сміх і співчуття. Франс оповідає про те, що трапилося, і становить знак запитання і слухачі всміхаються; знак вигуку—і вони повинні подумати. Він становить скобки, і між їхніми дугами виразно видко всю нахабність тієї нісенітниці, що стоїть по-за ними.

Спочатку Франс говорив про те становище, яке сотворив Бонапартів конкордат, і про те, що держава платить гроші попам трьох, але тільки трьох релігій—католицької, протестантської та іудейської, але тільки цих трьох,—бо сюди не належить, наприклад, магометанська віра, хоча на протязі минулого сторіччя у Франції стало підданих магометан далеко більше, ніж вона мала протестантів та євреїв.

Франс жартом натякнув на давнє оповідання Боккаччіо про три перстіні, яке Лессінг позичив у його для свого *Натана*.

„У нас міністер культів, так саме як батько в староєврейській притчі має три перстні. Він не говорить нам, який між ними справжній і робить дуже розумно. Але коли він уже має не один перстень, то чого ж у такому разі тільки три? Наш Отець Небесний дав своїм синам більше, ніж три перстні, і дав їх так, що не можна відрізнити, де справжній. Пане міністре культів? Через віщо у вас не всі перстні Отця Вашого Небесного? Ви оплачуєте працю священиків деяких релігій, а инших—ні. Але ж ви не граєте ролі судді над релігійною правдою. Ви не будете запевняти, що правда у цих трьох релігіях, бо кожна з них енергічно осуджує дві останніх."

Справді, умови в яких стоїть це питання у Франції, страшенно нерозумні. Але вони все-таки кращі, ніж у Данії, бо держава однаково відноситься до трьох релігій, в той час як у нас вона піклується тільки про одну. Це залежить не від того, що у Франції більше діссидентів ніж у Данії, бо католиків там 98 процентів, протестантів 1,6, євреїв 0,14. Зате магометан там більше, ніж 8 мілійонів.

Франс висміював стару формулу: „вільна церква у вільній державі". Це все одно що сказати: „узброєна церква в розброєній державі".

10472

„Ми повинні, — говорив він, — дати церкві, яку відділено від держави, волю, але не цілковиту, надприродню волю, яка не існує, а волю справжню, обмежену всіми иншими волями. Будьте ж певні, що церква не буде вам за це вдячна. Вона вважить таку волю за глум та за образу."

Франс далі почав говорити про відносини між Європою та Східною Азією. Він таким способом розвивав свою тему. Європейські держави мають таку звичку: тільки починаються розрухи в небесній Імперії, — вони посилають туди, кожна зокрема або всі вкупі, салдатів, які втихомирюють крадіжками, насильствами, грабуванням, підпалами та душогубством і заспокоюють край гарматами та рушницями. Беззбройні китайці не обороняються, або обороняються дуже погано.

„Через це їх рубати і зручно і легко. Вони звичайні та церемонні, але їх докоряють за те, що вони не почувають сімпатії до європейців. Наші обвинувачення проти їх рідні тим, які виставляв Дюшал'ю проти своєї горілли. Я знав цього добродія, що привіз до Европи першу горіллу. Він сам надзвичайно скидався на цю тварину і скидався на неї в усякому разі більше, ніж на людину".

Франс почав оповідати про його. Він застрелив у лісі з рушниці горіллу-самицю. Умираючи, вона стискала в обіймах свою дитину. Дюшал'ю вирвав у неї дитину і потяг її за собою через усю Африку, щоб продати її в Европі. Але молода тварина давала йому привід скаржитися на неї. Вона була якась нелюдяна. Вона вважала, що краще вмерти з голоду, ніж жити із своїм хазяїном. Вона не хотіла нічого їсти. „У мене не ставало сили, — пише Дюшал'ю, — поробити що небудь з її поганою вдачею."

Ми маємо таке саме право скаржитися на китайців, яке мав Дюшал'ю скаржитися на свою горіллу.

Франс далі говорив про жовту небезпечність для Европи і казав, що її не можна порівняти з білою небезпечністю для Азії. „Жовті люде не посилали буддійських місіонерів до Парижу, Лондону та Петербургу. Так саме на французькому березі ніколи не з'являвся жовтий експедиційний корпус і не вимагав собі шматка землі, на якій жовті не повинні були б слухатися ні держави, ні законів, а корилися б тільки своїм мандаринам. Адмірал Того не приходив до нас із своїми кораблями і не бомбардував пристань

у Бресті в інтересах розвитку торгівлі між Японією та Францією. Він не палив Версалю во ім'я найвищої освіти та моральности. Він не забірав до Токіо малюнків з Лувру та фарфору з Елисейського палацу.

„Звичайно вважають, що жовті занадто мало пішли наперед шляхом поступу, щоб могти так точно імітувати білих. Не вірять у те, щоб вони могли коли-небудь піднятися на такий високий ступінь моральної культури. Та й як вони справді можуть бути такими моральними, як ми? Адже вони не християне."

Таким простим способом і з такою одначе глибокою іронією Франс уміє захопити аудіторію, яка складається з заступників далеко не одного соціяльного класу. Коли цікаво було слухати оратора, то не менше також цікаво було уважно дивитися на слухачів та помічати, як слова його захоплювали їх та який ентузіязм у їх викликали.

Але їх назавжди приковує до Франса не стільки його дотепність, скільки він сам,—те, що він ученний, який має цілих три культури, навіть більше—що сам творить собою маленьку культуру, цей мудрець, якому все земне життя здається тільки маленьким сином зверху на земній кулі і через це кожне людське бажання нічим, цей глибокий розум, що може бачити всяку річ з усіх неоднакових боків і який упевнився, що те, що існує, стоїть, в найгіршому випадку, на такому самому ступіні, як і те, чого ми не знаємо,—заявляє себе сином революції, стає на бік простого народу, виголошує свою віру в свободу, викидає ввесь свій багаж та виймає меч із піхви,—ось що захоплює його слухачів з народу, ось що прості люде розуміють та вміють шанувати.

Це їм показало, що в письменникові жила людина, в великому письменникові—мужній громадянин.

Перекл. Н. Г.

ОСЛІПЛЕННЯ ПАРИСА.

Оповідання.

Уже три дні дим повивав землю і мляво тягся зі сходу на захід, а вночі хмарне осіннє небо то в однім, то в другому краї прояснювалось і червоніло, будячи в людях трівожні й важкі почуття. Люде спинялись на перехрестках і, дивлячись на червоні хмари, про щось шепотіли, а собаки сумно вили.

Всі ждали того, що повинно було бути, що неминуче наближалось зі сходу й освітлювало свій шлях пожежами.

І на підкряжнівськім хуторі ждали своєї черги.

За сі три дні уже всіх панів навколо зрабовано. Черга була за підкряжнівським хутором. І там ждали страшного часу. І коли вранці здалека по шляху на хутір долинув людський гомін і почулось незвичайне торохкотіння колес, то всі разом зрозуміли, що то значить.

— Ідуть грабувать!...

І грабіжники прийшли. Вони оточили хутір з усіх боків і кинулись на його, як роздратовані бджоли: все панське, нажите мужичими руками, скроплене мужичим потом, повинно бути одібране або розбите, спалене, знищене, щоб і сліду його не зосталось.

Грабіжники ламали двері вимбарів і комор, вибірали звідти зерно і зсипали на свої вози, виносили всяке збіжжя й ділили між собою. Далі повиганяли з базів скотину, а з кошар овець, і кожен брав собі те, що йому подобалось, і не счинилось ні однії суперечки або сварки: вистачало всього на всіх.

Повиводили із стаєнь коней і розібрали й їх собі.

І ніхто не ґвалтував і не обороняв панського добра. Наймити й наймички стояли й дивилися на те, що творилось, і осміхались. Ім було і якось ніяково, а проте й весело, що в дворі стільки чужого народу, і всі так поспішаються й метушаться, і кожен бере, що хоче. У всьому тому було щось надзвичайне, неначе несподівано надійшло якесь свято.

Не сміялись тільки пан та управитель. Вони сиділи в своїх домах за запертими дверима і тремтіли з жаху, а сім'ї їх плакали...

Коли повиводили з стаєнь усіх коней, то наприкінці невеличкий руденький чоловічок, у полатаній рудій свитині, у великій з розідраним верхом шапці, вивів буланого породистого рисака Париса і, підвівши високо над головою повод, гукнув:

— Хто хоче? Кому?...

Парис прудко обвів очима подвірря і, труснувши густою роскішною, хвилястою гривою, насторочив вуха й захропів, одступаючи назад: скрізь були чужі люде і творилось щось недоладне.

— Стій! Не хочеш?...—гукнув чоловічок і смикнув що сили поводом.

Удила вдарили Париса по щелепах, і він з болю й образи гордо звівся на диби, висмикуючи повод з рук у чоловіка.

Той ледве встояв на ногах, а шапка зсунулась йому на потилицю.

— Стій, падло! — гукнув він, злісно загравши невеличкими очима й аж присідаючи до землі, щоб удержати коня на місці.

— Веди його сюди, на серед двору!—гукало кільки голосів.— Сюди, сюди! Хто хоче рисака?...

Париса вивели на-серед двору, і він стояв, гордо підвівши вродливу голову, ставний і нервовий, готовий знов звитись на диби й кинутись геть од сього людського натовпу.

Мужики обдивлялись на його з усіх боків.

— Гарна штучка!...

— Конячка не погана.

— Бери, Нечипоре, собі: будеш жінку катать!—яхидно радив сіряк з відлогою старенькому обшарпаному кожушкові.

— Хай він тобі здохне!—соромливо осміхнувся той в сивувату скудовчену бороду.

— Бери, бери, Нечипоре! — гукали, сміючись, другі.—Коник нічого собі, саме по тобі!...

Всі реготались, але ніхто не наважувався взяти собі Париса: не підхожий.

— Давайте мені! — пробився крізь натовп якийсь хлопець у драній свитині.—Давайте мені, я візьму.

— Тю на тебе, що ти з ним будеш робить? У вас з матірю й собаки ніде держать, а він коня хоче. Геть!—одштовхнув рудий дочасний володарь Парисів хлопця і знов смикнув за повод.

Парис жахнувся, захріп і рванувся з рук.

— Так хто ж візьме?

— Нікому він не потрібен! Хай зостається панові.

— Панові?... Хай краще здохне! Тпру, проклятий!...—крикнув рудий чоловічок, знов смикаючи за повод і, підбігши до Париса, ударив його чоботом під бік.

Парис шарахнувся геть, але не вирвався, а тільки боляче обшморгнув поводом руки своєму мучителеві. Він хропів, тяг за собою на поводі чоловіка і злякано поводив своїми чепурними блискучими очима.

— А, ти он як?... Так ось тобі!...

Чоловічок хутко нагнувся, загорнув полу свити й витяг з кишені ніж. Ніхто не встиг отямитись, як він, мов кішка, вчепився в голову Парисові і двічі вдарив його ножем. В одне око і в друге.

— Ось тобі!... Ось тобі!...

Кров бризнула Парисові з очей. Він що-сили метнувся назад і заржав од болю й жаху.

— Що ти зробив, ироде!—гукнув хтось з людей до рудого ката.

— Те, що бачив!—злісно буркнув той, кидаючи повод і витираючи об землю ножа.—Панське бидло, нехай пропадає!...

. . . . . .

Парис, тремтячи всим тілом, стояв серед двору й витягши наперед голову, жалібно ржав. З очей йому текла кров, бігла вниз і падала на землю. Він стояв на одному місці й на його ніхто не звертав уваги, бо вже звився вгору огонь на току і в базах: останній акт драми кінчався іллюмінацією.

Грабіжники тікали з хутора, навантажені здобиччю, а хутір горів. Скоро увесь великий двір спустів.

Парис стояв серед двору на тім самім місці, дивився незрячими очима на пожежу і плакав кривавими сльозами.

М. Чернявський.

Устань і йди!...

Оповідання.

Цвіли окації. Їх солодкий, наркотичний дух стояв над городом і здавалось, що ввесь город—і будинки, і паркани, і вся земля—все пахне тим духом.

Молодик прорізався на чистому небі.

Микита Степанович, товариш прокурора, з непокритою головою тихо ходив по тротуару біля своєї кватирі перед відчиненими вікнами туди й сюди, і ввесь він пропахався духом окації, і сам, у свіже-випрасованому чешунчовому піджаку, здавався собі квіткою.

Він не звертав уваги на прохожих і навіть трохи злякався з несподіванки, як до його звернувся, близько нахилившись, старий високого зросту чоловік і сказав:

— Вибачте, добродію... Чи не можна у вас повечеряти?...

Хутко збагнувши, що може в їх не стане вечері на зайвого чоловіка, Микита Степанович дивуючи з такого несподіваного прохання, промовив:

— Почекайте хвилинку, я зараз вам скажу,—і пішов у хату.

Через кільки хвилин він вийшов з хати.

— Заходьте, будь ласка!—сказав він своєму несподіваному гостеві й увів його в хату.

Там уже горіло світло, і жінка й діти Микити Степановича здивовано оглядали гостя.

— Я—подорожній... У вашому городі в мене немає нікого знайомих, то вибачте, що турбую вас,—говорив він, сідаючи біля столу.

Господиня заспокоювала його, що він ні трохи не турбує їх, і взялась лагодити вечерю.

Микита Степанович скоро розбалакався з подорожнім, і якась підсвідома сімпатія потягла його до сього старого, бідно вдягнутого, сухого і трохи згорбленого, довговолосого чоловіка.

Вони розмовляли про ті місця, де був подорожній, і де бував і Микита Степанович, і про людей з тих місць. Скоро й жінка сіла до їх.

Гість вечеряв не хапаючись, хоч видко було, що він голодний, і як він повечеряв, то Микита Степанович попрохав його ще трохи посидіти, бо йому не хотілось так скоро розлучитися з сією людиною, що так просто і так незвичайно, невідомо звідки, прийшла до його в хату й невідомо куди піде. Його цікавила та таємність, що обгортала гостя: він не говорив, куди він ідв і чого йде, і хто він сам такий, і не можна було розібрати, що воно таке за людина, хоч можна було догадуватись, що се людина інтелігентна.

З попереднього свого досвіду, придбаного на посаді слідчого, Микита Степанович був певен, що гість його запевне „не з тих“,—не політичний аґітатор, не делегат який-небудь. Але хто і що він?

Коли гість згодився зостатись і знов налагодилась тиха розмова, Микита Степанович, червоніючи з ніяковости й боячись образити свого гостя, спитав, щò примушує його на старости літ отак мандрувати по світу.

— Ви простіть мене... Я розумію, що се незручно, але мені хотілось би...—говорив він мов винний.

— А чому ж,—зовсім спокійно відповів подорожній.—Чому ж, я роскажу.

І очі його враз засвітились якимсь внутрішнім вогнем, і обличча освітилось радісною ласкою.

— Колись я жив, як і всі живуть. Жив негарно... темно жив, у темноті душі. Зло проти людей гніздилось у мене в душі, зло проти себе, зло проти всього, в що вірять люде.

Очі подорожнього втупилися в одне місце, усміх промайнув по його обличчу, і він хвилину замислився, немов там десь далеко, за стінами цієї хати, де він сидів, за межами того города, де він тепер був, він бачив своє минуле життя—таке далеке й таке чуже, і в той час таке близьке йому.

— Негарно жив, бо не мав, не чув у душі Бога... І одного разу я намислив собі смерть заподіяти. Ліг спати в останню ніч... Тут і трапилося зо мною...

Він увесь мов просвітлів і глянув на Микиту Степановича.

— Бог прийшов до мене.

— Як?—увесь потягшись до подорожнього, прошепотів той.

— Приснився мені сон,—мов у якомусь гіпнозі говорив подорожній.—Бачу я свою батьківську хату...—На покуті під образами сидять покійний батько й мати. Вечір, чи ніч, бо горить лампадка і в хаті сутінь. Я увіхожу в світлицю і всією істотою почуваю, що тут єсть щось надзвичайне. Се чую з усього. Бачу це з повернених до мене ласкавих і спокійних очей батька, якого я так тяжко ображав і з яким ми тяжко ворогували, що і вмер він, проклявши мене і не знявши свого прокльону. Бачу ласкаво-радісні очі матері й починаю розуміти, що з ними єсть іще хтось, хто помирив мене з ними, хто просвітлив їх душі. І я разом здрігнувся, глянувши на покутя на образи. І тут сталося чудо: фарби на образі, перед яким горіла лампадка, зворухнулись, мов ожили, і з кіота на мене глянуло живе обличча Спасителя. Живі божеські його очі... Я не можу росповісти вам, які вони були, скажу тільки, що вони пронизали мене всього. І я се почув усим чуттям моїм, і здрігнувся... І зараз я бачу ті очі, і завжди і всюди їх бачуї ніколи не забуду.

У словах подорожнього було стільки віри, стільки впевнености, що здавалося—він справді й зараз бачe перед себе той образ, і вся його істота здрігається з жаху й здивування.

Мороз побіг по-за спиною в Микити Степановича, а подорожній, мов у гіпнозі, говорив далі тихо-тихо, мов боячись, щоб привид не розвіявся й не зник від його слів.

— Мовчки дивився Спаситель на мене, але той погляд пронизав усю мою душу, усю глибиню моїх таємниць... і осудив мене за життя моє! І я впав, як стояв, і в розпачі заплакав не сльозами, а душею моєю... І тут я почув, що погляд Спасителя зласкавлюється, що мені ще може бути прощення і я, поборовши німоту язика мого, скрикнув: „присягаюсь“ Я заприсягся покаятись у гріхах своїх, стати новим чоловіком. І Спаситель сказав мені:—„Устань і йди!“

— Ті слова Бога мого я зрозумів так: устань, підіймись високо над усім, що приковувало тебе до землі, робило тебе рабом і йди—будь вільним, шукай того, чого душі твоїй треба,

шукай скрізь, по всьому світу, поки життя твого. І я встав і пішов.

Подорожній замовк. І мов зачаровані, з широко розплющеними очима, сиділи Микита Степанович і його жінка й не могли вимовити слова...

— І ось і тепер час іти. Прощавайте. Спасибі за хліб, за сіль!...

Подорожній устав з-за столу, перехрестився, стиснув руки господині й господареві дому й пішов з хати.

Микита Степанович пішов за ним.

— Прощавайте,—мов у-вісні сказав він, одчиняючи йому двері й зостаючись на порозі.

— Прощавайте! Спасибі за хліб-сіль!

І як гість зник у прозорій млі ночі, Микита Степанович рвонувся був за ним, щоб покликати його назад. Але подорожнього вже не було видно.

„Хто він такий?" — питав себе Микита Степанович. — „Невже просто тільки псіх?...—і не міг дати відповіді, і його самого потягло кинути все, забути своє минуле, визволитись душею від усих турбот життя й піти, піти за „ним", шукати нового життя, нового світу. Піти шукати Бога...

Він стояв на ґанку і легкий нічний вітрець обвівав його пахощами й обсипав цвітом окації. І він гостро, десь у глибу душі своєї, почув, що не може піти отак, що в його не стане сили на це, і заплакав.

Цвіт окації падав йому на голову й на плечі і, мов торсаючи, кликав кудись. А він стояв і плакав.

М. Чернявський.

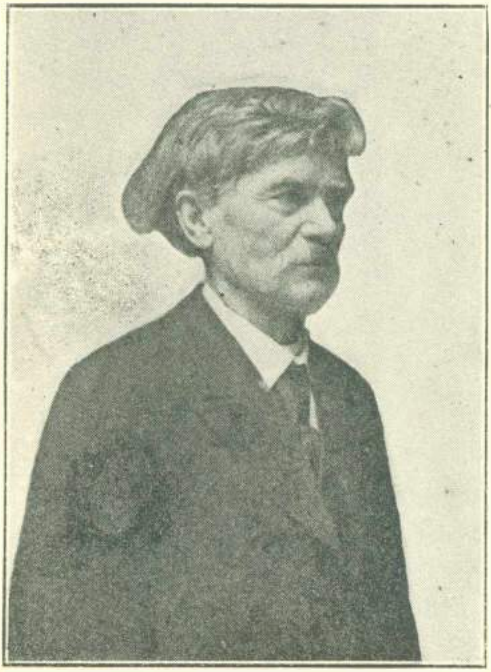

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ.

З нагоди 45-літнього ювилею наукової і громадянської діяльности.

Присвячує учителеві своєму

Учень.

„Українській діяч XIX ст.—се певного рода мініатюра національного життя України [1])"—ці слова справедливіше буде прикласти до визначної особи В. Антоновича більш, ніж до кого иншого: в протязі усього життя його, з того часу як став він людиною громадською, в його особі, як у люстрі, відбивалися всі події того життя, якого зазнала українська нація за останніх 4—5 десятиліть. Хто здолав би розповісти докладно, в цілості, біографію Антоновича (а цього тепер, крім його самого, ніхто не зробить), той рівночасно подав би нам образ того ліхоліття, якого зазнала українська нація за останніх півстоліття, а найдужче відчували проводирі її—інтелігенція, якої одним з найвизначніших членів був Антонович. Розповісти ж про де-які моменти громадської діяльности високошановного ювилята могтиме дехто з його ближчих знайомих старшого покоління, кому довелося працювати на тій самій ниві та поділяти заразом і тяжкі, й сумні, і радісні хвилини, що випали на долю нашій країні, нашому людові. Коли ж беру на себе сміливість подати перед очі громадянства де-які звістки з громадянського, мало відомого досі, життя Антоновича також і я, один з останніх вже його учнів по університету (з другої половини 90-х років), то до сього спричинилися де-які щасливі обставини. Хоча я й не зазнаю тих часів, коли шановний професор і український діяч дійшов зеніту своєї слави, але мені поталанило кілька років студентського життя мого прожити під

---

[1]) Д-р С. Томашевський.—Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. У Львові, 1906, стор. 1.

одним дахом з Володимиром Боніфатовичом і через те трохи ближче стати до цеї на диво сердечної, чутливої, простої надзвичайно, та до кожного прихильної людини... Живучи побіч його і мавши щасливу нагоду бачити й чути В. Б-ча не випадково як-небудь, здалека та зрідка, а раз-у-раз, я й користуюсь тепер з того, щоб долучити і свій голос до тих старших і більш од мене тямущих людей, що привітали вже і ще вітатимуть високошановного ювілята. Нехай ці кілька сторінок, що подаю почасти слідом за иншими авторами, почасти на підставі власних споминів та з оповідань самого В. Б., будуть виявом щирої моєї вдячности та признання не тільки як шановному вельми вчителеві, а й дорогій особисто людині, від якої багато зазнав я і науки доброї, й того досвіду життєвого, на які такий багатий наш В. Б. Антонович.

Коротеньке, голе curriculum vitae д. Антоновича таке. Народився він р. 1834 в Махнівцях, бердичівського повіту, в Київщині в польсько-шляхетській родині. Гімназіяльну освіту здобув в 2 одеській гимназії; скінчивши її на 16 році свого віку, року 1850 вступив на медичний факультет Київського університету, який також скінчив, і зараз потому перейшов на історично-філологичний, і р. 1860 вийшов кандідатом історичних наук. Два роки був кандідатом-педагогом (викладав латинську мову) в 1 Київській гімназії, а з р. 1862 і до 1865, з де-якими перервами, читав всесвітню історию в Київському кадетському корпусі. Р. 1863 вступив на службу до канцелярії генерал-губернатора, і зразу його призначено до праці у „Временный комитетъ для разбора древнихъ актовъ", де він того ж таки року осягнув визначну з-за його наукової відвічальности посаду головного редактора Комисії, яку до того обнімав проф. Іванишов. Цю посаду Антонович удержує аж до р. 1882. Року 1870 за дісертацію „Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра" здобув од Київського університету степень магістра „русской исторіи", а разом з тим покликано його доцентом на катедру, а р. 1878, по обороні докторської дісертації „Очеркъ исторіи великаго княжества литовскаго", обібрано його в ординарні професорри; з р. 1880 до 1883 був він деканом історично-філологичного факультету, а з р. 1890

став вислуженим професcором і остається членом факультета в характері „заслуженого“ професcора й досі.

Уже ці біографічні відомости показують, що д. В. Антонович весь свій вік працював для науки, і справді, заслуги його на цім полі величезні. Ще до того, як мав вступити у „Временну комиссію для разбора древнихъ актовъ“, почав він працювати під приводом відомого історика Іванішева, і одразу виявив велику здібність використувати першорядної ваги джерела—архивний матеріял.—Це уміння з'ужитковати матеріяли (архивний чи опублікований уже, або сирий археологичний), глибокий критичний розум та брак якої небудь наперед поставленої собі теорії (за одним виїмком—„Изслѣдованіе о козачествѣ по актамъ 1500—1648 г.“—перша наукова розвідка д. Антоновича, де він, почасти під впливом Іванішова, приступив до аналізи з наперед поставленою собі гіпотезою про постання козаччини і тим вельми собі пошкодив) спричинилися до того, що в українській історії та археології д. Антоновичові по справедливости належить перше місце. І хоч Костомаров, напр., має більший розголос; хоч твори його, як і його ім'я, як історика, значно більше відомі широкому суспільству, особливо россійському, ніж ім'я історика Антоновича, та проте це не есть ще показчик того, що Костомаров справді перевисшує Антоновича на полі української чи взагалі русської історії. Костомаров має свої особливі прикмети, які роблять його популярним, приступним: у нього переважує метод дескриптивний, він надає писанням своїм як найбільше драматизму, ефектовности, пеклується взагалі про зовнішню форму, не поглубляючися в предмет, тим часом як для Антоновича ці прикмети зовсім маловарті: у нього натомість бачимо ми більш критики, аналізи, об'єктивизму, більш освітлення подій і з'явищ доби, яку він малює. В його розвідках, чи то історичних чи археологичних, вражає читача гармонія між ідеєю й фактом. Він не дає наперед жадної готової вже думки, яка б проймала оповідання та заставляла б наперед вже дивитися на факти очима автора. Схема його праць дуже проста: після потрібних історичних відомостей та пояснень наступає грушованнє сирого матеріялу (часом додається покликання на друковані джерела),—та й усе. Але ті голі факти мистецькою рукою історика так логично уложено, в такій ясній перспективі, що ідея встає перед вашими духовними очима сама, і не

вважаючи на те, що автор зовсім про читача не дбає, не має на думці спеціяльної мети—вражати фантазію та почуття його,—розвідки Антоновича читати дуже лехко, і не вважаючи на сухий виклад, вони заставляють читача не тільки *думати,* але й *почувати* та уявляти собі час, події й людей, про які в них іде мова.

Основним мотивом усіх історичних праць Антоновича (за деякими лишень виїмками) есть протиставлення двох чинників: утвореного польським життям та історією чинника шляхетно-аристократичного і утвореного руським (українським) народом—демократичного. Дійсно, вся история правобічної України („південно-західного краю"—по офіціяльній термінології) є не що инше, як боротьба цих двох чинників ворожих між собою постійно, яких помирити жодним способом не можна, і в боротьбі між ними, на протязі цілих чотирьох віків, перемагає то одне, то друге, надаючи, в залежности од того, чія перемога буває, иншої закраски певному історичному моментові... Д. Антоновичові довелося почати свою громадську—спочатку, а далі й наукову працю саме в такий історичний момент, коли вже історія склала рахунок тій боротьбі. Але перш ніж рахунок той було підписано і віддано до історичного архиву, д. Антонович, що належав з походження свого до одної сторони (польсько-шляхетської), а діячем довелося йому виступити на користь другої (української), порвавши усякі звязки з першою,—зазнав мимоволі наслідків тієї віковічної боротьби, і наслідки ті відбилися на ньому так нещасливо, що він залишив громадську діяльність та присвятив себе науці. Але за те Україні пощастило придбати собі вірного сина та чесного робітника, праця якого значить для неї більш, ніж—праця десятків та сотень инших кревних її синів.

Про початок громадської діяльности д. Антоновича та про відношення до того польського табору ми знаємо найбільш, дякуючи тому, що справу цю свого часу освітив сам д. Антонович та товариш його Т. Рильський в „Основі".

Д. Антонович був з походження членом польсько-шляхетської родини, осілої на Вкраїні. Змалечку він чув од своїх, що усі люде, які оточають його, поділяються на дві цілком протилежні групи: панів—і „бидло", „хлопів"... Він бачив, підростаючи,

що не саме тільки станове та економічне становище стає основою такого поділу, але культура, віра і національність з усіма її придатками. Одна группа живе, говорить і молиться по-панськи, друга—по „хлопську“. Станова ріжниця не розріжняється од ріжниці національної та релігійної... І не звичайна етнографічна ріжниця та відчуження існує між цими двома группами, але взаємне презирство та ненависть, утворені давнійшою історією... Такі відносини були між селянством та дворянством в Правобічній Україні: був пан (поляк) і хлоп—бидло,—tertium non datur! Питомої української інтелігенції не було; россійське дворянство, яке завелося тут після польського повстання, переважно не живе в своїх маєтках, та од того й не велика шкода для селян; сільське духовенство—в незручних економічних відносинах до народу, та само воно по духу далеке од селян, бо вже помазане панською культурою. Допомоги українському людові—ні звідки! Польське дворянство (шляхта) визнавала свої власні ідеали та шляхетсько-католицькі упередження, бокувало од Россії, в якій бачило один лишень варваризм, виставляло в противність їй свою ніби то культуру... Але дух часу не минув і цих консервативних кругів, і так, чи инак і там відбився,—з'являються в 30—40 р.р. „балагульщина“, „козакофильство“,—з напрямком цілком поверховим, але безперечно демократичного характеру: перше—це наслідування одягу простих людей та звичок його, а друге—напрям літературний: шляхетсько-польське ідеалізування українського козацтва,—і той ідеалізм викликав цілу козацько-польську літературу. Але це ще були невинні забавки панства демократизмом. При кінці р.р. пятидесятих і на початку шестидесятих, з початком всероссійського визвольного руху, демократичні ідеї захопили інтеліґенцію правобічної України досить глибоко,—з'явилася молода партія, яку вороги охрестили прізвищем „хлопоманів“. Хлопомани щиро спочували гіркій долі українського люду, розуміли, що становище його потрібно полегчити, що треба поважати той народ, бо він перестав бути в очах їхніх „бидлом“, яким він був в очах шляхти; розуміли, що треба його вчити і вчити його мовою. Ідеї їх справді були високі та гуманні, але ті, що визнавали їх—були дітьми батьків своїх: вони ладні були пожертвувати частину свойого традіційного „я“, своє шляхетство, але цього було мало: або віддай все своє „я“, або краще не треба нічого! Як „хло-

помани" не намагалися погодити одне з другим: панство і польськість із українством, але практичних наслідків з того не могло бути ніяких,—дальш порожніх мрій на соціальні та політичні теми вони не змогли піти. Але між тією „хлопоманською" молодю знайшовся гурток людей, який зрозумів і наважився поглянути на справу ясними очима. Він зрозумів, що він мусить, або зректися працювати для українського люду, або—перескочити через останній рів, що відділяє його од народу,—зректися ворожої та ненависної цьому людові національності. На чолі того гуртка і стояв Антонович, що був тоді ще студентом. Цей перший виступ його на поле громадської діяльності для його особисто був подією великої ваги, тією переломовою хвилиною, що кидає свій слід на ціле життя чоловіка і освітлює йому шлях до правдивої мети. Подія та коштувала йому не дешево: не мало довелося йому через неї крови й нервів попсувати, а за те вона дала українській нації визначного діяча, який увесь вік свій, не покладаючи рук, служив їй, придбавши тим собі певне місце в пантеоні діячів українського відродження.

От як малює нам суть поглядів того гуртка один із його членів, небіжчик Тадей Рильський. „Ці люде „хохломани", вийшовши з української сполячені шляхти та роблячи досліди над минувшиною місцевого життя й сучасними його потребами, дійшли до зрозуміння своєї національної солідарности з місцевою українською людністю і вважають інтереси його найближчими собі інтересами. За найголовнішу річ в своїй громадській діяльності вони вважають просвіту народню на його рідних основах, розвиток громадського життя, і в цьому напрямі працюють, роблячи це спокійно й систематично. На них нападаються (пансько-шляхетські группи в правобічній Україні), обзиваючи їх погляди та діяльність національним одступництвом, але вони на це відповідають, що це тільки вихід на праву путь; що той, хто хоче справді бути користним для якого-небудь громадянства, не може лишатися в ролі колоніста, що працює на користь метрополії, що уся їхня праця відповідає місцевим простонароднім інтересам, які вони беруть за вихідну точку увсіх своїх поглядах" („Основа", 1861, XI—XII, 99).

Не лехко прийшлося тому гурткові тоді. Те громадянство, якого вони зреклися, повстало на їх, сиплючи прокльони та обви-

нуваченя, а того й не хотів ніхто розуміти, як важко їм зважитись було на те „одступництво“, скільки треба було на те моральної відваги та прихильности до свого ідеалу та любови до покривдженого народу. Дорікали Антоновичеві чимало і в літературі, і це примусило його виступити з відомим символом своєї віри— „Моя исповѣдь“ („Основа“, 1862, I), який він опублікував, сподіваючись, що сим хоч „трохи, може, пособить цілій групі людей з'ясувати своє становище в південно-західньому краї“. Ось що він там між иншим каже:

„Да, г. Падалица (письменник шляхетського напряму, що обертався до Антоновича з друкованою полемикою і між иншим докоряв його за зрадництво), вы правы! Я перевертень, но вы не взяли во вниманіе одного обстоятельства, именно того, что слово „отступникъ“ само по себѣ не имѣетъ смысла, что для составленія себѣ понятія о лицѣ, къ которому приложенъ этотъ эпитетъ, надо знать, отъ какого именно дѣла человѣкъ отступился и къ какому присталъ,—иначе слово это лишено смысла—оно пустой звукъ. Дѣйствительно, вы правы. По волѣ судьбы, я родился на Украйнѣ шляхтичемъ, въ дѣтствѣ имѣлъ всѣ привычки паничей и долго раздѣлялъ всѣ сословныя и національныя предубѣжденія людей, въ кругу которихъ воспитывался. Но когда пришло для меня время самосознанія, я хладнокровно оцѣнилъ мое положеніе въ краѣ, я взвѣсилъ его недостатки, всѣ стремленія общества, среди котораго судьба меня поставила, и увидѣлъ, что его пололоженіе нравственно безвыходно, если оно не откажется отъ своего исключительного взгляда, отъ своихъ заносчивыхъ посягательствъ на край и его народность. Я увидѣлъ, что поляки-шляхтичи, живущіе въ южно-русскомъ краѣ, имѣетъ передъ судомъ собственной совѣсти только двѣ исходныя точки: или полюбить народъ, среди котораго они живутъ, проникнуться его интересами, возвратиться къ народности, когда-то покинутой ихъ предками, и неусыпнымъ трудомъ и любовью, по мѣрѣ силъ, вознаградить все зло, причиненное ими народу, вскормившему многія поколѣнія вельможныхъ колонистовъ, которому эти послѣдніе за потъ и кровь платили презрѣніемъ, ругательствами, неуваженіемъ его религіи, обычаевъ, нравственности, личности;—или же, если для этого не хватитъ нравственной силы, переселиться въ землю польскую, заселенную польскимъ народомъ, для того чтобъ не

прибавлять собой еще одной тунеядной личности, для того чтобъ наконецъ избавиться самому передъ собой отъ гнуснаго упрека въ томъ, что и я тоже колонистъ, тоже плантаторъ, что и я посредственно или непосредственно (что, впрочемъ, все равно,) питаюсь чужими трудами, заслоняю дорогу къ развитію народа, въ хату котораго я залѣзъ непрошенный, съ чуждыми ему стремленіями, что и я принадлежу къ лагерю, стремящемуся подавить народное развитіе туземцевъ, и что невинно раздѣляю отвѣтственность за ихъ дѣйствія. Конечно, я рѣшился на первое, потому что сколько ни былъ испорченъ шляхетскимъ воспитаніемъ, привычками и мечтами, мнѣ легче было съ ними разстаться, чѣмъ съ народомъ, среди котораго я выросъ, который я зналъ, котораго горестную судьбу я видѣлъ въ каждомъ селѣ, гдѣ только владѣла имъ шляхта,—изъ устъ котораго я слышалъ не одну печальную, раздирающую сердце пѣсню, не одно честное, дружественное слово (хоть я былъ и паничъ), не одну трагическую повѣсть объ истлѣвшей въ скорби и безплодномъ трудѣ жизни... который, словомъ, я полюбилъ больше своихъ шляхетскихъ привычекъ и своихъ мечтаній. Вамъ хорошо извѣстно, г. Падалица, и то, что прежде чѣмъ я рѣшился разстаться съ шляхтой и всѣмъ ея нравственнымъ достояніемъ, я испробовалъ всѣ пути примиренія; вы знаете и то, какъ были съ вашей стороны встрѣчены всѣ попытки уговорить вельможныхъ къ человѣческому обращенію съ крестьянами, къ заботѣ о просвѣщеніи народа, основанномъ на его собственныхъ національныхъ началахъ,— къ признанію южно-русскимъ, а не польскимъ того, что южно-русское, а не польское; вы были, вѣдь свидѣтелемъ, какъ подобныя мысли возбудили вначалѣ свистъ и смѣхъ, потомъ гнѣвъ и брань и, наконецъ, ложные доносы и намеки о коліивщинѣ. Послѣ этого конечно, оставалось или отречься отъ своей совѣсти, или оставить ваше общество;—я выбралъ второе и надѣюсь, что трудомъ и любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы признаютъ меня сыномъ своего народа, такъ какъ я все готовъ раздѣлить съ ними".

Я навмисне подав чималий витяг з цеї сповіді, бо вона нам дає ясно зрозуміти, які мотиви керували молодим Антоновичем та його товариством, коли вони рішуче одсахнулася од польсько-шляхетського табору і стали в лави українських діячів... З неї ж ми

бачимо, що молодечі сподіванки В. Б. на те, що Україна колись може оддячить йому за невинну працю на користь українському людові, не зрадили його, і ім'я Володимира Боніфатовича записане назавжди на скрижалях мученицької долі українського народу.

В. Б. згадує в своїй „Исповѣди" про те, що його „еретицькі" думки викликали нарешті брехливі доноси й натякання на колівщину; а крім того відомо, що трохи згодом, незабаром після польського повстання, видано було у Вильні брошюру одного з обрусителів південно-західного краю, у якій він каже, що шляхта польська на судових допитах свідчила, ніби то вони пристали до повстання через те, чо боялися хлопоманів, Антоновича та Рильського, які хотіли підбурити народ та перерізати їх, дворян. Ми вже тільки що бачили, через що властиво польська шляхта важким духом на Антоновича дихала та вигадувала на нього усе, що тільки вигадати може сліпа злоба та безсила помста, одначе ці брехні та доноси тяжко відбивалося на Антоновичеві й довго були причиною великих неприємностей для його самого, і для всіх тих, що так, як і він, думали й робили. Крім усяких набріхувань та поклепів в літературі та прессі, розлючене панство вживало проти їх ще й більш радикальних заходів. Пригадую, з оповідань самого В. Б., такий епізод.

Шляхетно - польське „дворянство" перед повстанням мало право вибірати своїх людей на де-які уряди адміністративні та судові. З'їхавшися в-останнє на дворянські вибори (р. 1860), воно покликало до суду шляхетського—Антоновича й де-кого з його товаришів, маючи в руках дуже великої, як їй здавалося, ваги документ—власноручний листок—програму, profession de foi, того гуртка, чи взагалі тих людей, що разом з Антоновичем одстали од польсько-шляхетського громадянства та пристали до українства. В листку тому, як на наші часи, були дуже звичайні речі: говорилося про толеранцію до всякої віри, до всяких націй, про те, що українці повинні мати право на існування нарівні з иншими національностями,—одне слово, те, що ми бачимо в „исповѣди" Антоновича. Але в цій невинній програмці шляхта побачила велику небезпеку для себе і взагалі для спокою в країні. І от привіддю (Антоновича), разом з иншими людьми його гурту, покликано до шляхетського суду, обвинувачуючи їх в „атеїзмі" та знищенню польської нації. Та судді ті такі вбогі на розум були,

що збити їхні обвинувачення не великих заходів потребувало. Посилаючись на текст програми, що була в руках у суддів, Антонович усі накручування розпорошив, хоч як панове судді намагалися цілком ясні слова на щось злочинне повернути. Серед суддів був один учений чоловік—Бобровський, який прямо сказав, що він навіть дивується з того, який напрям узяла судова комісія. Антоновича виправдано, але під умовою, що зречеться усього того, що написав у програмі. Певна річ, на це він не пристав. „В такому разі,—заявили судді,—вас чекає багато неприємностей!“ „Що ж,—буду терпіти!“—одповів на це Антонович.

І справді, не багато минуло часу, як на Антоновича, як з мішка, посипалися доноси. Антонович тоді (року 1860) був учителем, на посаді на-пів коронній, на-пів приватній (кандидатом-педагогом по латині в 1-й гімназії). Про доноси на себе довідався він аж ад свого начальства, куратора, відомого Миколи Пирогова. „Що ви таке наробили десь там, їздячи по селах, що на Вас стільки доносів вже есть?“ (А доносів було не трохи, не багато—аж 43). Вас обвинувачують, що Ви різанину Поляків проповідуєте, та инше!“ Антонович розповів йому всю справу, через що його особою шляхетство так пильно цікавиться. Дійсно, при кінці 50-тих років, ще як Антонович та Рильський студентами були, то кожного літа, скоро скінчаться в університеті виклади, звичайно в місяці квітні, купували вони гуртом (утрох, вчотирьох) конячку та воза й об'їздили українські села—спеціально з етнографічною метою, щоб на власні очі побачити життя селян, мало відоме їм, вихованим були в шляхетських родинах. За кілька таких подорожів вони об'їхали Київщину, Поділля та Волинь, частину Бесарабії, Катеринославщини, Харьківщини та Херсонщини і справді нічого на думці не мали, крім близчого обзнакомлення з життям та побутом українського селянства. Отсі от подорожування й були сілью в оці шляхті, і вона без найменшого вагання вигадувала, що тільки могла постачити їм багата їхня фантазія: і підбурювання селян, і проповідування різанини на поляків, і знищення католицької та й усякої взагалі віри, і т. и. Усім тим обвинуваченням дано, як то кажуть, „законний ход“. Антоновича і ще 17 осіб покликано в спеціальну комисію, цим разом не шляхетську вже, а просто жандарську. Головою тії ко-

мисії був такий собі Андрієвський [1]). Цей Андрієвський, треба признати, був чоловік людяний і, ставлячи запитання, уважно вислухував і записував те, що одповідано йому, не чіпляючись до людини з доброго дива. Зовсім инакше поводився другий член комисії жандар Грибовський (поляк), який через кожних кілька хвилин стереотипно додавав: „а все-таки, що ви не кажіть,—я вам не вірю: ви таки проповідували різанину, а тепер викручуєтесь!“ А то ще один із членів комисії ще на хитріші способи брався: коли Антонович давав одповіді, він раптово перебивав його і зненацька запитував: „а хто у вас предсідателем був?“ Тобто несподівано спіймати хотів... Антонович мусів попросити голову комисії, щоб той заборонив цим занадто цікавим добродіям перебивати його та заважати йому тоді, як він обдумує відповіді на поставлені запитання. А запитань тих було мабудь не трохи, коли допитувались його з 10 годин ранку та аж до ночі. Коли Андрієвський узявся нарешті до того, щоб з-вести до-купи увесь матеріал, то побачив, що з цієї справи нічого не можна витягти й залишив її. Антоновича проте віддано під догляд поліції.

Як відбивався на Антоновичеві догляд той—про це може свідчити такий випадок. Одного разу Антонович та Рильський поїхали до товариша свого на село на кілька день. Не встигли вони туди прибути, як уже пристав довідався про них і, ніби за якоюсь дрібненькою справою, з'явився до того добродія, що в його вони гостювали. Приїхав та й сидить... Куди гості, туди і він за ними. Бачать гості, що неперѣливки,—кажуть хазяйнові, що завтра мають вже назад їхати „А, їдете? то й добре!“—додає пристав, і заспокоюється. Через якийсь час довелося Антоновичеві бути у одного знайомого лікаря, а до того лікаря вчащав той пристав, і не знаючи про знайомість лікаря з Антоновичем, росповів йому про свою пригоду. „Маєте, одібрав я звістку, що в село Х. приїхало два революціонери... Я вже знаю, що то за люде!... Узяв 10 поліцейських, приїхав туди, сховав їх у повітці, а сам пішов до хати, щоб їх арештувати. І уявіть собі, що я побачив? Я сподівався стрінути людей здорових, грубих, а бачу—один ле-

---

[1]) Здається, той самий Марк Андрієвський, чиновникъ генер.-губернатора Васильчикова, який р. 1859 розбірав справу про Шевченка (по доносу панків, що ніби Ш. „богохульствовав“) і виправдав його.

жить на ліжку й труситься (Рильський був тоді хворий і справді лежав на ліжку, укритий кожухом, бо його трясла пропасниця), а другий—малого зросту, тихо говорить і ввічливо поводиться!"

Серед таких обставин довелося розпочати громадську й наукову діяльність В. Б. Антоновичеви. Досить сказати, що за перші три роки після віддання його під поліційний догляд, його тягано аж 12 раз на допоти. В ці прикрі для нього особисто часи в київській „Коммиссіи для разбора древнихъ актовъ" браковало людини, яка б керувала роботою комісії. Проф. Іванішев, що був головним редактором її видань, виїхав у Варшаву, і М. Юзефович, голова комісії, звернувся до В. Б., про якого він чув, як про людину талановиту, працьовиту і до такої роботи здатну. Він ото й покликав В. Б-ча в комисію, і літ із 6 чи з 7 його вже не чіпали, бо Юзефович, який тоді велику силу мав, умів усякі гострі стріли на В. Б. на бік одвернути. Так було аж до часу, на початку 70 років, коли Антонович, разом з иншими, заходився коло заснування „Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Географическаго Общества", що, під прапором етнографії, мало на меті з'єднати до наукової роботи всі українські сили.

Але попереду ніж про це оповідати, вернуся ще раз до часів студентства В. Б. Антоновича, щоб коротенько переказати те, що довелося мені чути про участь його в першій студентській українській організації. Засновано її було при кінці п'ятьдесятих років, і спершу до неї пристало не більше як з 6—7 чоловіка. Цікаво буде довідатися, як вона засновувалася. Прочули якось Антонович та Рильський, що в інтернаті університетському есть один чудний чоловік—Микола Ковалевський (не Мих. Вас., що після відомий був своїми зносинами з Драгомановим, а инший), який, була поголоска, об'являє себе українським імператором. Розшукали цього оригінала. Певна річ, ніяким імператором він себе не об'являв, а був просто свідомий українець, чи, як тоді казали, „українофил": він домагався, щоб була українська школа, українське урядування (автономія) і т. и. Згодом почули, що есть в тому ж таки інтернаті ще якийсь Панченко, про якого слава пішла скрізь, що коли до нього прийшли з села прості мужики, його батько та мати, то він з великою пошаною їх зустрів, свого мужицького роду не соромлючись. Приєднали до гурту і Панченка. Далі пристав до його ще студент Пантюхов (живий ще й те-

пер), Ященко,—от і склався студентський гурток, який незабаром так розрісся, що налічував 300—400 чоловіка. Були в тому гурті і Драгоманов, і П. Житецький, і Білозерський, і Єфименко й Чубинський; українська громада у Київі зросла так на силах, як ніколи, навіть опісля. Але вже року 1862 почався занепад. Тоді вислано в Архангельщину Чубинського, де-хто з громадян притаївся, боячись репресій, инші скінчили університет і розійшлись по світах, по посадах усяких поосідали,—лишився знову невеликий гурт людей, мало чим більший од первістного. До того ж трапилася ще сумна пригода і в середині громади: скарбівничий В. Юзефович (син Михайла), прибравши до рук громадську кассу, кудись із нею зник. Пропали усі кошти громадські—рублів може 400—500, що як на ті часи і для таких людей незаможніх, з яких складалася громада, був гріш не аби-який. Через брак грошей мусили спинитися усякі справи громадські. А як тяжко збивалася копійка до копійки, щоб громадську кассу побільшити, можна бачити хоча з того, що В. Антонович, який мав славу доброго цирюльника, стриг і голив товаришів і з кожного брав по 3 коп. в громадську кассу, а на иншого, як дуже вже патлатий був, то ще й додатковий податок накладали.

Ця студентська громада, в якій В. Б. безперечно грав визначну ролю, для української справи дуже у великій послузі стала. Вже досить того, що вона виховала в своєму гурті багато відомих українських діячів,—як ото вище згадані,—що поставили вперше на науковий грунт українське питання і значно поглубили його та назначили стежки, якими вже дальшим поколінням лекше було йти.

До громади київської зверталися часом українці і з инших міст. Так при кінці р. 1862 приїздив і бував у громаді Куліш, на якого тоді молодь прямо таки молилася, але він під час свого приїзду розчарував усих. Почалося з того, що він став лаяти Білозерського, що з того, мовляв, і редактор нездатній, і що „Основу“ треба припинити та розпочати діло на-ново, засновавши новий журнал. На це йому одповідали цілком раціонально, що поки немає нового журналу, не можна кидати того, що вже есть, а В. Б. не вдержався і закинув йому згаряча, що це, мовляв, не гарно поводитися так з своїми приятелями. „У мене друзів немає: у мене всі або вороги, або „захребетники!“—одказав на це Куліш“.

Окрім наукової праці, дуже продуктивної й цінної, яку провадили члени громади, де-які з них, як В. Б., В. Беренштам та инші, працювали і практично—по „воскресних школах", яких у Київі заведено було аж кільки. Між иншим вони завели були, так звану, 7-класну школу, де вчили по українськи; инші члени працювали по недільних школах, де теж учили українською мовою.—Усе це не могло, певна річ, таємницею бути для тих, кому не слід було про тее знати, а особливо, коли ще де-хто, як напр., В. Б., був і під доглядом поліції.

Особливо ж прикрі часи для усього громадянства, і для В. Антоновича спеціяльно, настали після польського повстання, після того, як Каткову та товариству його поталанило видати і щасливо „пустити в оборот" український „сепаратизм", і цю дуже зручну етикетку наліплювати кожному українцеві, який більшменш отверто заявить себе діяльним українцем. Розуміється, усіх „основян", (що брали участь в журналі „Основа", яка перестала виходити з кінцем р. 1862), а між ними і д. Антоновича, зачислено було до людей вельми небезпечних, „сепаратистів", що тільки й думки мають, щоб одірватися од Россії... До старих обвинувачувачень та переслідувань В. Антоновича за відступництво од польської нації, тепер ще прилучається нове обвинувачення, видане тими, кому з тієї вигадки могла якась користь статися... Очевидно, що про якусь ширшу, показніщу громадську діяльність годі вже йому було й думати—лишилося одно поле, на якому можна було працювати—поле науки. І В. Антонович виявляє надзвичайно велику продуктивність, обдаровуючи українське громадянство вельми цінними історичними працями, збогачуючи небагату українську історичну науку вельми коштовними працями, які і зараз, і багато літ ще згодом матимуть першорядне значіння. За двадцять літ редакторства в „Комиссіи для разбора древнихъ актовъ" В. Антонович видав 13 великих томів Архива Юго-Западной Россіи (а всіх за 50 літ істнования Комиссії вийшло лишень 25), і з цих тринадцяти—7 його власного видання, а 2 видано із його збірок ним же пізніше. Та крім такої живої і плодовитої участи у виданню „Архива", В. Антонович зредагував також три окремих видання цієї ж Комиссії—збірники літописів. До кожного тому „Архива" долучено розвідку на підставі того матеріялу, який в ньому міститься. Таким чином, за час свого редагування, Анто-

нович написав 7 коштовних праць, які хронологично ідуть так: „Изслѣдованіе о козачествѣ по актамъ 1500—1648“ (1862—3), 2) „О происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ юго-запад. Россіи (1867); 3) „Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра“ (1868),—за цю працю дістав він степінь магістра „русской“ історії, 4) „Изслѣдованіе о городахъ въ юго-западной Руси (1869), 5) „Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVIII в.“ (1870); 6) „Акты объ уніи и состояніи православной церкви съ половины XVII в.“ (1871); 7) „Изслѣдованіе о гайдамачествѣ“ (1876). Пізніше багато, аж р. 1902, В. Антонович написав ще розвідку до тому „Архиву“ з актами „О мнимомъ крестьянскомъ возстаніи въ юго-западномъ краѣ въ 1789 года.“

Але працюючи въ „Комиссіи“, В. Антонович не обмежувався тільки студіюванням архивних джерел. Рівночасно він брав участь по всяких наукових виданнях, містячи праці історичні, археологичні та етнографичні, напр., в „Запискахъ“ і „Трудахъ ю.-з. Отдѣла Географ. Общества“, „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“, „Кіевской Старинѣ“, „Кіевлянинѣ“ (під редакц. Шульгина), „Древностяхъ Москов.-Археол. Общества“, „Трудахъ“ археологичних та антропологичних з'їздів, „Чтеніяхъ Общества Нестора Лѣтописца,“—якого навіть головою він був не один год,—„Кіев.-Губ. Вѣдомостяхъ“ та инш. Найвидатнішою працею з тих давніших часів була „Очеркъ исторіи великаго княжества литовского“ (1877), за яку він здобув степінь доктора „русской исторіи“. Праця ся виходить по-за межі української історії власне через те, що доведено її лишень до смерти Ольгерда, і дальшої частини, до Люблинської унії, йому так і не довелося написати.

Тоді ж таки, на початку наукової своєї діяльности, В. Антонович почав займатися й археольогією, якої дослідник давніх часів—передісторичних та князівских—не міг обминути. Особливий інтерес до археольогії прокидається у В. Антоновича на початку р. 1870-их, і р. 1871 він уже виступає в Петербурзі на II археольогичному з'їзді з рефератом про українські могили (кургани). З того часу ні один археольогичний з'їзд, особливо як що він відбувався на території України, не минав без того, щоб В. Антонович не узяв в ньому найжвавішої участи. Але крім участи в з'їздах, В. Антович публіковав багато розвідок, статтів та замі-

ток по всяких инших періодичних виданнях на підставі численних своїх розкопів та обслідования иншого археольогичного матеріяла, що дотикається України, але аж до кінця 80 рр. він лишень збірає матеріял, який використав пізніше в солідних розвідках (згадаймо хоча б археолог. карти Київщини та Волині) і тими працями своїми посунув науку археольогії української так, як ніхто инший до нього і ніхто досі після нього. Власне кажучи, до Антоновича української археології, як науки, не істновало зовсім; були лишень скромні спроби, почавши з митропол. Євгенія, Фундуклея, Іванішева, Максимовича, але про ширше обзнайомлення з роскиданим скрізь матеріялам, про якусь классіфікацію його, та про можливість через те в ширшій мірі користуватися ним для історичних праць—не могло бути й мови. Д. Антоновичеви довелося самому прокладати стежки на цьому непочатому полі, і заслуга його і тут величезна: його працею українська археольогія зайняла серед инших галузей науки в Россії поважане місце, а для дальших дослідників української старовини одкрито нові перспективи.

Не можна також поминути видатної праці д. Антоновича історико-етнографичної, зробленої їм разом з Драгомановим,—„Историческія пѣсни украинскаго народа“,—яку критика і громадянство високо оцінували та яка й зараз, через 30 літ після написання, має таку саме велику ціну.

Я зазначив тільки найголовніщі,—можна сказати, епохальні—моменти наукової діяльности В. Антоновича, не згадуючи про численні вельми цінні инші праці історичні та археольогичні. Можна лишень дивуватися з надзвичайної працьовитости та продуктивности В. Антоновича, не зважаючи на ті обставини, які дуже не сприяли взагалі якій небудь праці та часом загрожували навіть спокоєви та пробуванню Антоновича в рідному культурному осередкови України... Варто лишень взяти на увагу, що досить було попасти в неласку, напр., якомусь генерал-губернаторові Черткову, що правив Україною в другій половині 70-рр., і ніякі наукові, хоча б і всесвітні заслуги—нічого не поможуть.

Цей „муж доблестний“ зробив собі чималий список людей, так званих „українофилів“, і як породу людську вельми, на його погляд, шкодливу, поклав собі викорінити в своєму „князівстві“. А щоб справа була цікавіша, сполучив усих „українофилів“ в

одну купу, вигадав „Коммунистическое сообщество“ в Київі і заходився його винищувати. Усе, що тільки якийсь шпиг вигадував, чи почув щось п'яте через десяте, усе те списувалося до-купи, на підставі тих матеріялів укладалася цікава біографія данної особи й заводилася в не менш цікаву книгу—так званий „Политическій романъ“. В тому „романі“ кожна дієва особа, чи то пак—герой, мали свою „главу“, і Володимерові Боніфатовичу невідомі автори, спільними силами, присвятили главу на три картки. Роман той мав ще ту познаку, що кінець кожної „глави“ в ньому бував звичайно сумний. Такого кінця мало не зазнав і В. Б. Антонович.

Одного разу куратор округа, також на прізвище Антонович, тільки генерал, кличе В. Б. до себе й заявляє, що так і так: прикра, мовляв, річ,—генерал Чертков просить його скинути з посади приват-доцента Антоновича. „Правда,—я цього зробити не маю права, бо це компетенція міністра. Але хиба од того вам буде легше?“ Почали міркувати, що його діяти. Куратор порадив В. Б. поїхати до Черткова, дозволивши сказати, що це він порадив йому завітати до нього. В. Б. поїхав. Чертков сидів в кабінеті за столом, але, почувши, хто й за яким ділом приїхав, схопився з місця й почав ходити по хаті,—на те, певне, щоб не довелося попросити В. Б. сідати. „Ваша особа мені надоїла!“...—„Я тому не винен“.—„Ви робите паганий вплив на молодь! А найбільша ваша провина та, що Вас не спіймаєш ні на чому!“—На це В. Б. одповів так, що, коли немає на чому ловити, то не диво, що й не вловлено. „Ну, ми з вами ні до чого не добалакаємось!“—і на тому авдієнція скінчилася.

Всю цю розмову В. Б. переказав кураторові. „Знаєте що? Йому (Черткову), очевидно, не бажано Вас бачити перед очима... Ви ще ніколи не були за кордоном?“—„Ні!“—„То їдьте на год за кордон,—я Вам і відпустку дам!“...

Бувши людиною живою, громадською, В. Б. Антонович був не сухим лишень кабінетним ученим, для якого сучасне життя не цікаве, але раз-у-раз брав участь у всяких визначних подіях громадського життя, скільки воно дотикалося українства, ніколи не ухиляючись од громадської роботи ні за-молоду, ні навіть останніми роками, хиба вже тоді тільки, як недуга примусила його пильнувати власного здоровля й залишити мало не всяку діяльність

громадську й наукову. Що В. Б. був діяльним членом студентської організації, яка згодом перетворилася в так звану „Стару громаду", про це вже у нас була мова. Про один епізод з громадської діяльности В. Б. видруковано недавно документ в журналі „Былое" [1]), де поміщено витяг з досліду („дознанія") Київської жандармерії з 9 січня 1879 р. Як звичайно, в таких документах, зачерпнутих з каламутних джерел—з усяких непевних звісток, зібраних шпигами,—помішано крихту правди з чистісінькими вигадками. В тому „донесенін" оповідається, що в другій половині грудня р. 1878 щось із 15 осіб, відомих з своїх противоурядових, „конституційних" поглядів, що-дня збіралися в одному будинку на Подолі. На ці збори запрошувано заступників усяких соціяльно-революційних партій, між иншим проф. Київського університету Антоновича, учителів Київської військової гімназії Павла Житецького і Беренштама та инш., які приходили, щоб обстоювати свої теорії проти пропозіції „конституціоналистів" разом виступати в напрямі конституції... З'їзд группи конституціоналистів складався переважно з земців, серед яких переважали Чернигівські земці, а серед них особливо визначався якийсь Лінденс чи Ліндес"... Правда в цьому тільки те, що справді у Київі на Подолі (в будинку графині Паніної, додам од себе) збірався при кінці р. 1878 з'їзд земців конституціоналистів, серед яких був і Ліндфорс (з Чернигівщині), Петрункевич та инші. В. Антонович, П. Житецький та В. Беренштам були там представниками Київської української громади, якій хиба тільки жандарми могли закинути обвинувачення в революційності, і радилися про спільну роботу і про план діяльности, в якій би взяли участь і українці. Та на тих нарадах ні до чого сталого не договорилися та так і роз'їхалися.

До речі сказати, що до Київської громади в ті часи, коли громадянство було прокинулось і сподівалося, що от-от незабаром настане зміна політичного ладу в Россії, вдавалися й инші російські організації,—між иншим і відома „Земля і Воля". Представником од неї для пересправ з Київською громадою тодішньою був д. Козлов (згодом професор філософії в Київському універ-

[1]) 1906, № 4, стр. 309.

ситеті), але, коли В. Б., балакаючи з ним, запитав його, який погляд землевольці мають на справу української автономії, то д. Козлов одказав: „мы этого не потерпимъ". Певно, що пересправи на тому урвалися.

Взагалі тяжко було б перелічити усі ті визначніші навіть громадські події та справи, в яких більшу чи меншу участь брав В. Б-ич. Можна тільки з певністю сказати, що ніяка мабуть справа, коли тільки вона була чимсь важна або доторкалася якогось більшого гуртка українців, не минала без того, щоб в їй не брав участи, не дав допомоги чи поради В. Б-ич, і завжде з надзвичайною скромністю, ніколи не висовуючи своєї особи наперед. Пригадую, що, коли ми, студенти, попросимо бувало його дати і свій підпис під якоюсь адресою, то В. Б. завжде підпишеться десь у куточку, позад усіх... Коли треба було зібратися гурткові людей, чи то щоб в невеликому товаристві одсвяткувати роковини смерти Шевченка, чи так зійтися „в клуб", послухати якогось реферата, поспівати та послухати музики, і коли не доведеться урядити вечірку десь в иншому місці, то зараз до В. Б-ча, і він не тільки не зрікається бувало перетерпіти увесь той клопіт в своїй хаті, але ще й бере живу участь в „клубові"... Попросить, знов, гурток якийсь, щоб прочитати для нього лекцію,—чи з історії, чи з етнографії, чи археольогії (останню, звичайно, показуючи збірку археологичну в університетському Музеї), і В. Б-ич завжде охоче згодиться на те, а часом то читає цілу серію лекцій з якої-небудь пароści знання, не вважаючи на неприємности для себе з боку поліції, яка всякі більші збори, звичайно, переслідовала і часом то й до протоколу винуватців заводила. З такої серії лекцій, читаних приватно, склався і єдиний до останніх часів нарис історії козаччини „Бесіди про часи козацькі", записаний слухачами і виданий в Чернівцях. Коли під час XI археольогичного з'їзду сталася голосна ганебна подія—заборона галицьким ученим викладати на з'їзді праці свої мовою українською, хоча галичан попереду було покликано,—В. Б. узяв участь в полемиці, в обороні українства, і виступив в „Кіевской Старинѣ" з статею, в якій виявив закулісні ходи усяких темних сил, як от Флоринський та инші, і разом з тим дуже влучно з поважною аргументацією збив усі доводи contra—того ж таки проф. Фло-

ринського, що почав був кампанію проти українства в Пихновому органі „Кіевлянинѣ“.

Як людина „духа жива“,—не мертвий, сухий дослідник, що по-за науковою працею своєю нічого не чує й не бачить, а особа з молодечою душею, що реагує на кожен прояв громадського політичного життя, В. Б-ич завжде стояв і стоїть в курсі кожної громадської справи й має вироблений, ясний погляд на неї. Найбільше цікавився й цікавиться він справами українськими. Тим то, на протязі усієї своєї високо користної й довголітньої діяльности науково-громадської (бо розрізнити їх в його особі ніяк не можна), В. Б-ич був тим осередком, до якого горнулися усі верстви українського громадянства, і старші й молодші покоління, і для всіх він був, як людина досвідчена і з ясним розумом, найкращим і щирим порадником, добрим товаришем, поважаним та любленим учителем. Хто до таких літ зберіг у собі ясність і чистоту поглядів, не схибивши на бік в протязі 45-літньої праці, хто до 70-ти літ доніс у собі ті самі чуття, які за-молоду його порушали, ту саму щирість, привітність і прихильність до усього, що торкається розвою української справи—хто усього того додержав і бачить на власні очі тепер добрі жнива на ниві, яку так тяжко доводилося орати, часом без найменьшої надії на добрі наслідки од того,—той, оглянувши пройдений шлях, повинен зазнати щасливих хвилин, свідомий того, що життя не даремно минуло... Це найвища потіха для чоловіка з громадським минулим і на неї певне право має наш поважаний ювилят...

В. Доманицький.

За тридцять п'ять літ.

... А я, брате,
Таки буду сподіватись.
Таки буду виглядати—
Серцю жалю завдавати...
Т. Г. Шевченко.

Проволікши по світах більш тридцятка років актьорське напів-циганське життя, оббиваючи в кожнім *„тимчасовім пристановищі“* пороги губернаторських та квартально-участкових „пріемныхъ“, я що-разу мусив сціплювати міцно вуста, силкуючись усе присунутись ближче хоч на один ступінь до тії рисочки світла, що й зараз миготить ген там у далечині на затуманенім небосхилі незмірного простору... Трепочучи тонісенькими голочками ясного проміння, мов метелик крильцями, та рисочка то спалахує передо мною, то згасає, бо лихі вороги з усії сили потужуються замуровать її непроломною стіною-муром... Ох, ще ж так недавнечко линув я до неї на крилах палких прудконогих дум і мрій, і раптом „мов негода минула молодість моя“, і я вже ледве-ледве посовуюсь до неї, шепочучи: „жив Бог—жива душа!“...

Мало не тридцять три роки вичовгував я помости ріжних конів—від театральних до балаганних, служачи театрові „проплаканого народу“, права якого на самостійний духовий розвиток давно признали за ним усі вчені й академії „гнилого“ Заходу, всі історики й етнографи; а люті вороги таки напотужують „усі втори“, щоб „злить всі річки в одне море“, хоч би й проти гори. Багато разів цілим хором, з проводирями ріжної шерсти, затинали вони вже й „со святими упокой“. А „Курилка“, мов на злість: *жив та й жив!*...

Служив я вірою і правдою—хоч, може, иноді й помилявся і спотикався, бо той тільки не помиляється, хто нічого не робе, той не спотикається, хто ніколи не ходе,—тому театрові, неве-

личкий репертуар якого півстоліттями не сходив з кону і своєю невміручістю не раз доводив до одчаю й жаху „гробокопателів“, що ніяк не діждуться „панахидних“ пиріжків та „колива“...

***

Оце ніби прийшла й моя черга розверсти уста, не здержуючи вже на-далі слова за зубами, бо йому там стало тісно, не замовчуючи на-далі того, що мусить бути вимовлене прилюдно, перед усим почесним суспільством...

Почав я служити рідному театрові на 32 році життя. Раніш прийнявся був за вчення, але не за великим клопотом заотòсилось діло: грошей не стачило на вчення і я, пробувши всього два роки вільним слухачем в університеті, мусив піти на державну службу і поступити в Бобринецький земський суд.

В 60-х роках закутнє провінціяльне чиновництво в часи вільні від протирання казенних крісел у судах, протирало з неменшим поспіхом хатні—за „зеленим полем“. Дрібнота ж, пописавши папери від 8 годин ранку до 2-х, та від 4 до 6 або 7, улітку,—збіралась на плацу, за „присутственными мѣстами“ і грала в м'яча, в орлянку, в тарана, в перевоза, а зімою збавляла ночі по трахтирах, за більярдом та за чаркою і, допившись иноді „до скла“, не тямлючи себе, верталась додому і прокидалась другого дня в чаду, в хмілю, з підбитими очима, з подряпаними пиками... Траплялось і мені не раз попадати в цей крутінь... Одне тільки й відволікало мене від його,—це аматорські спектаклі, що нарешті захопили мене цілком усього. Я певен, що ніщо инше, як ці спектаклі, вирятували мене від тії стихійної хвилі безупинного піяцтва, яка багатьох захлеснула без воротя навіки.

Перші спектаклі в Бобринці почалися з того, що туди якось ненароком заїхала пара голоднох актьорів, та ще й до того обоє вони слабували на сухоти. Вонѝ обернулись до моєї матері, щоб акомпанувала їм в якихось двох водевилях; вона, ли-

бонь, була чи не єдиная піанистка, що могла добрати з голосу акомпанімент. Таким побитом у Бобринці, відколи він істнує, відбувся перший спектакль. Біля тієї нещасної пари потроху згуртувався гурток аматорів, на чолі з моєю матір'ю, що заміняла їм оркестр, а нарешті почала виступати й сама з великим поспіхом у комічних ролях.

Одначе не всім бобринчанам припала до смаку ця забавка. Канцеляристи-піяки за те, що мати відбила від їх гурту скількохсь юнаків та приохотила до грання—вимазали дьогтем ворота моїй бабусі, у котрої моя мати жила. Бабуся спершу прокляла мою матір, прокляла і актьорів і всіх аматорів, а нарешті, переконавшись, що добре робить людям таки слід, а найпаче, як побачила своїми очима нужденну пару, яка була тільки із шкурки та кісток,—гірко просльозилась над їх долею і промовила: „хай не тільки ворота, а й дах вимажуть, матері їх рябий біс!"...

На каникулах, приїхавши з університету, я також приймав участь у спектаклях заїзжої пари. На других каникулах я вже тії пари не застав, чи вона померла, чи куди виїхала—не пам'ятаю.

Коли я осівся на службі в Бобринці, то через недовгий час сам став на чолі аматорських спектаклів.

Бобринець колись був місцем заслання політичних і в мої часи заслано було туди О. Я. Конїського, з яким я познайомився і учащав що-дня до нього... [1]) Скоро його було переведено, либонь, у Київ; а я перевівся на службу в Єлисавет. В Єлисаветі спектаклі пішли далеко краще, та й театр там був не то що в Бобринці, де містилося у мізернім помешканні публіки чоловіка 40—45...

Прослуживши на державній службі дев'ять років і бувши вже секретарем Бобринецької городської думи, я, як кажуть, покинув „печене й варене", подав в одставку, переїхав в Одесу, де й дебютував у народнім театрі графів Моркових і Чернишова—в ролі Стецька („Сватання на Гончарівці") 13-го ноября 1871 року.

---

[1]) А ще раніш, під час Севастопольської війни, в Бобринці були на засланні Мусин-Пушкин та Бестужев-Рюмин.

Український театр тоді був при „послідній іздиханії", тільки ще де-не-де аматори инколи грали раз на рік „Наталку Полтавку" або „Назара Стодолю", як от: в Олександрії, в Єлисаветі, в Херсоні. Справжні ж труппи нехтували ним і самі актьори з українськими прізвищами поховались за псевдоними, то за *ових* та за *евих*... Михайловський, колись український актьор, перелущився в Базарова, Лашко—в Лашкова, Петренко—в Петренкова... Мені навіть не довелось бачити ні жодного артиста з видатних українських артистів, як, наприклад, Щепкина, Соленика.

Одним із останніх могиканів-актьорів українців був якийсь Нечай. Бачив я його в 60-х роках на кону в Єлисаветі, в ролі Самійла, у водевілі Ващенка-Захарченка: „Іди, жінко, в салдати!"

Комізм цього артиста, був у патяканні. В житті, звичайно, трапляються „дурноляпи", тільки не такі, яких удавав Нечай. Великого сміху наробила його довжелезна, завдовжки з аршин шапка, вся із шкуратяних шматків ріжної масти: білої, сивої, чорної, рудої, червоної... Там були клаптики: заячої шкурки, лисичої, вовчої, телячої, козиної, овечої, верблюжої, свинячої, кошечої, собачої... Нечай звав її *„писанкою в сорок клинців"*.

Оце і вся вбога устна історія замершого українського театру, ото ж і всіх українських артистів, яких довелось мені бачити і про яких довелось чути.

***

Дебют мій обставлений був „безсловесними персонажами" російського репертуару, з помішником декоратора та машинистом, які ще не встигли обмосковитись через малограмотність, що зашкодила їм прорватись із-за лаштунків на кон, не давши подужати таких слів як: *съ нами, съ вами, съ тѣми, съ другими,*— все в їх акценті чулося *ы;* та ще до того й „гекали" здорово...

Тільки одна російська артистка Виноградова, що зросла в труппі Зелинського, не забула ще мови й була на своїм місці. Останні виконавці не грали, а партачили... Але на нашім базарі й такий крам був годящий, як то кажуть: „для хохлов і такий бог бряде"...

Так-сяк днів за три п'єсу наладили, і дебют був такий добрий, що після спектакля мене умовили, не виходячи з театру, підписати контракт. Як новака і безрепертуарного, мене прийнято на 175 карб. в місяць, плата, як на тодішні ціни надто велика.

Комплект виконавців потроху поповнявся з аматорів-студентів та семинаристів, яким не вільно було брати участь частіш одного разу на тиждень, а тим часом режисьорові здавалося, що я мало занятий, і він накидав мені ролі россійські, з одної репетиції, і я „звонко" провалював їх; славу, яку придбав я українськими ролями, россійськими занедбав. Тільки на другий сезон почав я спинатись на ноги і в россійськім репертуарі.

Із жіноцтва найтрудніш було здобути аматорок. Опріч дочки П. І. Ніщинського, що ще тоді була підлітком і вчилась, більш я нікого не пам'ятаю з одеситок; всі вони цурались своєї мови... Та й часи тоді ще були не ті, що зараз: жіноцтво жахалося кону і знайомства з актрисами не запобігало. Хоча в Одесі й був тоді український гурток, але й і він рятував Україну більш *московською мовою.*

Россійські „козирні" артисти, окрім не дуже багатьох, дивились на український репертуар з іронією, з усмішкою; другорядні ж каркали, хіхікали або гадючили... Один з заядлих перекінчиків (сказано ж: „нема лютіщого ворога, як хатній"!...) завжди виспівував вірш власного твору, на мотив „сонце низенько":

„Нічого не понимаю,
В носі пальцем ковиряю"...

І третьорядні артисти реготали що-разу до кольки, до корчів!... Друзів я між москалями не знайшов, через що з кожним сезоном все дужче почував себе одиноким...

Прослужив я в Одесі мало не три зімових сезони, виїзжаючи на літо з товариством поблизу від Одеси—в Аккерман, наприклад... Звичайно, що за такий довгий час довелось переставити разів по п'ятнадцять кожну п'єсу тодішнього убогого репертуару, і він вже не цікавив публіку. І почались присікування з боку антрепризи. Тоді вже не Моркових була антреприза: після несподіваної смерти Чернишова вона не сподівано перейшла до содержателя цирка—Сура, а потім до Милославського. Ми-

лославський занехаяв ідею Чернишова, що дбав про народній театр: він почав перелицьовувати труппу на опереточну і сам, бувши трагиком, почав виступать в Менелаї („Елена Прекрасна"), в Юпитері („Орфей в аду") і т. д. Звелів мені грати Орфея з двох репетицій, я збився у співі і переплутав увесь акт... Приїхав в Одесу великий італ'янський артист Россі. Як же не подивитись на такого колоса? Я мусив грати в якійсь мельодрамі незначну ролю,—за півдюжини пива взявся заграти її товариш, а я побіг дивитись Россі. Милославський покликав мене в контору, задав „головомойку" і оштрафував 30 карбованцями, я попрохав його зовсім рощитать мене. Побувавши на гастролі Россі, я через скільки день вже дебютував у Харькові, в трупі Александрова-Колюпанова, в ролі Виборного (в „Наталці-Полтавці"), на 225 карб. в місяць. Колюпанов арендував театр французький, в д. Павлова. В його труппі я зустрів більш підхожих персонажів за-для українських п'єс: Стрельського з дочкою, Мартинову, Тімаєву, Жукову, Хащина... Хутко організувався чудовий хор з університантів та ветеринарів. І в Одесі, під моїм регентством, теж був гарний хор—з університантів та семинарів. Зате ж у Харькові між молоддю більш знайшлось підхожих виконавців на українські ролі, і спектаклі пішли далеко складніш, ніж в Одесі. За лаштунками почулась рідна мова, яка не вмерла ще в преславнім бурсацтві, чого в Одесі було дуже мало. В Харькові я виставив уперше мою п'єсу: „Дай серцеві волю—заведе я неволю". В Одесі, через обмаль персонажу, найпаче жіночого, виставити зовсім її було не можна... В Харькові уперше виставив я твори і В. Александрова: „Не ходи, Грицю, на вечерниці" і „За Немань іду"... Хотів я виставити „Долю" Стеценка, але, на превеликий жаль, цензура не дозволила.

Рецензентом у Харькові був українець-„панахидник", котрого обрусительна миссія закінчилася в Москві долею, схожою з „капутом" щедрінського Трезорки. Прізвище цього неборака мов навмисне зліплене було з двох прізвищ—з одного ніби недоробленого, а з другого переборщеного... Він радив мені залишити український театр, запевняючи, що „ужъ не воскресятъ его ни годы, ни люди", та йти на просторий та широкий шлях московського кону.

На літній сезон 1874 р. заангажувався я в Петербург, на Крестовський острів, по 400 карб. на місяць; туди повіз і невеличку українську труппу: Стрельську, Мартинову, Лядова, Стрельського і Хащина.

Тоді всі театри приватні в столицях монополізувала дирекція імператорських театрів, і не дозволяла ніяким труппам цілком виставляти твори, через що і на афішах друкувалось „сцены и монологи“ з такої-то штуки; і ми, українці, занедбані, либонь, ще з п'ятидесятих років імператорською сценою, підпали під ту ж категорію... Не знаю, чи й досі ще друкуються всі афіші не в инчій друкарні, як тільки в тій, в якій друкуються афіші імператорських театрів? Ще так недавно на вбогі заробітки провінціяльних трупп, що грали в столицях, та на ріжних концертантів заїзжих що-разу накладала лапу імператорська дирекція і брала за афішу, завбільшки з пів аркуша паперу, від 40 до 50 карб. Гарний десерт до тії цифри, шо щогоду асігнується на викорм імператорських артистів!...

По умові з дирекцією Крестовського театру, я, окрім участи в сценах та монологах, мусив діріжірувати українським хором і виступать соло.

Раз у дівертісменті, після третьої вже чи четвертої вистави „сценъ та монологовъ“ із „Сватання на Гончарівці“, коли я проспівав якусь пісню соло і пішов з кону, то замісць звичайних оплесків почув якийсь гвалт: „шваньку, шваньку“!... Я вернувся на кін, уклонився і почав співать на bis якусь другу пісню, але публіка заглушила ритурнель оркестра тим же покриком: „Шваньку, шваньку“!... Я ніяк не міг зрозуміти, чого вимага від мене публіка, все виходив, усе кланявся, а публіка ще гірш репетувала: „шваньку, шваньку“!... Аж прибіга за лаштунки управляющий театром д. Кусов і каже, що то публіка проха мене заспівать ту пісеньку, якою я кінчаю другий акт в п'єсі „Сватання на Гончарівці“... Насилу догадався я, що річ іде про пісню: „оцей світ, такий світ“, що кінчається словами: „а то шваньдяй, шваньдяй“!...

І вже до кінця сезона я що разу мусив на bis співати „шваньку“, поділяючи поспіх madame Филиппо, котра що-дня на bis виконувала з нечуваним поспіхом шансонетку „L'amour“.

Столичні часописи похваляли мої вистави, похваляли й голоси, але ніколи ні жадного слова не сказали про те, відкіля ці таланти й голоси, хто вони Россії і хто Россія їм? Тільки крамарь тії крамниці, що була поблизу нашої дачі, де жив я і Стрельський з дочкою, догадався і через нашу покоївку почав передавати „нижающее почтеніе миленькой цыганочкѣ“ (хоча Стрельська зовсім не була смуглява), доки Стрельський не пішов у крамницю і не сказав лабазному ловеласові, щоб він направив своє „почтеніе“ на иншу адресу...

Заразом з нами багато служило закордонного люду і чимало перебувало по тижневі та по скільки день співачок і співаків ріжних націй і ніхто навіть з них не цікавився нами. Чужоземців, як тільки вони сходили з кону, завжди за лаштунками чекали „пшюти“ всякої масти й шерсти і зараз же йшли з ними до „кабінетів“... І треба віддати честь мущинам-чужоземцям, вони здорово поїдали й випивали все, що подавалось на стіл, але ніколи не спускали очей з своїх дам і не лишали їх з „пшютами“ а ні на мить... Разів зо два траплялось так, що якій небудь французці чи італіянці бракувало кавалера, тоді вони прохали мене бути за кавалера й доручали моїй опіці якусь demoiselle чи сіньйоріну. Тоді ж то я вперше побачив, як мамини синочки жбурляють на вітер скаженими грішми... Пам'ятаю, як один безвусий корнет, „назюкавшись“ коньяку, жменями розсипав по кабінету золото і аж дриґав ногами з реготу, дивлячись, як татари-лакузи стукались лобами дружка об дружку, кидаючись навздогінці за червіньцями, що роскочувались по долівці...

Пригадую, як було на ярмарку в Харьків приїздив з Москви хор, либонь, Соколова. Що-разу після скількох пісень чергова солистка обходила з нотами публіку й кожний клав на ноти скільки хтів... Співав хор чудові народні пісні, з танцями; співали й солисти—народні пісні і з опер, і які бували свіжі чудові голоси!... Приїзжий сміливо вів у зал свою сем'ю, знаючи наперед, що там вона не побаче й не почує того, чого вже тепер не обминеш не тільки в кафе-шантанах, а і в багатьох гостинницях... Звичайно, що траплялись і тоді „широкі натури“ з девізом: „ндраву моєму не препятствуй!...“

Зустрівся я в Петербурзі з місцевим артистом Павловим, котрий зіму рипів на контрабасі в Александриньці, а літо служив по загородніх сценах, читаючи вкраїнські оповідання. Родився він у Петербурзі, жив у йому безвиїздно, ніколи на Україні не бував і мови не чував, а українські оповідання читав, як сам він запевняв, „*съ колоссальнымъ* успѣхомъ". Правду сказав Гоголь устами Подколесина („Женитьба"): „какой это смѣлый русскій народъ!"...

Пізніш, уже в 80 р.р. зустрів я другого такого ж в особі Пушкина „знаменитаго еврейскаго куплетиста". Хто його знає, де він той жарґон чув? Кому траплялось чути куплетистів-євреїв: братів Земель, Шварц, той певно скаже, що Пушкин сам собі вигадав жарґон. Раз він пустився концертувать по провинції і доїхав аж до Елисавету; не знаю, з чим він вернувся назад... Одначе треба згодитись і з тим, що „на наш вік... слухачів стане!" Що ж до посіху цього куплетиста в Петербурзі, то відомо всім, що там, де багато світу й науки, немало є й грошовитого туполобія, защіпнутого блискучими ґудзиками та закутаного в бобри...

На зімній сезон поїхав я в Херсон до антрепреньора Медведева (Свірщевський) за режисьора. І з цього города мені так не повелось, що хутко витрусилося з кишень усе, що було придбано „в Одесі та в Черкесі"...

В цім городі була вибрукована аби як одним-одна вулиця, а останні топились у багнюці. На одній з таких улиць був і театр, перероблений з жандарської стані. Зіма, як на лихо, трапилась гнила, і як почались дощі з осени, то лили аж до Різдва; а з кінця січня знов лили до великого посту. Спектаклі одсрочували, бо ні пройти, ні проїхати; антрепреньор утік, завинуватівши труппі до п'яти тисяч, і нас двадцять сім чоловіка сіли „як рак на мілі"... Скільки не міркували, скільки не бились об поли руками, скільки не погрожували кулаками в простір, а нарешті рішили вести справу далі на товариських умовах, бо рипатись було нікуди й ні з чим... Власник театру залякував нас, що віддасть театр комусь иншому, як ми не внесем арендної плати, але той „хтось" не з'являвся, і ми ставили спектаклі, перебиваючись „з хліба на квас"... Кинулись ми до губернатора за порадою й почули від нього розумну раду:

„не надо было вам сюда пріѣзжать". Він, спасибі йому, таки частенько одвідував театр (як не сам, то чиновники його сповняли ложу, звичайно без найменшої плати, навіть і в бенефіси) і „преклонялся" перед моїм талантом... Скупенький таки був А. С. Ерделі, царство йому німецьке!...

В половині січня року 1875, з недоїдання та через неспромогу жити в путящій кватирі, померла артистка Янковська, що співала пречудесним сопрано. Через тиждень поклали в лікарню і її старого батька, колись видатного польського артиста... В кінці січня, коли діла почали кращати, запив актьор Страхов... Актьор Михайлов тричі з п'яних очей вішався... Втік актьор Бочаров з жінкою, захопивши з каси більш як сто карбованців,—жінка його була касіршою. Комусь з актьорів вона сказала, що її дитина раптово занедужала і що касу вона здасть вранці; а о шостій годині ранку вони обоє, сівши на пароход, втекли в Миколаїв. А за скільки день перед тим, як утекти, Бочаров зайшов до мене, як мене не було дома, і виканючив у моєї жінки у позику, „до діліжки", шістьдесят карбованців, та ще й узяв з неї слово, щоб, борони Боже, не похвалилась мені... Ось у які лабети ускочив я був з ласки уквітчаного орденами підполковника Свірщевського... Від такої труппочки недорогого заходу коштувало б і цілком збожеволіти!...

Становище наше з кожним днем гіршало: доводилось витягати що-дня Страхова з шинку та по дві години підряд „одмочувать" йому голову, щоб хоч трохи очумати... Михайлова витягли з петлі за годину перед спектаклем... Машиниста мало не що-вечора, після спектакля, доводилось відсилати в участок, бо під кінець спектакля він до непритомности напивався, вимагав уперед грошей і бив вікна в касі, ламав мебель...

Як скінчився цей нещасливий сезон, я переїхав *авансом* з сем'єю в Елисаветград... Умовили мене товариші, щоб я пішов до губернатора та випрохав їм билети на пароплаві,—кому до Одеси, а кому до Миколаїва. Губернатор і на цей раз зістався вірний собі, сказавши: „этого я никоимъ образомъ сдѣлать не могу!"... Далі він подякував мені за „доставленное удовольствіе", посумував над невдалим сезоном і побажав: „счастливаго пути!"...

***

На літо 1875 р. закликала мене на гастролі, в Галичину, директриса української труппи п. Т. Романовичка, по рекомендації тамтешнього адвоката д. Ганкевича, з котрим я познайомився в Одесі.

Тодішній галицький репертуар був дуже нецікавий і мені в йому не було чого робить. Найвидатніша п'єса була „Підгоряне". Потім: „Румпельмаєр", „Гнат Приблуда", „Карпатські горці", „Фальшієри банкноти", „Дзвони з Корневіля" і т. и. Костюми убогі, декорації неподібні, оркестр із шістьох музик, хор з чотирьох дівчат і п'ятьох хлопців... У дирекції заведений був звичай, щоб кожен бенефіціянт вистановляв у бенефіс нову п'єсу, через що всі артисти мусили бути авторами. Здебільшого вони брали польські твори й переробляли на свою мову, що під впливом польської зовсім далека була від української... В тій труппі я застав скількохсь актьорів, що раніш були в Россії в польських труппах; вони вдавали з себе добрих знавців української мови; але я засвідчив д. Романовичці, що у нас на Вкраїні цілком не так говорять, як говорили пани Наторський та Гордовський. За лаштунками панувала польська мова; артисткам ролі переписували латинськими літерами, бо вони тоді гражданки ще не вміли. У перероблених творах з польського Наторський вів свої ролі цілком по польському.

Як я прибув у Тарнополь і пішов на перший спектакль нашої труппи, то мені здалось, що я в польському театрі. Знайомлючись з артистами, я переказав їм своє враження від їх акценту, через що зразу став у ворожі відносини з п. Наторським, режисьором труппи. З першого ж дня п. Наторський почав говорити, що моя мова не українська, а московська; і д. співробітник часопису „Дѣло", підійшовши до мене після спектаклю, в якому я заграв Виборного, сказав: „позвольте, ваше високоблагородіє, відрекомендоватись вам". Я здивувався, що він звеличав мене *високоблагородіем,* і коли на його питання: якою я мовою розмовляю, я одповів: мовою Шевченка,—він підійняв до гори брови й розвів руками. Виявилось, що він на Вкраїні не бував і мови такої, якою я говорю, не чу-

вав. Коли я в розмові і на далі постеріг, що він знов звеличав мене „високоблагородієм“, я спитав його: шуткує він, так мене величаючи, чи навспражки?... Нарешті я ледве запевнив його, що в нас тільки салдати та прості люде, розмовляючи з офіцером, або з паном,—кажуть: „ваше благородіє“, або „високоблагородіє“.

Раз академики, що збірались їхать на посади в російські гімназії, закликали мене в касино на „кригель“ пива і там почали прохати, щоб я побалакав з ними по-московському. Я згодився і почав їм росповідати про Україну по-московському. Кельнер, що свіжо приніс пива, чи навмисне, чи випадково, не причинив дверей і там раптом згуртувалась купка людей і повисовувала голови в двері... А через скільки день п. Наторський ославив мене московським шпигом.

Ще більш загострились наші відносини ось з якого випадку. Д. Романовичка, звичайно, з бажання п. Наторського, попрохала мене заграти (в „Наталці“) Возного, якого грав артист Стефурак і ніяк не міг прибрати тону. Я згодився на її прохання. Аж ось увечері прихожу в уборну, дивлюсь: п. Наторський, що грав Виборного, наліпив носа завбільшки з кулак.

— На кого це ви, добродію,—питаю,—мастикуєтесь?

— На Мазепу!—відповів він, регочучи.

Я зараз пішов до п. Романовички і сказав, що колиб знав, що я маю грати сьогодня Возного ради того, щоб Наторський так утрирував грімм Виборного, я не згодився б на її прохання. П. Романовичка покликала Наторського і веліла носа зменшити. Взагалі галицькі актьори дуже часто наліплювали замісць носів бараболі!... [1]).

В спектаклі Наторський почав виробляти всякі „курбети“... На кін вийшов він навприсядки, задом до публіки, показуючи на тяжинових штанях величенну чорну латку... Як Петро каже: „я був і в театрі“, то Наторський, спитавши: „щож то таке театри, город чи містечко?“—додав від себе: „чи може таке рудe, як моя голова?“...

---

[1]) Д. Стефурак у ролі Шельменка такого наліплював носа, що з його можна було виліпити три носа.

Попрохав мене якийсь бенефіціянт заграти рольку мулата в тріскучій мелодрамі... Коли я гримувався, Наторський спитав: якого то біса я гратиму? Я відповів: Костюшка! Цього було досить щоб і до від'їзду мого з Галичини Наторський дихав на мене лихим духом.

А ось що мені росказували про дебют в труппі п. Бачинської, теж бувшої польської артистки, з Россії. Дебютувала вона в „Наталці-Полтавці"; здається це було у Львові. Уборну її уквітчали вінками, килимами та рушниками; а як виступила вона на кін, то її засипали живими квітками... Як скінчився спектакль, академична молодь винесла її з театра на руках і аж до помешкання йшла навколо неї, плещучи ввесь час в долоні. У якім же убранні виступила п. Бачінська, в „Наталці", мати якої „по убожеству продала дворик, купила хатину"?... Вона вся була уквітчана французькими квітками й широченними шовковими биндами і не в запасці або в плахті, а в куценькій до колін дамчастій спідничці, що спіднизу була підшита десятьма біленькими спідничками, немов в кринолині, у куценькому розмальованому фартушку, в панчішках та туфельках на високих закаблуках, немов пречепурилася до балету: „Пан Твардовський"...

На скільки галицька українська молодь спочувала рідному театрові, доволі сказати те, що межи тамтешніми артистами зустрів я скількохсь академиків, які ради діла ладні були навіть сами поміст на кону замітати... Гродський, Королевич, Витушинський... Та що з того? Вони бачили театр німецький, польський і не бачили українського... Брак талантів, брак репертуару, брак театрів, брак... достатків... На чолі театру стали польські актьори: Бачинська, Камінська, Бачинський, Наторський, Гордовський... і як кажуть: „пошла писать губернія"...

В Тарнополі і в Чернівцях були путящі театральні зали; що ж до таких міст як Кіцмань, Дорогобуж, Снятин, Залізчики і инші, то там робились вистави в *станях*... Перегородять половину стані, начеплять декорації, посиплють пісочком... З одного боку за загородкою коні иржуть, а з другого артисти співають... Либонь у Снятині й оркестра не було і в антрактах якийсь місцевий аматор грав на скрипці, здебільшого все вальси, а я приграваь йому на фісгармонії... Вистави в цих за-

кутках пригадали мені Бобринець з залою д. Медового—завдовшки 11 аршинів, разом з коном, і 6 завширшки, з портікаблями... [1])

Дуже шкодили ділові ворожі відносини поляків. Як тільки де з'їздились трупи українська й польська, то конкуренція мало не до бійки доводила...

Але це трапляється не тільки промеж ріжнонаціональними труппами, а й проміж рідними. „Гай-гай! Не тепер споминки!"...

* * *

На зімовий сезон вернувся я в Россію і дограв сезона в Елисаветі з аматорами, де найбільшу участь в спектаклях приймала сем'я Тобілевичів.

На літній сезон 1876 р. покликав мене в Катеринослав д. Ізотов за режисьора і там нас, українців, в початку липця спобігло тяжке горе: українські вистави Височайшою волею було заборонено.

Посумувавши в волю та набивши голову об дуба, засів я за московський репертуар і з поради одного московського артиста заходився читать трагедії Озерова, щоб виробити мову... Зубрив Шиллера, зубрив Шекспіра, зубрив Ободовського, зубрив і оперетки... бо „нужда скаче, нужда пляше, нужда пісеньку співа"... Що було робить? Чиновником знов стати—борони мене Боже; вернутись до Галичини—ні за чим [2]).

За п'ять років переграв я до 500 ролів на московській мові—від губернатора, в „Птичках пѣвчих" до Отелло.

Ті роки я лічу ганебними і за для московського театру, коли на кону, з легкої руки артистки Александринського театру Лядової, запанувала оперетка і такі коріфеї як: Милославський, Берг, Н. Новиков, М. Максимов, Струж-

---

[1]) В Улашківцях, у ярмарок, трупа грала в такій шопі, що як під час вистави пішов дощ, то вся публіка розгорнула парасолі, а актьори щулились по за лаштунками, мов цуцики.

[2]) Вже далеко пізніш після мене закликали до Галичини Косіненка, Торік були там дд. Заньковецька та Садовський,—цікаво б довідатись, що вони там зробили?

кин навіть і Н. Х. Рибаков мусили появлятись в ролях: Менелаїв, Агамемнонів, Калхасів, Юпітерів, а герої драматичні, як Рютчі, Горєв, Ніколін—виступали в Ахіллах, Аяксах... Хто не хтів грать в оперетках, тому зменшали плату, або й зовсім прохали. „від'їздить від воріт"... Припадало так: *хочеш їсти—валяй дурака!...*

Зимовий сезон 1876—77 рр. служив я в Сімферополі, у Л. Яковлева, з дебюта в ролі городничого, в „Ревизорі". Там на половині сезона діло зовсім упало, Яковлев зрікся антрепризи, не доплативши силу грошей актьорам, за що віддав труппі на увесь сезон бібліотеку, костюми, декорації і всяку всячину... Але це не помогло, бо і в Сімферополі роз'ярився смак до оперетки... Організувалась з місцевих театралів,—між котрими був і Чехов, агент драматичних писателів,—дирекція і запровадила оперетку. Сказано—зроблено. Настановили мене за режисьора, виписали опереточну артистку, набрали хор, виписали оркестровки опереток, переплативши за їх силу грошей (за оперетку „Птички пѣвчія", либонь, заплачено було 140 карб.), пошили костюми, намалювали декорації і почали „канканіровать"... Отут уже довелось і мені виступати в ролях губернаторів: в „Птичках", в „Зеленім острові", в „Острові Тюміпатані", в „Юпитерові", в „Калхасі", в „Гаспарі", в „Синій бороді" і т. и. Під кінець сезону я ніби почав почувать у ногах щось подібне до шпату, як ото бува так з конякою, що йде-йде вона, а далі й підкине задню ногу, так і мені йдучи або сидячи—иноді кортіло дригнуть ногою. Мурзаки, зустріваючи мене на вулиці або на бульварі, гукали: „здірасуй Карапіницькі!" і зараз починали співать: „Тыри багина рости тѣмна ала-ла-ла, ала-ла!"... Місцева часопись відзначала мій поспіх в оперетці; але скільки я не видригував ногами, а таки *канкан* мені не дався; за те цілком дався він М. М. Нежданову та А. Н. Ліньскому-Неметті!...

До зімового сезону 1881 р. служив я по багатьох антрепреньорах, де-котрі з них замотували мої зароблені гроші, а у де-котрих доводилось виривати, прямо таки хапаючи „за барки"... Держав я і сам один сезон труппу і „прогорів" до щенту!...

На сезон 1881—82 рр. поступив я за режисьора в труппу Г. А. Ашкаренка, в Кременчузі, і з цього сезону починається ніби нова ера за для українського театру.

Злиденні заробітки на московськім репертуарі примусили труппу прохати министра внутрішніх справ графа Лорис-Меликова дозволити заграти хоч скількось українських спектаклів, щоб зарятуватись від неминучого голодування. Граф прихилився до нашого благання, і ми почали *нову еру* „Наталкою-Полтавкою". В тім самім грудні місяці, що 6-го на годовий празник на п'єсу А. Островського ми мали не більш тридцяти карб., столітня бабуся „Наталка", в буденний день, зібрала людей повний театр. На дальші українські спектаклі білети роскуповувались на росхват, театральний під'їзд не фаетонами та колясами завізнявся, а хургонами та возами, в яких наїздили на спектаклі хуторяне-козаки.

Стоячи якось біля театру поруч з поліціймейстером Филоновим та дивлячись на народ, що товпився до каси, як до причастя, я промовив: „ще не вмерла Україна!"

— Скоро вмре!—каркнув Филонов, позираючи яструбиним оком навколо, ніби вишукував когось, щоб причепитись... Нарешті він гукнув до одного чоловіка, що ніс у руці з десяток білетів.

— Кому це, Хведоре, стільки ти накупив білетів?

— Батькові, матері, братам, собі, жінці...

— Невже так кортить?

— Своє ж, рідне... А вам би-то й байдуже?

— Всім нам рідна єдиная Русь-матушка—одмовив Филонов.

— Та воно, положим... Прощавайте, треба поспішати додому...—І козак хутко пішов до хургона.

Не було раціі присікатись до Хведора і Филонов сказав, усміхаючись: „однако я увѣренъ, что запретятъ вновь и даже очень скоро!"...

День за вісім до Різдва запросив нас на шість спектаклів у Харьків антрепреньор опери і драми П. М. Медведєв, і в Харькові ми теж зробили повні збори. Дуже сімпатично ставився до наших вистав генерал-губернатор Святополк-Мирський і дозволив постановити спектакль моїм бенефисом *23-го грудня*, з винятком скількохсь там %% на місцеву добродійну мету... [1]).

---

[1]) Опісля вже, як був я з труппою Петербурзі, то побачив, що там найлегше *ламається* закон.

Харьківськими спектаклями ми закінчили службу під антрепризою Ашкаренка і поїхали в Київ до антрепреньора Іваненка, в театр Бергон'є, вже на товариській заснові, і я став на чолі товариства.

В Київі виставили ми на перший спектакль „Назара Стодолю". Ашкаренко грав Сотника Кичатого, я—Назара, Садовський—Гната, Галю—Маркова, Стеху—Крамаренчиха. Крамаренчиха здрігнула і почала балачку прихапком; не геть то піддержала її й Маркова: цю наполохала артистка московської трупи Казанцова, що чергувалась з нами спектаклями. Я кипів за лаштунками і скреготав зубами...

— Грицьку! — шепнув я Ашкаренкові, як той мав вийти на кін: „підійми тона!"...

Ашкаренко тона не підняв і я, дивлячись крізь щілини декорації на публіку, бачив, як де-хто з землячків ховавсь за колони лож, а инчі присідали в ложах, або схиляли додолу голови й ніби прислухались, що ось-ось зірветься заверюха незадоволення. Хотів я підбадьорити сватів, але глянувши на Крамаренка, що грав першого свата, догадався що він уже „підбадьорився" в уборній заразом з Ашкаренком... Це був чоловічок не без таланту, але великий запіяка. Груди мої ширились, серце так билось, що я це чув вухами все в мені клекотіло й стогнало... Садовський, стоючи поруч зо мною, теж тремтів... Настала черга і нам виходити—і я вилетів на кін, мов ураган, радісний, щасливий... Оплесків таких я не чув і в Харькові, але я не ворухнувся і стояв у здивованій позі хвилин зо дві, доки не змовкли оплески [1]). Така занадто довга хвиля дала мені змогу здержати зайвий пал, і я почувся в самому собі, що вже вдруге ніколи не вимовлю так здивовано, так вразливо-гордо, так боляче-гірко: „Дай Боже вечір добрий, по-мо-гай... біг... на все... до-об-ре!"... я звів всю цю фразу decrescendo, до ридаючого шепотіння...

---

[1]) Після цього випадку де-котрі театрали силкувались упевнити мене, що я повинен був уклонитись публіці; але я і зараз стою на тім, що бувають такі моменти, коли артист не мусить звертати уваги ні на які оплески.

Повисовувались землячки з-за колон, попідіймали голови; очі їх заїскрились вогнем задоволення, уста радісно й привітно усміхнулись, і акт закінчився громом оплесків. В другім акті, на вечерницях, Крамаренчиха так протанцювала, що у публіки дріботіли ноги, а долоні попухли від оплесків. Тодішні танці до теперешніх рівнять не можна; бачивши недавно, як танцювали артисти труппи Суходольського, я обернувся до людей, що сиділи поруч зо мною і спитав:

— По якому це вони танцюють?

— А чорт їх зна по якому!—одповів один.

— Може по-циганячи, а може й по-чортячому,—сказав другий, регочучи.

На другий день я прочитав у часопису велику хвалу танцям та й подумав: „ага, ось по якому вони танцюють!“...

М. Л. Кропивницький.

Далі буде.

Велике повстання англійського народу[1].

Кінець.

V.

Чи був вироблений ватажками повстання певний план діяльности? Чи було заведено таку спілку, організацію, яка мала проводити в життя цей план? Професор Петрушевський, який присвятив повстанню свої магістерську та докторську дісертації, рішуче висловлює думку, що перед повстанням жадної організації не склалося і що вона, так само як і тактика повстанців, виникла аж тоді, коли повстанський рух уже почався [2]). Инакше дивиться на цю справу англійський вчений Тревеліян, який прямо каже, що повстання обмірковувалося заздалегідь в столиці Англії Лондоні. „У Лондоні", каже він „збіралися звичайно привідці повстанців, бо там вони увіходили в стосунки з пролетаріятом великої столиці. Дехто з мійських старост (aldermen) та з поважаних городян також брали участь в їхніх нарадах. Маючи певну надію на те, що оці саме впливові городяне одчинять столичні брами, ватажки ухвалили закликати людей осередкових (центральних) графств з півночі та з півдня, щоб вони рушали до Лондону, а вже тутечки, в самій столиці, з'єдналися б до гурту. Тим часом східня Англія разом з иншими її частинами, що лежали далі від Лондону, повинні були повстати; тільки не вгадати, чи ці останні мали брати лише часткову участь у поході до Лондону, чи їм наказано було обмежитися виключно мандрівками по своїх околицях та дбати про самі-но місцеві потреби. Влітку р. 1381 було розіслано посланців геть по всіх отих округах, щоб

---

[1]) Див. № 8 „Нов. Громади".

[2]) *Петрушевскій*. Возстаніе Уота Тайлера. Частину першу видано р. 1897, яко магістерську дісертацію, частина ж друга побачила світ р. 1901—її написано за-для одержання степені доктора.

підготовити країну до тих подій, які ось-ось мали вибухнути... Такі агітатори вже давно працювали по селах та по містечках Англії, тільки тепер вони приходили не з тією думкою, щоб говорити взагалі про становисько сучасне, а вже з певним наказом від „Товариства Великого“ (Great Society), бо так вони звали спілку, що складалася з нижчих класів англійського громадянства“ [1]).

Петрушевський шукає в подіях повстання сліду передповстанської змови та організації і, не знайшовши повної злагоди між усіма окремими рухами всіх тих різних сил, що брали участь у повстанні, цим доводить, що і взагалі не було ніякої організації чи змови попередньої, бо, коли б не так, ми були б свідками повної, суцільної, а значить і заздалегідь організованої боротьби. Навпаки, Тревеліян малює передповстанські заходи надто докладно, зазначаючи такі дрібнички, що навряд чи мають усі вони вагу критично досліджених історичних джерел. Та швидче можна пристати на думку Тревеліяна, бодай і не йняти віри словам англійського вченого що до подробиць плану повстанців, і вже ніяк не можна згодитися з міркуваннями Петрушевського, який заперечує повстанню попередню організацію лише через те, що, скоро воно вибухло, ми не бачимо *повної* суцільности повстанського руху. Історія та й сучасність свідчать, що єдиний спочатку поток, єдиний спершу рух, визначений рисою організованої боротьби, розщеплюється далі на кілька струмочків, поділяється між кількома організованими, чи неорганізованими групами, які вже далі йдуть кожна своїм шляхом. І цілком зрозумілий такий кінець, бо що далі, то все більше виявляється різнація інтересів, різнація тих колерів, що раніше зникали перед загальним інтересом, який так чи инак усунуто, задовольнено. Саме таке з'явище диференціяції, розщеплювання єдиного спочатку організованого руху спостережемо і з історії грізних подій 1381 року.

Добрий історик звик у своїх оповіданнях розрізняти *причини* тії чи иншої історичної події та ще й *приводи* її. Хоча таке одріжняння не має під собою жадного гносеологічного грунту, бо з философичного погляду „привід“ така сама рівноцінна иншим

---

[1]) England in the age of Wycliffe, стор. 202—203.

причина, як і так звані „причини“, бо таке, чи инше історичне з'явище, така чи инша історична подія (напр., революція) зрозуміла цілком у всій своїй індівідуальності лише після того, як з'ясовано буде *геть усі* попередні та тимчасові умови, за яких та подія скоїлася,—та традіція, звичай міцніш усяких таких міркувань, і через те повинні ми спинитися оце зараз на тих найближчих подіях, що викликали повстанський рух, мовляв, на „приводах“ до повстання.

Англія саме в той час перебувала лиху годину так званої столітньої війни, що тяглася вже з давнього давна. Війна була страшенно шкодлива для Англії. На протязі останнього десятиліття Англія втратила чисто ввесь свій флот, а на суходолі у Франції англійський король втратив мало не всі свої землі, які тоді підлягали його владі. Разом з тим війна була вельми непопулярна в Англії, бо вже не кажучи про втрату війська, флоту, земель французьких, громада англійська обвинувачувала, і цілком правдиво, тодішню королівську адміністрацію в злочинствах, навіть у крадіжці державних грошей. Ходили навіть чутки, що одна фортеця у Франції через зраду перейшла до французького війська. Що далі затягалася війна, то більш страждав народ, на який накладали ще нові та нові тягарі, аби всякі авантюрники, що оточували трон вже трухлявого Едварда III, мали з чим братися до нових експеріментів з людьми та з грішми, мали чим підживитися „во славу отечества.“ На чолі всієї політики стояв ненависний народові брат короля Джон Ланкастерський. Сей, визначений надмірною пихою, герцог не спинявся ні перед якими заходами та вчинками, аби задовольнити свої свавільні бажання, аби знищити опозіцію, що вже значно виявилася під той час. Ворог народньої волі, він навіть намірявся в 1377 р. позбавити столицю Англії її старинних вольностей, аби повернути її під повну кормигу адміністрації. Та лондонці не допустили себе до такої ганьби. Вони наробили такого шелесту, що ясновельможному герцогові довелося тікати від наглої смерти, і тільки через випадок не спалили вони під ту завірюху його пишного лондонського палацу. Та помста чекала привідців сього заколоту: незабаром мера та шеріфів Лондона, що стояли на чолі мійської самоуправи, з наказу короля скинуто з посад, а вище духовенство відлучило від церкви авторів усіх тих памфлетів, що їх росповсюджували вороги герцо-

га. Цікаво, що автори сих творів були невідомі (їх писання видано було анонімно), а ще цікавіше те, що сам герой отії помстливої вакханалії Джон Ланкастерський був вікліфітом, а значить принціпіяльно нехтував забобонами католицької церковщини: отож, не в принціпах сила була для герцога, який не згірш од инших вельможних дукарів чекав того слушного часу, коли можна буде загарбати всі добра від манастирів та церков... Після всього, що наведено оце зараз, зрозуміло стане, чого це лондонці, навіть дехто з уряду мійського, так ненавиділи герцога та і взагалі адміністрацію короля, і з спочуттям ставилися до повстанців, а може й справді заздалегідь закликали їх іти до Лондону, як доводять декотрі джерела, і обіцяли відчинити їм брами.

Повстання почалося з села. Річ у тім, що королівський уряд запропонував, а парламент р. 1380 затвердив заведення нового налогу, бо бракувало грошей на нещасливу війну. Се був подушний налог, найшкідливіший з погляду фінансової науки. Кожна людина мусила внести шіллінг до державної скарбниці; навіть жінки, якім було більш як 15 років, підлягали подушному. Сподівалися, що таким чином добудуть чималу суму грошей. Постановили були зібрати подушне в два строки: взімку першу частину, влітку другу. Та вперше зібрана частина подушного дала надто невеличку суму: чи була тут крадіжка грошей тими, що збірали їх, чи просто бракувало добрих статистичних відомостей про людність,—гаразд не відомо, а швидче, що було і те, і друге. Тоді королівська рада ухвалила доручити справу окремій комісії з Джоном Легом на чолі. Комісія, що була озброєна широкою властю, навіть правом садовити в тюрму, мала на меті притьмом виправити геть усі гроші, на які сподівався уряд. Кажуть навіть, [1]) що Лег простісінько взяв на посесію (одкуп) недоїмку, і вже, звичайно, при такій нагоді комісія не спинялася ні перед якими надужиттями, напр., коли вірити літописцеві Найтону, урядові сіпаки не жалували навіть дівочої соромливости, аби спізнати, чи вже має жінка такий вік, щоб підлягати подушному. [2])

---

[1]) Літописець Найтон.

[2]) ...et puellulas, quod dictu horribile est, esursum impudice elevavit, ut sic experiretur utrum corruptae essent et cognitae a viris... Knighton, lib. V, col. 2633. Мова тутечки про одного з тих податкових збірщиків.

Селянство, яке вже й без того витерпіло за останні десятиліття багацько лиха від вузько-егоїстичної класової політики уряду, від утисків своїх лордів, селянство, яке прагнуло вільного, незалежного життя, яке наскрізь пронялося було новими ідеалами, що їх оголосили в палких промовах народні заступники, це селянство прокинулося тепер і взяло в свої руки велику справу свого визволення. Народній терпець увірвався, коли комісія з Джоном Легом на чолі роспочала свою діяльність.

VI.

Повстання виникло вперше в кінці травня 1381 року в графстві Ессекс. [1]) Тут люде з хутора Фобінга заявили мировому судді Бемптонові, який вів слідство про сплату подушного, що вони зрекаються платити знову, бо взімку вже віддали своє. Коли Бемптон почав був загрожувати фобінгцям жорстокими карами, вони з'єдналися з людьми сусідніх сіл (Керінгема та Семфорда), озброїлися стрілами й рушили до Бемптона, що пробував той час у селі Брентвуді. Бемптон ледве-ледве втік від наглої смерти, швиденько зникши з Брентвуда і почимчикував до Лондону разом з своїми безпорадними помішниками.

Коли в Лондоні почули про бунтацію, королівський уряд похапцем послав туди судову комісію з Белькнепом на чолі. Місцеві присяжні виказали декотрих селян, яко бунтівників [2]). Але Белькнепові не пощастило їх заарештувати, бо вже добре згуртовані селяне не то що не віддали своїх на поталу суддям, ба навіть відтяли голови декому з присяжних, так саме як і суддям, зруйнували хати присяжним, а Белькнепа прозвали зрадником королеві та рідному краєві, і той тільки-тільки спасся від неминучої народньої кари.

Дальша діяльність сих перших повстанців виявляється тим, що вони розсилають своїх посланців скрізь по сусідніх місцевостях, закликаючи приставати до їх та рушати до Лондону. Тим,

---

[1]) На схід сонця від Лондона. Фобінг біля самісінького моря або ж гірла р. Темзи, на північ від неї.

[2]) Англійські присяжні попереду брали участь лише слідством.

що одникували, загрожували смертю або руїною їхнього майна, підпалом хати то-що. Селяне кидають ланові роботи, озброюються розмаїтим „дреколіем“ (поїржавілі мечі, луки пожовклі, сокири, вила, ціпки навіть). Окремі гуртки, так саме як і згуртоване селянство графства Ессекс, що рушило на захід сонця, до Лондону, руйнують по дорозі панські маєтки, палять всі документи, що знайдуть в палацах лордів, бо в тих паперах записано споконвіку права лордів на своїх кріпаків, перелічено геть усі їхні обов'язки що до лорда. Не менш достається від народнього гніву й заступникам уряду, всякому фінансовому та иншому чиновництву; оселі їхні плюндрують, майно знищують, подекуди забірають гроші та забивають на смерть представників адміністрації так саме, як і поміщиків. Церковні маєтки руйнують так саме, як і оселі світських лордів. Само собою, достається найбільш тим, хто раніш прикро ставився до народу.

До повстанців пристають деякі дрібні урядовці, напр., бейліф Ганінгфильдської сотні. Він був дуже видатний ватажок. Про нього навіть оповідають, ніби він закликав селян з п'ятьох сіл і примусив їх заприсягтися, що вони „підуть війною на короля“. Лицемірно прилучалися до натовпу, грізного й невблаганого, навіть деякі з панків, бо ж чекала їх неминуча смерть, як би вони насмілились коверзувати і не дати відповідної присяги: „скачи, мовляв, враже, як пан каже“... А паном під той час був народ, до краю переповнений жадобою помсти. Та були поміж дрібною шляхтою й такі людці, що щиро ставали на бік народу, добре розуміючи кривду народню й лихий лад громадський.

Крізь руїни та кров, осяяна полум'ям панських та чиновницьких маєтків, прямувала велика юрба ессекських селян, десятки тисяч їх, просто на Лондон, столицю, де пробував король з своїми „лихими порадниками“, де витворювалася складна сістема народнього визискування, яку, мов сітку, було накинуто геть на всю Англію. Ця сітка, хоч і яка товста, вже була розірвана ессексьцями, але, здавалося, надійшов слушний час, коли треба було перепинити й надалі розвиток тії сістеми і, з'єднавшися в сильні лави, вибороти всій Англії нове вільне життя. 12 червня 1381 року ессексьскі селяне вже були біля Лондону, де вони стали коло „Старої брами“ (oldgate), на так званому Майленді.

Се був один поток повстанців, що прибували до Лондону з півночи та зо сходу. Вони ж і спинилися на північно-східнім боці столиці. Друга велика народня течія насувалася на Лондон з півдня, а саме з графства Кентського. Як сказано вище, ессекські повстанці, роспочавши рух, порозсилали своїх людей сповістити скрізь, що вже час братися за зброю, що в Ессексі вже „прокинулися". Сю звістку радісно вітала вся Кентщина. Вже другого червня селяне сумежного з Ессексом Кентського села Ерит (по той бік р. Темзи) напали на манастирь сусідній і силоміць примусили аббата заприсягтися, що він прилучається до їхньої спілки (essendi de corum comitiva jurare cogerunt). Другого дні, то б то 3-го червня, еритяне та дехто з сусідніх сіл перевезлися на ессекський бік Темзи і 4-го червня вернулися в Кентщину, маючи з собою близько ста чоловіка з поміж ессекських повстанців. З їми вони рушили на місто Дартфорд, де вже 5-го червня почалася колотнеча: юрба зробила напад на дім головного податкового урядовця в Кентщині (коронера), захопила всі податкові папери і спалила їх на майдані.

Попереду кентські повстанці потяглися з усіх закутків до Дартфорда, а звідси вже посунули до головного міста Кентщини Кентербері. Цікаво, що в Дартфорді, скоро тут зібралася чимала сила людей, відбулася рада, на якій було ухвалено, що ніхто з тих мешканців, які живуть не далі як 12 миль від моря, не мають права брати участь у повстанні, а мусять охороняти беріг від чужоземних ворогів.

В п'ятницю, 7 червня, ватага повстанців обложила фортецю в Рочестері, бо тут сидів у в'язниці не що давно, а саме 3 червня, заарештований селянин, якого посадовив сюди якийсь дрібненький панок за те, що той утік від його. Гарнізон, що держав варту, скоро здався, і в'язня було визволено.

В міру того, як наближалася повстанська юрба до Кентербері, сили їхні збільшувалися, бо до головного стовпа приставали люде з тих сіл, повз які проходила маса повстанська. Дорогою, звичайно, плюндровано подекуди маєтки, палено панські документи. Людей, що йшли на прощу до Кентербері (бо тут поховано мученика Хому Бекета, архібискупа Англії), повстанці спиняли, і вони мусіли присягатися „королеві Ричардові та громадянству" (regi Ricardo et communibus), давати обіцянку, що не стануть

вважати за короля ніякого Джона. Ці заходи коло кентерберійських прочан потребують деяких пояснеиніів. Повстанці, принаймні ті, що складали більшість, дивилися на свою народню справу не як на таку, що суперечить інтересам короля. На їхню думку, король ані трішечки не був винен в тих утисках, що перетерпів їх народ, і це тим більше, що король Ричард, який заступив не що давно (з р. 1377) свого батька—небіжчика Едварда III, був молода людина. Лихі люде, мовляли, що оточують трон молодого короля, нашіптують йому шкодливі поради й користуються його ім'ям, щоб гнобити люд. Повстанці навіть мріяли, що як би пощастило захопити Ричарда у свою руч, вони б добули з їм усе те, чого вони так щиро прагнули. Та невже ж цей благородний молодик не спочував змаганням своїх підданих вибороти собі волю? Ні, цього ніяк не можна було припустити!...

Найгірше лихо добачало англійське селянство, що повстало за волю, в шкодливих порадниках короля. На чолі їх стояв відомий дядько Ричарда, про якого не раз згадувано, а саме Джон Ланкастерський, брат небіжчика Едварда III. Народ з великим підозрінням дивився на сього ненависного авантюрника, певний у тому, що дядько скоса позирає на трон і має хижу думку скинути з його свого небожа та й самому сісти. Отож і кажуть повстанці кентерберійським прочанам не визнавати за короля якогось там Джона (nullum regen qui vocaretur Iohannes acceptarent).

10 червня кентські повстанці, маючи на чолі Вальтера Тайлера, Джона Гельза та Виліяма Гавкера, увійшли в Кентербері, де городянство стріло їх дуже радісно, бо, як каже літописець Фруассар, вороже настроєний до повстанців, „усе місто належало до їхнього кодла“ (toute la ville estoit de leur secte). Незабаром повстанці напали на кентерберійську тюрму і визволили геть усіх в'язнів, потім примусили голову адміністрації, шеріфа, віддати всі документи, які й спалено на мійському майдані, бо серед документів було багацько судових та й инших усяких паперів з цілого графства. Не гаючись посунула хутко юрба до мійської управи, де примусила мера та бейліфів присягти „королеві Ричардові та вірному громадянству Англії“. Сплюндровано, само собою, кілька домів, де проживали були представники королівської адміністрації. Нарешті юрба посунула на аббатство імени св. Хоми Бекета.

Се була споконвіку резіденція головного бискупа Англії (примаса). Під ті часи сі важливі обов'язки виконував архібискуп Симон Седбері, що разом із тим був ще й канцлером королівства, себто стояв на чолі „лихих порадників" короля. Саме тоді його не було в манастирі, бо він через свої державні обов'язки мусив пробувати в столиці. Юрба грізно почала вимагати від ченців аббатства, щоб обрано було иншого архібискупа, бо Симон є зрадник і йому однаково скоро буде кара від повстанців. Добули потім вина з манастирських льохів, пили його, недопитки порозливали по підлозі, а хатню обстанову примаса, добре її пошматувавши та потрощивши, повикидали на двір. Тільки трьох чоловіка вбито було за цей день.

Другого дні (11 червня) несчисленні лави кентських повстанців рушили лондонським шляхом просто на столицю. По дорозі вони зазирнули у Медстон, саме там тоді сидів у тюрмі великий оборонець народній Джон Болл, славний проповідник, що не милував у своїх, натхнення повних, промовах навіть короля та папу. Коли королівська адміністрація садовила його у медстонську тюрму, Болл, кажуть, мовив: „двадцять тисяч братів визволять мене з цієї в'язниці". Пророкування його здійснилося, бо повстанці розбили тюрму і перш за все визволили свого духовного привідцю, свого пророка богонатхненного.

Прихиляючи на свій бік нові сили селянства, що мешкало по-над лондонським шляхом, руйнуючи маєтки ріжних судейських людей, бо були вони звичайними захистниками панських привілеїв і з'особна „Статуту робітничого", наближався цей великий людський поток до столиці. У середу, 12 червня, росташувалися вони стотисячним табором на північнім боці р. Темзи, за 3 милі до Лондона, на вкритому лісом узгір'ї Блекгит. Прибували ще нові юрби повстанців з Кенту, Суссексу, Серрею (двох сумежних з Кентщиною графств) [1]).

Перед такою незличенною авдіторією, грізною та страшною, біля пишного Лондону, що мріяв по той бік Темзи, оточений ви-

---

[1]) Ессекці прибули трохи пізніш, хоч і в той самий день (12 червня), та вони були попереду цілком відокремлені від кентців, бо насували на столицю з її північно-східного боку, де й стали на т. зв. Майленді.

соким кам'яним муром, серед дикої природи Блекгитського взгір'я, Джон Болл сказав своє слово. То була гаряча промова, в якій Болл знову зазначив, що всі люде рівними колись були, що Бог не потребує поділу людей на панів та хлопів закликав скинути нарешті споконвічне рабство, бо настав уже слушний час щоб здобути волю, давно бажану. Повстанці мусять знищити всіх магнатів, суддів і взагалі всіх, хто тільки може шкодити громаді. Тільки тоді настане рівність і безпечне життя.

Сильне враження зробила ця промова на народ, який в один голос казав, що єдиний Болл має право стати за архібискупа та за канцлера королівстві.

VII.

Англійські „власті предержащі" опинилися саме тоді у надто прикрім становищу. Повстання так швидко обхопило країну, що англійський уряд не счувся, як утрапив просто в народні лабети. Більшість салдатів тинялася під ту завірюху або у Франції, де ще тяглася війна, або ж перебувала на кордонах шотландських (Шотландія ще не підлягала англійській кормизі). До речі, може, було б тоді яко мога хутчій видати урядове оповіщення за підписом короля та виголосити тим протест проти повстанців, що вживають ім'я Ричардове за-для досягнення своєї мети; але шляхи до народу були вже цілком відрізані, та чи й поняв би народ віри тій відозві?... А пани, які б могли скласти таку-сяку міліцію зпоміж себе, перелякані, або повтікали в Лондон, або ж в нестямці і тремтінні переховувалися по гаях, годуючись чим попадя.

Але найприкріше перебували ті хвилі придворні разом з королем. Вони всі сховалися в Товеровській вежі, що стояла над Темзою: тут були покої короля. Саме перед тим вернулася з провінції мати короля, яку лицарським звичаєм пропустили повстанці, хоч за кілька годин перед тим сплюндровано було її маєток в Ессекщині. Вона ж росказала про всі страхіття, які бачила, і тим ще більшого суму завдала присутнім. Більш над усе боялися вступу повстанців у Лондон, хоч жевріла ще надія на муніціпальні власті, які б не повинні були, на думку переляканих товеровців, одчиняти брами. Марні мрії!

Тим часом кентські повстанці вирядили зпоміж себе посланців до короля. Через цих вони переказували своє бажання побалакати з Ричардом, щоб росповісти йому що діється, і як то можна лихові запобігти. Король пристав на думку придворних, які пораяли скоритися народній волі. Човен з королем та де з ким з придворних (а був тутечки й канцлер Симон, і Гельз, скарбничий, так само зненависний народові, як і його рясофорний товариш) спинився посеред Темзи саме проти урочища Ротергит, куди вже збіглося назустріч кілька тисяч повстанців з головного табору, що якийсь час перебував на Блекгіті. Галас кількох тисяч народу вітав властителя Англії: „здавалося, мов усі чорти з пекла врядили тута своє збіговисько", зауважує побожно літописець. Порадники короля зо страху перед цим грізним натовпом пораяли королеві не під'їздити до самого берега. Незабаром керовничий повернув човен назад. „Зрада, зрада!" залунало з табору повстанського, і всі кинулися руйнувати передмістя Саутворк, де між иншим розбили тюрму Маршалсі та потрощили геть до останку все, що було в однім з палаців архібискупа Симона (т. зв. Лямбетський палац).

Чекали вступу в Лондон. Мійський голова Вольворс дав наказ гаразд пильнувати лондонського мосту, щоб не пропустити повстанців через браму. Та поміж деякими муніціпалами були прихильники повстанців; що ж до самих лондонців, то тут можна було налічити велику силу людей, які тільки й сподівалися того приходу, покладаючи великі надії на „провінціялів", бо з ними ж можна було віддячити і Джонові Ланкастерському, що був зробив замах на муніціпальну волю столиці та баламутив короля, та й заразом усім ворогам народу, які чимало знущалися останніми часами з народу, що прагнув волі й доброго ладу.

На боці повстанців стояли і декотрі зпоміж ольдерменів (сказати б, старости), які вартували з своїми підручними біля мійських брам. Ще вночі проти 13 червня ольдермен Горн мав стосунки з повстанцями, а скоро розвиднилось, стотисячна юрба, що тим часом спустилася з Блекгіту, з прапорами в руках, була вже на лондонськім мосту, переп'ятому товстенним ланцюгом. Чи то через допомогу ольдермена Сайбіла, що саме на мосту держав варту і, коли вірити судовому протоколові, прихилявся до повстанців, чи то через те, що людей було багато і перед ними мусила

відступити сторожа, однаково, повстанці сунули лавою крізь одчинену браму на вулиці Лондона, який уже прокидався для грізних подій того дня. Тим часом ольдермен Тонг впустив ессекських повстанців у „Стару браму“, що на північнім сході, і на вулицях столиці скоро змішалися ці дві великі народні течії.

Поперед усього кинулися повстанці до роскішного палацу „Савою“, що належав Джонові Ланкастерському, дядькові короля. Хазяїна „Савою“ не було тоді вдома, бо він справлявся з шотландцями. Його палац савойський уважався за якесь диво краси та роскошів. Все, що тільки було цінного в цілім світі, зібрано було в отім палаці, який своїм багацтвом стояв над усіма королівськими будинками тодішньої Европи. Злото, срібло, роскішна одіж, коштовні меблі, дорогоцінне каміння, одно слово, всі найкращі здобутки тодішньої матеріяльної культури можна було знайти в пишнім палаці герцога Ланкастерського. Отож цей саме палац підпалили повстанці з усіх боків, а чого не можна було спалити, те трощили, роспорошували та кидали в річку. І Боже борони, коли хто наважувався грабувати герцогське добро: кара на горло чекала того злодія! Та дехто з юрби не втерпів, добравшися до льохів. Закортіло поласувати винами смачними, що переховувалися тамечки, та перепилися ними до того, що забули про море вогню над головами, бо палац саме над льохом стояв: крокви перегоріли, стеля завалилася, і руїни палацу сховали під собою 30 запаморочених піяків.

Від Савою рушили на Темпль, де була школа для підготовки молодих людей на адвокатів. Деякі будинки там сплюндровано, а книги та документи спалено, або порубано сокирами: адвокатів ненавиділи, яко оборонців інтересів магнатства. Потім було розбито кілька тюрем, а рештантів повипускно на волю: се, звичайно, тільки допомогло тому, що народній рух, спочатку цілком революційний, хоч і перенятий подекуди щиро-погромними колірами, став закрашуватися де далі фарбою хуліганщини, хоч наперед скажемо, що цей виступ арештантів не мав впливу на загальний хід подій і відбивався тільки-но у вчинках поодиноких гуртів. Того ж таки дня (13 червня) зруйнували повстанці палац скарбничого королівства Гельза, що звався Гайбері („другий рай“ літописців). На цьому скінчимо оповідання про події 13 червня, і

тільки зауважимо, що окремі повстанські гуртки робили своє діло: руйнували добро найбільш непопулярних людей скрізь по Лондону.

У п'ятницю, 14 червня, коли сонце підбилося вгору, стан річей був такий. Більшість повстанців скупчилася у передмісті Майленді, де за день перед тим стояли самі-но ессекці. Малася тутечки відбутися зустріч і бесіда народу з королем, бо цього вимагали повстанці. Друга частина їх ще звечора проти п'ятниці оточила Товер, де пробував король вкупі з придворними. Це була справжня облога, бо повстанці навіть перехоплювали харч, що везено його було Темзою на вжиток оторопілим мешканцям Товеру. Повстанці загрожували, що коли король не прийде до їх на бесіду та не віддасть їм „зрадників і лихих своїх порадників", вони сплюндрують Товер і вже не пожалують тоді навіть і короля: кара на смерть буде надгородою і йому за таке призирство до народу.

Король мусив їхати на Майленд. Коли він рушив туди вкупі з кількома дрібненькими придворними та родичами, натовп сунув крізь розчинену браму у внутрішні покої Товеру, шукаючи канцлера, скарбничого та й ще декого з немилих йому урядовців. Гарнізон, що був стояв тут, перелякався і не перечив юрбі. Канцлер королівства, архібискуп і примас Англії Симон Седбері, сховався у придворній капличці. Юрба обізвала його зрадником королівства, нищителем черні й потягла, галасуючи, на горбочок біля Товера. Примас прохопився був словом, щоб заспокоїти натовп, загрожував навіть Англії папським прокльоном (інтердіктом), але невблагана юрба ще більш розлютувалася, кричала, що вона не боїться папи, і нарешті відтято сокирою голову найпершій духовній особі, найголовнішому англійському адміністраторові. Така ж сама доля спіткала і скарбничого державного Роберта Гельза, і Джона Лега, що взяв був на посесію подушне, і лікаря Апельдора, що стояв близько до герцога Ланкастерського, і ще декого. Голови їхні понастромлювано на списи і ношено вулицями, а потім виставлено на лондонськім мості. Незабаром забито було Ричарда Лайєнса, заможного купця, що стояв був у 1376 році на чолі фінансових справ королівства, дбаючи про власну кешеню. Його засудив був „Добрий" парламент, та Джон Ланкастерський вдався до короля Едварда III, і його помилувано проти волі народа. Тепер народ мав змогу здійснити свою волю.

Багацько ще де-чого счинилося того ж таки 14 червня у Лондоні, та звернемось на Майленд, де король мав бесіду з своїм народом. Коли Ричард прибув сюди, повстанці вдалися до нього з петіцією, на папері писаною. Тамечки вони висловили всі свої бажання і прохали короля затвердити петіцію. От найголовніші точки народнього прохання: 1) кріпацтво мусить бути скасоване; 2) всі мають право вільно купувати і продавати скрізь по всій Англії (бо раніш брато ріжноманітні мита, і тільки-но городяне не сплачували їх); 3) землю нехай обробляють колишні кріпаки не за панщину, а тільки за гроші, не звиш 4-рьох пенсів за акр ($^1/_3$ десятини); 4) повна амністія повстанцям. „І ще багато иншої неподобної нісенітниці верзли оті пройдисвіти“, додає чернець літописець. Напр., вони заявляли про лихих порадників, що оточували трон, і казали, що надалі король повинен слухатися свого народу. Король пристав на волю народа, казав повстанцям залишити по 2—3 чоловіки від кожного села, які мають одібрати грамоти про волю за королівською печаттю, решті ж раяв спокійно розійтися по домівках.

Мова короля приємно вразила повстанців, а були тут, на Майленді, ессекці здебільшого, і великі юрби їх потяглися додому. Тим часом писарі державної канцелярії засіли за писання грамот про волю, які й видавано було заступникам кожного села того ж таки, та й другого дні. В грамотах докладно перелічено було всі бажання, які зазначено згори у 4-рьох пунктах. Від нині не було в Англії кріпацтва, і давно бажана рівність мусила запанувати на всім просторі королівства.

Та не довго народ справляв радощі. Урядове поводіння було ж тільки єдиним способом захистити себе, збутися мерщій отих страшних стовпищ, що перевернули шкереберть громадське життя і загрожували геть усім його „основам“.

VIII.

Після подій на Майленді виявилося яскраво, що поміж несчисленними лавами повстанськими істнує дві течії. Одна з тих течій, більш уміркована, складалася з людей, що вірили в силу королівської обіцянки. В своїй простоті душевній вони були пе-

реконані, що король ні за яких обставин не зламає свого слова. А до того цим наївним легковірам цілком бракувало політичного чуття, і вони навіть не гадали про неминучу потребу здобути собі ті гарантії, які тільки й могли забезпечити навіки здобуту волю. Такою гарантією, певна річ, могло б бути єдине ось що: реформа парламенту на підставі поширення виборчого права народу, а насамперед—за тих умов, що склалися під ту завірюху—вступ головних ватажків народніх мас у раду короля. Та обіцянка короля про „теплий кожух“ була для найбільш зневоленої частини повстанців куди зрозуміліша, аніж гадки про „гарантії“, що й не ночували в головах їхніх.

Та не всі повстанці визначалися такою містичною вірою в ту обіцянку. Це були переважно кентці. Гніт феодальних утисків не так тяжив над Кентщиною, як над иншими землями королівства. Вони більше від ессекців розуміли вагу добрих політичних умов життя. Вони передчували, що королівський уряд перемінить „милость“ на гнів, скоро повстанці покинуть Лондон, і грізні стовпища народні зникнуть у безкраїй глибині великої країни. Тим то ця, сказати б, радикальніша половина повстанців постановила ще зачекати в столиці.

Та коли ми спробуємо докладніш роскрити собі, що ж то, справді, ворушилося у головах радикальнішої частини повстанців, як вони уявляли собі ті способи, що можна б було їми забезпечити нове життя, затвердити волю, так тяжко здобуту, на непохитних підвалинах, коли ми загадаємо розміркуватися в тих технічних засобах, якими радикали сподівалися збудувати оті підвалини, то ми або наткнемося на повний брак яскравої політичної думки, що до сього, або стрінемо цілком фантастичні мрії. У „Сповіді“ Джона Строу (Confessio Iohannis Straw), одного з видатних привідців повстання, відбилася оця риса мрійности в повній мірі. Перед смертю Строу признається, що план їхній був такий: вирізавши геть усіх землеволодільців, світських так саме, як і духовних (опріч мандрованих ченців), тай взагалі знищивши тих, що були „більш поважними, хоробрими та вченими“, повстанці приступили б тоді до видання нових законів і поставили б на чолі кожного графства окремого короля! Та й на таку фантастику, певна річ, приставали хиба декотрі зпоміж повстанців (як от Вальтер Тайлер, якого були призначали на королівський

трон у Кентщині); що ж до сірої маси повстанської, то вона інстинктово, серцем почуваючи соціяльну й політичну неправду, на ділі була оповита тією ж традиційною сіткою політичних забобонів, скута віковими кайданами містичної віри в короля, яка, звичайно, ані трішечки не перешкожала вбивати королівських урядовців та иншим бунтівницьким вчинкам. Повстанню цілком бракувало реальної політичної програми, яка б в'язала докупи історичну традицію й нові політичні змагання. І не диво, що, коли лондонський королівський уряд трохи очуняв, він швидко припинив руїнницьку роботу повстанців.

Але вернемось до подій, що творилися в Лондоні після того, як рушили 14 червня з столиці задоволені ессекці. На 15 червня призначив король умовившися з повстанцями, зібратися на майдані Смітфільдськім. Ще перед тим, як їхати на нову розмову з народом, король загадав помолитися перед труною Едварда сповідника, що стояла у Вестмінстерськім аббатстві. Король сповідався тут і причастився, але релігійний настрій було йому збаламучено, бо стовпище повстанців кинулося в церкву за королівським маршалом на ймення Імворт, який сховався від юрби поміж трунами англійських королів [1]). Він був начальником тюрми Маршалсі, і, певно, визволені в'язні загадали помститися за його, очевидно, не дуже м'яке колишнє поводіння з ними. З ґвалтом поволокли вони Імворта з церкви, і на Чипсайдськім майдані відтято було йому голову. Сцена навела великий смуток на короля і його почет; дехто навіть не вдержався й заплакав. З трівогою в серці рушили на Смітфільд вестмінстерські богомольці. Повстанці скупчилися на одному з берегів майдану. Король і дехто з близьких стали трохи оддалік, а був тут і мійський голова Вольворс, що вже раніш виявив був свою прихильність до порядку і не хтів пускати бунтівників у браму, що на лондонськім мосту. З повстанського табору виступив наперед Вальтер Тайлер. Верхи поїхав він туди, де стояли король і його прибічники. Тайлер для історика є досить таємна фігура, хоч його ім'ям прозва-

---

[1]) Вестмінстерське аббатство є усипальнею королів англійських, саме так, як Софійський собор у Київі був усипальнею українських князів, Петропавловський у Петербурзі є теж саме для россійських царів.

ли історики весь рух 1381 р. Він був з простих селян, і, очевидно, мав велику силу поміж повстанцями, як цілком своя людина, як енергічний організатор і рішучий прихильник крайніх мір, тоді як Болл був швидче ідеологом повстання, котрий, може, тільки через те не спиняв різанини, що боявся втратити популярність, а тим самим і вплив на свою не дуже то сентиментальну авдиторію. Про що балакали Тайлер з королем, невідомо. Тільки ж кажуть, що мійський голова Вольворс не стерпів погордливого буцім то поводіння Тайлера і його гонористої мови і пхнув його з коня. Той упав. Королівська сторожа вмить надбігла і мечами забила „короля Кентщини". Цей крок з боку прихильників порядку був надто непевний, рискований, бо повстанці вже були лаштувалися із своїми стрілами, щоб упорати до краю невеличку купку людей, які відважилися так злочинно забити її славного ватажка. Та скоїлося тут щось „несподіване", несподіване, певна річ, лиш тоді, коли не рахувати на народню психологію, на настрій мас взагалі й повстанської маси, що грізно стояла на Смітфільді, з'особна. Юнак-король під'їхав до обуреного, грізного натовпу і сміливо мовив: „я ваш ватажок, я ваш король; хто за мене, хай іде за мною в поле; там він добуде все, що треба". Мова *реального* властителя Англії, ім'ям якого користувалися не що давно за-для згуртування повстанських стовпищ, вразила сю довірчиву misera plebs надзвичайно, і вони всі прожогом кинулися в поле, як вівці за своїм пастухом. Мер Вольворс тим часом кинувся скликати прихильників порядку, які ще на передодні лаштувалися скласти міліцію самооборони та тільки не мали змоги через заколот на вулицях змовитися гаразд. Вольворс наказав зачинити брами і кликав міліцію мерщій поспішатися в поле, щоб вирятувати короля. Незабаром сильний відділ міліціонерів хутенько поскакав за город, і з усіх боків оточив повстанців. Вони не наважувалися вже оборонятися, ба навіть не скористувалися з особи короля, що був серед їх,—а могли б, певна річ, загрозити смертю йому,—і врешті скорилися. Дехто зпоміж правителів пропонував вчинити зараз же криваву росправу з бунтівниками, та инші разом з королем порадили на якийсь час поводитися з повстанцями не дуже гостро, бо в країні саме розжеврювалося повстання, і м'які міри були поки що в пригоді. Кентців так саме пущено додому, як і ессекців, і вони також

здобули собі королівські грамоти, а разом з тим королівський уряд здихався страшних лав народніх, що держали столицю Англії в своїх руках.

IX.

Тим часом, як у Лондоні таке творилося, вогонь революції палав мало не по всіх закутках тодішньої Англії. Дух повстання літав по всій країні, і в ріжних місцях він виявлявся в ріжноманітних формах. Чутки про лондонські події надавали бадьорости й віри в правоту народнього діла. Геть по всіх графствах (за малим винятком) прокидалися люде, селяне, так саме як і городяне, і виступали щоб здобути собі прав, яких до того були позбавлені. Цілком місцеві інтереси вигадливо переплуталися з загальними вимаганнями волі, а разом із тим і шляхи, якими люде прямували у своїй боротьбі, добуваючи собі прав, були на диво розмаїтими: більш-менш мирні разом із цілком революційними, як от підпал, арешт оборонців старого ладу, вбивство більш запеклих та упертих. Подекуди повстанцям пощастило завести новий лад, напр., скасувати кріпацтво, ще перед тим, як вернулися з Лондону додому повстанці, що добули собі королівські грамоти. Таке сталося, напр., на острові Танеті, де знесення кріпацтва було оголошено з церковної паперті. В північних містах Англії, як от Йорк, Скарборо, Беверлей, зчинився заколот на ґрунті застарілої ворожнечи городської маси проти городських дуків, при чім у Йорку, де ще перед загальним повстанням на чолі міської самоуправи стояв опозіційний уряд (дякуючи попереднім змаганням), юрба городян під приводом мера та бейліфів заарештувала декого з заможних городян, а в Скарборо городяне примусили своїх службових осіб зректися своїх посад і натомісць обрали нових людей. Численні ватаги повстанців гасають по всій країні, підбурюючи селян і городян боротися проти довгочасної неправди та покликаючись на ім'я короля, який буцім цілком співчуває народнім змаганням. Подекуди (у Кембриджщині, напр.), повстанці спродують маєтки та майно тих, що підлягли народньому самосудові, і таким чином дають привід до обвинувачення їх у тій корисливості, яка не заплямила руйную-

чої діяльности ессексів та кентців (звісно, коли не казати про винятки).

Та те, що скоїлося в Лондоні, рішило долю повстанського руху. Скоро зникли стовпища кентців, король розіслав скрізь такий наказ, щоб місцеві „вірнопіддані“ люде поспішалися в столицю рятувати збройною силою свого короля та порядок. За три дні в Лондоні зібралося близько 40 тисяч добре озброєного війська; місцеві землеволодільці повилазили з гущавини диких лісів та з своїх маноріяльних льохів на світ Божий і швиденько згуртувалися, щоб дати одсіч нечуваному лихові. 17 червня вже засідала в Лондоні уряжена королем надзвичайна судова комісія, яка й роспочала розправу з повстанцями, що на ту хвилю досталися до рук уряду: у першу голову покарано на смерть автора „Сповіді“ Строу і ще декого. Другого дні (18 червня) королівський „патент“ сповістив шеріфів, мерів, бейлифів Англії, щоб вони скрізь нищили ганебну чутку, ніби повстанці творять волю короля, і всіма способами душили повстання. „Патент“ підбадьорив оборонців уряду та старої неволі, а повстанці зажурилися, передчуваючи щось недобре. Ессекці вирядили до короля посланців запитати про справжні наміри короля. „Були ви рабами та й надалі зостанетесь рабами“, була відповідь властителя Англії, а 2-го липня король оповістив країну, що вибороні повстанцями на Майленді грамоти про волю касуються. Таким чином, тільки півмісяця справляли англійські селяне свято визволення від кріпацтва.

З неймовірною жорстокістю провадилася судова розправа з повстанцями. Амністію, що лицемірно дав був король разом з волею, було так саме потоптано, як і всі ті полехкости, що зазначено було їх у королівській грамоті. Бунтівників вішано, четвертовано, одрубувано їм голови. У декого з обвинувачених кати розрізували животи, випускали кишки й палили їх перед очима ще живих людей, а потім четвертували й вішали у 4-рьох частинах міста, де кара одбувалася; так було покарано, між иншим, і славного Джона Болла. Свідоцтвом присяжних, які брали участь слідством, нехтувано, і королівські судді усім, кого б не було виказано, виносили смертний присуд, хоч багато поміж тими нещасними було й таких, що потягнуто їх до суду тільки через неприязнь особисту. Це була справжня вакханалія помсти з боку пануючих класів та уряду, помсти народові за те, що той на якийсь час принизив за-

ступників віковічних „устоев“. Настала доба повної громадянської деморалізації: уряд безжалісно карав народ, а поміж людьми запанував такий жах, що винний брат виказував безвинного свого побратима, щоб збутися страшної кари...

Жорстокости уряду провадилися ще довго, бо подекуди вибухали нові повстання, які инколи виникали єдине завдяки отим нелюдяним мірам, що вживав їх уряд „з ласки Божої короля Англії“, який міг би тепер, після всіх своїх віроломних учинків, сказати за себе влучними словами поета англійського:

Пучки я мав, щоб писати,
Рот, щоб обіцянку дати.
Скоро ж себе врятував,
Ділом те слово зламав [1]).

Разом із „суддями“ творило своє „діло“—утихомирювало країну й військо королівське та поміщицьке. Цікаво, що й сам король инколи з'являвся з салдатами у зворушених і обхоплених вогнем революції місцевостях і брав щиру участь у „спасеннім ділі“ приборкування тих, що ще вчора з такою любовію й вірою дивилися на молодого Ричарда. Не диво, що народ, зневірившись у своєму королі, почав був прихилятися на бік його дядька, Джона Ланкастерського, якого вважали за єдиного сильного кандидата на трон Англії. Почалася була й колотнеча з цієї вже причини: народ хилився тим з більшою охотою до свого ще недавнього ворога, що скрізь котилася чутка, ніби герцог скасував кріпацтво в своїх маєтках на півночі Англії.

Ще в-осени країна не була заспокоєна. Роспач гнав тисячі людей на нові заколоти. Жах смерти не дозволяв людям вернутися додому, і вони тинялися по країні, готові на все. Щоб запобігти новій колотнечі, щоб заспокоїти країну, парламент, що зібрався в ноябрі 1381 року, оголосив часткову амністію повстанцям; виняток зроблено було для найголовніших злочинців. Та ба-

---

[1]) Swinburne. A Watch in the Night. Нор. Trevelyan, стор. 247. Орігінал:

Have we not fingers to write,
Lips to swear at a need?
Then, when danger decamps,
Bury the word with the deed.

гатьох з цих остатніх милувано потім, і цікаво, що лондонськи ольдерменів, на долю яких припала така велика роля в історії повстання (бо вони ж пустили в брами повстанців), не покарано. Разом із тим парламент затвердив липневий приказ короля, що до скасування тих грамот про волю, які пороздавав був король своїм підданим. Цікава ще ось яка постанова ноябрьського парламенту: він признав, що втихомирювателі країни, які без справжнього суду карали на горло повстанців, заробили великої догани, бо вони потоптали закони та звичаї Англії; отож вони підлягали б судові, та нехай вже король простить їх. Король, звичайно, пристав на гадку палат.

Так прикро скінчилося велике повстання англійського народу, ця грандіозна подія, що зазнала її світова історія. Повстанню бракувало повної, цілковитої єдности сил, і це виявилося скоро після майлендських подій, коли суцільний доти поток народній розщепився на два струмочки—ессекський, що поняв віри королівській обіцянці, та кентський, де розбурхані повстанням хвилі народні не вщухли на якийсь час і після того. Цей роспад знесилив, само собою, народню опозицію, що скупчилася в Лондоні, і допоміг урядові швидче здихатися повстанських стовпищ. І цю справу прихильники порядку та неволі народньої мали змогу тим легше влаштувати, що всьому повстанню бракувало практичної політичної думки, а разом і тверезої тактики що до здійснення тії думки. Соціяльно-політичний утопізм на релігійній підставі у ватажків повстання, наміри знищити людей (земельних власників, адвокатів то-що), щоб знищити сістему, заступниками якої були ті люде, а разом із тим якась сліпа віра—спадщина віків—у верховного представника тії традіційної сістеми, а саме в короля, все оце звалено було в одну купу, все це містилося в ріжних пропорціях у головах людей, що силкувалися виборoти собі й нащадкам справедливий лад громадський. Та чи не найголовнішою причиною такого сумного кінця руху повстанського була та, що в своїй боротьбі за волю повстанці наткнулися на твердий ще мур феодального ладу. Правда, економичні підвалини кріпацтва були вже досить росхитані, і, як вже нам довелося

раніш зазначити, подекуди нова грошова сістема господарства остільки посунула наперед, що разом із старою натурально-господарською підвалиною зникала помалу і її кріпацька „надбудова“ (Ueberbau Маркса). Та проте ще досить міцно держалася стара економична традіція, що витворювала підставу старому соціяльному ладові, бо ще скрізь можна було знайти сліди натурального хазяйства. Ще тривкішою була псіхологична атмосфера, патріархальними кріпацькими відносинами навіяна. Цілі бо покоління зростали, твердо вірючи в непохитність старих „основ“, і навіть сам Вікліф, цей найвидатніший розум того часу, жахнувся, коли побачив, до яких соціяльних висновків сягнули його учні-лолларди.

Отже помилився б дуже той, хто б над могилами жертв повстання 1381 р. поставив хрест самого лише історичного осуду. „Не помиляється той, хто не бореться“, це раз, а вдруге треба зауважити, що для тих часів темних повстання виявило таку силу натхнення, такий дух незалежности і громадянської самопошани, а разом і таку організованність мас народніх, що важко їх знайти скрізь і завжде в історії народів. Такою мусить бути моральна оцінка народнього руху, незалежно від його практичних наслідків. Та тут виникає ще цілком утілітарне питання: чи була яка користь народові, що стільки сил згубив у боротьбі за волю сподівану? Історія дальших часів дає таку відповідь на цей запит: хоч рух повстанський і не приніс тих наслідків, на які сподівався народ, не зламав зовсім ланцюгів, що тяжили на народі, та все ж повстання прискорило процес розкріпощення в Англії. Страх нового народнього самосуду спричинився до того, що лорди саме в перші роки після повстання поступаються, переводять панщину на грошеві оплатки і взагалі роблять усякі полегкости своїм кріпакам. Таке, принаймні, загальне враження, хоч і тут годиться бути обережним, бо не всяка полегкість, не всякий випадок, де ми спостерігаємо це поліпшення умов селянського життя, є конче наслідком повстанського руху або ж хоч і страху нових розрухів: не забуваймо, що й перед повстанням кріпацтво подекуди було цілком скасовано просто як інституцію, що не відповідала новим матеріяльним умовам хазяйства.

Кінець-кінцем, скасування кріпацтва в Англії є наслідком довгої еволюції швидче, ніж раптового революційного акту. Такий

мусить бути останній присуд безсторонньої історичної науки, яка зараз пильнує тих ріжноманітних умов, що спричинилися до повільного, поступового визволення англійських селян. Сей процес розкріпощення затягся аж до XVI століття, коли ще можна було побачити останніх кріпаків [1]).

Кінчаючи статю, додам кілька слів про долю того „Статуту робітничого", що був спричинився до повстанського руху. Року 1390 в йому зроблено значні одміни. Стару норму заробітньої плати було скасовано, і ціни на працю робітника більш пристосовано до місцевих умов, і хоч Статут і на далі вважався ще довго за добрий спосіб класового гніту, та повстання навчило шанувати силу робітників, і вже не з такою завзятістю налягали лорди на захист формальних прав своїх. Тим часом залюднювалася знову Англія, що колись зазнала чорну смерть, столітню війну, повстанську добу та инші пригоди, і в глибинах англійської громади потроху складалися нові форми життя, нові бурі непомітно зачиналися...

Ів. Бондаренко.

---

[1]) Нові розвідки про кінець кріпацтва в Англії належать, крім згаданого Педжа, ще молодому московському вченому Савину, учню видатного історика Виноградова. Див. його твір: „Англійская деревня въ эпоху Тюдоровъ", М. 1903.

Весняної ночі.

Ескиз.

З неба дивлються зорі. Хмари, що недавно обкладали все небо, ховаються за обрій. Співають соловейки, акація сповняє повітря своїми пахощами. По вулицях ходять люде, балакають про щось, голоси їх мішаються з калаталом вартового.

Вільно дихається. Хочеться жити, сподіватись і вірити. Чому й кому?

На це питання навряд чи знайшлася відповідь у тій маленькій голівці, що визирає з вікна. В маленькій голівці з гарними рисами обличча йде велика робота. Життя таке повне, цікаве, що-дня доходять нові й нові чутки про гарячу жорстоку боротьбу. І страшно робиться і сумно, і боляче і хороше. А будущина вкрита темною, темною завісою,—такою ж, як і ця ніч...

— Ганнусю, чи тобі не холодно?

— Ні, мамо,—відповідає Ганнуся і в її голосі чути ніжні, лагідні нотки.

В світлиці запалили світло й на його фоні ще яскравіш малюється кучерява голівка.

Які гарні думки снуються зараз у їй.

Бідна мати, коли б ти знала, коли б ти бачила ці думки! Не нарікала б ти на свою дитину, не жалілась би на її холодність та байдужість до твоєї старости! Ні, ти пригорнула б до себе се маленьке гаряче серце, що б'ється таким чистим, святим коханням до тебе й до всіх людей. Ти б заспокоїла свою любу доню, приголубила б, як малу дитину, й своєю ласкою втихомирила б страждання молодого, чулого серця.

Дивлються з неба зорі—ясні, звабливі.

Хутко, хутко б'ється серце у Ганнусі.

Воно забило трівогу. Щось віщує недобре, і дарма Ганнуся дивиться на зорі, марно дожидає, що вони їй щось скажуть, заспокоють.

„Які люде недобрі,—думає Ганнуся.—Життя таке хороше; все радіє, всі живі істоти співають йому гимн хором своїх голосів. І тільки сам чоловік—з усього невдоволений. Шукаючи кращої долі, один мучить другого, вбиває, волю в його відбірає".

Яка чудова ніч, а скільки сліз тепер ллється, скільки очей, повних муки й страждання, дивляться може в сей самий час, як і Ганнусині очі, на зорі?...

Болем займається Ганнусине серце й під її довгими віями блищать і переливаються проміння зірок. І вони, як люде, граються в людських сльозах.

„Чи всі ж люде недобрі?—думає Ганнуся.—Єсть же й такі, що хочуть усім краще зробити. Мама каже, що вони злі, недобрі, що не по правді живуть, що на них упаде та кров та сльози, що зараз ллються. Вона каже, що сі люде забули за Бога, не шанують своїх батьків. Але хиба ж се правда? Хиба ж не можна любити і всіх людей, і своїх батьків? Хиба ж мама забороняє мені любити инших, хиба силує любити тільки її саму?"

І глибоко-глибоко задумалася Ганнуся.

„Адже ж мама любить свою доню. Вона певне не хоче їй лиха. Хиба не вона сиділа без сна над нею за часи її слабости, не вона цілими ночами в сльозах молилася за щастя своєї доні? Хиба не мама до кривавих мозолів працювала, щоб тільки дати змогу Ганнусі „вийти в люде?" Хто, як не мама, найбільш раділа її радощами та сумувала над її невеликими скорботами?... Добра, люба мама!—шепоче Ганнуся і дві гарячі сльози тихенько течуть по її щоках.

— Ганнусю-серце, чи тобі не холодно?

— Ні, мамо люба...

І знов тихо. Мати з трівогою придивляється до Ганнусі, хитає стиха головою й тихенько хрестить свою доню.

Затихає людський гомін. Чорніє високе небо, ясні зорі роблються ще ясніші, ще голосніше співають соловейки, а маненька голівка все дивиться в відчинене вікно.

Як раз напроти стоїть велика будівля. Прикро виступають на темному фоні неба білі мури. За високим парканом в тиші ночі, чути чиюсь важку ходу; долітає тиха журлива пісня.

Крізь щілини паркана миготить світ. Коли хода за парканом наближається, світло гасне, а журлива тиха пісня стає ще тихішою.

Ганнуся прислухається до ходи, слухає пісню й пильно-пильно дивиться на вузеньку смужку світа, що пробивається крізь паркан.

Ій здається, немов вона бачить за парканом вікно, в залізні ґратки оброблене, а за ґратками—гарне юнацьке обличча з чорними очима.

Ганнуся немов почуває на собі їх палкий, променистий погляд і сильніше б'ється її серце.

А ясні зорі дивляться і на Ганнусю, і на вікно за парканом.

Стало зовсім тихо. Тільки журлива пісня все ще свої жалі виливає, все ще плаче й сповняє серце Ганнусине гострим болем та сумом.

Вже давно не чула Ганнуся сеї пісні й сього голосу.

І не завжди тиху журбу виливав сей любий голос. Ні,—часами він дзвенів голосно й сміливо; палкі слова, високі чесні думки висловлював він, а не журливі й тихі пісні. Од сих слів огнем запалювалося щось у серці Ганнусиному, хотілось їй вірити, сподіватись, боротись... а тепер?... Тепер мама заборонила думати про його... Коли на нього зверне розмова, мама називає його негарними образливими словами.

„Невже ж мама недобра? За що вона так ображає його бідного, на що клене все, чому він молився й чому молитися почала вчиться у нього Ганнуся? Він добрий, хороший; невже й на його впаде людська кров?"

Страшно робиться Ганнусі. Її очі світяться мукою непорішеного питання. З благанням і важкою тугою посилає вона свій погляд у високе зоряне небо.

„Де ж правда, чия правда"?... Добра, люба моя мамо,—шепоче Ганнуся, а там десь глибоко, в середині, щось инше шепоче:—Любий, хороший мій!

— Добра, бідна, люба моя мамо!—шепоче Ганнуся, схиливши голівку на руки й закриваючи мокре од сліз личко.

А роскішній весняній ночі байдуже до всього. Дзвінко тьохкають і переливаються соловейки, квіти сповняють своїми па-

хощами повітря. Як чорний оксамит, простяглося південне небо й миріяди срібних зір роскинулись по ньому.

Вітрець заховався, немов прислухаючись, як б'ється маненьке гаряче Ганнусине серце.

Під парканом промайнула якась чорна тінь, сховалась за товстим стовбуром високого, густого ясену. До неї наблизилась друга... Тіні росходяться, сходяться, а Ганнуся все сидить, схиливши на руки голівку.

Раптом десь близько закувала зозуля. Ганнуся підвела голову. Чомусь до болю заколотилось у неї серце. Міцно притулила вона рученята до грудей, немов боючись, що вистрибне воно з її маненького, худого тіла.

— Зозуля на ясені,—думає Ганнуся.—Яка я дурненька... чого злякалась?

З тії світлиці чути, як мама шепоче свої молитви. Ганнуся добре знає, за кого молиться її люба мама й на обличчі в неї з'являється вираз святого почування, а очі світяться тихим ніжним сяєвом.

А з неба дивляться зорі; світять, миготять, переливаються.

За парканом журлива пісня скінчилась, погас світ у щілині, не чутно більше й важкої ходи.

Десь далеко-далеко проспівав півень.

В мертвій тиші знов закувала зозуля й разом з цим прогуркотів вистріл і рознісся, як грім, у теплому повітрі весняної ночі.

Щось важке впало з паркана на землю і дві тіні хутко-хутко пронеслись біля Ганнусі. Одразу все сповнилося згуками. Грали на ріжку трівогу, тупотіли коні, бряжчала зброя...

А за парканом чулись крики, людський гомін, чийсь стогін. І з сього гармидеру Ганнуся почула два слова, тільки два слова:

— ...Тринадцятий... неживий...

В її серці щось порвалось і вона вже не чула крику. Високі, ясні зорі погасли для неї . . . . . .

. . . . . .

Вся в білому вийшла мати, розбуркана гармидером.

— Ганнусю, чи тобі...—і спинилась...

Просто перед нею стояла її єдина доня й дивилась їй у вічі.

І не ніжна ласкавість світилася в її погляді, не тихе кохання до своєї мами, а щось инше, нове, од чого трівогою забилось і до болю стислося старе материне серце.

— Мамо, на кого ж упаде його кров?—питає Ганнуся і знову страшний погляд її пече материне серце.

О. М.

Народня школа і рідна мова на Вкраїні.

Замітки народнього вчителя.

Народня школа на Вкраїні, опріч усяких перешкод, що стоять на стежці до освіти загалом по всіх школах у Россії, має кожному відому власну болячку,—то нерідна мова, якою вчать українських дітей по школах. Про се не раз говорено вже, але в сій замітці маємо на увазі показати читачам спостереження над самим життям народньої школи на Вкраїні; се, гадаємо, повинно зацікавити людей, яким лежить на серці справа народньої освіти в рідним краї,—тим паче, що експериментальних дослідів дуже мало в небагатій взагалі, що до сього питання, літературі. Будемо сподіватись, що з'являться незабаром коштовні й докладні праці про се,—а тим часом не будуть, може, зайвими й наші коротенькі замітки на підставі власного досвіду та спостережень.

Для української дитини, що часто приходить до школи не знаючи ані єдиного слова московського, школа з першого ж разу робить враження чогось чужого, від її життя далекого. Дитина часто не впізнає свого навіть власного йменння, вимовленого офіціяльною мовою,—мовою школи; хлопець, напр., з самого малу знає себе за Панаса, а в школі раптом з його виходить Афанасій. Перші слова вчителя до дітей, промовлені не тією рідною мовою, яку дитина до того чула кругом себе, зразу цілу безодню кладуть у дитячому розумінні між домівкою та школою. Вчення в народній школі з новиками, як відомо, повинно починатися з найлегшого; роботи повинно давати дітям зразу потроху, щоб їх непомітно для їх самих втягти в шкільну науку. По народніх школах на Вкраїні перші місяці науки—то каторжна праця, що не по силі ні дітям, ані самому вчителеві. Наламувати дитячий язик, що зовсім не призвичаївся до московської мови, заучувати незнайомі слова й разом учити читати—це скидається просто на якесь

глузування з дитини, яку силоміць ставлять в становище якогось дурника, що нічого з тієї досадної науки не розуміє і через те не може навіть найлекшого збагнути своїм понівеченим розумом. А з цього виходить, що більша частина дітей з першої групи одразу кидає школу, а і з тих, що зостались на муку, велику частину треба виділити в окремий куток, як цілком безнадійних. Звичайно по школах, де один учитель, діло так ведеться: діти, які з дому прийшли в школу, не знаючи азбуки, під тягарем непосильної для їх роботи незабаром одстають од тих, що хоч трохи знають алфавиту; вчитель не має спроможности вести їх однаковою тропою й через те мусить, як то кажуть, лишати їх „на произволъ судьбы". Деякі з них не бачучи з такої науки жадної користи, кидають школу, инші ж хоч зостаються й уперто ходять цілий рік, бредуть „самопас": щось пишуть собі, щось читають, а що саме, про те часто й сам учитель не відає,—і на другий рік якимсь то побитом з цієї отари „тупиць" частина навчилась азбуки. До їх пристають новики, що знають склади з дому, і так складається перша група; а з неграмотних частину знов викидають з школи, а другу садовлять у „тупиці". Не вдивовижу по наших школах і таких школярів здибати, що ходять років зо-два, зо-три й якось умудряються не піти далі „осы". Що дала йому школа за два-три роки, яку ролю заграла в його розвитку—се дуже було б цікаво дослідити, але стежити за сим у сільського вчителя просто часу немає. Буває иноді, що батько не нахвалиться дитиною: „дотепний, каже, хлопець, розумний, повинен добре вчитись"; і сам учитель бачить по видỳ, що хлопець і справді не без розуму. Та минає місяць-другий, і хлопця й не пізнати: посидівши „тупицею", робиться він якимсь затурканим, неначе переляканим дурником; замість відповіді плете всяку нісенітницю неможливо каліченою мовою. Промучившись отак, нарешті виходить дитина з школи, нічого не навчившись, з репутацією „тупоголового" „тумана вісімнадцятого", мовляв д. Франко. Часто й сама дитина вірить, що з неї й справді не що инше, як „туман" і ще добре, як покинувши шкільну науку, скоро очумається від того удару, що ним школа зразу приголомшила була його розум, його розвиток, забивши памороки в дитячій голівці непосильним тягарьм. Буває й так, що з легкого почину в школі хлопець надовго вже й оста-

неться і в своїх власних очах, і в очах инших людей ні до чого нездатним, нетямущим, і направити се не так то легко.

Звісно, багато сьому допомагає й те, що вчитель буває часто один на кілька груп дітей і фізічно не може впоратися з усіма школярами; але ще більша вина падає на чужу, незрозумілу мову, що робить перші кроки дитині в школі дуже тяжкими; а тим часом, не зробивши перших кроків, і далі хлопець не піде, непосильний тягар зразу валить з ніг дитину, приголомшує й атрофує природній хист і здатність.

Та не легка чекає доля в школі й тих дітей, яким пощастило навчитись читати й які лишилися в школі. Зупинимось насамперед на першій книжці для читання, бо звідти доводиться брати мало не ввесь матеріял, яким користується вчитель, розвиваючи духовні сили дитей.

Як відомо, автори перших книжок для читання в народній школи, складаючи ті книжки, пильнують того, щоб з самого початку школяр бачив там усе знайоме йому, близьке. Для цього слова добіраються з лексикону звичайної сільської мови; в статейках оповідається про знайоме дітям близьке життя, про все те, що оточує дитину вдома: поле, життя хлібороба, домівка, рідна хата; за найкращий матеріял до читання вважаються народні казки, пісні, загадки, приказки; малюнки також добіраються такі, щоб дитина, глянувши на малюнок, зразу бачила й розуміла, що намальовано в книжці. Мова байок, казок, приказок, пісень,— то рідна дитині мова, і все те знайоме їй з домашнього життя. Таким способом перші книжки до читання складаються для школ у Московщині. Що ж до школ народніх на Вкраїні, то окремих підручників, пристосованих до українського народнього життя, немає, і вкраїнські діти повинні вчитися по тих книжках, що складаються для дітей иншої народности. Виходить, ніби й автори сих книжок, і всі служителі народньої просвіти змовилися і признали, що загальні закони виховування дітей на українській народ „не распространяются".

Треба тільки поглянути на те, як відбувається вчення в нашій народній школі по цих книжках, щоб уявити всю їх непридатність для шкіл на Вкраїні. Тоді як дітям московської нації все, написане в книжці, рідне, зрозуміле,—українським дітям мало не на кожнім слові—загадка.

Хлопець знає *хату*, а в книжці написано *изба*, а в тій ізбі і кругом неї все щось чуже, невидане: „полати, лучина, лукошко, колыбель, зипунъ, кафтанъ, сарафанъ, кушакъ, овинъ, гумно, прясло, клѣть, рига“ і т. и. На ілюстраціях намальовано теж усе чуже: „изба“ незнайомого стилю, чужа природа, люде в якомусь чудному вбранні, школярі в лаптиках, з довгим чубом, зовсім не того типу, що звикли діти бачити в себе у селі; середина хати з московською піччю й „полатями“. На всіх цих малюнках не те, що бачуть українські діти, усе те чуже їм, далеке.

Читає хлопець у книжці: „Народная пѣсня“. Від учителя дізнається він, що то така пісня, яку співає народ, значить, думає собі, така, що може співають і в нашому селі. Але читає далі: „Сладко пѣлъ душа-соловушка“... або: „Изъ-за лѣсу, лѣсу темнаго вылетала стаюшка сѣрыхъ гусей“... „Разовьемъ мы березу“... „Какъ у насъ ли на кровелькѣ, какъ у насъ ли на крашеной“... і т. и. і т. и. Чи хто з дітей чув коли, щоб у їхньому селі співав хто щось подібне? І в хлопця в голові виникає думка, що ті пісні, які співають у його селі люде, то не справжні народні пісні, а якісь мужичі вигадки, яких грамотному чоловікові не слід і соромно співати, і ввесь сільський знайомий йому люд з його життям, з рідною мовою,—то і не справжній народ, а так якісь собі люде. В инших же дітей непомітно закрадається в душу недовірря до книжки, бо вони не бачуть у їй правди і через се вже так і звикають дивитись на книжку, як на якусь дурницю, вигадку. І ті і другі, вийшовши з школи, все таки не стануть співати московських народніх пісень; замісць, напр., пісні: „В неділеньку рано, як сонечко зійшло“ ніхто не почує, щоб українська дівчина, або молодиця заспівала: „Выдала меня матушка далече замужъ“. В селі ви почуєте швидче вульгарні, фантастично покалічені романси, босяцькі та салдатські пісні,—ніж народню московську пісню. Доводиться часто помічати, що московські епітети та звороти мови противні українським дітям і дорослим нашим людям. Музика московського народнього стиха незрозуміла українцеві; московська муза народня незугарна викликати надхнення в душі українця; народні епітети московські, як напр.: „молодушка, разлапушка, касаточка“ то що прикро вражають ухо українцеві, і як ножем шкребуть по серці. Немає, здається, в українських школах більшої кари школя-

рам, як загадати завчити на пам'ять кілька рядків з московського народнього епосу.

Поставте поруч української дитини московську і загадайте їм читати, наприклад, байку Крилова. В той час, як у хлопця московської нації при читанні вся істота говоритиме, як слова байки вимовлятимуться легко і плавно, в той час як він глибоко розумітиме і життьову правду байки, і красу народніх виразів,—у нашого вкраїнського хлопця читання виходитиме мляве, нудне, одноманітне; а коли читач спробує дати своєму читанню інтонацію, то зразу виявиться, що вона вимушена, завчена і не відповідає змістові; не помітите ви також у хлопця й зацікавлення тим, про що він читає.

Загадки, приказки, — а особливо загадки, — загадування і розгадування яких так до вподоби дітям,—а й ті не цікавлять дітей, знову ж таки через те, що вони „чужі" і змістом і формою, викладені незрозумілою дитині мовою,—всі вони здобуток чужої творчости.

Таким побитом виходить щось абсурдне, незрозуміле: ті елементи в перших шкільних книжках, що вводяться авторами книжок зумисне, щоб полегчити дітям науку грамоти, щоб не розривати школи з домівкою, щоб зробити книжку близькою до дітей,—всі ті елементи в народній школі на Вкраїні являються найбільше незрозумілими, найчужішими, найнепотрібнішими і найтруднішими частинами книжки. Та ж поміч, яку могла б і повинна б дати народній школі на Вкраїні багата українська література, марно гине на велику шкоду дітям і всій справі народньої освіти. Пояснити дітям всі незнайомі слова учитель не має ніякої змоги, бо таких слів знайдеться в кожній статійці стільки, що коли б учитель справді заходився усі їх поясняти, то в його не вистачило б часу на одні ці пояснення, а хоч би й вистачило, то однаково праця його пішла б марно, бо коли вести так звану „объяснительную бесѣду", то для цього треба, щоб слів було на раз узято двоє-троє; коли ж їх у кождій статійці набірається десятків зо два, то не диво, що до другого уроку діти геть їх позабувають. Захажуватися ж знову коло пояснення незрозумілих слів ніколи, бо треба вчити й писати, і рахувати, та й не одну группу, а цілих три. Одже зрештою не треба, здається, великого досвіду, щоб зрозуміти, через віщо ми маємо такі сумні

наслідки з прищеплювання дітям освіти чужою, незрозумілою їм мовою. Давати освіту на незрозумілій мові й заразом вчити тієї мови,—це значить, ганятися за двома зайцями і ні одного з їх не вціймати. Коли б московська мова була в українських школах виділена в окремий предмет, то й діло дитячого розвитку і діло самої московської мови пішли б краще, бо тоді можна було б скласти якусь сістему до вивчення сії останньої.

Діти, цікавлючись книжкою, часто дома читають не тільки те, що задано на урок та роз'яснено, (хоч се буває дуже рідко, щоб наперед заданий урок учитель поясняв у класі), а читають і далі, що є в книжці, і все, що попадеться друкованого; читають і, звісно, дуже мало розбірають, а привчаються читати як відомий „Петрушка". Візьмемо, наприклад, не довго шукаючи, кільки фраз з того матеріялу, який знаходимо на перших сторінках шкільних підручників:

„Буря мглою небо кроетъ,
Вихри снѣжные крутя"...

або

„Ямщикъ сидитъ на облучкѣ,
Въ тулупѣ, въ красномъ кушакѣ"...

Кому відомі таємниці слів: мглою, крутя, ямщикъ, облучокъ, кушакъ, той уявляє собі добре й картину завірюхи, і „ямщика" на „облучкѣ" і т. и. Яка ж картина постане перед очима української дитини, коли вона про слово „мгла" думає, що то по-панському „могила", слово „кроетъ" читає „кроїть"... „Буря могилою небо кроїть"... „Але ж як то можна кроїть могилою?—гадає дитина,—ножицями кравці кроють, то так, а могилою... та ще буря... небо?" Зітхне бідне хлоп'я і вже без думок барабанить як у стінку: „Бу́ря мглою́ не́бо кро́їть, ві́хрі снѣжные́ крутя́",—хоть, мов, не втямки, про що воно саме говориться, то хоч потішу себе гучним ритмом та рифмою.

В одній школі фразу: „рука бойцовъ колоть устала" школяр завчив так; „рука боцвой колоть устряла". І вже учитель як не силкувався навчити правильно читати сю фразу, а все-таки і на випускному екзамені хлопець читав: „рука боцвой колоть устряла". Коли московська дитина читає фразу: „Ямщикъ сидитъ на облучкѣ въ тулупѣ, въ красномъ кушакѣ",—то для неї тут

усе ясно, як божий день, наша ж дитина в цій фразі нічого не розбере. Читаючи книжку чи то в школі чи дома, школяр не може спинятися довго на кожнім незнайомім слові, бо то було б не читання, а „розшифровування"; щоб добре розуміти читане, треба добре знати значіння всіх слів, треба вміти перекласти в умі московські слова на українські, бо з усіма поняттями й уявленнями в українських дітей з'язані не московські слова, а вкраїнські; а коли багато слів і зворотів мови дітям зовсім незнайомих, і довго міркувати над читаним не приходиться, то з прочитаного хоч і вніймається шматочок якоїсь думки, або якийсь образ, але все те здається їм далеким, неясним. Ясної думки, ясного уявлення не вичитає ніколи український школяр із московської книжки, і поетична річ московських письменників чужа нашим дітям і не робить міцного враження на дитячу думку.

Одно з найголовніших завдань школи—розвинути розум у дитині, розбудити в неї думку, зробити їх бистрими та гострими. Тим часом від довгого, безглуздого такого читання дитячий розум, його здібности не тільки не розвиваються, а, навпаки, притупляються. І хто вчителював—не як ремесник, а як справжній педагог,—той напевне помічав, що в дітей, зовсім неграмотних (у нас) думка далеко яскравіша, далеко жвавіша, ніж у дітей, що побували в школі й довгий час попосиділи над книжкою.

Тепер подивимся, як в українських школах виховується „дар слова" у школярів. Хто прислухався до мови письменних людей-українців, що мають звичай балакати по-московському, той певне знає, якого „краснорѣчія" навчає московська грамота. Вживання слів не в тім значінню, що їм належить, грубі помилки в зворотах мови і в наголосах, курйозна мішанина слів московських поруч з українськими,—все це робить „русскую рѣчь" українця не тільки чимсь смішним, а й безглуздим, так що не зразу й зрозумієш, про що саме людина хоче сказати і хіба тільки догадаєшся. Те ж саме, тільки ще в більшій мірі, можна бачити в народній школі. Переказувати прочитане, рішати завдання, розмовляти з учителем школяр повинен зразу московською мовою, яку він іще мало чув і в школі. Картина урока од цього виходить якась дика, безладна. Стоїть школяр перед учителем, уші почервоніли, піт струмками залива йому лице, а він белькоче: „изъ етого числа вичистить ето"... або: „вонъ бачилъ... солоей какъ запоёлъ"...

Учитель намагається поправляти безглузду „русскую рѣчь“ школяра; школяр хвилюється, жили напружились йому, лоб зморщився, очі збараніли. Кожне слово родиться у його на світ у муках та потугах. Видко, що десь там у його глибоко трепещеться жива розумна думка, видно, що дитина з усієї сили працює розумом, щоб висловити її, але ж вона не може того зробити, бо не має ні звички до вимовляння московських слів, ні запасу їх, і в голові в неї повинна разом їти дуже складна робота: пильнувати свої думки, висловляти її собі по своєму, а потім шукати у своїй пам'яті московських слів і перекладати свої думки на московську мову. Коли ж ще до сього хлопець дотепний і має жвавий розум і хист, то жаль тоді дивитись на його, бо більше муки світиться в його очах. І така нудота тягнеться в школі день-у-день цілі місяці, роки. Нарешті діти звикають до неї і вона робиться чимсь звичайним, і тільки учитель вступить у клас, почне урок,—обличча в дітей зразу переміняються: на їх з'являється вираз тупости та глупости, немов увесь клас зібрано з недорік, заїк та з ідіотів. Але тільки учитель забалакає з дітьми про близьке їм життя їх рідною мовою,—і немов свіжий вітерець пройде по дитячих обличчях: вони спершу здивовано переглянуться, зморшки з заникуватих на обличчях починають розглажуватися, з-під лоба починають блищати ясні розумні очі, з дитячих уст чуються дотепні речі, жваві й веселі, навіть рухи в дітей стають вільніші, і здається, що з їх плечей тільки що скинуто важкий тягар, який не давав їм ні говорити вільно, ні думати. Ще помітніше переміняються діти вийшовши з класу на передишку: самі безнадійні, безсловесні „тупиці“ в класі, на дворі, на волі вмить робляться самими бідовими й самими гострими на мову.

Нам відомий такий факт. У одній народній школі між школярами з'явився чудовий оповідач казок, байок, усяких випадків із сільського життя. Тільки, бувало, з'явиться він до школи, як зараз біля його школярі збіраються в кружок і він починає про що-небудь оповідати. Діти очей з його не зводять і роти пороскривають. Уже й учитель увійде у клас, а вони, мов зачаровані, не одходять од оповідача, і тільки після того, як вже учитель озветься, вони з неохотою росходяться по своїх місцях. Сей хлопець на уроках довго та вперто одстоював свою мову перед учи-

телем, розмовляючи з ним рідною мовою, поки таки в кінці шкільного курсу подолала московська мова. Перейшовши на московську мову, хлопець цим самим сам підписав смертний вирок своєму талантові гарного оповідача. Нудно стало слухать його. Хто ж позбавив хлопця початків його таланту? Видимо, що чужомовна школа, бо вона перша прищепила молодій душі погорду до рідного слова.

Візьмемо людей, що вчилися не тільки в народній школі, а й по вищих од неї, хоч би й самих народніх учителів, що вийшли з самого народу і змалку говорили рідною мовою. Говорити легко московською літературною мовою (про акцент ми вже й не кажемо!) не можуть вони. Кілько б не положено було праці, все таки вкраїнці чистою московською мовою не будуть балакати, так само, як не можуть навчитися розмовляти по-українському і московці, навіть і ті, яким доводиться мало не увесь вік прожити на Вкраїні.

Таким чином виходе, що навіть найкраща „обрусительна“ школа на Вкраїні все ж е—ворог народові, бо вона одрива людину від рідної мови, калічить її, гальмує розвиток народнього ума.

Не краще діло стоїть і з писанням у народніх школах на Вкраїні. Навіть тепер уже не криється ні шкільне начальство, ні сільські учителі з тим, що вони найбільш пильнують того, щоб сільська школа тільки хоч навчила писати сяк-так диктовку, а про те, щоб хоч трохи навчити дітей висловляти свої думки,— про те, мало кому з учителів народніх і на думку спаде, бо вчителі ледве справляються з диктантами. Мертва та тупа праця ся і вчителеві, і школярам справдешня мука. Учитель кидається на всі боки, щоб навчити до екзамену хлопців правильно писати московські слова. Слова вже й діктуються так, як пишуться, а не вимовляються; в ход іде навіть міміка та жестикуляція,—одно слово учитель рад би і в душу, і в голову вскочити дітям, щоб школярі „вивезли“ на екзамені. На екзамені часто можна бачити, як учитель із-за спини асістента, „на мигах“ показує, як пишуться слова, а все-таки діло йде не до ладу.

Не краще стоїть справа і з граматикою московської мови. Удержатись у голові в українських дітей вона ніяк не може і одскакує від дитячого мозку, як м'яч од стіни. При цьому можна спостерегти якесь чудне псіхологичне з'явище: скінчивши школу діти

мимоволі не тільки не силкуються вдержати в голові завчені правила граматики, а ніби навмисне викидають їх з голови, як якусь зайву вагу. Вже навіть і тоді, як діти прийдуть по „свидѣтельства“, і починають розписуватися, що одібрали їх, зразу виявляється, що вся граматика пішла „шкеребертом“: діти роблять помилку за помилкою, аж поки вчитель стане проказувати, як писати слова.

Коли ж здумає учитель дати дітям самостійну роботу по писанню, щоб написали свої думки про що-небудь, або дати просто „переложеніе“ статійки,—то діти жорстоко посміються над усією працею вчителевою і над граматикою: на бумазі будуть висловлені не логічні думки, а така каша, в якій дуже трудно розібраться. Найвигадливіша, найбуйніша фантазія не вигадала б навмисне таких граматичних помилок, таких диких зворотів, які зустрічаються в самостійних роботах школярів, і в учителя серце стискається від болю од спроби завдати таку роботу дітям.

Та воно инакше й бути не може. Писати самостійну роботу, в якій повинен виявлятись творчий дух дітей,—це зовсім неможлива робота в українських школах: у ту годину в дитячий голові відбуваєтьси такий складний, такий трудний процес, який здався б не по силі й дорослому чоловікові, а не то що дитині. Не легка праця на перших порах у школі висловляти на папері свої думки навіть рідною мовою, а коли до сього треба ще свої слова перекладати в умі на московські, шукати тих московських слів, пригадувати вивчені правила граматичні, то зрозуміло, чому такі „самостійні роботи“ скидаються иноді на балаканину напівбожевільних людей.

Нашому селянинові небагато і нечасто в житті доводиться писати; всі такі випадки можна перелічити по пальцях, і найважніший між ними—то писання листів. Прошеніе в суд, яку небудь росписку, вексель,—все те пише сільський або городський адвокат; лист же, то така річ, що коли грамотний, то повинен уміти написати. Перший раз тут український грамотій зустрічається з таким випадком, де він мусить самостійно творити, прикласти до діла свою грамоту, але тут же зразу виявляється, що він нездатний навіть до такої невеликої творчости. Тут до помочі приходить вироблений уже в казармах московськими унтерами, усім відомий безглуздий шаблон сільського листа. Вся

Україна, всі її села міцно схопились за сей шаблон, передають його з села в село, з роду в рід, як якусь релігійну формулу, що від початку та аж до самісінького кінця складається з довгої низки „поклонів“, на взірець якоїсь ектенії, з додатком кількох слів про погоду та врожай.

Треба стане коли написати чоловікові листа до сина, що в салдатах або так де на стороні, описати своє горе, злидні та нужду, або попрохати помочи,—московську мову, що учився колись, давно вже забув: не до того йому в житті, щоб франтити панською мовою. Бере перо в руки, і бажається йому, щоб у той лист перелити своє горе, свої жалі: кривавими сльозами, здається, писав би ті стрічки, але як писати? Зморщується чоло, пригадуються колись знайомі московські слова. „Во первих строках лубезний мой син увідомляю“... і так далі... І добре, коли хоч на кінці зуміє він приписати що „ищо увидомляю тибя, що ми горюємо з твоєю мамашою“.

Читаєш иноді такі листи, і ясно почувається, що неповинно бути тут міста московській мові, що тут своє життя, своє горе, які мають бути висловлені рідними словами, а замісць них стоїть якась нісенітниця.

Иноді шаблон не задовольняє людину, особливо коли їй бажається висловити в листі особливі почуття. Але це незадоволення з шаблону і бажання знайти инші форми, щоб вкласти в їх свої почування, ставить і автора листа, і того, до кого лист адресовано в глибоко комічне становище.

Автору цих заміток довелося читати лист від москаля, що служив у військовій канцелярії, до своєї матері. Шаблон салдатських листів, видимо, його не задовольняв і він хотів написати „деликатніше“. В листі до своєї старенької матері, сільської бабусі, він списав мало не цілком з „Письмовника“ (то б то: з листовні) палкий лист до коханої. „Кумиръ моего сердца!... моя безумная любовь къ вамъ огнемъ зажгла мою кровь... Цѣлую въ сахарныя уста“... В кінці стояло: „вѣрный до гробовой доски сынъ вашъ Никита Петровичъ Шаповаленковъ“. Далі йшов докладний його „титул“. Слухала бабуся той лист, і сльози струмками котилися по виду її. І жаль брав і смішно було. Далі згорнула бабуся той лист у папірець і заховала близько коло самого серця.

Що на Вкраїні не можна побачити селянського листа рідною мовою, більш усього скидають на те, що народ гербує своєю

мовою. Це неправда: гербують нею більше ті з українських селян, що побували по Одесах та Ростовах, та що терлись біля панів та полупанків. Селяне ж, що живуть своїм сільським життям, не цураються своєї мови, і певне у своєму житті, між своїми близькими вони листувались би рідною мовою, а надто в тих випадках, коли треба висловити щире яке почуття, або росповісти про якусь важну в домашній обіхідці справу,—та біда, що людям і на думку не спадає писати рідною мовою. Вони знають, що письменства вчаться по московському, а письменства рідного, рідною мовою для них немає: рідна мова у них істнує про себе, про домівку, то тому й пишуть вони по московському.

Як могли б писати українці листи рідною мовою—видко буде з поданих далі спроб таких робот у народній українській школі. Мусимо наперед сказати, що вкраїнською мовою школярі писали вперше у своєму житті. Діти трохи знайомі були тільки з українською літературою по „Кобзарю", „Вінку" Білоусенка, та по байках Глібова. Для самостійної роботи дано було переказати своїми словами деякі московські та українські байки, маленькі статійкі. Деякі з цих переказів ми для прикладу наведемо тут так, як вони були в орігіналі.

„Былына".

„Спытавъ разъ кущъ былыноньки: чого ты така якъ рыбонька въяла, и пожовтила и не цвитешъ. Былынонька каже, оттого, що я на чужбыни".

А оце маєте переказ того ж таки автора, дівчинки 3-ї групи, тільки вже мовою московською.

„Былына".

„Спросилъ разъ кущъ былыноньки, чего ты така какъ рыбонька въяла, и пожовтила и не цвитёшъ. Отвичае Былынонька, оттого что я на чужбыни".

Робота школяра 3-ї группи, 12-ти років.

„Старшына".

„Зибралы люды старшыну. Отъ новый старшына и запышався. Разъ винъ сыдивъ на рундуци и побачывъ, що хто-то йиде сыломъ и гукнувъ старшына на свого небожа и каже: пиды спытай, що то за птыця ѣде (на сьому слові було багато у хлопця позакреслюваних виправок) мойымъ сыломъ. Хлопець побигъ доганять, пыдождить? Стало. И каже: чого тоби треба. Мене послався

старшына, щобъ я узнавъ, що ты за птыця. Пиды скажы, шо дурынь вашъ старшына и дурень ты. Пойихавъ, а хлопець пишовъ до старшыны. А що, хто-то? Та якыйсь знакомый що васъ зна и мене зна. Та якъ же винъ зна. Та такъ що каже що вы дурынь и я дурынь".

Наведемо ще один переклад з московської мови на українську. Автор—теж школяр з 3-ї группи.

„Вовкъ та баба.

Вовкъ шукавъ соби попойсти. На кинци хутора в одній хати винъ почувъ шо баба казала на дытыну на ту шо плакала. Цыть ато выкину вовкови.

Вовкъ ставъ тай жде. Наступыла ничь. Вовкъ все жде колы ему дадуть хлопчика. Колы ось чуе баба каже: не плачъ я не оддамъ вовкови, хай тилько прийде, то я его лозыною.

Вовкъ подумавъ выдно тутъ кажуть одно, а роблять друге и пишовъ геть одъ деревни".

Хто стоїть близько до наших народніх шкіл на Вкраїні, той певне згодиться, що ніколи так добре не напишуть наші школярі по московському, хоть учаться вони цею мовою по три то по чотирі роки, а ці спроби писати по-українському—перші в житті їхньому.

Здається ніякій теперешній школі і в вісні не примаряться ті наслідки, які б були, коли б у школі вчили писати по українському всі три роки. Уже з сієї першої спроби видко, як легко могли-б школярі владати рідним словом на письмі, як вільно викладали б вони на письмі найскладніші розуміння. Про те вже нічого й казати, що сталося б з самої тії мужичої мови, коли б увесь народ поведено була до вищої культури за поміччу його рідної мови, коли б народню музу було викопано з під московського попелу! А вона ще не згасла на Україні, в самій глибині сіл, там де б'ється саме живчик української народности, там б'є джерело національної творчости, якому не дають вирватись на звіт божий усякі ніби то просвітні „учрежденія" на Україні.

Недавно в Київщині був такий випадок. Одному зовсім неписьменному селянинові спало на думку написати анонімного листа до поміщика, щоб у показаному місці той поклав 300 чи 200 карбованців, а то буде спалено окономію. Як виявилося потім, писав листа син того селянина, школяр, із слів самого селянина.

Готового шаблону для такого роду писання немає, і довелось селянинові самому творити, будити в собі приспаний дух народньої української творчости. Лист був написаний на той зразок, як складаються українські пісні та думи. Копія з того листу, на жаль, загинула, але я пам'ятаю, як кінчався той лист:

Неси, пане, гроші скоренько та тихо,
Бо буде тобі, пане, великеє лихо.
Іде пан, поспішає,
Аж спотикається.
До дуба несе гроші скоренько
Та ще й озирається,
Щоб ніхто й не бачив...—

Скілько вже років проводиться обмоскалювання, але цілий край, великомилійоновий люд, живе тим, чим жив давно вже. Обмоскалювання порушило народність тільки зверху, а сама народність іще ціла, жива, і скілько то мусить минути віків, щоб здоліли вони вбити той великий народ!

Кажуть, що робиться тее в ім'я культури. Але яка ж то культура, що не пускає вільно світу до людей? Народ темний, забитий і йому треба передніше не московської мови, а світу більше, хліба його насушного, і той світ повинен доходити до народу простою натуральною стежкою, а не через каламутне скло московської мови. Не треба довго придивлятись, щоб побачити ту сумну будущину, що дожидає наш край, коли справа народньої освіти й далі йтиме тими манівцями, що й досі йшла. Хоч і як бралась би та працювалась Україна, щоб у своєму розвиткові не зостатись позад иншних народностей, але мусить остатись, бо умови розвитку нерівні; кому не треба вчитись чужої мови, щоб розвиватись, той певне швидче йтиме, ніж той, кому спершу треба забути рідну мову та навчитись иншої, а тоді тільки йти до освіти. І коли ми хочемо, щоб цього не було, щоб пишним цвітом процвіла творча сила нашого народу, щоб добрим робітником був він на широкій ниві світового життя,—мусимо з усеї сили дбати, щоб перестали вже нарешті калічити духовний образ його, щоб знято *зовсім*, у *всіх* напрямках знято пута з його слова.

С. Панасенко.

На страшний суд.

Оповідання.

— Чи правду, батюшко, кажуть, що суд губерський страшний?

— Через що?

— А як же вам здається?... Кажуть люде, що самі судді страшні, і скрізь у суді червоним застеляно, як кров'ю залито, а осторонь за ґратками стоять москалі з рушницями і винуватці брязкотять заковані у кайдани.

— Це правда.

— Ой, не думала я суду того бачити ніколи... І вечір і рано просила я Господа: „Дай мені, Господи милосердний, сидіть у своїй господі тихо й мирно, без судів, і діток моїх постав на таку степень, щоб і вони не були ні по яких судах!... От же, тепер не видержу. Іспишіть мені все чистенько, що я казатиму, іспишіть на бомазі, як сами знаєте, а я візьму той папір, піду в суд, покладу той папір на голову та й упаду навколюшки перед тими страшними суддями. Не видержу я тепер, побачивши, як б'ють мою сестру, кров мою рідну, б'ють боєм великим, непереможним. І прошу вас, батюшко, написать усе до крихточки—ось вам і карбованчика принесла—через те прошу іспісать усе: мо' я чого не висловлю, мо' не посмію, мо' й не збагну всього. Нехай прочитає суд ту бомагу, та тоди вже й судить, як сам собі схоче... От-же таки слухайте гарненько, щоб гарно списали!...

— Добре,—я слухаю. Кажіть!

— Двоє нас сестер: я та Уляна. Зросли ми в брата, бо рано зостались сиротами. Разом ми росли, мало не разом і заміж повиходили, та не один талан нам судила доля. Мій чоловік, благодарить Бога, плохий, і я того бою за вік свій не бачила. Став оце син балуватись: по вечорницях ходить, дівчатам та московкам горілку та пряники купує, то я й кажу своєму ста-

рому: „дав би ти йому прочуханки доброї!“ А він: „Мене батько не бив, то я хочу, щоб і мій син виріс не битий. Я й так батька слухав“. То так ми й вік живемо: тихо та любенько.

От же зовсім инша доля спіткала Уляну.

Сватав її удівець—гарний чоловічок. Так ми з ним гостювали залюбки, по чарці пили... От же не схотіла йти на чужі діти. Полюбився їй, бачите, Улас. Ну, нема чого казати, гарний з себе він був, Улас. Лице таке повне, червоне, високий і дужий на всю Плахтянку, а до того ще багатирський син. Закохалась, та й затопила свою безталанну голову.

Наперед усього не злюбила її свекруха. І так не злюбила, що й Господи!

Минув який час; став Улас укидаться в горілку. Уляна йому не мовчить, а тут мати їсть її, як иржа залізо, і чоловіка нацьковує. Не стало у них добра зразу. Сем'я велика: старі, троє синів, роботи до смутку, а вони ще в комерцію вкидались: держали шинок громадський, лавку, а найбільше гендлювали лісом, бо так спроможніше його були красти. Саме тоді се було, як пани у всій околиці завзялись його рубати і поруби були скрізь, куди не глянь, а стерегли той ліс свої ж селяне. Усим керував старший син Гордій, хитренький він такий, улесливий, а до того ще й грамотний, а Улас так був чоловік наський— нічого не хитрий, ну, дужий без міри. Напува Гордій громаду, бере ниви у заставу, покоси, дає гроші на великий зиск, а хто йому не до вподоби, то зараз на Уласа:

— Возьми його, братко!...

А той і почне трощити чоловіка, иноді й сам не знає за що. Гордій за те йому горілки до-схочу.

Так і жили брати любенько: в одного голова, а в другого кулаки, і було обом по який час добре.

Одного року перекупив наш селянин Царенко на торгах громадський шинок, а на Мироновому кутку поставив Гапула нову крамничку. Пішли грошики мимо Гордієвого капшука. Що ж він надумався? Завзявся напувати горілкою Уласа, та ще двох безубитних п'яниць. Підмовив, так вони однієї ночі запалили шинка. Шинкарь похопився вискочити, а якийсь подорожній спав під лавкою, то там і згинув: самі кістки однесли на могилки. Чуємо через тиждень уночі ґвалт, на пожежу дзвонять...

А це запалено знову й хату Царенкову, та ще й так раптово запалено, з двох кінців, що Царенки ледве з душами сами вискочили, а добро яке було, погоріло все.

Тут уже громадяне не потаїли їх, виказали, бо знали добре й раніше, хто запалив, та кожен боявся за себе. Такого страху нагнали тоді на людей, що Боже! Ми сами з хазяїном боялись ночувати у власній хаті. Склали все збіжжя на вози, та він спить на тому муществі, а я з дітьми на сінешному порозі. Отак по-циганському жили ми тижнів зо два, аж доки їх заарештовано. От же зрадник Гордій зостався дома. Навіть і допиту йому не було жадного. Тих же трьох паліїв заслали на поселеніе до життя. Заслали з ними й Уляниного чоловіка, Уласа.

За чоловіком нагорювалась, а це вже восьмий рік іде, як вона бідує сама з чотирма малими дітьми.

Улітку, то день-у-день, від ранку до пізнього вечора, Уляна на роботі. Чи жнемо, чи біля картопель пораємось, то бачимо ж одна одну. Знаю я її житку добре! Вийдеш на поле, поспішаєш раніше, а Уляна вже он скільки вробила! Працювать працює, спини не розгинаючи, як кріпачка, а за столом нема їй місця. На полу вона їсть з своїми дітьми й сиплють тим сиротам безщасним, з ласки, зливки, що зостаються, достоту, як у панів наймичці, або як у людей собаці. Такі багатирі, а повірите—свитинки не справлять дітям. Льон на сорочки, то вона просить і хазяйки дають їй жменями. Прийде до мене холодна й голодна. Візьме хліба укусить і не бере з столу, а нишпорить по полицях, чи нема де цвіленького окрайця. Нема ж і в нас зайвого шматка, і ми ж гірко працюєм і на себе й на дітей. Певне, даю я їм запомогу, бо вони ж горіші від старців. Даю, батюшечко, та й озираюсь, бо не сама я господарка, є ще у мене й чоловік. Чи так, чи не так, а вже ж якось таки вона жила до цього року, а цього року на провесні стало їй далеко гірше, як її чоловікові в Сібіру. Перебрались вони на провесні у нову хату, а Уляну з дітьми кинули в старій.

— Живи, як знаєш!

І нічого тим сиротам не залишили: ні дров рубанця, ні відеречка, ковеню й ту забрали. Ні діжки ні борошна,—сказано, нічогісенько!

Послала я своєю дівчиною Уляні хліб на новосілля.

— Неси, доню, під полою, та від усіх крийся, щоб і батько часом не дізнався, бо буде нам, та й вийдеться.

Я дала картоплі, брат хліба, так і жила вона цілу весну з людської ласки. І та житка стояла більмом у оці Гордієві та й усій родині. Вони думали, що вона опухне з голоду, а що хтось їй запоможе, те й на думку їм не спадало. Що ж ви думаєте?! Були у Гордія пирожини, після провід. Наструнчив Гордій свого меншого брата,—теж розбішака не послідній—напоїв його горілкою, і бачимо, виймає він з кишені великого складаного ножа та й нахваляється:

— Ой, хтось заграє на цьому ножі!

Оце таке каже, а й до чого воно, нам і не в гадку.

Розійшлися ми по доброму. Коли це в глупу ніч счинився гвалт. Прибіг той парубічка до Уляниної хати, стукає в вікно й кричить:

— Відчини!

Перелякалась вона—мовчить.

— Відчини, бо закипиш на ножі!—Та й почав ламать вікно.

Вона тоді прожогом у двері, та й прибігла до нас. Що ж ти поробиш? Не прогнать же, своя кров—не чужа!

Відцуралась Уляна своєї хати; почала перебіратись до брата, то ніхто не хтів і скрині перевозить, усяке боїться паліїв, та спасибі вже Грициха, спасенна душа, обстòяла її, звеліла своєму чоловікові, бач, він її слухає,—то той уже витяг за півкарбованця скриню й подушки з тієї пустки.

Поростикала вона дітей по людях: кого в пастухи, кого в няньки і стала жить у брата, а посередникові довела прошеніє, щоб її дітям визначили опекуна. Прийшов старості приказ, по тому прошенію, зібрать на дев'ятника сход і опікуна їй визначить.

Сидимо ми з сестрою на самісенького дев'ятника у моїй хаті і балакаємо про всячину, а найбільше про дітей.

Коли це хтось стук у вікно: глянула я, а то десятник стукає у шібку ковінькою:

— Іди-ступай на сход, визначай собі опікуна,—це він так Уляні каже.

Почула Уляна те слово, зблідла, затрусилась уся, немов-би серце їй віщувало.

— Оце вже смерть моя, сестрице, серце у мене замерло, жисті моєї край.

Це вже суд мій піднімається.

Страшно їй проти роду настернятись, та й жила вона завше під трепетом великим. Виговорила вона тії слова, заплакала гіркими та й подалась на село.

Пішла вона, а я метнулась по хазяйству. Ні, не йде робота на думку, бачу, не впиню себе. Піду, думаю, й я туди, куди кров мою погукали...

А на сході людей! Гудуть, як бжоли—чоловіків багато, а бабів ще більше!

Зібралась громада, староста й гукає до Уляни:

— А йди, Уляно, наперед громади! Указуй сама, кого ти визначиш за опікуна своїм дітям.

Люде стишились.

— Мені, — відповідає вона,—всі люде добрі. Мусій, сусід їх близький, того я прошу поклоном низьким стать моїм дітям за батька. Він усю нашу жисть знає.

— Якого тобі треба опікуна?—Це вискочив з громади свекор.—Які він злидні буде опікать? Я не дам твоїм дітям ні шнура землі!

І почав він говорить. Правди трохи скаже, а потім бреше. Сто, може, він слів сказав, і на ту сотню ще дві сотні, і ніхто йому—ні слова.

— Вона,—каже,—й так пекла нас сімнадцять років, а це хоче допекти до краю. Хиба не знає громада, що я витратив п'ятсот карбованців, заки віддав її чоловіка на казенну пайку.

— На віщо ж ви, тату, витратили ті сотні? Хиба я не знаю? Зашліть і мене за ним, або що хотя зо мною робіть... Треба ж мене кудись діть?... Я буду казать по правді, бо я знаю куди стеряли ті гроші... Ви ж моїм чоловіком цькували на людей, як псом поганим. Ви на те теряли гроші, щоб зостатись дома та щоб на моєму дурневі все окошилось. Свідкам ви платили, урядникам платили, то чим же тому я винна? Хиба я палила? То Гордієве діло!...

Тут де не взявся Гордій, невидимо з громади виступив, а до того часу хто його знав, де він і був, не бачила я його.

— Дак я палив?

— Ні, голубе, ти не палив, ти підкупляв!...

Лусь він її під ухо, лусь під друге, так вона й покотилась покотом.

— Старосто, старосто!...—скрикнула тільки, а старосту того давно вода вмила, сховавсь по-за людьми. Кинувся на неї Гордій звірюкою. Бив і топтав здоровенними чобітьми скрізь: по грудях, по животі, і ніхто з громади не озвався, ніхто не оступився за нею, а було самих мужиків дев'яносто чоловіка, а бабів то ще більше...

Лягла я спати уночі, після того бою, а в мене думок!... Та думка туди, ця сюди... От, думаю, покарав мене Бог! цілу ніч очей не заплющила, так і сонечко мені зійшло.

— Слава Тобі, молюся я тоді, показавшому нам світ!...

Прогнала черідку, та аж тоді вже заснула.

До сестри не йду і не шукаю її, бо мені сказано, що вона пішла в город до посередника.

Коли це біжить її, Улянина дівчина.

— Тітко, звали вас мати, тяжко слабі, може й помруть. Прохали, чи нема у вас кумфорної масті, бо на колючки їх узяло.

— А нема ж у мене масті, моя дитино, нема нічогісінько! На двадцять копійок, купи своїй матці пляшку пива, а здачу доручи їй, а я не прийду, бо не запоможу нічим, я сильно стревожена.

Не пішла я до сеструхи, а серце в мене кипить!... Побігла я до старости. Найшла його коло пивної і людей біля нього стоїть чимало.

— На що ви,—кажу,—визвали Уляну з моєї хати на бій такий? Візьміть тепер двох чоловіка, побачите її, та піднесете сумленіє, як суд буде.

— Везіть її сами до лікаря, нехай лікарь пересвідчить, які там у неї побої.

— Ні, господин старосто, я не повезу—ви везіть, бо ви з моєї хати її забрали. Тепер я на вас жалюсь. У вас соцький, у вас десятників десять і ви не могли її оборонити?

— Я пішов саме тоді питать Мусія, чи згодиться він за опікуна бути, я нічого не бачив.

— Люде бачили! Ось і ви, дядьку Куделе, бачили...

— Мене не пишіть. Я нічого не бачив...

Боїться, бо тож багатирі, їх не обминеш, за ними випас, і землю панську роздають—усячиною вони керують. Спасибі вже Ілько підніс совість.

— Пишіть,—озвався,—всю громаду, вся громада бачила!...

Два місяці каменем вилежала Уляна в брата. Ну, як підвелась трохи,—пішла до врядника. Покликали туди й Гордія. Урядник до неї: „клади!“ і пучкою показав на стіл. Поклала вона півкарбованця. Вислухав він її любенько, а потім і на Гордія:

— Клади!

Поклав Гордій при ній же три карбованці на стіл. Вислухав і його урядник, а потім вилаяв обох та й попроганяв, а діло прекратив.

Подавала жалобу й до слідувателя.

Покликав її слідуватель у волость за 18 верстов. Дала я свідкам по півкарбованця за робочий день і поїхала з нею на той дослід. Погукали її до слідувателя, а Гордій на самий перед побував уже там. Стала вона жалітись слідувателю, а він регоче.

— Де ж твої,—питає,—побої? Покажи свої урази! Ти ж кріпка, як камень.

— Нехай мене дохтор обгледить, прошу я вас!

— Що ж, жінко! Нема тепер дохтора, приїде тижнів через два, та твоє діло не повезе, бо в тебе нема побоїв!...

— Ой, бито же мене, тяжко бито! Свідків спитайте...

— Такий твій, жінко, талан! Коли б він з тебе кишки випустив, або руки-ноги попереламував, то було б діло чогось варте...

Було йому сказать: а як би вашій жінці такий талан!...

То так і не повезло її діло. Оце недавно кликали в другу волость, уже саму її, без свідків. Був там і дохтор, білий, як яблуня в цвіту, а слідуватель молоденький, той самий. Покликано її на ранок, дохтора вона побачила о-півдні, тільки не обглядав він її овсі. Глянув:

— Ти, каже, здорова на всьому—ступай!

А слідуватель нагукав її аж увечері і так лаяв, так лаяв, Боже!

— Дурна ти, та ще жалієшся! Хиба ти скляна, що тебе не можна побить? Вас же чоловіки завше б'ють!

— То тож чоловік, а це кат зна хто!

— Який тобі дурень прошеніє писав?

— Та хиба ж там неправда яка, чи воно не так написано?

Так росердився, аж ногами затупотів. Такий! Там до його дівчинку жінка приводила й жалілась на одного чоловіка, а він каже: „то мо' вона на корч настромилась!" Глузує та й годі...

Спишіть же оце все, батюшечко, спишіть, та подам я всю правду на той страшний суд,—а, може, таки він розсудить?... Чи й там оборони не буде?

Лісак-Тамаренко.

З россійського життя.

Значіння Думи.—Невдатна спроба скласти коаліційне міністерство.—Репресії і наслідки їх.—Ексцеси революційного руху.—Питання про диктатуру.— Закон про „военно-полевые“ суды. — Міністерська програма реформ.— Закони 12 та 27 серпня і 19 вересня.—Слово і діло.—Смерть Трепова.

Два з половиною місяці минуло від дня, як роспущено першу Думу, а тим часом і по сей день думки й почування всього свідомого громадянства цілих десятків націй, з яких складається держава россійська, несамохіть кружляють і будуть кружляти біля будинку Таврійського палацу до того часу, поки в йому знову зберуться заступники народу на спільну працю. І немає сили, що здужала б порвати ті невидимі ланцюги, якими приковано думки і почування народу до непривітного будинку першого парламенту в Россії, а тим більше розвіяти їх у-нівець. Занадто дорогою ціною, ціною многолітніх невільницьких кайданів, ціною життя й крови великого числа борців за волю й щастя народу куплено було той перший парламент „імперії народів“. Здобутий такою дорогою ціною, перший парламент за 72 дні свого істнування вспів сконцентрувати на собі думки громадянства не через те, що він спромігся дати щось користне і цінне тому громадянству,—бо за такий короткий час не легко було це й зробити,—а через те, що він був символом думок, бажаннів, мрій і домаганнів багатьох поколіннів милійонів народу, виснажених невільницьким життям під берлом автократії. На Думі сконцентрувалася увага всіх, бо в їй бачили перший і єдиний орган, за поміччу якого повинні були знайти свій вираз і здійснення сучасні політичні, економичні і соціяльні ідеї й домагання, що до сього часу мусили перекриватися й таїтися по всіх усюдах, не сміючи виступити отверто й прилюдно. І бюрократія добре розуміла значіння Думи, як поворотного пунтку в історії громадсько-політичних відносин у Россії, од якого вже вороття немає і бути не може. І хоч

уряд роспустив перший парламент не так, як се робиться по конституційних державах, про те не зважився скасувати заступництво цілком і хоч не de facto, то принаймні de jure вернути знову до самодержавства. Ще й надто: уряд, устами свого прем'єр-міністра Столипіна оповістив, що „правительство проникнуто твердымъ намѣреніемъ способствовать отмѣнѣ и измѣненію въ законномъ порядкѣ законовъ устарѣвшихъ и не достигающихъ своего назначенія“ і що „старый строй получитъ обновленіе“.

На жертву громадським домаганням віддано двох міністрів і почалися розмови з дд. Шиповим, гр. Гейденом, Гучковим, Стаховичем та Львовими, щоб залучити їх, як громадських діячів, до кабінету. Се зробити не пощастило і прем'єр-міністров здалося, що він мусить оповістити Россію, через що саме йому не пощастило залучити до себе в співробітники громадських діячів. І д. Столипін оповістив, що хоч „общественные дѣятели и солидарны съ министерской программой, но комбинація съ ними не состоялась по причинамъ лежащимъ внѣ воли послѣднихъ и правительства“, а з другого боку,—що „общественные дѣятели не вошли въ министерство только потому, что считали полезнѣе свою дѣятельность въ качествѣ общественныхъ дѣятелей“. Але „общественные дѣятели“ гр. Гейден, кн. Львов і д. Шипов видрукували листи, в яких одверто заявили про свою несолідарність з програмою кабінету, а також і про умови, на яких вони погодилися б уступити до кабінету: не менше, як 7 міністерських портфелів і видання нового офіціяльного повідомлення про заміри уряду, що до реформ. Замість семи портфелів їм було пропоновано тільки два; що ж до оповіщення урядового, то їм сказано було, що уряд і без того має твердий замір заводити реформи. Натуральна річ, що громадські діячі, навіть такі як Гучков та Н. Львов, не зважилися увійти в склад такого кабінету, а „предпочли остаться въ рядахъ общественныхъ дѣятелей“. Безперечно, що на результати заходів п. Столипіна силасти коаліційне міністерство вплинули також і події в Кронштаді, Свеаборзі, на крейсері „Память Азова“, то що. Міністерство лишилося в безпорадному становищі, безсиле і самітне серед бурхливого моря революції, не запобігши ані найменшого довірря до себе навіть серед тої частини громадянства, що ніколи не спокушалася сходити на бік з шляху лойяльности.

Та на инші відносини до себе міністерство ледві чи й могло сподіватися. Обіцянка його „неуклонно идти путемъ реформъ“, та „обновлять старый строй“ навіть у найімовірнішого „обивателя“ россійського нічого більш, окрім гіркої усмішки, не викликала, бо й сліпому було видно, що „реформы и обновленіе стараго строя“ ніяким чином не можна погодити з міністерством „роспуска Думи“, і з його погрозами „неустанно бороться“ з революцією, дарма що в урядовому оповіщенні до генерал-губернаторів та губернаторів їм нагадувалося пам'ятати, що уряд веде боротьбу „не съ обществомъ, а съ врагами его“. І немовлятко в Россії вже навчилося за останні часи розуміти, що проводить „реформы“, хоч би вони були й „разумныя“, та „обновлять старый строй“ без заступників од народу ніяк не можна.

Та коли б навіть і проявився якийсь „Манилов“ нашої „конституційної епохи“, якому забажалось би поласувати ілюзіями обіцяних „разумныхъ реформъ“, то він би не вспів навіть і віддатися своїм мріям, бо перші ж дні свого істнування нове міністерство ознаменувало рішучими репресіями проти преси і громадянства: десятки заборонених зовсім або ж припинених на певний час газет, які навіть не мали нічого спільного з революцією, заборона спілок і товариств, арешти, труси, заслання і т. п. і т. п.,— все це посипалося на голови винних і безневинних людей. Одно слово—сталося те, що й повинно було статися і про що в один голос пророкувала вся чесна, незалежна і не рептильна преса,— а саме,—що роспуск Думи ніяким чином не можна погодити з здійсненням ліберальних реформ, бо це речі протилежні і стоять у гострій суперечці, і що міністерство „роспуска Думи“ силою самих річей повинно кинутися в обійми реакції. Так і сталося. До 6 серпня,—себто через місяць по роспуску Думи,—з 84 губерній та „областей“ у виемковому стані знаходилося 82 губернії та області: 40 на військовому стані, 27—на стані надзвичайної і 15—побільшеної охорони. Цих цифр досить, щоб зрозуміло стало кожному, оскільки офіціяльне повідомлення суперечить правді, коли каже, що уряд має на оці вести боротьбу „не з громадянством, а з ворогами його“. Мало не вся держава перейшла на становище якогось військового табору, серед якого тільки чутно брязкіт зброї, стогін, плач і лемент; не чутно тільки одного—пісень побіди над ворогом, і це останнє найкращий

доказ безсилля репресій і цілковитої їх безрезультатности. „Сначала усмиреніе, а потомъ реформы“,—з таким девізом на своєму прапорі роспочинало „нові ери“ вже багато міністерств і довели країну до революції. Починать же нову еру реформ під цим самим девізом по роспуску Думи,—це значило вести країну до цілковитої анархії. Результати такої хибної політики не забарились прокинуться у всій своїй силі. Ніколи ще життя, здоровля особи не тільки офіціяльної, а кожної приватної людини, її помешкання, добро рухоме й нерухоме не було в такій небезпеці з усіх боків, як зараз. Що-дня, що-години озброєні напади, замахи, підпали, грабіжки не дають спокійно зітхнути, не дають жити й працювати. Що ж до осіб, які займають хоч найнезначніше місце в адміністрації, то тут уже й казати нічого: терор червоний переслідує їх немилосердно і жорстоко, не зупиняючись ні перед чим. Статистика політичних убивств і замахів на вбивства, що припинилися було під час функціонування Думи, після роспуску її вражає своїми цифрами.

Пригадаймо тільки, що коїлося наприклад 2 та 3 серпня у Варшаві та в Плоцьку: серед дня, одночасно по всіх улицях цих двох міст було полювання на поліціянтів та на патрулі. За один день поліціянтів полягло мало не три десятки. 12 серпня скоївся страшний замах на самого Столипіна, що поглинув стільки жертв; 13-го вбито генерала Міна, 14-го генерал-губернатора Варшави Вонлярлярського; а перед тим за кілька день губернатора в Самарі—Блока, генерала Маркграфського у Варшаві; а ще раніш—замах на генерал-губернатора у Варшаві Скалона; в Одесі—на Каульбарса і т. п. і т. и.

Поруч з замахами на життя видатних та значних і дрібних агентів власти, на кожний день припадає по кілька грабіжок, самих відважних, самих нахабних. І характерно в цьому те, що злочинців здебільшого не знаходять.

Ексцеси революційного руху, виявом яких стали щоденні вбивства, замахи на життя агентів власти, безнастанні гвалтовні наскоки анархистів-комуністів, анархистів-індівідуалістів і звичайних хуліганів на мирних мешканців, наскоки, проти яких почали протестувати крайні партії, дали грунт темним, анархистичним силам реакції щоб порушити питання про диктатуру. Реакція, устами своїх вірних ватажків Гринґмута й Суворина з компа-

нією почали бити в дзвони і ширити думку про неминучу потребу диктатури. Був час, коли питання про диктатуру не сходило з шпалт щоденної преси; його обмірковували з боку теорії і практики; називали вже навіть на ймення кандидатів на диктатора.

Але і громадянство, і сам уряд добре розуміли, що страшним словом, хоч би те слово було й нове, ради не даси. Та й що справді нового спромоглася б дати диктатура, коли вже й без того вищі агенти місцевої власти мають право скасовувати силу всіх законів? Видимо, що диктатура з юридичного—сказать би так, боку нічого не може додати нового до того, що вже тепер є, хиба що збільшити цифру „карательныхъ экспедицій". Але це все можна зробити—та й робиться—і без диктатури.

Але зрікшись думки оповістити диктатуру, міністерство, ступивши з самого початку своєї діяльности на шлях репресій, силою самих річей повинно вже було йти тим шляхом і далі. Опозіційна преса заздалегідь бачила ці дальші фатальні кроки міністерства, не вважаючи на запевнення прем'єр-міністра, що він не збочить з шляху ліберальних реформ і не має на думці вести боротьбу з громадянством. І після цього, 20 серпня, з'являється закон про „военно-полевые" суди і правила про побільшення кари за пропаганду у війську. В цьому новому законі все, до чого б ми не торкнулися, з якого боку не підійшли б до його—все викликає тяжке враження: і норми матеріяльні і процесуальні, які він установляє, і організація суда і самий процес, і умови, при яких він відбувається; все тут пристосоване до того, щоб звести на-нівець хоч би найменші гарантії справедливости і правди на суді. Суд складається з офіцерів без спеціяльної юридичної освіти; в процесі немає ні прокурора, ні оборонця, немає навіть акта обвинувачення, може не бути й свідків,—є тільки один обвинувачений, без найменшої змоги оборонятися і суд—без змоги поправити свою помилку, бо присуд над обвинуваченим повинен виконуватися негайно. Окрім того, на розгляд сього суду передаються не тільки тяжкі злочинства, а кожне „очевидное преступленіе, учиненное лицомъ гражданскаго вѣдомства, при которомъ нѣтъ надобности въ его разслѣдованіи".

Але в цьому невинному простуванні міністерства шляхом репресій не помітно колишньої самовпевнености, хоч би такої, яку мали такі міністри як Сіпягін та Плеве. Свідомість власної

несили почувається в кожнім слові кожного урядового оповіщення, не вважаючи на зважливий тон його, бо заступники сучасного уряду давно вже не почувають у себе під ногами грунту, на який могли б спертися в своїй діяльности. Очевидно, щоб знайти такий грунт, міністерство, видаючи закон про „военно-полевые“ суди і тимчасові правила про побільшення кари за пропаганду у війську, видало рівночасно і програму реформ. У вступнім слові до програми міністерство висловлює свій погляд на репресії.

„Репрессіи, необходимыя для обезпеченія возможности жить и трудиться, являются лишь средствомъ, а не цѣлью“—каже оповіщення. Справжня ж мета, яку має на оці уряд—реформи. Вся річ тільки в тому, яким шляхом іти до тих реформ. Але і в цьому пункті уряд має певність у собі. „Путь правительства ясенъ“...—каже урядове оповіщення,—...„напряженіем всей силы государственной идти по пути строительства, чтобы создать *вновь* устойчивый порядокъ, зиждущійся на законности и разумно понятой истинной свободѣ“.

Що ж до самої програми, то даремно ми шукали б у ній чого нового, чого не казав би уряд устами своїх не тільки конституційних, а й доконституційних міністрів. Програму цю всю можна вкласти у два параграфи. Параграф перший каже, що „правительство будетъ продолжать попрежнему твердо бороться съ крамолой“; в параграфі другому стоїть, що „правительство не отступитъ отъ обѣщанныхъ обществу реформъ;“ далі йде список намічених реформ, які не виходять із рямок маніфесту 17 жовтня.

Правда, одна тільки новина є в програмі міністерства,—це поділ реформ на дві категорії. До першої категорії належать питання, які подано буде на розгляд до Державної Думи і Державної Ради; з приводу цих питань вища адміністрація повинна виготувати докладно обмірковані законопроекти. Друга ж категорія реформ „по чрезвычайной неотложности своей“ мусить бути здійснена негайно. До сії категорії належать питання, що полягають на основах, оповіщених у маніфестах, „частичное разрѣшеніе которыхъ не можетъ связать свободы дѣйствій будущихъ законодательныхъ учрежденій и направленіе которыхъ уже предрѣшено. На первомъ мѣстѣ въ ряду этихъ задачъ стоитъ вопросъ земельный

и землеустроительный. Практическій починъ въ этомъ вопросѣ данъ Высочайшимъ повелѣніемъ о передачѣ крестьянскому позе-мельному банку удѣльныхъ оброчныхъ статей."

Вірючи цілкомъ в щирість замірів теперішнього міністерства що до здійснення реформ і переведення їх у життя, не кажучи нічого про здатність міністерства „идти по пути строительства", при цілковитій ізолированости його від живих творчих сил громадянства, ми спинимося тільки на поділові реформ на категорії. Насамперед що-до критеріума, який положено в основу поділу реформ на категорії. Критеріум цей—„чрезвычайная неотложность". Він нездатен витримати ані найменшої критики. Зараз усі справи в державі: і політичні, і економічні, і соціяльні стоять у такому становищі, що кожна реформа має характер „чрезвичайной неотложности". А хоч би справа з реформами була і в иншому становищі, то все ж те, що на думку, скажемо, п. Столипіна є справою нагальною, на гадку когось иншого здаватиметься навпаки. Нарешті, хоч би прем'єр-міністрові і пощастило провести межу між цими двома категоріями реформ і точно поіменувати реформи „чрезвычайной неотложности", то першим кроком у сістематизації реформ мусить бути не що инше, як негайне скликання Думи, а не здійснення реформ на свій риск. Найкращим доводом кардинальної помилки, якої допустився прем'єр-міністр, поділяючи реформи на категорії, являється те, що він порахував до реформ „чрезвычайной неотложности" земельну справу, бо вона, мовляв, належить до категорії тих справ, „частичное разрѣшеніе которыхъ не можетъ связать свободы дѣйствій будущихъ законодательныхъ учрежденій и направленіе которыхъ уже предрѣшено". Що земельна справа належить до категорії справ „чрезвычайной неотложности,—про це нема що й казати, але що розвязання її, хоч би й часткове, „не можетъ связать свободы дѣйствій будущихъ законодательныхъ учрежденій",—про це також не може бути двох думок...

Земельне питання, той напрямок, у якому воно трактувалося въ першій Думі, позіція, яку заняла Дума в роз'язанні його, були одною з найголовніших причин передчасної смерти першого российського парламенту. Тим часом роспустивши Думу, уряд зважився самотужки піти на-зустріч цій пекучій потребі і зробити спробу роз'язати питання про землю без заступників од народу.

Робиться це мерщій, швидко, раптово, навпроти міністерській декларації Горемикіна і тому, що в імени міністерства говорили в Думі Гурко з Стишинським. 12 серпня видано указ про передачу крестянскому банкові земель удільних; 27 того ж місяця—скарбових, а 19 вересня—про передачу „Главному управленію по дѣламъ земледѣлія и землеустройства" земель кабінетських. Раптову земельну реформу вираховано, видимо, на те, щоб прихилити до уряду перед виборами селянство. Але поминаючи кваліфікацію реформаторських заходів міністерства, як і те, оскільки здійснення передачі названих земель за поміччу крестянського банку зменшить земельний голод і втихомирить розбурхане народне море, ми зазначимо у всій цій справі тільки одну дрібничку.

Не далі як 20 серпня прем'єр-міністр Столипін у своєму оповіщенні, наведеному у нас попереду, оповістив що він намірився „создать вновь устойчивый порядокъ, зиждущійся на законности" і т. и. Але через тиждень, то-б-то 27 серпня, сам перший подав приклад вельми необачного і через се вельми шкодливого своєю принадністю ламання законів. Це зазначив не хто инший як колишній міністр д. Н. Кутлер. Річ в тому, що указ 27 серпня про спродаж крестянам скарбових земель покликається на ст. 87 „основних" законів, на підставі якої міністерство призначило на спродаж скарбові землі до скликання нової Думи. З приводу сього д. К. Кутлер пише: „Хотя указъ 27 августа и ссылается на ст. 87 основн. зак., но находится въ явномъ съ ней противорѣчіи. По смыслу этой статьи именные указы, издаваемые во время перерывовъ дѣятельности думы, имѣютъ силу въ теченіе этого перерыва и двухъ мѣсяцевъ по созывѣ думы; по окончаніи этого срока дѣйствіе означенныхъ указовъ само собою прекращается, если не будетъ подтверждено въ общеустановленномъ законодательномъ порядкѣ. Отсюда слѣдуетъ, что упоминаемые въ ст. 87 основ. зак., указы не могутъ имѣть предметомъ такихъ мѣръ, которыя безповоротно предрѣшаютъ извѣстный вопросъ, которыя фактически не могутъ утратить своей силы по истеченіи извѣстнаго срока. Между тѣмъ правила о продажѣ казенныхъ земель именно предрѣшаютъ ихъ назначеніе. Такъ и сказано въ начальныхъ словахъ указа: „Признавъ необходимымъ *предназначить* свободныя казенныя земли"... (Право № 35).

Та і взагалі поводіння міністерства суперечить тим принціпам „законности и разумно понятой истинной свободы". В офіціяльній декларації кабінет, наприклад, оповіщав, що „съ своей стороны правительство *считаетъ для себя обязательнымъ* не стѣснять свободно высказываемаго общественнаго мнѣнія, будь то печатнымъ словомъ или путемъ общественныхъ собраній". Про те в той саме час, коли в Петербурзі відбувався перший цілороссійський з'їзд голов і уповажнених „союза русскаго народа", на якому всякі Крушевани, гр. Коновницини, говорили такі людозненависні, хижо-розбишацькі промови що голова з'їзду, відомий Пуришкевич, мусив навіть „умѣрять расходившіяся страсти",— в той саме час не дано дозволу урядити з'їзд заступникам „партіи народной свободы". Дбаючи про бажані для себе результати будущих виборів у Думу, міністерство робить, таким способом, усе, щоб забезпечити на виборах успіх тим елементам, яких воно так боїться. Делегати партії „народной свободы" відбувають зараз свій з'їзд у Гельсінфорсі, і уряд не здолає припинити діяльність партії й усунути її вплив на виборчу агітацію. Це видима річ, і незабаром міністерство напевне побачить свою помилку.

9 вересня телеграф приніс несподівану звістку про смерть Д. Трепова. Чутки про його слабість, що правда, доходили не раз, але були вони якісь невиразні й непевні. В особі небіщика дворцового коменданта зійшла в могилу досить цікава фігура, з іменем якої з'язана буде не одна сторінка історії того моменту, що ми переживаємо тепер. Ім'я сії людини увесь час, відколи вона стала так близько до палацу, було сінонімом усіх реакційних заходів, і тільки смерть її положила край усім розмовам про її вплив на ввесь хід внутрішньої політики. Правда, д. Шарапов зробив було спробу реабілітувати Трепова і виявити його „жертвою увлеченія либеральными завиральными идеями", але це зроблено було так „по-шараповски", що мало хто поняв йому віри. Так чи сяк, а безперечно, що перед смертю Трепов, через якісь невідомі причини, втратив свій ще недавній вплив. Історія незабаром напевне дасть одгадку цій загадці наших днів разом з иншими, яких так багато.

Подаючи загальний огляд громадсько-політичного життя в Россії за минулі два місяці, ми несамохіть вийшли за межі за-

значених рямок і повинні, на превеликий жаль, одікласти огляд життя за той же самий час на Україні до другого разу, бо життя і відносини на території Української землі мають свої специфичні риси і прикмети, які вимагають для себе окремої мірки і оцінки.

Сього разу зазначимо тільки кілька фактів більшого й меншого значіння, про які згадувалося в нашій пресі.

Влітку ще почалася справа сполучення вкраїнської соціял-демократичної робітничої партії з россійською с.-д. р. партією. Центральний комітет української с.-д. р. п. в серпні розіслав усім місцевим групам партії проект умов, на яких сталося б це сполучення. Проект складається з шістьох пунктів:

1. Українська с.-д. р. п. входить в россійську с.-д. р. п. як соціял-демократична організація українського пролетаріята, що працює на Вкраїні.

2. Українська с.-д. незалежна що до всіх питань праці на місцях, на основі загальної партійної програми і тактики.

3. Українська с.-д. має свої місцеві організації, центральні інстітуції, з'їзди і конференції.

4. Українська с.-д. має заступництво в ц. к. р. с.-д. р. п. по згоді з останнім.

5. Всі місцеві організації складають загальний керуючий центр р. с.-д. р. п., на основі загальних виборів, без ріжниці національности членів партії.

6. Українська с.-д. має заступництво в делегації р. с.-д. р. п. на міжнародніх соціялістичних конгресах.

Увага. Умовою свого вступу в р. с.-д. р. п. українська с.-д. р. п. ставить признання автономії України. Визнаючи, що ц. к. р. с.-д. р. п. не має загальних директив що до цього питання і не може самостійно погодиться на цьому пункті, українська с.-д. р. п. згожується залишити цей пункт відкритим, заховуючи одначе за собою право пропагувати ідею автономії України.

Одначе згоди на ці умови від рос. с.-д. р. партії й досі нема і поєднання не сталося.

В місяці липці у Київі вряджено було курси для учителів народніх шкіл. На курси прибуло коло 400 чоловіка з України право і ліво-бережної і з слободської, з Таврії і з деяких московських губерній. Серед учителів знайшлося чимало національно-

свідомого елементу, з якого склався осередок, що згуртував коло себе чимало людей більшої і меншої свідомости. Заходами цієї свідомої частини курсистів на курсах при всякій нагоді порушалось українське національне питання і трактувалося з огляду інтересів і потреб народньої школи. Перед кінцем курсових робот, коли йшли наради з приводу загальних питань, комітет поставив на чергу питання і про українську школу.

Зрештою 23 липця відбулися загальні курсові збори, на яких прийнято було найважніщі резолюції, що поскладали відповідні комісії. Подаємо з цих резолюцій дві: одну загального змісту—про народню школу та права вчителя—перекладом на нашу мову і другу—про українську школу, подану до ухвали зборам мовою українською. Перша резолюція роспадається на 4 розділи:

I. Просвіта:

1) Просвіта повинна бути вселюдна, обов'язкова й безплатна.

2) Школа повинна бути єдина й без перериву.

3) а) Наука повинна бути вільна й рідною мовою учнів; б) релігійне виховання треба передати з школи на сем'ю.

4) Народню просвіту треба передати в руки місцевих органів самоврядування.

5) Органам, що порядкуватимуть школами, треба дати автономію.

6) Ці органи мусять складатися з виборних од народу та з учителів нарівні.

II. Школа:

1) В основу шкільної просвіти повинно положити знання письменства та умілости, як плодів загально-людської творчости.

2) Кошти на народню просвіту повинні йти від держави.

3) Коштами цими має порядкувати шкільна рада, що складається з учителів, земського лікаря й одного чи двох членів од місцевих органів самоврядування.

4) Всі питання, що до шкільного діла повинна рішати шкільна рада.

5) Шкільна рада порядкує наукою й вихованням по школах, складає екзаменаційні комісії, до яких запрошує асістентами вчителів з инших шкіл.

6) В органах самоврядування мають брати участь і заступники від учителів з правом рішаючого голосу.

7) Переміщати й увільняти учителів проти їх волі може тільки товариський суд.

III. Учитель:

1) Курс учительських семинарій повинно поширити до програми середніх шкіл по загально-просвітних предметах.

2) Хто добув курсу в семинарії, має право поступати у вищі школи нарівні з учнями инших середніх шкіл.

3) Що-року повинні впорядковуватись для вчителів курси для загальної освіти.

4) Зрівняти всіх учителів, що до пенсії.

5) Завести посади запасних учителів по 1-му на кожних 15 шкіл.

6) Покласти в початкових школах жалування найменше 600 карб., щоб дати вчителеві спроможність дбати тільки про школу; крім того встановить через кожні 3 роки прибавку в 10 процент. жалування.

7) На випадок тяжкої слабости, що не даватиме працювати, вчитель має право на повну пенсію, хоча б і не дослужив сповна літ; на випадок його смерти це право переходить на сем'ю, доки потреба в тому буде.

IV. Освіта по-за школою:

Органи місцевого самоврядування повинні позаводити вечірні, недільні й буденні школи для дорослих. Організувати, як постійні, так і мандровані народні університети, школи, бібліотеки й музеї. Взагалі на місцевих органах самоврядування лежить повинність дати спроможність людям освітитися, що до громадянських питань, а для того—знайомити їх з історією, правом, політичною економією і т. и.

Що до вкраїнської школи, то на зборах подано було такий проект резолюції і принято його цілком:

Історія української просвіти показує, що до кінця XVIII віку українці мали свою школу. Уся Вкраїна вкрита була школами нижчими й середніми, а в Київі була вища школа—академія. Всі ці школи содержував і оплачував сам народ своїми власними грішми, без запомоги від держави. Чужоземці, які були на Вкраїні, починаючи з XVII віку, дуже хвалють велику освіченість і культурність тодішніх українців. Як дуже поширена була тоді освіта, показує те, що до з'єднання України з Москвою було на

Вкраїні не менше як 24 друкарні, а в московській державі тим часом тільки одна. На прикінці XVIII віку петербурське правительство заборонило вкраїнські школи й завело московські: дітей туди приводили силою з запомогою поліції. Просвіта страшно впала. Наприклад, у половині XVIII віку на території Чернігівського полку було 134 школи, одна школа на 746 душ, а через 120 літ (кінець 70-х років) на тій же території шкіл було тільки 68, одна школа на 6,730 душ.

Чужомовна школа відрізнила інтелігенцію від народу. Народ оставався блукати в темряві, а інтелігенція й до нашого часу живе чужинцем серед свого власного народу. Хоча тепер шкіл і більше, та все ж наука в їх чужомовна. Це суперечить усім основам раціональної педагогії. Без народньої мови не може бути народньої просвіти. Чужомовна наука одриває дитину від сем'ї і через те вносить в народ духовне каліцтво. Яка біда від такої школи, давно вже показали кращі россійські педагоги і найкраще— Ушинський.

Зважаючи на це все, а також і на те, що тридцятимилійоновому вкраїнському народові повинні бути забезпечені його національні права і поперед усього його національна школа, ми, учасники педагогичних курсів у Київі, народні вчителі з усієї України та з инших губерній, постановили:

1. Початкова школа повинна бути розширена на шість років. Вся наука в їй повинна відбуватися рідною вкраїнською мовою. Тільки після того, як ця мова вже буде вивчена, можна в вищих класах почати вчити державну мову, як один з предметів науки.

2. По вчительських семинаріях та вчительських інститутах уся наука повинна зараз же відбуватися вкраїнською мовою. Для тих учителів, які вже тепер є по школах, треба, щоб прочитані були курси вкраїнської мови, вкраїнської історії й історії літератури. Всі учителі повинні знати мову того народа, якому вони дають просвіту.

3. По всіх инших середніх та вищих школах на Вкраїні наука також повинна бути вкраїнською мовою, але заводиться се не зразу, а поступовно; зараз же треба, щоб там учено вкраїнських мови й літератури, історії та географії українського народу.

Треба зазначити також факт, що в серпні місяці вийшла нарешті перша частина евангелія вкраїнською мовою св. Матвія. Більше року минуло, як синод роспочав друкувати св. письмо і за рік спромігся видати тільки одного евангелиста. Як що робота йтиме й надалі таким темпом, то матимем повне видання евангелія аж через три роки. Не можна сказати, щоб вища інституція православної церкви в Россії дуже дбала про поширення Христової науки серед народу. Треба до сього додати, що синод і ціну на книжечку поклав таку велику—25 коп., яка також стане безперечно на перешкоді розповсюдженню евангелія.

Наш коротенький огляд мусимо закінчити, зазначивши вельми сумний факт. 18 серпня в редакціях „Громадської Думки“ і „Нової Громади“ було зроблено трус, що тягся більш як 15 годин. Наслідком його був арешт літератора С. Єфремова, кількох співробітників і припина газети на ввесь час військового стану в Київі. Мало не місяць були ми без щоденного часопису. Нарешті 15 вересня почала виходити щоденна газета „Рада“. Недостача щоденної преси української остільки дошкульна, що поява нового часопису—велике придбання.

Ф. Матушевський.

За кордоном.

З'їзд професійних спілок в Англії.—Ірландська автономія.—Ліберальні партії в Германії.—З'їзд народньої партії в Мюнхені.—Роковий з'їзд німецької соціял-демократії.—Жіноча соціял-демократична конференція в Мангеймі.

Найвидатнішою подією за місяць вересень в Англії є з'їзд могутніх робітничих професійних спілок — тред-уніонів. Можна сказати, що на цей з'їзд були звернені очі всіх англійських політичних гуртів. А на суходолі Європи праці з'їзду з цікавістю пильнували всі соціялістичні організації. Річ у тому, що на сьогорішньому конгресі, як усі зацікавлені гадали, мала виявитися сила і вплив двох течій: старої професійної з політичними симпатіями до ліберальної партії й нової, „незалежної", з виразною соціялістичною тенденцією. Незалежна робітнича партія має, як відомо, в народній раді 29 заступників, з посеред яких 17 переконаних соціялістів; ця група вороже ставиться, як до консерваторів, так і до лібералів. Отже ж на з'їзді зразу виявилось, що перевагу мають „незалежні". Їх думки так вплинули на „ліберальних" робітників, що ці останні значно полівішали, і це добре було видно хоч би з промов їх видатних проводирів. Поперед усього одначе про цю переміну свідчить роковий доклад парламентського комітету. В йому ми знаходимо, між иншим, такі слова: „Нарешті зорганізовані робітники прокинулись зо своєї байдужости, в якій до теперішнього часу пробували. Успіх на виборах— це нагорода за працю минулих літ. Ми не можемо далі вдовольнятися з боротьби за плату. Ми хочемо більше ніж це. Ми домагаємось кращого істнування, яке дало б нам змогу виховувати наших дітей і користуватись добутками умілости й літератури, щоб уживати принаймні половину того добра, що робить життя кращим і бажаним".

На з'їзді вибрано новий парламентський комітет, до якого належатимуть соціялісти Бурне і Торн. Метою конгресу було, між

иншим, з'єднання ліберальних і робітничих послів в одну парламентську групу, але це питання зосталося не роз'язаним. Соціялістичні гурти висловлюються проти цеї спілки, бо в такому разі соціялісти втратять більшість, яку тепер мають в незалежній групі. Треба ще додати, що з'їзд висловив співчуття россійському визвольному рухові. Настрій сьогорішнього конгресу тредуніонів зробив в Англії дуже велике вражіння.

Незабаром в англійській раді міністрів розглядатиметься проект ірландської автономії. Сподіваються, що цей проект буде внесено до народньої ради ще під час осінньої сесії. Одначе автономія, яку англійський уряд наміряється дати Ірландії, значно менша, ніж т. з. „home rule", що його добиваються ірландці. Закордонні газети подають звістки, що автономія ліберального кабінету дає ірландцям такі права: Ірландія вибіратиме національну раду, до якої належатиме: 1) догляд за тою частиною загально-державного бюджету, що торкається Ірландії, 2) народня просвіта, 3) догляд за місцевими органами уряду і 4) догляд за поліцією. Національній раді буде також доручено провести у життя аграрні закони 1903 р. Англійський перламент відносно всіх постанов ірландської національної ради матиме право veto.

В поглядах на цей урядовий проект автономії ірландці поділились. Одна частина ірландських націоналістів відноситься до урядових заходів не прихильно. Проводирь цеї групи, Джон Редмонд, так з'ясував її становище: „Щоб уникнути непорозумінніе, ірландська парламентська група вважає за свій обов'язок оповістити, що вона не приймає на себе одвічальности за такий проект, бо уряд ні до кого з ірландських діячів за порадою не вдавався. Але думок своїх вони ховати не хочуть і щиро заявляють, що ірландський народ тепер, як і раніше, буде вдоволений тільки з дійсної автономії, се б то йому треба вільно вибраної народньої ради з одвічальною перед нею властю, і з ніяким иншим рішенням ірландського питання погодитись не може". В одповідь на цю промову проводирь другої групи О'Бріен, в розмові з кореспондентом одної англійської газети, нагадав Редмондові, що його тактика не згоджується з політикою відомих ірландських патріотів. Так, наприклад, Парнель завсігди уперто боровся зо всіми урядами, що висловлювалися проти вимог Ірландії,— сказав О'Бріен,—але завсігди був ладен помагати урядові радою

і працею, скоро бачив, що уряд згоджується задовольнити деякі вимоги ірландців. Ці думки двох видатних ірландських діячів з'ясовують становище ірландських національних партій в справі автономії, яка, не вважаючи на всі її хиби, має чимале значіння, бо становить перший важний крок до дальших одповідних здобутків. Англійські ліберали і тут, так саме, як в справі трансваальської конституції значно виправили шкодливу для держави політику минулого консервативного уряду.

Ліберальні партії в Германії не можуть похвалитись такою обережною політикою не тільки відносно чужородних націй—досить згадати утиск поляків в Великому Князівстві Познанському—але і в инших державних справах. „Курс" німецького лібералізму падає все нижче й нижче, і може справді вже недалеко той час, коли в Германії,—як сказав один з видатних німецьких аграріїв,—зостануться тільки три дійсні громадські сили: чорна, біла і червона, се б то клерікали, аграрії і соціял-демократи. Колоніяльні шахрайства, про які було згадано в попередньому огляді зайвий раз виявили нікчемність ліберальних партій. Становище лібералів у цій справі просто ганебне. Їх часописи зразу напалились були на уряд, але дуже швидко замовкли, вдовольнившися з того, що на директора колоніяльного уряду, на місце князя Гогенлое, покликано директора банку Дернбурга. Звичайний міщанин став великим урядовцем, як тут не тішитись лібералам! Характерні риси німецьких лібералів виявляються в митовій, податковій і просвітній політиці. Скілька літ тому в загально-німецькій народній раді проведено новий митовий таріф тільки через поміч найвидатнішої німецької ліберальної партії—націонал-лібералів. Р. 1906 під час останньої парламентської сесії знов за поміччу цеї самої партії отягчили народ новими посередніми податками, і націонал-ліберали спричинились також до того, що народні школи в Пруссії віддано в руки духовенству. Не без гріха й обидві вільнодумні групи, які до недавнього часу виразно повертали праворуч. Але ця політика довела їх до втрати скількох посольських місць. Очевидячки німецька дрібна буржуазія перестала вірити у своїх дотеперішніх проводарів і наперекір їм повернула ліворуч. Цей настрій німецького дрібно-міщанства, викликаний страхом перед надзвичайним зростом впливу на державно-громадські справи аграріїв і клерикалів, навів на думку лівіші либе-

ральні організації скласти щиро-ліберальний з'язок, незалежний і од правих і од лівих (соціял-демократів). Почин цього з'язку вийшов од т. з. німецької ліберальної группи, одинокої дрібно-буржуазної партії, яка останніми часами входила на виборах в дочасні спілки з соціял-демократами і враз з ними обстоює вселюдне виборче право у цих спілкових німецьких державах, де його ще не заведено. На з'їзді народньої партії в Мюнхені 16 і 17 вересня вироблено програму з'язку ліберальних партій. До цього з'язку належатимуть: вільнодумна партія, т. з. вільнодумна спілка і націонал-соціялісти.

10—18 вересня відбувся звичайний роковий з'їзд німецької соціял-демократії. Сьогорішній з'їзд визначався присутністю, численних загряничних „гостей". Вельми гаряче привітав з'їзд заступників россійської соціял-демократичної партії, польської соціялістичної партії і польських соціял-демократів. Од імени цих останніх виступала відома Роза Люксембург. Головним пунктом програми сьогорішнього з'їзду було питання про загальний політичний страйк. З докладом од партії в цій справі виступав Бебель. Він доводив, що, через неоднакове становище німецького пролетаріяту в окремих спілкових державах, не можна в теперішні часи й думати про загальний страйк. Цього способу боротьби доведеться вжити тільки тоді, коли імперський уряд зробить замах на вселюдне виборче право до загально-німецької народньої ради, або на право спілок. Почались дебати. З їх стало видно, що на з'їзді зустрілися два напрямки: ворожий до революційної тактики напрямок професійних з'язків (Легін) і крайні погляди партійних ортодоксів (Каутський). Бебель намагавсь погодити ці дві течії, хоч було видно, що він більше прихиляється до поглядів Легіна з незначною поправкою Каутського. Властиве значіння цеї резолюції таке, що з'їзд визнає загальний страйк тільки принціпіяльно. Цікавою була також справа т. з. анархо-соціялістів. Цю справу порушила група з 27 делегатів, що внесли проект резолюції про відносини соціял-демократії до анархо-соціялістів. Анархо-соціялісти з доктором Фрідебергом на чолі одкидають діяльність у народній раді й визнають, що тільки загальний страйк є дійсно пролетарським способом боротьби. Резолюція 27 пропонувала з'їздові оповістити, що анархо-соціялістичні організації не мають нічого спільного з сучасним робітничим рухом та що члени

німецької соціял-демократичної партії не можуть брати уділу в анархо-соціялістичних спілках, збірках і часописах. Проти цеї резолюції виступила в гарячій промові Роза Люксембург, яка доводила що анархо-соціялізм виник через опортуністичні течії в німецькій соціял-демократії. Резолюцію 27 одкинуто і справу анархо-соціялістів доручено партійному урядові.

Рівночасно з соціял-демократичним партійним з'їздом відбулась в Мангеймі жіноча соціял-демократична конференція. Доклад про жіночий рух виявив, що до партії минулого року прилучилось більш як 5000 жінок. Між иншим, на конференції внесено пропозіцію М. Грейзенберг, щоб з усеї сили намагатись знищити вплив духовенства в початкових школах. З цею пропозіцією конференція цілком згодилась. Постановлено резолюцію, щоб виховання дітей спералось на основах міцно з'язаних з духом сучасного соціялізму.

Б. Ярошевський.

Бібліографія.

Остап Луцький.— *В такі хвилі. Поезий (1902—1906). Львів, 1906. Ст. 55.*

Д. Луцький робить враження людини, на віки переляканої життям, яке він уявляє собі повним усяких страхіть, усяких „жупелів".

„Житте—се вічний жаль і вічна туга",

скаржиться він, виявляючи сим свій безнадійний, повний невимовного страху погляд на життя. Погляд сей ми не визнаємо якоюсь індівідуальною відзнакою д. Луцького, властивою тільки йому самому. Навпаки, серед сучасних людей багато знайдеться особ, що думають і почувають зовсім так, як наш автор, бо світогляд сей має свої глибокі коріння в нашому сьогочасньому житті.

Життя громадське—то вічна і безперестанна боротьба за істнування таких елементів громадянства, про гармонію відносин між якими говорити зовсім безнадійна річ. Ся боротьба за часів капіталістичних прибрала невимовної сили та інтенсівности і захопила під себе надзвичайно широкі простори, закаламутивши тихий спокій по найзатишніших закутках і переробивши їх на

поле гострої, й гарячої, й жорстокої боротьби. Та окрім жорстокости, пануючі класи наших часів принесли з собою в життя-боротьбу багато властивого їм бруду, виявляючи його в своїй мізерній натурі, з головою впірнувши в дріб'язкові, грубо-матеріялістичні інтереси. Серед обставин жорстокої боротьби за панування вузько-міщанських, брудних ідеалів тільки люде міцної вдачі здолають жити, в роспуку не вдаючись, та змагатися за прейдешній громадський стан, коли мовляв Шевченко,

„На оновленній землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люде на землі.

Серед людей мнягких, з серцем, що не нахильне до гострої боротьби та не має й крихітки в собі войовничого запалу, таке життя викликає великий, непереможний страх перед собою, що инколи навіть бере гору над страхом перед смертю,—страхом, що вже з давніх давен пустив глибоко корінь у душу людині.

До сього останнього гурту належить і д. Луцький, оскільки, звичайно, він виявив себе в збірці: „В такі хвилі".

„Серед ланів широких, нив зелених
І верб старих, що йшли селом рядами,
Колись душа моя росла... (7)

А вирости, міцною стати в таких обставинах їй не пощастило. „З літами" поет мусив залишити свій тихий закуток, де він безперечно щасливий був („Милий Боже! Що ж кращого життє нам дати може?" (46), і рушив широким шляхом життя.

„Я відійшов незнаними стежками
Від нив у світ, де ждали вічні драми"... (7)
„У світ далекий і зрадливий" (13).

„Світ", певно, неласкаво привітав д. Луцького, його поривання до чогось чистого, великого не мали собі відповіді і зосталися незадоволеними, ба навіть більше, як незадоволеними.

„Я все бажав вглядіть колись
Хоч клаптик, клаптик неба" (16),—

каже д. Луцький, але, замість неба, зустрів він у житті жахливу тишу, страшне мовчання:

„Весь світ мовчить—
І темно скрізь, так темно"... (19)

І врешті поетові спала в голову болюча думка: „всьо в життю: важка-бездонна тайна". І ся „важка-бездонна тайна" придушила поета, наповнила серце його страхом і викликала в душі його найближчу „потребу"

„Відбитись від землі, злетіти ген—до неба—
І так забути всьо—і жити перестати"...

Ось чим живе наш поет! І се єдине, що пощастило нам знайти в поезіях д. Луцького серед певної дози нещирости, що ховається в туманних нетрях декадентщини. І справді, в цілій збірці всього тільки три вірша, перейнятих справжнім поетичним чуттям: се— „Мені вас жаль"... (11), „Відбився я від вас, лани широкі" (13) та „На верхах" (46). На всьому иншому, що увійшло до збірки „В такі хвилі", лежить виразно тавро вимушености та браку безпосереднього чуття. Що ж до техніки вірша, то, як висловився сам автор, „похибок нескладних і недостач—і промахів гірких" (5) тут і не перелічиш.

П. Є.

Паньска хвористь, або не берысь жинку обдурыты. *Жартъ въ одній діи зъ спивамы та танцямы В. П. Овчинникова. Присвячуется М. И. Бонарічъ. К. 1906 34 стор. 8⁰. Ц. 15 к.*

Котляревський написав свого „Москаля Чарівника", і кожен недотепа думає так, що й він повинен написати на тую ж тему якусь „Сатану в бочці" або хоч і „Паньску хворість".

Комізм таких „творів" увесь складається з того, що дурень говорить дурниці, хвершал називається хина, а ім'я його перекручується так, що виходить Мертвій Сімверстович. Попереду було просто гидко стрівати такі речі, а тепер ще й якесь дивне почуття обнімає, як глянеш на таку книжку: мов якась мара з часів минулої похмурої ночі висуває на ясний день свій гидкий кістяк. Коли б уже його загребти швидче! **П. В—й.**

Що то було сказано у Царськихъ манифестахъ *видъ 6 Августа и 17 Октября сего року. Житоміръ 1906. 10 стор. 32⁰.*

Книжечка ся вийшла ще з початку сього року, перед виборами до Державної Думи; та ми все ж хочемо зазначити її, бо, поки наша політична книжкова література така вбога, треба не проминати ні одного з'явища. З другого боку, на при кінці минулого року і з початку сього пущено по всяких провінціяльних українських городах чимало окремих відозв і дрібненьких брошурок на політичні теми вкраїнською мовою. Вони здебільшого дуже швидко росходилися, і чоловікові, що сидить, напр., у Київі, тільки випадком ставало відомо, що ся чи та річ вилинула з якоїсь друкарні. Дуже було б варто позбірати всі такі речі: вони цікаві для характеристики того, як ми реагували на події виз-

вольного руху. Для історії сього руху на Вкраїні сі речі безперечно інтересні.

Книжечка підписана: „Сусида". Д. Сусіда вже не вперше виступає з книжками на політичні теми. Усі вони мають один характер і, коли хочете, вигляд. Всі писані „ярижним" правописом, простою народньою місцевою мовою з москализмами і поясняють події визвольного руху з одного погляду. Причини, через які повстає парламентарний лад, поясняються так: „у всякимъ Государствѣ такъ колысь було, що Цари та Короли сами правылы своимы Государствамы, тай воно инакше и не могло буты, бо не було розумныхъ людей, то й не було съ кымъ-ся радыты. Ажъ якъ люды ставалы чымъ разъ розумнищы, то Цари та Короли бачыли, що е изъ кого выбраты такихъ людей, що и розумни, и честни и прахтиковани, то-й зачалы соби збыраты до помочи раду изъ выборныхъ людей" (4).

В такому напрямку пояснено маніфести 6 серпня і 17 жовтня, а потім говориться, що люде не зрозуміли останнього маніфесту і почали „по-де-которыхъ городахъ грабыты та розбываты", повіривши, ніби „жыды Царску корону поломалы, бо-щонибы Царь давъ волю на тры дни жыдивъ быты, а сего не розибралы, що вже то десь нихто Царской Короны не зачыпыв та Царскои власти не нарушывъ" (8).

Кінчається книжка закликом слухатися Закону Божого і вибрати в Думу гарних людей. **Б. Г.**

Національна рада. *(Епіграф: Боріться—поборете!) Изд. Н. Е. Парамонова „Донская Рѣчь". № 155. 10 стор. 16⁰. Ц. 2 к.*

Се—переклад; чи з книги, чи з власного думання по московському,—це вже однаково. Досить того, що се переклад кепський, бо перекладач не тільки не знає иншої сінтакси, опріче московської, але може навіть писати: „знайшлися... рішучі *людини*", „ненависні народові *людини*"... І мужикові, що говорить по-вкраїнському, і панові, що звик до московського слова, ця мова здасться чужою.

Що ж до змісту, то се—уривок з історії великої французької революції,—уривок за-для народу занадто непопулярний і через те незрозумілий, а за-для інтелігенції занадто короткий, сухий і вбогий змістом: кожен інтелігентний читач знає більше, ніж йому каже ця книжечка. **Б. Г.**

Листи Данила Танячкевича до Мих. Драгоманова (1876—1877). *Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1906. Ст. 36.*

Хоча від часу смерти Драгоманова минуло більше як 11 років, хоча за останні часи з'явилась змога друкувати те, про що раніше й згадувати було невільно,—проте у нас дуже мало зроблено, щоб познайомити з творами й діяльністю цього видатнішого українського політика й публіциста. Твори його роскидані по старих та маловідомих виданнях, які давно зробились рідкістю навіть за кордоном. Ще менше відомо про його життя. Після Драгоманова полишилася сила листів, а в їх—ціла історія нашого громадянства за 70—90 роки, бо, як справедливо завважує д. Павлик у передмові до недавно виданої брошури, заголовок якої ми оце виписали вгорі,—„в руках Драгоманова сходились усі нитки тодішнього (мова йде про кінець 70 років) українського руху". Для будучого історика нашого громадянства листи Драгоманова—одно з найцінніших та певних джерел. Опубліковувати листи Драгоманова заходився від кількох років д. М. Павлик. Не можна сказати, щоб справа ця посувалась в його руках дуже жваво: томики або й брошурки з листами Драгоманова з'являються дуже зрідка. Перший том—переписка Драгоманова з Ю. Бачинським, Борковським та ин. галицькими діячами, старшими й молодшими, вже розійшлась і її не можна здобути навіть у Львові. Причина такого становища справи з виданням листів Драгоманова—брак грошей, про що каже сам д. Павлик, публікуючи, наприклад, на обгортці виданої торік брошури з листами Драгоманова до Н. Кобринської, що він шукає видавця для 4—5 томів листів Драгоманова до нього самого та до инших осіб... Торік вийшов, окрім цеї брошури, ще том листування Драгоманова з Т. Окуневським; листи ці мають особливий інтерес для нас—українців россійських через те, що д. Окуневський був деякий час посередником у зносинах Драгоманова з россійською Україною, часто їздив до Россії і описував у листах до Драгоманова свої враження з подорожей. На жаль, д. Павлик не оголосив імен українців россійських і міст, де бував д. Окуневський,—з свого рода обережности, боячись, видимо, пошкодити тим особам, що живуть у Россії. Багато цікавих матеріялів у цім томі й до історії утворення радикальної партії в Галичині.

Оце зараз перед нами невеличка брошура, де надруковано сім листів о. Данила Танячкевича до Драгоманова (передрук з „Громадського Голосу"). Покійний Танячкевич—умер він сього року—одна з орігінальніших та видатніших фігур серед галицьких діячів народовецького напрямку. Блискучий бесідник, талановитий і надзвичайно енергичний політик, він багато положив праці на полі громадського розвитку Галичини і брав гарячу участь у її політичнім життю. Останніми роками він був послом до ві-

денського парламенту. Живучи в крайній бідності, серед злиднів, він кидавсь на всі боки, щоб знайти засоби для своїх широких і часами фантастичних планів; надзвичайна любов до України, при бракові доброї політичної школи й широкого знання, не раз направляла його до таких авантур, які потім дали змогу його політичним ворогам скласти дуже суворий присуд над його діяльністю. В усякім разі, образ о. Танячкевича—глибокого ідеаліста й щирого народовця—один із симпатичніших серед політичних діячів Галичини. Навіть д. Павлик, дуже скептично настроєний проти його особи, признав за ним право на такі слова: „...В нічім не одрізнений від народу і в його горю,—став я Лазарем для його, роздробився на атоми, щоб скрізь йому у видний спосіб бути помічним!... І моєї роботи ніхто не помічав у Галичині, бо її не знав і знати не може тим, що мене і не видно було,—хоч що есть народнього в Галичині—се ж я йому батько".

Зносини Танячкевича з Драгомановим відносяться до 76—77 років,—тоді Танячкевич порядкував справою перевозу українських книжок з Галичини до Россії; саме тоді ж роспочалась видавнича діяльність Драгоманова в Женеві, і Танячкевич був дуже діяльним посередником у справі перевозу драгоманівських видань. Щоб се діло влаштувати як найліпше, задумав Танячкевич з'їхатись із Драгомановим, маючи при тому на думці щось більше, іменно—як каже д. Павлик—„йому хтілося переконати Драгоманова, що центр українського руху має бути не в Женеві, але у Львові, і що через те він, Драгоманов, повинен віддати справу видавництва та й гроші на те в руки народовців, а в першій лінії його, Танячкевича" (ст. 2 передмови д. Павлика). З'їзд той не здійснився, але Танячкевич і Драгоманов обмінялись кількома листами. Драгоманівські листи десь загубились, а 7 листів Танячкевича видав оце д. Павлик із своєю передмовою та увагами. Листи сі цікаві нам тим, що дають деякі відомости про зносини між киянами та Галичиною в кінці 70 років, а спеціяльно—про організацію перевозу українських виданнів до Россії. Крім того—сі листи подають чудовий портрет самого Танячкевича,—гарячого ентузіаста і палкого патріота. Од цих листів віє чимсь глибоко ідеалістичним, часом аж до екзальтації та наївности; читача несамохіть зрушає такий, наприклад, наївний факт (і лист з цього приводу): Танячкевич посилає Драгоманову гостинець на Різдво: глечик із кутею; не маючи через свою бідність чим оплатити посилку шле „наложенною платою" (як пояснив д. Павлик; він же подає звістку, що Драгоманов не прийняв через те посилки); на зразок стилю й тону листів Танячкевича наведу уривок з листу: „Отце убогий даруночок Вам посилаю я,—ні! не я, а рідна земелька на мої руки! Отце у глечику трошки

пшениці; трошки маку й трошки меду—отсе все! Вибачайте, що такий мізерний,—на ліпший мені не стати....

Не погордіть же ним, прийміть, привітайте тим серцем, яким Вам його подаю, тим серцем, котре б так раде—ой, Господи! як безконечне раде обділити однаким добром усіх дітей України—цілий Ваш народ, убогий та простий у ті світлі та святі вечері (яких не багато у його в році налічиться)"...

Передмова та уваги д. Павлика, хоча й служать добрим і совісним коментарієм до листів Танячкевича, трохи вражають своєю суб'єктивністю в оцінці характеру й діяльности небіжчика. Передмова—це особисті спомини д. Павлика про Танячкевича з часів переписки останнього з Драгомановим та уривок з листа д. Павлика до Драгоманова з приводу візіта д. Павлика в Танячкевича.

Дуже бажано, щоб усі листи Драгоманова скоріше були б опубліковані, та ще у сістематичнім, по змозі повнім, виданні, щоб потім не треба було збірати ці дорогоцінні документи до історії нашого громадянства по окремих метеликах та газетних фельетонах. Поруч з виданням творів Драгоманова треба подбати й про видання його листів.

Д. Д—ко.

В. Чеховскій. Кіевскій митрополитъ Гавріилъ Банулеско-Бодони (1799—1803 гг.). *Кіевъ. 1905 г.—1—306 стр.*

Давно вже вчені зняли дуже важне питання про те, хто має більш значіння в історичному процесі — окремі одиниці, чи ті обставини, серед і під впливом яких їм доводиться працювати. Ріжні вчені дуже неоднаково роз'язували це складне питання. Поминаючи численні цікаві змагання з цього приводу і приймаючи до уваги головним чином ті непорушні факти, які дає історія кожному, хто цікавиться нею та в її сфері працює, ми помічаємо, що таких людей, які б стали історичними діячами, виключно через свої визначні таланти та широку енергію, які б самі через себе заробили голосної слави в історії,—дуже мало. Більшість же так званих історичних діячів це—люде, які працювали так або инакше не з власної волі та ініціятиви, а через те, що до такої саме праці нахиляло їх життя, що в иншому напрямкові працювати вони й не мали змоги, що боротися проти дужої хвилі потоку життя вони не могли. Це не творці історії, це—більше її раби.

Письменник, який береться писати про справжнього історичного діяча, про чоловіка з широкою власною ініціятивою, му-

сить не тільки дати загальну характеристику того часу, коли жив та працював відомий історичний діяч, але й виділити з-окрема те, що саме зробив цей діяч з власної волі, що він зробив, яко окрема історична одиниця. Значно легше завдання того письменника, який пише про мало видатного діяча, про такого чоловіка, якого зробили цікавим тільки ті обставини, серед яких йому довелося жити. Такий письменник повинен тільки росповісти про те, як складалося життя в ті часи, коли жив і працював цікавий за-для нього чоловік, і вияснити, які саме обставини примусили цього діяча в тому або иншому випадкові піти такою, а не иншою дорогою. Тоді, як перший письменник мусить головну увагу звернути на окрему особу,—другий повинен полишити окрему особу на боці, а змалювати, яко мога, ясніш той час, коли жила й працювала ця особа.

Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні (1799—1803 р.р.), про якого оповідає в своїй книжці д. Чеховський, яко історичний діяч,—особа взагалі мала цікава. Ось через що автор головну свою увагу повинен був звернути на характеристику того часу, коли довелося жити й правити Київською катедрою Гавриїлові Банулеско-Бодоні. „Завдання цієї праці,— пише д. Чеховський,—змалювати діяльність м. Гавриїла Бодоні, що до керування Київською єпархією (з р. 1799 по 1803), в з'язку з тогочасним напрямком россійського церковно-державного життя та загальним ходом місцевих єпархіяльних справ і умов суспільного життя“ (5 стор.).

Це був надзвичайно цікавий і важний час. В цей саме час роз'язувалась велика історична драма, яка тяглась ще з початку XVIII в.

Під час з'єднання з Москвою українська церква, як відомо, мала багато окремішностей, які були тісно з'язані з самим духом і характером українського життя і вдачі. На протязі всього XVIII в. вона боролася з централізмом московського уряду, який хотів знищити навіть і пам'ять про колишні, давні звичаї та вольности вкраїнської церкви. Це була важка боротьба. Закінчилась вона повною побідою центрального московського уряду: українська церква була зовсім обмосковлена, втратила одну за одною всі свої окремішности, стала зовсім такою, як і московська.

Обмосковлення вкраїнської церкви під кінець царювання Катерини II можна було вважати вже закінченим, головним чином через довголітню москвофильську політику м. Київського Самуїла Миславського (р.р. 1783—1796). Одначе трапилися де-які обставини, які нахилили до боротьби з старими вкраїнськими звичаями та порядками й м. Гавриїла Бодоні, що був у Київі митрополитом вже за царювання Павла та Олександра I (р.р. 1799—1803).

Це була зміна території Київської митрополії. Р. 1797 до Київської єпархії, яка до цього часу складалася головним чином з сучасних Чернігівської та Полтавської губерній, було приєднано значну частину земель, що одійшли до Россії після останнього розділу Польщі. Ці землі склали десять повітів Київської митрополії з дванадцятьох повітів, які входили в її територію. Оця ось зміна території Київської митрополії й примусила м. Гавриїла, родом румуна, чоловіка, який дослужився до такого високого рангу, тільки через свою надзвичайну улесливість, покірливість та слухняність, що до наказів уряду,—завести ті самі порядки і в новій частині Київської митрополії, які вже попереду завели в ній його попередники.

Кажучи про завдання діяльчости м. Гавриїла, д. Чеховський завважає, що найбільше він (Гавриїл) дбав, щоб „добитись повного „Купночинія“ з великороссійською церквою. А за-для цього повинен був знищити сліди уніятства в церковно-парахвіяльному житті, а разом з цим знищити й самостійні окремішности церковно-парахвіяльного та єпархіяльного ладу південно-россійської (вкраїнської) церкви“ (31 стр.). Характеризуючи в своїй книзі діяльність м. Гавриїла під час його пробування в Київі, д. Чеховський далі досить старанно зазначає всі ті події та накази митрополіта, що мали на меті зміну стародавніх українських звичаїв церковних на нові, московські. Дуже цікаво оповідає він про боротьбу м. Гавриїла з пропагандою унії та католіцізму. В цій главі (1-ій) особливо інтересні сторінки, на яких росказується історія з конфіскатою уніятських книг, що друкувалися в Почаєвській Лаврі (64—77 стр.). В дальших главах своєї книги д. Чеховський повно й докладно говорить про те, що робив м. Гавриїл, щоб поліпшити матеріяльне становище вкраїнського духовенства (2 гл.),—які зміни зробив він у строї внутрішнього життя парахвій київської єпархії (3 гл.), в сфері діяльности органів єпархіяльного урядування і в житті Київської академії (4 гл.), щоб завести московські порядки.

Написана головним чином на підставі нових, ще невідомих архивних матеріялів, книжка д. Чеховського читається з великим інтересом і дає багато цікавих, нових відомостей. У своїй книжці д. Чеховський щасливо з'умів поминути ті численні перешкоди, які стоять на дорозі архивного робітника. Звичайно, роботи, написані на підставі архивних матеріялів, або мають на увазі спеціялістів і через це занадто скучні й сухі, мало цікаві, повні сирого, необробленого матеріялу,—або призначаються за-для звичайного читача, зовсім ігнорують архивний матеріял, засновуються головним чином на виводах з архивних данних, через це якось одриваються од тієї епохи, про яку оповідають, і втрачають значну частину своєї наукової вартости. Д. Чеховський вибрав

середню стежку в своїй роботі,—ось через що його книжку з рівною цікавістю може читати і спеціяліст, і звичайний читач.

Історія вкраїнської церкви ще мало розроблена. Ще так багато треба працювати, щоб написати, як слід, цю історію. Хотілось би, щоб д. Чеховський і на-далі не залишив так гарно роспочатої роботи, щоб він не обмежився тільки розвідкою про Гавриїла Бодоні, а з таким же поспіхом працював і далі над розробленням історії вкраїнської церкви. Тепер, коли знялося питання про автономію України, досліди з минулого вкраїнської церкви можуть мати особливо велике значіння. Історія вкраїнської церкви, найбільш історія XVIII в., може дати не мало доказів потреби автономії і її законности.

В. Мировець.

Переход на хуторі. *(Від Гайсинської Земської Управи). Гайсинъ, 1906, 1—26, in 16⁰.*

Подільські аграрії (бо хто ж инший заправляє тепер у „туберкульозному" земстві правобічної України?) заходилися подільських селян розуму навчити та й видали, підроблюючись під їхню мову, книжечку про те, як мужика щасливим навіки зробити. А зробити це—дуже просто: досить узяти „одръ" свій, вийти на поле, сісти там хутором, завести плодозмін (так—рук у 9 або 12!), і горни гроші лопатою,—таке добро з того! Та пом'яркуйте самі,—хиба ж то не райське життя настане, коли на хуторі всі повибіраються: 1) „на хуторі допіро чоловік робиться полноправним хазяїном; допіро він може хазяїнувати так, як йому треба *і як того вимагає наука*",—очевидно, кожен хазяїн, скоро вибереться на хутір, зараз передплатить німецькі та англійські хліборобські часописи, випише тисячу пуд „землеудобрительныхъ туковъ", і тоді матиме „по 200 пуд. пшениці, або доброго сіна, і по півтори тисячі пуд. цукрових бураків, а по дві і три тисячі кормових"; 2) „на хуторах зменшається і п'янство, бо дальше ходити до монополі"; 3) „на хуторах зменшається злодійство, бо трудніше вивести коні з дому, як з поля";—4) „на хуторах зменшаються болєзні на скотині, бо скотина не ходить купою в одній череді",—на хуторах і люде не мруть, і плата заробітна більша, бо, бачте, кожен коло свого хуторця ходитиме; на хуторах не сварять-ся, не б'ються—бо ні меж, ні сусід близьких немає,—одно слово,—рай земний...

Усе гаразд у гайсинського земського письменника, — про одне тільки щось він промовчує: а чи вистане ж нашому селянинові своєї землі на хуторі, щоб і в 12 рук плодозмін завести і

мати стільки роботи на своєму, що не треба буде й на чуже ходити! Але про це не варто здіймати розмови, це—дурниця, вся сила в тому, щоб на хутір усім вибратися...

Мудра рада, пане земський гайсинський письменнику,—що й казати! А от ще про одну райську прикмету хуторного хазяйства ви й забули, то я пригадаю: на хуторах не буде ні мітінгів, ні страйків, бо всі по полях розсядуться, і кожен тільки свого куточка глядітиме... На хуторах ніякого громадського діла робитися не буде, бо кожного хата буде скраю, бо люде гуртом не збіратимуться, ні про що „непотребне" не міркуватимуть... Чи не цього, власне, вам і хотілося б, а ви так немов би то про цее й не догадустесь... І про землю, щоб на 12 рук вистачило її хуторянинові, ви теж не догадалися... Які ж бо недогадливі!

В. Д.

„Олександеръ Македонськый, велыкый войовныкъ." *Оповидання. У Кыиви, 1906 р. Выдавныцтво „Вик" № 53. 92+4 боки. Ціна 8 коп.*

Оповідання „Олександер Македонський", змістом якого есть життя великого македонського войовника, написано гарною народньою мовою. Видавництво „Вік", яке видало цю книжечку між иншими популярними книжечками за-для народу, зробило дуже коштовний вклад у наше популярне письменство. Образ Олександра Македонського, цього славетного войовника, про якого напевно нашим селянам та й звичайній середній, простій людині, доводилось чути тільки якісь „велебні" восхвалення, після цієї книжечки позбудеться трохи свого героїчного сяйва. Автор оповідання (прізвище якого не підписано), видимо, мав своїм завданням яскраво виявити лихі наслідки войовничих славетних учинків, усе лихо, яке есть од війни. Кров і сльози, руїна і хиже насильство, з яких таку велику славу складають так званим героям війни, дуже добре встають перед очима в читача... і величний образ славетного історичного героя повивається в темряву... викликає огиду, обурення. От наслідок од читання цієї книжечки. Автор, додержуючи своєї мети, дуже добре, на нашу думку, робив, коли при кінці мало не кожного розділу книжечки, скінчивши оповідати про якесь окреме Олександрове славетне злочинство, висловляв свою власну гадку. Наведемо приклад. Росказавши про те, як Олександер ходив воювати індійську землю, автор додає: „Такъ Олександеръ и вертаючысь до-дому, залывавъ кров'ю землю, по якій ишовъ, и грабувавъ та руйнувавъ усе. Всюди, де винъ проходывъ, за имъ зосталысь стоптани поля, жеври-

лы попалени миста й села, лежалы купамы трупы, чуты було гиркый плачъ та прокльоны". (78 бік). На прикінці книжечки, автор каже про Олександра: „...И пишовъ винъ воюваты, и кров'ю та сльозамы залывъ свитъ, пожарами страшнымы освитывъ його. И не було ніякого добра зъ того, тилькы велыке лыхо. Бо війна зло, а зо зла хиба жъ буває добро? Людямъ треба воли, а Олександеръ повертавъ ихъ у неволю"... (91 бік). Дуже шкода, що ця книжка не з'явилася в світ під час нашої останньої війни. Але й тепер вона матиме велику вагу і треба яко мога більше ширити її між людьми.

Л. П—ський.

Українська пресса.

Як припинено 18 серпня „Громадську Думку", то без малого місяць на Вкраїні россійській не було своєї щоденної газети, і вже аж 15 вересня почала виходити, в Київі ж таки, щоденна політична, економична і літературна газета „Рада". Почала вона виходити під редактуванням д. Б. Грінченка; але з 7-го числа редактором став д. М. Павловський, а д. Грінченко зостався тільки видавцем.

„Издательскій Комитетъ О-ва Грамотности" в Харькові сповістив, що з початку жовтня він почне видавати въ Харькові тижневу „Народню Газету".

В оповістці про неї написано, що вона „насамперед дбатиме про те, щоб давати як найширші та вірні відомости про всі події теперішнього політичного та економичного життя взагалі й про земельні відносини з окрема та пояснювати значіння їх для робочого люду". Ціна газети 1 крб. 50 коп на рік, або 15 коп. на місяць.

Оповістку про газету надруковано з *Ы* та з *Ъ*, одно слово так званим урядовим правописом, а не фонетичним. Це примушує думати, що й газету друкуватимуть таким саме правописом. Але цього не варт робити. Українці, правда, друкували тим правописом книжки, але ж то робилося з примусу: не дозволялося друкувати фонетикою, то вже доводилося вживати так званого *яршжного* правопису, хоча він дуже не відповідає українській фонетиці. Тепер же, коли вільно вживати правопису фонетичного і коли всі книжки й періодичні видання (за винятком „Світової Зірниці") друкуються фонетикою і читачі до неї вже досить по-

звикали, не варт вертатися до Ы та Ъ та спантеличувати сільського читача, який тільки почав привчатися до одного правопису, а тут треба буде знов перевчатися. Не варт вертатися до *яриженого* правопису ще й через те, що всі шкільні підручники, які тепер почали виходити, друкуються фонетикою, українські граматики вчать писати тільки фонетичним правописом, то й тим, хто вчитиметься по вкраїнських підручниках, тяжко буде читати правопис *яриженний*.

Годиться ще зазначити, що „Полтавская Земская Газета“ почала містити часом популярні статійки за-для селян українською мовою.

В Америці українська пресса зростає: в Нью-Іорку д. Хромовський почав видавати журнал „Робітник“; виходить він двічі на місяць.

З жалем доводиться зазначити і деякі втрати. Після № 14 перестав виходити тижневик „Украинскій Вѣстникъ“. Перестав він виходити через непорозуміння з видавцем. Велика шкода, що так сталося, бо орган цей був дуже користний і потрібний тим, що знайомив з національним українським питанням людей инших національностей. Дуже бажано було б, щоб він зміг знову заговорити до своїх читачів і робити далі своє користне діло.

„Українське бжільництво“ перестало виходити через „незалежні від редакції обставини“ і вертає своїм передплатникам гроші.

Що є по журналах.

Зоря. *Ч. 7—8.* Ліс гомонить. Поліська легенда. *Вол. Короленка.* Переклад М. Вдовиченка.—Практическій курсъ для изученія малорусскаго языка. (Практичний курс для вивчення української мови). Проф. *А. Крим-ського.* Ілюстрації: Знімки з малюнків *Бейди* і *Завадзького* і з фотографій *Щербаківського* (вишивання й посуд з виставки українського майстерства у Київі).

Кіевская Старина. Іюль—августъ. О положеніи крестьянъ юго-западнаго края во 2-й четверти XIX ст. *Ор. Левицкаго.* Польская и великорусская политическая печать 70-хъ годовъ по вопросу о народно-федеральномъ направленіи. *М. Драгоманова.* Къ вопросу объ украинскомъ народничествѣ. (Опытъ программныхъ вопросовъ для изученія украинской національной идеи). *П. Одинца.* Откровеніе св. Степана. (Студія над одним мало відомим апокріфом). *Ів. Франка.* Воспоминанія и автобіографія. *Н. И. Соколова.* Розгардіяш. Твора на 4 дії. *М. Кропивницького.* Признаки укра-

инской колонизаціи на Уралѣ. *Вл. Короленка.* Отдѣлъ II. I. Библіографія: Новый сборникъ пѣсенъ. „Малороссійскія народныя пѣсни, собранныя проф. *Д. И. Эварницкимъ*“. *В. Данилова.* II. Документы, извѣстія и замѣтки: а) Договоръ монастыря со снѣцаремъ (1720 г.). Сообщ. *Вл. Короленко;* б) Необходимое поясненіе... *Б. Гринченко;* в) Къ біографіи И. П. Котляревскаго. Сообщ. *И. Фр. Павловскій;* г) Вызовъ полтавскихъ помѣщиковъ для управленія конфискованными имѣніями въ Волынской губерніи. Сообщ. *И. Фр. Павловскій;* д) Изъ прошлаго Полтавщины. I. Донесеніе Петра Полторацкаго кн. Репнину о грабежѣ имѣній Муравьева-Апостола. II. Жалоба титул. совѣтника Бровка объ отказѣ наградить его орденомъ Владиміра 4 ст. Сообщ. *И. Фр. Павловскій;* е) Отказъ губернатора принять въ подарокъ кубокъ отъ харьковскаго дворянства. Сообщ. *И. Фр. Павловскій.*

Літературно-Науковий Вістник. *Кн. IX.* Вірші: Вітрові пісні. *Н. Кибальчич.* Дожинаю вже до краю... *У. Кравченко.* Співанки. *М. Підгірянки.* Молитва. *М. Старицького.* Від сну. *Ол. Красовського.* Пісня. *М. Юльченко-Здановської.* Терен у нозі. Опов. *Ів. Франка.* Спомини з россійсько-турецької війни 1877—1878 року. *М. Садовського.* Лихоліття. Дія III. *Гн. Хоткевича.* Стара Русь. *Ів. Франка.* Чорні очі. *Н. Романович.* Із проблемів соціяліста. *В. Панейка.* Посол від „Матушки“. *В. Джорджевича.* Нерви і душа. *М. Гаврилова.* Три ескізи. *Фр. Поппера.* Промова до студентів про науку, релігію і школу. *Т. Масарика.* Суд чотирьох. *Е. Валеса.* Із австрійської України: Виборча реформа.—Із страйкової боротьби.—В університетській справі.—Замкнення школи перед українськими дітьми.—Самовбийство учеників української гімназії в Тернополі.—Революція в Россії і „один університетський професор“.—„Воля“ в боротьбі з моїм „шовінізмом“. *М. Лозинського.* Рецензії: *Ів. Франка* на „Коломийки“ т. II. В. Гнатюка; *Кр.* На „Історію географичних відкрить у XV—XVI ст.“ С. Гінтера; *І. Ф.* на „Грунвальдську пісню. (Bogurodzicza dzewicza)“ В. Щурата. *І. Ф.* на „Schewtchenkos ausgewählte Gedichte“ д. С. Шпойнаровського. В тій книжці надрукувано переклад на німецьку мову оцих десятьох Шевченкових віршів: „Кавказ“, „Гамалія“, „Тополя“, „Наймичка“, „Не кидай матері“, „Не для людей і не для слави“, „Готово, парус роспустили“, „Ой не п'ються пива, меди“, „І досі сниться: під горою“, „Сонце заходить“).—Книжки, надіслані до редакції.

Ukrainische Rundschau. № 9. Das „gleiche“ Wahlrecht. Vom B. Jaworskyj.—Ein Typischer Streikprozess.—Die Rolle der Polen in der sozialpolitischen Bewegung der Gegenwart. Von O. Turjanskyj. Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenfchaften in Lemberg im Jahre 1905.—Hruschka. Eine Novelle von I. Semaniuk. Im Interesse der Wahrheit. Von W. Kuschnir.—Rundschau.—Misshandlung eine katholischen Geistlichen im katholischen Österreich. Von W. K.—Ein galizisches Portrait.—Aus der polnischen Presse.—Musikalisches.

Украинскій Вѣстникъ. *№ 12.* Постановка вопроса объ автономіи. *М. Могилянскаго.* Крестьянскій банкъ и земельная реформа. *А Б.* Что такое

національность? Проф. *Д. Овсянико-Куликовскаго.* Памяти М. Я. Герценштейна. *С. Бородаевскаго.* Украинская пресса. *П. С.* Украинская соціалъ-демократія. *Д. Дорошенка.* Депутаты съ территоріи Украины и дѣятельность ихъ въ Государственной Думѣ. III. Законопроекты. *Обозрѣвателя.*

№ 13. Задача момента.—Аграрный пластырь. *А. Лотоцкаго.* Національность, какъ предметъ политики. Проф. *Д. Овсянико-Куликовскаго.* Нужды средней школы на Украинѣ. *Н. Дмитріева.* Изъ украинскихъ настроеній. *М. Могилянскаго.* Аграрное движеніе на Украинѣ. *П. П.* Заокеанская Украина. *А. Кука.* Судьбы украинской печати. Хроника.

№ 14. Передовая. Политическія перспективы. — Аграрные очерки. *Херсонца.* Terra incognita. *О. Бѣлоусенка.* Курсы народныхъ учителей въ Кіевѣ. *С. Русовой.* Украинское крестьянство о роспускѣ Думы.—На Украинѣ. *Обозрѣвателя.* Хроника.

Нові книжки.

Гнатюк В. Коломийки т. II. (Етнографічний Збірник, видає Етногр. Комісія Наукового Товариства імени Шевченка, т. XVIII). У Львові, 1906. 316 бок. 8°. Ц. 4 кор.

Горова Н. Васыль Матюренко. Оповидання Н. Горовои. Изд. Кіевскаго Общ. Грамотности. К. 1906. 56 бок. 16°. Ц. 8 коп.

Гінтер С. Історія географічних відкрить у XV—XVI ст. З географічною картою. Пер. із німецької мови Микола Чайківський. Накл. Укр. руської Видавничої Спілки. У Львові, 1906. 1+160 бок. 8° і мапа.

Джиджора Ів. З новійшої української історіографії (А. Єфименко, Южная Русь, I—II). (Відбитка з „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка", т. LXXI). У Львові, 1906. 24 бок. 8°. Ц. 25 сот.

Залозний П. Коротка граматика української мови. Частина перша. Видання книгарні Г. І. Маркевича. Полтава, 1906. 68 бок. 8°. Ц. 30 коп.

Овчинниковъ В. Паньска хвористь, або не берысь жинку обдурыты. Жартъ въ одній діи зъ спивами та танцями В. П. Овчинникова. К. 1906. 34 бок. 8°. Ц. 15 коп.

Перетц В. Українське питанне в осьвітленню польського поета XVII віка. (Відбитка з „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка", т. LXXI). У Львові, 1906. 18 бок. 8°. Ц. 20 сот.

Пухальськый И. С. Украиньськый початковый букварець. Полтава, 1906. 23 бок. 8°. Ц. 10 коп.

Федькович О. Поезиї Осипа Юрия Федьковича. Вибір з першого повного видання для ужитку молодежи зладив Ів. Кокорудз. У Львові, 1906. 410 бок. 8°. Зміст: 1. Думи і співанки. 2. Баляди і оповіданя. 3. Поезиї 1862—1867 р. 4. Поезиї видані в Коломиї 1867—1868 р. 5. Поезиї 1868—

1869. 6. Дикі думи, думав Гуцул-Невір. 7. Поезиї 1885—1886 р. 8. Співанники. 9. Слава Ігоря.

Чехов А. Освідчини. Жарт на одну дію Антона Чехова. В перекладі К. Лоського. Київ, 1906. 16 бок. 16°.

Schewtschenkos ausgewählte Gedichte. Aus dem Ruthenischen mit Beibehaltung des Versmasses und des Reimes übersetzung mit den nötigen Erklärungen versehen von Sergius Spoynarowski, k. k. Gimnasialdirektor. Zweites Heft. Preis 80 h. Czernowitz, 1906. 8°. Боки 37—84.

Як жив український народ. (Коротка історія України). Коштом книгарні „Кіевской Старины". У Київі, 1906. 48 бок. 16°. Ц. 3 коп.

Яструбецький Г. Промова священика о. Гната Яструбецького, виголошена під час вінчання Григорія та Марії Вдовиченків. На спомин 20 серпня року 1906, село Антопіль. Київ, 1906. 3 боки. 8°.

Редактор-видавець *Є. Чикаленко.*

Нова Громада.

Літературно-науковий місячник.

№ 10, Жовтень 1906.

У КИЇВІ, 1906.
Друкарня С. А. Борисова, Мало-Житомирская, № 16.

Що є в 10-ій книзі:

Українка Леся. Три хвилини. Діалог 1

Капельгородський П. У негоду (Вірші) 20

Кушнір В. Українське питання в польській призмі перед Європою 21

Вороний М. Ти не моя! (Вірші) 42

Лащенко Р. Під соловейків спів 43

Василенко В. Справи хліборобські в Полтавщині . . 49

Шевченко Т. Новознайдені Шевченкови твори: І. Сова. ІІ. Дівочії ночі. ІІІ. Маленькій Мар'яні. ІV. Три літа. 60

Гаєнко Н. Два перші дні. (Згадки) 73

Франс А. З оповіданнів Анатоля Франса: І. Ріке. ІІ. Думки Ріке. ІІІ. Непідкупні судді. Перекл. В. Самійленка . 85

Лозинський М. Українська школа в Галичині . . . 96

Кушнір В. „Небезпечність для Европи". 113

Вартовий П. З українського життя:

Чим ми виявляємо себе як нація.—Наші партії і програмова вода,товчена в ступі.—Вибори і наша беззбройність.—Українська школа і вкраїнські кафедри в Київі 118

Лозинський М. Вісти з Галичини:

Виборча реформа.—Хліборобські страйки.—Як польська преса робить „гайдамацькі бунти".—Статистична комісія Наукового Товариства ім. Шевченка 123

Матушевський Ф. З россійського життя:

Роковини конституції:—Два шляхи перед громадянством і з'їзд партії „Народной Свободы".—Реакція в громадянстві.—Чорносотенні подвиги.—Становище россійських фінансів.—Інцідент з партією „Мирнаго обновленія".—Передвиборчі заходи міністерства.—Нові закони про селянство.—Земельні комісії.—Пояснення про військово-польові суди 132

Іваненко Д. За кордоном:

Конституція в Персії.—Виборча реформа в Австрії:—Поляки в Прусії.—Переміна кабінету у Франції.—Початок парламентських сесій в Англії та в Еспанії 147

Бібліографія.

І. Реценэії: П. Карманський. Ой люлі, смутку. **П. Д.**—Урманець. В Старім і Новім Краю. **Б. Г.**—Н. Горовая. 1) Василь Матюренко. 2) Як берегтися од хвороб. **В. Д.**—Видавництво „Боротьба". 1) Л. Миртов—Новий закон. 2) Дікштейн. Хто з чого живе. 3) Полуботок. 8 годин праці. **П. В—ого** . . 153

ІІ. Що є по журналах 158

ІІІ. Нові книги 159

ТРИ ХВИЛИНИ.

Діалог.

I.

У КЛУБІ.

Натовп людей, промови, гамір. Одна пара, **Монтаньяр** *і* **Жірондіст,** *в палкій суперечці одбивається від гурту і кінчає на одшибі почату розмову.*

Монтаньяр. Послухай, громадянине, ти знаєш,
Я, монтаньяр, ненавижу тебе
І всі твої великопанські мрії.
Жірондіст. Великопанські?
Монтаньяр. Вжеж, великопанські!
Зреклися ви титулів, привілеїв
І хартій папірових лиш на те,
Щоб хартії неписані дістати
На привілей посвітачами бути,
Героями для всіх віків потомних.
Ви Цезаря свого не пощадили,
Аби на титул Брутів заслужити.
О, тії Брути! Се ж і є те кодло,
З якого Цезарі виходять потім!
Хто хоче буть республіканцем добрим,
Хай гострить меч на Брута що-найперше.
Жірондіст. А Цезарям *своїм* хай б'є чолом,
Бо тії дозволяють всім, хто хоче,
На голову, посвячену тріумфом,

Болотом кидать, жартами масними,—
Все стерпить голова, аби жива.
Монтаньяр *(дивиться на голову Жірондіста).*
А нежива стерпіти може й більше.
Жірондіст. Ні, громадянине, до неживої
Болото вже не пристає так легко,
А надто, як ще й кров її обмиє...
Кров Цезаря проливши, Брут обмив
Усе болото цезарських тріумфів. *(Задумується).*
Не думав він про се, меча здіймавши...
Монтаньяр. А то й не зняв би? *(Заглядає жірондістові в вічі).*
Жірондіст *(зітхає).* Може б і не зняв.
Монтаньяр *(щось записує собі в книжечку).*
Спасибі, громадянине!
Жірондіст. За віщо?
Монтаньяр. Про те вже знаю *я*... скажи одно:
Замість болота ти хотів би крови,
Чи все ж пречиста діва гільйотина
Для тебе за висока?
Жірондіст. Се ж до чого?
Монтаньяр. Так, ні до чого, жарт! Бувай здоров!—
(Розходяться).

II.

В ТУРМІ КОНСЬЄРЖЕРІ.

Жірондіст (*увіходить у свою камеру і, спиняючись на порозі, звертається до товаришів, що на коридорі*).
До завтрього, товариші! Запевне,
Побачимось...
Жірондіст (*з коридора*). На ешафоті може!
Монтаньяр (*тепер він тюремник*).
Невільно розмовляти, громадяне!
Вже спати час. Позамикаю всіх.
Всі розходяться. Жірондіст зачиняє в своїй камері двері від коридора. Чутно, як Монтаньяр замикає їх на ключ. Жірондіст сідає читати. Який час тиша, далі бренкіт ключа в замку, відчиняються двері, увіходить монтаньяр.

Монтаньяр. Добривечір, мій Бруте!
Жірондіст. Що вам треба,
Мій пане?
Монтаньяр. Се чому так титулуєш?
Жірондіст. Бо „громадянин" недоречний титул:
Шпиг і туремник пан тепер над нами,
Та до громади з ним ми не пристанем,
То й назви „громадянин" не дамо.
Навіщо теє зайве лицемірство?
Монтаньяр. Як так, то й так. Негречність я прощаю
Тому, хто завтра йде на ешафот.
Жірондіст (*міниться на лиці, але промовляє спокійним голосом*):
Я завтра йду? Ти се напевне знаєш?
Монтаньяр. Так, напевнісінько.
Жірондіст. Лиши мене,
Я мушу листи написать.
Монтаньяр. До друзів?
Так всі ж вони, ті друзі, незабаром
Тобі у слід підуть—чи варт писати?
Я б не трудився.
Жірондіст. Я писати буду
До незнайомих друзів. Я лишу
Свій заповіт нащадкам по ідеї.
Монтаньяр. Даремна праця.
Жірондіст. Ти, як ниций кат,
Хотів би знищити не тілько тіло,
А й розум, виточив би вкупі з кров'ю
Мою ідею!
Монтаньяр. Як би так без крови
Я з тебе виточити міг ідею,
То кров і тіло хай би пожили.
Жірондіст. Таке життя було б од смерти гірше.
Але не діждеш ти, бо за ідею
Ми всі готові вмерти, як один.
Монтаньяр. Та чи вона за вас готова жити?
Жірондіст. Ідея вічна.

Монтаньяр. Як і ваше тіло,
Ні більш, ні менш.
Жірондіст. Та що се ти говориш?
Монтаньяр. Вкажи мені ідею, що жила
Хоч трохи довш, ніж покоління людське?
Жірондіст. А християнство?
Монтаньяр. Скілько поколіннів,
То стілько й християнств було на світі,
Коли не більше. Не зогнив ще хрест
Після розп'ятих, як уже в ідею
Гнилизна кинулась і ті „церкви",
Мов плями цвілі на сирій будові
Повстали на громаді християнській.
Проказою взялася Візантія,
І Рим живим мерцем одразу став
І заразив собою всі народи.
Жірондіст. Але ж бо не в церквах жила ідея,
А в людях тих, замучених героях,
Що так одважно йшли на муки й смерть...
Монтаньяр. А з ними вкупі йшла на смерть ідея.
Бо, сам скажи, в кому ж було їй жить?
Жірондіст. В нащадках тих героїв.
Монтаньяр. Ті нащадки
Вже не були героями сами,
Вони були панами, вояками,
Рабами і попами, ну, чим хочеш,
І християнство стало панувати...
Воно з людьми жило, з людьми й мінилось.
Як думаєш, се ж може буть, що з тіла
Апостола Петра зросло колись
Те дерево, з якого трон вигідний
Для папи римського майстрі зробили?
Що більше вічне—тіло чи ідея?
Таку й твоєму тілу вічність дасть
Пречиста діва наша гільйотина.
От перше голова з плечей впаде
І в кошику опиниться низенько,
А кров із жил напоїть ту травицю,

Що проросла навколо ешафоту,
А решта крові піде вкупі з тілом
В землі перебувати всякі зміни
Такого ж вічного життя, як те,
Що випало на долю християнству,
Та випаде й твоїй ідеї вічній.
Ви всі зогнити маєте, мій пане.

Жірондіст. Коли се так, то вже ж не тільки ми,
А й славні переможці монтаньяри.

Монтаньяр. Запевне так! а тільки в тому річ,
Хто перший зогниє, а хто остатній,
Чий світ раніше згине.

Жірондіст. Як то—світ?

Монтаньяр. Не вже ж ти не додумався до того,
Що кожний мізок має власний світ?
Що жірондіст живе на иншім світі,
Ніж монтаньяр? Що ми будуєм різне,
І на твоїй підвалині не може
Те встояти, що встоїть на моїй?
І хоч ні ти, ні я того не знаєм,
Кому й чому підвалини послужать,
Та кепський був би з мене будівничий,
Як би я не хотів міцніше класти
І в праці переважити тебе.

Жірондіст. Навіщо?

Монтаньяр. А на теє, щоб сказати:
Я найсильніший, поки я живу,
І через те я житиму найдовше.
—„Ти довголітній будеш на землі"—
От де правдива вища надгорода
Народам, партіям та й одиницям.

Жірондіст (*через хвилю задуми, сумно*):
Як здумаю про ту нещасну землю,
Злочинами поросту, злиту кров'ю,
То мимохіть слова в душі зринають:
Ні, наше царство не від сього світу!

Монтаньяр. А, в добрий час! От знов велике чудо
Пречистої мадонни гільотини!

Се жірондіст перед лицем її
Культ розуму зміняв на культ містичний.
„Як чорт зостарівся,—в ченці пішов",
Говорить наша приказка французька.
Що ж, як роздумати, воно й практично:
Сей світ чи сяк, чи так пропав для тебе,
То варто хоч „того" запобігати.
Хто знає, може й сам Лавуазьє
Забув науку всю для „отченаша"
В остатній час.

Жірондіст. Лавуазьє умер?!

Монтаньяр. А вже ж, на ешафоті, як годиться.

Жірондіст. Не вірю! Се неправда! Се занадто
Злочин великий—навіть і для вас!

Монтаньяр. Вже ж сам я бачив голову його
В руках в багряноперстого Самсона.

Жірондіст. Нещасна Франціє! (*затуляє обличчя руками*).

Монтаньяр. В чім тут нещастя,
Коли ти віруєш в ідею вічну?
Хиба ж не все одно, в котору скриню
З кісток та м'яса перейде ідея—
То ж їй не першина мінять домівку.
Чи зветься скриня та Лавуазьє,
Чи там який Дюпен або Лера?
Ото, не мав би я чого журитись!

Жірондіст. Іди ти геть від мене, сатано,
Не труй мені хоч сих годин остатніх!
Коли не тямиш ти, що для ідеї
Людина ґеніальна є той фокус,
В який збірається її проміння,
Розсіяне по частках межи нами,
То що ж ти тямиш?

Монтаньяр. Тямлю з сеї мови,
Що певне добрий фокусник з ідеї,
Далеко кращий, ніж промовець з тебе.
І що ж, скажи, як знищити той фокус,
То може так навік роспорошитись

На часточки ота ідея вічна,
Що потім і ложками не збереш?

Жірондіст. (*Понуро мовчить і демонстративно розгортає книжку, ніби збірається читати*).

Монтаньяр (*Не вважає на те, тільки приступається ближче і говорить трохи иншим тоном*):

Сказати правду, як би я так думав,
А ще до того почував себе
Котримсь із фокусів таких—запевне,
Всі жірондісти фокуси ідеї!—
То я б не дав на частки росточитись
Своєму божищу за для тріумфу
Бездушної якоїсь гільйотини.
Я б сам собі метою став, з'єднавши
В єдиний культ пошану до ідеї
І до своєї власної особи.

Жірондіст (*не дивлячись, неохоче*)

І що ж би ти зробив?

Монтаньяр. Ось подивися,
Я на відповідь фокус покажу. (*Раптом дістає з кишені шнура і накидає петлю на жірондіста, той зривається, злякований несподіванкою, монтаньяр сміється*).

Та не лякайсь! Було б іще дурніше
Завісити тебе, аніж тобі
Любити гільйотину більш над тнура.
Се я тебе навчити хочу штучки,
Що зветься „утіканкою",—дивись! (*Витягає з кишені пилку*):
Ось пилочка, як ниточка тоненька,
А там в вікні залізні грубі грати.
Ну, хто кого перегризе? (*підходить до вікна і швиденько пиляє грати*)

Чи ба!
Де тонко, там не рветься! от так фокус! (*виймає грати геть*).

Тепер дивись: тут ти, тут шнур, тут гак,
А тут вікно. Шнур зачепи на гак,
Сам на вікно і вниз по шнуру гайда!
Була турма з тобою? раз, два, три!

І вже тюрма без тебе—розумієш?
Се фокус легкий. Я мудріші вмію.

Жірондіст (*дивився німий від здивування на всю оруду. Далі мов од сну прокидається*):

Я розумію: справді, се вже фокус
Мучительства найтоншого. Туремник
Показує засудженому волю...
Так, легкий фокус,—зветься „кіт і миш". (*З огидою одвертається*).

Монтаньяр (*сміється*).

Ну, та й догадливі сї жірондісти!
Невже ти думаєш, що монтаньяр
Не вміє й поступить без гільйотини,
Чи без її почесної родини
При боротьбі супроти вас?

Жірондіст (*холодно*). Не тямлю,
До чого ти се кажеш.

Монтаньяр. Пригадай
Ту лекцію, що я колись від тебе
У клубі записав. Дивись сюди! (*Показує, розгорнувши, свою книжку з нотатками*).

Жірондіст (*читає в голос*):

„Кров Цезаря проливши, Брут обмив
Усе болото цезарських тріумфів."
Так що?

Монтаньяр (*нетерпляче*). Кого карає гільйотина
То перше розум одбере!—Се ж ясно:
Я думаю, що й з Брута все болото
Обмила кров, пролита при Філіппах,
А то б либонь вже не така чистенька
Фігура ся в історії була.
Я думаю, що з ласки гільйотини
Madame Ролан ще попаде в пречисті,
Незгірш від тих Лукрецій та Віргіній,
Що теж хто зна чим за життя були.
Я думаю, що досить монтаньяри
Трудились, обмиваючи всі бруди
На жірондістах. Зрозумів тепер?

Жірондіст. Я зрозумів, що все таки страшна вам
Ідея наша, бо вона воскресне
З крови, як фенікс з полум'я, і сили,
Нової сили набере з крови
Посвячених їй мучеників. Бачу,
Хотів би ти, щоб я ідею зрадив,
Покинувши товаришів, прийнявши
Ратунок з рук нечистих, а тоді
Ти міг би, вихваляючись, казати:
Такі ж вони й усі, ті жірондісти!
Так ні, не дам тобі я сеї втіхи!
Раз тільки зійде сонце надо мною,
Щоб глянути, як в пурпур благородний
Кров жірондіста зміниться для шати
Ідеї вічної!

Монтаньяр. Скажи мені,
Яку ідею скриня та ховала,
Що звалась за життя Луї Капет?
Либонь ніякої? Чому ж тепер
Імення се дива справдешні творить
В Вандеї та в Бретані? Не в ідеї,
Мій пане, сила, а в самій крові,
У пурпурі, мовляв ти, благороднім.
Здери порфіру з Цезаря—він раптом
Звичайним, голим чоловіком стане;
Накинь порфіру крови на Бурбона,
І не один повірить, що то Цезарь,
Та й власного ще пурпуру додасть
Йому на шату. Кров, се так як пара,
Що в літню спеку повстає з землі,
Здіймається високо аж до неба
І звідти падає дощем на землю,
Щоб знову парою здійнятись в небо;
І так би цілий рік ішли дощі,
Як би ніколи вітру не бувало.
Мені здається, що крівава пара
Занадто вже над нашим краєм згускла
І час би вже тій хмарі розірватись

Та дати просвіток, бо сей потік
Червоних хвиль ось-ось поняти може
І нашу Гору.

Жірондіст *(іронічно)*:

Се було б найгірше!
Такий спасенний Арарат втопити!
Коли до сього треба ще долити
Потоп кривавий, то не жаль мені
На те своєї крови. Сподіваюсь,
Що власне *ти* в моїй крові заллєшся.

Монтаньяр. Яка ж користь від того для ідеї?

Жірондіст. А що тобі? Не віриш ти в ідею.

Монтаньяр. Не вірю *я*, а ти? Либонь тепера
Ти лекцію від мене перейняв.
Так слухай же: і справді ні на мить
Не вірю, щоб ідея поборола
Живую людську силу; зогниє
Ідея ваша вічна ще раніше,
Ніж кров твоя втопить мене здолає.
Наш підмурівок буде все ж міцніший,
Недарма зветься він Горою. Сила
Вродить повинна силу, а примари
Примарами зостануться. Се я
Так думаю, і вже через те саме
Тобі так думати зовсім не личить.
Ти мусиш думати, що вже вас обмаль
Зосталося—ідеї оборонців,
Вас, фокусів одвічного проміння;
І щоб не дать промінню росточитись
У порожнечі світовій, ти мусиш
Перш над усе життя свого глядіти.
Подумай, щò колиб Лавуазьє
Втік позавчора за кордон? Сьогодня
Вже б може світ багатшим став на світло.
Тепера жди „до другого пришестя",
Поки природа знов збудує скриньку
Таку, як був отой Лавуазьє.
Хто зна, чи наші правнуки діждуться!

Хиба Лавуазьє не мав би права
Академічним заквітчатись лавром
Іще хоч раз, ну, просто хоч на те,
Щоб глянути на себе у свічадо.
Який в тім глузд, що голову його,
Начиння геніальне, кат Самсон
„До коша“ кинув, як шпурля редактор
Бездарний твір якогось там писаки?
Навіщо се? Щоб невіглас прийдешній
Побожно промовляв „Лавуазьє!“
В той час, як сам Лавуазьє вже стане
Таким, що й здумати про нього бридко.
Отак і ти заляжеш перегноєм
В землі французькій з тим, щоб відродилась
Колись ідея вічна жірондістів
Для невідомих, може ще й негідних,
Нащадків ваших, ні, скоріше наших,
Бо тілом *ми* переживемо вас.
Хиба ж не краще десь в чужому краю
Зібрати в фокус розуму живого
Усе проміння вашої ідеї
Та й кинути її ясним перуном
На нашу Гору? Може б розкололась
Гора на двоє і скоріше впала
В кривáве море—без твоєї крови.
Ото була б послуга для ідеї
І помста за товаришів-героїв!
Невже гадаєш ти, що є прибуток
Якийсь товаришам з твоєї смерти?
Невже ти так свій розум легковажиш,
Талан свій зневажаєш всім відомий,
Що думаєш їх кров'ю переважить,
Червоною солоною водою?
Се був би вічний сором для ідеї!

(*Жде відповіді. Жірондіст мовчить*).

Ну, я скінчив. Я щиро говорив,
А ти подумай щиро, без котурнів,
Без патосу фальшивого.

Жірондіст (*мимохіть*). Се вперше,
Що я готов зненавидіти щирість!
(*Люто до Монтаньяра*).
Скажи мені, де ти береш отруту,
Що так в очах, не криючися навіть,
Зумів мені всю душу отруїть?
Я міг би знов сказать тобі: не хочу
Твого ратунку! Але ж се неправда:
Ти здер порфіру з мученської смерти
І я кістяк струхлілий, голий бачу
Замість геройської апотеози.
Огида, жах мене проймає, роспач,
Вся кров моя повстала проти смерти,
Як у вола на ревищі... О, ганьба!
З яким лицем я їхатиму завтра
На гільйотину? Сором всій Жіронді
За мене буде! Що й кого вратує
Така ганебна смерть?...
Убий мене!
Убий же, клятий кате, душогубе!
Убий тепер, щоб завтра не вбивать!
Монтаньяр (*холодно*).
Сі декламації, мій пане, зайві,
Трагедія класична вийшла з моди.
Професія моя для вас відома,
Ви добре знаєте, що се не я,
А кат Самсон вас мав би завтра вбити,—
До чого ж тута я?
Жірондіст. Хиба ж не ти
Мене в тюрму загнав своїм поклепом?
Монтаньяр. Не криюся (поправка: не поклепом,
А правдою—я тільки показав
Записані слова).
Жірондіст. Ти ж добре тямив,
Чим ся турма скінчиться?
Монтаньяр. Вже ж я тямив,
В той самий день і шнур оцей купив,

І пилочку, щоб бути на готові,
Бо вирок міг наспіти кожен день.
Жірондіст. Скажи, навіщо ж та тюрма була,
Коли ти сам надумав визволення?
Монтаньяр. А як би ж я инакше міг примусить
Арістократа вічної ідеї
Прийняти з рук плебейських, монтаньярських
Життя й ратунок.
Жірондіст. На що се тобі?
Монтаньяр. Я раз сказав і знов сказать готовий:
Я, монтаньяр, ненавижу тебе
І всі твої великопанські мрії.
От я тепер даю тобі життя,
І ти його прийнять від мене мусиш
Так, як прийняв усі мої софізми,
Що я тобі в твоєму стилі плів.
Адже ти мусиш? Правда ж? Ти приймаєш?
Жірондіст. Послухай, жірондістів є тут більше,
Чого ж ти власне обібрав мене?
Монтаньяр. Такий мій смак і добра воля, пане.
Я в вас свого професора шаную
За лекцію історії геройства...
Та годі вже базікання того!
Ми тільки час уводимо. Я знаю,
Що ти таки полізеш у вікно,
Хиба ж неможна се зробити просто?
Які актьори всі ви, жірондісти! (*Спускає шнура, причепленого до гака, за вікно*).
Що є простішого? Берись і лізь
Та поглядай у діл, а я тим часом
Там стану долі з лихтарем закритим
І буду подавати гасла світлом:
Одкрию—значить, можно лізти далі,
Закрию—значить, треба притаїтись.
Долізеш в діл, а там вже клопіт мій,
Як переправити тебе ще й далі. (*Жірондіст мовчки, стиснувши зуби, подається до вікна*).

Монтаньяр (*на порозі, усміхаючись*):

Годилось би хоч „дякую“ сказати.

Жірондіст. За правду треба правдою платити:

Я, жірондіст, ненавижу тебе

І всі твої глибоко-хамські вчинки!

(*Монтаньяр кланяється з іронічним усміхом і зникає з порога. Жірондіст кидається до пера, рука тремтить від поспіху і непевности в думках, далі він кидає перо, нічого не написавши*).

Жірондіст. Нічого я не можу написати!

Та й все одно... вони б не зрозуміли...

(*За вікном знизу чутно тихий свист. Жірондіст здрігнувся, іде до вікна, прилажується і починає спускатися по шнуру за вікно*).

III.

НА ЕМІГРАЦІЇ.

Жірондіст-утікач ходить по містку над глибоким яром, де на дні шумить прудкий потік. В далині леліє Констанцьке озеро і мріють снігові верхівля гір.

Жірондіст. Гнітить мене твоя краса, чужино!

Занадто гарне ти, моє вигнання!

Занадто вільна ти, моя в'язнице!

І тужу я до стін Консьєржері,

До тих понурих свідків героїзму,

Товаришів високих дум і вчинків.

Ті мури мов живі, неначе тямлять

І біль розлуки, й тугу поривання,

Й високе щастя жертви для ідеї,

І муку сумнівів, і радість мрій,

І смерти неминучої трагізм.

Прорѣчистиї мури! Скілько душ

Ім заповідало думки та мрії

В реченнях мудрих та в огнистих строфах,

І вірний камінь речником зостався

Людей, що поніміли під залізом.

А сії гори—в них немає мови.

Всі наші муки, й щастя, й боротьба
Для них ніщо. Вони стоять од віку,
Стоятимуть до віку. Людські руки
Їм не давали ні краси, ні сили.
Не людська злість яри сі поточила,
Не людський гнів громи ті породив,
Що населяють гомоном узгірря;
І чистий сніг на тих недосяжних
Далеких верховинах щось говорить,
Але таке, на що нема луни
Ні в слові нашім, а ні в нашім серці.
Не думав я, страшна Консьєржері,
Що я колись затужу за тобою,
Бо я гадав, що вже такої кари
Не вигадав би й монтаньярський розум.
Як би я вірив у лихого духа,
Я думав би, що то сам сатана
Подав мені ту думку, щоб я сам
Для себе став метою...
Як би я
Тієї думки не прийняв у кров,
У серце, в глибину, що найтайнішу,
Я б може так тепера не тужив.
Я б тішився, що пришлим поколінням
Послужить може на щось сяя туга,
Сей жаль безумний за нелюдським щастям
Свідомого конання для ідеї.
Я думав би, що ті дрібні рядки,
Які що-дня кладу я на папері
Колись народами здолають править;
Що сі ватаги чорних, дрібних літер
Колись повстануть цілим дужим військом
Одважних местників за нашу долю,—
Але тепер я вже не вірю в се.
Я знаю те, що кожний сам за себе
І местник і борець, або—ніщо,
Бо кожний має тільки власну долю,
Бо кожний в світі може тільки жити

Або вмірати, третього ж нічого
Не сужено на сьому світі людям.
Тепер же я виразно, ясно тямлю,
Що я вміраю, що гірська хвороба
Мене взяла на чистих високостях
Ідей абстрактних, розуму та думки.
Мені здається, що от-от всі пòри
Почнуть точити кров і я загину,
Як мандрівець на ґлетчері найвищім,
Де грудям дихати над міру легко,
Над людську силу...
Тàм було життя,
Між тими мурами, де кожний вечор
Здавався нам остатнім. Там життя
Було зібрàне, наче в тому шкельці,
Що проміні порізнені єднає
В одну сліпучу та палючу цятку.
Звичайний крамарь там ставав героєм,
Там невіглас робився ґеніальним,
Одна хвилина там давала більше,
Ніж всі три роки, що прожив я тут.
І як людина в передсмертних муках
Часами має просвітки маленькі,
Коли здається, що вступає сила
В змарніле тіло, так і я часами
Тут оживав на невелику мить,
І серце билось так, мов у живого,
І забувалися сі вічні гори
І ся чужа краса. Такі хвилини
Були тоді, коли мені ще слали
Із Франції листи. Тепер вже рік,
Як я не маю їх...
Не знаю сам,
Чи я клясти, чи я святити маю
Той час, як я з неволі йшов на волю,—
Чи з волі у неволю, як сказати?—
А тільки я ніколи не забуду
Ні тої ночі, чорної, як горе,

Ні того світла, що внизу горіло,
Запалене рукою монтаньяра.
Я все дивився в діл, в безодню ночі,
Де тільки й бачив я, що ярий вогник
Немов пекельне око. Я тремтів—
Не знаю сам, від страху, чи від щастя.
І досі тямлю, як тоді боявся
Щоб ш[illegible] тремтячий по вікні не стукав
І не дзенів по ґратах. Се була
Найвиразніша думка. Більш нічого
Не вмів би я словами росказать
З того, що думалось і почувалось,
А все таки се був остатній час,
Коли життя було живе навсправжки.
Чи вернеться коли таке життя?
Чи я ще буду хвилею живою
В живому морі, перестану бути
Могильним камінем на гробі справи
І ясної ідеї жірондістів?
Колишні братні хвилі прокотились
І зникли всі в червонім морі крові,
Та зникли й ті, що їх туди загнали.
Любов моя й ненависть—утопились...
Але невже немає инших хвиль,
З якими міг би я поплисти згідно,
Або без сліду росточитись в них?
Хоч би часинку погуляти буйно
Серед батав товаришів нових!
Нехай би кидали мене та розбивали
Об гострі скелі, гуркотом валів
Глушили б голос мій, дрібним камінням
Та піною мені мутили барву,—
Змагався б я, боровся, поривався,
Тремтів би за життя своє хвилеве,
Але я жив би. Я б людей любив,
Людей ненавидів, а не привиддя,
Не тіні вмерлих... Певне б знов були
Шпіонські підступи, суди неправі,

Глум ворогів, товаришів безсилля,
А потім може знов Консьєржері.
Та все була б десь в далині надія
Хоч би на чорну безпросвітну ніч,
Що визволяє в'язнів із неволі...
...Неслава! глум! до чого я дійшов?
Он сонце вже спускається за гори,
Воно ж було як раз над головою,
Як я сюди прийшов, а я ще й досі
Хожу по сьому хибкому містку
І що роблю? На долю нарікаю!
От забавка! Як раз для жірондіста,
Що поклонявсь колись одній богині,
Богині Розуму. Молися ж їй,
Душе моя, молися їй ретельно,
Як той, хто бачить свій останній час!
Нехай вона хоч знак який покаже,
Куди звернути з сього роздоріжжя
Між смертю і життям: чи в той потік,
Аби хоч раз його невинна піна
Почервоніла від живої краски,
Чи на дорогу з волі у неволю?
Для сього ж бо мені не треба навіть
Ні ночі темної, ні лихтаря...

(*З поблизької колиби виходить старенька жінка і гукає на жірондіста*).

Жінка. Гей, громадянине!
(*Жірондіст не чує за своїми думками*)
Ласкавий пане!

(*Жірондіст усе таки не чує. Жінка підходить до містка і, діждавшись як жірондіст ступив на твердий ґрунт, торкає його за плече*).

Пробачте, пане, що перебиваю...
Жірондіст (*стрепенувся*).
Ні, добра жінко, се зовсім нічого!

Жінка. Я знаю, в вас думки либонь премудрі
Все про науки, про високі справи.
Але живий живе гадати мусить.
Жірондіст. Ви проти чого се? Хто вам сказав?
Жінка. Та так воно говориться. Я власне
Сказать хотіла, що вечерять час,
Бо вже, дивіться, й сонечко заходить,
А ви ж таки давно, як від обіду.
Жірондіст. А, ви про се... (*На хвилину задумується, потім жваво обертається до жінки*).
А що я поспитаю
Вас, паніматко? Ви могли б до рана
Приготувать мені харчів, ну, так
Хоч днів на два, або хоч і на більше?...
Жінка. Куди ж се ви збіраєтесь?
Жірондіст (*усміхається*). Не знаю...
Се я ще так... але таки могли б?
Жінка. Чому ж? Як треба...
Жірондіст. Син ваш дома є?
Жінка. Ще дома. Завтра знову піде в гори.
Жірондіст. В які ж він гори піде?
Жінка. Та туди,
В французький бік.
Жірондіст. Чи він мене приняв би
Товаришем з собою у дорогу?
Жінка. Чому ж би ні? А то й спитати можна (*гукає*):
Конраде, йди сюди! (*виходить молодий хлопець у швейцарському гірському вбранні*).
Жірондіст (*до нього шпарко*).
Ви йдете в гори?
В французький бік? Куди?
Конрад. Аж до Нансі.
Жірондіст. Візьміть мене!
Конрад. Я йду надовго, пане!
Чи звикли ви ходити так далеко?
Поки туди, а поки знов назад...
Жірондіст. Назад не треба...

Конрад. Як?... А, розумію (*тихо*):
Давно я власне ждав такого слова.
Жірондіст. Чому?
Конрад. Бо я вас бачу кожний день.
(*Звертається до старої жінки*).
Ладнайте, мамо, нам харчі в дорогу!

Леся Українка.

29 серпня 1905. Зелений Гай.

У НЕГОДУ.

Вітер хмари в гурт зганяє,
Вже останній промінь згас.
Сивий шум вкриває море,
В човен бризкає на нас.

Хвиля плеще, хвиля грає,
Щогли жалібно тріщать,—
Та невже ж ми, склавши руки,
Будем, друзі, потопать?

Нас безодня не злякає!
Хай лютує буревій!
Ми до берега крутого
Накеруєм човен свій.

Там ще є у нас надія;
Серед хвиль—загин усім...
Час не жде,—до суходолу,
Браття, сміливо пливім!

Переможемо й спочинем
У теплі своїх осель...
Нум до бою! Гори-хвилі
Нас і так несуть до скель!

П. Капельгородський.

Українське питання в польській призмі перед Європою.

Розуміючи вагу загально европейської громадської думки, як могутнього фактора, на який мусить озиратися навіть і не дуже вразливий российський уряд, старалися поляки зараз від упадку Польщі здобути собі прихильність цівілізованого світу. Річ се безперечно така, що можна б її тільки хвалити, як би способи, яких уживали за для сього польські інформатори, не стояли здебільшого в суперечності до правди, та як би се не діялося на шкоду иншим народам, спеціяльно-ж українському. Справа українська так тісно з'язана з польською, що, говорячи про народ польський, польські інформатори Европи, по волі чи по неволі, все мусили доторкатися українців. Звичайно вихідним пунктом польських інформацій бували жалі на гніт российського уряду і готування европейської громадської думки до заходів коло відбудування Польщі; під Польщею-ж не розумілося тільки тії території, де жили самі поляки, значить не Польща в етнографичних грянцях, а Польща історична, Польща з часів Ягелонів, що тяглася „від моря до моря", в якій разом з поляками мало бути ще вдвоє стільки українців,—зрозуміло, що для непорозумінь було багацько місця.

Бажаючи подати характеристику польських інформацій про українські справи, мусимо—хоч річ се вельми неприємна—дозволити собі поперед усього сказати взагалі, що *всі* польські інформатори Европи, за час від упадку Польщі до самих останніх десятків XIX століття, відносилися до української справи тенденційно, а в найліпшім випадку з незнанням правдивого стану річей. Ідея історичної Польщі так загніздилася серед польського громадянства, що і до сьогодні, хоч і як утопійною вона виглядає і есть, величезна більшість польської громади цілком до неї прихильна і навіть серед польських найпоступовіших партій такі голоси, як стаття Д-ра *Владислава Гумповича* „Socyalizm a kwes-

tya polska“ (в Краківській „Krytycе“ 1906, N 2, 4, 7), якої автор радить польській соціялістичній партії задовольнитися Польщею в етнографичних гряницях, або запросини редакції згаданої „Krytyki“ до участи в анкеті про відбудованя Польщі також тільки в етнографичних гряницях,—се гагае aves. [1]) Річ зовсім зрозуміла, що польські патріоти, які після упадку Польщі продумували над її відбудуванням, або й бралися до того діла зо зброєю в руках, були проняті до глибу душі ідеалом історичної Польщі і коли хто з них озивався в закордонній пресі про справи Польщі, то й не могло йому спасти на думку, щоб згадати про те, що в тій Польщі живуть не самі тільки поляки, і що ті ж поляки може як раз ні трохи не поділяють ідеалів польських патріотів.

Перший, хто став сістематично повідомляти Европу про польську справу, се були польські політичні емігранти з тридцятих років. Були се люде, що не раз дійсно геройськими подвигами засягли собі слави борців за волю рідного краю. Вся Европа приплескувала польським борцям за волю, а заступники найдемократичніших напрямків широкого західно-европейського громадянства (К. Маркс і товариші) бачили в „рятунку Польщі запоруку розвиткові демократичних ідей в Европі і перший реальний здобуток сих ідей.“ Тим-то і пояснясться той факт, що перші західноєвропейські соціял-демократи прикладали рук до відбудування Польщі в літературнім, а навіть і в збройнім бої. Про те, що воно таке ся Польща, за яку ставали в бій, і хто в ній живе, не дбав і не питав ніхто і не надавав сьому ніякого значіння. Можемо сміло сказати, що під лад оцим поглядам на польську справу в Европі йшли всі польські інформатори закордонної преси, значить про українське питання ніколи не згадувалося; а коли часом уже самою силою істнування українського народу українська справа продиралася в закордоні часописи, то сістематично казано, що справи такої нема. Тодішнім провідникам польського

[1]) Безліч доказів на те можна знайти в праці *Драгоманова* „Историческая Польша и великорусская демократія“ і *Михайла Лозинського* „Die Stellung der polnischen und russischen revolutionären Parteien zur ukrainischen Frage“ (Ukrainische Rundschau, Відень 1906, січень—липень і далі) і „Становище польських і россійських революційних партій до українського питаня“ (*Літ.-Наук. Вістник*, Львів 1906, марець—липень і далі).

народу, що рівночасно були й посередниками між Польщею та західною Європою тим легше було ігнорувати вкраїнський народ, або впевняти, що його нема, що вони й сами, не зважаючи на дуже криваві свідоцтва з історії польсько-українських відносин, українського народу не добачали. Сі прихильники ідеї історичної Польщі або хотіли признавати істнування локального українського мужицького народу, або не признавали ніякого. Поминаючи вікові війни, що велися між українським народом та польською шляхетсько республікою, озиралися вони назад аж до силоміць накиненої політичної унії в Люблині, де Польща, Литва й Україна поєдналися в спілку як ніби рівні частини польського королівства. З иншою Польщею вони не могли погодитися; та зрештою так думає й сьогодні не сама польська шляхта, але й члени найсильнішої польської партії, народової демократії, чи всеполяків, так думає й більша частина всього польського громадянства; вони не годилися з иншою Польщею, як тільки з колишньою сильною державою, опертою об дві природні гряниці, то б-то моря Чорне і Балтійське, що повинна обіймати не одних тільки поляків, а ще мало не втрое стільки українців, білорусинів, литовців, німцсів та инших. Хто посмів би думати инакше, того звано зрадником. Оцю ж пісеньку приспівувано також і європейському громадянству.

Інформаторська діяльність польських еміґрантів і журналістів прибрала ширші розміри аж біля 1860 років, як національна свідомість українців стала виявлятися між иншим і тим, що заперечувано польський характер українського народу, а поляки готувалися як раз до повстання. Той час вимагав великої єдности всіх складових частин Польщі, і поляки старалися досягти її за всяку ціну. У польській пресі викликали тоді обурінння історичні праці Миколи Костомарова, що виявляв у своїх монографіях погляди про ідентичність українців з людністю старої київської держави в IX і пізніших віках, коли тимчасом на думку тодішньої польської історичньої школи українці були породою, що взялася з часу колонізації українських земель польськими поселенцями, а козаки, знову, були в польських істориків то інституцією, що повстала через польську мілітарну колонізацію, то знову, як говорено про польсько-козацькі війни, бандою злочинців, збіглих з Россії, Польщі, Турещини і Молдавії. Костомаров придавав

українсько-польським війнам підклад політично-соціяльний і бачив у провіднику вкраїнських повстанців Богдані Хмельницькому національно свідомого героя, що ся його свідомість дуже виразно виявлена в його словах: „Виб'ю з лядської неволі руський народ увесь"; а польські історики знову бачили у величнім повстанні цілого вкраїнського народу тільки розбишацьку справу, а в Хмельницькім—покривдженого ватажка розбишак [1]). У польській, та і в россійській та закордонній пресі стали появлятися статті, в яких показувалося на ідеї вкраїнських письменників, як на небезпечну прояву для держави. Так писав польський учений *Грабовський* в „Днѣ" (1862, № 15, 16), що „докази, які наводиться в россійських та вкраїнських істориків проти нашого польського минулого, слово в слово ті ж самі, яких уживають соціялісти, комуністи і т. и., нападаючи на минулість і теперішність Европи...", що люди, які говорять проти національного життя між громадськими класами західного краю, се „радикали і нівелятори, що не спиняються перед думкою прогнати або вирізати вищі класи". „Урядові,—каже далі Грабовський,—треба б зрозуміти небезпеку, яка йому грозить. Ми не без підстави лякаємося, коли письменники із зовсім дволичньою метою силкуються виправдати і подати за героїв тих, що чинили грабування та вбивства, що винищали наші провінції, як раз так, як і самому урядові не було б байдуже, як би між сибірськими і татарськими (?) племенами стали прославляти Пугачова" [2])... Отакі ж погляди стрічаємо також в записках одного gente Rutheni natione Poloni, що видав *Владислав Міцкевіч* під назвою „La Pologne et ses provinces meridionales, manuscris d'un ukraïnien" (Польща і її південні провінції, написав українець) [3]), в яких їх автор просто запитує россійський уряд, як він може стерпіти демагогичну українську партію!... Инші польські патріоти думали знову, що зроблять для Польщі добру річ, коли неприємний епізод польсько-вкраїнсь-

---

[1]) Такі погляди панують і сьогодні серед польського громадянства в Галичині, і таких поглядів навчають польських і *українських* дітей по польських і *українських* школах у Галичині.

[2]) Выдумки „Кіевлянина" и польскихъ газетъ о малорусскомъ патріотизмѣ. К. 1874, ст. 81 і 82.

[3]) Там-же, ст. 83.

ких війн просто вичеркнуть з історії. Так писав польський історик *Ходзько* в своїм французькім творі „La Pologne historique“ [1]), що Україна відпала від Польщі тільки через критичне становище королівства за Яна III... Про всеукраїнське повстання, що зробило сей відпад, европейська публіка не довідується нічого.

Почином фальшування европейської громадської думки на більшу міру треба вважати статю якогось Paul de Saint Vincent (на думку Драгоманова: польський поет Вінцент Поль) в „Revue Contemporaine“ з 31 грудня 1860 під назвою „La Pologne Oukraïnienne“. Автор поклав собі метою довести, що український народ з польським то одно, а за для скріплення польського характеру вкраїнського народу, каже, що вкраїнці з москалями не родичі, бо москалі взагалі не мають права називати себе слав'янами. Він каже: „У недавно надрукованім россійськім памфлеті „Червона Русь“ намагається автор звести до одного слав'янського походження русско-москвитян і поляків. Тим часом одні належать до *уральської* раси, а другі до арійської. В дійсности між руссо-москвитянами та поляками така ріжниця, як між арабами і французами [2]). Справившись таким геніяльним способом із слав'янським походженням москалів, змагається автор довести свій виказ що до ідентичности вкраїнського народу з польським. На його думку українці народ не то близький плем'ям, але навіть *відмінок польської народности*, і се вони довели інстинктивно тим, що в XIV віці злучилися без проливу крови з Польщею..., а далі, що українці завсігди прихилялися до церковної унії з поляками і властиво таки признавали папу в Римі головою церкви... Неуцтво чи лиха воля п. Saint-Vincent посувається так далеко, що він переносить початки Запорожжя, яке він уважає за польську інституцію, в X вік і впевняє, що почин до неї дав поляк Симеон... Сі вибрики фантазії польського інформатора стрінули належну відповідь від Костомарова в „*Основі*“ за лютий 1861 в статті „*Отвѣтъ на выходки газеты* „Czas“ *и журнала* „Revue Con-

---

[1]) Историческая Польша и великорусская демократія, *М. Драгоманова.*

[2]) *Основа* 1861, февраль, Петербургъ. Статя *М. Костомарова* п. н. „Отвѣтъ на выходки газеты Czas и журнала Revue Contemporaine“. Ст. 130, 131.

temporaine". Подавши панові Saint-Vincent науку польсько-россійсько-вкраїнської історії, пише Костомаров так: „У нас, що їх ви маєте за одно з собою, с приказка (нашою, а не вашою мовою): Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся! Як ви і найдете читачів у Європі, що повірять вам на слово, то ся облуда не довго буде. Як тільки Європа побачить, що ви вмісте за для своєї користи говорити навмисно неправду, то не повірить вам уже в нічім і ви відограєте ролю пастуха в байці, що скликав на жарт людей на вовків, хоч вовків не було, а потім не міг нікого закликати до помочі, як вовки справді напали на череду" [1]). Хто проти історії, проти того й історія. Проти такого „рожна трудно прати" [2]).

Се був критичний час для поляків, як завелася ся полеміка. Поляки готувалися саме до повстання за історичну Польщу, а тут смів хтось іменем більшої частини сеї держави виявляти протест. Діло здавалося небезпечним з кількох причин. Збуджена національна свідомість між українцями могла зруйнувати рахунки польських повстанців. Тому треба було зробити її не шкодливою. Так отже з одного боку посипалися лайки, інтриги і доноси до уряду, в яких говорено, що вкраїнський рух небезпечний для держави, а з другого боку вживано супроти загрянці знову иншого експеріменту, а то цілковито промовчувано істнування і розвиток українського руху.

Повстанчий комітет, якого члени знали добре, що без запомоги народніх мас і сим разом мусить повторитися доля повстання з р. 1831, силкувався приєднати до повстання селян українців, білорусинів і литовців. Та коли само повстання трактовано, як справу європейського значіння, то бажано залагодити відносини не польських націй до повстання, як домашню справу. Тільки ж польський революційний уряд не міг ніколи зважитися, щоб поставити ясно справу його відносин до инших національностей. В усяких маніфестах повстанців писалися такі слова, як: „один нарід Польщі, Литви і України" [3]) „рівність і вільність всіх синів Польщі без огляду на ріжниці віри і племени", „ми не знаємо

---

[1]) і [2]) Там-же, ст. 133 і 135.

[3]) *Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократія.*

діленої Польщі", „ми знаємо одну Польщу, що взялася із злуки Польщі, Литви й України", „з'язок трьох народів, що злився в один" і т. д. „Польський національний уряд" дуже берігся вживати слова „український", чи по польському „ruski" (як називають поляки українців, щоб відріжнити від „rosyjski"—московський), за для означення українського народу і то навіть у таких випадках, як звертавсь просто до вкраїнського народу його рідною мовою. В таких випадках говорилося приміром так: „До сільського люду Поділля, Волині й України" (звісно, вживаючи сеї останньої назви тільки як географичного терміну, щоб зазначити Київщину). Що до загряниці, то вважано за відповідне не робити й тих дуже незначних уступок, на які деколи згоджувалися для домашнього вжитку. Польські повстанці видавали звичайно свої маніфести і французьким перекладом. І в тих місцях, де в оригіналі згадувалося про вкраїнський народ, переклад часом не сходився з оригіналом. Так говориться прим. в адресі подільської шляхти з р. 1862 про „вільний розвиток як польської, так і вкраїнської національности". В офіціяльнім виданню „Les affaires de Pologne" останніх слів нема [1]). Як дуже стереглися поляки і то навіть найрадикальніші згадати хоч би само ім'я українців перед закордоном, видно добре з вельми характеристичної долі програми галицьких соціялістів з р. 1879, яку прочитано на конгресі в Хурі. Повний титул програми такий: „*Програма польських і русинських соціялістів у східній Галичині*" „Program socyalistów polskich i rusińskich we wschodniej Galicyi). Склала її група польських, українських і жидівських соціялістів. Тимчасом надруковано її в Женеві через помилку (!) як „Програму *польських* соціялістів", проминаючи слово „rusińskich" Коли ж автори допоминалися правдивого тексту заголовку, тоді обидві назви: „polskich" і „rusińskich" заступлено назвою „galicyjskich", щоб тільки не згадати про українських соціялістів [2]). Автором сих махінацій був, як каже д-р Франко, польський соціялістичний письменник Б. Лімановський [3]).

---

[1]) *Историческая Польша* etc.,

[2]) Тамже.

[3]) *Літ.-Наук. Вістник* 1904, кн. XII ст. 179 (науковий відділ).

Таке поводіння було цілком зрозуміле. При маніфестах, писаних по польському, що їх роздавано і поміж українським людом, прихильність якого хотіли собі здобути, треба було конче рахуватися хоч трохи з національними почуваннями. Инша річ з загряницею: тут від українців не було в тім напрямі ніякого контролю, то ж і дурити Европу було дуже легко. Польські патріоти, між ними й голосні демократи, хотіли тим способом, промовчуючи навіть саме істнування вкраїнського народу, рішили вкраїнське питання по своєму, хатнім робом. Поставити ім'я вкраїнського народу нарівні поруч з ім'ям польського народу, се здавалося мало не образою для поляків, а далі могло воно колись, після відбудування Польщі, послужити прецедентом бажаннів українців до самостійности, а сього не хотілося ні польській шляхті, ні навіть польським демократам.

Сумний результат повстання р. 1863 не навчив поляків (звісно також і польських демократів), що рішати долю якогось народу не сміє ніхто инший крім його самого. Від тієї помилки не міг визволитися й відомий польський соціялістичний письменник *Ліманов-ський*. Він казав, що Польща повинна бути відбудована в старих границях і він, радикальний демократ, здавався на діло шляхти, люблинську унію з року 1569! А до того дозволив собі ще сей патріотичний польський соціяліст дорікати українцям за їх націоналізм... („Der Kleinrussische Internationalismus в „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“) [1]. Таку-ж помилку бачимо також у програмі польської соціялістичної організації „Lud polski“ (1880—1882), виданій мовою польською, московською і французькою, де замість щоб поставити ясно справу етнографичної Польщі, говориться про Польщу *„в границях добровільного тяготіння“*, („dobrovolnego ciążenia), що автори програми переклали по французьки і по великоруськи зовсім неточно („dans les frontiéres de libre fédération“, *„въ границахъ добровольнаго союза“*) [2] Отакі помилки і неточности трапляются у всіх інформаторів европейського громадянства про польські справи, а не вільні від них, як бачимо,

---

[1]) *Историческая Польша и великорусская демократія.*

[2]) *Историческая Польша и великор. двидкратія.*

також польські демократи всякої масти, звісно й соціял-демократи, мало не до останніх днів. Досить показати на те, що перший слід домагань Польщі не в історичних, а тільки в етнографичних межах находимо тільки р. 1900 у відозві польської соціялістичної організації „Proletaryat“. [1]) Як глибоко закорінилася ідея історичної Польщі навіть у Европі, видно наприклад з того, що такий поважний журнал, як „Courrier Europeen“, що видають Бернштерне Бернсон, Шарль Сеньобос, Джузеппе Серджі та ин., вістки про українців российських чи австрійських подає під рубрикою „Pologne“, що стоїть рівнорядно до рубрик: „Autriche“, „Russie“, „Grèce“, „Suisse“ і т. д.

Досі була мова про те, яке було прінціпіяльне становище польських інформаторів Европи що до українського питання і якого роду були їх інформації, спеціяльно що до россійської України. Трохи инакше було з галицькою Україною, яку вважано звичайно за щось окреме від россійської України і за частину справедливої Польщі. Не були вільні від сеї думки навіть дійсно радикальні прихильники польської соціялістичної групи „Równość“, яка в своїм французькім бюлетені подала Галичину за часть Польщі [2]). Вже р. 1790, значить 17 літ після прилучення Галичини до Австрії, виступає анонімний автор виданої в Яссах книжки п. н. „Magna Charta von Galizien oder Untersuchung der Beschwerden des galizischen Adels polnischer Nation über die österreichische Regierung“ (Magna Charta галицька, або розслід жалоб галицької шляхти польської нації на австрійський уряд), проти претенсій шляхти, що посилала цісареві Йосифові II цілий реестр жалоб і її домагань виступати іменем цілої галицької людности та ще в імени якоїсь *однієї* нації, коли тимчасом у Галичині живуть, по свідоцтву автора-самовидця, крім поляків ще потомки русів (Reussen). На домагання польської шляхти, щоб урядування в Галичині оставлено польським, а не німецьким, „мовою тутешніх споконвічних мешканців“, відповідає автор: „Чи ж дійсно польська мова, се—національна мова Галичини? Чи ж поль-

---

[1]) *Мих. Лозинського*: „Становище польських і россійських революційних партій до українського питання“ (*Літ. Наук. Вістник* 1906. Кн. V ст. 257).

[2]) *Историческая Польша.*

ська нація і польська шляхта, се споконвічні мешканці сього краю? Не беріть мені за зле, мої панове, що я хочу показати вам, як мало ви заглядаєте до історії, коли уважаєте себе тубільцями". Переказавши кількома словами історію Червоної Русі, каже далі автор: „Так-же бачите, мої панове, що не можете вважати польської мови мовою національною в Галичині, а себе споконвічними мешканцями сеї землі. Ви тут ні менше, ні більше чужі, як німці. Ви прийшли сюди як чужинці, а довгі літа притупили вашу пам'ять про ваше походження". (б. 203—205). Треба признати, що менше більше такого погляду придержувався також австрійський уряд, який із самого початку взяв був собі до серця культурне піднесення і хоч частинну емансінацію вкраїнського народу з під соціяльного гніту шляхти, а закладаючи р. 1784 університет у Львові, утворив був навіть кілька вкраїнських катедр. Але ж дуже скоро після смерти Йосира II польська шляхта набірає впливу на хід краєвих, а опісля й державних справ, і показуючи на видумане тяготіння галицьких русинів до Россії і православія, добувається згодом того становища в Галичині і в Австрії, яке має до сьогодні.

Польська шляхта, а при ній опісля польська бюрократія тут, як і в Россії, не признавала прав українського народу і старася польонізацією Галичини спинити національний рух серед галицьких українців. Щоб досягти сієї мети було в їх багато способів, а передовсім: *безпосередні зносини з цісарським двором, польська і німецька преса*, а вкінці і дві голосні трибуни, *парламент і галицький сойм*. Хотячи задокументувати свої лояльні переконання, заходилися польські політики (звісно, зразу тільки шляхетські) коло доносів і сю денунціяторську політику ведуть вони ще до сьогодні. [1]) Обвиновачуючи галицьких Українців у

[1]) Говорячи про активну політику, розуміємо тут політику польського Кола, що в двох третинах зложене з шляхтичів. Однак одвічальність за вчинки Кола впаде також і на тих дуже небагатьох *псевдо-демократів*, що приналежністю до Кола стверджують солідарність із шляхетськими консерватистами. Зрештою демократизм польських демократів і радикалів-людовців зникає, коли треба чимсь поступитися в національній справі українцям. Досить пригадати той факт, що орган людовців „Kurjer Lwowski", в часи газетної боротьби за виборчу реформу в Австрії домагався (опіраючись на нібн нижчий культурний стан галицьких українців!), щоб українцям

першій мірі за їх ніби то руссофільські симпатії, подавали польські дорадники на цісарськім дворі і польські інформатори австрійсько-німецької преси як рецепту, як зробити галицьких українців нешкодливими, *полонізацію Галичини*. Цікаво при тім завважити, що австрійський уряд показував себе завсігди дуже ласкавим до польської шляхти, бо не вважаючи на всі проби відбудування Польщі, значить і при оружнім виступі проти сього ж уряду, щоб роспочати нові дружні зносини звичайно треба було дуже небагато часу.

Ворожі виступи проти галицьких українців ведуться систематично, відколи настала конституційна ера в Австрії, яка дозволила й галицьким українцям подумати над своїм національним розвитком. Звичайно, першим бажанням, яке присвічувало польським патріотам, було спольщення галицьких українців, а першим ступінем у сім напрямі мала бути *заміна українського алфавиту латинським*. Уже року 1848-го виступав польський радикал *Каспар Ценглевич* з брошурою: „Precz czerwonoruska“, яка появилася зараз же і в німецькім перекладі у Відні п. н. „Die ruthenische (rotreussische) Frage von K. C.“ проти уживаного тоді в галицьких українців алфавиту, з докорами їм за нахильність до руссофильства [1]). З того часу справа алфавиту не сходить з порядку денного в польських та німецьких газетах, аж поки австрійський уряд звелів скликати окрему комісію, приручивши їй завести латинський алфавит в українських шкільних книжках. Комісія, до котрої вислано спеціяльного міністерського секретаря, зійшлася р. 1859, а відкрив її тодішній галицький намісник граф *Агенор Голуховський*, заявляючи, що уряд бажає завести для вкраїнських книжок латинський алфавит, щоб забезпечити галиць-

---

дати 20 і кілька послів, коли тим часом русиноїдне вшехпольське „Slowo polskié“ признавало їх тридцять!... Під час тієї-ж боротьби за виборчу реформу, посол *Гневош* двома наворотами ходив на авдієнцію до цісаря з поклоном „Morituri te salutant, Caesar!“ і просьбою взяти в опіку польських шляхтичів-поміщиків перед українськими селянами, що силоміць ділять між собою панські грунти (се була очевидна брехня!), а знову один польський *екс-міністр* таки просто просив цісаря, щоби слав військо на збунтоване „chlopstwo“. І військо дійсно стріляло мужиків.

[1]) Die ruthenische Sprach-und Schriftfrage in Galizien. Lemberg, 1861. Ст. XXXVI.

ких русинів перед руссофильським впливом [1])... Та ся ортографична комісія наткнулася на гострий протест цілого галицько-вкраїнського громадянства і членів комісії—русинів, які були певні, що боронять в кирилиці національну святощ, і мусила облишити замір уряду. Тим часом польські патріоти не переставали показувати з одного боку на небезпеку Австрії від національного руху між галицькими українцями, а з другого—на даремні заходи біля розвитку своєї національности. Від сього часу з'являється по німецьких часописах в Австрії сила статій, в яких доводиться нерозум заводити вкраїнську мову до шкіл і адміністрації, і говориться, що треба замісць неї мову польську. Року 1860 появилася, прим., в часописі „Neueste Nachrichten" статя „Die Sprachenfrage in Galizien", якої автор силкується переконати уряд, що вкраїнська мова—се ні що инше, як провінціялізм польської, що русини, се—поляки, що говорять зіпсованою польщиною. „Польська мова—говориться в статі—склалася з діялектів мазурського і „rusinskiego" і вона творить спільне загальне добро так саме мазурів, як і русинів"... „Русинської" мови вживають ніби тільки серед простого люду, а серед освічених класів здавна була мова польська (автор певне забув, або не знав, що бували часи, коли сієї мови вживалося на польськім королівськім дворі). Польську мову треба завести в адміністрацію, в університет, у літературу, а бажання деяких русинів, щоб засновано було на львівськім університеті вкраїнські катедри, се „дитяча примха". Автор виявляє себе цілком неуком in rebus ukrainicis, бо він не дає права на життя мові „русинській", але дає їх мові „малоруській" у Россії, бо на його думку сією „малоруською" мовою розвинулася гарна література і мова та задержалась іще по менших містечках у публичнім ужитку.

Треба сказати щиро, що польські інформатори вміли як хотіли крутити фактами, як їм того треба було. Автор згаданої статі, напр., упевняє, що літературну польську мову складено з „русинських" елементів. Звичайно, се не доказ, щоб „русинська" мова не мала розвиватися самостійно, та не в тім річ. Бо як треба впевнити галицьких українців, що їх мова нікчемна, то зараз

---

[2]) Там-же, ст. XIV.
[3]) Там-же, ст. XI.

находилися такі вчені, що називали вкраїнську мову попсованим польським діялектом. Так, напр., польський учений Мацейовський хотів довести, що славетний історичний епос „Слово о полку Игореви“ властиво польський твір і доводив се тим, що там ніби є два польські слова! А вже наймилішим коником, на якім їздили польські патріоти, се було відокремлювання ідентичних розуміннів: „*малоруський*“, „*русинський*“ і „*український*“, значить відділювання „малорусів“ від „русинів“ і придавання назві „Україна“ тільки географичного значіння, а через це природній нахил галицьких українців (русинів) до своїх співнаціоналів у Россії називано небезпечним для цілости австрійської держави руссофильством [1])...

Навіть після польського повстання австрійський уряд не покинув вірити польським доносам на галицьких українців. Ми бачимо, що в дуже короткім часі після повстання польська шляхта стоїть знову високо в ласках в уряду і знову йдуть до Відня один за одним *доноси* про „неблагонадежность“ русинів, і ціх доносів назбіралося за час до трьох літ після повстання не менше *вісімдесяти* [2]). Результатом сіх доносів була високополітична формулка міністра Байста: „*Оставляється галицькому соймови рішити, на скілько русини мають істнувати*“!... А в тім соймі галицькім сказано було кілька літ перед тим (1861) иншу формулку: „Niema Rusi, jest tylko Polska i Moskwa“!“... От який був наслідок польських інформацій! Від половини 60-х років Галичину віддав австрійський уряд на ласку і неласку польському соймові, а мартірологія галицьких українців не має з того часу гряниць.

Дозволю собі навести ще голоси двох польських інформаторів з р. 1874. В тім році помістила *віденська* „Reform“ дві статі з-під польського пера. Автор одної з статій (№ 28) дякує редакторові газети за те, що він оступається за польську справу, а далі докоряє йому, що він все ж таки иноді згадує про утиски

---

[1]) Як бачимо з цього, отакі галицькі поляки ставилися до галицьких українців точнісінько так, як у Россії прихильники, „Московскихъ Вѣдомостей“ до россійських українців. І там так саме говорили про „сепаратизм“, як і тут. *Ред.*

[2]) Ся вістка винята з львівської „*Правди*“. Року і числа не пам'ятаю.

поляків над русинами, не наводячи на те доказів. В кінці виказує свій погляд про неможливість завести вкраїнську мову в судах, урядах і школах задля того, що русини не мають ані граматики, ані словаря, ані літературної мови, ані наукової термінології, а мають що найбільше з 20 урядовців-інтелігентів і з 10 освічених учителів середніх шкіл [1])... Автор другої статі (№ 20), якого редакція називає „ein notabler Pole“ (знакомитий поляк) доходить у своїй статі до висновку, що „винайдений Стадіоном [2]) рутенізм гальванізує тепер Россія. Ad hoc наймані агенти стараються впевнити ввесь світ, що в Галичині є дві народности, „що за чуби водяться“ [3]).

Цілковиту аналогію до змагань убити національний і політичний розвиток українців на россійській і австрійській Україні стрічаємо на самім галицькім грунті на полі *релігійнім*. Відома річ, що вже з часів початку унії на Вкраїні польське духовенство, а з його найбільше єзуїти з усеї сили дбають про латинізацію церковного обряду в українців, і щоб досягти сієї мети, висилаються один за одним *доноси до папської курії в Римі*, яких наслідком було між иншим те, що за часів Жигмонта III скасовано заборону переходити з греко-католицької віри (унії) на римсько-католицьку (видав цю заборону папа Урбан VIII, знаний з слів; „O, mei Rutheni, per vos ego Orientum convertendum spero!“ (О, мої русини, вами надіюся навернути Схід) [4]). Відома річ, що не то тоді, а ще й сьогодні зміна віри рівнозначна з зміною народности. Так, напр., галицькі українці римсько-католицької віри, яких на тій основі, або просто силою було навернено до тої віри з унії, або з православ'я, називають себе й тепер загально поляками, хоч крім каліченої мо-

---

[1]), [3]) „*Правда*“, Львів, 1874, ст. 480, 481.

[2]) Національний рух між галицькими русинами називали його польські вороги залюбки інтригою, що вигадав галицький губернатор граф Стадіон проти поляків.

[4]) Material zur Denkschrift der galizischen Russen über die Massregeln, welche neueste Zeit unter dem Vorwande einer Reform des galizischen Regularklerus ins Leben gerufen, die griechisch-katholische Kirche Galiziens in ihrem Bestande gefährden. Von A. I... witsch. Wien 1885. Verlag des „Parlamentär“, ст. 13, 14.

литви „Отченаш“ не знають ні одного слова по польському. Такий самий стан річей і в Холмщині [1]). Доноси єзуїтів проти галицького уніятського духовенства зростають від другої половини XIX століття, саме з часу, як починається між галицькими русинами національний рух, якого піонерами були священники-русини. Щоб не допустити живої вкраїнської мови до навчення віри, а разом з тим і до иншої шкільної науки, посилає в п'ятидесятих роках польський львівський архієпископ Лука Баранецький, а з ним ще шкільний доглядач бережанської округи, листа до Риму, заявляючи, що мова галицьких русинів, се, так, як мазурщина, мова простацька, якою в школі не можна навчати [2]). З другого боку роблять єзуїти замах на уніятський орден *Василіян*, який, що правда, хилився зовсім до занепаду і треба йому було реформи. Реформу повинен був і міг зробити хто з поміж самих василіян, між якими були люде здатні до сього діла. Але ж на те сидів у Римі польський кардинал і великий ворог русинів *Ледоховський*, щоб не пустити справи реформи в руки русинам, а віддати її єзуїтам. Ледоховський з єзуїтами вмовили папу, і він р. 1882-го віддав усю справу єзуїтам, зробивши їх панами над василіянами. 22 роки (до р. 1904-го) єзуїти винищували там усяке національне почування, клопочучись, щоб перевернути василіян на польських ченців. У їх однято навіть середню школу, яку вони мали (з українською мовою в науці) і зроблено з неї державну школу з польською викладовою мовою. Після василіян намірялися були взятися й до світського духовенства, щоб його цілком скатоличити, а се значило б і спольщити. Спольщене ж духовенство повинно було б уже полонізувати й народ...

---

[1]) Як пише „Slowo polskie“ в № 350 с. р., то в самій холмській епархії перейшло після оповіщення толеранційного указу, від травня до грудня 1905 аж 110,000 душ з православ'я на католіцизм. От скілько одиниць пропало, як не навіки, то хоч на довгі роки для українства. Всі вони називають себе поляками і відхрещуються від одноплеменности з українцями, хоч певно вміють по польськи хиба тільки перехреститься. Та в сьому винен передо всім россійський уряд, що видає ніби толеранційний указ, не дозволяючи рівночасно холмським українцям держати такої віри, яка їм подобається, через що жене їх в обійми католико-полонизму.

[2]) Die ruthenische Sprach-und Schriftsfrage in Galizien, Lemberg, 1861. Ст. XVII.

Я відділив умисно польські інформації про Україну російську, від інформацій про Україну австрійську. Пишучи загалом про Україну, значить маючи на увазі передовсім російську Україну і ігноруючи або не признаючи істнування вкраїнського народу перед Європою, думали польські патріоти, що роблять тим добро своїй батьківщині, бо піддержують блеск і повагу великої Польщі перед Європою. Думка була така, що европейська дипломатія, після щасливого кінця повстання, не відаючи нічого про Вкраїну й инші не польські землі колишнього польського Королівства, признає полякам право на Польщу „від моря до моря". Натомісць інформації спеціяльно німецької преси в Австрії мали практичну мету. Тут проводилася в практиці нівеляційна політика польської шляхти і предтеч теперішніх всеполяків, колись національних радикалів. Звісно, роблено заходи і в Россії у російського уряду. Пригадую тільки історію з Антоновичем, статті польських письменників по польських і російських часописах, в яких обкидався український рух найгидчішими доносами, де Шевченка прозвано автором канібальських епопей ножа, огню і сумішки горілки з кров'ю [1]) і раджено російському урядові зруйнувати могилу великого вкраїнського поета, як огнище коліївщини [2]). Деякий час перед повстанням з р. 1863 істнувала ціла правдива кузня, в якій кували доноси проти вкраїнського руху—та се не належить у рямці цієї статі, але ж заслугує, щоби занятися сею справою в окремій статі.

Дивним здається, що в освіченій Європі польські інформації вважалися правдивою, не фальшованою монетою. Певно, що се не комплімент для европейських учених істориків і етнографів. Праці про українців за гряницею стрічаються, що правда, вже при кінці XVIII ст., але ж трудно собі уявити, щоб історик, який хоч трохи інтересувався східноєвропейською історією, не запримітив тяжкого становища України і автономичних змагань українців, що самі старалися заводити зносини із заходом [3]). Але ж се бувало тільки виїмкою і писалося певно під

[1]) Выдумки „Кіевлянина" и польскихъ газетъ о малорусскомъ патріотизмѣ". Кіевъ 1874. ст. 66.

[2]) Там-же, ст. 81.

[3]) В р. 1791 їздив один із останніх українських автономистів, Капніст, як відпоручник українських інтелігентів до Берліну, просити у прусь-

свіжим вражінням подій та пропадало далі в морі байдужности. От такими виїмками треба вважати праці *Шерера* „Annales de la Petite Russie ou Histoire des Cosaques de l'Ukraïne“ *з р. 1778* і *Енеля* „Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken *з р. 1796*. До сих книжок довго заглядали чужинці, коли хотіли довідатися про історію України. Довгі літа після сього европейський світ забував про істнування України. За виїмкою брошур, що друковали по німецькому галицькі українці з жалобами перед австрійським урядом на польських верховодів і тенденційних писань польських інформаторів,— про Україну ніхто нічого не писав. Деякі літературні твори про *Мазепу* або *праці славистів* не могли запомогти нічим популяризації вкраїнської справи. Відкриттям для Европи можна назвати виступ д. *Казіміра Делямара* (Delamarre) члена Географичного Товариства в Парижі з французькою брошурою: *П'ятнадцятимілїоновий народ призабутий історією*,“, про яку подавав вістку д. *Жозеф Гарніє* (Garnier), секретарь *Товариства пол. економії* на однім засіданню сього товариства в таких словах: „У формі просьби до сенату закликає д. Делямар професорів історії, щоб вони довідувалися про те, що треба відрізняти українців від Москалів, і тим способом винесеться на денне світло деструктивна роля останніх“ [1]). В тім самім часі доказував історик Мартен (Henri Martin) в „Siecle“ (д. 18 лют. 1869) про дволичну політику россійського уряду супроти вкраїнського народу [2]). Згадаємо ще за проф. *Леруа Болїє* (Leroy Beaulieu), що виступив був р. 1877 в „Revue des deux Mondes“ з осудом указу з р. 1876 і помістив замітки про українців у першім і третім томі свого твору „Lempire des Tzars et les Russes“ [3]). Оцей інтерес у проф. Леруа-Болїє був результатом його знайомости з

кого уряду помочі на випадок збройного повстання. Порівн. „*Очеркъ исторіи украинскаго народа*“ *М. Грушевскаго*. С.-Петербургъ, 1904, ст. 344.

[1]) Порівн. Голос посла до шведського парламенту пок. *А Гедіна* в анкеті над указом з р. 1876 в „Ruthenische Revue“, 1904, № 11, ст. 252.

[2]) Там-же.

[3]) Голос проф. *Леруа Болїє* в тій же анкеті, „Ruthenische Revue“, 1904, № 16, ст. 16.

пок. *Драгомановим*, який перший з поміж українців став знайомити Европу з українським питанням в статях писаних по французькому, італійському і німецькому і то з великим успіхом. В заслугу Драгоманову треба полічити також те, що пок. Elisée Reclus подав добрі вістки про українців у своїй Géographie universelle. Поруч Драгоманова і після нього знайомить Европу з вкраїнською справою *д-р Іван Франко*. Року 1885 г. вийшла в Женеві брошура „Une nation opprimée" (тоді ж і по московському та по вкраїнському,—в їй росказувано европейській публіці про становище українського народу в Россії. А нарешті при кінці 90-их років став вести сю роботу систематично пок. *Роман Сембратович*, який заснував у Відні малий тижневик *X*—Strahlen, що незабаром упадає, а на його місце появляється р. 1903 двотижневик „Ruthenische Revue", переміненний з початком р. 1906 на місячник „Ukrainische Rundschau". Відповідно до того, як збільшується змагання повідомляти Европу про вкраїнське питання, стає, що й природно, інтересуватися ним европейський культурний світ. Згадаю хоч би обговорену вже в „Новій Громаді" (N. 3) *анкету*, що зробила редакція „Ruthenische Revue" р. 1904 в справі указу з р. 1876, в якій взяло участь багато світлих голів із усяких европейських націй. Сьогодні вкраїнська справа вже не та terra incognita, що літ тому хоч би тільки десять назад. Найкращим доказом сього нехай буде факт, що за сам місяць липень надрукували прихильні статі і звістки про українців майже виключно на підставі інформацій з „Ukrainische Rundschau" оці 20 німецьких часописів: Schilesiche Zeitung, Deutsche Tageszeitung, Berliner Börsen-Courier, Berliner Börsen-Zeitung, Der Reichsbote, Nationalzeitung, Kölnische Zeitung, Kettoriszer Zeitung, Bremer Courier, Rheinischer Courier, Rheinische Volksstimme, Rheinisch Westfällische Zeitung, Deutsche Warte, Dresdner Anzeiger, Tägliche Rundschau, Vossische Zeitung, Elbinger Zeitung, Ostdeutsche Rundschau, Delmenkorster Nachrichten. Безперечно, що було їх ще більше, та вишукати їх серед цілої німецької преси річ фізично неможлива. Міру заінтересовання Европи вкраїнською справою видно ще й з того, що останніми літами про Україну стають читати *лекції по европейських вищих школах*. Так, прим., читав у минулім зімовім шкільнім семестрі *професор слав'янських літератур* Louis Leger в „College de France" про *Шевченка*, дирек-

тор політичної школи проф. *Леруа Болїе* мав у тім же семестрі виклади про становище нашого народу, а *проф. університету Люнделъ в Упсалї* читав уже кілька півроків про вкраїнську літературу і присвятив був на час одного півроку свій семинар розборові вкраїнських народніх пісень [1]).

Роля польських публіцистів, як виключних інформаторів Европи про Вкраїну, скінчилася, бо минули часи, як можна було милити людям очі неправдою. Байок добродія Saint-Vincent не можна б уже сьогодні оповідати перед світом, не червоніючи. Віщування Костомарова справдилося також багато в дечім. Як раз через те, що туманили європейську громадську думку, втратили поляки не одного до недавна дуже щирого прихильника польської справи. До таких між иншими належить і згадуваний уже в нас кілька разів *Леруа Болїе*, який писав р. 1904 в листі до редакції „Ruthenische Revue“, що не знаючи про недолю українців під польською владою в Галичині, він у своїй колись незвичайно великій симпатії до поляків помилявся.

Та на жаль треба сконстатувати, що на місце тенденційних інформацій з польських джерел у европейській пресі, наступила инша божа кара; та тут уже мова про щоденну, активну політику польських партій супроти галицьких українців. Польська шляхта та її трабанти вшехполяки ведуть перед у польському політичному житті і серед суперечки між найголовнішими австрійськими народами, німцями та чехами, ся спілка крайніх назадників з крайніми шовіністами потряса австрійською політикою. І се факт, якого не можна заперечити, що на услугах сеї ганебної політики стоїть мало не вся *віденська преса*. Такі поважні щоденники, як „Neue Freie Presse“, „die Zeit“, „Neues Wiener Tageblatt“, „Wiener allgemeine Zeitung“, „Fremdenblatt“ та инші друкують про українців хиба стільки, що передруковують

[1]) При сій нагоді дозволю собі подати до уваги тих добродіїв, які вдавалися до редакції „Ukrainische Rundschau“ з докорами „чого змінено в заголовку часопису назву „ruthenisch“ на „ukrainisch“, і слова *проф. Люнделя*, які він пише в листі з 2 червня с. р. до редакції „Ukrainische Rundschau“: „Я вважаю названия ukrainisch для означення народа і мови *дуже щасливим* (підкреслив автора листу). Треба бажати, щоб його приняли всі.

напастливі звістки польських гакатистичних газет про схоплені з повітря вигадки, мов би то вкраїнці в Галичині ріжуть шляхтичів і жидів, то що. В польських газетах такі вістки (про антиурядово-антипольсько-антижидівську різню в Косові, про погром у Надвірнянщині, про „політичне вбийство“ в Сколім—що все до купи одна велика брехня) мусять опісля заперечувати сами власти, але вражіння зостається, а сі вістки посилають кореспонденти віденським німецьким газетам, у яких знову сидять прислужники шляхетсько-вшехпольської політики, що вже не так, як бувало колись, несвідомо, але свідомі брехні, приймають за добру монету, а відтіль розносяться ті вістки по цілому світу в формі дальших сенсаційних телеграм для французьких, англійських, чи американських та навіть россійських газет, де їх ніхто не заперечить, ні направить, де вони зостаються як фальшиве свідоцтво некультурности і варварства галицьких русинів. Точні і правдиві вістки про українців австрійських і россійських, хоч і як се дивно, подають *німецькі часописи в Німеччині*, про що ми вже згадували; та й тут закрадаються впливи шляхетсько-вшехпольських інформаторів з Австрії і шляхетсько-клерікальних інформаторів з самої Німеччини. Як голосний почин до фабрикування громадської думки про галицьких українців можна вважати брошуру університетського професора і члена австрійської палати панів д-ра Смольки „Die Ruthenen und ihre Gönner in Berlin“ (русини і їх добродії в Берлині). Привід до написання сеї брошури дало те, що деякі німецькі посли, на докори польських послів що до політики пруського уряду супроти поляків в Познанщині, показували на кривди вкраїнцям у Галичині від польської шляхти [1]). Проф. Смольці не пощастило з його брошурою, бо проти неї виступив з полемікою вкраїнець, посол до австрійського

---

[1]) Пригадую для характеристики один епізод із сьогорічних засідань рейхстагу при дебатах над „польським питанням“. Польський посол жаліється на мучення польських дітей по школах німеччиною, а група німецьких послів кричить: „Galizien!“; польський посол жаліється, що Польщу колонізують німцями, а німецька група кричить: „Galizien!“ І так відповіддю на закиди польських послів було одно стереотипне слово: „Galizien!“ і воно робило вражіння. От яку прислугу роблять галицько-польські провідники своїм братам у Німеччині!

парламенту д. Романчук у брошурі „Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien“ (русини і їх вороги в Галичині), в якій збив усі докази д. Смольки та ще додав инших аргументів німецьким полонофобам. Що ж до німецької преси в Німеччині, то вона відноситься, з малими виїмками, прихильно до вкраїнців. До таких виїмків належать органи німецьких клерікалів, прим. „Germania“ або „Kölnische Volkszeitung“, а також... центральний орган німецької соціял-демократії „Vorwärts“. Ріжниця лежить у тім, що клерікальні органи виступають проти українців, обстоюючи за своїх політичних спільників, польських клерикалів, свідомі брехні, про яку пишуть; а орган соціял-демократів, говорючи по правді проти кривди полякам на національнім полі, дає себе обдурювати несовісним інформаторам з польського боку [1]).

Правда, що без огляду на запевнювання німецьких письменників, політиків і газет, що вони радіють з поступу великого

---

[1]) В однім з останніх чисел виступив знову „Vorwärts“ проти еміграції українських селян з Галичини до Німеччини. Еміграцію селян на заробітки до Німеччини з'організував „Народній Комітет“ у Львові, поклонотавшися в пруського уряду про дозвіл заложити еміграційне бюро в Найберуні на німецькій території (заложити таке бюро в Галичині не дозволив австрійський уряд за намовою польських послів!) Еміграція селян до Пруссії на літні заробітки має дуже корисне значіння для краю і для найбіднішого селянства. Вона зменшила еміграцію до Америки, де вона о стільки небезпечна, що емігранти найбільше не вертаються назад до краю, а надто еміграція до Америки можлива тільки таким, що можуть здобутися хоч на кілька сот корон, щоб заїхати за океан; а дорога до Пруссії отверта кожному найбіднішому. Заробітки в Німеччині безперечно рівів утрое або вчетверо більші, як у Галичині, значить есть матеріяльна користь. Надто поводіння німецьких панів культурніше, ніж галицьких шляхтичів, що трактують сільський робочий люд, як „bydło“—значить есть і моральна користь. До того ж звикає емігрант-робітник до кращих обставин життя і придивляється кращому поступовому способові праці,—значить есть користь для культурного розвитку сільської галицької людности. Виїздячи на роботу загряницю, тим самим робітники впливають на підвищення плати в краю; в кінці—е заробітки в Німеччині пристановищем галицькому робітникові на випадок аграрного страйку в Галичині. Через те ж і заложили галицькі українці згадане бюро. Тим часом „Vorwärts“ звертається проти еміграції українських селян з Галичини до Німеччини, говорячи, що прускі пани гірші від польських, а „Еміграційне бюро в Найберуні, се *несумлінні обманці*“!... *Від кого ж то має* „Vorwärts“ *такі інформації?*

30-мілійонового народу, як раділи б з розвитку кожного иншого придавленого народу, сімпатії німців до українців далеко не платоничної натури. Вірячи їм тільки в части на слово, мусимо одночасно признати, що головну ролю грає тут думка про польську справу в Німещині, а при тім бажання витягти українців, проти поляків. Та доводом проти поляків у Німещині є і можуть бути галицькі вкраїнці тільки доти, поки галицькі вкраїнці матимуть причини нарікати на кривди від „братнього“ народа.

Нам же тільки зостається з приємністю сконстатувати, що світ перестав вірити дурисвітам.

Володимир Кушнір.

Відень, у липні 1906.

ТИ НЕ МОЯ!

Нехай зпоміж усіх ти мов зірниця сяєш,
Хай цінний скарб краса твоя
І чарами її ти всіх собі скоряєш,
Та коли ти Вкраїни не кохаєш—
Ти не моя!

Нехай у грудях ти чудове серце маєш
І серце те усіх звабля,
Бо всіх до нього ти ласкаво пригортаєш,
Та коли ти Вкраїни не кохаєш—
Ти не моя!

Нехай ти розумом всю землю оглядаєш
Згори, мов сміливе орля,
А стріхи рідної не бачиш і не знаєш
Та коли ти Вкраїни не кохаєш—
Ти не моя!

Нехай за правду в бій ти чесно виступаєш,
Нехай не жалуєш життя,
А кривди нації в душі не відчуваєш
Та коли ти Вкраїни не кохаєш—
Ти не моя!

Ти не моя,—хоч, може, й не гадаєш,
Який тобі далекий я,
І ти *мою* жалю напевно не пізнаєш...
Та коли ти Вкраїни не кохаєш—
Ти не моя!

Микола Вороний.

ПІД СОЛОВЕЙКІВ СПІВ.

Блаженъ, кто смолоду былъ молодъ...

Була весна. Зелені дерева рясно заквітчалися квітками і в університетському парку, як звичайно, зібралося чимало у народу подихати свіжим повітрям. По всіх аллеях та стежечках парку туди й сюди ходили люде,—головним робом студенти та панночки.

Широколисті каштани заквітчалися рясно, наче б то вбрались у якусь білу, як перший сніг, одежу. Акація видавала з себе чудові й погожі пахощі. Красуня-рожа, вродлива троянда, різноколірні тюльпани та білий, як крейда, ліліяс уже порозгортали свої налиті пуп'яшкй і стиха всміхалися, дивлячись на веселе сонечко... Безліч метеликів зо всіх боків бреніла перед очима по над квітками, граючись проміж себе на сонці. У високій та рясній траві цвірчали на всі голоси коники і, клопітно літаючи поміж гіллям у липи, гули чмелі. Десь далеко, аж у гущині парку, в кущах, де зацвів темно-лиловими квітками бузок, співав про весну соловейко... А там високо-високо, по над верхами лип та каштанів, брала на себе очі синява весняного неба, блищучи чарівним блакиттям.

Усюди було помітно велике свято весни, царювання життя, краси, молодости. Весна—уся в квітках, у чудових пахощах та в чарівній красі своїй, як та молода дівчина, співала свою велику і вічну пісню...

Молоді хлопці та дівчата, зустрічаючись, скидали один на одного оком, на мить, але глибоко зазираючи, і чулося в сьому погляді щось незмінне, вічне, чувся живчик якоїсь сили, великої і незмінної, що все скоряє собі.

І, зустрічаючись поглядами, молоді хлопці і дівчата всміхалися стиха, і обличча їх ставали гарнішими, а погляди м'якими, ласкавими.

Широкою стежкою повагом ішов чоловік...

Стискаючи в правій руці сувій паперу, він ішов задуманий, схиливши голову й дивлячись додолу, не звертаючи навкруги ніякої уваги. Його не вабили до себе навіть уродливі обличча панночок, що раз-у-раз рівнялися з ним на стежці; його, здавалось, не милували своїми пестощами сі чарівні мережки квіток, його не обливав теплом та світом промінь весняного сонця і спадало навіть на думку, що він тільки через якесь непорозуміння чи недогляд потрапив у се місце, у сей зелений молодолистий парк, де красуня-природа, прокинувшися з зімового сну, співала всіми голосами свою молоду пісню...

Не вважаючи на свої двадцять вісім років, Корицький приват-доцент на катедрі чистої математики—се був він—здавався на погляд трохи не дідусем. Блідий, сухий, з обличчам, укритим дрібненькими зморшками і з глибоко запалими грудьми Корицький здавався з погляду старшим на свої роки трохи не вдвоє. На обличчі в його були сліди втоми, виразно видко було тавро безсонних ночей та тяжкої розумової праці... Глянувши на Корицького, несамохіть якось можно було взяти на думку, що чоловік сей живе якимсь дуже орігінальним життям—не таким, як усі инші люде...

Корицький ішов, міцно стискаючи у руці сувій паперу—свою магістерську дісертацію—„Объ интегрированіи дифференціальныхъ уравненій". Молодий учений вертався додому від старого професора,—він читав йому деякі місця з своєї дісертації і тепер, ідучи додому, обмірковував пораду, яку йому дав професор.

— Справді, останні мої міркування не досить певні,—думав Корицький,—професор правду каже, але все таки, аби тільки мені пощастило проаналізувати функції еліпсісу, дісертація бу-

де чудова. Зрозуміють же нарешті вони, що питання, які я подаю до уваги, то одна з найтрудніших сфер у математиці.

На зустріч Корицькому помалу наближався гурт панночок гімназісток під ревнивим доглядом класної дами. Щоб якось збутися нелюбої зустрічі, Корицький швидко звернув убік на найближчу стежку.

Стежка ся була холодкувата, гілля каштанове, що нависло над нею, утворило ніби зелену стелю. Сонечко ледве-ледве зазирало на стежку крізь густе листя каштанів і білими блискучими плямами полискувався по стежці ясний весняний промінь.

— Одначе як же тут гарно!—несамохіть подумав Корицький.—Хиба відпочити трохи, покейфувати?

І не даючи навіть одмови на своє питання, молодий учений зараз же сів на траву в холодок під густе каштанове гілля.

Запалі груди молодого доцента почали жадібно втягати в себе чудове весняне повітря, повне пахощів од трав і дерев, і все тіло Корицького раптом обхопила люба солодка втома.

Не більш як ступнів десять до Корицького затьохкав соловейко...

— Тюї, тюї, тюї, тьох, тьох, тьох!—щебетав соловейко, і чимсь молодим, юнацьким, давно забутим повіяло на Корицького від сієї соловейкової пісні.

— Тюї, тюї, тьох, тьох, тьох!—не вгавав соловейко, співаючи про життя, весну й кохання.

Корицький замислився.

Якийсь новий, надзвичайний настрій захопив ураз усю його істоту. Якісь тонкі-тонкі нитки відразу натяглися там, десь далеко в глибині душі, і ціла низка споминок потяглася перед ним, у голові зароїлися образи з далекого, далекого минулого, з далекого дитинства і ще не дуже далекого юнацтва.

Бачив він себе гімназістом з латинською граматикою та з арифметикою в руках у сем'ї вчителя-батька. Невеселий малюнок! Ось він, Корицький, гімназіст, худий, блідий хлопчик, що завсігди сидить за книжками, за алгеброю, за геометрією,— краса гімназії, її цвіт, її гордощі... Поруч—батько його, суворий похмурий учитель. „Твоє діло—вчитись, говоре він синові, головне—вчись; наука дасть тобі і щастя, і славу, і людську повагу, а все инше—дурниця!“ І хлоп'я з усієї сили вчиться, сил-

кується... А навколо товариші—веселі, необачні, пустотливі шпаркі, як і всі діти. І він „зубряка“ серед них: „Корицький—професор“, „Ньютон“, „Архимед“,—так його прозивали гімназісти.

Ось він уже й студент, у синій тужурці, сухий, тонкий, з темними смугами попід очима і теж завсігди за книжкою. Аналітика, диференціяли—ось його життя. Його не зацікавлює все те, чим повне життя товаришів: вечорі, театри, опера... За наукою, за математикою в Корицького не було життя... Те, що більша частина людей вважає за відрадощі життя, що робить їх щасливими, Корицький глибоко зневажав... Він зневажав поезію, умілість; він зовсім недбалий був до краси природи, він не любив музики, він нехтував коханням, поглядаючи на його, як на дурну і нерозумну забаву ледащих людей. Жінок... жінок він просто ненавидів і зневажав найбільше. О, сі жінки! Скільки гострих слів від своїх товаришів почув він через жінок, як був студентом!... Він, занедбуючи кохання і жінок, завсігди був метою за для товариських нападів...

„Дорослі діти“, казав він про жінок, і трохи не з самого малку, з якоюсь особливою упертістю одвертавсь од жінок, усяко обминаючи жіноче товариство. Він не любив навіть випадково зустрічатися десь на вулиці, то що, з дівчатами та з молодицями, з якими був знайомий через те, що живучи серед людей не можна не бути знайомим.

— Але не вже ти, Корицький, зовсім ніколи не кохав?—казав йому якось уже на останньому курсі студент Розов, що раз-у-раз мав романи з жінками і що з-за однієї дівчини бився раз на дуелі...

— Ні, ніколи і не буду.

— Ти так упевнився у тім?...

— Еге.

— Твоє діло. Пожалкуєш потім, але пізно, голубе, буде: математикою почуття не приглушиш... Є, брате, каяття, та вороття немає.

Корицький замісць одмови тільки з виразною погордою стиснув плечима.

І тепер одразу, сам не знаючи через що, Корицький згадав про се, згадав про сю колишню розмову з Розовим і на бліде зів'яле обличча його набігла раптом похмура тінь.

Розумні очі молодого вченого дивилися надто сумно і було видко, як побіліли його тонкі губи.

Корицький увесь пірнув у споминки.

Він почув, як якісь струни невідомі і вкупі могутні задрижали у його там далеко, далеко в душі, і виразно і глибоко зачув він у серці своєму страшенну порожняву—безкрайну, безнадійну, і жаль та сум обхопив йому душу... І вся наукова праця його, і мрії, і все навіть життя здалися раптом йому такими нікчемними, мізерними, гидкими...

— Тьох, тьох, тьох!—щебетав соловейко.

Десь недалеко на своїй срібній флейті заграла іволга свою оригінальну мелодію...

Тиха шамотня кущів примусила Корицького раптом очуститися від своїх споминок.

На стежку вийшли молодий хлопець і панночка.

Не помічаючи Корицького, хлопець сів на ослін, ступнів п'ять од Корицького.

Се був студент—уродливий чорновусий юнак. Здоров'я так і прискало від його свіжих рум'яних шік; чорний ус, як на малюнку, відтіняв його червоні губи. Білява панночка, молода й гарна, як тая степова квіточка, з чудовими ласкавими очима, у яких світилося без кінця-краю велике щастя, сіла поруч з юнаком.

Корицький бачив, як однією рукою він міцно стиснув її руку, а другою швидко і ласкаво обгорнув її тонкий, дівочий стан. Він бачив виразно, як затремтіла через се молода дівчина, як ніжний рожевий колір залив їй щоки, як вона, наче забувши про все на світі, в одну мить обхопила своїми рученятами шию хлопцеві... як її уста лягли під його уста...

— Тьох, тьох, тьох!—не вгавав соловейко, і спів його, здавалося, дзвенів тепер з новою надзвичайною силою...

Блідий і збентежений, не зводячи очей, дивився на закоханих молодий учений, виразно почуваючи, як кров ударила йому в голову і як нервове тремтіння пробігло усим його тілом.

Він широко росплющив очі... Він чув, як ніби молот якийсь ударив його відразу по голові, він чув, як міцно і полохливо застукало його серце і почало швидко-швидко битись, наче пташка в залізній клітці.

І вмить мов якась страшна невідома сила підкинула його, всю його істоту.

Хутко, зважливо зірвавсь він на ноги і що було сили побіг уздовж стежки.

Він швидко біг від того страшного місця, де зацвіло пишним цвітом молоде кохання, біг нічого не бачучи, нічого не розважаючи, не звертаючи навіть ніякої уваги на стрічних людей, що дивуючись поглядали на його.

І тільки як вибіг з парку, він швидко пішов вулицями блідий, збентежений, тяжко дихаючи і задихаючись.

Прийшовши додому в свою світлицю, він зовсім немощний упав на ліжко і тихо заплакав. Сльози гарячим струмочком приснули з його очей і покотилися вздовж зацалих щік.

І в сьому тихому плачі молодого вченого чулося щось страшне, безнадійне: він плакав про свою занапащену молодість, про безнадійно змарнований час, про навіки зів'яле кохання...

Р. Лащенко.

Справи хліборобські в Полтавщині.

Визволення „душ“ з неволі кріпацької переплелося з межуванням земель, з розвитком руху по залізницях і т. и. Все вкупі вимагало перетвору ладу старосвітського кріпацького на инший лад, відповідний новим обставинам з „вільною“ працею. Та дуже тяжко, забарно перетворюються предківські встанови хазяйнування, бо й досі, наприклад, плата готовими грішми за працю хліборобську, так само як і плата грішми за найману землю—не здолали викоренити в Полтавщині й на половину старосвітської скіпщини, навіть породили нову „панщину“,—умовлені відробітки працею замість готових грошей. А вже ж не можливий лад инший, доки більша половина селян-хліборобів багата тільки „на латки та на дрібні слізки“, бо голота безземельна мусить „міряти землю держалном а худобу ложкою“. Тим то р. 1900 г. вже більш $^1/_5$ (22,5%) хазяйств у Полтавщині зовсім не мали свого присівку.

Пильно доглядаючись до життя селянського, постерегаю, що власне через тісноту та малоземелля біднота селянська що-року все більше мусить добиватися служби то на залізниці, то по економіях, роковими наймитами, а дехто повіявся наймитувати або на поденну по городах, то що. Року 1896 блукало по заробітках 131352 мущин та 40192 жінок; а певно, що тепер то й геть то більше. Цікаво, що на кожну сотню заробітчан упадало жінок року 1882 17,2%, року 1887 19,1%, р. 1892 20,0%, р. 1896 23,7%. Значить попит на дівчачу працю все більшає, бо дівчата та хлопці-півробітники наймаються дешевше. Тим часом звертає увагу, що дівчата йдуть на „заробітки“ саме як починається полоття грядовини, як починають білити полотно, стригти овець та прясти вовну і т. и. У злиденних господарствах немає своєї роботи дівчатам, то вони й ідуть шукати заробітків на чужині. Не маючи за останні часи звісток по цілій Полтавщині, зупинимось для прикладу на Білицькій волості Кобеляцького повіту. Тут між селянами

більш як 90% господарів козаки, от же голоти злиденної хоч одбірай: у перепису 1900 записано всіх хазяїнів 1646, а між ними було: зовсім безземельних 6,8%, з селидьбами, та без поля 46,1%, з полем на хазяйство: менче 1 дес. 5,2%, од 1—2 дес. 8,1%, од 2—3 дес. 6,6% од 3—6 д. 8,8%, од 6—9 дес. 4,8%, од 9—15 дес. 5,%, од 15—25 дес. 3,3%, од 25—50 дес. 3,2%, звиш 50 дес. 1,4%. Не мали зовсім скоту або тягла 55%; було тяглих хазяйств: з 1 шкапою або волом 5,8%, з 1 коровою 6,5%, з парою худоби 13%, з 3 шт. 7,4%, з 4—6 шт. 8,9%, з 7 і більш шт. 3,4%. Тоб то назбіралося голоти неощадимої 53%, а разом з тим 55%, хаз. немають худоби тяглої, та й 12,3%, з бовкунами негоже лічити путящими хліборобами. Дак воно й не диво, що за 1902—1904 роки пересічно на рік з волости ходили на заробітки більш $^1/_4$ (22,5%) мущин та $^1/_6$ (16%) жінок-робочих та півробочих. Варто пам'ятати, що на сотню заробітчан мущин—упадало $^2/_3$ (67%) жінок На гурт заробітчан було взято в рік пашпортів:

	рокових	піврок.
муж.	49,4%	21,9%
жін.	57,1%	21,4%

Коли сем'я виряжає парубка або дівку на чужину з роковим пашпортом, то то вже, мовляв, „одрізана скиба од хліба“, бо діється так, що такі заробітчане додому не вертаються, а тільки переміняють пашпорти, засилаючи трохи грошей до роду. З півгодовими пашпортами наймаються на „строки“—після провід та до Покрови, або-що, та часто й на далі зостаються, перемінивши пашпорта, бо дома доброї роботи не знаходиться, а путній наймит або наймичка на чужині прохарчується в наймах та ще й придбає хоч одіж і т. и. Згадаймо, що по перепису 1882—1889, р. обраховано по губ. робочих та півробочих муж. 55,6%, жінок 58,7% людности, дак можливо гадати, що либонь добра половина сільських молодих сил мусить завжди блукати по заробітках на чужині, найбільше по городах. А вже як парубок або дівка поживе в городі, провештається рік-другий, то до хліборобства й не прилучиш, надто лакеїв, білоручок покоївок і т. и.

До сутужности та тісноти надзвичайної від малоземелля додаються ще малі врожаї, і незмірно тяжко відчувають їх бідолашні хлібороби. Рахунок земської статистики за 17 літ (1886—1902 р.)

показує, що під середній урожай головнішої пашні (жита, пшениці, ячменю, вівса й проса) мають господарі селянські з десятини ледве 51,1 пуд. а на панському родило 63,3 пуди; *чистого* ж прибутку з дес. мали: селянські господарі 6 р. 56 к., а пани та ин. 10 р. 78 к., то б то хлібороби одібрали *менше* мало не на $^1/_4$ (23%) пашні, а чистого прибутку ледві $^1/_3$ (35,%) проти панського.

Маючи такий злиденний зиск як 6 р. 56 к. з десятини, малоземельний хлібороб, величезним гуртом в 176 тисяч. чоловіка, мусить, окрім своєї власної або наділної землі, здобувати ще *на одне поліття* під присівок, середнім числом 536 тис. дес. панської та иншої землі, розшарпаної на дрібнесенькі клаптики (пересічно 3 дес. на госп). З рахунку за 1901 р. видно, що політня ціна за дес. була 12 р. 75 к., подекуди й 20 р., тепер же за землю толочню дають не дешевше як 20 р., навіть знесилена безтолочня земля коштує 15 р., а то й дорожче. Купувати ж землю на власність нема в хлібороба сили, бо вже ціна за дес. дійшла до 300—400 р. а тут ще й селянський банк звик давати запомогу доконче заможнішим господарям, які здолають з власного кошту додати до умовленої ціни—100 або й більш карбов. за кожну дес.; та хоча инколи банк купує землю за свій кошт, то завжди перепродує з умовою такої неможливої оплати на довгі потомні часи, що річні оплатки проценту за запомогу рівняються політній ціні; виходить, що з банкової землі ніяк не розживешся, коли нема свого клаптя.

Земська статистика полічила, що на всю Полтавщину не стає хліборобам ще 1282 тисячі десятин, як що зробити так, щоб усі безземельні і малоземельні мали по 6 дес. землі.[1]) Та людність що-року прибуває по 1,5% на сотню, тобто на Полтавщину не менш як 45 тис. душ, а за 10 майбутніх літ певно прибуде з півмилійона ротів, на яких треба не менш як 9—10 мил. пуд. самого борошна, та ще ж до хліба треба й страви і т. и. Мусимо сказати, що статистика рахувала 1282 тис. дес. землі на всіх безземельних та малоземельних; та з сього гурту треба вилучити тую частину господарів, що покинули хліборобство, бо хто взявся до ремества, хто притулився до постійної служби на залізниці, або по економіях і т. и. Року 1900-го було господарів безземельних 97650, для їх треба б 585,900 дес. (рахуючи по 6 дес. землі на госп.).

[1]) Журн. Полтав. аграрн. ком., 129.

От же тим з них, що залишили хліборобство, треба не 6 дес., а тільки клапоть грунту для власного пристановища, тоб-то селидьбу для життя з садочком та з городом для грядовини; на таку потребу досить ½ дес., та ще ½ дес. або хоча ¼ дес. для вигону та вулиці і т. и., то й гаразд би було.

Ось як обрахувала статистика земська: щоб наділити засіль по 6 дес. пашні на господарство по губернії, то:

на 31,980	госп.	що мають	менш як 1	д.,	— належить додати	ще 160065 д.
„ 59,265	„	1 „	2	„	„	235.410 „
„ 49,650	„	2 „	3	„	„	149,260 „
„ 116,775	„	3 „	6	„	„	148,390 „
257,670	„					693,125 „

А що ж мав би кожен з тих 257,670 хазяїнів, як би в його було 6 дес. присівку? Рахуючи врожай пересічно 50 пуд. з дес., кругом по 50 коп. за пуд, як доводить виклад по губ. за 1886—1902 р., матимем:

Урожай пашні, 300 пуд. (6×50) коштував би 150 р.
З того треба вилучити трат:

На насіння на 6 д. треба 48 п.		24 р.
„ харчі [1]) . . „ 125 „		62 р. 50 к.
„ одежу та обув на сем'ю 100 „		50 р. — к.
Гуртом	273	136 р. 50 к.
Зиску (остачі)	27	13 р. — к.
Рівновага	300	150 р. — к.

Виходить така річ, що навіть з 6 дес. під середній урожай зостанеться хліборобові в гаманці 13 р. 50 к. на всі господарські потреби, тоб-то на політнє наймання 6 дес. поля, на всякі оплатки та видатки і т. и. Таким робом треба ще заробітків, коли б то пак вони скрізь та й усім траплялися! Що правда, треба додати, що крім 13 р. 50 к. зостанеться ще хазяїнові вся солома, полова, виточки та озадьки пашні; ото-ж і вся нагорода за всю працю і порання хліборобське. Тоб-то за харч та одіж, з додатком соломи то-що, доводиться навіть не аби-яким хліборобам вік калатати та ще й якось розстаратись на гроші, щоб наняти землю.

---

[1]) На їдця салдатська пайка, а на дітвору ½ пайки. На сем'ю 4 пайки.

Коли б же довести пересічний урожай хоч до 70 пуд. з дес. замість 50 п., тоді хлібороб матиме урожаю з 6 дес. 420 п. на 210 р., а вилучивши раховані трати 136 р. 50 к., здобуде зиску 73 р. 50 к. та й то ще й солома і т. и. Аж он коли господарь не знатиме голоднечі, та й то ще, певно, не роскошуватиме, бо коли за землю доведеться платити 10 р., (а ніяк не дорогше), то й лишиться на вжиток уп'ять таки ледві 13 р. 50 к. та вільний час для заробітків.

Треба зауважити, що панство та багатирі селянські мають врожай 70 пуд. або й більш через те, що звичайно краще обробляють ріллю та й засівають добрим зерном менш знесилену землю, а подекуди піддобряють гноєм, або пускають під толоку; малоземельним же хліборобам дуже шкодить те, що вони наймають землю на *одно* літо. Звичайно, власники земель звикли віддавати на поліття переважно виснажену, бур'янувату безтолочню землю, яка спочивку ніколи не знає. Та й мусять малоземельні розбірати й таку землю подесятинно за величезну плату, бо кожного клаптя запобігають цілі юрби з тих 176 тисяч, що наймають землю, та одно перед одним ціну наддає, аби захопити під присівок. Ото ж по таких землях урожай назвище від середнього (50 пуд.) трапляється хиба випадково. А плата за поліття все збільшується, бо людність прибуває й землі де хоч бери, а то певно голодуватиме старе й мале в господі, дак де вже там вигадувати, щоб за дешеву ціну землі запобігти!

Таким робом доки середній урожай даватиме малоземельним хліборобам ледві 50 пуд. з дес., поти ввесь гурт безземельних та малоземельних, у якому скупилися $^4/_5$ сел. господ., безнадійно буде в злиднях.

Кому заманеться, той сам гаразд зможе обміркувати, які то гіркі та тяжкі вжитки злиденників, що мають якийсь нікчемний клаптик (1—3 дес.) та платять божевільну політню ціну, не маючи спромоги арендувати землю на кільки літ.

III.

До малоземелля додається ще й дрібна та роскидана черезполосиця, як неминучий наслідок межування земель. Межування се як роспочалося на передодні „волі“ в 1860 р., та забарилося

аж на $26^1|_2$ літ—до 1887 р. Ся справа коштувала готових грошей—4,131993 кар. та ще й не раховану силу праці людей з хурами з додатком дерева, цегли, вугілля, до спорудження межових копців (ям та стовпів). Зо справоздання полтав. межевої палати видно, що межування обняло в Полтавщині величезний простір в 4,282,532 дес. розшматований на 2,537,340 роскиданих клаптиків [1]). До межування була по Полтавщині страшенно дрібнесенька черезполосиця, по деяких повітах було в черезполосиці навіть до 90% ще й з гаком [2]). От же межові інституції, користуючись з „Положенія о размежеваніи земель в губ. Черниг. и Полтав." добрали рахуби й надто догодили значним власникам земель нарізкою в окремі обруби: на витворення *нових* 20,408 обрубних володінь, звиш 50 дес. кожне, було вилучено з черезполосиці 1,512,658 дес. то б то 44% всього простору обмежованих земель. Таким чином після межування опинилося в *обрубних* володіннях аж 2,669,151 дес. (замість 1,156,493 дес.), а через те стало більше землі в обрубах, наприклад у пов. лубенському відносно в 11,2 разів, лохвицькому 8,1, роменському в 7 раз. і т. и. За те в *дрібних* володіннях (меньше як 50 дес. кожне) лишилося 699,053 шматки замість 2,537,340, з землею ледві 1,852,874 дес. (замість 3,365,532 дес.), що здавна підлягають, третина що року, під спільну толоку. Ось де закоренилися аграрні розрухи.

Треба пам'ятати, що межовим інституціям байдуже було до всяких купчих та инших документів, бо землю замежовували кожному виключно по „дѣйствительному владѣнію", аби про те доводили свідки та ніхто не втручався й не сперечався. Деякі землі й не піллягали до межування, як от 239,493 дес., що подарувала панам цариця Катерина II (тоді ж вони були й нарізані обрубами); знайшлося ще в обрубах 917 тис. дес. в 714 володіннях, але тута, на заяву власників, рівняли тільки, де було треба, межі. Ото ж власне аж після того, як скінчилося межу-

---

[1]) У миргородському пов. в одному маєтку панському лічилося 5539 дес., але розшарпаних та роскиданих на 5000 клаптиків; отже межування скасувало черезполосицю, та всі 5539 дес. нарізало тільки в *трьох* шматках.

[2]) Було в пов. гадяцькому 90,3, зіньківському 91,6, роменському 93,7, миргородському 94,1, лохвицькому 94,9, лубенському навіть 96,4% черезполосної землі.

вания „по дѣйствительному владѣнію", та як урядовими межовими планами покрилися нещисленні гріхи й неправди в добуванні земель,—аж тоді, кажу, настало ніби то „священное" та ще й „незаймане" („неприкосновенное") право власности на землю,—та й то тільки для власників, та ще хуторних земель, які по межовому закону довіку визволилися від трьохпільля з спільними толоками. А вже тим дрібним (менш 50 дес.) господарям, що з 1,852,874 д. землі нарізано їм уділи кожному в трьох руках або змінах, аніже не личить „незаймане" право, бо воно правно обмежено трьохпіллям, то вже хоч—не хоч, а що-року пускай свій шматок під спільну толоку та й паси худобу скрізь по толочній землі. Се так в 11 повітах Полтавщини, а по инших чотирьох: по кременчуцькому, кобеляцькому, полтавському та костянтиноградському,—дрібним господарям довелася земля *„хуторною"* нарізкою, тоб то *без спільних толок,* та кожному хазяїнові нарізано всю землю до хутора в одному, а подекуди в двох шматках, і кожен самостійно порядкує, незалежно від своїх помежників. Тим то доводилося часто бачити по хуторах телят, свиней та й овець на припоні, а товар та коней хуторяне пасуть самопасом (не чередою) по городах, або водять на налигачах з досвітку до смерку—скрізь по шляхах, по обмежках і т. и., де вздрять якусь травицю. А шкодять (спаші) без кінця-краю; ґвалту та галасу хоч уха затикай!

Вплив малоземелля вкупі з межуванням на вжитки чи добробут хліборобів добре виявляє порівняння подвірних переписів по губернії за 1882—1899 р. проти 1900 року. Щоб не просторікати, досить сказати загальний висновок, що року 1900 набрався трояк коней, замість пари, що була року 1880—1892; за те ж замість двох пар волів зосталася тільки пара та бовкун, тоб то зменшилося на $^1/_4$ (25,$^0/_0$); корів додалося $^1/_{10}$, молодняку кінського росплодили п'ятерик замість пари, бичків та теличок прибуло 1,$^0/_0$, а овець уже зменшилося 3 шт. на кожну сотню проти 1882—1889 року.

Варто засвідчити з власного досліду, що тепер кохають волів виключно статечні господарі та багатирі, на пастовнях по власних толоках та левадах і т. и. Тим то вже не стало четвертої частини волів, рівняючи з 1882—1889 року; та хоча й прибула $^1/_{10}$ часть корів, то се не тим, що хлібороби розласувалися на

дійво про свою потребу, а власне тим, що звичайно корів тягають у ярмі, коли бігма волів, та таки корови й дешевші, ніж воли. Та ще корови й приплід дають. Звісно, захарчована, знесилена корівчина виплодить часом, „теля як кошеня“ та й по ярмарках инший миршавий бузівок (торішній) коштує не дорогше путящої блекоторі (дійна овечка), або підсвинка. (Див. „Земскій Обзоръ“ за 1903 г.).

Кажуть, що якийсь француз, поїздивши в нас та написавши про свою мандрівку книгу, росказував у їй, що йому зроду вперше довелося бачити надзвичайну тварюку під назвою „шкапа“, трохи наче підхожу до коня, але страшенно миршаву. Таких шкап скрізь і завжде по ярмарках наших, малих і великих, можно до схочу накупити навіть по 5—10 р., а вже як 15—20 р., то й уся ціна. Та й такими шкапами не гребують злиденні хліборооби, коли не спромога купити путящу коняку та виложити з кишені не менш півсотні карбованців.

На прикінці з згаданого порівняння виходить, що безземельних та малоземельних хліборобів все більше та більше посідають злидні й примушують горопах „перебивати бики на барани“, бо замість волів хапаються за шкап, хоча добре розуміють, що „дешева рибка—погана юшка“; а де-хто з'убожів до того, що вже й овець збувся; а це вже видимий край хліборобству, бо „як не стане овець, то й хазяйству кінець“. Ото вже й на селі чи на хуторі мусять жити годуючись з базарю, наче в Полтаві, Київі то що.

При таких обставинах нема чого думати про добробут селянства та розвиток господарювання у $^4/_5$ хліборобів. Бо й справді: з рахунку при 1852874 десят. з спільними толками, припадає на кожного ариѳметичний середній поділок 2,65 десятин, а розбивши на три руці (зміни), вийде в кожному клаптику не повна десятина (0,88 дес.). А вмре господарь, батьківщину ще ділять сини, дак воно й не диковина, коли по нивках часом навіть плуга впоперек ніяк обвернути, а по дворищах тіснота така, що иноді „скільки хати стільки й землі, а з стріхи на чуже капає“.

Воно не так тее малоземелля, як сучасна дрібна черезполосиця толочних земель шкодить хазяйнуванню, ті дрібні клаптики поля далеко один од одного. Але-ж по межовому закону, в на-

шому краю скасувати стародавні спільні толоки по 11 повітах можно тільки законодатним порядком, або ж коли всі земельні власники цілої „межової дачі“ на те пристануть, а уряд затвердить їх згоду. Та марна надія на те, щоб малоземельні хазяїни згодилися скрізь скасувати толоки, бо справді ніде їм буде з скотиною дітися, а тепер хоч до краю сутужно, та все ж таки товар та вівці блукають по спільних толоках од Провід або од св. Юра (23 квітня), аж поки в Петрівку почнуть орати толоку, а після косовиці по степах, по луках, чи по плавнях і т. и., а згодом, після жнив, по стернях до оранки на зяб геть після Покрови (1 жовтня), а де-не-де й до Пилипівки, або до морозів. Громадським чередникам звичайно платять 1—1 р. 50 к. від товаряки, вівчарям 15—20 к. від овечки, буває й з харчами по черзі, та ото й увесь страток за пастовень. Воно, бач, правда, що по толоках худоба більше голодує, бо під посуху позбивають толоку на порох, через те скотина як прийде з череди, то трощить не то бур'яни, а з'їди, гнилу солому, навіть стріхи по повітках обсмикує та жмрає. А ще й надто доводиться горювати малоземельним хуторянам, де посіли „куркулі“ [1]) намісць панів, бо, здебільшого, куркулі—глитаї ненажерливі, павуки. Инший ані за які гроші не наймає й одної десятини землі під пастовень і худоби на залітки не приймає, або ж дере таку ціну, що згодніш збутися животини та й край. Доводилося самому переконатися, що хуторянам малоземельним сутужніше та скрутніше випасувати худобу, ніж прогодувати сухою пашею на загоні. Все таки дбалий господарь розстарається придбати сякої-такої паші, а то й копицю-другу сіна на зіму, коли зажинає сніп, або косить за копицю; а хто має навіть 2—3 дес. то засіє на харчі, а під толоку нема чого ввірвати. Через те й убожіють на худобу (скот) безземельні та малоземельні господарі.

IV.

Питання про те, щоб задовольнити землею малоземельних та безземельних селян поставлено вже на чергу. Напевне дуже перешкожатиме ладу й поспіху справи — дрібна через-

[1]) „Куркулями“ звуть більш-менш багатих козаків та крестян, що приплентались з чужих сіл та оселились на куплених панських та ин. землях окремими хуторами.

полосиця роскиданих нивок (клаптиків), надто по 11 повітах зо спільними толоками. До того треба додати, що скрізь після межування значна частина господарів покупили в пересельців, а дехто одібрав спадщиною або купив з запомогою крест. банку, чи й за готові гроші, кількась десятин землі. Уявімо для прикладу, що по межуванню нарізано господареві землю в трьох клаптях, та спадщина або жінчина земля в двох клаптях, та ще й клапоть „банкової", то й стане шість шматків то там то там, за кількись верстов один од одного. Господареві морока та вгайка, найпаче під час сіянки та жнив, коли саме гарячий час і кожній робочій годині ціни не зложиш, а тут шарпанина, хоч розірвися, і заморочений господарь рахуби не добере: куди кинутись і чого триматись. Таких хазяїнів є в Полтавщині запевне не одна сотня тисячів і де-далі, їх більшає там, де спільні толоки.

Дослід з 1882 р. вжитків хліборобських показує, що дрібна черезполосиця малоземельних господарів знищує добробут та гальмує хліборобську культуру. Доки по Полтавщині в 11 повітах панує вона та толочне право,—неможливо ні розселення малоземельних на свої землі, ні самостійне порядкування й вилучення з спільних толок власної чи надільної землі й заведення вигіднішого присівку чи плодозміну. Алеж закон про межування знищив старосвітський предківський лад користування з землі примусовим визволенням з черезполосности 1512658 дес. власне на користь новим обрубним власникам, без жодної нагороди за зменшену площу спільних толок. З другого ж боку, з погляду поступового розвитку хліборобства та підтримання добробуту селянського, стародавнє трьохпілля ніяк не відповідає сучасним потребам $^4/_5$ селянських господарів, а через те доконче треба його скасувати. Отже про такі речі байдуже Полтавській губерській земській управі, бо вона не тим шляхом іде, не того домагається в своєму докладі „Объ организаціи переселенческаго дѣла въ связи съ малоземельемъ [1]). Управа метикує, що либонь „многіе" (?), не знаючи дійсного становища губернії, рішаючи питаня на теоретичному грунті, запевняли селян, що малоземелля краєве знищиться тільки доповненою прирізкою наділів. Тим то управа, замірившись показати наче б то безпідставність таких упевнень доводить цікаві речі, як те, що більш, як 250 тис. господарів мають менш, як по

[1]) Засѣд. чрезвыч. Полт. губ. зем. соб. 27 мая 1906 г.

3 дес., а щоб задовольнити таку силу малоземельних та поділити хоч по 6 дес. то треба *додати* 1.434416 дес. [1]). Але управа рахує, що в трьох повітах не набереться землі, щоб наділити хоча б до 3 дес; в 6 повітах стане наділити по 3 дес. в трьох— уже й по 4 дес. в 1 повіті по 5 дес. а в костянтиноградському та пирятинському повітах стане вже й по 6 дес. (А чи не буде ще й лишку?). Для викупу, на лічбу 826172 дес. (а чом же не всіх обрахованих 1434416 дес.?) „при самой *пониженной* оцѣнкѣ“ в 200 р. за дес. (хиба дешевше то й неможливо?) управа налічила над 165 мілійонів рублів. Цураючнсь такої надзвичайної втрати, управа не додумалася ні до чого кращого, як до переселення безземельних та малоземельних кудись аж на степи в середній Азії (а чи хто з управців був і бачив тії степи?), бо там наче б то такі простори, що кочовикам упадає на кожну „кибітку“ до 600 дес. казенної землі. За для того управа пропонувала, а губерське земство 27 травня ухвалило домагатися, щоб казна вділила з степів середньої Азії під поселенців з Полтавщини 4 мил. дес. Під таку оказію, один пан-гласний доводив, що переселення кожної сем'ї коштуватиме до 600 руб., дак се-б то на 250 тис. господарів коштуватиме переселення до 150 мил. руб. Он то як піклуються, зичать людям добра наші доморослі добродії Стишинські та Гурки, та ще й присікалися, коли один гласний натякнув, що земці обмірковують питання про заслання на Сібір голоти з Полтавщини.

Управа своїм недоладнім „докладом“ добре показала, що бюрократи земські з панського кодла вміють пильнувати тільки про „незайманість“ панської землі та продаж за божевільну ціну, а не про справжні потреби й інтереси зубожілих хліборобів. Певно, що своєю жадобою захопити 5 мілионів дес. у степах Середньої Азії, нічого не зробивши, наше губерське земство, мовляв, „ляснуло пугою по воді“ та й край.

Залагодити земельну справу, направити величезну силу безземельних та малоземельних господарів на стежку добробуту певного та до розвитку культурного люде з такими поглядами не можуть. На се треба инших людей. **В. Василенко.**

---

[1]) Статистика, земська ж таки, рахувала 1282 тис. дес. Дак хто-ж помилився аж на 152416 дес?

Новознайдені Шевченкови твори.

У VIII-й книзі „Нової Громади“ ми обіцяли подати нові Шевченкови твори, що знайдено серед його паперів, узятих у його 1847 року під час арешту. Знайшов їх і виписав з власноручного Шевченкового зшитку д. П. Щоголев, і се від його маємо нижче надруковані тексти віршів. Книга, з якої їх узято,—це фоліо в 214 сторінок, заголовок має „Три літа“ і вся писана Шевченковою рукою. Виправок мало—де-не-де оливцем. Опріче чотирьох нових п'єс, у книзі маємо чимало варіянтів річей уже друкованих, з хронологичними датами під ними. *Ред.*

I.

СОВА.

Породила мати сина
В зеленій діброві,
Дала йому карі очі
І чорні брови.
Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі святії
Талан-долю слали.
Пошли тобі Матір Божа
Тії благодати,
Всього того, чого мати
Не зуміє дати!
До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала
До світа співала:

„Е-е, лю-лі!...
Питала зозулі,
Зозуля кувала,
Правдоньку казала.
Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити
Буду панувати.
Ой виростеш, сину,
За півчварта року
Як княжа дитина,
Як ясен високий,
Гнучкий і дебелий
І неодинокий.
Найду тобі рівню
Хоч за морем синім,
Або крамарівну,
Або сотниківну,
Таки панну, сину.
У червоних черевиках,
В зеленім жупані
По світлиці похожає
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє,—
В хаті як у раї;
А я, сину, на покутя
Тілько поглядаю.

„Ой сину мій, сину,
Моя ти дитино,
Чи є кращий на всім світі,
На всій Україні?
Нема кращого й не буде—
Дивуйтеся, люде!
Нема кращого!.... А долю...
Долю роздобуде“.

Ой зозуле, зозуленько,
Нащо ти кувала

Нащо ти їй довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж таки на сім світі
Слухняная доля?
Ох як би то!... Вміла б мати
З німецького поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю,
Та ба!... а зле безталання
Зострінеться всюди,
І на шляху, і без шляху,
Усюди, де люди.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї,
Кохалася... а тим часом
Батько умірає.
Осталася удовою,
Хоч і молодою,
І не одна... та все ж тяжко...
З горем та нудьгою,
Пішла вона до сусідів
Поради просити...
Присудили сусідоньки
У наймах служити.
Ізнищіла, ізмарніла,
Кинула господу,
Пішла в найми... не минула
Лихої пригоди.
І день, і ніч працювала,
Подушне платила...
І синові за три копи
Жупанок купила,
Шоб і воно, удовине,
До школи ходило...

Ой талане, талане,
Удовиний поганий!

Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний цигане,
З бурлаками гуляєш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату;
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти,—
Верби при долині;
А у вдови одним одно,
Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,—
Зросту того сина:
І письменний, і вродливий,—
Квіточка—дитина!
Як у Бога за дверима
Вдова панувала,
А дівчата лицялися
І рушники дбали.
Полюбила багатая,—
Не поцілувала,
Вишивала шовком хустку,—
Не подарувала.
Крались злидні із за моря
В удовину хату,
Та й підкрались: стали хлопців
В кайдани кувати
Та повели до прийому
Битими шляхами...
Пішла й вдова з матерями,
З дрібними сьозами...
Де на ніч ставали,—
Сторожу давали,
Стару вдову до обозу
Та й не допускали.
Ой привезли до прийому
Чуприни голити:

Усе дрібні, усе малі—
Все багатих діти:
Той каліка, недоріка,
Той не вміє стати,
Той горбатий, той багатий,
Тих чотирі в хаті.
Усі не в лад, усіх назад,
В усіх доля мати;
А у вдови один син,
Та й той як раз під аршин.

Покинула знову хату,
Синову господу;
Пішла в найми за хліб черствий
Жидам носить воду.
Бо хрещені не приймають,
Стара, кажуть, стала,
Не здужає... і огризок
В вікно подавали
Христа ради... Не дай, Боже,
Такого дожити,
Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити!
По копійці заробляла,
Копу назбірала
Та до сина лист писала,
У військо послала—
Полегшало. Минає рік
І другий минає,
І четвертий, і десятий,—
А чутки немає.
Нема чутки!... Шо тут робить?
Треба торбу брати
Та йти... іти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла,

І в село вже не верталась,
День і ніч сиділа
Коло коворот. А літо
За літом минає...
Помарніла, скалічіла,
Ніхто й не пізнає.
Та й кому там пізнавати
Каліку убогу?
Сидить собі та дивиться
В полі на дорогу.
І світає, і смеркає,
А москаля, її сина,
Немає, немає.

По-над ставом увечері
Хитається очерет;
Дожидає сина мати
До досвіта вечерять.
По-над ставом увечері
Шепочеться осока;
Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.
По-над ставом вітер віє,
Лози нагинає;
Плаче мати одна в хаті,
А дівчина в гаї.
Поплакала чорнобрива
Та й стала співати;
Поплакала стара мати
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі...
Ох, тяжкі ви безталанні
У матері діти!...

Скалічені старі руки
До Бога здіймала,
Свою долю проклинала
Сина вимовляла.
То од жалю одходила
І мовчки журилась
Та на шлях той недалекий
Крізь сльози дивилась.
І день, і ніч дивилася
Та й стала питати:
„Чй не чув хто, чи не бачив
Москаля-салдата,
Мого сина?...“ Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче,—
Одуріла... і цеглину
Муштрує: то лає,
То годує як дитину
Й сином називає
І нищечком тихесенько
Крізь сльози співає:

„Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постоли,
Полетіли москалі,
Сірі гуси в ирій, ирій,
По чотирі, по чотирі
Полетіли—ґел-ґел!...
На могилі орел,
На могилі серед ночі
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає“.

Вдень лазила на смітниках,
Черепки збірала,

Примовляла: то синові
Гостиньця ховала.
А уночі росхрістана
І простоволоса
Селом ходить: то співає,
То страшно голосить.
Люди лаяли... бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччам
Удень за вдовою
По вулицях, та сміючись
Дражнили *Совою*.

6 маія 1844. Спб.

II.

ДІВОЧІІ НОЧІ.

Висушили карі очі
Дівочії ночі.
Чернщя Мар'яна.

Росплелася густа коса
Аж до пояса;
Роскрилися персі гори—
Филі серед моря;
Засіяли карі очі—
Зорі серед ночі;
Білі руки простяглися,—
Так би й обвилися
Кругом стану, і в подушку
Холодну впилися
Та й заклякли, та й замерли,
З плачем рознялися.

„Нащо мені коса краса,
Очі голубині,

Стан мій гнучий, коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись
Серцем поділитись?...
Серце моє! Серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому. З ким жити
З ким, світе лукавий,
Скажи мені?... Нащо мені
Тая слава?... Слава!...
Я любить, я жити хочу
Серцем, не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люди нарікають,
А того й не знають,
Шо я в серці заховала...
Нехай нарікають,—
Гріх їм буде!... Боже милий!
Чому ти не хочеш
Укоротить свої темні
Тяжкі мені ночі?
Бо я вдень не одинока:
З полем розмовляю,—
Розмовляю і недолю
В полі забуваю,
А вночі!..." Та й оніміла,
Сльози полилися...
Білі руки простяглися,
В подушку впилися.

18 маія 1844. Спб.

III.

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ.

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте,

Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите,
Поки люди не дознали
Тихої долини!..
Дознаються—пограються,
Засушать та й кинуть.
А ні літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
А ні серце твое тихе
Добреє дівоче
Не заступить, не закриє
Неситії очі,—
Найдуть злії та й окрадуть...
І тебе убогу
Кинуть в пекло... Замучишся
І прокленеш Бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте!
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите!

20 декабря 1845. В'юнища.

IV.

ТРИ ЛІТА.

І день—не день, і йде—не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забірають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камінь
Розбивають серце наше
І співають амінь,
Амінь всьому веселому
Од нині до віка

І кидають на роспутті
Сліпого каліку.
Невеликії три літа
Марно пролетіли,
А багато в моїй хаті
Лиха наробили.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре—
Запалили лихо,
Висушили чадом, димом
Тії добрі сльози,
Шо лилися з Катрусею
В московській дорозі,
Шо молились з козаками
В турецькій неволі
І Оксану, мою зорю,
Мою добру долю,
Шо-день божий умивали...
Поки не підкрались
Злії літа,—то все тії
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, веселую
Класти в домовину!
Жаль великий, брати мої!
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті,—
Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Шо полюбить, побереться,
А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється—
От де лихо! От де серце
Разом розірветься!

Отаке то злеє лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любови,
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь,—
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну—
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитеє
Серце ядом гою
І не плачу й не співаю,
А вию совою.
Отаке то! Шо хочете,
То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи,—однаково
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово.
Не вернуться... І я серцем
До вас не вернуся.
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати?
Думи мої! Літа мої,
Тяжкії три літа!

До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
Не хилітесь ні до кого,
Ляжте дома спати...
А я піду четвертий год
Новий зострічати.
Добридень же, новий годе,
В торішній свитині!
Шо ти несеш в Україну
В латаній то́рбині?
„Благоденствіє, указом
Новеньким повите".
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись!

22 декабря 1845. В'юнища.

ДВА ПЕРШІ ДНІ...

Згадки.

Серед ночі я мусила встати з ліжка...

Як звичайно, мене повезено не просто до тюрми, але до „участку".

„Участок" був недалеко, і хвилин за п'ять я вже стояла, вкупі з своїм проводирем городовим, „пред лицем" грізного „околодка", а ще через дві хвилини, як мене в останнє обшукано, я вже йшла з тим самим городовим безкінечними коридорами та темними східцями до так званої „сібірки"...

Східці та коридори вивели нас на темний, обставлений з усіх боків будинками двір, що здавався в темряві якоюсь коробкою, з якої ніяк вийти. Заржали коні, і раптом я побачила перед собою кілька фізіономій в драгунських картузах. Серце забилося трохи швидче, бо я дуже добре знала, що таке „участок", а той, що судився мені, відомий був „избіеніями политики"... Та драгуни задовольнилися з якоїсь цінічної фрази і ми вільно пройшли далі через двір до другого будинку, зійшли знову східцями далеко вниз під землю і опинилися перед замкненими дверима. Мій городовий постукав і нам одчинив другий, що вартував „сібірчан". Він мав ще молоде, нерозумне, але дуже добре обличчя і, скривившися, промовив „знову?!" Мене підведено до якихсь дверей, відчинено їх, вкинуто до камери вкупі з моїми речами і мовчки замкнено.

. . . . . .

Віконце над землею, піл („нари") між піччу, що пече нещадимо, та вікном, що ніколи не причиняється,—дарма, що тепер люта зіма,—земляна мокра долівка, „параша" в кутку, на чорній від сажі стіні лампа „коптилка"; на тій же стіні то оливцем списано, то ножем вирізано слова, в яких одбивалися муки й надії тих, що були тут поперед нас...

На полу з соломи виглядало кілька фігур обдертих, обшарпаних, з якимись дикими фізіономіями. Вираз цих обличчів і душна атмосфера камери заставили мене несамохіть одкинутися до дверей, та дурноватий усміх городового, що заглядав до камери через „волчок", нагадав мені, що тікати нікуди. Наче відро холодної води вилив мені на голову цей усміх...

Тепер зоставалося тільки привітатися з своїми випадковими товаришками, що я і зробила, злізши тим часом з ногами на піл.

Зорієнтувавшися трохи я почала розглядати цих товаришок по нещастю. Їх було троє: дві професіональні злодійки і одна простітутка, хазяйка якогось „нелегального дому"... Остання мала надзвичайно нахабний вираз фізіономії, одежа на їй аж кричала своїми колірами, а сама вона розглядала мене погордливо своїми гидкими сірими очима і коли-не-коли надзвичайно зневажливо цідила крізь зуби: „політика!"

Мене починав брати острах від такого товариства і в голові несамохіть виринала згадка про те, як недавно, в цьому самому участку, простітутки мало не до смерти закусали та защипали одну політичну. Та мені недовго довелося міркувати про своє становище: хвилин за п'ять відчинилися двері і до камери ввійшла ще одна політична, а там іще... іще... Чути було, як двері двох инших політичних камер, де сиділи товариші мужчини, також відчинялися що хвилини. Здавалося, не буде кінця...

Але кінець надійшов—уже світом. Якийсь городовий недалеко від наших дверей весело сміявся, промовляючи: „Ха-ррр-ошій уловъ!" А наш добродушний вартовий сердито одлаювався,— очевидно його дратувала чи сердила товаришова радість.

Як стихло все, ми почали радитися про те, як би влаштуватися так, щоб хоч трохи відпочити. Всі були змучені, знервовані, у всіх після страшенного нервового напруження з'явилася реакція, і всі бажання злилися в одному: спокою! Спокою, хоч би навіть на цій гидкій соломі, поруч із цими брудними „уголовними", у яких на одежі мандрували гидкі паразіти, на цих „нарах", про які не можна було сказати, якого вони коліру, бо дві третини їх укривали собою блощиці. Спокою, спокою!...

Але... нас було одинадцятеро, а на „нарах" уже п'ятьом було тісно. Навіть сидіти всім не ставало місця. Ми тільки те-

пер це помітили, бо ввесь час попереду цікавилися хиба питанням, хто були ті, перед якими раз-у-раз відчинялися і знову безжалісно зачинялися двері, та роспитувалися одна в одної, кого за що забрано. Тільки тепер ми зрозуміли, що на спочинок нема надії і...

Відразу ми почули, як стукнули двері спершу з коридору, потім в „уголовній" камері, кілька хвилин чути було якусь метушняву, а потім... кров захолонула в серці від дикого, нелюдського крику...

Це починалося те, що доводилося нам потім переживати що-ночі, те, що не давало нам хвилинки спокою навіть тоді, коли нас у камері зоставалося всього четверо і кожна мала своє місце на „нарах"... Це починалася дика, нелюдська сцена з уголовним рештантом...

Звичайно це бувало вже геть після півночі. Приводжено якогось рештанта і кидано в знамениту шосту камеру, що наганяла страх на всіх сібірчан. Вона була така сама, як і всі інші, тільки долі на четверть стояло води. Але не цим вона лякала...

За кілька хвилин після того, як двері за рештантом замикалися, до камери знову ввіходив городовий з вірьовкою в руках, з'язував свою жертву і починав бити. Ми ніколи не могли довідатися, яким струментом звичайно бито, але дикі нелюдські крики доводили, що не голими руками... Після екзекуції, як бідна жертва лежала вже мабуть непритомна і крики замовкали,— городовий закидав її в воду під „нари" і виходив. З пів години було тихо... Але ми вже знали, щò за цією тишою буває і ждали з напруженою увагою, болісно стиснувши зуби...

Знову стукав важкий засов у шостій камері, а потім у якійсь иншій, до якої переводжено рештанта і... знову божевільний крик. Це вже инші рештанти, почувши, що відчиняються двері, кидалися до непроханого гостя і починали ще на порозі годувати стусанами. Били доти, поки втомлялися.., Потім починали роспитувати в свого нового товариша, хто він такий. Горе було тому, хто, не знаючи участкових звичаїв, говорив, що він хуліган... Толі вже поліції, яка звичайно не звертала ні найменшої уваги на те, що робиться в уголовних камерах, доводилося брати в свою оборону необережного правдолюбця, инакше його напевне не випустили б живого...

Найпочеснішою професією було злодійство, і через те кожен, кому доводилося вже не вперше дихати участковим повітрям, починав зараз же запевняти, що він злодій, наводячи можливі й неможливі докази того. Та дуже нечасто бувало, щоб цим доказам зразу повірено. Звичайно товариші починали запевняти нового гостя, що він бреше і... в результаті нам знову доводилося затуляти вуха, бо трудно було видержати нервам знову такі саме дикі крики, як і попереду...

Я пригадую одного рештанта, який, плачучи, жалівся мені, що йому ніхто не хоче вірити, що він злодій, бо кажуть, що він занадто боязький, як на злодія. Його бито цілий тиждень, хоча він уперто росказував фантастичну історію про якусь крадену корову.

Але це виняток. Звичайно неймовірні товариші тієї ж ночі згожувалися признати за гостем право на почесне назвище і тоді всі вкупі сідали грати в карти, бо до цього часу вже всі прокидалися. Грали завжди в одну, дуже популярну між „уголовними“ гру. Той, хто програв, мусив лізти під піл і звідти сто, чи скільки там разів гавкнути по собачому...

Чуючи це гавкання ми, бувало, спочатку заспокоювалися, думаючи, що вже скінчилися хоч на цю ніч усі дикі сцени. Але даремно. Вони грали з занадто великим запалом, щоб не посваритися... А варто було їм засваритися хоч трохи, як на світ божий з'являлися ножі... Це вже було щось невимовне. Всі кричали, ранили один одного і знову кричали, аж поки поліція шаблями розборонялa їх... Так було що-ночі... І щастя наше, коли за всю ніч приводжено тільки одного „уголовного“; але звичайно їх бувало більше, і кожен неодмінно повинен був пройти всі митарства. Потім ми трохи звикли до цих сцен, коли до їх взагалі можно було звикнути, але першу ніч були близькі до божевілля... Ми переставали розуміти, де ми, що робиться навколо нас; хотілось і самим кричати так саме дико, так саме безнадійно, хотілось битися головою об стіну, щоб не чути того страшного внутрішнього болю, що вогнем палив мозок...

Годин у шість усе затихало; сібірка змучена, знеможена спала важким, хворобливим сном...

. . . . . .

У вікні ще тільки починало сіріти, як двері з грюкотом одчинилися і в камеру ввійшов новий городовий, не звертачи ні найменчої уваги на те, що ми лежали роздягнені. Це був старий дід з довгою сивою бородою і надзвичайно злими чорними очима.

Він грубо крикнув:

— Ей ти, одягайсь, до вітру!

Повторивши кілька разів цей наказ, зупинився тут же в камері біля стінки, дожидаючися, поки ми його виконаємо. Багато треба було потратити й часу й енергії, щоб примусити городового вийти... Як ми нарешті повдягалися ще на-пів-сонні, мало навіть розуміючи, чого від нас хоче наш старий цербер—нас зустрів новий сюрприз: городовий найспокійнішим тоном зауважив, що ми занадто довго вставали, через те проминули свою чергу, і що він нас тепер не випустить. Довелося щось годин до дванадцяти стукати в двері, поки нарешті нас виведено. Двір участковий скидався на маленьку коробочку і через увесь стояли лавою городові та „конвой"—артилеристи. Нам довелося пройти „сквозь строй". З усіх боків сипалися на нашу адресу цінічні жарти, якийсь салдат кинувся одну з нас обнімати, другий цмокнув губами у мене над самим ухом... А з під землі, з вікон уголовних камер, чути було спочуваючий сміх та не менше цінічні компліменти...

Голова крутилась од свіжого повітря, срібний блискучий сніг вабив очі, а почуття своєї несили перед знущанням залізними кліщами здавлювало горло... Здавалося, що ми вже цілий рік не дихали свіжим повітрям, тим лагідним повітрям, що вливало нове життя в груди... Та не вважаючи на це, хотілося швидче вернутися в душну атмосферу смердючої камери, аби не почувати цієї тяжкої несили.

Часи були гарячі, що дня можно було ждати якогось вибуху... Ми мучилися тим, що не знаємо нічого „з волі", і я зважилася звернутися до одного городового, що мав досить добродушне обличча.

— Що чути в городі?

— „Смотр" був,—відповів він, злорадно всміхаючися.

— Який?

— Дивилися, чи „шашки" та „штики" нагострені.

— Нащо?

— На вас та на таких як ви!

Він усміхався тріумфуючи, силкуючися вгадати, яке враження зробила його відповідь на мене...

Мені зоставалося тільки замовкнути, а погляд несамохіть звернувся до важких залізних воріт на вулицю, що видко було в кінці двору. Вони були одімкнені, але їх загорожувала ця юрба темних людей, готових зустрінути шаблями кожен наш ступінь на дорозі до волі...

За хвилину ми вже знову сиділи на „нарах" і дивилися тупим поглядом просто проти себе в чорну закурену стіну. Усіх нас забрано на підставі 21-го артикулу, се б то без ніякого конкретного злочину. Це було найгірше. Ми знали, що нас не судитимуть, бо нема за що, а просто держатимуть адміністративно стільки, скільки схочуть. І в перспективі малювала уява місяці за місяцями в цьому безпросвітному льоху... Цілі місяці терпіти знущання, цілі місяці слухати що-ночі крики катованих людей... А так напевне буде, бо тюрма вже повна і нас туди не повезуть. Безнадійні картини з'являлися одна за одною і холодили мозок своєю безнадійністю, а думки концентрувалися навколо одного, єдиного, здавалося, в цей час бажання: в тюрму!

В камері панувала напружена тиша... Коли це відразу простітутка злісно прошепотіла:

— У... політика! У мене он усі світлиці килимами вистелені, повні шахви суконь шовкових, а воно може місяць обіду в вічі не бачило, а теж „куражиться"... Політика!... наче й справді герой!...

І вона говорила далі з якоюсь невимовною злістю людини, яка лежить і почуває, що їй уже ніколи не судилося підвестися і стати поруч з иншими людьми. Тим часом злодійка Оля підійшла до дверей і почала з усієї сили гуркати кулаками, кричучи:

— Хатитъ на слабоду!... Хатитъ на слабоду!...

Гуркання відгукувалося молотками в голові, але ми мовчали, силкуючися не подавати ніяких приводів до конфлікту. До того ж усі були певні, що скоро їй це надокучить і вона замовкне.

Потім ми довідалися, що їй ця процедура ніколи не докучала, і вона, з малими павзами, простоювала зранку до вечера біля дверей. Коли впевнялася нарешті, що на волю її все одно не пустять, тоді починала кричати:

— Хатитъ къ мировому судьѣ!... Хатитъ къ мировому судьѣ!...

І все так саме монотонно, стукаючи кулаками.

Сьогодня вона рано втомилася, але доля немилосердна була до нас. Зараз же до дверей підійшла друга і крикнула:

— Гришка!

Голос луною розійшовся по коридору, і з другого кінця почулася відповідь:

— Чого?

— Ехъ любезный ты мой, отведемъ, голубчикъ, душу,— тоска!...

І вони почали „отводить душу“... Це була закохана пара, і від її розмов нам довелося сховати голову під подушки. Мені не траплялося ніколи чути нічого більше цінічного, як ті компліменти, які говорили вони одне одному і які грали в їх роль ласкавих слів, що ними голублять один одного закохані! Це було щось таке дике, що заставляло серце болем стискатися за людину...

На дворі смеркалося і якийсь гнітючий настрій опанував сібірку. Думки про те, що робиться на волі, вогняним кільцем здавлювали голову. Половину життя кожен з нас ладен був віддати, аби тільки знати, що там робиться, хто перемагає,—світ чи темрява.

Стіни давили, хотілося почути людського голосу...

Я підійшла до „волчка“. Як раз навпроти стояв наш „дѣдушка“, так звали всі сібірчане старого вартового... Він стояв і дивився пильно на мене своїми завжди злими очима.

— Чого ви такі злі?—спитала я несамохіть, бо занадто вже не гармоніював цей вираз, повний зненависти до всих людей, з моїми мріями про радісну волю...

— Я не злий,—відповів він лаконично, похмуро,—а ти поменьше разсуждай, а то знаєш куди попадеш?!...

Я відповіла сміхом і розмова почалося. Виявилося, що він колись служив „пòдъ началомъ“, у Трепова, як той був ще невеликим

поліцейським, і дивився на свого колишнього прінціпала не то з повагою, а з чимсь близьким до пієтизму.

Я не суперечила, але нагадала йому класічний вираз: „патронов не жалѣть“...

— А это дѣло комерческое: патроны обмѣнять нужно было,— байдужно відповів наш вартовий.

Мене наче громом ударило. Було б зрозуміло, коли б він з злістю відповів, що так і треба „крамольникам“, але віднестися до цього факту, як до „комерческої“ справи...

Тільки тепер я догадалася, через віщо всі стіни нашої камери списано було всякими бажаннями на адресу „дѣдушки“, бажаннями не дуже добрими...

Він зрозумів мабуть вираз моєї фізіономії, бо мовчки одійшов від нашої камери.

Одна з товаришок підійшла до дверей і покликала:

— Дѣдушка!

Він мовчав.

Вона покликала ще раз,—відповідь та сама. Вона почала кричати, гадаючи, що він десь далеко.

— Кричи - кричи! — пробурчав „дѣдушка“ найбайдужнішим тоном.

Видимо він просто не бажав підходити, а як товаришка почала з усієї сили стукати кулаками в двері, сердито закричав:

— Выходить нельзя!

— А коли „надобность“ єсть,—не менш енергічно відповіла товаришка участковим жаргоном.—Я требую!

— На это никакихъ требованій быть не можеть, да и надобностей такихъ у насъ не полагается.

Ми всі засміялися. А як росержена товаришка почала далі з ним сперечатися, він одійшов на бік, пробубонівши своїм попереднім байдужним тоном:

— Говори-говори!

Такі історії були що-дня. Нас випускали всього двічі на день усіх укупі і потім уже хоч світ хай валиться—одна класічна відповідь: „не полагается!“

Нас віддано було „в полное и безраздѣльное владѣніе“ нашому найближчому „начальству“—городовим, темним, диким

бурбонам, що знущалися з нас, як тільки сами знали. Навіть „надзиратель“ не „соблаговолялъ“ до нас являтися, хоч ми щодня передавали йому кілька листів з проханнями прийти, а також дозволити, щоб нас випущено з камери. Звичайно і раніше, як ми довідалися, і потім він на ці прохання зовсім не зважав, але сьогодня певне якась добра муха його вкусила.

Одна з товаришок уже лягла спати, коли ми почули рапорт вартового, і до камери ввійшло начальство.

Почали говорити до його про те, на що ми його покликали. Товаришка, що вже лежала роздягнена на полу, дужче натягла ковдру, щоб краще закритися.

— Не безпокойтесь: не соблазните, — іронично - погордливо кинув на її адресу надзиратель.

Ми не сподівались такої некультурности, але все ж говорили далі, силкуючися ігнорувати цю дику грубість. „Околодок“ нетерпляче слухав. Видко було, що тема розмови його тільки дратувала і він нарешті не видержав. Як раз посеред розмови, коли товаришка гаряче доводила, що городові не мають права так з нами поводитися, як досі, що мусить же старше начальство їх у цьому напрямі контролювати,—він крикнув:—Я не понимаю, чего вы отъ меня хотите: у меня есть жена и вы мнѣ не нужны...

Грюкнули двері і ми знову зостались сами.

Надходила ніч, якої ми всі ждали нетерпляче, хоч і з деяким страхом. Ще звечера „уголовні“ сповістили нас, що вони думають цієї ночі тікати і підмовляли нас зробити те саме. Вони обіцяли відімкнути всі камери, але за це вимагали від нас цілковитої конспірації.

— Коли хоч одна людина про це довідається,—ні одногоз вас живого не зостанеться!

Нас, політичних, було 40 чоловіка, але ми знали, що „уголовні“ виконають свою обіцянку, коли не тепер, то може через кільки років, але виконають. В цьому вони надзвичайно солідарні. Бували випадки, що вони присуджували когось на смерть. Коли вбити зараз було неможливо, а присудженого перевожено до другої тюрми, або засилано кудись до Сібіру,—вони сповіщали всі тюрми, через які йому доводилося проходити з етапом, і де небудь присуд таки виконувався.

Звичайно, що не страх заставляв нас мовчати, але було в усьому цьому плані і дещо таке, що заставляло нас відноситися до його негативно.

Уголовні мали тікати, відімкнувши двері в своїй камері. „Волчки" були великі і просунувши в таке віконечко з середини камери руку лехко було відімкнути замок. Струмент на це їм передано з волі. Але двері з коридору було замкнено і коло їх сидів вартовий. Вночі вартував звичайно наш не дуже розумний, але добрий Митька. Відразу він нам сподобався, а пізніше ми побачили, що він дійсно єдиний з усіх городових, з яким можна було по людському говорити. Ми силкувалися вияснити йому, хто ми, за що сидимо в цьому льоху, силкувалися з'ясувати йому велике значіння боротьби за право вільного життя... Тяжко було з ним говорити, бо природнього розуму мав дуже мало, але вкінці він таки зрозумів головне і... згодом кинув поліцейську службу.

Але поки він ще був тут і його й хотіли зарізати втікачі, щоб він не наробив ґвалту. Нас усіх це страшенно обурювало, але пособити ми не могли. Зоставалося ждати. Ні один політичний не згодився тікати, бо нікому не хотілося купувати волю життям невинної людини.

Ніч почалася як звичайно криками п'яних, бійкою, знущанням, але до 3-ї години все стихло. В коридорі теж було тихо,— це значило, що Митька спав, сидячи біля дверей. Лампочка чаділа, освічуючи купу тіл на полу, вохку підлогу, „парашу",— всі атрібути участкового льоху. Ми всі лежали тихо, не дихаючи, прислухаючися до того, що робиться в коридорі. Ні одна камера не спала, але всюди панувала надзвичайна тиша.

Митька щось пробубонів крізь сон. Усі здрігнулися, але даремно: тиша знов запанувала.

Минуло ще чверть години. Сили не ставало ждати...

Коли це відразу якийсь дивний згук... Ще хвилина, і виразно чути, як відмикається замок... Митька тихо спав... Зненацька щось тріснуло... Струмент поламався, а з ним зникли і всі надії на волю...

Митька схопився. Зчинився свист, крик. Прибігли городові, надзиратель. Зроблено трус в уголовній камері,—знайдено всякий струмент, ножі. Почалося щось надзвичайне. Що-ночі потім

нам доводилося бути свідками бійки, але такого катування ніколи не було, таких нелюдських криків ми вже ні разу не чули.

Ми всі сиділи, забившися по куточках, затуливши вуха, міцно заплющивши очі. Спина інстинктово згиналася. Неначе то нас бито, а не когось иншого там далеко, через три камери...

Ми чули раніше про те, як катують по участках: ніби кладуть на груди дошки і зверху б'ють пудовими гирями. Ні одного синячка не зостається на тілі, а в середині все відбито. І тепер нам уявлялася така саме дика сцена. Як живі стояли перед очима з'язані люде, яких тихо, методично, не поспішаючися вбивали инші... чи люде?..

Одна з нас не видержала. Вона мала дуже хворе серце. Страшна ніч зробила своє,— почався страшенний припадок. Вона билася в конвульсіях, хрипіла, задихалася. Ми вимагали лікаря, але надзиратель так замилувався „подвигами" своїх підвладних, що не звертав на нас ні найменчої уваги. Як він нарешті підійшов до камери—наша Соня лежала вже мовчки, як мертва, не дихаючи. Вона вся посиніла, і ми даремно метушилися, силкуючися її оживити. „Околодок" недбало скинув на неї оком і процідив крізь зуби:

— Притворяется...

Злість давила нас. Ми з усієї сили били руками й ногами в двері, кричали щось, сами того не розуміючи і в той же час так безмірно виразно почували несилу.

„Начальство" мабуть побачило, що не переливки, бо „околодок", що спочатку кричав щось про те, що він звелить салдатам нас розстріляти, відразу знизив тона і згодився викликати лікаря.

За кілька часу приїхала „скора поміч". Лікарь, як виявилося потім, не був до нас прихильний, але слаба була в такому стані, що він категорічно почав вимагати, щоб віддано її в лікарню. Тут же в участку їй дано вдихати кислород, а потім забрано до лікарні.

На дворі вже світало, як її повезено. Ми всі їй заздрили. Кожна з нас згодилася бу ту хвилину занедужати, аби вирватися з цього льоху, хоч не на волю, хоч до иншої тюрми, аби звідси. Щоб доїхати до тюрми, чи до лікарні, треба було переїхати увесь город, той город, який здавався нам тепер недосяжним

раєм, далекою мрією, викоханою нашими змученими, скатованими знущанням душами. Хоч на одну хвилину можно було б злитися з життям, з тим справжнім життям-боротьбою, що кипить тепер усюди, по за цими гнітючими, важкими стінами. Фантазія несамохіть малювала сцени палкої діяльности, вільного життя, а над нами висли похмурі брудні стіни огидного тюремного льоху...

Мовчали ми...

А в душі у всіх зростало могуче, непереможне бажання віддати все за для того, щоб не було ціх стін, щоб ми були останні, яких вони гнітили...

Н. Гаєнко.

З оповіданнів Анатоля Франса.

I. РІКЕ.

Як прийшов визначений день, пан Бержере з своєю сестрою та дочкою залишали старий обідраний будинок на Сенській улиці, щоб оселитись у новому помешканні на улиці Вожірар. Так сказала Зоя і судила доля. В ті довгі години, як виносились, Рікѐ тинявся сумний по спустілих покоях. Його найдорожчі звички були поламані. Невідомі люде, погано вдягнені, лаючі й суворі турбували йому спокій і приходили навіть у кухню наступати ногами на його тарілку з місивом і мисочку з свіжою водою. Всі стільці від його забірали, як тільки він умощувався на якому, і килими вихоплювано раптом з-під його бідолашного задка, який у власній господі вже не знав куди притулитись.

Мусимо сказати на його похвалу, що спочатку він був силкувався змагатися. Як виносили умивальник, він гавкав несамовито на ворога. Але на його поклик ніхто не прийшов. Він не почув себе підбадьореним, а навіть з певністю був переможений. Панна Зоя непривітно сказала йому: „Мовчи бо!“ А панна Поліна додала: „Чудний ти, Рікѐ!“

Зрікаючись на далі перестерегати даремно і боротися самому за спільне добро, він мовчки тужив над спустошенням дому і даремно шукав то в одній, то в другій світлиці хоч трохи спокою. Коли перевізники добувались у ту хату, де він був притулився, він з обережности ховався під стіл або під комоду, які ще зоставались. Але ця обережність була йому більш на шкоду, ніж на користь, бо зараз же мебель починала хитатись над ним, підіймалась угору, знову падала з грюком, погрожуючи його задавити. Він тікав понурий і з наїженою шерстю і шукав иншого захисту, який був не більш певний, ніж перший.

І ці невигоди, ця небезпечність навіть, були дрібницею перед тією мукою, що терпіло його серце. В йому,—як то кажуть,—був найбільше вражений моральний бік.

Хатні меблі здавались йому не мертвими речами, але живими й прихильними істотами, добрими геніями, і їх вихід віщував люті нещастя. Блюда, цукерниці, сковорідки й мідниці,—всі божества кухонні; крісла, килими, подушки,—всі ті фетіші домові, лари й хатні божки,—йшли собі геть. Він не сподівався, щоб такий великий розор можна були колись полагодити, і мав від того стільки смутку, скільки могла містити його маленька душа.

На щастя, вона була подібна до людської душі, її легко можна було розважити і вона хутко забувала всяке лихо.

Тим часом як перевізники десь довгенько промочували собі горло, а стара Ангеліка розворушувала мітлою стародавній пил на помості, Рікѐ чув носом мишачий дух, придивлявся як тікає павук, і його легка думка розбивалась. Але незабаром він знову вдавався в журбу.

В день від'їзду, бачивши, що справа йде на гірше що години, він утратив надію. Особливо зловісним йому здалось, що білизну запаковано в темні скриньки. Поліна, весело поспішаючись, складала свої сукні в скриню. Він одвернувсь од неї, як неначе б вона чинила щось погане. І притулившись до стіни він думав: „От що найгірше! Це вже край усьому!" І може гадаючи, що речі не істнують, коли він їх не бачить, а може тільки уникаючи від тяжкої картини, він силкувався не дивитися в той бік, де була Поліна. Випадком трапилось, що ходячи сюди й туди, вона побачила Рікѐ. Його постава була сумна. Ій вона здалась кумедною і вона зареготалась. Сміючись вона стала його кликати: „Рікѐ! ходи сюди!" Але він не рушився з свого кутка і не повернув голови. Не те в його було на серці, щоб лащитись до своєї молоденької пані, і якимсь таємним інстинктом, через якесь прочуття він боявся зблизитись до росчинено пакунку. Вона покликала його кілька разів.

І як він не відповідав, то вона його взяла й підняла на руках. „Які ми бідненькі!—сказала вона йому,—які жалібненькі!" Її тон був іроничний. Рікѐ не розумів іронії. Він лежав на руках у Поліни безвладний і похмурий і вдав, що нічого не бачить і не чує. „Рікѐ, поглянь на мене!" Вона тричі вдавалася з цим проханням і всі три рази даремно. А тоді вдаючи, що тяжко росердилась: „Пропади ж ти, дурна звірино!" і кинула його в скриню та й зачинила над ним віко. В цю хвилину її

покликала тітка, вона вийшла з хати, покинувши Рікѐ в скрині.

Він там дознавав великого неспокою. Він був за тисячу миль від тієї гадки, що його вкинуто в цю скриню так тільки, жартуючи, ради пустощів. Вважаючи своє становище вже досить прикрим, він дбав про те, щоб не погіршити його ще через необачність. І він лежав кілька хвилин нерухомо, затаївши духа. Далі він погадав, що було б корисно розвідати свою темну в'язницю. Він помацав лапками спідниці й сорочки, на які його, такого нещасного, кинуто і шукав якого небудь виходу, щоб вилізти з цього страшного місця. Він працював над тим уже хвилин зо̀ дві або зо̀ три, коли це пан Бержере, лагодячися вийти з дому, покликав його.

— Іди сюди, Рікѐ, йди! Маємо піти в прохідку по набережжу. Це справжній куток слави. Там збудовано вокзал страшенно незграбний і препоганий. Будівництво—вже втрачена умілість. Роскидають дім, що стоїть на розі улиці Бак і має добрий вигляд. Натомісць поставлять певно якусь нікчемну будівлю. Хочби принаймні наші архитекти не запроважували на набережжу Орсей свого поганського стилю, що його страшенні зразки вони дали на розі улиці Вашінгтона, на в'їзді до Єлисейського Поля. Це справжній край слави, але будівництво дуже підупало від часів Габріеля і Луї. Де ж собачка?... Ріке! Ріке!...

Голос пана Бержере дуже підбадьорив Ріке. Він відповідав йому дряпанням своїх лап, якими скріб несамовито об дерев'яну стінку.

— Де собака?—спитав пан Бержере в Поліни, що верталася з купою білизни.

— Тату, він у скрині.

— Як це він опинився в скрині і чому він там?

— Тому, що був дурний,—відповіла Поліна.

Пан Бержере визволив свого приятеля. Ріке пішов за ним до передпокою, махаючи хвостом. Далі йому перейшла по голові думка. Він вернувся до покоїв, підбіг до Полини, зіп'явся на її спідницю. І тільки поцілувавши її похопливо, на знак побожного кохання, він наздогнав свого пана на сходах. Йому здавалось, що він не був би обачний і побожний, коли б не віддав цих

ознак любови тій особі, якої могутність укинула його в глибоку скриню.

На улиці пан Бержере і його собачка мали перед собою смутне видовище хатніх меблів порозставлюваних на тротуарі. Тим часом як перевізники пішли собі промочити горло до сусіднього шинкаря, панни Зої шахва з дзеркалом відбивала в своєму склі низку прохожих: робітників, школярів з артистичної школи, дівчат, крамарів, бендюги, фіякри, підводи, аптекарську крамницю з її склянками та Ескулаповими зміями. У його рямцях усміхався пан Бержере батько, що стояв спершись на стовп з лагідним і делікатно-блідим видом і з пущеним по вітру волоссям. Пан Бержере глянув на батька з теплим пошануванням і одвів його від стовпа. Він одставив теж далі від небезпечности Зоїн маленький столик, який наче був засоромлений, що опинився на улиці.

Тим часом Ріке погладив лапками ноги свого пана, підвів на його свої гарні смутні очі, і його погляд казав:

— Ти, колись такий багатий і могутний—невже ти став убогий? Невже ти став безсилий, о мій пане? Ти дозволяєш людям, убраним у гидке дрантя, захопити твій салон, твою світлицю до спання, твій їдальний покій, накинутись на твої меблі і витягти їх на двір, витягти на сходи твоє глибоке крісло, твоє й моє крісло, крісло в якому ми спочивали що-вечора, а дуже часто й уранці, один побіч одного.

Я чув, як стогнало в руках погано вдягнених людей це крісло, яке есть великий фетіш і прихильний дух. Ти не змагався з напасниками. Як що вже ти не маєш жадного генія з тих, що їх було повно в твоїй хаті, як що ти втратив навіть ті маленькі божества, що взував уранці встаючи з ліжка, ті пантофлі, що я кусав жартуючи, як що ти вже вбогий і мізерний, о мій пане, то що ж зо мною буде?"

II. ДУМКИ РІКЕ.

I.

Люде, звіри, каміння, зближаючися, стають більші, а як вони опиняться на мені, то роблються величезні. А я ні. Я зостаюся такий саме великий, де б я не був.

II.

Коли пан подає мені під стіл їжу, яку має понести в свого рота, то це на те, щоб мене спокусити й покарати, як що я впаду в спокусу.

III.

Собаки мають чудовий дух.

IV.

Мій хазяїн гріє мене, як я лежу за його спиною на кріслі. Це походить від того, що він бог. Перед комінком є теж тепла помостина. Ця помостина божествѣнна.

V.

Я говорю, коли схочу. З рота мого пана теж виходять згуки, що мають тямок. Але в їх цього тямку далеко менше, ніж у тих, що я вимовляю своїм голосом. У моїх устах усе має свій тямок. У панових є багато зайвих згуків. Тяжко, а неминуче треба вгадувати панську думку.

VI.

Їсти добре. Їззісти ще краще. Бо ворог, що на вас чигає, щоб ухопити вашу їжу, прудкий і лукавий.

VII.

Все йде й минає одно по одному. Один я зостаюсь.

VIII.

Я завжди є осередком усього, а люде, звіри, та й неживі речі шикуються круг мене, ворожі або ж прихильні.

IX.

У сні можна бачити людей, собак, будинки, дерева, приємні постаті й страшні постаті. А як прокинешся, ті постаті зникають.

X.

Міркування. Я люблю свого пана Бержерѐ, бо він могутний і страшний.

XI.

Вчинок, за який поб'ють—є вчинок лихий. Вчинок, за який полащуть і нагодують,—добрий учинок.

XII.

Як спаде ніч, ворожі сили сновигають круг будинку. Я гавкаю, щоб подати звістку панові та щоб він їх прогнав.

XIII.

Гимн. О мій пане Бержере, боже різанини, я тебе кохаю. Грізний, хвала тобі! Хвала тобі, прихильний! Я плазую біля твоїх ніг, я лижу тобі руки. Ти вельми великий і вельми гарний, як жереш перед поставленим столом щедрі м'ясива. Ти вельми великий і вельми гарний, як змушуючи вискочити вогонь з тоненької скіпочки дерева, переміняєш ніч на день. Зостав мене в домі твоєму переважно перед кожною иншою собакою. А ти, куховарко Ангеліко, вельми добре й вельми велике божество, я тебе боюсь і поважаю, щоб ти мені давала багато їсти.

XIV.

Собака, що не має побожности до людей і зневажає божків, зібраних у пановім домі, живе безпритульним і мізерним життям.

XV.

Якось дірчавий цебер, повний води, переходячи через салон, змочив навощений поміст. Гадаю, що той неохайний цебер дістав хлосту.

XVI.

Люде виявляють чудодійну силу відчиняти всі двері. Я можу відчиняти сам тільки деякі. Двері—то великі божки, що не охоче слухаються собак.

XVII.

Життя собаче повне небезпеки. І щоб утекти від лиха, треба пильнувати кожної години: як їси і навіть як спиш.

XVIII.

Ніколи не вгадаєш, чи добре поводишся супроти людей. Треба їх кохати, не домагаючися їх зрозуміти. Їх мудрість-таємниця.

XIX.

Поклик. О Страху, величний і рідний Страху, святий і спасенний Страху, увійди в мене, сповни мене в небезпеці, щоб я втік від того, що має мені пошкодити, та щоб я не кинувся на ворога й не потерпів від своєї необачности!

XX.

Єсть вози, що їх тягнуть коні вулицями. Вони грізні. Є теж вози, що йдуть сами собою й свистять страшенно. Ті вози також повні ворогування. Люде, одягнені в дрантя, гідні зневаги, так саме й ті, що носять на голові кошики, або качають кухви. Я не люблю дітей, що ховаючись жартом, та тікаючи одно від одного, гасають і підіймають галас на вулиці. Світ повен речей ворожих і страшних.

III. НЕПІДКУПНІ СУДДІ.

— Я бачив,—сказав Жан Марто,—непідкупних суддів. Я їх бачив на малюнку. Я був переїхав у Бельгію, щоб утекти від одного цікавого адміністратора, який конче хотів бачити мене в анархичній змові. Я не знав своїх товаришів злочинства, а товариші не знали мене. Але тому адміністраторові це не завдавало клопоту. Ніщо його не збивало з пантелику. Ніщо його не навчало, а він завсігди навчав. Його манія здалась мені страшна і я перейшов у Бельгію й зупинився в Анвері, де й став за хлопця в бакалійника. Якось у неділю я побачив двох непідкупних суддів на малюнку Мабюза, в музеї. Вони належали до породи вже втра-

ченої. Я хочу сказати, що це мандрівні судді, ті, що чемчекують собі підтюпцем на своїх кониках. Піші жандари, узброєні ратищами й келепами, йдуть за ними на варті. Ці два судді; кудлаті і бородаті, мають, як царі в старих фламанських бібліях, чудну й пишну причіску що разом скидається й на спальний шличок і на діядему. Їх парчева одежа вся в квітках. Старий майстер зумів надати їм вигляд поважности, спокою й лагідности. Їх коні тихі й спокійні, які вони. Про те ці судді мають неоднакову вдачу й неоднакову науку. Це зразу помітно. Один держить у руці папір і показує пальцем на текст. Другий, держучи ліву руку на луці сідла, підняв праву скоріш з прихильністю ніж з повагою. Він, здається, держить між великим і другим пальцем якусь непомітну порошинку. І цей рух його старанної руки показує обережну й тонку думку. Вони непідкупні обидва, але видимо один прихильний до літери, другий до розуму. Спершись на поручата що відділяють їх від публіки, я слухав їх розмову. Перший суддя каже:

— Я стою за те, що написано. Перший закон написано на камині, на знак що він буде до кінця віку.

Другий суддя відповідає:

— Кожний написаний закон є запізнений. Бо рука писаря нешвидка, а розум людський прудкий і доля їх мінлива.

І двоє старих вели далі свою повчаючу розмову:

Перший суддя. Закон є сталий.

Другий суддя. Ні в яку хвилину закон не стоїть на місці.

Перший суддя. Походячи від Бога, він нерухомий.

Другий суддя. Природний витвір громадянського життя, він залежить від змінних умов цього життя.

Перший суддя. Він є воля божа, яка не відміняється.

Другий суддя. Він є воля людей, яка міниться що-хвилини.

Перший суддя. Він настав раніш, ніж людина, і вищий за неї.

Другий суддя. Він від людей, малосилий, як і вони, і так, як вони, може поліпшатись.

Перший суддя. Суддя, розгорни свою книжку й прочитай, що там написано. Бо то продиктував Бог тим, хто вірить у

його: „тако глагола отцям нашим Аврааму и сімени його во віки".

Другий суддя. Те, що написали мертві, зітруть живі, бо коли б не так, то воля тих, кого вже немає, тяжила б на тих, хто ще живе, і мертві були б живіші, а живі були б мертвими.

Перший суддя. Законам, що диктували мертві, повинні підлягати живі. Мертві й живі одночасні перед Богом. Моїсей і Кир, Цезарь, Юстиніян і імператор німецький правлять нами досі. Бо ми їх сучасники перед Вічним.

Другий суддя. Живі повинні додержувати закони живих. Зороастр і Нума Помпілій у тому, щоб навчити нас, що можна нам робити, а що заборонено, не варті поганенького шевця.

Перший суддя. Перші закони виявила нам безкрайна Мудрість закон о стільки є кращий, о скільки він ближчий до цього джерела.

Другий суддя. Хиба ви не бачите, що складаються що дня нові закони і що конституції й статути ріжняться відповідно часам і країнам?

Перший суддя. Нові закони виходять із старих. Це молоді паростки того самого дерева, які годує той самий сік.

Другий суддя. Старе дерево законів виціжує гіркий сік. Його раз-у-раз рубають.

Перший. Судді нема що дошукуватись, чи закони справедливі, бо вони не можуть бути иншими. Він тільки мусить справедливо їх уживати.

Другий суддя. Ми повинні дошукуватися, чи той закон, що ми вживаємо є справедливий, чи несправедливий, бо коли ми визнаємо його несправедливим, то можемо внести якесь пом'якшення, прикладаючи його до життя.

Перший суддя. Критика законів не міститься разом з тією повагою, що ми повинні до їх мати.

Другий суддя.—Коли ми не бачитимем їхньої суворости, то як ми могтимем її пом'якшити?

Перший суддя. Ми судді, а не законодавці й філософи.

Другий суддя. Ми люде.

Перший суддя. Людина не могла б судити людину. Суддя, судячи, перестає бути людиною. Він стає божественним. Він і не відчуває вже ні радощів, ні смутку.

Другий суддя. Справедливість без прихильности є найгірша несправедливість.

Перший суддя. Досить справедливости, коли додержано букву закону.

Другий суддя. Коли вона не одухотворена, —вона безглузда.

Перший суддя. Підвалина законів свята, і наслідки, що з неї виходять, навіть найдрібніші, теж святі. Але коли б закон і не походив від людини, то й тоді його треба прикладати по букві, бо буква—річ певна, а розум хитається.

Другий суддя. Закон походить увесь від людини, він уродився тупим і лютим у малосилих початках людського розуму. Але хоч би й мав він божественну істоту, то треба йти за його розумом, а не за буквою, бо буква мертва, а розум живий.

Скінчивши таку розмову, два непідкупні судді злізли з коней і разом із своєю вартою пішли собі до Трибуналу, де кожний з їх мав виконувати свій обов'язок. Їхні коні, прив'язані до стовпа під гіллястим в'язом, стали проміж себе розмовляти. Кінь першого судді перший почав говорити:

— Як земля буде належати коням (а вона їм належатиме неминуче колись, бо коняка є видимо остання мета і крайній замір твòрива), як земля буде належати коням і як ми будемо вільні робити як схочемо, ми житимем під законами, як і люде і ми матимемо втіху садовити до тюрми, вішати й колесувати таких, як ми. Ми будемо моральними істотами. Це можна буде пізнати по тюрмах, по шибеницях, дибах, які ми поставили в наших містах. Будуть коні законодавці? Як тобі здається, Руссене?

Руссен, що був коником другого судді, відповів, що він гадає, що коняка є царь створіння і сподівається, що царство її чи рано чи пізно, а прийде.

— Бляньше, як ми вже побудуємо городи,—додав він,—то треба буде, як ти кажеш, позаводити поліцію в городах. Я бажав би, щоб тоді були кінські закони, себ то прихильні до коней, на щастя коням.

— Як ти це розумієш, Руссене?—спитав Бляньше.

— Я розумію як треба. Я вимагаю, щоб закон забезпечував кожному пайку вівса і місце в стайні і щоб кожному було дозв

волено кохатись, як схоче в протязі певного сезону. Бо на все є свій час. Наостанку я хочу, щоб кінські закони були згідні з природою.

— Сподіваюся,—відповів Бляньше,—що наші законодавці матимуть більш високі думки, ніж ти. Вони складуть закони під надихом найвищої коняки, що створила всіх коней. Вона є безмежно добра, бо безмежно могутна. Могучість і добрість—її прикмети. Вона призначила свої створіння терпіти уздечку, тягти оброть, відчувати остроги й здихати під батогом. Ти кажеш, товаришу, про кохання: вона схотіла, щоб багато огирів стало кіньми. Це її наказ. Закони повинні піддержувати цей чудовий наказ.

— А чи певний ти, друже,—спитав Руссен,— що ці лиха йдуть від найвищої коняки, що нас сотворила, а не від людини тільки, її нижчого створіння?

— Люде—слуги і янголи найвищої коняки,—відказав Бляньше.— Її воля явна в усьому, що стається. Вона добра. Коли ж вона бажає нам лиха, то значить лихо є добро. Отож треба, щоб закон робив нам лихо, тоді він буде добрий. І в царстві конячому нас будуть гнітити й мучити всяким способом: едиктами, декретами, постановами, присудами й наказами щоб догодити найвищій коняці.

— Мабуть, Руссене,—додав Бляньше,—мабуть у тебе осляча голова, що ти не розумієш того, що коняка родиться на світ щоб терпіти, що коли вона не терпить, то йде проти своєї мети і що найвища коняка одвертається від щасливих коней.

Поперекладав **В. Самійленко.**

Українська школа в Галичині.

Ідеалом нації, як громадської одиниці, являється такий політичний лад, у якому вона могла б сама, самостійно й незалежно від кого иншого, заспокоювати всі свої потреби. Що до *форми,* сей ідеал був би досягнений політичною незалежністю нації. Одначе нація в сучасному ладу не творить гармонійної громадської одиниці, серед неї йде повсякчасна боротьба окремих громадських класів, і ми бачимо, що й при політичній незалежности нації не вона власне заспокоює всі свої потреби, але заспокоюють їх, відповідно до своїх інтересів, багаті, пануючі класи нації, накидаючи свою волю всім членам нації. І тому, що до *змісту,* сей ідеал буде досягнений аж тоді, коли всі члени нації будуть *рівні проміж себе й однаково вільні.*

Для багатьох націй сей ідеал, що до *форми* став уже дійсністю, але для вкраїнської нації він і являється тільки ідеалом. Українська нація, навіть у формальному значінню, не заправляє сама своїми ділами, бо порядкують ними ті, що панують над нею. А що держави, під яких пануванням живе вкраїнська нація, се найреакційніші сучасні держави, то й те порядкування наскрізь реакційне, вороже робочому народові.

З оцього загального становища вкраїнської нації, як громадської одиниці, випливає й становище вкраїнської школи в Галичині. Сполучення вкраїнських і польських земель, які підчас поділу Польщі припали австрійській державі, в одну адміністраційну країну, яка й називається Галичиною; політичний лад Австрії, який не тільки в перед-конституційній добі, але й у конституційній ері дає політичну перевагу багатим класам громадянства, через що в Галичині політична власть перейшла в руки тих, що панували і в польській державі, в руки польської шляхти; в кінці надання Галичині в рямах того політичного ладу доволі широкої автономії, через що польська шляхта добула змогу порядку-

вати країною, не зважаючи на центральний уряд—все те довело вкраїнську націю в Галичині до такого стану, що вона не тільки *лічбою—меншість галицької людности* [1]), значить, навіть при найбільше демократичному ладу не могла б сама заправляти своїми ділами, тільки мусила б піддаватися волі польської більшости, доки Галичина зостанеться автономною одиницею, але також *політична меншість на своїй таки землі,* в східній Галичині [2]).

І тому вкраїнська школа в Галичині, се не самостійна національна інституція, що стоїть під порядкуванням нації, якій має служити, але часть галицької школи, яка стоїть під управою тих, що мають у руках усю власть у Галичині, під управою польської шляхти, і служить тій меті, яку вважає корисною та ж польська шляхта. Тим самим галицька школа, що до *змісту*, ширить між молодим поколінням не ті ідеї будущини, яким у міру зросту своєї свідомости поклоняються де далі все більші маси народу по всім світі, а ті ідеї минулого, в яких кохаються багаті класи по всім світі, а тим більше польська шляхта. Але й що до *форми,* себ то, що до *національного* характеру, галицька школа не відповідає потребам української нації.

Справді 19-й артикул основних державних законів з 12 грудня 1867 р. постановляє: „Всі народности держави є рівноправні й кожна народність має запоручене право зберігати й розвивати свою народність і мову. З боку держави признається рівноправність усіх мов у школі, уряді й публічнім житті. В краях, заліднених кількома народностями, публічні наукові інституції повинні бути так улажені, щоб не було примусу вивчати иншу краєву мову, а кожна з тих народностей мала б потрібні засоби до просвіти своєю мовою. Значить, кожна нація в австрійській державі повинна б мати свою національну школу від народньої шко-

---

[1]) В 1851 р. українці творили 50,09%, поляки 45.31% галицької людности, значить українці творили більшість і супротив галицької людности взагалі. Але через пів століття, в 1900 р., українці творять уже тільки 42,20%, поляки аж 54,75% галицької людности. Треба пояснити, що до польської національности зачислені офіціяльною статистикою мало не всі евреї, які творять 11,09% галицької людности.

[2]) Наприклад, по проекту нового виборчого закону до австрійського парламенту вкраїнська нація в східній Галичині має вибрати 28 послів, *польська 31 посла.*

ли аж до університету, бо тільки тоді можна мати *всі* потрібні засоби до просвіти *своєю* мовою, не мусячи вчитися иншої краєвої мови, тільки тоді можна як слід зберігати й розвивати свою народність і мову і тільки тоді справді може бути рівноправність усіх мов у школі, уряді й публічнім житті, бо ж до служби в школі й уряді й до діяльности в публічнім житті готує школа. Але закон, се тільки форма, і його значіння залежить од змісту, який вложать у ту форму ті, що видають і виконують закони. А видають і виконують закони сильні світу сього, і вони вкладають у них такий зміст, який відповідає їх інтересам. Таким чином закон про рівноправність усіх народностей австрійської держави істнує настільки, наскільки се подобається австрійському урядові, а він за те, що поляки запомагають його загально-державну політику, всю власть у Галичині віддав польській шляхті, через те й національна рівноправність у Галичині залежить од польської шляхти.

Найвищою краєвою властю над галицькою школою є краєва шкільна рада, заведена р. 1867 і зреорганізована на підставі краєвого закону з 1904 р. На підставі краєвого закону складається вона з членів-урядовців і з членів-делегатів; до перших належать: президент (намістник Галичини), віцепрезідент, референти (тепер три) й краєві інспектори (тепер одинадцять); до останніх: три делегати Краєвого виділу, з яких один мусить бути українець, по одному делегатови п'ятьох краєвих вір, а саме: римо-католицької, греко-католицької, вірмено-католицької, протестанської та єврейської, з яких делегат греко-католицької віри українець, 6 делегатів учительства (3 від вищої, 1 від середньої і 2 від низчої школи), з яких 2 мусять бути вкраїнці, і по одному делегатові од міст Львова і Кракова,—разом 16 членів-делегатів, між ними чотирі вкраїнці. Вже з сього складу краєвої шкільної ради видко, в яких руках доля вкраїнської школи в Галичині: між членами-урядовцями не мусить бути ані одного вкраїнця і тепер між ними є тільки 2 краєві інспектори-вкраїнці, а між членами-делегатами українців тільки четверта часть. Крім того треба взяти на увагу, що урядовцем може бути тільки той українець, який іде під лад властям, а делегатів визначають також краєві власти, значить, не визнають деле-

гатом того, хто їм не подобається [1]).

Таким чином доля вкраїнської школи в Галичині в польських руках. Народня школа стоїть цілком під властю краєвої шкільної ради; середня школа також під її властю, тільки про заложення середньої школи рішає міністерство просвіти; в кінці—вища школа (університет, політехніка) залежать справді безпосередно від міністерства просвіти і до того мають широку автономію, але в галицьких справах на міністерство просвіти має виключний вплив галицький краєвий уряд і польсько шляхетський клуб „Польське коло“ в австрійськім парламенті.

Тепер погляньмо, як під такою опікою виглядає вкраїнська школа. В нашім огляді братимемо числа й инші відомости про сучасний стан школи з офіціяльної публікації: „C. K. Rada szkolna krajowa o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1903—4“ (се найновіше звідомлення краєвої шкільної ради, яке є в руках у громадянства), значить числа в нашім огляді показуватимуть стан школи в 1904 р., а де будуть подані новіші числа, там се буде зазначено. Очевидно, звідомлення кр. шк. ради не дає нам усього того, що треба, щоб дознати докладно стан *української* школи. Я вже сказав, що вкраїнська школа, се часть галицької школи, і краєва шкільна рада, говорячи про галицьку школу, не тільки не зазначує виразно, що в ній польське і що українське, але навпаки, силкується так затерти гряницю між польським і вкраїнським, зливаючи їх в одно галицьке, що просто неможливо взнати правдивий стан української школи.

НАРОДНЯ ШКОЛА.

Народня школа в Галичині *обов'язкова*; всі діти 6—12 літ повинні ходити на науку щоденну, діти 12—15 літ на науку додаткову, а коли батьки без важної причини не посилають дитину до школи, платять кару.

---

[1]) Тепер делегатом від краєвого виділу є др. Омелян Савицький, директор української гімназії в Тернополі, *москвофіл*, від греко-католицької віри о. Омелян Білінський, *полонофіл*, від учительства звісний політичний діяч Олександер Барвінський і проф. др. Кирило Студинський, обидва дуже уміркованих соціяльно-політичних поглядів.

Що до організації, народня школа ділиться на 2 типи: *сільський* і *городський*. До сільського типу зачисляються школи одноклясові, двоклясові, трикласові і чотирекласові; до городського— школи п'ятиклясові, шестиклясові і т. зв. виділові (себто більше як шестиклясові). Такий офіціяльний поділ; але в дійсности чотирекласова школа,—важна тим, що на ній кінчиться пересічна освіта народньої школи і що вона дає підготування, якого треба, щоб перейти в середню школу,—належить уже до шкіл городського типу.

Принявши прінціп, що народня школа обов'язкова, держава прийняла тим самим на себе обов'язок подбати, щоб народня школа була справді в кожній місцьовости, бо тільки тоді можна здійснити сей прінціп у житті. Якже-ж сповняє сей свій обов'язок галицька краєва шкільна рада?

До 1867 р. народньою школою в Галичині заправляли духовні консисторії: українською—греко-католицька, польською—римо-католицька. Забіраючи народню школу під своє порядкування краєва шкільна рада застала в краю 2.348 народніх шкіл: 1.293 українських і 1.055 польських, значить, р. 1867 українських шкіл було на 238 більше, як польських. Якже-ж краєва шкільна рада повела далі їх розвиток?

За 40 літ своєї діяльности не довела вона до того, щоб у кождому селі була школа, щоб обов'язковість народньої просвіти була не тільки прінціпом, але реальним фактом. Усіх громад у Галичині є 6.240; з них на початку шкільного року 1904—5 або мало свою школу або належало до шкільного з'язку з иншою громадою 5.307, решта-ж громад, 933, не мали ніякої школи й ніякої нагоди дати хоч сяку таку просвіту своїм дітям. Таким чином *мусило* зоставатися без ніякої науки мало не 65.000 дітей, 6% усіх дітей у Галичині. З тих громад без школи 496 лежить у східній Галичині, всі вони певне вкраїнські.

Усіх народніх шкіл у Галичині було в 1903—4 р. 4.561, між ними 2.303 польських, 2.231 українських і 27 німецьких. За 40 літ своєї діяльности краєва шкільна рада навіть не подвоїла того числа шкіл, яке застала. Але за те повела розвиток їх так, що польських шкіл прибуло за той час 1.248, українських тільки 938, так що тепер українських шкіл на 72 менче як польських.

З того числа шкіл не всі були діяльні, себто не в усіх була наука; 239 із них були зачинені або через недостачу вчителя (27), або відповідного будинку й учителя (212). Між тими зачиненими школами вкраїнських було 145, польських 94.

І так *діяльних* шкіл було 4.322, між ними 2.209 польських, 2.086 вкраїнських і 27 німецьких, значить між *діяльними* школами вкраїнських уже на 123 менче, як польських.

Що до *пола*, між діяльними школами було 167 хлоп'ячих, 169 дівочих і 3.986 мішаних.

Що до *організації*, число діяльних шкіл роспадається так: однокласових 2824, двокласових 966, трикласових 32, чотирекласових 262, пятикласових 117, шестикласових 54, виділових 67.

Щоб довідатись про національний характер галицької школи, було-б дуже важно знати, скільки в кожній із тих категорій школи є шкіл польських і скільки вкраїнських. Але про се зо звідомлення краєвої шкільної ради не можно дізнатися. Та все таки можемо певне сказати, що вкраїнські школи здебільшого однокласові й далі трикласових не сягають; між чотирекласовими школами вкраїнських есть тільки 6 (при учительських семинаріях, про які пізніше), а зрештою всі чотирекласові й виділові школи виключно польські. Значить, між польськими школами є 1715 одно-до трикласових і 494 від чотирекласових до виділових, між українськими 2080 одно-до чотирекласових і 6 чотирекласових. Коли-ж ми *допустимо*, що школи одно-до трикласові поділені *рівномірно* на польські й українські, то матимем такий рахунок:

Школи	польські	українські
однокласові	1278	1546
двокласові	437	529
трикласові	14	18
чотирекласові	256	6
п'ятикласові	117	—
шестикласові	54	—
виділові	67	—
разом	2223	2099

Оцей рахунок, очевидно, не зовсім добрий. Недобрий він по перше тим, що 27 німецьких шкіл розділює між польські (14) й українські (13) школи, а по-друге тим, що числа одно-до три-

класових шкіл можуть і не відповідати дійсності. Але ріжниця сих викомбінованих і дійсних чисел буде така невелика, що не пошкодить нашій меті. А наша мета, що для неї зробили ми той рахунок,—порахувати, скільки в галицьких народніх школах *класів* польських і скільки вкраїнських. Отже з наведеного рахунку можемо далі злічити (приймаючи виділові школи за семикласові), що *польських класів маємо 4,590, українських 2,682.* Аж тепер стане видно, на скільки галицька народня школа, що до національного характеру, польська, а на скількив країнська.

В тих громадах, де були діяльні школи, число дітей, обов'язаних ходити на *щоденну* науку, було 995,526 (506,692 хлопців і 488,834 дівчат), але ходило до школи тільки 765,383 (395,729 хлопців і 369,654 дівчат), значить, *230,143 дітей не ходило до школи*, ростучи без ніякої науки. На додаткову науку було обов'язаних ходити 229,930 (117,947 хлопців і 111,983 дівчат), але ходило тільки 143,166 (73,040 хлопців і 70,126 дівчат).

Коли порівняти загальне чило дітей, що ходили на науку щоденну й додаткову з загальним числом людности в Галичині, то вийде, що на 1000 чоловіка ходило до школи 120,4 дітей. Сі відносини в окремих шкільних округах дуже неоднакові, вони хитаються між 57,9 і 157,3. Шкільних округ є в Галичині 80: кожен політичний повіт (яких є 78, з них 47 у східній і 31 у західній Галичині) творить одну округу, а крім того міста Львів і Краків творять окремі округи. От же в окремих округах відносини будуть такі:

На 1000 чоловіка ходить до школи дітей.	В шкільних округах Східньої Гал.	Західньої Гал.
57,9—100	14	3
100,1—125	16	9
125,1—150	14	13
150,1—187,3	4	7

З сих чисел виходить зовсім ясно, що в округах східньої Галичини на 1000 чоловіка припадає менше дітей, які ходять до школи, як в округах західньої Галичини.

Опріче публічних народніх шкіл є в Галичині 234 школи *приватні*, між ними 90 з правами публічних шкіл. Між приватними школами бачимо 143 *конфесійні*, переважно єврейські: 51 хлоп'ячу, 3 дівочі, 89 мішаних), 54 *манастирські* (3 хлоп'ячі, 44

дівочі, 7 мішаних) і 37 у руках ріжних людей та товариств (5 хлоп'ячих, 18 дівочих, 14 мішаних).

З огляду на *організацію* між приватними школами є 96 однокласових, 25 двокласових, 17 трикласових, 53 чотирекласових, 3 п'ятикласові, 6 шестикласових, 3 семикласові, 12 восьмикласових і 19 виділових.

З огляду на *викладову мову* між приватними школами є 131 польська, 4 українські, 96 німецьких і 3 польсько-німецькі.

До приватних шкіл ходило 27,535 (14,184 хлопців і 13,351 дівчат) дітей, на науку *щоденну* і 2,964 (1,399 хлопців і 1,565 дівчат) на *додаткову*.

Учительські сили в народній школі були р. $190^3/_4$ ось які:

	Учителі.	Учительки.
З дипломом до виділових шкіл	559	707
З диплом. до звичайних шкіл і свідоцтв. зрілости	2,743	1812
„ „ „ „ „ без свідоцт. „	569	1103
Тільки з свідоцтвом зрілости	837	721
Без кваліфікацій на вчительську службу . .	113	918
Разом	4821	5261

Подавши цифровий матеріял, ми повинні б подати загальні уваги про народню школу, особливо ж про вкраїнську частину її, але поки се зробимо, перше спинимося на тій науковій інституції, в якій учаться учителі для народньої школи.

УЧИТЕЛЬСЬКІ СЕМИНАРІЇ.

Для виховання вчителів народньої школи служать у Галичині вчительські семинарії, зложені з приготовляючого курсу й чотирьох класів. Приймають до них після скінчення виділової школи або чотирьох класів гімназії. Учительських семинарій у Галичині 14 [1]), з того 11 мужеських (6 у східній і 5 у західній Галичині) і 3 жіночі (2 в східній і 1 в західній Галичині.

В семинаріях західної Галичини *викладова польська мова;* української мови вчать в одній із них (Кросно) обов'язково, а в инших над-обов'язково.

---

[1]) Крім сих державних учительських семинарій є в Галичині семинарії приватні (з початком 1904|5 р. було їх 8), між ними й учительська семинарія українського „Педагогичного Товариства“ у Львові.

Семинарії східньої Галичини по закону „утраквістичні“ — польсько-українські, себ-то викладова мова в них і польська й українська. В дійсности сей „утраквізм“ виглядає так, що по українському вчать тільки греко-католицької релігії, української мови, математики, історії природи і (тільки в мужеських семинаріях) сільського хазяйства; всіх иших предметів учать по польському.

І так чисто-українських учительських семинарій зовсім нема. Скільки ж українців вивчається на вчителів народньої школи в тих семинаріях, це можна взнати справді не безпосередно, бо кр. шк. рада затирає пильно всі національні окремішности, ховаючи все під „один дах“ одного „краю“, але все таки досить певне. Звідомлення кр. шк. ради подає статистику учнів у вчительських семинаріях по вірах, а що в Галичині римо-католицька віра покривається *менше більше* з польською, а греко-католицька з українською національністю, то число учеників греко-католицької віри буде також досить певним числом учеників української національности.

Ось та статистика:

	Семинарії.	Число учен. запис. в 1903/4	Римо-католицьк.	Греко-католицьк.	Протестанської	Єврейської.
Мужеські.	Краків. . .	326	310	4	—	12
	Тарнів. . .	282	282	—	—	—
	Ґжешів . .	224	218	5	—	1
	Львів . . .	303	185	105	—	13
	Станиславів .	297	146	107	6	38
	Тернопіль. .	292	149	126	—	17
	Самбір . .	320	140	177	—	3
	Кросно . .	285	233	21	1	3
	Сокаль. . .	265	97	165	1	2
	Заліщики. .	223	91	117	—	15
	Старий Сонч.	106	92	11	1	2
	Разом . . .	2896	1943	838	9	106
Жіночі.	Краків . .	240	235	3	1	1
	Перемишль .	249	183	64	—	2
	Львів . . .	240	198	41	—	1
	Разом . . .	729	616	108	1	4

Ото ж у мужеських семинаріях поляки творять 69,10%, українці 28,69%; у жіночих польки 84,50%, українки 14,80%. Як бачимо, робітників для вкраїнської народньої школи вихо-вується куди менше, як робітників для польської народньої школи... Чому се так, про се поговоримо далі, а тепер подамо тільки одну з багатьох причин, а саме: дирекції учительських семинарій у східній Галичині стараються приймати до своєї школи вкраїнців як найменше і щоб того досягти, на вступному екзамені на при-готовляючий курс українців скільки змога провалюють. Напри-клад, до вчительської семинарії *в Тернополі* стали на екзамен р. 1902|3-го *70 українців* і 45 поляків, але перейшли при екзамені *тільки 22 українці*,—за те з 45 поляків *перейшло 44*. До вчитель-ської семинарії в Станиславові стало р. 1905|6-го до вступного екзамену 60 українців, а здало його тільки 7. І т. д. А скільки їх провалюють і по *якій* справедливости протягом 5 літ науки,— хто це може докладно знати? Офіціяльна статистика не подає по-трібних до того дат і тільки принагідно попаде в пресу та чи ин-ша звістка, коли вона вже занадто болюча...

Досі говорили ми про народню школу в Галичині числами зо звідомлень кр. шк. ради,—тепер попробуємо поробити з тих чисел виводи й подати ті уваги, яких даремно шукати в офіціяль-ній статистиці, уваги про те, яким духом, якими ідеями овіяна народня школа під опікою кр. шк. ради.

Не вважаючи на 40-літню діяльність кр. шк. ради, Галичи-на все ще є країною мало не зовсім неписьменною. *Число* народ-ніх шкіл, хоч і росте з кожним роком, і тепер ще занадто мале, щоб народня просвіта стала справді вселюдною, а тим більше воно було мале поперед сього.

Та тут важно не тільки скільки шкіл, але також і *які* вони. От же й що до якости, народня школа не відповідає тим широким потребам народніх мас, які приносить сьогочасне життя. Вже те одно, що народню школу поділено на два типи: сільський і го-родський, що проведено гряницю між народньою просвітою на се-лі і в городі, що сільській людності дає народня школа багато менче науки, як городській, уже те одно свідчить негарно про тих, що заправляють народньою школою в Галичині. Коли звер-

немо увагу на ті погляди про завдання народньої школи, які висловляли не раз заступники польської шляхти в галицькім сеймі від часу конституційної ери в Австрії, коли приймемо під увагу той факт, що вся власть у Галичині знаходиться в руках тії ж польської шляхти, що все, що робить вона, робиться в ім'я її національних, політичних і соціяльних інтересів, то мусимо сказати, що той поділ народньої школи на сільську й городську зроблено на те, щоб дати селянинові тільки стільки просвіти, щоб не докоряли, що держать країну в безписьменстві, а зрештою вдержати його скільки змога темним, дати йому як найменше засобів до боротьби з сьогочаснім життям, щоб він боявся виходити йому на зустріч поза межі свого села і, як його батьки, покірно орав лани *свого* пана... Чи податися в город учитися ремества, чи піти на фабрику, чи пуститися за заробітком у далекий світ, чи добувати дальше просвіту, скрізь занадто мало тієї науки, яку подає сільська народня школа.

Польська шляхта здавна жаліється в сеймі на гіперпродукцію інтелігенції. Думалося мабуть, що поділ народньої школи на сільську й городську зарадить „лихові". Воно й справді недобре, що з сільської школи не можна поступити просто до гімназії, що найперше треба посилати дитину до чотирекласової народньої школи в город, щоб вона набрала стільки знання, скільки вимагають при вступнім екзамені в гімназії. Але селяне таки слали дітей до школи, слали де-далі більше.

І от з початком сього шкільного року краєва шкільна рада вигадала новий спосіб, як зарадити „лихові". Видала вона до городських шкіл наказ, щоб до них приймати дітей із сіл „настільки, на скільки буде місце". Народня школа—каже краєва шкільна рада—загально доступна; нехай же кожна дитина ходить до школи у своїй місцевости, а не забірає місця в школі иншої місцевости. А що не в кожній громаді є школа і не в кожній вона така, якої треба, то цей наказ краєвої шкільної ради засуджує сільські діти тільки на таку народню просвіту, яку дає школа в їх селі. А коли котрий селянин хоче дати дитину в гімназію, то хиба муситиме наймати додому вчителя, щоб приготував її до вступного екзамену, бо в городі в чотирекласову школу селянської дитини вже не приймуть, скажуть: „нема місця"...

Отож поділ народньої школи на сільську і городську зроблено на те, щоб дати селянинові яко мога менче просвіти, щоб загородити йому вихід із села на ширший світ, щоб утруднити йому дальшу просвіту. А останній наказ краєвої шкільної ради, щоб не приймати сільські діти в городські школи, стверджує це наглядно.

А *зміст* тії просвіти, яку дає галицька народня школа? Я не спеціяліст педагог, щоб запускатися в подрібну критику наукових планів і підручників, по яких ведеться наука в народній школі. Завважу тільки, що педагоги спеціялісти висловлюються про ті плани й підручники дуже неприхильно. Але на одно й я компетентний звернути увагу, а саме на національну, політичну й соціяльну тенденцію, яку проводить краєва шкільна рада в народній школі. Шкільні підручники, як польські, так і вкраїнські, ширять між дітьми сільського й городського робочого народу польсько-шляхетські ідеали: говорять їм про колишню могучість і славу шляхетської Польщі, величають шляхту найліпшими синами батьківщини в минулости й теперішности, вчать їх про гармонію національних, політичних і соціяльних інтересів пана-земельника й сільського робочого народу, чорнять чорніше ночі сучасні громадські змагання, вчучи дітей поклонятися тому, що було неволею для їх батьків і для них самих, і ненавидіти те, що несе їм і грядущим поколінням визволення.

А *вчителі?* Вже саме матеріяльне становище вчителя дуже важке. Вивчившись у вчительській семинарії і починаючи службу, народній учитель має 600 корон (рублів 230—240) річної плати, яка справді з літами служби росте, але не так, щоб заспокоїти потреби вчителя. Адже вчитель культурна людина, яка має й *повинна* мати культурні потреби: вчителеві треба вдержувати з'язки з сучасним духовим життям, читати книги, газети; він має життьові вимоги сьогочасьнього культурного чоловіка. До того треба дбати за сем'ю, виводити дітей у люде. На все те й найвищої вчительської плати не вистачає. І як тут бути щирим слугою народньої школи, коли мусиш бути вічним рабом своїх злиднів?

Але не тільки те. Народній учитель, коли хоче вдержатися на службі, мусить бути передовсім слугою сьогочасьнього ладу й тих, що піддержують сей лад. Він може бути собі найліпшим педагогом, але коли не поклоняється польсько-шляхетським ідеалам,

коли не дбає при виборах за польсько-шляхетського кандидата, коли не доносить своїй власти на тих своїх товаришів, що не йдуть під лад сучасному ладові,—не нагріти йому місця на вчительській службі. А коли він до того явно виступить із своїми вільнолюбнішими поглядами, коли береться за громадську роботу в дусі тих поглядів, то певне проженуть його. І навпаки, коли він у своїх учинках уважає тільки на те, щоб підійти під лад польсько-шляхетським змаганням, панська ласка сипатиметься на нього, будь він найгіршим педагогом.

Відповідно до того робиться також із учнями в учительських семинаріях. Дух у них той самий польсько-шляхетський. Всяку вільну думку переслідують. Читати книжки заборонено —крім того, що пустить шкільна цензура в шкільну бібліотеку. „Неспокійних духів", тих, що не піддаються мертвеччині шкільного режіму, проганяють заздалегідь зо школи.

Через такі обставини багато учнів, скінчивши семинарію, відразу шукають собі иншого хліба, не вчительського. А з тих, що йдуть учителювати, що живіше—або покидає службу, або гнеться під вагою матеріяльних злиднів і духової неволі.

Вище ми бачили на числах, що в галицькій народній школі більше вчительок, як учителів. Складається на це багато причин. Одна з них та, що хлопцям доступніша вища просвіта, так що до вчительської семинарії йдуть переважно ті з них, що не хотіли або не могли вчитися в гімназії,—коли тимчасом із дівчат кінчать учительську семинарію що найздібніші, найбільше охочі до знання, бо в Галичині жіночих гімназій нема, на університет пущено дівчат тільки недавно, та й то за для того треба скінчити приватно гімназію, так що виділова школа й учительська семинарія, се для загалу дівчат єдиний шлях до просвіти. До того способи заробітку для інтелігентних мущин дуже ріжнородні, а для інтелігентних жінок учительство, це чи не найпевніший спосіб заробітку. Сю появу ми назвали б *корисною*. Адже ліпше хай дають просвіту народові ті, що йдуть до вчительської семинарії, як до єдиного доступного їм джерела знання, ніж ті, що йдуть до неї як до останньої дошки ратунку.

Але це ще не все. Учительок більше як учителів також тому, що вони лекше миряться з тими обставинами, серед яких приходиться жити народному вчителеві. Матеріяльні вимоги пере-

важно самітньої вчительки менчі від вимог переважно женської вчителя; по части менче свідомі і в кожнім раз менче діяльні в громадських справах учительки легше миряться з панівним політичним режімом. І сього вже не можна назвати корисною появою.

А найгірше те, що краєва шкільна рада, замість щоб подбати про більше число вчительських семинарій, щоб мати скільки треба спеціяльних учительських сил, обсаджує вчительські місця жіночими силами без спеціяльного знання, а так саме обсаджує ними місця по учителях спеціялістах, прогнаних за політичну „неблагонадежность“. Тому ми бачимо на вчительських місцях 918 учительок без свідоцтв на вчительську службу (учителів тільки 113). І це звичайно дівчата, що не завсігди скінчили навіть виділову школу, а попадають на вчительську службу через усякі протекції. Будучи зовсім залежними від начальства й бачучи в учительській службі єдине пристановище, поводяться вони „тихше водий нижче трави“, щоб заслужити в начальства дозвіл здавати вчительський кваліфікаційний екзамен, до якого по правилу допускаються тільки ті, що мають свідоцтво зрілости з учительської семинарії. А власти дають той дозвіл, адже покірних люблять власти. І ми бачимо 1.103 вчительок (учителів тільки 569), які таким шляхом добули вчительський диплом. Ті вчительки без тої загальної просвіти, яку дає вчительська семинарія, найліпше свідчать про дбалість краєвої шкільної ради за народню просвіту. Замість виховувати спеціяльні вчительські сили, творяться штучно неспеціяльні, з яких, що правда, менче користи, але з якими також менчий клопіт властям. При тім ті штучно сотворені вчительські сили шлють звичайно на села, так що сільська школа дає мало просвіти не тільки через свою програму, але й через недостачу добрих учительських сил.

Такий стан галицької народньої школи взагалі.

А для *української* школи сей стан ще важчий. Українські школи не тільки тому не заспокоюють просвітних потреб українського народу, що їх менше числом, як польських, але також тому, що всі вони школи *сільського* типу, так що вкраїнська дитина не може навіть народньої просвіти скінчити в українській школі. При тім у всіх українських школах учать *обов'язково польської мови* і шкільні власти, пильнуючи науки в сільській україн-

ській школі, кладуть найбільшу вагу на те, щоб дитина висловлялася добре по польському. Таким чином усі змагання вчителя йдуть тільки до того, щоб навчити дітей польської мови, через що загально науку занедбано, а результат усього того такий, що дитина як прийшла до школи неписьменна, так неписьменною й виходить з неї, виносячи тільки розуміння, що польська мова панська, а вкраїнська мужицька...

А наказ краєвої шкільної ради, щоб не приймати сільських дітей до городських шкіл, подиктовано супротив української людности побіч політичних і соціяльних мотивів також національними. Хоч польського селянина й не пустити до вищої школи, то на польську інтелігенцію дасть досить матеріялу польська городська людність. Але вкраїнської людности в городах небагато й українська інтелігенція виростає з мужицьких дітей; коли ж мужицьким дітям утруднять доступ до вищої школи, то й української інтелігенції не буде. При тім у західній Галичині більше шкіл городського типу, як у східній, отже й більше в них знайдеться місця для мужицьких дітий. А в кінці, й це найважніше, управителі городських шкіл у західній Галичині—поляки не будуть так гостро виконувати того наказу супротив дітий *польських* же муживів і при добрій волі знайдуть для них місце в своїй школі, але управителі городських шкіл у східній Галичині,—також поляки, і то звичайно шовіністи, бо тільки такі можуть чогось дослужитися,—радо закриються наказом краєвої шкільної ради супротив дітей *українського* мужика. І справді в багатьох городах східньої Галичини з початком сього шкільного року мужицьких дітий не приймали,—„місць не було“ для них,—а напр. у Заліщиках кільканадцять мужицьких дітей знайшло місце аж у приватній еврейській конфесійній школі фундації барона Гірша, бо в громадській школі, на яку й їх батьки складають свої кріваві гроші, не було для них місця.

А вкраїнські шкільні підручники, які змістом не ріжняться від польських, у яких так саме вкраїнська дитина прочитає про славу польської держави, про лицарську шляхту, що билася з розбишацьким козацтвом, яке бунтувалося—непокірне й невдячне—против спільної матері Польщі, про те, що сільський люд повинен любити й шанувати поміщиків, своїх природних панів... Яка це *вкраїнська* школа, що вчить українських дітей славити

лицарями тих, що поневолили вкраїнський нарід, уважати розбишацтвом найгарніші моменти власної історії—боротьбу за визволення, славити добродіями тих, кому ще їх батьки робили важку панщину, яка, тільки в иншій формі, й їх дожидає, як тільки вийдуть зо школи?

А вчителі в українській школі? Ми бачили, що вкраїнських учительських семинарій зовсім нема, бачили також, що в учительських семинаріях учнів-українців тільки незначна частина. І на ту частину шкільний режим налягає ще важче, як на инших; українців, поки пошлють прищеплювати польсько-шляхетські ідеали в українські діти, мусять спершу напоїти шанобою до всього, що польсько-шляхетське, й погордою до всього, що українське, що загалом прихильне народові, а не панам його. І будуть вони вчитися, що спасення України—в підданстві Польщі, що вся боротьба за волю вкраїнського народу, це тільки бунт проти законного ладу що всі сучасні змагання народніх мас, це також бунт проти законної власти, яка, як звісно, від самого Бога походить. Будуть учитися всього того, чим мають опісля затруювати темного брата... А в кім завважать найменчий слід протесту против такої науки, того заздалегідь проженуть зо школи, щоб не ніс між нарід „духа бунту".

І коли шкільні власти переслідують за вільніші думки вчителя-поляка, то сто раз гірше переслідують учителя-українця вже за те саме, що він українець, за те, що він із того „бунтівницького племени", яке ніколи не хотіло покоритися до краю польській шляхті і як бунтувалося, так і бунтується против „спільної матері Польщі", переслідують доти, доки аж вигризуть зо служби, або доки вчитель дасть докази, що він „porządny Rusin", доки не стане перевертнем... Не треба мати радикальних поглядів, не треба брати участи в політичнім життю,—досить чим-будь показати прихильність до вкраїнського народу, жити в згоді з селянами, пояснити їм у читальні якусь просвітну книжку, помогти в економичній організації, робити найневиннішу культурну роботу, щоб власти розгнівалися. Хиба хто буде „гнилою колодою по світу валятись", тому не скажуть нічого. А нехай діти не зуміють поправно висловлятися по польському, зараз піде обвинувачення в українському шовінізмі. І кидатимуть учителем з місця на місце, аж доки проженуть, або кинуть до західньої Галичини,

де нема вкраїнського народу, де нема як проявляти свого вкраїнства.

Вже через те, що з учительських семинарій виходить замало вчителів-українців, щоб ними можна обсадити всі українські школи, в українських школах учать також поляки. А коли вчителів-українців переводять до західньої Галичини, на їх місце присилають також поляків. І то не спеціялістів-учителів, добрих педагогів, бо таких треба до міст, для польських шкіл, а політичних агітаторів польської шляхти і найчастіше учительок без кваліфікації. І коли такий пан чи пані приїде до вкраїнського села, то вже знає, чим собі заробити ласку в своєї власти. Зневажає перед дітьми все, що вкраїнське, вщіплює в них любов і пошану до шляхетської Польщі, вчить їх, що польська мова—панська, а та, якою вони й їх батьки говорять, проста, мужицька, в громадських справах іде з паном против громади... А тоді може собі робити, що схоче, для властей буде зразковим педагогом.

Таку народню школу має вкраїнський нарід у Галичині. Але *такої* школи, будь у ній і сто разів українська викладова мова, ми не можемо признати *українською* школою, школою, яка відповідає потребам *українського народу*. Се школа *польсько-шляхетська*, а вкраїнську народню школу, вкраїнську не тільки формою, але й змістом, український нарід у Галичині мусить собі ще здобувати.

М. Лозинський.

(Далі буде).

„Небезпешність для Европи."

З початку національного відродження українців, за ввесь XIX в. аж по останні роки, як тільки вкраїнське національне життя починало виявлятися дужче, завсігди стрічаємо з ворожих нам таборів—централістично-московського і панславістичного з одного боку, і шляхетсько-польського з другого—дуже щирі заходи, коли не вбити зовсім, то хоч налєчити крови вкраїнському національному організмови, щоб не допустити такого дуже небажаного його розвитку. Одним із способів до цього є донос, набріхування на вкраїнців.

Поки вкраїнський національний рух на россійській Україні не дуже виявлявся, ці наші вороги набріхували перед урядом і перед Европою тільки на австрійських українців; але як під подихом політичної весни збудилася й Україна россійська зараз посипалися лайки на українців у вшехпольськім „Słowie polskiem", а з другого боку „Новое Время" подало з'їдливу статтю з пера кн. Шаховського про небезпечність українського руху. Але тим разом европейська преса, що колись вірила на слово польським інформаторам і загалом на вкраїнську справу дивилася „крізь польські окуляри", тепер хоч трохи освідомлена з українським питанням глянула неприхильно на ті вигадки, а навіть заявляла не раз українському рухові свою сімпатію. Поважна частина преси не дала себе зловити на вудку. Але найшовся инший спосіб.

Сими днями появилася в Липському друкована на елегантному папері і з такими ж окладинками французька брошура „Un danger pour l'Europe" (Небезпешність для Европи). Характерно, що на брошурі нема ні підпису автора, ні навіть видавця. Зміст книжки для нас цікавий. Довідуємося з неї, що „небезпешністю для Европи" має бути вкраїнська справа... В брошурі нагромаджено стільки доносів на вкраїнський національний

рух, стільки безсоромних напастей на ввесь український нарід і стільки історичних і не історичних брехень, що читати їх стає гидко навіть чоловікові незнайомому з правдивим становищем річей.

Та хоч як неприємно бабратися в болоті, а всеж таки мусимо на сю справу звернути увагу, бо ж мета згаданої брошури— очернити вкраїнську справу перед широким світом і змалювати її перед австрійським урядом, як велике нещастя, яке грозить будущині тих держав, а далі й цілій Европі.

Автор зазначує спочатку, що бажає говорити про справу народу прозваного малоруським, народу великого скількістю, але марного розумом, народу вбогого не матеріяльні багатства і плоди духового життя. „Було б несправедливо, каже автор, складати на Россію одвічальність за нездатність сього народу до поступу. Адже до малоросів не прикладав россійський уряд ніколи ніяких особливих гострих заходів“ (!!). Урізавши таку гарну правду, автор починає пояснити, чого саме вкраїнці (в брошурі говориться все „petit Russicus“), „народ мізерний і дурний,“ що на його думку—„ніколи не заважив на вазі історичних випадків“ є грізний для Европи, грізніший, як „жовта небезпечність“. Отже знайте люде—народ сей, ця напів дика маса, пронявся спеціяльною соціялістичною доктріною, та не такою як у Европі, що хоче поліпшити побут робочого люду, а такою, що її наслідком були „погроми в Одесі, Кишеневі, Гомелі, грабунки сіл, розбишацтво і пожежі фабрик та дворів — одно слово дика анархія, яку можливо приборкати тільки таким же диким гнітом“!...

Аж до часів японсько-россійської війни—росказує далі автор— россійські вкраїнці вважали себе всі за москалів. Але крім россійських українців живе ще частина сього народу в Галичині. Ніхто про нього нічого не знав; у XII і XIII в. сі галицькі вкраїнці були—каже він—тільки воєнним м'ясом; се тільки поляки охрестили їх латинським ім'ям „Rutheni“, самі ж вони звали себе не инакше, як „мужики“ (moujik). Коли-ж після розбору Польщі ся частина Польщі, що її прозвано Галичиною, перейшла під владу Австрії, то найдено в південно-східній закутині сього краю яких кілька сот тисяч (!) тих мужиків, про яких россіяне були забули, а поляки знов, видячи їх духову нікчемність, гордували ними. І вже як настала конституція в Австрії, сей „дикий вирід людський“ став почувати себе за одно з россіянами і тим способом повстала

між галицькими „малороссами“ перша політична партія т. зв. москвофильська, до якої пристало навіть, на думку автора, й кільки честолюбних, але ж і прихильних до Россії одиниць, напр. львівський митрополіт граф Шептицький (на ділі Шептицький не признає себе офіціяльно ні до якої партії, а нахиляється до народовців). Та опісля, через занадто благородну необачність (l'insentie, trop généreuse peus-être) поляків, (легко зрозуміти тепер, якої національности автор) повстала в Галичині національна вкраїнська партія, якою порядкують амбітні одиниці, що в ім'я видуманих польських кривд силкувалися повести народ проти поляків; але що народ, не зазнавши ніколи від поляків ніяких кривд, не зрозумів своїх проводирів, то ці попхнули його на дорогу „соціялізму sui generis“, якого головна мета—се ненависть до поляків. Коли-ж, каже автор, зважити, що мало не половина землі в Галичині є власністю польських панів, що тамошні русини є тільки дрібно-земельними власниками, „хоч ніхто не боронить і нема ніякої законної перепини набувати і їм землю“ (!!), то „ся річ сама може доказати їх творчу і духову нездатність“... Та не було б у тім цілім рухові нічого страшного, як би не те, що він переноситься вже й до Россії і ті ідеї ширяться вже й в українських часописах в Одесі, Київі, Харькові і Петербурзі!... Значить: Polizei!!!...

Автор росказує про згадану вже національну вкраїнську партію, що ніби утворилася в Галичині і переносить уже свою діяльність до Россії. Він користується цітатами з програми вкраїнської Народньої Партії, невеличкої купки, що склалася на російській Україні і, як відомо, стрілася в українській пресі („Діло“, „Літ. Наук. Вістник“ та ин.) з гострим осудом за її шовінізм. Се не шкодить авторові брати її за одно зо всіми вкраїнським національними партіями в Галичині і в Россії (хоч, як відомо, деякі з них, напр. російські україфіли, або галицькі угодовці люде ультралояльні) і накликати на всіх свідомих українців урядові репресії. Українська народня партія — на його думку — опіраючись на масі „духових і моральних анальфабетів“ (!), хоче не тільки руйнувати й грабувати. „Люта зненависть, це—каже автор—головна прикмета сеї партії, а заразом сінтеза малоруської душі“. Домагання українців власного університету вважає невідомий автор смішним. „Ні мордва, ні чуваші, ні татаре, ні хоч би латиші не запомогли нічим збільшенню цівілізації, одже можуть вони корис-

туватися з чужих огнищ науки. Ніхто не закладає університетів для кафрів, зулусів, ні для готентотів. Значить і вкраїнці, з котрих тільки дуже дрібненька частина вміє добре читати й писати, можуть підождати. Нехай їх Россія навчить спершу азбуки".

Описуючи місце населення і скількість українців, автор сміється з якогось українського історика, що буцім то сказав, що „Мала-Русь-Україна" істнувала кілька віків перед Христом, а всіх українців налічив на 34 милійони, і тут починає глузувати собі з української „республіки пролетаріяту", в якій житимуть „34 милійони анальфабетів"!... Опісля подає він історію України, з якої виходить, що українці, се слав'яно-монгольські мішанці з перевагою монгольського елементу, що й тепер видно на лицях українців, а слав'янської мови навчилися вони тільки під натиском уряду. Не слухаючись уряду, що силував їх до хліборобства, вони стали втікати ватагами над Дніпро, Дін і Волгу, де заложили козацькі табори, в яких панувала „воля, себ-то право грабувати й руйнувати"!.. Один з них, Хмельницький, добрий вояка, але нерозумна голова, піддався під власть московських царів, які вже втихомирили сю країну. Так було через цілі віки, поки над українськими землями панували Россія і Польща; але з упадком Польщі австрійський уряд став запомагати сепаратистичні змагання галицьких українців—проти поляків... „Россії, каже автор, могло б бути байдуже, що діється в Австрії. Але ж бо в Галичині склався під протекторатом австрійських урядових властей комітет, який домагається відірвати Україну від Россії". „В Россії пустила конституція з ланцюгів самі варварські інстінкти. На запит: що таке конституція?—відповідається тут звичайно: воля робити всякому, що хто схоче. Значить конституція дозволяє 34 милійонам дурноватих мішанців робити на просторі 800,000 km² усе, що їм хочеться; українська преса і література можуть безкарно (!) будувати підвалини пролетарської вкраїнської республіки!... „Україна відірветься від Россії, через що ся остання стратить найпліднішні земельні простори і територію сахарного і залізного промислу, а сама буде віддана на ласку й неласку сеї пролетарської республіки, на чолі якої стане певно „вибраний на основі загального права голосування який політичний агітатор з Галичини!"... Сказавши цю дурницю, автор на тому не перестає. Він каже: „Але що буде з Россії, як за приміром українців пішли би ще їх приятелі німці та захотіли відбити своїх

надбалтийських співнаціоналів. Россіянам остались би хиба багна та приступ до Ледовитого моря". „Давні коварства Січі, Батурина і Чигирина відроджуються з новою силою у Львові й Київі. Який буде сьому кінець, те покаже будущина. Духові й етнографичні предки сучасних будівничих Малої-Руси-України накликують себе, з-під Царгороду і Аквілеї, Лігніц і Відня, грозячи занапастити всю цівілізацію. Сучасні прихильники республіки пролетаріяту носять сюртуки і вчаться по університетах, але вони заховали в свої душі гунів і татар. З тією ж дикістю, з якою грабували і руйнували магазини і склади в Одесі, пустять з димом усе, що не їхнє—в ім'я здобутків для пролетаріяту!—Так то, хоч ті маси трохи побіліли під впливом кавказької раси, то чи ж вони не є страшніша і грізніша небезпечність, як жовта небезпешність"!...

Такий в головних нарисах зміст цілої брошури, з 27 стор. друку. Були часи, і то недавні, коли ява брошури під таким сенсаційним заголовком викликала б надзвичайний інтерес у цілій Европі; сьогодні ж світ української справи настільки свідомий, що хто небудь, прочитавши книжку, хиба здвигне плечима, або сплюне з огиди. Надто вже перебрехався автор, щоб хтось йому поняв віри. А все ж для нас ця, може бути що остання, проба збаламутити громадську думку, цікава. Вона показує, яким оком дивиться на всероссійський політично-соціяльний і український національний рух шляхетська кліка, що вигодувалась впродовж цілих століть на крови й поті вкраїнських селян і чуючи кінець своєму пануванню, вертиться, сичить і піниться зо злости, бо ж автор брошури видимо чоловік з польської шляхти. Надія на полагодження аграрної справи в Россії, а значить і в Польщі і на Україні, на користь селянам, вибила польських панів з „доброго тону". Недавно ще польські народово-демократичні та шляхетські газети, попереду всіх „Slowo Polskie", виступали з виразним бажанням, щоб пруські полки заняли россійську Польщу та завели в ній порядок... Хто знає, які переслідування мусить терпіти польський народ під пруським урядом, той тільки зрозуміє це як треба: ні за яку ціну не допустити до того, щоб польському та вкраїнському народові признано його соціяльні права, а спеціяльно українцям ще права національні.

Відень, у жовтні. —р.

З українського життя.

Чим ми виявляємо себе як нація?—Наші партії і програмова вода, товчена в ступі.—Вибори і наша беззбройність.—Українська школа і вкраїнські кафедри в Київі.

В огляді россійського життя читачі знайдуть пояснення тих загальних умов, серед яких за минулий місяць довелося жити всім россійським народам, а серед їх і нашому. Але чим же визначилось за сей час спеціяльно вкраїнське життя, життя нашого народу як свідомої себе нації?

Сумна на це мусить бути відповідь: ми спимо... може—дрімаємо...

Виявивши деяку енергію під час виборів (енергію дуже малу), порадівши, що в Державній Думі склалася поважна вкраїнська група, ми, після того, як роспущено Думу, зовсім замерли в політичному житті.

Справді: чим ми виявляємо себе в йому? Що роблять наші партії? Візьмемо хоч дві найвизначніші з них: демократично-радикальну партію та соціял-демократичну робітничу.

Про першу ми знаємо, що ми нічого про неї не знаємо. Кажуть, наче був якийсь з'їзд, кажуть—була якась переміна в програмі. Під той час, як треба виявити найенергичнішу практичну діяльність, у нас бавляться в програми, в порожні теоретичні балачки, сперечаються про слова, не жаліючи слів. І хоч би була яка потреба в таких програмових перемінах, а то ж ми знаємо, що останню програму (не першу вже!) вироблено так недавно, тільки в грудні минулого року. Що ж там такого важного здіялося, що примусило наново рішати академичні питання, забуваючи про потреби реального живого життя? Не знаємо. Підождемо, поки вийде тая програма з друку,—тоді може й побачимо, чим вона може запомогти партії зробитися дужою партією діла...

Наші соціял-демократи, переробивши свою (також не вперше змінену) програму в тому ж грудні минулого року, наче б то її

тепер не переміняли, але се тільки наче б то. А як справді, то й тут так саме програмово товкли воду в ступі. Річ у тому, що повстало питання про те, чи приєднуватися українській соціял-демократичній робітничій партії до загально-россійської соціял-демократичної партії, чи ні. Поляки, латиші, Бунд пристають до гурту, забезпечуючи собі автономію; того ж хотіла й українська соціял-демократія. Як уже в нас згадувано, центральний комітет сії партії розіслав по всіх місцевих групах проект умов, на яких можна було б злучитися. Умови все організаційного характеру, але один пункт і програмового: про автономію України.

Питання це серед українських соціял-демократів дуже болюче.

Одна частина з них, ідучи в згоді з найкращими теоретиками й практиками новішого марксизму (Каутський, Бебель, Пернерсторфер) і маючи прикладом австрійську соціял-демократію, стоїть за національно-територіяльну автономію народів Россії, а між ними й українського народу; друга кинулася в міцні обійми жорстокої теорії державного централізму і винищування живих коллективних індівідуальностей за для змоги одягти ввесь світ в однакову сіру уніформу і через те ніяких автономій не признає, а найбільше не признає автономії України.

Через віщо це останнє—цілком зрозуміло: наш землячок, коли тільки він не стоїть на національному грунті, завсігди силкується показати, що він—plus royaliste que le roi, чи пак—більший москаль, ніж сам москаль. Обвиновачення в національному шовінізмі такий добродій страхається більш, ніж огню, і коли б в один чудовий день який авторітетний за для його чоловік упевнив би його, що навіть оборонятися від розбійника, який давить за горло, річ шовіністична, то мабуть він любісінько дозволив би себе задавити во славу великої теорії. До таких добродіїв належать і ті так звані „спілчане", що, відрізнившися ще від „Р. У. П.", пристали до россійської соціял-демократичної партії. Як і кожен у такому становищу, вони силкуються надолужити минулий гріх віри в те, чого довелося зректися, щирими заходами проти колишніх об'єктів віри,—звідси їх повсякчасна агітація проти автономії України. От, наприклад, і недавно (див. „Раду") хотіли вони своїм рефератом упевнити людей, яка то дурниця тая вкраїнська автономія; справді на їх реферат прийшло тільки ше-

стеро людей, яких вони певно „побідоносно“ в чому хотіли, в тому і впевнили, але все ж агітація була.

Та не в тім річ, а в тім, що питання про вкраїнську автономію являється болючим і серед самої вкраїнської соціял-демократичної партії... Через те ся справа, з якою тісно з'язані й питання організаційного характеру, при поєднанні мусила добре захопити увагу всіх місцевих груп. Нарешті вироблено було умови, між якими стояло: „Умовою свого вступу в р. с.-д. р. п. українська с.-д. р. п. ставить признання автономії України. Визнаючи, що ц. к. р. с.-д. р. п. не має загальних директив що до цього питання і не може самостійно погодитися на цьому пункті, українська с.-д. р. п. згожується залишити цей пункт відкритим, заховуючи одначе за собою право пропагувати ідею автономії України“.

Таким робом давалася російській соціял-демократичній партії змога до дуже добрих заходів, щоб трохи згодом зовсім викреслити питання про вкраїнську автономію з програми української с.-д. Одначе російським соціял-демократам така нелюба і найменша згадка про права українського народу як нації, що вони відкинули навіть цю надзвичайно помірковану і несміливу редакцію умови. Поєднання не здійснилось, і це зайвий раз показало, що російській соціял-демократії централістичний деспотизм дорожчий і любіший од справжньої волі й розцвіту живих народніх організмів.

Ото так і марнувався час і в демократично-радикальної, і в соціял-демократичної партій на програмово-організаційні балачки тоді, як треба було йти на поле практичної роботи. За те се поле почали займати инші люде. З одного боку займали його московські поступові партії, з другого—чорносотенні організації. Сі дак навіть свій з'їзд у центрі України, в Київі, зробили. А яку силу роспустили й роспускають вони агітаційної погромної літератури! Як галич, чорною хмарою вкривають вони наш край. А ми? А де-ж наша агітаційна література? Де організація передвиборчої роботи?

А вибори наближаються. Наближається великий час мирної, але й страшної за-для нас боротьби, а ми стоїмо перед нею з голими руками, без тієї духовної зброї, яка одна тільки може дати нам перемогу, одна тільки може забезпечити нам право й змогу зватися народом, бути народом!

Це політика. А що ми добули, напр., у сфері просвітній? Близько до нічого. Напр. справа про вкраїнську народню школу так таки й не посунулася досі. Звичайно, що земства, на яких у цій справі всі надіялися попереду, тепер нічого не зроблять: вони ж бо тепер такі заклопотані тим, щоб добре покарати всіх колишніх членів Державної Думи! Недавно проскочила цікава звістка, що в Миколаєвському повіті держав своїм коштом земську школу д. Аркас, автор української опери „Катерина.“ Попереду в їй, звісно, учено по московському, але тепер д. Аркас заявив, що коли наука не буде відбуватися вкраїнською мовою, то він скасує школу, і через те там уже ніби то вчать по „Граматці“ Норця. Не знаємо певне, чи правдива ця гарна звістка, але коли так справді сталося, то ось приклад того, як, між иншим, треба починати сю справу. *Взагалі справу вкраїнської просвіти повинно взяти на себе саме вкраїнське свідоме громадянство,* а коли воно сього не зробить, то нехай буде певне що й ніхто инший також того не зробить.

У попередній книзі „Нової Громади“ ми подали постанови київських учительських курсів що до націоналізації нашої школи. Гарні постанови. Але що зроблено, щоб вони з теорії перейшли в практику? Чи сами вчителі роблять щось у сьому напрямку? Чи громадянство зацікавилося тими постановами і прийшло запомогти вчителям у їх боротьбі за вкраїнську школу? А ні трішки!

Але як же собі думають усі ті наші люде, що спочувають українській школі,—що вона до їх сама прийде, без ніяких жертв, через самі постанови тільки? Поле для роботи есть,—чому ж нема на йому роботи? Є в нас змога завести хоч приватну вкраїнську школу. Є вже й початкові шкільні книжки за для того, найшлись би й учителі. Нема тільки грошей, щоб організувати цю справу. Що ж думають ті наші грошовиті люде, які завсігди досі нарікали на те, що заборони не дають українцям змоги щось зробити. Нехай же вони тепер покажуть, що їх слова були не самими словами. Кілька тисяч на організацію хоч би однієї для початку вкраїнської школи,—це така дурниця властиво. Але чи спроможеться ж на неї наше громадянство?

Поки що, а свідома частина київського студенства на недавній збірці постановила вимагати від ради київського університету, щоб засновано було з українською викладовою мовою (а для тих, хто її не розуміє,—паралельно й з московською) оці кафедри: української мови, української літератури, історії України і кафедру вкраїнського права та досліджування економичних відносин на Вкраїні. Разом з тим у студенській резолюції сказано, що це вимагання тільки на сей час, а взагалі вкраїнське студенство вимагає українізації *всієї* школи на Вкраїні.

Можно тільки щиро привітати цю постанову київського вкраїнського студенства. Питання тепер тільки про те—як гляне на цю справу київський університет, чим він виявить себе: чи справді науковою інституцією, для якої воля наукового досліду всякими мовами є найдорожчою річчу, чи бюрократичною канцелярією обрусительно-централістичної вдачі? В першому випадкові він разом з тим покаже, що він не дурно живе з праці вкраїнського народу; в другому—що він хоче заграти для українців у Россії таку саме ролю, яку вже грає для українців у Галичині шовіністичний польський університет у Львові.

Та як би ні постановили київські професори, але можно з певністю сказати, що й тут уводити в життя сю постанову сам університет не буде: се може зробити тільки вкраїнське громадянство. *Воно саме повинно подбати про те, щоб найти людей на ті кафедри і забезпечити їх на той час, поки вони* (як се неминуче буде) *будуть приват-доцентами.* Такі люде навіть есть, ми їх знаємо, знає їх, як наукових діячів, Европа. Значить за для громадянства треба тільки одно: виявити енергію, добитися, щоб з початку хоч одному-двом з них одчинилися двері університетських авдиторій, і забезпечити тим людям життя. Доля вкраїнських кафедр у руках у самого вкраїнського громадянства. Хайже воно їх візьме!

П. Вартовий.

Вісти з Галичини.

Виборча реформа.—Хліборобські страйки.—Як польська преса робить „гайдамацькі бунти".—Статистична комісія Наукового Товариства ім. Шевченка.

Парламентарна комісія для виборчої реформи вже скінчила свою роботу, себто переглядання й поправлювання урядового проекту і, як пишуть газети, 5 н. с. падолиста має початися друге читання проекту перед повною палатою послів.

Зміст урядового проекту подано у „Вістях з Галичини" в VI кн. „Н. Гр." і тут я зазначу тільки те, що позмінювала в нім комісія, на скільки воно зачіпає й Галичину.

І так усіх послів в австрійському парламенті має бути 514; до 495 мандатів в урядовім проекті комисія додала 19, розділивши їх між поодинокі краї й народи. При тім поділі Галичині до признаних проектом 102 мандатів припало ще 4; між народи Галичини розділено їх так, що полякам призначено 3, українцям 1. За для цього утворено дві городські округи (у Львові й Кракові), з яких обидва мандати припадуть полякам, та одну сільську округу в східній Галичині, у якій один мандат призначено полякам та один українцям.

Таким чином Галичина посилатиме до австрійського парламенту 106 послів: 78 поляків і 28 українців. Тим часом українці творять у Галичині 42,20% людности, отже при рівности виборчого права повинні б мати такий же процент мандатів, себ то 45, а тимчасом їм призначено тільки 28 мандатів себ то 26,40%.

Коли ж візьмемо під увагу тільки вкраїнську територію, східню Галичину, то побачимо, що проект призначує на ній українцям 28 мандатів, а полякам 30. Це значить, що виборча реформа, яку тепер робить Австрія, чинить український нарід на його власній землі *політичною меншістю*.

З инших постанов виборчого закону, що їх принято в комісії, мають особливе значіння для Галичини ось які:

Місцем вибору має бути по всій Австрії кожна громада й кожна окремо зазначена часть громади, і тільки для Галичини, на внесення члена „Польського Кола“ проф. Старжинського, принято відмінну постанову, а саме, що тільки ті громади, які мають більше як 1,500 мешканців, голосуватимуть на посла кожна в себе; менчі ж громади голосуватимуть по кілька разом у тій місцевости, яку визначить їм політична власть. Це на те, щоб можно було польській шляхті здобувати мандати у східній Галичині на шкоду вкраїнським партіям, а в західній—на шкоду польським демократичним партіям. Звісна річ, що найлегше дати голос у своїм таки селі; а коли треба йти голосувати до иншого місця, то це тягне за собою кошти, втрату часу, заробітку і т. и., та й не завсігди дорога така, пр. у горах, щоб можна дістатися туди де відбувається голосування. На це й числить польська шляхта. Ті виборці, що подали б голось не за її кандидата, не всі підуть голосувати, коли вибори відбуватимуться не в їх громаді, а своїх виборців, куплених, вона вже всіх звезе на місце голосування. Шляхта добуватиме звичайно ті мандати в сільських округах, для яких треба тільки більше як четвертину голосів, і через те це їй дуже легко вдасться. Через те можна сподіватися, що в тих 9 округах східньої Галичини, в яких обидва мандати призначено українцям, польській шляхті пощастить загарбати як не скрізь, то хоч здебільшого один мандат собі.

У Галичині, як звісно, кожен виборець має голосувати зразу на двох кандидатів: послами стануть ті з них, що матимуть один більш як половину, а другий більш як четвертину голосів. Отже виринуло питання, що буде, як один із тих послів, через смерть або через що инше, втратить мандат. Тоді ціла округа вибіратиме на його місце тільки одного посла і треба буде дістати більш половини голосів, щоб стати послом. Це було б для „Польського Кола“ недобре. Коли б мандат стратив посол польсько-шляхетський, який здобув його, дставши більш як четвертину голосів, то тепер, коли треба буде більш, як половину голосів, польській шляхті було б трудно задержати за собою той мандат. Через те „Польське Коле“ досягло постанови, що кожен виборець у Галичині, голосуючи на двох послів, має голосувати й на заступника, який стане послом на випадок, коли один із послів утратить мандат. Значить треба буде голосувати зразу

на трьох людей. Через те вийде при виборчій агітації і при писанню виборчих карток ще більше баламутство (кожна партія мусуть агітувати за трьома кандидатами), а де буде баламутство, там сподівається польська шляхта в каламутній воді зловити собі рибку... Заступником посла має бути вибраний той, хто матиме найбільше голосів із усіх кандидатів на заступників.

Парламент у конституційній державі повинен заступати волю більшости громадян, це звісна річ. Але щоб так було справді, на це треба, щоб усі громадяне голосували на послів. А то по всіх конституційних державах буває так, що в виборах бере участь тільки якась, часом дуже невеличка, частина тих громадян, що мають виборче право. І от дехто, щоб зарадити сьому, домагається, щоб виборче *право* замінити на виборчий *обов'язок*, значить, кожен громадянин нехай буде *обов'язаний* дати свій голос при виборах, а хто сього обов'язку не виконає, того карати. Це називається примус виборчий. Як у комісії знято мову, щоб у Австрії завести також виборчий примус, більшість членів комісії не вспіла собі виробити ясного погляду на цю справу і зоставлено справу виборчого примусу до рішення краєвим сеймам: нехай краєвий сейм, коли захоче, заведе виборчий примус при виборах до парламенту, в своїм краю. Завважити треба, що така постанова противиться основним державним законам, бо краєві сейми мають право видавати закони тільки про *краєві* справи, а справа голосування при виборах до парламенту є справа *вседержавна*. В українській пресі („Діло“) появилася була думка, що виборчий примус поміг би вкраїнцям при виборах, бо з огляду на те, що більша часть громад у Галичині буде голосувати не в себе, до голосування тільки тоді підуть усі, коли муситимуть. Але як постановлено передати справу виборчого примусу краєвим сеймам, „Діло“ зазначило, що польсько-шляхетська більшість у галицькім сеймі готова справу виборчого примусу повести так, щоб з неї вийшла нова халепа вкраїнському народові.

В кінці дуже важним і трудним до порішення явилося питання про те, *яким шляхом має бути змінений той виборчий закон*, що його тепер виробляють. *Німці*, яким він дає більше, як їм по їх числу в Австрії належиться, стали на тім, що до зміни виборчого закону треба, щоб за його заявилися дві третини послів, присутних на засіданню парламенту. Проти сього висту-

пили рішучо *чехи*, яким новий виборчий закон дає менче мандатів, як їм по їх числу належалося б, і які сподіваються його згодом змінити собі на користь; домагання німців зробило б таку зміну дуже трудною. В кінці поляки (себ-то польсько-шляхетське „Польське Коло“) раді б були держати в тій справі з німцями, бо коли трудно буде змінити виборчий закон, то тим самим трудно буде відібрати від них те панування, яке дає їм той закон над українським народом; але з другого боку не хотіли йти і проти чехів, які не раз їм помагали, як треба було вдержати їх панування в Галичині. І тому поляки заявили, що їм байдуже, яким шляхом можна буде змінити виборчий закон, звичайною більшістю чи більшістю двох третин, аби забезпечено їм їх панування в Галичині. І в кінці комісія приняла постанову, яка не дає всього німцям, ані всього чехам, але за те *дає все польській шляхті*. Та постанова така: До зміни основних постанов виборчого закону треба, щоб на засіданню парламенту були *присутні* дві третини (себ-то 343) послів, а тоді можна зробити зміну, коли за нею буде більше половини голосів. Коли ж буде справа про зміну постанов про рівночасний вибір двох послів у одній виборчій окрузі, або про зміну поділу таких виборчих округ, які вибірають по два посли, то таку зміну можна буде зробити тільки тоді, коли на засіданню буде половина послів з того краю, в якім є такі виборчі округи. Переклавши це з юридичної на звичайну мову,—зробити инший поділ виборчих округ у Галичині, або змінити спосіб голосування в галицьких округах можна буде тільки тоді, коли на засіданню буде половина послів із Галичини, себ-то тоді, коли на се згодяться польські посли, бо инакше вони щоразу виходитимуть із засідання, коли хто схотів би поставити ту справу до рішення. Значить, те закріпощення вкраїнського народу, яке заводить новий виборчий закон, забезпечено на так довго, аж поки між польськими послами знайдеться 25 таких, що схотять *ділом* запротестувати против поневолення вкраїнців поляками (вони з 28 українськими послами дали б вимагану половину галицьких послів). Ну, сього прийдеться довго ждати...

Справа виборчої реформи показала добре, що в Австрії є тільки два народи, яким уряд дає все, чого вони схочуть: німці й поляки. Тільки даючи німцям, мусять вони числитися з чехами, які являються великою політичною силою; даючи полякам, не

треба їм зважати ні на кого, бо польська шляхта держить український нарід добре в руках. І тому для поляків жертвується не тільки українцями, але навіть *державним принціпом*: для них робляться *виїмкові* постанови для Галичини, неначе б вона не була частиною державної цілости, а країною на якімсь виїмковім, упривілейованім становищі.

Як уже згадано, незабаром має радити над новим виборчим законом повна палата послів. Сподіваються, що нові вибори, які мають бути з початком 1906 р., відбуватимуться вже на підставі нового виборчого закону.

Українцям новий виборчий закон не дає ніяких прав, тільки зміцняє панування польської шляхти над ними. Через те виринає питання, чи не лучше було б для вкраїнського народу, як би *така* виборча реформа *зовсім не зробилася*, бо тоді була б хоч надія, що швидко мусить прийти инша, справедливіша.

Огляд сьогорічних хліборобських страйків у східній Галичині довів я (в VI кл. „Н. Гр.“) до того моменту, коли намістник Галичини, сподіваючися підчас жнив сильнішого вибуху страйкової боротьби, видав до сільської людности антистрайковий маніфест. Про волю страйків, забезпечену основними державними законами, намістник, говорячи до сільської людности, *зовсім не згадав*, але погрожував страйкарям, українським хліборобам, що зазнають усякої кривди від польських панів, карами військом, і т. д.

Відповідно до того й поводилися галицькі власти супротив страйків, які вибухали під час жнив. Де тілько політична власть сподівалася страйку, туди заздалегідь приводила жандарів і військо. Всі політичні волі касувалися, а зачинався воєнний стан. Кожного, хто поважився агітувати за страйком, арештували, вигадуючи на його якесь злочинство, та й замикали до слідчої тюрми. За найменчий опір жандарові чи політичному урядовцеві та й загалом за все, за що суд не міг би засудити, засуджувала політична власть всупереч конституційним законам „администрацийним робом“, себто на підставі перед-конституційних цісарських патентів. Одно слово, справжній воєнний стан, на скілько він можливий при формальнім істнуванню конституції...

Судові власти йшли солідарно з політичними. Кого політична власть арештувала, той уже певне не вийшов із слідчої тюрми без кари, хоч часом і невеликої, бо хоч на кілько день арешту суд, ратуючи повагу власти, мусив засудити. А тих кілько днів, разом із часом слідчої тюрми, були досить великою карою за незроблені провини...

А що арештовані були звичайно селяне, то судові урядовці, звичайно політичні однодумці польскої шляхти, дозволяли собі все, аби їх дошкулити. Ось один із численних прикладів. Сем'ї кількох селян, держаних у слідчім суді в Бережанах, подали просьбу, щоб їх до суду випущено на волю. Тоді приходить до них слідчий суддя й лякає їх, що коли вони заявляться солідарними з просьбою своїх семей, то сидітимуть 8 тижнів довше в слідчій тюрмі, а опісля на суді матимуть більшу кару; через те він, суддя, радить їм заявити, що вони не хочуть, щоб їх випущено на волю. Залякані селяне заявляють так, як їм наказав суддя, і виходить дивне диво, що є на світі люде, які, замкнені невинно в тюрму, не хочуть на волю... Аж опісля виявилися причини того дива.

На найголоснішій судовій справі з приводу страйків у Бережанах у липні проти 76 селян із села Мужилова Підгаєцького повіту прокурор сказав: „Прошу більшої кари, бо нехай високий трибунал зважить, що в Мужилівській справі річ в чимсь більшім, бо-ж мужилівські розрухи дали привід до страйків у цілій нашій окрузі, й гостра кара має впливати як приклад для инших". Значить, усе те, підкладом чого був страйковий рух, треба на думку державного прокурора судити гостріше, щоб гострий засуд був пострахом для инших.

Сього й держалися судові власти скрізь, де мали діло з обжалуваними з приводу страйку. Не справедливість була їх метою, метою їх було стероризувати селян, дошкулити всякому, хто чим був причетний до страйкового руху, хоч-би тільки тим, що страйк був у його околиці, і таким чином відстрашити селян від страйків на далі.

І справді селяне починають усе дужче бачити, що власти саму участь у страйку вважають за незаконну хоч основний державний закон їх дозволяє; і де тільки вибухне страйк, хоч-би й найспокійніший, там людям не минути кари. А коли страйк

стає нелегальним способом боротьби, то нема ніякої причини держатися під час його законного шляху: все одно тюрми не минути... Таким робом власти сами штовхають селян до аграрного терору...

Скільки разів серед українського народу в Галичині проявиться живіше змагання до просвіти, до організації, до боротьби за визволення,—ті, що стоять на сторожі польсько-шляхетських „прав“ на землю й душу вкраїнського народу, стараються ознаймити ті змагання бунтом, новою гайдамаччиною, і накликавши на нього власти, знищити його, а то і втопити в крові українського народу. З останніх літ польсько-українських відносин маємо таких фактів багато: весною 1904 р., коли на Покуттю (кругом Коломиї) почав проявлятися живий „січовий“ рух, польсько-шляхетська преса закричала про намірений бунт членів „січей“, про плановану в їх „різню ляхів і жидів“,—і власти цілий рух роздавили; з початком сього року, коли агітація за виборчою реформою розворушила ввесь край, в польсько-шляхетських газетах появився знов крик трівоги перед „різнею ляхів і жидів“ у одному з найтемніших досі кутів, освідомленім також через ту агітацію у надвірнянщині,—і почалося в цілім краї переслідування агітації за виборчою реформою...

Коли-ж наближалися жнива і польським панам почала ввижатися мара вселюдного хліборобського страйку, треба було придумати якусь нову „гайдамаччину“, щоб заставити власти взятися до українського народу знов гостріше.

І польсько-шляхетська преса придумала те, чого їй було треба; хоч сим разом її вигадка скінчилася повним фіяском, та вона дуже добре характеризує відносини польсько-шляхетської преси до вкраїнського народу.

24 н. с. червня, в неділю, мав відбутися в гірському містечку Сколю в східній Галичині з'їзд польських „Соколів“. Треба знати, що польські „Соколи“, се не звичайні гімнастичні товариства,—ні, в них зберігаються крайні шовіністичні державно-польські тенденції і в польській шовіністичній пресі доводиться не раз чути, що „Соколи“, се будуче польське військо, яке піде воювати за незалежність польської держави „від моря до моря“. Так от те „будуче польське військо“ мало відбути в Сколю свій з'їзд, а

се мав бути не звичайний з'їзд звичайних товариств, а трохи чи не окупація вкраїнської землі „польським військом", в усякому разі галаслива маніфестація, що Сколе, се також польська земля, нероздільна частина польської річи посполитої.

Тим часом уночі перед з'їздом хтось завалив тріумфальну браму, що зладили місцеві поляки (урядовці то що) на привітання з'їздові. Тієї ж ночі знайдено в криниці трупа одного місцевого робітника; чи вбив його хто і кинув до криниці, чи він сам упав до неї по п'яному, так і не вияснилося.

Сі два факти польсько-шляхетська преса зараз злучила докупи. Браму завалив не хто инший, тільки вкраїнські селяне-„січовики"; робітника також вони вбили, бо він був свідком, як завалювано браму. І почалося, як звичайно... Польська преса, не виключаючи й демократичної, цілий тиждень лає ввесь український нарід „гайдамацькою диччу", „дітьми тьми", які мусять бути зметені з лиця землі, аби дати місце їм, полякам, „лицарям світла"; лідер польської національної демократії проф. Гломбінський вносить у парламенті інтерпеляцію в тім самім дусі; до Сколя приїздить судова комісія й веде слідство проти кожного, хто почуває себе українцем, навіть проти урядовців судових. А опис самого з'їзду „Соколів", як його подала польська преса, се справжня окупація вкраїнської землі польським військом...

Сим разом скінчилося одначе инакше, як звичайно. Смерти робітника власти таки не змогли вияснити, а за завалення брами обжалувано справді одного робітника-українця,—обжалувано на підставі свідчення тільки одного свідка, який мав через вікно бачити, як той ішов з пилою різати стовпи брами,—й держано пару місяців у слідстві, але судова росправа, яка відбулася недавно, виказала, що той „Гайдамака" в той час, коли його свідок бачив з пилою, спав у своїй хаті, а в додатку ніч була така темна, що хоч-би він і справді йшов куди, то свідок не міг би його бачити.

Польська преса таки за кілька днів після завалення брами зміркувала, що сим разом дуже скомпромітувалася і, вилаявши вкраїнський нарід, затихла. Та й серйозних наслідків увесь її крик не мав ніяких.

Але сама подія, власне тому, що така незначна й так скінчилася, найліпше характеризує ті способи боротьби, яких

польсько-шляхетська преса хапається супротив визвольного руху вкраїнського народу. Адже на основі такої дрібної події писано про цілу тайну терористичну організацію, казано, що вже почалася доба вкраїнського терору, кликано на поміч власти проти *цілого народу* держави...

Потомки тих, що грозили Антоновичеві й Рильському россійськими властями, коли вони не схочуть пристати до польського повстання проти Россії, не зреклися тактики своїх предків, тільки знікчемніли, то й тактика їх ще більш нікчемна...

Серед українського громадянства не раз доводилося чути нарікання на офіціяльну статистику як в Австрії, так і в Россії. Поминувши ті хиби, за які можна було б докорити нашу офіціяльну статистику з загально-наукового становища, дла нас, для вкраїнської нації, вона недобра вже через те одно, що держава веде її задля *своєї* мети, а не за для тієї, за для якої треба її нам, українській нації. До того офіціяльна статистика з *національного* боку тенденційна на користь тим національно-державним елементам, що панують на вкраїнській землі,—пр. у Галичині офіціяльна статистика записує до польської національности, кого тільки може: і вкраїнських селян римо-католицької віри, й *цілу єврейську національність*, аби тільки доказати статистичними числами, що Галичина, се польський край, частка польської Річи посполитої. В кінці офіціяльна статистика багато проявів громадського життя, для зрозуміння становища сьогочаснього громадянства дуже цінних, або зовсім не розсліджує, або розсліджує по бюрократичному шаблону.

Маючи все те на увазі, по ініціятиві правничої комісії Наукового Товариства ім. Шевченка, зійшлася в липні с. р. у Львові анкета з заступників ріжних паростей наукової та практичної діяльности в справі потреб статистичного досліду на австрійській Україні, де й порішено зорганізувати при *історично-філософічній секції* Наукового Товариства ім. Шевченка *статистичну комісію*. Це рішення вже й здійснено. Головою комісії вибрано проф. Грушевського, заступниками голови проф. Дністрянського та Івана Франка. Систематичну роботу має почати комісія тільки з початком 1907 р., між иншим має видавати також свій науковий орган,—а поки-що, йде приготовляюча робота.

Щоб заінтересувати людей своєю справою й подати тим, що хотіли б збірати статистичний матеріял, найпотрібніші вказівки, комісія видала першу свою публікацію п. н. „Задачі статистичного досліду австрійської України“ [1], де поміщено оці статті: І. Зав'язання статистичної комісії Наук. Тов, ім. Шевченка, М. Грушевського; ІІ. Національна статистика, Ст. Дністрянського; ІІІ. Потреби аграрної статистики, Ів. Франка, IV. Статистика заробків і страйків, Мих. Лозинського.

Безперечно, що наша Статистична Комісія, не маючи тих матеріяльних засобів, якими порядкує задля статистики держава, мусить зазначити тільки скромні гряниці своїй діяльности. Справляти те, що тенденційне супротив української нації в .офіціяльній статистиці й розсліджувати ті факти громадського життя, які інтересні нам, українській нації, а які офіціяльна статистика лишає без уваги, се все, що може покласти собі за мету досліду Статистична Комісія, та й то успіхи того досліду залежать од багатьох обставин. Та все таки треба надіятися, що вона дасть свою частку в наукову роботу вкраїнського народу...

М. Лозинський.

З россійського життя.

Роковини конституції.—Два шляхи перед громадянством і з'їзд партії „Народной свободы“.—Реакція в громадянстві.—Чорносотенні подвиги.—Становище россійських фінансів. — Інцідент з партією „Мирнаго обновленія“.—Передвиборчі заходи міністерства.—Нові закони про селянство.—Земельні комісії.—Пояснення про військово-польові суди.

17 жовтня минув рік з того дня, коли свідомі класи десятків народів, об'єднаних під берлом россійського самодержавія, одержали змогу голосно вимовить тілько *одно* слово: „конституція“. Народ щирим серцем привітав перший промінь сонця волі.

---

[1]) Із Статистичної Комісії Наукового товариства ім. Шевченка. Задачі статистичного досліду австрійської України. I—IV. У Львові, 1906. Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки. Передрук з .Літ.-Наук. Вістника, кн. VII, 1906. Стор. 24·

17 жовтня—було великодним днем, днем радощів і рожевих мрій. Люде плакали з радощів, обнімалися й христосувалися як на великдень, тільки замість „Христос воскрес!“ казали одно одному: „конституція!“ Але щоб здобути собі право голосно вимовити це слово, треба було щоб цілий ряд поколінь попереду зазнав тяжкої, невтомної і незломної своєю енергією праці, праці повної невимовних мук, страждань і многотисячних людських жертв високої гідности, жертв, з якими нарівні можуть стати хиба тільки високі жертви осяяні блискучим сяйвом мучеництва за найвищі і невмірущі ідеали людськости, ідеали науки й етіки. Так, минув рік... І тоді як час байдужно-холодним поглядом своїх притомлених очей на протязі 365 днів байдужно-холодно дивився на події в Россії, на протязі цих 365 днів очі всього світу було прикуто до того, що діялося в „імперії-колоссі“. Бо й було на що дивитися! Перед людськими очима на величезній сцені світової історії перейшло кільки актів надзвичайно великої і надзвичайно складної драми. Невидима людському окові історія поспішилася спустити завісу раніше, ніж ця величезна драма скінчилася, відділивши глядачів од сцени, на якій лишилися всі дієві особи, бо авторі драми не спромоглися за такий короткий час викінчити останні акти її. Про те перед спущеною завісою величезним натовпом стоять глядачі, не зводячи очей з закритої від їх сцени, бо знають, що хоч завісу й спущено, та драма за нею не спинилася, авторі працюють над останніми актами її. Увага всього світу так міцно прикована до арени сучасної історичної драми не тільки через те, що драма ця є твором першорядної цікавости, а ще й тим—і це головним чином,—що вона має в собі елементи першорядної ваги і надзвичайного значіння в сфері соціяльно-політичних відносин усього світу. Увесь світ розуміє, що драма, яка розвивається на величезних просторах східньої частини Європи з її невичерпаними запасами духовних і матеріяльних сил, що це тільки пролог до грандіозної соціяльно-економичної і політичної переміни на всьому европейському континенті. І що скоріще буде дописано останні акти цього прологу, то швидче людськість наблизиться до загальної світової переміни. Безперечно, що не настав іще час зводити докладний рахунок тому, що пережито за рік, але все ж дещо не тільки можна, а й слід порахувати.

Справді, що здобуло і що втратило громадянство в Россії за минулий рік героїчної, велетенської боротьби за волю?

Щоб дати певну відповідь на поставлене питання і виявити актів і пасів загального рахунку, є два шляхи: перший—арифметичний рахунок, другий—рахунок, якого неможна вкласти в рямці цифрових даннях. Котрого ж із цих двох шляхів краще держатися? Перший шлях безперечно приведе нас до вельми сумних результатів: мертві цифри вміють занадто виразно й голосно „живим язиком" промовляти до тямущих людей. Але арифметичний рахунок має одну незручність—механичність; тим часом в історичних подіях беруть участь і мають вагу ріжнородні фактори, творчої сили яких не викладеш на цифрах. Це останнє примушує людей історії й соціології ходити двома рівнобіжними шляхами, щоб гарантувати себе від шкодливих хиб. Політика мусить подвійно пильнувати того середнього шляху. Ба й справді. Газета „Товарищъ" в статті присвяченій оглядові прожитого „конституційного" року подає такі цифри: під час погромів, повстаннів та окремих бійок постраждало 2272 чоловіка; покарано на смерть 1513 чол.; засуджено на каторгу 851 чол.,—на 7138 років; припинено 523 виданнів; 647 редакторів віддано під суд; 31 губернію об'явлено у виключному стані цілком, а 46—частково. „Живий язик" цифр, як бачимо, промовляє дуже сумні речі. Ще сумніше стає, як згадаєш, що до цієї цифрової мови можна було додати багато хоч і не цифрового, але такого ж сумного; як згадаєш, що був час, коли громадянство справді мало справжні вольности політичні. Та ввесь той рух мітінгів, палких промов, резолюцій, широкої організаційної роботи спілок на чолі з радою робітничих депутатів, з якою рахувався й вищий уряд, з вільною пресою,—ввесь він зник під смертяним подихом чорносотенної реакції. Під час зібрання Думи живчик в організмі громадянства почав кидатися жвавіше, але що-дня, що-години кожна свідома людина почувала, що Дума—тільки недовгий хоч і ясний промінь, що пробився крізь товсті й грізні хмари. Промінь незабаром зник, і над країною запанувала ще тяжча, ще густіща темрява.

Але дарма! Той короткий промінь залишив по собі слід, якого не спроможеться вибавить ніяка сила. При сяйві його віч-на-віч зустрілись і вперше глянули одна одній в очі дві великі

сили: могутня, молода і жива сила народу, що почав доходити до свідомости і не менш могутня але стара, що доживає свого віку, сила старого ладу. Фізічна перемога припала старій силі, але моральна—молодій, народній. В акті 17 жовтня, яким починається перша сторінка нової історії цілого конгломерату народів Россії, самодержавна власть мусила признати за народом право на участь у порядкуванні державою і цим самим поклала першу підвалину під велику будівлю пантеону народніх прав. Цей акт провів глибоку борозну на історичному полі, насипав високу могилу і поставив хрест на минулому, до якого немає вже вороття.

Величезні матеріяльні і нематеріяльні жертви принесло громадянство за прожитий рік на жертовник волі, але й здобутки громадянства великі. Коли ж сей час здається нам таким сумним і темним без просвітку, то це через те, що ми не бачимо здобутків громадянства, бо пригнічені тяжкими жертвами і характером сучасного моменту. Громадянство в Россії переживає зараз такий страшний момент, що, здається, люде, слідом за холодно-байдужним часом, призвичаїлися й собі дивитися навкруги себе оком безстороннього, хоч і живого, свідка. Сьогодні—як учора; вчора—як сьогодні, як три дні тому, як тиждень, місяць, рік перед цим... Сьогодні 3 замахи на життя, 5 смертних кар, 10 підпалів, 4 злодійських напади, 30 арештів, 50 трусів, 8 конфіскат, 3 замкнутих редакцій, 2 вагони політичних вправжених на заслання; вчора 4 замахи на життя, 10 кар на смерть, 15 підпалів, 19 бомб, 7 злодійських нападів, 48 арештів, 41 трус, 3 вагони політичних; позавчора теж саме, тіж випадки по тій самій трафаретці, тілько з новими цифрами—більшими чи меншими; завтра і позавтрьому—теж саме. І кінця й краю тому невидко. І людина з живої істоти, яка мусить думати, почувати, хвилюватися й обурюватися, творити своє власне життя, творити історію,— стає просто об'єктом „воздѣйствія“ фатальної, непоборної „vis major“, що зветься, „нема закону“.

— Ви не имѣете права отказать мнѣ въ свиданіи съ мужемъ, такъ какъ я имѣю на то разрѣшеніе отъ прокурора,—каже жінка бувшого посла д. Шапошникова начальникові тюрми.

— Имѣю право, такъ какъ *ничьмъ* не рискую,—одказує на це начальник тюрми.

— „Законів тепер нема“—се можна почути тепер од селян дуже часто,—пише кореспондент „Ради“ *) в дописові з с. Лісників Київського повіту.

В цих двох фразах, висловлених двома людьми, що стоять на протилежних полюсах, криється увесь зміст правосвідомости сучасного моменту. „Ничѣмъ не рискую и потому имѣю право“,— твердо затямив собі кожен, хто має змогу й силу, і через те газети приносять оті щоденні рубрики, злегка тільки зміняючи цифри. А заляканий, смирний „обыватель“, скулившись з переляку, жде своєї долі. І це після цілого дощу законів, що посипались за останній рік на голови „граждан“ Россії, після рішучих заяв і обіцянок „установить твердый законный порядокъ“. Перед народом,—власне кажучи, перед свідомою частиною його,—постала ділема, яким саме шляхом іти йому, щоб оборонити свої права? Одні пішли шляхом активної революції, политім кров'ю людською, инші—шляхом революції пасівної.

Партія „Народной Свободы“, що завжди пильнувала свого шляху і одмежовувалась од революціонерів зліва, на останньому своєму з'їзді, що відбувся між 25—29 минулого вересня в Гельсінфорсі, повинна була сказати своє рішуче слово про цю справу: кудою йти. Партія к.-д. була в Думі найдужчою і виборгська відозва в значній мірі була ділом її рук. З другого ж боку—в політиці уряду не тільки не сталося нічого, що могло б хоч трохи зменшити гострість питання, а навпаки—виявилася зважливість до дальшої боротьби з опозіцією тими ж не конституційними способами. Через це про якийсь новий, третій рішенець—ступити на шлях компромісу, не можно було й казати. Проект резолюцій з'їзду від центрального комітету, особливо 4-й пункт його, викликав гострі дебати. Проти проекту однаково повставали праве й ліве крило партії, кожне з свого погляду. Праві, лідером яких був д. Струве, були тії думки, що вести пасівну боротьбу з урядом і трудно, і небезпечно; що коли партія дуже швидко піде вперед, то вона втратить і те, що придбала; нарешті д. Струве заявив: „оскільки ми кидаємося ліворуч, остільки можемо певніще та легче опинитися в лапах реакції“. Ліві ж висловлювали гадку, що приняти проект резо-

*) Рада, ч. 6.

люції центрального комітету, значить зректися виборгської відозви і дискредітувати партію. Та таки більшістю 88 проти 44 було прийнято проект резолюції ц. к. партії. Зміст резолюції такий:

1) З'їзд ухвалив діяльність парламентської фракції в Думі і визнає, що ця діяльність цілком відповідала тій постанові що до діяльности партії, яку зробив третій з'їзд партії. 2) Визнаючи політичне значіння виборгської відозви і прінціпіяльно погоджуючись з її змістом, з'їзд ухвалив діяльність парламентської фракції, яка взялась скласти відозву. 3) З'їзд вважає, що думка про пасівне змагання з урядом відповідає загальній діяльности партії. З'їзд гадає, що росповсюдження цієї думки мусить бути завданням партії і визнає, що таким змаганням можна найкраще повстати проти тих подій, які зневажають права народніх заступників. 4) З'їзд тієї думки, що тепер неможна як найширше виконати пасівне змагання і взагалі, і в такому змісті, щоб зрекатись од салдатської служби цієї осени. Через це з'їзд гадає, що зараз ще не можна радити народові змагатися з урядом такими способами. 5) З'їзд визнає некучою потребою часу готуватись до виборів. 6) З'їзд вважає за потрібне агітувати на виборах, на підставі відповіді Думи на тронну промову. До цієї відповіді треба додати деякі пояснення, особливо про поширення законодавчих прав Думи.

Аграрна комісія з'їзду підкреслила, що земельну справу може рішити тільки Дума на підставі програми партії „Народной свободы". Що до загальної політики уряду, то з'їзд одноголосно висловився, що сучасні урядові заходи не можуть припинити анархії і що він рішуче протестує проти всякої запомоги теперішньому неконституційному міністерству.

З'їзд не визначався одностайністю і однодумністю. Незгода прокидалась так виразно, що рептільна преса пророкувала полний роспад партії. Особливо помітно це було при голосуванні п. 4 резолюції, коли 60 членів з'їзду правого крила зовсім зреклися подавати голос, а група з 30 чоловіка лівого крила партії запропонувала свою резолюцію з вимаганням „не гаючись організувати пасівну боротьбу з урядом". З'їзд одкинув це. Не вважаючи на таку поміркованість постанов з'їзду, рептільна преса почала з приводу цих же самих постанов криком кричати, що „правительство вполнѣ было право, не дозволивши созвать революціонный кадетскій съѣздъ въ Россіи".

Реакція виразно відбилася на громадянстві. Рік перед цим, коли ми були на передодні маніфесту 17 жовтня, ніхто не поняв би віри, як би хтось почав тоді пророкувати, що через рік громадянство не тільки втратить те, що зараз має, а ще само й рук

докладе, щоб накласти на свою шию ярмо. Тульське дворянство самохіть виключає з своїх рядів президента першого російського парламенту д. Муромцева; курські й харьківські дворяне поспішаються переняти славу калужських дворян і виключають з поміж себе ще раніш цілий ряд найвидатніших людей, імена яких вписано буде на перших сторінках сучасного визвольного руху; цілий ряд земських зібрань і міських дум викидають послів до першого парламенту з гласних, одібравши од місцевих губернаторів тільки „предложеніе“. Зробили це, маючи не тільки змогу, а і певне право не зважати на ці „предложенія“. Земства ж видають накази „третьому елементові“ „не заниматься политикой“ і вигонять зі служби цілими десятками й сотнями учителів. Усе це так характерно для нашого часу, що не зазначити його не можна. В цьому ми маємо зайвий доказ справедливости слів Лассаля, сказаних півсотні літ тому, що гарантія конституції не в паперці, а в реальних відносинах сил. Торік, у той час, як ще не було першого конституційного паперу—указу 17 октября, відносини реальних сил в громадянстві були такі, що воно само без жодних гарантій прав на папері фактично здійснювало всі права громадянські: волю слова, друку, збірок і товариств і завело їм охорону. Тепер же ми маємо гарантію тих прав на папері, а в справжнім житті цілковите безправ'я.

На цьому грунті загальної реакції буйно погналася вгору і пишним цвітом зацвіла чорносотенщина всякої масти. Розпорошені і роз'єднані до сього часу сили хуліганів, що звуть себе то „патріотами“, то „монархистами“, то „истинно-русскими людьми“, за останні часи вспіли об'єднатися, порахувати свої сили і урядити цілороссійський з'їзд у Київі, що тягся тиждень, з 1 по 7 жовтня. На цьому з'їзді проводирі чорносотенців зробили спробу поєднати сили і дати „ідейну“ основу розбишацьким інстінктам адептів оборони необмеженого самодержавства. Як що можна поняти віри офіціяльним звісткам партії, вона вспіла об'єднати цілий ряд дрібних місцевих гуртків і організацій в один загальний „союзъ русскаго народа“. Гуртки ці виступають під ріжними назвищами: „священный союзъ народной самообороны, охранительная партія, монархическая партія, русское братство, русское собраніе, союзъ русскихъ людей, союзъ русскаго народа, лига патріотовъ, патріотическая лига, общество націоналистовъ, партія рус-

скаго вѣча, партія Минина и Пожарскаго, партія народнаго центра, партія активной борьбы съ революціей и анархіей, народнохозяйственная партія, общество хоругвеносцевъ, партія честныхъ патріотовъ и борцовъ за родину, союзъ русскихъ патріотівъ, союзъ бѣлаго знамени, союзъ свободнаго начала и свободнаго труда, союзъ ревнителей возрожденія церковно-общественной жизни и обновленія страны, союзъ за царя и порядокъ, всероссійская отечественная партія и общество законности и порядка."

Поєднання всіх революційних правих груп в один ,,союз" дало загальну цифру членів коло 45 тис. Не можна сказати, щоб ідея необмеженого самодержавства, яка на протязі такого довгого періоду російської історії так дбайливо викохувалася, прищеплювалася і підтримувалася всякими способами, щоб ся ідея здолала згуртувати круг себе значну армію. До цього ще треба взяти на увагу й те, що не все, що ,,сіре те й вовк". Ми вмисне не пошкодували клаптя паперу для регістрації всіх назвищ, під якими виступають гуртки чорносотенців. Вони показують, що тут багато можна налічити ,,водевилей съ переодѣваніемъ", і що дійсна цифра армії чорносотенців буде не 45 тис. чоловіка, а принаймні втроє менча. Що правда і такої армії досить, щоб по більших городах Россії збить бучу ,,патріотическихъ манифестацій" і счинити не одну ,,варфоломееву ніч" на зразок тих, що були вже у Кишеневі, Гомелі, Седлєці, то що; але вона дуже мала й слаба на силах, щоб подолати ,,стоголову гидру конституціоналізму". Хоч до останнього часу вона й набралася сміливости і впевнена що подужає не тілько зробити це в себе дома, а навіть і по чужих конституційних державах. Підтримання, яке знайшла партія від міністерства Столипіна, надало ій нечуваної пихи і нахабности. Чорносотенці почали розсилати свої універсали і ,,диктувати умови" не тілько Цареві, міністрам, синодові, а і чужоземним королям і імператорам. За найзначнішу побіду реакційної партії безперечно треба вважати агітацію проти приїзду англійської депутації з адресою д. Муромцеву, як голові першого парламенту в Россії. Уряд, заляканий погрозами монархистів, ужив заходів, щоб депутація не прибула до Петербургу, і англійці мусили зректися думки особисто виявити своє спочуття, в особі д. Муромцева, першим заступникам народу. Чорносотенці ще вище звели голову, стали поводиться, ще нахабніше. Міністерство тим

часом зміркувало, що ,,истинно-русскіе люди" такий народ, що єднання з ним не дуже то надасть комусь чести, і прем'єр-міністр частіше почав розмовляти з кореспондентами закордонних газет, як годиться розмовляти голові ,,конституційного кабінету". Таке поводіння д. Столипіна викликало гнів і обуріння чорносотенців. Один із лідерів монархичної партії, редактор ,,Русскаго Знамени", д. Булацель не забарився росповісти докладно про авдієнцію заступників ,,союза русскаго народа" в міністра і антиконституційну його промову. ,,Який же з цих двох Столипінних щирий: чи той що розмовляв з нами, чи той, що веде ліберальні балачки з жидами—кореспондентами закордонних газет"?—запитав д. Булацель д. Столипіна. Натурально, що громадянство мусило сподіватися відповіді від міністра; але її не діждались і по сей день... Окрім інціденту з д. Булацелем, наробила клопоту „докладная записка" міністра фінансів д. Коковцова до прем'єр-міністра про становище фінансових справ у державі. Записка ця така цікава, що ми наводимо її цілком, так як вона з'явилася в газетах:

„В раді міністрів пише д. Коковцев, я завжди звертав увагу вашу та всіх инших міністрів на надзвичайно сумне, небувале ще становище, в якому опинилось казначейство і яке вимагає, щоб до казначейства за грішми звертались дуже обережно. Моє нагадування не помогло. Деякі міністерства, а найбільше військове, ставляють усе нові вимагання і, як що їх задовольнити, то казначейство опиниться в цілком безвиходнім, безнадійнім становищі. Я вважаю за свій обов'язок повідомити ваше високопревосходительство про таке становище, хоч би для того, щоб потім за це не відповідати. Щоб пояснити вам мій погляд на се питання, я мушу коротенько сказати про те становище наших фінансів головним чином вважаючи на те, як виконати бюджетовий обрахунок.

Ми опинилися в 1906 році в такому становищі, в якому вже давно не бували. Бюджет зазначував дефіцїт на 481 милійон карбованців. До сього треба ще було прищитати непокриті за 1905 рік трати на 180 мил. карб. та 150 мил. позичених на виплачування короткосрочних позичок. Щоб покрити цей дефіцїт, всього у 811 милійонів, у квітні об'явлено п'ятипроцентову позичку, з якої здобуто 677 мил. карб. Зменшення видатків за 1906 рік дало 20 мил. карб., внутрішня позичка—34 мил., повернулось „спеціяльних" капиталів—5 мил., несподіваних прибутків—100 мил., усього маємо 836 мил. карб., а коли витратити їх відповідно бюджетові, то лишиться ще 25 мил. Але вже зараз після того, як складено було на 1906 рік бюджет, знов звелено на всякі речі витратити до 50 мил. карб. До цього мусимо ще порахувати і 100 мил. на запомогу

голодним, із яких уже витрачено 70 мил. Таким чином виявляється дефіцит в 95 мил карб.

Але ця сума може ще значно побільшитись. Ба й справді, Японія вимагає за контетування бранців на 25 мил. більше, ніж було поставлено в бюджеті; військове міністерство вимагає $16^1/_2$ мил. на свої потреби та 8 мил. на військо потрібне для втихомирювання розрухів.

Опріче того на голодних витрачено на 10 мил. карб. більше. Виходить, що дефіциту наростає всього 155 мил. карб.

До чого ж це може довести? Обмежувати дуже видатки не можна; сподіватися того, що побільшуватимуться прибутки, теж нема підстави. Незабаром неврожай пошкодить і тому, щоб поступали як слід податки, і таким чином сподіватися на те, що становище поліпшиться, неможна.

Вважаючи на такі обставини, неминуче треба заборонити всім міністерствам звертатись до державного казначейства з новими вимаганнями грошей, бо инакше мені доведеться заявити, що я не могтиму осягти свого завдання. Я складаю з себе одвічальність, коли казначейство дасть новий кредіт, не давши потрібних для нього грошей.

Торік казначейство давало кредіти, не зазначені в бюджеті, а навпаки, видатки, зазначені в бюджеті, одсовувало на будучий рік. З такого прикрого становища пощастило вирятуватись тільки через закордонну позичку на дуже важких умовах. При кінці року ще можна зробити нову внутрішню позичку на 20 мил., але знов позичати закордоном гроші, на мою думку—неможливо.

Цей офіціяльний документ не вимагає жадних коментарів. Цікаво зазначити тільки одну річ. Історія доводить нам, що становище державних фінансів, державний бюджет, право його встановляти, найчастіще були центральним пунктом боротьби за парламентарний лад, а тепер по парламентарних державах здійснення права бюджету народніми заступниками часто й густо спричиняється до зміни всього міністерства. В нашій же конституційній державі на „докладну записку“ міністра фінансів про безпорадне становище державних фінансів дивляться як на „интересный инцендентъ между г. Коковцевымъ и г. Столыпинымъ, окончившійся въ общемъ благополучно и не повлекшій за собою особыхъ послѣдствій“.

Характерний інцідент трапився з партією „Мирнаго обновленія“. Партія ся, як відомо склалася з лівого крила „союза 17 октября“, з тих людей, з якими міністерство, роспустивши Думу, довгенько вмовлялося, запрошуючи де-кого з їх на міністрів, бо гадало, що все ж ліпше виступати перед Россією і Европою як перше міністерство „съ участіемъ извѣстныхъ общественныхъ

дѣятелей". І ото партію, з кола якої кликали людей до міністерських портфелів, ,,особое по дѣламъ объ обществахъ присутствіе" не схотіло легалізувати, не затвердило статуту партії, бо се, бачите, партія небезпечна ,,для общественнаго спокойствія" через те, що в програмі її є пункт про примусовий викуп земель. Лідер партії, гр. Гейден набрався клопоту, поки чогось добився. Хоч прем'єр-міністр в особистій розмові з ним упевняв його, що тут ніби „произошло простое, хотя и печальное весьма недоразумѣніе", про те дозволу на легалізацію партії не дав, а поставив ряд умов, з якими він може дати дозвіл на легалізацію „общества мирнаго обновленія". Гр. Гейден мусів пристати на умови, зрікшись заміру вести діло через сенат, щоб не згаяти часу передвиборчої агітації. В цій події вкупі з суворою забороною урядовцям всіх рангів належати до всяких партій, окрім партії „союза русскаго народа", в потуранні й підтриманні, яке з усіх боків має остання партія, не можна не добачати заходів міністерства коло того, щоб усякими способами відпихнути від виборчих урн усі елементи, від яких хоч трошки тхне духом опозиції. Та навряд чи пощастить міністерству вдіяти щось цими способами.

Куди більшою небезпекою для результатів близьких виборів загрожують „разъясненія" сената до закону про вибори, що почали виходити, яко відповідь на міністерські запитання. Чутки про зміну виборчого закону, як відомо, не вгавали мало не зо дня роспуску першої Думи. Одначе міністерство не наважилося без Думи одверто видати новий виборчий закон, щоб спеціяльним законодатним актом відняти виборче право в великої сили людей з тих класів народу, що здаються сучасному урядові найбільш небезпечними. Але воно в значній мірі з'уміло зробити це ж саме тільки иншим шляхом,—шляхом сенатського пояснення до виборчого закону що до виборчих прав курії крестянської та робітничої. Сенатським поясненням, що вийшло 7 жовтня, виборчий закон порушено в самій основі. Давши спеціяльну інтерпретацію терминові „домохазяїн", сенат відняв виборче право в усього сільського пролетаріяту, відпихнув він також від виборчих урн інтелігентів-крестян, що не живуть по селах; позбавив права виборчого голосу в повітових зібраннях дрібних власників крестян, що набули землю за поміччу крестянського банку і „малороссій-

скихъ" козаків, звелівши їм брати участь у виборах уповажнених од сельських та волосних громад нарівні зо всіма крестянами. Що до курії робітничої, то обмеженне виборчих прав її являється дошкульним ударом для робітничого пролетаріяту. Удар цей зроблено аж з двох боків. По виборчому закону з дня 11 грудня минулого року, робітники на фабриках та заводах мали право здійснювати своє виборче право двома способами: 1) обіраючи уповажнених од робітничої курії, незалежно од права, що дає їм ценз і 2) беручи участь на підставі цензу в міських або сільських виборчих зібраннях. Після сенатського пояснення робітники мають право здійснювати своє виборче право тільки в курії робітничій, як робітники, а не як власники майна.

Нарешті, щоб не допустити до виборчих урн яко мога більше робітничого пролетаріяту, що працює по дрібних фабрично-заводських ти промислових підприємствах з цифрою робітників менше ніж 50, дано нове пояснення терминові „отдѣльной квартиры", щоб викреслити з списків виборчих тих, що мають дурно помешкання і не платять податку за кватирю. Які наслідки матимуть пояснення сенату до виборчого закону, видно вже з того, що в самому Петербурзі, як сповіщають газети, після вельми приблизного тілько рахунку, втрачають право брати участь у виборах не менш як 10.000 робітників. Таким робом міністерство з сенатом, що повинен стояти „на стражѣ законовъ", порушило виборчий закон без волі і згоди на те корони і народного заступництва, единих і найголовніщих джерел законодатної ініціативи і органів законодатних функцій.

І разом з обмеженням виборчих прав крестян, робітників та инших свідомих елементів міського пролетаріяту, робляться й реформи позітивного характеру. Навряд чи само міністерство надає їм велику вагу, бо по свій суті ці реформи мало що нового вносять у життя, тим часом, як спосіб профилактики, вони можуть мати певне значіння під час виборів... До таких способів профилактичних ліків від хвороби, що зветься „крамолою", на яку вспіло занепасти дуже і село, безперечно належить скасування указом з 5 жовтня спеціяльних законів, що обмежували в правах селян і давно зжили свій вік. Ми не будемо докладно перечисляти всіх статей закону, що обмежував крестян, — вони більш-менш усім відомі; а зазначимо тільки загальне значіння сього

указу. Насамперед указ зовсім не дає того, чого треба крестянам, — не касує самого стану крестянського. Указ не виймає жодної підвалини з під загальної будівлі „сословнаго строя“ в Россії. Друге те, що значну частину скасованих обмежень у правах крестян, що справді лежали вагою на крестянах, давно скасувало саме життя, і указ що до цих обмежень, має тільки значіння констатування факту. Нарешті, указ 5 жовтня скасував силу статій, що передруковувано що-разу при нових виданнях законів просто через недогляд редакторів. Скасовано наприклад, закон, що забороняв крестянам: „охоту въ запрещенное время, разореніе птичьихъ гнѣздъ; продажу дичи, добытой въ недозволенное время; мотовство и пьянство“. Деякі зо скасованих статей такі характерні своїм і змістом і стилем, що ми наведемо їх цілком.

Ст. 478 „Устава благоустройства казенныхъ поселеній:“ „кто неоднократно будетъ замѣченъ въ утрудженіи начальства несправедливыми просьбами, того заключать подъ стражу.“ „Кто въ общенародныя игры, забавы или пѣсни включитъ или употребитъ слова или поступки, противные благопристойности или чистотѣ нравовъ, того присуждать къ простому заключенію. Сему же наказанію подлежатъ тѣ, кто въ праздничные дни, до окончанія обѣдни будутъ напиваться пьяными“ (ibid, ст. 494).

Кто зло обыченъ въ пьянствѣ или болѣе времени въ году бываетъ пьянъ, нежели трезвъ, того наказать розгами“ (ibid, 496).

„Кто, не смотря на запрещеніе начальства, пойдетъ черезъ рѣку по льду, когда уже по немъ опасно ходить, или же будетъ переѣзжать при бурномъ вѣтрѣ, а также тогда, когда ледъ идетъ по рѣкѣ, того приговаривать къ простому заключенію подъ стражу на одинъ день“ (ibid, ст. 513).

Безперечно, що далеко більше значіння і по суті, і по тому вражінню, що зробить на крестян, має закон 14 жовтня, щоб зменшити платіжі крестянському банкові. З самого початку діяльности сього банку, як тільки виявилося, що він мусить відогравати роль якоїсь „ancillae“ при спродажу дворянських земель, поступове громадянство устами чесної преси не раз показувало на величезну несправедливість і кривду, яку робиться селянам перед дворянами що до норми платежів. В той час як для дворян норму платежів було встановлено од $3^1/_2$—4 карб., крестянам доводилося платить од $5^3/_4$ карб. до 11 карб. Сі норми крестянському банкові було встановлено куди більші од норм платежів банкові дворянському. І на указ 4 жовтня треба дивi-

тися як на акт справедливости, який, що правда, дає крестянам деяку полегкість при купівлі землі через банк; але вся річ в тому, що полегкість цю почують на собі не ті, що не мають землі і не мають за що її купити, а ті, хто вже придбав її, або ж має змогу придбати. Пільга ця, в з'язку з законодатними актами про продаж кабінетських, удільних та скарбових земель, має видимо на меті зміцнити існуючий і утворити новий клас дрібних власників, щоб зробити з його базіс майбутнього політично-соціяльного ладу в державі. Новий закон, який вийшов цими днями і дає право крестянам заставляти свої надільні землі, як найкраще допоможе пролетарізації малоземельної крестянської маси і формуванню класу сільського буржуа-хліборобa.

Взагалі, треба сказати, що в цей час село,—найголовніщий центр самої пильної уваги урядових сфер. Призначивши вище згадані землі до спродажу селянам, зменшивши платежі, міністерство намагається якого мога швидче скласти і налаштувати для відповідних функцій „Землеустроительныя комиссіи". Усю реформу земельної справи доручено тепер комісіям. Це принаймні видно з того величезного „наказу", що видав комісіям „Землеустроительный комитетъ" у кінці минулого місяця по тому вже, як вийшли укази про спродаж крестянам земель. Комісії повинні були виявнити потребу в землі, допомагати крестянам заводити як найкраще господарювання, встановляти порядок користування землею, встановляти пересічну норму земельних наділів, обрахувати, скільки є скарбових і удільних земель і визначити їх вартість; купувати коштом крестянського банку землі в поміщиків; спродувати землі скарбові; здавати в аренду непродані землі; допомагати переселенню; керувати розмежуванням землі; допомагати розвиткові хуторського хазяйства і т. д. і т. д. З приводу цього наказу преса цілком справедливо завважала, що узурпація прерогатив законодатної власти органами, які не мають на те жадного права, дійшла в Россії до nec plus ultra. Ба й справді, комітет з волі міністра Васильчикова видає „наказ", що дає комісіям такі широкі уповноваження і права, які може дати тільки закон. Не вважаючи одначе на широкі права комісій, результати їх діяльности навряд чи відповідатимуть цім правам. Гальмом у їх діяльності стоятиме насамперед сама неосяжність завдань, далі—бюрократично-дворянський склад їх при самій незначній участи крестян. Управи-

тись з таким величезним ділом, яке доручено комісіям, вони ніяким чином не зможуть, а надто ще й через те, що дворянство, якому дано в цих комісіях видатну ролю, поглянуло на цю всю справу дуже короткозорим оком. Замість щоб скористуватися з нагоди і в члени комісії запросити людей дотепних, тямущих і повести діло так, щоб справді зробити щось собі на користь, звичайно не на один день, а на якийсь довший час, воно робить як раз навпаки: „казенными окладами“ підтримує „своїх“. Газета „Новый Путь“ пише, що в комісіях, уряжених до 7 жовтня, з 156 членів найбільше урядовців та офицерів з дворян; перших—123, других—83 чол., серед їх 84 земських начальників, 13—мирових посередників, 24—колишніх урядовців з канцелярій і тільки 3 чол. з хліборобською освітою. Як же зможуть комісії з таких членів рішити одну з найскладніщих справ, які стоять тепер на черзі? А надто, що комітет, давши „наказ“ комісіям, що вони повинні робити, не дав їм ніяких директив, як саме робити доручене їм діло. Можна гадати, що комісії наполяжуть на організацію переселення крестян, як на найпростіщий спосіб зменшити тісноту. На таку принаймні думку наводить урядова асігновка 20 мил. карб на справу переселення.

Одною з характерних для нашого часу директив до закону безперечно служить пояснення міністерства до закону про військово-польові суди. Місцева адміністрація зрозуміла по своєму цей закон, що дає їй широке право над життям і смертю кожного підданця, і поширила сферу прикладання до діла цього закону, як тільки можна було поширити. Наприклад, генерал-губернатор у Двинську звелів віддавати під військово-польовий суд за саме тільки „проявленіе явнаго неуваженія къ правительственнымъ мѣстамъ и должностнымъ лицамъ“. В прибалтійському краї начальник однії „карательной экспедиціи“ об'явив на волосному сході, що за напад на стражників і инших урядових агентів він розстрелюватиме кількох селян цій волости по жеребку. Таких прикладів можна навести безліч. І з того часу, як видано закон про польові суди, газети лічуть коло двохсот жертв їх; і виявлялося не раз, що деякі з покараних були зовсім непричетні до тих злочинів, за які їх покарано. Нарешті міністерство дало директиву генерал-губернаторам і пояснило, в яких саме випадках вони повинні віддавати під польовий суд злочинців... Про те, страх перед польовими су-

дами, що справляли своє діло, і до директиви міністерської і по директиві, ні трохи не зменшив числа озброєних нападів, політичних душогубств і грабіжів, а ще навпаки—побільшів їх і зробив ще лютіщими, ще більш завзятими. Озброєний напад у 12 годин дня в Петербурзі на касіра митниці служить найкращим прикладом того.

Ф. Матушевський.

За кордоном.

Конституція в Персії. Виборча реформа в Австрії. Поляки в Прусії. Переміна кабінету у Франції. Початок парламентських сесій в Англії та в Еспанії.

Чого з великим напруженням сил, із страшними нечуваними жертвами добивається зараз Россія, те маленька й на-пів дика ще Персія здобула без особливої, рівняючи, боротьби: 25 вересня в столиці Персії—Тегерані шах з великою урочистостю відкрив парламент.

Перси тепер дуже вбогий і малокультурний народ, але серед инших азіятських народів вони помітно відрізняються своїм вільнолюбним духом, хистом до науки і свого рода національною свідомістю, що дала їм—одинокій з-поміж ісламських націй—змогу зберегти свою національну вдачу й спомини зо славної минулости свого краю, що й досі живуть ще в народній пам'яті. Любов до своєї національности здавна не давала перському народові прихилитися до турецької династії Кадшарів, яка панує в Персії з кінця XVII століття. Як і скрізь по східніх країнах, політичний лад у Персії був деспотичний в спеціяльно-азіятському розумінню цього слова. Шах і його міністри безконтрольно панували над країною, висисаючи з неї всі соки, що йшли на шаха та його камаріллю. Не диво, що культура й просвіта стоять у Персії дуже низько. Державний механизм досяг крайньої міри безладу; коли де й істніє на ділі ідея децентралізації, то се в Персії: край поділено на більш ніж 20 провінцій, якими порядкують, „хакими", що мають необмежену владу над життям і маєтками жительців. Посади хакимів купуються за гроші,—хто більше дасть урядові, того

й призначають на посаду. Хакими накидають на народ податки й за-гроші настановляють менших урядовців на всі посади. І все це чиновництво живе з того, що зможе здерти з темного та вбогого народу.

Промислу в Персії нема ніякого. Митниці (таможни) на откупі в бельгійців. З торговлі користь мають найбільше чужоземці, бо тарифна сістема ім спріяє. Залізниць у краї нема, а есть тільки де-кілька шосейних шляхів.

Військові сили, не вважаючи на те, що шахи раніще ніж турецькі султани почали дбати, щоб переробити своє військо на європейський кшталт, мають дуже мізерний вигляд і зовсім невелике бойове значіння. Офіцерів освічених, окрім закордонних інструкторів, нема. Плата військові виплачується дуже погано, через те офіцери беруть хабарі з салдатів, пускаючи їх за гроші до-дому з служби. Більшість салдатів живе з дрібної торговлі; і подорожні оповідають дуже кумедні анекдоти про вигляд та побут перських вояків. На папері війська в Персії має бути 64000, на ділі ж не буде й 20.000. Узброене це військо зовсім не відповідно новійшій техніці: піхота—крем'яними рушницями, артилерія—гарматами старого виробу. Одежа військова є дивовижною мішаниною європейської форми з убогим азіятським лахміттям. Трохи краще стоїть кінне військо, особливо козаки, яких уряд завів не так давно на зразок россійських козаків.

Просвіта в Персії стоїть дуже низько, світська наука, оперта на досвіді та критиці, ще тільки зароджується, в формі на-пів вищих шкіл, заснованих для урядових потреб—військових та лікарських. Народня освіта й виховання молодіжі в руках у духовенства і має специфичний мусульманьско-релігійний характер. Академія Наук, заснована кілька років тому, є мізерною пародією таких інституцій в Європі і істнує тільки на те, щоб видавати за гроші дипломи академиків, яких зрештою в других державах ніхто не признає.

Дух незадоволення й опозіції сучасному ладові почав прокидатися з половини минулого століття, почасти через те, що перси зазнайомлювалися з європейською культурою. Але з особливою силою протест проти деспотизму й бюрократичної сваволі вилився в оригінальній формі руху т. зв. бабістів. Се була релігійна секта, яка поставила собі метою знищити всі реакційні змагання в ісла-

мі, які затримують його культурний поступ. Секта ця заняла дуже ворожу позіцію супроти уряду й почала з ним отверту боротьбу, що завдало урядові великого клопоту. Проте рух бабістів був здавлений узброеною силою; хоча його відгуки залишилися ще й досі, але вже не мають колишнього впливу й значіння. Поки живий був шах Наср-Єдін, що вмер од руки убивця-бабіста, абсолютизм панував у Персії в повній мірі. Як запанував теперешній шах, визвольний рух почав зростати. На чолі його стало духовенство, найбільш освічена й патріотична частина перського громадянства. По весні сього року духовенство міста Іспагані (колишньої столиці Персії) виступило в обороні національного промислу перед чужими товарами і ознаймило бойкот товарам, які привозяться з-закордону. Народні маси піддержали його в боротьбі з урядом. Коли шах настановив великим візиром принця Суліман-Меджід-Мірзу-Донде, відомого з своєї зажерливости, вибухло повстання. В кінці липня народ, з духовенством на чолі, підступив до шахового палацу і зажадав одставки візира. Шах не згодився. Духовенство оповістило страйк і великим натовпом заховалось у дворі англійського посольства. Почались і узброені бійки народу з військом. Уряд був змушений покоритись. Візиром настановлено міністра закордонних справ Мушір-Ул-Овле, який виробив план конституції. Шах із слізьми на очах підписав маніфест про конституцію, хоча за кілька день після того, одкриваючи парламент, заявив, що конституція вже цілих 8 років була його улюбленою мрією...

25 вересня народні заступники вже зібрались у Тегерані. Тронну промову читав губернатор Тегерану, бо шах почував себе слабим, хоча й явився на відкриття парламенту. Конституцію перси здобули собі швидко і також швидко перевели в життя одну з конституційних основ—парламент. Одначе було б занадто легкодумно вірити, що ця конституція може задовольнити перський народ. Почати хоч би з того, що права участи у виборах позбавлено більшу частину перського народу. По арт. 1—2 правил про вибори, виборцями можуть бути тільки ті, хто визнає пануючу магометанську віру; отже всіх персів иншої віри—християн, євреїв гебрів й сзідів--виборчого права збавлено. До парламенту вибірають заступники від станів: 1) принців пануючої династії Кадшарів; 2) вчених, духовенства та студентів; 3) дворянства; 4) купецтва; 5) зе-

мельних власників і 6) ремесників. Число всіх послів не може бути більше як 200. Але вибірати можуть од земельних власників тільки ті, хто має землі не менше, як на 1000 туманів. Отже ті, хто має менше, або й зовсім не має землі (а з таких складається більша частина селянської людности в Персії)—не мають права ставати до виборів. Права парламенту зазначено дуже невиразно: невідомо, чи він являється законодатною інституцією, чи тільки дорадничою, бо в статуті сказано тільки: „посли повинні обороняти інтереси держави й народу"... Це все не могло не викликати незадоволення серед тих класів перського народу, які позбавлено прав, а також і серед передових діячів перського громадянства. В Персії вже почався рух за те, щоб змінити надану конституцію і зробити її не релігійною, а народньою, та щоб активне й пасівне право що-до виборів мали всі перські піддані, без ріжниці національности й віри. Домагаються також і того, щоб парламент мав законодатні права. Можливо, що Персія на порозі нового coup d'état. Треба побажати тільки, щоб воно відбулось так саме без пролиття крови, як і той рух, що приніс Персії першу „куцу" конституцію.

Тим часом як на далекому сході—в Персії—конституційний лад тільки виступає в початку свого шляху, старенька Австрія все ніяк не може виробити собі такого виборчого закону, що був би справедливим за-для всіх її народів і не давав би переваги тим, що вже й так купаються в добрі, над тими, кого досі кривджено й збавлювано національно-культурних прав. Австрійський уряд, що виступив спочатку з досить добрим виборчим законом, в основі якого положено було класову й національну справедливість, поступивсь перед вимогами антидемократичного й консервативного польського кола і згодився на такі зміни виборчої реформи, спеціяльно що-до Галичини, які дуже зменшують користь з тії реформи для галицьких українців. Спеціяльний розгляд цієї справи читачі знайдуть у цій-же книзі в „Вістях з Галичини".

В той час, як наради парламентської комісії наближалися до кінця, старий міністр закордонних справ, граф Голуховський, що більш як десяток років кермував закордонною політикою Австрії, подав в одставку. Ніхто, крім придворних кругів, не жалкує за ним. Граф Голуховський—поляк з роду—належав до тих міністрів, що на першому плані ставлять не інтереси держави та на-

ції, але інтереси династії, і в державну політику вносять елемент двірських інтриг та примх. Широкі круги Австрії знали, що міністр закордонних справ—щирий реакціонер і любить утручатися до внутрішніх справ держави, звичайно, не на користь ліберальним течіям у громадянстві. Пішов він з посади через конфлікт з мадярами, в якому він заняв становище вороже змаганням мадяр до державної самостійности Угорщини, вповні висловлюючи погляд на цю справу віденських двірських кругів. Місце Голуховського заступив барон Еренталь, бувший посол у Петербурзі. Начеркуючи свою програму в розмові з співробітником „Neue Freie Presse", він заявив, що держатиметься спілки з Німеччиною та з Італією і взагалі додержуватиме старого курсу закордонної політики Австро-Угорщини. Мабуть і йому не минеться без сварки з мадярами, бо вони саме й були незадоволені з політики його попередника, а надто в балканських справах.

Польська справа в Прусії, яка в свій час примусила багато говорити про себе, на-ново звертає увагу слав'янського та й західно-европейського світу. Знову почалися шкільні страйки та розрухи. Сього разу в обороні переслідуваних поляків виступило вище католицьке духовенство Німеччини—в особі познанського архієпископа Стаблевського, який, порозумівшися з иншими князями католицької церкви в Німеччині, видав пастирське посланіе, де показує на те, що заборона релігійної науки польською мовою по школах довела до того, що знання Закону Божого й моральний рівень дітей дуже підупали. Посланіє наказує щиро працювати над наукою релігії по-польскому дома й по церквах, щоб надолужити ту шкоду, яка сталася з заборони вчити польською мовою по школах. Німецьких гакатистів се страшенно обурило і вони вчинили гвалт. Особливо стурбувало шовіністично настроєну частину німецького громадянства, і навіть урядові круги, те, що національно-католицький центр сього разу покинув свою нейтральну позіцію, а висловив співчуття заходам арх. Стабельського. Католицька преса в Німеччині підняла агітацію за скасуванням заборони вчити закону Божого польською мовою. Се все примусило німецьких гакатистів трохи зменшити свого германізаторського завзяття, навіть прокинулась думка поступитися де-чим полякам. Можна сподіватись, що енергійний опір, який дають поляки германізаторським заходам пруської гакати, за запомогою з

боку католицької церкви, зробить неможливим поворот до таких з'явищ, як примушування дітей різками вчити молитви чужою мовою. Таке з'явище, як страйк дітей, що не хочуть учитись німецькою мовою, — наприклад, в бромбергській окрузі застрайкувало таким чином 20.000 дітей—мусить показати засліпленим гакатистам дійсний стан річей.

У Франції сталась переміна кабінету. Цього вже там сподівались. Усі гадали, що після літньої сесії старий Сарьєн покине свою посаду, а замість його буде Клемансо, чоловік надзвичайної енергії, першорядний політик, що знається на ній практично й теоретично, талановитий громадський діяч. Надзвичайно характерною для нього є промова, яку він сказав з початку місяця перед своїми виборцями в Драгіньяні, де він висловив свою думку про соціялізм: „кожний, хто признає неминучу потребу вищої справедливости, без якої демократія була б тілько новим притулком для насильств, мусить признавати соціялізм, що кличе нас до переваги вищих частин людської природи над звірячим егоїзмом старих часів". Міністерство Клемансо значно пересуне центр ваги в парламенті на-ліво. Головний пункт програми кабінету Клемансо—провести закон про відділення церкви од держави. Далі кабінет намічає: податок на прибуток, викуп частинами залізниць до скарбу, реформу військового суду. Що до закордонної політики, то відомо, що Клемансо—прихильник народньої, але не урядової Россії, і певна річ, що реакційній політиці не буде він сприяти. Кабінет Клемансо має виразно-радикальний характер з сімпатіями до соціялізму, через що радикальні й соціялістичні часописи Франції вітають його з великим задоволенням. А що в кабінеті є двоє соціялістів—Бріан, міністр народньої освіти, та Вівіані, за-для якого сотворено нове міністерство праці,—то се порука, що інтереси робітничих класів знайдуть у новому кабінеті свого прихильника. Жорес у своїй газеті обіцяє міністерству Клемансо підтримання від соціялістичної партії. Не так радіють консервативні й клерикальні органи, які звуть міністерство Клемансо „диктатурою" і перестерегають французький народ перед занадто розвиненим у Клемансо духом ініціятиви й властолюбства. Не дуже то задоволені з нового французького кабінету і в Німеччині, показуючи на радикалізм та зважливий характер Клемансо.

В минулім місяці почались сесії англійського та еспанського парламентів. Одкриваючи англійський парламент, перший міністр Кемпбель Банерман заявив, що уряд має приступити до ряду важних реформ, між якими значне місце бере закон про влаштування відносин між хазяями та робітниками. Головний інтерес осінньої сесії скуплюється біля питання про відносини між палатою громад та палатою лордів і між урядом та робітничою партією. Уже виникли непорозуміння через те, що палата лордів відкинула білль про визволення шкільної справи від церковної опіки, який прийнято в нижній палаті перед літом. Це знов висунуло питання про скасування палати лордів, яко значної гальми для поступових та демократичних реформ. На черзі стоїть справа ірландської автономії. Початок сесії зазначився демонстрацією, що зробили прихильниці жіночого рівноправства: їх зібралося душ із 30 в кулуарах палати та й почали махати прапорами, вигукуючи: „виборче право жінкам“! Поліція силоміць повиводила демонстранток з палати, а суд присудив їх до штрафу. Арештовані заявили, що волять краще пересидіти в тюрмі.

В мадритському парламенті міністр президент прочитав урядову програму, серед якої видніще місце бере законопроект про волю сумління, який міністерство гадає скласти в найліберальнішому дусі. Таку саме заяву зробив у сенаті і президент Монтьеро-Ріос.

Д. Іваненко.

Бібліографія.

Петро Карманський. *Ой люлі, смутку. Ліричні поезії. Накладом Н. Величковського і С-ни. Л. 1905. 82 ст. 16°.* Колись д. Яцків міг написати таке гарне оповідання, як „У наймах“; потім він міг уже писати тільки такі речі, як „Огні горять“. Тепер він пише передмову до віршів д. Карманського, чи як він каже: „Друга Петра“. Мала сторінка друку вся повна крикливих вигуків тих претенсіональних добродіїв, що думають, мов би вони „Нові стежки в пралісах рубають“, а справді—просто співають самим собі і своїм приятелям грубо-шаблонові, хоч і в модерному стилю, панегирики: „Ми родилися припадком, на наше власне нещастя, на шкоду дешевих розумців, на заколот солодкого спокою філістрів—свої діти хрестимо самі сльозами нашого народа, гартуємо в огні його серця, а вивід беремо в храмі краси“... „З літературою, з тою повією, що має тулити до сну грубих насікомих—не знаємося“.

Яке все це вже старе, банальне, затягане і беззмістовне! Як погано зробив д. Карманський, що дозволив свою збірку гарних віршів попсувати цією недотепною передмовою!

У своєму переднєму слові д. Яцків висловив єдину путящу думку, назвавши музу д. Карманського сумною. І справді, від кожного рядка книжечки нашого поета віє великим сумом. Поет признається, що він „з туги“ в'яне, що в його „ятряться в серці давні рани“ (22), що йому від долі припало „страждать і сльозами зливать скорбних дум запустілі відлоги“ (24) та „верстати тернистий шлях страждань і суму“ (26) і т. и. Яка ж причина, де джерело сього настрою? Поет, властиво, й сам того не знає. Правда, в одному місці він робить спробу дати певну відповідь на се питання, кажучи, що причина його суму „неньки мозолі пекучі“, „черні нещасні сини“ та головним чином, „гірке до загину ярмо вітчини“ (53) Але на сьому й край, більше в своїх поезіях про сі джерела суму він не згадує. Видимо причини його суму десь инше.

„*Чогось* так зле,—*чогось* так сумно,
Чогось так нудно в тій тиші!“ (50)

Де відповідь на се „чогось?“ Дав її сам таки поет, хоча, на нашу думку, сам того не помічаючи, ніби так якось... між иншим.

„*І де ті світлі ідеали,*
Яких від віку люди ждуть?
Так сумно!“ (51)

Ось де джерело суму д. Карманського: він сумує по загубленому ідеалові. Життя без ідеалу, без ясної провідної зорі, що світила б йому невмірущим сяйвом,—такого життя наш поет не може зрозуміти, таким життям він не може задовольнитися. Без ідеалу йому

Всесьвіт, здається, чорне трумно,
А ми, вмерці з вогнем душі“ (50)

Сей сум за загубленим ідеалом так і б'є в вічі з кожної сторінки збірки поезій д. Карманського і, сумуючи, він шукає його, щоб наддати своєму життю такого змісту, якого воно вимагає, щоб бути справжнім життям людини. Чи пощастить д. Карманському найти те, чого прагне його душа—ми не знаємо. Може він і найде свій ідеал, але чи сей ідеал буде справді „світлим“, сього сказати зараз не беремось. На нашу думку, йому доведеться на своєму віку зазнати великої боротьби, щоб не сказати колись:

Я був пригаслою звіздою,
Що хоч ясніла,—та не гріла.

Непевні містичні поривання, що зараз мають чималу вагу в світогляді нашого автора, то велика небезпека для його, а також

не можна визнати корисними для розвитку його таланту близького сусідства з усякими комедіянтами а la д. Яцків. Коли д. Карманський емансіпується від сього, коли він щиро могтиме сказати отим своїм „Найблизшим“:

Я жив між вами—та не з вами,

коли він мовить їм, що не „*якась безодня* нас ділила“, а найде сю „безодню“ і зрозуміє її, тоді, ми певні сього, він, як безперечний поет-лірик, не загине без сліду в нашій літературі, а накладе на ню й свій карб. В його є на се змога, є хист!

П. Є.

В Старім і Новім краю. *Образ з сучасного життя в 4 відслонах. Написав Урманець. „Стадник.“ (Ч. 27—28. Видавництво ім. А. Бончевского. Р. III. Липець—Серпень—1906. Читальня). Скрентон, Па, 1906. 47 стор. 16⁰. Ціна 25 центів.*

Українські емігранти з австрійської України живуть в Америці в Канаді, в Північних Американських Штатах та в Бразилії. У Північних Американських Штатах їх найбільше в Пенсильванії де вони працюють переважно в шахтах. Инші оселяються там навіки, инші вертаються додому, заробивши грошей. На чужині вони гуртуються підхоже до того, як і в рідному краї: мають свої товариства, школи, читальні, які звичайно називаються на честь якого відомого українського діяча: Т. Шевченка, Ів. Котляревського, М. Шашкевича, Б. Хмельницького, то що. Мають вони там і свої газети: „Канадійський фармер“, „Свобода“, „Зірниця“, „Робітник“. Найповажніша з цих газет „Свобода“, що видається вже чотирнадцятий рік у Скрентоні (Пенсильванія). Там-же третій рік уже виходить „Читальня“—„просвітне видавництво імени Антона Бончевського“. Виходить воно в формі книжечок раз на місяць і коштує на рік півтора долари, а окремі книжки по 15—50 центів кожна. Досі повиходили ось які книжки: „Про нутро землі“, „Америка, збірка віршів“, „Релігійні вірования старинних народів“, „З ріжних нив“, „Які то є люди на землі“, Житя, заробки, організації і т. и. в Спол. Державах“, „Навернений Грішник“, „Хто з чого жие“, „Книжка рахункова“, „Страйк, сценічн. образ в трох діях“, „Стародавні казки й оповідання. Робітничи пісні“, „Як мужик ходив до царя правди шукати“, „Степові люди. З житя в донських степах“, „Емігрант“, „Многострадальний народ“ (огляд історії українського народу), „Стріляй на смерть! (Робітнича драма)“. „Через кордон“ та инші.

В серії цих книжок вийшла й п'єса д. Урманця „В Старім і Новім краю“. Вона описує виїзд емігрантів зо Старого краю і життя їх у новому. Написана вона з метою показати як негарно упиваться і т. и. і пропагує заводити економичні й просвітні то-

варіства. З красним письменством у п'єси спільного мало, але може бути вона матиме для галицьких і американських українців яку агітаційну вагу.—Оповідання „Стадник“ на при кінці книжки можно було б і зовсім не друкувати. **Б. Г.**

Н. Горовая. Васыль Матюренко. *Оповидання. Изданіе Кіевскаго Общества Грамотности. К, 1906, 1—56, in 16°. Ц. 8 к.*

Н. Горовая. Якъ берегтыся одъ хворобъ. *Изданіе Кіевскаго Общества Грамотности. К. 1906, 1—16, in 16°. Ц. 3 к.*

Обидві брошюри Н. Горової—на медичну тему; написані гарною, народньою мовою, популярно, і мусять бути поставлені пòруч з кращими популярними вкраїнськими виданнями... Обидві вони власне написані на одну тему: говориться в них про потребу медичного знання на селі, гігієни, що може статися тілько тоді, коли на селі поширено буде освіту та прищеплено пріпціпи кооперації. Оповідання „Васыль Матюренко“ написано навіть з літературнаго боку не зле, цікаво,—не так як пишуться звичайно такі брошюри та як, між иншим, написано і „як берегтися од хвороб“, тоб-то: приїхав на село лікарь чи хвершал, скликав людей та й почав навчати, що так треба й так, а слухачі тілько репліки подають. В оповіданні „Васыль Матюренко“ мовиться про парубка, хворого на сухоти, якого мало не спровадила на той світ рідна мати через свою темноту, певна в тому, що хворобу на сина наслала відьма, дівчина Олена, його кохана. В особі цього парубка (Василя) автор малює поступову людину, що тепер уже частенько стрівається на селі, що дає там ініціятиву до всяких реформ. Ще більш позитивний тип лікарь Нагірний, щирий демократ, що присвятив себе праці для сільського люду. Очевидно, що це той самий лікарь, що виступає і в другому оповіданні „Як берегтися од хвороб“... Помітно, що лікарь цей—не взятий автором з голови, а багато чим йому рідний, і девіз громадянський: „як будете стояти один за всіх і всі за одного, то ніяке лихо вас не подужає“, („Як берегтися“, стр. 16) вложений в уста Нагірному, не чужий і авторці.

Таких брошюр, як ці дві, бажано було б і більше мати... Та тільки треба, щоб київське „Общество Грамотности“, видаючи дальші книжки, уживало правопису фонетичного, а не ярижного. Що швидче ми навчимо народ українського правопису, то краще, а книжки з ярижним правописом тільки забаряють цю справу.

В. Д.

Видавництво „Боротьба“. *№№ 1. Л. Мартов. Новий закон. Переклад з російського за дозволом автора. Спб. (1906). 14 ст. 16⁰. Ц. 2 коп. № 2. Дікштейн. Хто с чого живе. Спб. 1906. 29 ст. 16. Ц. 5 к. № 3. Полуботок. 8 годин праці! (Переробка по Зейделю Турову і Бюссону), Спб. 1905. 13 ст. 16⁰ Ц. 2 коп.*

„Новий закон“—переклад статії л. Мартова, в якій автор критикує російський виборчий закон з погляду вимаганнів всенародного, рівного, простого й таємного виборчого права. Багато таких друкарських помилок, що читач не завсігди й ладу добере що воно за слово: меньяш (4), витрачанше (4), видашний (5), злочирец (13) і т. и.

„Хто с чого живе“ також переклад дуже відомої книжки талановитого популярізатора, польського соціял-демократа С. Дікштейна (псевд. Млот.).

„8 годин праці“ хоч не переклад, але компілятивна праця. В окремих маленьких роздільчиках пояснюється, через що треба восьмигодинного робочого дня: 8-ми годинний робочий день і: а) безробіття й заробітня плата, б) сем'я і виховання дітей, в) здоровля робітників, г) народня освіта, моральність, д) визволення робочого класу. Далі йде: „8-ми годинний робочий день—це не химерна вигадка“ та—„Що робити?“ Все це росказано властиво тільки на восьми нещільно надрукованих сторінках, росказано коротенько і через те невиразно й не зовсім популярно.

Не можно не зробити про ці книжки, як і про инші підхожі, однієї уваги. Вони видаються за для робітників. Відомо ж, що робітники на Вкраїні менше зберегли в себе вкраїнську мову, ніж селяне. Значить подаючи робітникам науково-популярну літературу вкраїнською мовою, треба добірати таких форм словесних, які були б тим робітникам найбільше зрозумілі, то б то треба писати дуже простою мовою селянською, обминаючи всякі локальні й „круті“ слова. Тим часом щò ж ми бачимо мало не в усіх соціял-демократичних виданнях? Мов на злість меті, за для якої видаються тії книжки, автори їх добірають таких слів і висловів, яких робітник ні в якому разі не може розібрати: галицьких форм, усякої робленої літературщини, то-що. Напр. у нас говорять: *плата*, *заплата*, і ці слова розбере і кожен селянин, і кожен робітник; але скрізь по соціял-демократичних книжках ви прочитаєте *платня*—слово, якого у нас не знають. Нехай-же робітник або хоч і селянин зрозуміють такі чудові фрази:

„*Завдяки* такій конкуренції між робітниками *понижується* заробітня *платня*“ (№ 3, 6).

„Допоможуть робітникові *зажити* гарним *родинним* життям“ ibid., 8). (*Родина*—у нас *рід*, а не *сем'я*, через те слово *родинний* у нас може значити хиба той, що відноситься до роду).

„Поменьшення потрібної для прожиття праці“ (№ 2, 23).

„Фабрикант видає їм знову *необхідні* матерьяли“ (ів., 11).

„На *зготовлення* сього полотна зовсім не потрачено *необхідної* праці“ (ib., 27).

„Вартість його визначається тією працею, котра потрібна на його зготовлення“ (i., 28) і т. п.

Певна річ, що автора не навмисне зробили свої книжки непопулярними. Просто вони не вміли написати инакше, бо самі навчилися мови з галицьких виданнів. Тут одбилася на їх роботі та річ, що люде згордували зовсім культурною працею, гребували наукою вкраїнської мови, літератури,—і заговорили такою мовою, яку могли скласти собі з тих убогих уривків, що задержалися в голові од випадково почутої мужицької фрази. Чи се не одпихає од їх того читача, на якого вони рахують?

П. В—й.

Що є по журналах.

Кіевская Старина № 9. *Отд. I.* Малороссійское козачье ополченіе въ 1812 году по архивнымъ даннымъ. *И. Фр. Павловскаго.* Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка. *В. Доманицького.* М. М. Коцюбинскій. (Опытъ критическаго очерка). *Л. Старицкой-Черняховской.* Воспоминанія и автобіографія одесскаго протоіерея Николая Ивановича *Соколова. Отд. II.* 1. *Бібліографія.* а) Иванъ Абрамовъ. Черниговскіе малороссы. Бытъ и пѣсни населенія Глуховскаго уѣзда (этнографическій очеркъ). Спб. 1905. *В. Данилова.* б) А. Г. Авчинниковъ. Первые народные представители Екатеринославской губерніи. *В. Д—ова.* П. *Документы, извѣстія и замѣтки.* а) До бібліографії літератури про Т. Шевченка. *В. Доманицького;* б) Сонъ Пресвятой Богородицы (по списку начала 18 в.). Сообщ. *А. Шрамченко;* в) Изъ исторіи борьбы малороссійскаго духовенства за свои права въ 18 вѣкѣ. Сообщ. *Вл. П—ко;* г) Як сатана збірав закони по землі (изъ народныхъ устъ). Сообщ. *Ив. Бѣньковскій;* д) Приведеніе въ порядокъ могилы Т. Г. Шевченка. *В. Науменка.*

Літературно-Науковий Вістник. Вірші: Спомини з Яремча. *Х. Алчевської.* Притча про рівновагу. *І. Франка.* Сійте більше. *Невідомого.* Бурлака. *С. Яричевського.* Новий Амадіс. *Й. В. Гете.* Передмова до другого видання „Кобзаря“. *З паперів Шевченка.* Терен у нозі. Опов. *Ів. Франка* (кінець). Спомини з россійсько-турецької війни 1877—1878 року (кінець). *М. Садовського.* Лихоліття (кінець). *Гн. Хоткевича.* Становище польських і великоруських соціялістичних партій до українського питання (далі). *М. Лозинського.* Мені казали: „Ще молодий“. *Жука.* Стара Русь. IV. *Ів. Франка.* Гуслярева мати. *П. Тодорова* (перекл. В. Гнатюк). Семен Олійничук *П. Щоголева.* (Перекл. Ів. Кревецький). Нариси з чукотського

життя. II. Хто перший пролив кров на землі (перекл. М. Полтавка). Польська правда і руська ненаситність. *В. Гнатюка.* Суд чотирьох (далі). *Е. Валеса.* (Перекл. В.) З біжучої хвилі. *М. Грушевського.* Із австрійської України. *М. Лозинського.* Бібліографія. 1. Рецензії: *Ів. Фр.* на „Памятки українсько-руської мови і літератури" К. Студинського; *М. М—ського* на альманах „З потоку життя". *І. Ф.* на „Збірник січових пісень" І. Галайди і на „Спілкові крамниці сист. Рочдель" Ів. Петрушевича. *М. Г.* на „Граматку (український буквар)" Норця і на портрет Шевченка, роботи З. Красицького. II. Книжки надіслані до редакції.

Ukrainische Rundschau № 10. Die österreichisch Parlamentspolitik und die Polen. Von P. R. Die Idee des historischen Polenstaates als Grundlage der Sozialen Reaktion O. Turjanskyj. Jüdische Politik in Galizien. Von O. Waschitz. Die Fälschen der öffentlichen Meinung. Von W. Kuschnir. Die Folgen des österreichisch-russischen Zollvertrages für die ukrainisch Literatur.—Der Jäger. Eine Erzählung von O. Fedjkowytsch. Bilder aus Galizien: Ein galizischer Volksschullehrer. In einem galizischen Gefängnis. Die „Amtsprache". Eine Blüte der polnischen Kultur in Ostgalizien.—Socii doloris. — Im sondergestellten Galizien.—Aus der polnischen Presse —Bibliographie.

Нові книжки.

Бах А. Н. Економичні нариси. (За дозволом автора переклав з російського І. К.) Видавництво „Праця". Спб. 1906. 8 бок. 16°. Ц. 12 к.

Брентано Люйо. Етика і народна господарка в історії. З німецьк. переклав Мик. Левицький. (Бібліотека для суспільних наук. Ч. 5). Чернівці, 1906. 46 бок. 8°. Ц. 30 сот.

Винниченко (Деде). Темна сила (З натури). Вид. „Издат. Комит. Харьк. Общ. Грам. № 125. Харьк. 1906. 16 бок. 8°. ц. 3 коп.

Галайда І. Збірник Січових пісень (Крайцарове видання ім. Тараса Шевченка). Накладом Ів. Савицького. Чернівці. 1906.

Де-що про автономію України. Видавництво „Селянська Воля". Харьк. 1906. 15 бок. 16°. (Це передруки з „Запоріжжя" і „Хлібороба").

Доманицький В. Про сільську кооперацію. (Про Товариства потрібні на селі). У Київі, 1906. 40 бок. 16°. Ц. 5 коп.

Доманицький В. Селянська доля. (Друкувалося попереду в „Громадській Думці"). У Київі, року 1906, 56 бок. 16°. Ц. 5 к.

Ефименко А. Я. Исторія Европи по эпохамъ и странамъ въ средніе вѣка и новое время Изд. подъ ред. Н. И. Карѣева и И. В. Лучицкаго. *А. Я. Ефименко.* Исторія украинскаго народа. Выпускъ первый. 9 рис. въ текстѣ и 12 на отдѣльныхъ таблицахъ. Изд. Акц. Общ. „Брокгаузъ-Ефронъ". Спб. 1906. 192 бок. 8°. Ц. 1 р. 50 к.

Коваленко О. Український декламатор „Розвага". Артистичний збірник поезій, оповідань, монологів, жартів, сатір і гуморесок. З портретами

поетів, письменників і артистів. Музика М. Лисенка і К. Стеценка. Видав. Ів. Самоненко. Видання друге доповнене. Київ, 1906. 576 бок. 8°. Ц. 1 р. 25 к.

Копач Ів. Що таке людське думання? Відбитка з „Учителя". Львів, 1906. 50 бок. 8°. Ц. 60 сот.

Королевъ В. К. Сибирка (Телій). Ветеринарнаго врача В. К. Королева. Изд. Ком. Харьк. Общ. Грам. № 123. Харьк. 1906. 27 б. 8°. Ц. 3 к.

Королевъ В. Якъ выбираты коня и чого треба берегтыся, його купуючы. Ветеринарнаго врача В. Королева. (Зъ 16 малюнкамы). Вид. „Издательск. Комит. Харьк. Общ. Грам." № 122. Харьк. 1906. 32 бок. 8°. Ц. 5 к.

Красовченко Л. На рідному полі. На користь „Просвіти". У Київі, 1906. 10 бок. 16°. Ц. 5 коп.

Кревецький Ів. Аграрні страйки і бойкоти у східній Галичині в 1848—49 рр., (До історії боротьби за суспільно-економичне визволення українських селянських мас у східній Галичині). Написав І. Кревецький. Відбитка з „Діла". Львів, 1906. 24 бок. 8°.

Мировець В. Твори Віктора Забіли. Зредактував і вступну статю додав В. Мировець. Відбиток з журналу „Кіевская Старина". У Київі, 1906. 93 бок. 8°.

Одинокий М. Гончарь. (Нарис). Писано в 1901 році. Полт. 1906. 23 бок. 16°. Ц. 10 к.

Одинокий М. Заповіт сім'ї на могилі матері. (Правдивий нарис). Писано в 1902 році. Полт. 1906. 15 бок. 16°. Ц. 8 коп.

Одинокий М. Зустрічі. (Малюнки з натури). Писано в 1903 році. Полт. 1906. 22 бок. 16°. Ц. 10 коп.

Павлик М. Москвофільство серед австро-руського народу. Написав і видав М. Павлик. Львів, 1906. 82 бок. 16°. Ц. 50 сот.

Петрушевич Ів. Спілкові крамниці сист. Рочдель (Крайцарове видання ім. Т. Шевченка). Накл. Ів. Савицького. Чернівці, 1906. 15 б. 16°.

Степовик О. Арихметичний, або щотний задачник. Зложив О. Степовик. Вид. книгарні І. І. Маркевича. Полт. 1906. 180 б. 8°. Ц. 30 к.

Студинський К. Памятки українсько-руської мови і літератури, видає Археографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Том V. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в., видав. Др. Кирило Студинський. Том І. У Львові, 1906. Накладом Наукового Товар. ім. Шевченка. LXII+314 бок. 8°.

Федорченко Ів. Іродіада. Богоблудниця. Поеми. Видавництво „Ранок". № 5. Київ. 87 бок. 16°. Ц. 40 коп.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Вип. III. Ч. 27. Справоздання за місяці: май—серпень. Львів, 1906. 24 б. Ц. 30 сот.

Шіллер Фр. Орлеанська діва. Романтична трагедія. Український переклад Ів. Стешенка. Всесвітня Бібліотека ч. І. К. 1906. 122 б. 8°. Ц. 55 коп.

Редактор-видавець Є. *Чикаленко.*

Нова Громада.

Літературно-науковий місячник.

№ 11, Листопад 1906.

У КИЇВІ, 1906.
Друкарня С. А. Борисова, Мало-Житомирская, № 16.

Що є в 11-ій книзі:

Яновська Л. Свято. Опов. 1
Українка Леся. Утопія в беллетристиці 13
Русов О. Два білоруські поети 30
Тесленко А. Син. Опов. 38
Капельгородський П. Невгомонне серце. Вірші . . 50
Лозинський М. Українська школа в Галичині. (Далі) . 51
Черкасенко С. Вночі. Вірші 72
Романович Н. Розвіяні мрії. Опов. 73
Черняівський М. Вірші. 89
Капельгородський П. Вірші . . . . . „
Грінченко Б. Історичні книжки на селі 90
Вартовий П. З українського життя 115
Дорошенко Д. Українські кафедри в київському університ. 121
Лозинський М. Вісти з Галичини 129
Матушевський Ф. З россійського життя. . . . 136
S—on. За кордоном 149
Бібліографія.
I. Рецензії: О. Федькович, писання, Ш. **Д. Д—ко.**—Винниченко (Деде). Темна сила. **Б. Г.**—М. Одинокий. Заповіт сім'ї на могилі матері. М. Одинокий, гончарь.—М. Одинокий. Зустрічі. **П. В—й.**—Дещо про автономію України. **П. В—й.**—Норець, Граматка (український букварь).—О. Базилевич, Рідна мова. Український Букварь.—И. С. Пухальський, Украинський початковый букварець. **Б. Грінченко** . . . 157
II. Що є по журналах 163
III. Нові книги 166

СВЯТО.

Ясний, як щастя, морозний день. Сонечко, немов той дідусь на підпитку, жартує, сміється, пустує, пригорщами роскидає і перли й кришталь, і срібло та злото з своєї скарбниці; і сяють, миготять, як найчистішої води самоцвіти, хрести на вершечках церков; і блищить, міняючись, переливаючись усіма кольорами веселки кожна крапля замерзлої води, кожна цвяшка, кожна скляночка на землі. Дід-мороз став ще удосвіта на варті, але сонечку хочеться сьогодні подратувати похмурого діда, позмагатися з ним. Ой, діду морозе! Стережися свого ворога пильно: не силою, а ласкою переможе він тебе. Ось усміхнувся він—і засяяла, як молода на посаді, твоя старенька бабуся-зіма; зиркнув зза хмари на неї—і посипалися твої перли з убрання її; поступився на один ступінь ближче до неї—і заблищали вже сльози на очах у неї. Стережися, діду-морозе! Щось непевне миготять уже твої крижані бурульки, вже міняться контури мудрих візерунків твоїх. Насувай дужче шапку на очі—їх засипає срібним піском твій ворог веселий. Міцніше, щильніше збивай пухову намітку, що доручила тобі до схову бабуся-зіма. Стережися! Ось націлилось сонечко, і вже голота сміється у вічі тобі: полатані свити, убогі каліки вилазять з льохів та з комірчин, а вбогі духом знаходять на дні свого серця новенькі надії, блискучи ілюзії, охоту до нового життя. Стережися! Сонце в зеніті—в усій своїй силі. Дивись, як могутній, ласкавий, правдивий твій ворог усім і кожному свої дари роскида. Ось кинув він жменю срібла крізь щілину в похилу халупу, ось заграв з дитиною в колисці; ось кинув золотий

промінь на пишний будинок, метнув цілим дощем вогню по дзеркалах, оксамиту та бронзі в готелю, гарячою ласкою привітався до жінки—і раптом звела вона свою низько похилену голову... Але навіть не всміхнулась йому.

— Спасибі тобі, сонечко ясне,—з безмежною тугою говорить вона.—Спасибі тобі, друже давній, коли ти теж вийшов вітати мене. Спасибі за ласку, але... я б хотіла краще, щоб сьогодні тебе не було. Хай би в пітьмі вітали мене люде. Хай би краще не бачили зморшків—ціх рубців тяжких думок, не зазирали у вічі, не бачили на самому дні серця захованих сліз. Хай би думали й сьогодні, як думали завжди: хай би думали, що слава мені щастя дала. Слава?

Поетеса озирнула допитливим поглядом увесь край ясного неба, що віднівся з готелю і важко сіла в крісло.

Слава! Чи дала дійсне та слава хоч крихотку щастя, чи задовольнила хоч одно бажання серця її? Чи зароблена справді та слава? Чи є справді слава—та безцінна подяка, що несе серце серцю на знак співчуття? Ось зібралося стільки почесного миру, з'їхалось стільки людей з ріжних країн; не пошкоділи ні грошей, ні праці; але чи знають вони, кого саме зібрались вітати? Десятки адрес у пишних оправах, промови, вірші—все подарунки від щирого серця, все ознаки щирої повагі, але... сонечко ясне! я знаю, що я самотна, і цього горя ні слава, ні шана, ні навіть твоя ласка не може ні на краплю зменшити. Я—самотна! Це слово пекельним прокльоном шугає ввесь час над моєю головою. Я—самотна! Ця думка, як шашіль, сточила натхнення мое. Самотна! Ввесь вік самотна!...

...До великого свята готуються люде; але чи то ж справді свято за для моєї душі? Чи бажає його, чи хоче, чи радіє серце? Ні, сьогодні ще дужче, ніж коли небудь, почуваю я свою самітність. Мого власного свята не буде ніколи; воно не можливе, те свято душі. Давно загубилась надія на його, ніщо не віщує його. Колись я ним марила, його сподівалася, а тепер життя вже одкрило всі свої карти, і не хочеться марити. Так тягти і на далі, як тяглися досі всі будні душі. Серед роскошів, злота, ласки та шани скінчити голодним старцем свій вік. Списавши гори паперу, кинувши людям на диво стільки гарних думок—і зотліти на полумні пекучих питаннів! Мовити стільки

слів найкрасніших—і затхнутися від муки, яку зазнає хиба в часи агонії німий. Завжди на людях, завжди при людях, серед ласки, пошани своїх і чужих—умерти самотній, як прокаженній, чужою, далекою для своїх і чужих. Це—доля поета...

Так думала поетеса в той саме час, коли найславетніші сини рідного краю знемагалися з клопоту, щоб найкраще одсвяткувати її двадцяти-п'ятилітній юбілей; так думала жінка в той час саме, коли її вірна дружина бігав по всіх крамницях великого міста, не знаходячи досить гарних чарок, щоб почастуватися з нею в цей день великого свята; так думала мати в той час, коли красуня доня в гурті найвідоміших дівчат з того міста складала букети, щоб закрасити світлицю славетної неньки своєї.

Самотна! О, прокляте слово! Скільки разів в безкраій журбі серед ночі шопотіла вона це слово, повернувшися з бучного бенкету, де так радо вітали її. «Я самотна!» Скільки разів казала вона це, з одчаєм ламаючи руки серед оплесків, якими вітали її. Скільки разів з невимовною тугою в серці казала вона собі: «Я самотна!» зазираючи у вічі найближчим приятелям своїм.

І часто від цієї думки їй робилося страшно. «Чи не божеволію я?» питала вона себе. «Чого мені треба? Чого добиваюся? Моє ім'я славою покрито, мої думки люде розносять по світу, моє слово знають навіть діти. Якого ж ще співчуття вимагає моя ненажерлива душа?

І часами під впливом ціх самодокорів обнімала її ще більша охота до праці. Розігнані думки, образи злітались ізнову до послуг; надія сказати щось ясне для всіх, як і для неї, прокидалася в серці, і вона сідала писати. І рядок за рядком клалися вірші. Нові поеми, баллади, станси, пісні вилітали на світ з хатини її. І знову божевільне бажання бігти за ними—за кревними дітьми своїми—дивитись, як люде вітають, розуміють їх.

Там десь зібралися читати її вірші. Вона поспішає туди.

Читають. Уже дочитали до краю. Оплески! Слава їй! Рум'янець радощів заливає ій вид. Вона вдячна, щаслива без міри; о, не даремно вона написала—на цей раз усі, всі зрозуміли її.

Але ось кинув перше слово критик. Їй хочеться його попередити. Вона знає, де невдала місцина... Ні, зовсім ні! Навпаки: то найкраща частина. Вона не знала, не думала ніколи, що там стільки краси...Він веде річ свою далі—то все гимн во славу її... Скільки перлів, дорогоцінних перлів назбірав він по списаних рядках!

Хтось іще слово розумне додав. Там не схваляться першою частиною; комусь до вподоби найдужче кінець. Поет-юнак щирий, захоплений вражінням, вирвав п'ять рядків із середини й декламує їх так гарно, що сама поетеса залюбки слухає їх. Панночка-музикант уже прохає дозволу покласти шосту строфу на музику—більшої шани, більшої слави, здається, не треба б, проте ненажерливе серце поетеси ще скиглить чогось. «Та й тільки?» питає вона себе сумно. «А те? Головне? Найголовніше? Те, заради чого я тоді, у той вечір сіла писати? Де воно справді? В якій же це частині? Я ж наче ввесь час, як писала, тільки й жила тим... Де ж воно? Ах! Що я наробила? Треба було не так—треба було якось краще... дужче, яскравіше... І вже краска збігає з обличчя, серце замерло, немов упало кудись. Їй робиться холодно, соромно. То не її твір, того там немає, що вона хотіла сказати. Вона сховалася в темний куточок і великими широко одкритими очима дивиться на тих людей, яким сама принесла свою сповідь: вона їх не пізнає, наче то не ті люде. Якась завіса впала між нею та ними. Вони досі всі під вражінням нового твору, а їй здається, що то шанують або тінь, або саме тіло її. Вони всі тут, друзі, приятелі, щирі прихильники, побіля неї, а їй здається, що вона серед лісу сама заблудилася і в безкраїй роспуці вона шукає очима поверх моря людських голів, та шукає даремно... Кого? Якусь тінь, якусь мрію, щось невиразне, якийсь образ, укритий туманом, якусь чарівницю, щось подібне до духа, щось таке, що могло б пройти наскрізь через її серце, що могло б злитися з її душею, без слів розуміти думку, прочитати те, що не можно переказати словами: що біліло на чистому папері поміж списаних у неї рядків.

І що далі, то все більшала зневіра в свої сили; охота до праці стала пропадати. Нарешті п'ять років тому вона мовила собі: „Годі! У кожної людини одна на цілому світі найдорожча

перлина—то її власна душа, і коли нема світла, щоб її показати, не варто виймати з скарбниці". Вона загасила сама свій світильник, водою прилила гніт, щоб не чадів, і ніякого жалю за ним не було в серці. «Словом більше, словом менше—хиба то не все одно за для світу й за для неї самої? Одна, дві, три, десять книжок—хиба то не однаково всі іскри одного полумня, не однаково все струмочки одного джерела? Люде кажуть, що двадцять п'ять років чарують їх іскри, але чи наблизився хто до самого полумня, чи підкинув хто хоч одну тріску, коли гасло воно? Люде кажуть, що двадцять п'ять років жадібно п'ють з тих цілющих струмочків; але чи поспішився хто до самого озера, як осувалися його береги? Ніколи, ніхто. Так хай же гасне те полумня, хай висихає од вітру та сонця те озеро—його не треба, воно нецікаве нікому, зайве.

— Мамо! матусю!—перебаранчила думки поетеси красуня доня, хутко вбігаючи в хату.—Швидче вбірайся! Коні всі на поготові, але ніхто не хоче їхати попереду тебе. Коли б ти побачила, скільки людей з'їхалося, які все люде зібралися на твій юбілей. Навіть старесенький дідусь Ганько прибув тільки що з залізниці. Він не може ходити, його понесли на руках.

— Поспішайся, серце! Всі в коридорі тебе дожидають. Біля дверей твоїх стоять люде: всякому хочеться побачити тебе зблизу—мовив такий же радісний, такий же щасливий, як і доня, чоловік її.

І де подівся смуток поетеси? Їй соромно за свої почуття: «Невдячна! Чого я тільки що світом нудила? Стільки людей зібралося за ради мене, а серце ще скиглить, що самітне».

Вона накинула одежу і поспішилася вийти. Знайомі привіталися, інші розступилися, дали їй дорогу. Вона, як королівна, пішла коридором попереду усіх. За нею ціла плеяда письменників, кореспондентів, щирих прихильників її таланту; далі просто цікаві люде: старі, молоді, чоловіки, жінки; а позаду всіх швидко дріботів якийсь чоловічок, чи то русявий, чи то сивий з покарбованим од віспи обличчам, голубими, ясними, як у дитини, очима. Стареньке сіре пальто, застебнуте на всі ґудзики аж до шиї не гріло колін; рукава пальто тільки-тільки покривали лікті і з під них визирали жовті рукава іншої одяги. Руки були червоні, як приморожені, але довгі, гінкі пальці і незвичайно про-

порціональний склад долоні звертали на себе увагу. З однієї кишені його пальто витикався кінчик темної хусточки, якою звичайно парубки зав'язують шию, з другого—потерта книжечка останніх віршів поетеси. Він що хвилини мацав рукою ту книжечку і придержував кишеню, коли який необережний сусіда штовхав його ліктем. Цього чоловічка ніхто не знав, ніхто не бачив досі, одначе коли б хто запитався присутніх, що вони думають про нього, більшість сказала б напевне, що то один з тих чи то дуже розумних, чи то божевільних, яких школярі так заяюбки иноді слухають, а під час закидають груддям,—один з тих, що блукають по всьому світі і наче не знають, що живуть на землі; один з тих людей, яких не запрохують ніколи ні на які веселі свята і яким усі радо оповідають про всі нещасливі пригоди свої; один з тих дивних людей, що не мають нічого і не бажають ніколи нічого, що невідомо де родяться, де помірають і, наче зайві на світі, непотрібні нікому, всім одначе приязні, як приязна та зірка, що проріже несподівано серед ночі небо і невідомо де зникне з очей.

Він ішов далеко від юбілярки, але кожен рух її помічав; він не зводив з неї своїх ясних очей і, здавалося, не бачив нікого пріч неї.

Поетеса стала сходити зо східців. Через двадцять ступінів кінчалося перше коліно. Тут була кругла простора платформа з великим венецьким вікном. Поетеса перейшла ту платформу і ступила була вже ногою на перший східець другого коліна, коли щось з усієї сили бряґнуло об вікно. Вона зупинилася і озирнулася.

— Горобцем хтось пошпурив—мовив одіходячи од вікна якийсь добродій у синьому пальто.

Поетеса вернулася, надійшла до вікна, припала до скла.

Як раз під вікнами на широкому виступі карнизу другого поверху тріпався, бився скаліченим крильцем об цеглу ввесь обплутаний сірою ниткою горобець.

Вона довго дивилася на муки горобчика, потім зітхнула, обернулася. Плече з плечем з нею стояв чоловічок з голубими очима. Вона глянула на його, і він ту ж мить мов крізь землю пішов.

— Який жаль, що не можно з вікна дістати цієї нещасної пташки—мовила поетеса до свого чоловіка.

— Безсовісна дітвора!—зітхнула якась пані.

— То школа винна, що ростуть такі діти—відповів їй чисто виголений у високому білому, як сніг, комірі пан і, звернувшись до юбілярки, мовив: співробітник «Нивы» і раб кожного вашого слова, Ніліцькій.

— Як би порятувати цього горобчика,—попрохала його поетеса.

— Порятувати! То справді треба б... Але на жаль...

— Це ж другий поверх, шановна пані,—виступив кучерявий стрункий, як тополя панич один з найголовніших упорядників юбілейного свята.

— Дивно, як цей горобчик зостався ще живий! Вдаритись з усієї сили об вікно третього поверху, потим ляснутись об цеглу...

Поетеса обернулася всім станом на цей голос...

— Орест Циганенко. Мав колись щастя розмовляти з вами. Тепер прибув за дві тисячі верстов з адресою від гуртка щирих прихильників ваших.—Він привітався.

— Може б ви як небудь?...—попрохала вона, стискуючи йому руку.

— На жаль, на великий жаль...—скривився він жалібно і розвів руками.

— На другий поверх без драбини ніхто не здереться,—кинув нетерпляче найвідоміший критик творів поетеси.

— А щоб добути такої драбини з пожарні, треба готель підпалити,—засміявся собі в густу довгу бороду лисий панок з орденом в петельці та з зеленою, золотом помережаною папкою в руці.

— Чи то ж так і залишити пташку на морозі?—запитала його поетеса.

— Десять хвилин на третю,—нагадав кореспондент.

— Третя година, серце, а вмовилися зібратися о другій,—додав чоловік поетеси.

— Треба спершу пташку порятувати. Дивись, як вона б'ється нещасна.

— Бідний горобчик!—підтримала матір доня.

— Така страшна смерть! На морозі! Дубнути, кам'яніти цілі години. І за віщо? Кому цей горобчик що заподіяв?—мовила сумно поетеса.

Панок з орденом кашлянув... Критик нетерпляче переступив з ноги на ногу. Кореспондент усміхнувся і перекинув свій портфель з однієї руки в другу.

Чоловік поетеси наблизився до жінки. Йому стало якось ніяково, соромно за неї: такий дитячий жаль за горобцем в 45 років та ще під такий час, коли десятки очей пильнують кожного руху її, коли оливець кореспондента на поготові записати кожне слово, яке вона кине.

— Нема,серце,часу: тебе дожидають,—прошопотів він їй на вухо.

— Так невже справді порятувати горобчика—річ неможлива?—запиталася голосно, на сей раз звертаючись до всіх, славетна пані.

— Річ неможлива, бо драбини немає—відмовив за всіх старенький поет-лірик таким тоном, яким дітей умовляють покинути примхи.

— Та доки ми стоятимем тут?—запитався, як з рушниці стрельнув, дебелий з довгим, аж по самі плечі, чорним волоссям молодий поет... Стільки народу гине в кайданах серед криги холодного Сібіру, а ми тут, у теплій хаті за горбчиком умліваємо—кинув і побіг-полетів, перестрибуючи через три-чотирі східці наниз, немов за ним сам втілений сором погнався. Він пішов, одначе слова його дали, як камертон капельмейстера, тон настроєві всіх присутніх, зібрали, як скло, в один фокус думки: «горобчик — і в'язні закуті в залізні кайдани». Ні, поетеса щось занадто вже біля цього горобчика... Люде стали потроху посувати до дверей. Біля юбілярки зосталися майже тільки ті, що не брали участи в юбілейному святі, не цікавилися, коли скінчиться обід і в якій годині почнеться вокально-літературний вечір.

— Мамо, ходім!—сіпнула злегенька доня матір.—Всі розіходяться.

— Ходім! Даремно гаємо час: горобцеві судилася тут смерть, і хай скориться своїй долі!—мовив немов би жартуючи чоловік поетеси.

— Але ж я так не можу... Треба, щоб хто небудь... як небудь...

— Мамо, ходім!—похапцем перехопила річ неньчину доня.— Всі дивляться на тебе, подумають: комедія,—додала вона пошепки мало не з плачем.

Комедія!! Знайоме, страшне слово! Скільки жертв принесла вона! Скільки найдорожчих, найкращих листків кинула в полумня, скільки разів підборкувала крила найдорожчим думкам своїм, аби де небудь не прочути його! Вона здрігнулася вся, немов хтось ніж повернув у серці і инстинктово загорнулася щильніше в ротонду, немов ховаючи те одиноке серце далі від людських очей.

Перед ганком дожидалася її карета. Вона сіла туди з сем'єю, і коні понесли славетну юбілярку широкими, соняшним сяєвом залитими, вулицями до найліпшого на все місто готелю— на цей день її власного храму, де вже давно зібралися жреці її вівтаря. Готель був далеко, аж на другому кінці міста. Їхати треба було не менше, як п'ятнадцять хвилин, отже поетесі здавалося, що ті хвилини летять, як у казці, й що вона не встигне стишити свого серця, не встигне розвіяти того враження, яке зробили на неї і люде, і пташка, і слово: комедія, що так необережно кинула доня.

— Одначе ти, серце, щось мало походиш на героїню дня,— зауважив їй чоловік.

— Сумно... важко на серці... жаль на людей... Напевне у кожного з тих людей, що зібралися шанувати мене, є хоч одна книга моїх віршів, десята частина тих людей знає напевне на пам'ять деякі з них, і все ж таки ніхто не зрозуміє, ніхто не повірить, як муки цього горобчика...

— Годі, годі, серце, ворогувати на людей... Другий поверх, холод такий... Ні, той горобчик—то таки справді примха твоя,— увірвав чоловік скаргу своєї жінки.

І ось вони всі в залі в готелі. Кришталем та сріблом заставлений стіл. Її посаджено на почесному місці. Ліворуч, праворуч од неї найславетніші гості. Ллється, шумує в шклянках вино. Гомін, веселощі, гострі, розумні словечка. Барвистим він-

ком оточили всі найславетніші квіти рідного краю юбілярку. Промови, експромти, адреси—всі перли людського розуму, генія кидають вони їй до ніг. Очі горять у всіх. Всі такі знервовані. «Свято» у всіх на устах. І тільки вона, сама поетеса, якось дивно поводиться, немов вона тут зовсім чужа. Ні слова не мовить, не гляне ні на кого—сидить уся бліда та змарніла, немов дуже слаба... Ллється вино... Що далі, то палкіш промови, гостріші експромти... все дужчає гомін... Чарка за чаркою зводиться вгору. Тост за тостом—і все во славу та за здоров'я її. Далі мовчати не можно. Всі очі звернулися до неї. Всі сподіваються слова—їй треба казати.

І звелася поетеса. Вмить усе стихло в залі. Вона піднесла чарку. Всі притаїли дух. Одначе вона щось не поспішається... Вона провела рукою по очах. Глибока зморшка лягла здовж чола. Груди її часто-часто здіймаються. Видко, як чарка тремтить у неї в руці... Тихо у залі... всі дожидають.

Але поетеса мовчки стоїть. Даремно напружує вона всю свою волю: слова не спадають на думку, серце, як скам'яніле, мовчить. «Я самотна»—стука по серцю, як краплі дощу по склу в осени. «Я самотна»—рветься з душі, як зітхання, як стогін. «Я самотна»!—хочеться їй крикнути так, щоб брязнули вікна і рознісся її жаль по землі.

Туманяться очі, вона зблідла ще дужче; рука не вдержить чарки. З неї ллється на білий настільник вино. Хоча б слово! Одним одно слово! Якийсь непевний настрій огортає всіх. Доня червоніє. Чоловік дивиться з жахом на неї. Дехто з сорому закрив вид руками. Дехто всміхається. Дехто з щирим жалем поглядає, лічить сиві пасми на її голові. Вже шепочуться... Пересуваються стільці. Хтось кашлянув. Вона все те не бачить, а почуває... На кожному нерві її відбиваються всіх почуття, муки, пекельні муки, шматують серце, а бажане слово не зривається з уст...

Нарешті таки, здається, зібралася з словами: звела свою голову.

Все вщухло знову в залі.

Підносить знов чарку:

— Панове! Я дякую вам...

І сіла на місце.

Загальний регіт розлігся б напевне по залі, коли б не так шкода було юбілярки, коли б не знаття, що її вже давно покинула муза, коли б не здалося всім ясним, що старість здолала всі сили поетеси і що два слова подяки,—то все, що зосталося на серці її про цей день.

Знову промови; знову бучні тости! Юбілярка своє слово сказала—стало всім вільніше, легше. З теми на тему, як метелики по квітах, перелітають оратори-гості. Юбілярку потроху забули, і вона рада з того.

Сонце схилилось на захід. Червоне, сердите воно поспішалось за хмару, щоб завтра свій гнів та досаду на землю вітром, або завірюхою, не то й дощем розігнать. Поетеса дивилась на його, і думала: «Сховається сонце — і горобчикові смерть!... Скільки людей тут! Коли б скинули всі свої червінці до купи, то збудували б напевне світові на диво палац. Коли б склали розум до розуму,—злетіли б до самого неба; коли б з'єднали силу фізичну—рознесли б по цеглині цей самий готель. Невже ж тільки доброї волі так мало, що не вистачило і на порятунок пташки однієї? Ні, то щось не так, щось не те... Я народилась у Бога калікою, не вмію мабуть читати в людському серці, через те й мені нема ніде співчуття. Тільки ж навіщо я й за для кого писала?

— Ось приніс якийсь добродій, звелів доручити вам,—надійшов до юбілярки лакей і подав їй білу глиняну вазку, міцно обмотану нитками.

Поетеса поставила вазку під стіл на коліна. Гості, захоплені цікавою темою, не звернули уваги ні на лакея, ні на вазку; доня давно вийшла з-за столу і, оточена молоддю, весело щебетала в дальньому кінці зали; чоловік забалакався з якимсь генералом; сусіда праворуч, трохи глухенький, повернувся спиною до неї, пильно прислухаючись до промови оратора, щоб причепитися до мови та й собі сказати живо скомпонована промову. І тільки сусіда ліворуч позирав скоса на поетесу, дивуючись, як могла вона приняти під час свого юбілею невідомо від кого якісь черепки.

Нарешті вона росплутала нитку, підняла покришку... Вогнем понялися раптом очі її. Зморшки росправилися; стан виправився, немов якась сила скинула добрий десяток літ з плечей.

— Панове!—Звелась несподівано за-для всіх поетеса—я маю вам два слова сказати.

І в ту ж мить розлігся по залі її голос тепер чистий та гучний, як загартована сталь. І полилися блискучим струмком здавна затаєні на серці слова. Думка за думкою, образ за образом в пишних убраннях, заквітчані красною рифмою, перев'язані чистим, як паруси сонця, натхненням, сплітались у пишну гірлянду, роскішний вінок.

Ущухло все, не шелесне в залі. Всі слухають її, як пророчицю, дивуються силі натхнення, дивляться—не надивляться на горду постать її. Стемніло. Кришталь та срібло вже не сяють. Вино переграло, не шумує більше, але свято, свято велике почувається серцем, зала здається храмом Безсмертного Духа людського генія, і всі почувають на собі могутню силу його.

Поетеса стоїть. В руках глиняна вазка; до цієї вазки, як чиста весталка до своєї богині, промовляє вона. І ніколи ще вона так не казала, ніколи слово її не сягало так глибоко в серця людей. То була сповідь навстіж роскритого серця, то була сповідь кожної краплі крови.

— Цей горобчик—то дар серця серцю—перший дар для моєї душі. Я не знаю, хто приніс мені вазку і може довіку не побачу його; але я знаю: десь б'ється чієсь серце спільно з моїм, хтось бачить наскрізь мою душу, без слів розуміє волю її.

Я знаю, що я не самотна, і коли ввесь світ віджахнеться від мене, я все-ж таки задля рідного серця буду співати,—скінчила вона свою сповідь з певною вірою в свої сили і талант.

— Слава юбілярці!

— На многі літа тому рідному серцеві, що зуміло добути зпід попелу искру і запалити світильник їй—мовив чуло, з сльозами радости на очах славетний дідусь Ганько.

— На многі літа!—підхопили в один голос гості.

І в чарках запінилося свіже вино.

Л. Яновська.

УТОПІЯ в БЕЛЛЕТРИСТИЦІ.

Заголовок сеї розвідки, боюся, одразу може настроїти дуже скептично не одного з моїх читачів: „утопія та ще й беллетристична! Чи воно ж тепер пора гаяти час на утопії, коли життя владно вимагає будування позитивних, не утопічних ідеалів, та не так ідеалів, як реальних форм їх здійснення?“ Провидячи це, я гадаю, що краще одразу вмовитися про термінологію. Що таке утопія? В науковому значінні це—якась така теорія впорядкування громадського життя, що не має ніяких шансів на здійснення і через те їй „нема місця“ в реальному світі. В літературному значінні це—образ прийдешнього життя людського громадянства, змальований на тлі якогось позитивного, а часом і негативного ідеалу. Цей образ не конче мусить бути „утопічним“ в науковому значінні, навпаки, коли така літературна „утопія“ талановита або геніальна, то в ній завжди є хоч зерно чогось тривкого, здатного до життя, чогось такого, що доповняє наукову теорію, дає їй нову барву, або хоч новий відтінок. Беллетристична утопія єсть, або, принаймі, повинна бути тим „барвистим деревом життя“, що помагає нам оцінити психологичну вартість „сірої теорії“ для часів прийдешніх.

Вже в найдавніших пам'ятниках людської творчости ми стрічаємо елементи літературної утопії. Місце наукової теорії займала тоді примітивна мораль і початкове звичаєве право, а на основі їх фантазія людська ткала визерунки бажаної прийдешности або вимареного, фантастичного минулого, зливаючи їх обох не раз в одну нероздільну фантасмагорію. Цікаво, що ці примітивні „утопії“, раз укоренившись у людських головах, ніколи вже не зникали без сліду, тільки перетворювались, „модернізувались“, а все таки щось лишилось від них аж до самих новітніх наших часів—видно, людськості найтяжче забути свої мрії, либонь тяжче, ніж свою реальну історію... Справді, хиба ж не вживаємо ми таких

виразів, як, напр., „соціялістичний рай“? І не чудно нам, що слова й розуміння, такі далекі межи собою на просторах віків, єднаються раптом в одно речення без жадних переходів, так наче між прадавньою легендою про рай і новітньою теорією соціялізму єсть якийсь кревний з'язок. І всі головні атрібути стародавньої утопії живуть до сеї пори в нашій мові: „дерево життя“, „дерево пізнання добра і зла“, „цілюща й живуща вода“, і т. п.—все це не тілько силоміць вривається в нашу фразеологію, як тільки ми заговоримо на „утопічні“ теми, але й стає ще досі свідомо вибраним „мотивом“ для новітніх („модерністичних“) творів наших поетів, артистів, беллетристів. І психологична залежність наших новітніх авторів від сих стародавніх „аллегорій, метафор і символів“ далеко більша, ніж це на перший погляд здатись може. Тому варто нам уважно глянути і на ті неначе забуті, а все ж незабутні „утопії“ наших пращурів.

Найдавніший відомий нам тип утопії—це опис земного раю, що згодом подвоївся описом раю небесного, створеним „по образу і подобію“ попереднього (фантазія стародавніх людей взагалі мала нахил творити на небі дублікати всього того, що вона бачила на землі). Опис такий здебільшого служив рамкою картині минулого життя легендарних „перших людей“ і через те при читанні ми маємо ілюзію, ніби в легенді річ іде про щось минуле, так що може здатись з першого погляду, ніби тема про рай нічого спільного з утопією не має. Але ж давні люде уявляли собі, що той „утрачений рай“ не зник зо світу, а істнує таки десь, на землі чи на небі, і в їх часи, та й істнуватиме вічно. Думка їх не хотіла погодитися з тим, ніби рай той вже навіки втрачено для людей, і вона почала шукати його або на землі, в якійсь країні, що „тече молоком і медом“, або на небі, чи десь „на тім світі“, де „нема ні плачу, ні зітхання“. І в міру зросту людського інтелекту той міт про рай усе більше приймав форму ідеала прийдешнього, а не минулого життя людськости, вертався з неба на землю, зміняв свої барви і свій зміст, приймав сторонні, часом чужі його первістній концепції елементи, аж поки перетворився в новітню беллетристичну утопію, що дуже помалу визволилася зпід впливу свого стародавнього прототіпа і то більше формою, ніж основним змістом.

Найдавнішу літературну форму оповідання про рай маємо ми в давньому вавилонському записі про те, як перший чоловік Адапа їздив човном у сад, де жив найстарший бог, діставати якихсь овочів райських, що той найстарший бог йому обіцяв, але через обман, чи якесь насильство з боку якогось иншого бога не дістав тих овочів і вернувся додому без нічого. Оповідання це збереглося в уривках, до того ж не всі його уривки розібрані гаразд, і поки що його трудно аналізувати докладно критикові без спеціяльної освіти в напрямі археології та орієнталістики. Про те все ж можна добачити в ньому риси примітивного світогляду і примітивного ідеалу: рай, себ то гарний садок, є десь не дуже далеко від людських осель на землі, туди б можна й човном дістатись та набрати доброї садовини, якою живляться боги, коли б тільки ті заздрі боги не боронили людям свого поживку. Легко здумати, який вивод могли робити з такої „утопії" прадавні її читачі (або слухачі): треба якось загодити заздрих богів, то може поталанить хоч кому небудь з нас дістатися в божий садок. Певне була у давніх вавілонян і якась легенда про те, як люде таки доступляли до божих дерев у саду божому, бо зберігся один дуже давній вавилонський малюнок, де чоловік та жінка сидять по обидва боки дерева з круглими овочами і простягають до нього руки, а позад жінки стоїть правцем гадюка. Чи не есть це ілюстрація до якогось утраченого вавилонського оповідання про „гріхопадення"? Тоді це був би прототіп усім нам відомого біблійного оповідання про Адама та Еву. В цьому біблійному оповіданні, хоч воно записане багато пізніше від вавилонського, ми бачимо сливе такий самий примітивний світогляд та ідеал. Ідеалом було: не знати нічого і не рівнятися з богами морально, щоб не втратити, або назад собі привернути раювання. Ідеал сей держався дуже довго і пережив навіть трансформацію земного раю в небесний і матеріяльного раювання в духовне, бо й для духовного раювання вважалося ще довго (та подекуди ще й досі) потрібним, щоб люде були „як діти", „убогі духом"... В народніх же казках усіх народів ще й тепер живою сучасною мовою росповідається про всякі райські країни „в тридев'ятому царстві", де „ріки з молока, а береги з кисілю", або хати „книшеві, стріхи цибулеві", де сади з золотими яблуками (часом чарівної сили), з жар-птицями, з усякими „напитками-наїдками"—

і всього того можна осягти або просто одвагою й силою або хитрими чарами. Ідеал і тут наївно-матеріялістичний, але до нього примішується якийсь новий елемент супроти прадавньої етики. Це власне думка про те, що всякий добробут людині перше треба здобути, що тільки пташки та гадюки дістаються у „вирій“ без праці й заслуг, а людям для того потрібно або розуму, або характеру, або сили. Коли ж якась инша сила одбірає чи руйнує людині так здобутий добробут, то сила та здебільшого лиха, а не добра—це якийсь змій, лихий чарівник, хижий гриф—і з нею треба „битись—не миритись“, щоб повернути собі незаслужено-втрачений рай. Тут право „супротивлення злому“ переноситься з богів і полубогів давніх космогонічних мітів на людей героїчної вдачі. Трапляється ще й инший мотив у таких утопічного характеру казках: лицарі, здобувши собі райське щастя по заслузі, втрачають його з своєї вини, тільки вина та не в бажанні знаття, а в якомусь гріху проти цноти лицарської (напр., цілування сонної дівчини проти її волі, надмірна жадність до скарбів і т. и.). Це нагадує давню перську легенду про втрачений рай, наскрізь перейняту етичним дуалізмом, властивим маздейській релігії. Ормузд, бог добра, настановив царем в райській країні Аріані праведного Джіма, що служив йому вірою й правдою, але згодом той Джім провинився брехнею і тим допустив Арімана, бога зла, взяти силу над собою й над Аріаною. Різні перські легенди різно трактують далі цей сюжет: в одній—Джім гине від руки Арімановоі, в другій—Ормузд таки ратує Джіма і ховає його від Арімана десь на край світа в обгороженому місці, що зведеся *Вар;* там і досі, каже легенда, живе Джім із своїм народом і нема там ні слабости, ні каліцтва, нічого негарного; нема сварки, ненависти, обману, вбожества; там світло особливе, там чудова птиця виспівує божий закон, там день довгий як рік і що сорок літ з кожної людської пари нарождається нова пара людей. Инші легенди кажуть, що той замкнений од світу Вар одімкнеться в час останньої боротьби Ормузда з Аріманом і Джім з своїм народом побиватиме слуг Арімановых. А коли прийде на світ Созіох, син чистої діви, то весь світ обернеться в рай, мертві оживуть і настане вічне, щасливе, праведне життя. Тоді, між иншим, людям не треба буде їжі і тіла їх не кидатимуть тіні.

Чисто літературні способи в усіх сих легендах однакові і належать неначе до однієї стадії літературного розвитку. Сюжет трактується поважно, епічним, об'єктивним стілем, без прикрас, росказується як щось абсолютно віри гідне й певне, у що читач повинен вірувати без критики, як вірували, можна думати, самі автори чи переказувачі.

Сей тон надає оповіданню художню правду: дійсне, *коли приняти раз*, що світом править, напр., справедливий Ормузд, то логичним здасться, що він не терпить брехні, атрібута влади Аріманової; коли ж рай залежить від Бога—владаря, то недивно, що владарь той не попускає непослуху і т. п. Психологія людей в сих легендах теж правдоподібна, коли пам'ятати, що це не індівідуальні образи і навіть не типи, а заступники людської породи взагалі: людині властиво хотіти їсти, вона цікава і ласа, завжди в більшій чи меншій мірі здатна до непослуху й брехні, хоч би мала за те рай утратити, і раю такого, для якого треба виповнити всі приписи нелюдської етики, їй не досягти ніколи, хиба що станеться чудо Боже і людина одмінить свою натуру.

Така була первістна *легендарна, теологична* утопія, що вилилася в формі *легенди*. Але з неї згодом народилась утопія *пророча, політична*, що приймала найбільше форму поетичної імпровізації. Вплив попередньої форми відбився на ній дуже сильно. Вона раз у раз входила в компроміси з утопією стародавнього типу, шукаючи собі оправдання в натяках на новітні ідеї, розсипаних по старосвітських легендах.

Ми бачили, як у стародавніх утопічних легендах про рай поруч з ідеєю про божу ласку чи неласку, що дає й одбирає людям рай, прокидалася ідея про людську самодіяльність, про те, що людина може той рай заслужити, або з власної провини втеряти, а нарешті—і це найголовніше для генези політичної утопії—людина може і сама *виборoти* собі щось, навіть проти волі якоїсь вищої надлюдської сили. Це був психологичний пункт виходу для початкової політичної утопії, а крім того мала вона собі, звісно, ще й реальний грунт у щоденних спостереженнях боротьби за істнування та в історичних спогадах, прикрашених фантазією до легендарного ступня. Так у єврейських авторів часів полону вавилонського релігійний ідеал земного раю з'єднався з політичним ідеалом незалежности від сусідів і державної сили. Надії на

легендарного ратівника грішного світа (подібного до перського Созіоха, грецького Геракла та инших визвольників-героїв) перенесені були на „нащадка з дому Давидового“ і династичні домагання злилися в одно з релігійною вірою. Тоді розвилась оригінальна публіцистична поезія і відгуки її ми знаходимо навіть у християнській літературі (так званій апокаліптичній) в ті часи, коли вже не могло бути ніякої надії на реальне відновлення влади династії Давида. Найкращі пам'ятники давньої поетичної публіцистики ми маємо в біблійних книгах пророків (головно в книгах Ісаії та Езекіїла, а з „менших пророків“ в Іоїла) і там стрічаємо утопічні мрії виражені з великою силою й красою. Форма пророчої утопії, як і взагалі пророчої поезії зовсім инша, ніж форма утопії—легенди. Замість епічно-спокійного тону, певного в безперечній для всіх правді того, що оповідається, замість простоти і навіть скупости легендарного стилю, ми знаходимо в пророків запал і завзятість, повний брак об'єктивности, нагромаження образів, порівнянь, докорів, погроз, обітниць, віщувань, жалю, надії, гніву—всі почуття, всі пристрасті людського серця відбились яскраво в тій огнистій ліриці. Автори пророчих книг вже неначе непевні в тому, що їм читачі й слухачі повірять на слово, раз у раз вони покликаються виразно на авторітет самого Бога, щоб додати ваги своїм словам; полемізують з авторами протилежного напряму, взиваючи їх „лжепророками“, лякають своїх читачів карами небесними за неймовірність, опановують їх уяву грізними образами „видив небесних“ „Божого суду“ над „нечестивими“. Навіть сама техніка фрази неначе вимірена свідомо на те, що теперь звуть суггестією (внушенням): кожний образ, кожна імперативна фраза повторяються двічі різними, але сінонімними виразами рівної сили і через те силоміць западають в пам'ять і заглушають голос критики в думці читача. Цю техніку стрічаємо ми, правда, подекуди і в окремих уривках легендарної поезії, але пророча поезія розвила і довела до крайности цю форму. В утопії пророчій зібрано було все, що могло переконати тодішнього громадянина в бажаности воріття Давидового царства. Всі елементи давньої легендарної утопії відновлялися тут з більшою силою (Ісаїя гл. 11, ст. 3—9 Езекіїл гл. 37). До сього додавались картини слави, могутности державної, і кари ворогам в стилі панегірістів — істориків (Ісаїя гл. 63,

ст. 1—6; Ісаїя гл. 61, ст. 6—7). Сами пророки либонь почували, що таке виключне становисько прийдешнього „Давидового царства“, яке вимарила їх буйна утопічна фантазія, треба чимсь оправдати. Часом вони кликали на поміч старий ідеал теократії, знов таки надавши йому нової сили й виразности аж до різкости (Ісаїя гл. 11, ст. 1—4; Міхей гл. 4, ст. 1—4). Але вже сам той ідеал теократичний шукав собі оправдання в той час, коли складались пророчі утопії. Самих нагадувань про кару і гнів Божий було мало,—об'яви вищої сили навіть більші були у „нечестивих“ народів, непокірних богові Ізраеля, отже коли сильніші народи (Вавилоняне, Перси) мусіли вдаватись до етичних доказів, щоб оправдати своїх богів і їх слуг та „помазанників“ (як се видно, напр., з написів вавилонського царя Саргона, моабського царя Мези, перських царів Дарія, Кіра і инш.), то слабкому в дійсности народові єврейському треба було тим більше напирати на етичне покріплення свого політичного ідеалу. І пророки доказували, що Ягве тому мусить бути старший над усіма богами, бо він найсправедливіший, слуги його—слуги правди, а „помазанник“ його буде ідеалом „праведного“ монарха (Даніїл гл. 7, 1—14). Пророки запевняли, що в прийдешньому царстві Давидовім не буде вже кривди „вдовиці й сироті“, „вбогому й простому“, але, очевидно, само існування вбожества серед легендарно-багатого царства і поділ людей в тому „царстві правди“ на „простих“ і „вельможних“ утопісти пророчої епохи зовсім не вважали кривдою, їм навіть це на думку не спадало. Взагалі щастя громадське зникало перед силою держави, про нього спогадувалось тільки побіжно, для зміцнення доказу в разі потреби, і зараз же знов спускалось з уваги... В пророчій утопії ми бачимо такі категорії: свій народ, чужий народ; своя держава, чужа держава; свій бог, чужі боги. Ми бачимо там, правда, вже не тільки *людину взагалі*, як у прадавній легенді, а два типи людей, різко протилежні: праведників і нечестивців, за те поміж ними ніяких градацій, ніяких відтінків, всі праведники мають однакову псіхологію і відзнаки, так само і всі нечестивці подібні межи собою моральними прикметами. Ідейних конфліктів, боротьби чи хоч суперечок межи праведниками не має бути, їм одно сужено—щастя застою, як і в прадавній легенді, тільки шлях до нього складніший, трудніший і—непевніший.

Християнська утопічна література перших віків до блаженного Августина не з'являє нічого оригінального з літературного боку супроти „старозавітної“ пророчої поезії. Ідейно вона значно відмінна тим, що національно-династичні домагання вступилися перед домаганнями одного релігійного напряму, що вже потроху перестав прив'язувати себе до якоїсь одної національности; національна виключність замінилась конфесійною виключностю, а „царство Боже на землі“ перетворилось у „царство Боже не від сього світу“. Але давня термінологія, давній пророчий спосіб вислову лишились без зміни: такі вирази, як „народ обранців“, „Ізраель“, „нащадок Давидовий“, „новий Єрусалим“, „Сіон“ і „дочка Сіону“, „Мессія“ і „син людський“—все це перенесено було цілком з пророчої поезії в поезію апокаліптичну. Апокаліптична утопія так само мало зрозуміла без утопії пророчої, як твір коментатора без твору оригінального автора. Через те ми не будемо тут спинятися довше на утопії апокаліптичній, щоб розглядати її з літературного боку, а тільки спогадаємо про ідейно-нові її елементи тоді, коли це потрібно буде для пояснення инших, справді літературно-нових утопічних творів дальшого часу.

Тут однак треба нам зазначити одно: „оригінальною“ пророчу поезію можна назвати, порівнюючи її з поезією легендарною та иншими стародавніми літературними формами, але це не значить, щоб власне та пророча поезія, яка заведена в біблійні книги, була оригінальною серед всеї сучасної їй політичної поезії давніх східніх народів. Ні, їй можна б знайти чимало паралелів (і при тім далеко давніших історично) в пам'ятниках літератури всіх сучасних давнім євреям народів, а надто у вавилонян, в їх поетично-лірічних описах „остатніх часів“, коли бог Мардук „судитиме народи“, коли чвари громадські і незгоди родинні стануть „знаменням“ кінця світу грішного, а настання праведного царя дасть початок світові праведному. Але ми спинились тому на єврейській літературі сього розбору, що вона більше систематизована, приступніша для теперішнього читача, що в ній найяскравіше, найсильніше виступають типічні риси. Ця типічність залежить певне від кращого літературного опрацювання Біблії, що редагувалася пильно на просторі кількох віків, та ще й від того виключного становища ізраельського народу, що мав особливу рацію і дозвілля

займатися політичною утопією—через недостачу реальної державної політики під час двох довгих полонів вавилонських.

Досі ми розглянули стародавні утопії позитивного типу. Але ці позитивні утопії мали собі pendant ще й в негативній формі, де описувалось, яке буде, або вже й есть життя людей непокірних божій волі, об'явленій безпосередно або через божих пророків. В давніх легендах ця негативна утопія має в собі мало творчого і здебільшого зводиться на пессімістичні описи справжнього людського життя; антітезою рая, себ то якимсь „пеклом" представляється просто наша питима земля і наше повсякчасне „грішне" життя. Сих описів ми тута розбірати не будемо, бо їх властиве не можна назвати утопіями. Зазначимо тілько при сій нагоді оригінальне трактування теми про непослух в міті про Прометея, де як раз новітнє справжнє життя людське, навіть з усіма його злиднями та горем, виставляється раєм супроти того, яке було перед проступком Прометеєвим.

Описи пекла підземного, де мучаться душі грішників, хоча стрічаються часто в давній літературі, але мають уривчастий характер і не даються поєднати в одну цільну картину. Типічні елементи: суд „на тім світі" і відплата „кожному по ділам його" всякими муками дочасними або вічними. Найбільше розвила цю тему література християнська і то головно в середні віки (найтипічніше—Дантове „Пекло" в „Божественній Комедії"). В грецькій літературі муки пекельні і всякі инші кари людям від богів часто виставляються не як справедлива відплата за гріхи, а тільки як вираз заздрощів або мстивости з боку богів і через те грецькі легенди на ці теми займають зовсім осібне місце межи позитивною та негативною утопією.

Грецька легендарна література взагалі не мала такого великого нахилу, як орієнтальна, до пессімістичного трактування сучасности в порівнянні з минулим або прийдешнім. Життя в давній Елладі складалося вільніше, веселіше, ніж в давніх східних державах, пригнічених теократією та деспотією, хоч поети Еллади, сучасники великих пророків Ізраеля, не могли навіть марити про панування свого малого, поділеного на скілька царств і республік народу „над всіма народами землі", але вони високо цінили свій рідний край і не згожувались міняти його ні на який рай на сьому, чи на „тому" світі. Є типічне місце в Гомеровій

Одісеї, де герой її Одісей розмовляє з „тінями“ померших товаришів на порозі підземного світа „царства тінів“. Викликана і підживлена щедрою жертвою тінь Ахіллеса росповідає про легендарні „Асфоделонські луки“, де пробувають по смерти героїчні тіні в надгороду за славне (поет східній сказав би „праведне“) життя. Неначе й гарно на тих луках, і нема там ні хвороб, ні злиднів, ні горя, ні смерти, а все ж героїчна тінь ллє сльози з своїх безтілесних очей, згадавши про покинутий світ наземний, і каже, що краще бути остатнім свинопасом між людьми живими, ніж славутньою тінню в царстві сумного Гадеса.

З сього оптимістичного відношення до життя і сучасної дійсности виникла у Греків ще одна така оригінальна форма легендарного трактування сюжета про райські краї на землі, якої ми не стрічаємо в прадавній східній літературі. Це власне виставляння сих країв не як чогось бажаного, а як такого, чого слід боятись, від чого, у всякім разі, варто сторонити людині, коли вона щиро любить свій рідний край і щиро бажає заховати свою людську гідність. Цею ідеєю пройнята ціла Одісея. Не раз герой її попадає в такі краї, де, здавалось би, варто лишитись на віки всякому, хто дбає про власну користь і догоду. Але не заздрі боги і не „гріховність“ його вдачі не дала йому зажити раю десь за морями, тілько власна воля і свідома любов до рідної країни привела його назад додому, в убогу і не дуже щасливу, але рідну його серцю й душі Ітаку.

Замість надій на переселення, на далеку прийдешність або на рай десь „на тім світі“ греки виховали ідею про те, що треба в себе дома, повсякчас і не одриваючись від клопотів щоденних, намагатися зміняти життя своє до кращого. Після утопії легендарної з'явилася утопія історична, що старалася вказати грекам якісь приклади гідні наслідування в історії та й в сучасности инших народів—не з тим, щоб греки мали переселятись у ті „ідеальні“ царства, а з тим, щоб вони переймали і пересажували на свій рідний грунт усе користне для себе. Не обходилося тут, звісно, без навмисної ідеалізації, через те в творах історика Ксенофонта і географа Геродота не можна знайти того, що тепер зветься науковою об'єктивністю. Хоча, по тодішньому стану науки, їх твори все таки можна вважати науковими і через те ми не будемо розбірати тута ні Кіропедії Ксенофонта, ні описів

Египту та „сторони щасливих Гіперборейв" Геродота, бо ті твори не належать, по нашому, до художньої утопії. З тої самої причини не зачіпатимем ми тут і римської історичньої утопії, напр., „Германії" Таціта. Так само не належить до нашої теми утопія філософська і зв'язана з нею, хоч і вихована на легендарно-пророчій літературі, утопія релігійно-догматична.

Творець утопії філософської Платон не був з натури своєї беллетристом, хоча межи вченими критиками розпросторена думка, ніби він був „поетом в душі". Його утопічні твори написані в формі діалогів (Тімей і Крітій), але в тих діалогах ми не бачимо ні художньої психології, хоч би такої примітивної, як у прадавніх легендах, ні яскравих образів і палкого почуття, як у пророчій публіцістичній поезії. Темперамент діалогуючих людей у Платона не виявляється ніяк, діалоги його через те зовсім не нагадують, напр., драматичних діалогів великих грецьких драматургів, а скоріше скидаються на записи академічних діскусій. Нам зовсім невідомо, як уявляв собі Платон психологічні причини і наслідки того „ідеального" громадського ладу, що він виложив у своїй Політейї та діалогах. Чи він гадав, що індівідуум погодиться без боротьби з таким ладом, де всяке індівідуальне почуття буде принесене без вагання в жертву громадським інтересам? Чи він думав, що громада під орудою „правителів-философів" може так легко вправитися з непокірними індівідуумами, аж неварто про це й говорити? Можливо, що грек-республіканець, надто спартанського типу (хоч Платон був атенець, але мав сімпатії спартанські), і міг би свідомо пожертвувати свої особисті почуття для громадського добра, можливо, що ті почуття і не були в нього розвинені так, як у сучасних нам людей, але ж щоб він був зовсім позбавлений їх—це неймовірно.

Платон описує в своїх утопічних діалогах давні Атени такими, якими вони ніколи не були надас, їм ідеальні звичаї і закони, але опис його не має пластичности справжньої легенди; Платон ставить ідеалом своє рідне місто Атени, але живої любови до рідньої країни ми якось не чуємо в тій ідеалізації. Може це тільки давня еллінська традіція вимагала, щоб узято було за ідеал найславутніше місто Еллади? Платон поглубив цю традіцію згідно з вимогами своєї ідеалістичної філософії: його давні Атени—ідеальні тільки своїм громадським ладом, який, на думку Платона, есть

найсправедливіший, але кліматичні умови, сума матеріяльного багатства і внішньої сили в них не тільки не надприродні, а навіть менші, ніж були в деяких сучасних Платонові державах, напр., у великих східніх деспотіях. Платон навмисне ставить супроти своїх, багатих єдино „справедливістю", „давніх Атен" видуманий остров Атлантіду, наділену всіма багатствами матеріяльними і величезною внішньою владою,—і це не для того, щоб у тій утопічній Атлантіді сучасники його бачили ідеал, а навпаки, щоб показати марність таких грубих утопій супроти вищого ідеалу справедливости. В Платоновій утопії ми бачимо модель громадського *механізму*, але не бачимо *людини*. Ми знаємо, напр., що там нема приватної власности і через те ж нема ні вбогих, ні багатих, але як це відбивається на психічному складі тих ідеальних громадян, ми того зовсім не бачимо, та показування сього і не входило певне в заміри самого Платона.

Хоча беллетристична утопія XVII—XVIII в.в. взяла чимало теоретичних елементів від Платона так само, як новітня утопія ткала свої визеруики по основі взятій від учених еволюціоністів та теоретиків соціялізму, але Платон, так само як Дарвін або Спенсер, Маркс або Енгельс, не може підлягати літературній критиці, що має на увазі тільки так звану літературу красну. Про те спогадати про нього ми все таки мусіли з тих самих причин, з яких спогадували, напр., про чисто релігійні елементи в прімітивній утопії—без того незрозумілим було б таке чи инше трактування тем у прадавніх авторів. З цеї ж причини слід нам спогадати тут і про релігійно-догматичну утопію, що виникла з пророчої та апокаліптичної, тільки розвинула далі не художні, а теоретично-догматичні елементи тієї публіцістичної поезії.

Ми маємо на думці трактат Бл. Августина „Про Божу державу" (De civitate Dei). В сьому трактаті ми стрічаємо головну ідею пророчої та апокаліптичної утопії: протилежність „царства праведних" „царству нечестивих". Тілько бл. Августин поширив цю ідею, надав їй величність абсолюта. Його „Божа держава" не есть ані легендарний „рай наземний", ані „прийдешнє царство Мессії" 'пророчого видива, ані „небесний Єрусалим" апокаліптичний, що спускається готовий, ідеально впорядкований, обмежований виразними розмірами, з неба на землю в слушний час обновлення всього світу, хоча Божа держава має в собі всі головні елементи сих

трьох утопій. По думці бл. Августина „Божа держава" була, есть і буде вічно, як на небі, так і на землі. Як у давніх Персів царство Ормузда істнувало без перерви поруч із царством Арімана на небі й на землі і перемогло його тільки в вічності, так у бл. Августина Божа держава завжди стоїть міцна і нерушима, не вважаючи на силу Сатани, князя світу сього. І вона не есть абстрактною ідеєю, вона реальна: громадяне Божої держави можуть бути підданими Нерона, Діоклеціана, жити в страшні часи Аларіха й Аттіли, але вони не дізнають ні тиранії, ні злиднів лихоліття, бо їх душі, чи визволені, чи ні ще з темниці тіла, живуть праведним, чистим, вільним від гріха життям, єднаються в міцну, сносну дісципліною віри, духовну державу, піддану одному вічному Владареві. Для них нема ні на сьому, ні на тому світі пекла, вони вічно в раю, бо страждання тіла їх не обходять, а гріх і спокуса не мають над ними влади,—так було зпредвіків і так буде вічно.

Ця утопія мала занадто широку й абсолютну ідею, щоб могла вилитись в якусь обмежовану художніми вимогами форму, образи, псіхологія і сила почуття відступають в тінь перед нерухомою, холодно-прозорою величчю догми. Щоб дати їй пластичність і барву, треба було ограничити її в часі і в просторі.

14 віків минуло від появлення на світ Платонових творів і більш десяти віків уплило після настання трактату бл. Августина, поки з'явився такий спадкоємець їх ідей, що спромігся не тільки розвити далі та обновити їх думки, але й дати думкам пластику й барви, чого так бракувало в утопіях мудрого еллїна та величного духом африканця. Тим спадкоємцем був англієць Томас Мор, і його знакомита „Утопія" передала не тільки свою назву, але й свою душу всім подібним творам наступних віків. А тим часом віки варварства, що наступили після загину античної культури, тьмарили людську думку, вертали її до примітивного світогляду. Тільки фантазія росла й буяла, а думка спала або тяжко боролася з важкою зморою середньовічнього „мракобѣсія". І знов творилися легенди на прадавній взірець, наївні казки про „тридев'яті царства", про чарівні острови, де Феї (близькі родички давніх богинь та німф) держали у полоні коханих своїх лицарів; знов релігійно-публіцістична поезія жахала людей картинами пекла і Божого гніву та вабила описами раю та посмертних надгород...

Звісно, нарождалось і чимало нового в літературі вкупі з життям, тільки ми про те не будемо говорити, бо в тому напрямі, який ми досліжуємо тепер, література середньовічна не дала нічого грунтовно нового, ні грунтовно відмінного, тільки безліч деталів та поверховних покрас, але над тими немає потреби нам тута спинятися. Отже переходимо одразу до „Утопії" Томаса Мора, що вважається початком беллетристичної утопії новітнього типу.

Саме слово „утопія", що стоїть у заголовку Морового твору, значить „безмісцевість", „не-країна" (себ то край, що нігде не існує, окрім фантазії автора), але Мор либонь навмисне описав її так, що вона багато чим нагадує Британські острови, а разом з тим поставив утопійське громадське життя в значну залежність од климатичних та географичних умов самого острова. Мор, як і Платон, писав свою утопію, маючи на увазі головно свій рідний край і народ, а не всю людськість, але це не пошкодило їх творам набути загально-людського значіння. А з чисто літературного погляду ця обмеженість Морового світогляду пішла навіть на користь беллетристичній вартості його твору. Вона дала йому змогу добрати *правдоподібну* форму своїй вигадці, таку правдоподібну, що, як відомо, не один із сучасників Мора щиро був упевнений в реальному істнуванні десь за морем чудової країни Утопії, дехто навіть збірався їхати туди місіонером. Власне через цю обмеженість ідеалу певним простором, Мор міг вдатися до особливо популярної за його часу форми подорожі. Адже то був час великих відкриттів,—подоріжжя Колумба, Васко-де-Гама, Америго Веспуччі привчили людей до віри в реальність усяких новознайдених предивних заморських країв і до описів далеко фантастичніших від Морової фантазії, розбудили надії на „новий світ". Для Мора непотрібно було вдаватись до легенди, чи до поетичного, пророчого видива, чи до ідеалізації всім відомих сусідніх народів або рідної історії, чи знов до філософсько-догматичних схем. Він перейняв ідеї своїх попередників, розвинув їх, змішив їх згідно з досвідом своєї доби і дав їм живу беллетристичну оправу. Він уміствив свою утопію не в минуле, як пророки, не в вічність, як бл. Августин, а в сучасність і засвідчив авторітетом живих, всім відомих діячів своєї епохи (Егідія, Еразма). Правдоподібність аж переходила в містіфікацію, але то

не перечило тодішнім літературним звичаям. Правда, і в його „Утопії“ є чимало неперетвореного матеріялу, частенько скидається вона на важко скомпонований трактат з розумуванням схоластичного характеру—форма красної прози була мало вироблена в ті часи і їй ледве признавано самостійне значіння—алеж є там і такі живі малюнки, що становлять Томаса Мора нарівні з найкращими беллетристами новітньої доби [1]). Можна думати, що „Утопія“ здобула собі одразу славу не так справедливістю своєї провідної ідеї, як чисто беллетристичною правдоподібністю викладу. Практичні проби наслідування прінціпів початкового соціялізму, виложеного в „Утопії“, з'явилися аж нехутко, більш як через два століття, а тим часом слава Морова стала всесвітньою ще за його життя і зберігала від забуття ту ідею, якій тільки згодом сужено було стати на чільному місці в бойовиську людських змагань. Томас Мор більше послужив своїй ідеї там, де він писав як чистий беллетрист, ніж там, де він забував про картини й почуття та вдавався в сухі й холодні розумування,—як би тільки самі вони збереглися до нашого часу від усієї „Утопії“, то твір цей знали б певне тільки самі бібліографи. Цікаво, що такі невдатні з літературного погляду уступи відносяться до найменше вдатних пунктів теорії Томаса Мора, напр., до його поглядів на право карне і межинародне, а найяскравіші беллетристичні сторінки ілюструють власне найглибші його ідеї, напр., про знищення товарного виробництва, скасування грошових знаків, врівноцінення вартости праці, колективістичний громадський устрій і т. и. Томас Мор не тільки в тому пішов далі ніж Платон (залежність свою від Платона Мор сам признає), що поставив свій колективістичний ідеал на демократичний ґрунт (у Платона ж тільки два „вищі“ стани, філософи та вояки, мають жити „справедливим“ громадським життям), але ще й те нове йому додав, що пояснив психологично, чому справедливіший лад має бути справді щасливішим і для громади і для одиниці. Це пояснення вдалося йому досить добре, може власне тому, що воно приложено до *одного* народу з

[1]) З браку місця не наводимо тута доказів у цітатах, а відсилаємо цікавих на це читачів, що не знають англійської або латинської мови, до россійського перекладу „Утопії“ в книзі д. Тарле „Общественныя воззрѣнія Томаса Мора“ (Птб. 1901).

певним темпераментом — справді, коли б усі народи були такої вдачі, яку надав Мор своїм утопійцям, то певне утопійський лад здавався б їм і найсправедливішим і найвигоднішим. Але ж недарма навіть фіктівні сусіди утопійців не всі перейняли той лад — видно не всім він приходився в пору. Як у бл. Августина Божа держава існує поруч із грішною державою, так у Мора Утопія живе поруч з иншими народами і не завжди навіть має на їх вплив. Мор пояснює це просто їх історичньою відсталістю, але від чого походила та відсталість, це зостається темним. Взагалі Мор лишив своїм спадкоємцям ідейним чимало визначених але й досі нерозрішених ділем ідейного та й чисто літературного характеру.

„Утопія" Томаса Мора викликала чимало наслідувань, більше і менше близьких до взірця, але всі вони, як що й мали часами успіх, то дуже нетривкий. Здебільшого утопісти XVII і XVIII вв. не дорівнювали літературним таланом своєму славному товаришеві з XVI в., а крім того й не вміли добрати відповідної форми своїм ідеям. Кампанелла, Френсіс Бекон, Верас (XVII в.) навіть зробили крок назад в порівнянні з Т. Мором. Кампанелла зовсім одірвав свою утопію від живої сучасности; Бекон невдатно прийняв за позитивний ідеал те, що вже й Платонові здавалось занадто грубим, і навіть назвав свою утопію „Новою Атлантідою" (немов для повної аналогії „Нова Атлантіда" лишилась нескінченою так, як і відповідний діалог Платоновий); Верас так рабсько наслідує Т. Мора, що навіть його добрі прикмети обертає в вади: що було правдоподібним і цікавим в епоху великих відкриттів, те в кінці XVII в. вже нікого не вневняло і навіть не бавило, бо „нові краї" встигли вже зрадити европейські надії на них.

З письменників XVII в. один тілько Свіфт оригінально покористувався формою, наслідованою з „Утопії". Його „Подоріжжя Гуллівера" можна б назвати „Перелицьованою Утопією",—там Свіфт довів ad absurdum звички, погляди, громадський устрій та ідеали сучасної йому доби. З властивою йому безпощадністю Свіфт розвинув у своєму творі мотив, покладений в основу першої частини „Утопії"—власне критику існуючого ладу,—але мотив другої частини „Утопії"—ідеал можливої прийдешности—Свіфт навмисне спотворив: він намалював образ щасливого життя, але не для людей, а—для коней. Люде вважались йому або лукавими і дрібнодушними пігмеями, або велитами тілько тілом, а не духом, або

запамороченими теоретиками, що марять без поезії і навіть хист обертають в педантство, або, нарешті, прирожденними рабами, паріями природи. І він поставив паном над ними—коня, їх звиклого раба. Се нагадує прокляття суворого ізраельського пророка: „ви будете рабами рабів ваших“. Але Свіфт переважив своїм понурим геніем усіх пессімістів пророчої доби. Він навіть не ділив людей на „праведних“ і „нечестивих“, не дав нікому „вратуватись“ ні в Божій державі, ні навіть на фантастичному острові—всіх засудив на ганьбу і неславу, такий був „моністичний“ погляд його на людську природу. Сьому була, крім суб'єктивної псіхологичної, ще й об'єктивна історична причина. Справді, коли хто вважав сучасний Свіфтові громадський і політичний устрій незмінним, властивим самій природі людській, (а се ж був найбільш розпросторений погляд тоді), то на які ж перспективи міг він показати такій нещасній людськості? Свіфт, може й несвідомо, остеріг людей від небезпечного консерватизму: він показав усю гидоту й жах застою, рабської культури, дрібного, позбавленого ідеалів, повного безглуздого егоїзму життя. Він, правда, не показав ніякого виходу з сього для людей, але хто не хотів затхнутись у важкому чаду, той мусів сам шукати виходу, надто, коли вірив правдивості Свіфтової страшної картини. А правдивість була чимала і була вона не в реальності образів, а в вірному відношенню межи сімволізованими елементами дійсности.

Утопісти XVIII в. почали шукати того виходу і знов пішли шляхом Т. Мора. Але нічого справді нового супроти Мора вони зробити не здолали. Навіть форма лишилась та сама: подоріж у невідомі заморські сторони, в яких панує комуністичний рай, протилежний европейському антікомуністичному пеклові. Моралізаторський тон ще більш переважає, ніж в утопії Мора; в сатирі на сучасність нема й сліду живих побутових елементів, що так скрашають вступну частину „Утопії“ XVI в., ідеалізація холодна, абстрактна, позбавлена поезії. Твори беллетристичні з такими прикметами звичайне забуваються хутко. Дійсне, беллетристичні утопії XVIII в., навіть таких знакомитих авторів, як Фонтенель, забуті до того, що либонь від самого XVIII в. не виходили другим виданням. Ті самі автори прославлялись не раз по заслузі як історики, філософи, учені і навіть беллетрісти, через те трудно з'ясувати невдалість їх утопій браком літературного талану, а скоріш

неясностю і відірваностю від життя їх ідеалів. Навіть псевдо-класичні автори творили часом живі типи та сцени, коли їм траплялося знаходити справді близькі аналогії між якимись подіями давніх часів і сучасного їм, авторам, життя (хоч би тільки самих „вищих“ станів),—тоді з'являлися живі барви, форми, перспектива, бо вже була жива „натура“ перед очима. Сього бракувало утопістам. Стоячи на старому шляху поділу людськости на „овчищ і козлищ“, вони заселяли свої ідеальні острови самими праведниками, а нашому неїдеальному світові лишали самих грішників, і ділив ті два світа безмежний океан порожнечі та роспачу, і даремне добрі утопісти намагалися загатити його бучними фразами без змісту та моральними розумуваннями без зв'язку з життям. Недарма один з утопістів XVIII в. Мореллі назвав свою утопію „Погибель плавучих островів“ (Le naufrage des îles flottantes)—справді, такі плавучі, хисткі та нетривкі „острови“ мусили загинути серед хвиль критичної думки віку раціоналізму, від подиху близької бурі революції, що вже от-от мала здійнятись...

Перша утопія XIX в. належить фур'єристові Кабе. Літературна її техніка зовсім та сама, що й у XVIII в.—знов таки подоріж у невідомі краї („Le voyage en Icarie“ вона зветься), знову брак художнього та й логичного зв'язку між ідеальною громадою та реальною сучасностю, знов нерухомість і жорсткість в описах безхмарно-щасливої громади, позбавленої історії в минулому і в новітньому житті. „Ікарія“ Кабе немов з неба впала, готова та ідеально вряжена, як той Новий Єрусалим в Апокаліпсісі. Як що ця книжка зробила чимале враження в свій час, то це ніяк не своєю художньою вартістю, а тільки тим, що вона вперше подала в приступній для широкої публіки формі виклад ідей Фур'є та Сен-Сімона. Але ж ця хоч приступна, та мало принадна форма врешті, як це завжди в таких випадках буває, пошкодила й самим тим ідеям, які мала пропагувати, бо дала привід до всяких пародій збоку талановитих антісоціялістів—нетрудно ж їм було і висміяти нову, ще ледве зформовану ідею, коли її вбрано було в таку незграбну одежу. Нам здається, що власне „популярізатори“ типу Кабе чимало винні з того, що ідеологія Фур'є та Сен-Сімона заглохла на кільки десятиліттів і не вабила до себе талановитих беллетрістів (Анфантена, Вейтлінга, Овена

та инших „утопістів“ початкової доби новітнього соціялізму ми до беллетрістів не рахуємо і тому не маємо їх тута розбірати).

1859 року вийшов у Франції типічний для того „ніякого“ часу утопічний роман Еміля Сувестра „Світ, такий, яким він буде“ (Le monde tel qu'il sera). Це утопія пессімістична. Сувестр, як і Свіфт, не бачить ніякого виходу для людськости і то не тільки в просторі, як у Свіфта, але і в часі. Сувестр уже втратив остатню надію на „невідомі острови“ і не мав до їх навіть художнього інтересу. Це змусило його знайти иншу форму для утопічної подорожі (без подорожі він все таки не зважився обійтись). „Дух часу“ повіз героїв—молоде подружжя—на автомобілі у XX вік навколо всього цівілізованого світу. Герої побачили нові центри цівілізації—Таїті та Цейлон—і здичавілу від політичних катастроф Европу. Технічний прогрес у нових центрах розвився надзвичайно (хоча уява автора не йде понад паровий мотор, механічний автомат та аеростат), торговля й промисли стали незмірно високо, політична сістема обернула весь світ у всесвітню федерацію торгово-промислових спілок,—але гніт капіталу над працею ще збільшився, реклама, шахрайство, кар'єрізм і безпринціпність досягли Геркулесових стовпів, безправ'я трудящих стало безнадійним. Остатні цноти, які ще жили в XIX в., зникли геть і от—серед всесвітньої оргії безсоромних, певних своєї сили плутократів загремів голос з неба вістю про новий потоп, що має очистити землю від людського грішного кодла, щоб мали посісти її якісь нові, кращі створіння.

Якби Сувестр мав Свіфтів талан, він міг би створити з сього всього справді повну жаху картину—матер'ял у нього на це був. Адже близько того часу Байрон і Гейне вміли з меншс багатого матер'ялу витворити образи грізно-імпозантні. З наукової гіпотези про поступове зменшення соняшної енергії Байрон зробив апокаліптичне видиво смерти сонця і взаємного пожирання остатніх людей коло остатнього багаття на голій і мертвій землі. Гейне, під впливом особистих прикростів і дрібної політичної боротьби, дав нестерпуче-реальну примару огидливих підземних таємниць смерти і трагічну картину погибелі ясного генія поезії від потворних гномів серед світової катастрофи. Байрон і Гейне трактували свою тему як поети—дали настрій, загальний колоріт і художній символ близький до галюцінації своєю реальностю типічних

деталів. Сувестр узявся до своєї теми—як фел'єтоніст і написав карікатуру на кілька сот сторінок тісного друку. Він не мав сумної одваги Свіфта, щоб сказати своїм сучасникам просто: нема вам надії! Ні, він нишком кивав назад, на „добрі давні часи",— „вернітесь, мовляв, туди, там ваш ратунок"! Але як же могли вернутись туди його читачі, коли навіть його цнотливий герой (що, як каже автор, начитався Фур'є і Бабефа) кинувся назустріч потопові, а все ж не міг, хоч і як бажав, вернутися за сто літ назад?...

По-при всіх своїх чималих вадах роман Сувестра вніс таки дещо нове в утопічну літературу. Сувестр перший (скілько ми могли прослідити) поставив утопічний сюжет на еволюційний ґрунт,—він виразно показав, як тісно і логично-нерозривно з'язаний той „прийдешній" громадський лад з еволюцією тих його початків, які можна було бачити в першій половині XIX ст. Правда, вже й у Мора були якісь натяки на історичне пояснення утопійського ладу, але ж це було тільки геніальне та все таки невиразне пречуття еволюційної теорії і більшого ми, звісно, від письменника XVI в. ні вимагати, ні сподіватись не можемо. Сувестр писав свій роман уже в такий час, коли теорія еволюції міцно запанувала в науці та роспросторювала свій вплив і на „широку публіку". Спущені з неба, закинуті за море, почеплені на хмарах райські краї вже нікого не інтересували серйозно, як не інтересувало ніщо, вирване хоч би силою фантазії з великого і величного ланцюга еволюції. „Дух часу" наложив свою печать не тільке на героїв Сувестра, але й на самого автора. То був дух аналізу, направленого теорією еволюції, але ще не досить сміливого, не досить вільного від усяких пережитків недавнього минулого. В беллетристиці то був час, коли старий романтизм уже вмірав, а молодий натуралізм ще не сказав рішучого слова, коли давні ідеали поблідли, а нові ледве мріли в неясній далині і над ідейним життям панувала немов якась „біла ніч".

Леся Українка.

Кінець буде.

ДВА БІЛОРУСЬКІ ПОЕТИ.

Найближчий до українців з слав'янських народів і мовою, і містом, де живе,—народ білоруський. Живуть білоруси, як показали філологичні розвідки Карського, у північній частині Чернігівської губернії, у Могилевській, Смоленській, Вітебській, Віленській, Мінській і Гродненській, захоплюючи ще й малі частини Орловської, Калужської, Ковенської і Сувалкської губ. Говірки поліщуків, що живуть по-над Прип'яттю і в Чернігівщині по дослідам Карського наближаються до північних говірок української мови, орловські, смоленські й калужські—до московської, а гродненські, сувалкські та віленські—до польської мови; але один фонетичний, етимологичний і сінтаксичний стрій мови виділяє народ цей і від москалів і від українців. Що до віри, між їми є й православні, й католики, і уніяти, яких признають то православними, то католиками. Через це як почали тепер видавати білоруські букварі та перші читанки, то й прийшлося друкувати їх і латинськими, і россійськими літерами [1]). Правила правопису ще не дуже через те встановилися; але не про це ми хочемо говорити, а про те, що встигли письменники білоруські сказати про край і народ свій, коли крім народніх пісень та казок почали виявляти рідною мовою свої суб'єктивні почуття й думки про громадські ідеали.

Не треба мабуть пояснятн, що народню білоруську мову вживають самі мужики, бо коли хтось з білорусів зробиться па-

---

[1]) От напр. які вийшли книжечки під загальним гаслом: „Загляне сонца и у нашэ ваконца“: Bielarúski lementár, ábo piérszaja nawúka czytánnia. Piciarburh. 1906. Беларуски лемэнтáр, áбо пéршая навука читáння. Пецярбург. 1906. Pierszaje czytannie dla dzietak bielarusoŭ. Pieciarburh. 1906. Є книжечки, які для згуків ж, ч, ш, є вживають чеські або хорватські букви z, c, s, e з дашками над їми.

ном, то він уже розмовляє або по-польському, або по-московському. З того зрозуміло, що письменники, які пишуть по-білоруському, мають щиро-демократичні переконання і можуть висловляти думки тільки демократичних напрямків. З ціх письменників ми візьмемо на зразок вірші двох білоруських поетів—Лучини та Бурачка, та їхніми словами (написаними нашим правописом) перекажемо хоч де-що про край та народ білоруський.

Край цей що до природніх своїх сил—може найбідніший з усіх країв европейської Россії, але білорус кохає свою рідну „зямліцу" і не хоче її кидати, бо звик і до тих білих пісків, які вітер переносить з місця на місце, вириваючи „вйдми", або „видуї", і до тих болот, на яких ростуть сосни та вільхи. Звик він і до хат своїх з дерева, брудних та гнилих, хоч і нарікають на це його поети.

Янка Лучина, „песняр беларускі", що дав уже своєму народові цілу „Вязанку" віршів (дійсне ймення його—Іван Неслуховський) так вітає свою „старонку":

Ти нам раскінулась лесам, балótамі,
Видмай пящáнаю, неураджайнаю,
Маці зямліца! І умалóтамі
Хлеба над мерку ня даш звичайную.
А сын твой! беднай адзет сермягай,
З лика пляцьóнне лáпці абувши,
Єдзе драбінамі, ці калимáгаю
Каньом, што цягне якби заснувши.
Всьо в табе бедна. Чáста запláче
Мужик арáти, дзеля злой долі
Цяжка працуючи. Йон же алнáче
С табой растáцца ня жде нікóлі.
І неприглядную хáту з пажиткамі
І поле скупóе, виган без паши
Ми, апранувшися старимі сьвіткамі
Любім і ценім—бо яни нáши!

А хатки, в яких живуть білоруси, яких за недостатками не мають змоги перебудовувати, а тільки підпірають кілками, щоб вони не завалилися, другий поет, Мацей Бурачок, так описує:

А кінь вóкам на хáту маю:
І цячé і гніе і кривáя,
І в сяредзіні гной і стаіць на гнаю,
І дзівлюся я сам, як трива́е!

Не вважаючи, що й хата—крива та гнила, а земля не родить, білорус „тяжко працює“ над тією неврожайною землею: як показує перепис 1897 року, поміж усіма сусідами своїми він—найзаввятіший хлібороб. Коли полічити по числах тієї переписі, скільки людей ходить коло сільського господарства у сусідніх з білорусами народів, то й вийде, що на 100 чоловік живуть з сільського господарства (хліборобства, бжільництва, рибальства, охоти то що) у білорусів—91 чоловік, в українців—88, у великоросів—71, у ляхів—63, а у жидів—тільки 4 на сто.

А чи легко господарювати при тих політичних обставинах життя, які насіли на плечі білорусу? У Бурачка в його „Дудці бєларускай“ є оповідання „Як правди шукаюць“ за запомогою усіх тих інститутів і начальства, якого він і перелічить, наче звізд на небі, не береться:

„Пасрэ́днік і во́ласьць, сино́д і сана́ти
Присутства і вокруг, упра́ви, нала́ти
А найбо́льш міравих, участко́вих і зьездав,
Што в по́лі каменя, што гвездав!“

Іхав, каже, хтось у Вільну та по дорозі трапилося йому побачити, як міст провалився, і мертве тіло, що лежало край дороги, і як собака напав на якусь жінку, та ще як хтось втопився, та десь коня вкрали,—і прийшлося йому ходити по судах за свідка:

„Як я став на павестках хадзіць ад Каляд
Дык асевся як раз як Пакро́ва била́!..
І ня сеяв, ня жав, ня касів сянажа́ць
У аре́нду аддав, бо ня мог дадзяржа́ць;
І што мев, то прада́в, пераев,
Па суда́х агалев,—як шесьць ра́зи згарев;
І в казе адсядзев нядзель шесьць
За няявку плаціў мо́жа трейчи і штраф“... і т. д.

І Лучина не мало подає таких віршів, у яких не чиновні вже люде, а „каршуній“ (шуліки) обдирають той бідолашний простий народ, по якому болить його серце. Гарно у Лучини переказано з Кондратовича, як три сини старшини ходили: два—у чужі землі, а один—на Вкраїну додивлятися порядків, щоб кому-небудь з їх стати замість батька старшиною. Перших два, повернувшися, гудили і вбрання народне білоруське, і танці, а третій приніс з

України пшениці, щоб спробувати, чи не виспіє вона й у їх стороні. Цей останній так росказує:

„Пекна, каже, Україна:
Там цяплеє сьвеціць сóнце,
Як кінь вóкам—всьо равніна,
Степ на всей зальóг старóнце.
Дóбра там, а тóлькі—нуди
Па радной зямліци нáшай.
Нашу вьоску снів я всюди
З ляском, з рéчкай, з пóлем, з пáшай!“

Про врожаї на Вкраїні він росказує з запалом, що там оруть волами, а „калóсья—якби пýги“, а усе ж таки рідний край йому миліший. Батько його радив громаді взяти за старшину цього сина, а не тих двох, що висміювали, вернувшися з німців та чехів, і звичаї й одежу білоруську, бо, каже:

„Хто нам звичай чи ігрище
На пасьмешище падиме,
Што ж з ягó край рóдни зище?
Што з пустóй каліти вине“?

З тих виписок, які ми поробили, видно, як щиро і міцно „песнярі“ білоруські, як каже Лучина, з своїм народом „зкýти“; а як пісня складається у їх, про те Лучина так висловлюється:

„Мне гавориць вьоска [1]), хата,
Мне гавориць серца брата.
Рад збіраю, што пачую,
У грудзі свайой нашу я,
Аж як травка на кургане
Яно взийдзе—песьняй стане.

Дай Боже, щоб і більше набіралися білоруські поети того, що говорить їм серце меншого брата і виливали в піснях своїх, чого тее серце бажає. Що найдорожче у коротких піснях і у довших віршованих оповіданнях Лучини та Бурачка,—це чисто народній спосіб викладати прогресівні думки і критично відноситися з гумором до непорядків політичного ладу нашого і вливати бажання просвіти й добробуту своїому народові. Чи мовиться про безпашпортного, незаписаного навіть у метричні книги,

[1]) Вьоска—хутір чи село маленьке.

якого тягають по тюрмах, чи про суд окружний, де судять чоловіка, (що десь у лісі почав гнати горілку)—

„А сказаць би за што?—За свайо за дабро:
Чалавек захацев зрабіць водкі з вядро;
Што за навда яму, каб йон свету пя знав,
Ці Пантурка зьев блін, ці гарелкі нагнав?“—

усюди й логика, й псіхологія поета—чисто народня, яка ніяк не може зрозуміти, нащо здалися тиї пашпорти, акцизи? Тая ж псіхологія проста, коли Бурачок переказує, як під Івана Купала йдуть за скарбом туди, де папороть зацвіте, або як він був у пеклі і що там бачив. Виклади ці нагадують простоту Енеїди Котляревського, або переказ Пушкіна про „Рибалку та золоту рибку“, і з того ми бачимо, що як Бурачок, так і Лучина справжні поети свого народу. Та й инші письменники білоруські, не поети, що видають переклади з польської мови (напр. Wiedźma, Ianka muzykant) і популярні книжечки („Што такое свабода“, то-що) держаться у своїх писаннях простої не закрутної мови народньої. А це—найкраща ознака того, що коли з'явиться спроможність вільно видавати книжки білоруськи і вчитися по школах рідною мовою, то ми побачимо поміж інтелігенцією білоруською не мало письменників, що понесуть світ науки і знання у той бідний край, де ворожки та шептухи, як то показують оповідання білоруські, мають ще велику силу і калічать людей.

Побажаймо ж і ми, щоб скоріше настали часи справжньої волі для білоруської мови і щоб скоріше заглянуло сонце й у їхне віконце.

А. Русов.

С И Н.

— Ох, ох,—змерзла, сину... А тут ще й у грудях кленить, голову палить... Як би не за вітром, так хоч лягай... Добре, що з тобою оце стрілася на дорозі,—все веселіше йти... Поки ще доплентаєшся до того земського... Десять верстов од села до города,—може верстов зо три вже увійшли? Добре, хоч дорога накочена,—не грузнеш у снігу... Ой, вітер же який,—так і жене в спину!..

Вигодувала синочка на лихо, на гріх великий!... Плачу тепер на його, та плачу й на себе: годувала, та... та не навчила...

Не йди, сину, так швидко, а то останусь... Старе за молодим не підбіжить... Чи ти, сину, один у батька, в матері? Ні? А в мене він одинець,—померли старшенькі—одинець та й сирітка. Од батька зостався невеличким, годочків так із шість було йому. Так я й... зробила чоловіком його...

А воно ж маленьке, а таке, матінко, розумне було, ну сказано ж тобі, таке розумне. Назбірає трісочок оце, та й майструє хатку, чи там хлівець, та й майструє. Та ще побіжить чебрецю нарве, та й діл застеле ще, гіллячка налама, клечення наставить... Та ще таке ж було: найде жучка оце та й дивиться на його, та й дивиться, та й голубить його... Господи, яке ж то воно й було розумне!...

А то якось квасолю полю, а воно, як курчатко, біжить із садка і хрущика на лопушині несе. Принесло та й питає: „Мамо, що оце?"—„Хрущ",—кажу.—„А нащо ж, каже, й хрущі є? хиба й хрущам жить треба?"—„Чого,— кажу, то тільки людям треба".—„А він не кусається?"—„Ні", кажу.—„А чого він лізе ось?"—„Ноги є", кажу.—„А як би не було ніг, чи поліз би?"—„Повиривай, кажу, то й побачиш". Так таки просто й кажу: „повиривай!"—„А хиба ж, каже, можна?"—„А чому ж?" кажу.—„А в його ж не болітиме?"—„Та чого там", кажу. Так він узяв, ма-

тінко, та й вирива йому по лапці, та й вирива по лапці... Вирива та: „Мамо, як ось він пручається, чого він пручається?"—„Попобий", кажу. Так він об землю його, та ломачкою, ломачкою: „Не пручайсь, не пручайсь!" каже. А то приносить гніздечко якось і голоцюцьки: „Що оце, мамо?"—„То, кажу, птичачі діти такі". Він на гніздечко: „А це птичача хата така?"—„Еге", кажу. „А хиба, каже, й птички як люди, що й хата й діти?"—„О, кажу, що до людей прирівняв!"—„А нащо ж, каже, вони?"—„Грайсь, кажу, то на те". Так він узяв, та й моня їх, та й моня, поки й здряпнув якось шкурку; здряпнув та: „Мамо, ось кров... можна спускать кров?"—„А чому ж?" кажу. Так він, не довго думавши, давай і зовсім здряпувать шкурку їм, а далі мало цього, та давай ще й крильця одривать. А я дивлюсь та... оскиряюсь тільки. Оце так, думаю,—до смаку іграшечка. А вони ж, сердешні, пікають уже, пікають, та так уже страдно ротками зіхають, а птичка... і Господи!.. літа вже, літа, бідненька, кричить уже, кричить, зовсім людина, тільки що не вимовить: „О, рятуйте ж мене, рятуйте, о, діточки ж мої, діточки!..." Боже мій, які то вже муки!... Як здумаю, так аж!... А тоді—і де те серце було, і де той і розум був!... і не подумаю було, що й воно ж од Бога, що й воно ж, як людина,—жить хоче... Байдуже було! Ото аби Андрійко вдовольнений був. Чи знала ж я, до чого доводить довільність така? Не знала... тепер тільки й узнала, сину: що яка ж то дитина була золота, та на яку я стежку звела її!... Боже мій, Боже мій!... Так він ото таким же зробився, таким зробився, що годі вже хаток строїть, та жучків голубить, а давай ото... мучить, де що попав... і вже не питаючись мене... І до того дійшов, серденько, що прибіга якось з улиці веселий такий: „Мамо, мамо, а ми оце грались, так я Гнаткові Василевому землі напхав у рот... пхаю, а він: ве, ве, та чмих, чмих! Так я взяв та ще й кров спустив йому: вдарив по носові, а вона: кап-кап"... А я й то ще так блаженько: „Нащо ж ти, кажу моя дитино, робиш таке?" А він: „А як мені гарно так?"—„Гарно?... От мій синочок... гляди ж, кажу, щоб тобі хто не зробив такого". Та й глажу по головці його... Ну, сказано ж, дурна: що ти йому, думаю, дитина... он йому гарно так... І матінко!...

Та так і в усячині... Побачив дівчину Омельчукову на грядках, на їх і грядках,—а вони поруч з нашими. Побачив, та так ні з якої речі та й давай шпурлять грудки на неї, та й давай шпурлять. Та ж на втікача, а він за нею, а він за нею... Та збіг на грядки, на їх же таки, та ще й соняшники ламать давай, ріпу валять... А я усе це й бачу: дивлюсь, дивлюсь із хлівця та осміхаюсь тільки. „Оце ж то йому в моду", думаю, та й тому ще радію: „от синок, думаю, в мене... не боязький". А Омельчуків дома не було, на жнивах саме, а я ще й у спору була з ними.—„Хай!" думаю. Так він гнавсь, гнавсь, та й збіг на огірки їм, та й топче їх, а далі нахилився, вирвав зо два—біжить назад. Прибіг, показує: „Дивіться, мамо, ось вирвав".—„Нащо ж ти, кажу, вирвав, моя дитино?"—„А так, коритце зроблю, макітерку". Я й нічого. „Хай грається, думаю, на здоров'ячко"! Коли ось, трохи згодом, біжить знов з огірочками. А я тільки й того: „Гляди ж, кажу, не піймайся хоч!"

Так він ще й красти почав—у садочках. Побіжить оце до кого та й збива яблука, або груші. А хоч би, сказав, своїх не було, а то ж і свої були... Е, так своїх ні, мало займе коли: „Мені он до чужих, каже, бігать гарно". А я й думаю: „От де хазяїн буде,—берегтиме свого... і не лінивий буде. Спаси тебе, думаю, Мати Божа, Цариця Небесна, щоб ти живий тільки... Що, Боже, лучче б... лучче б я була... тоді задуш... задушила його!... І Господи милостивий, і Господи й праведний!... Та ще як скаже хто, що вчи хлопця, то я ще й розсержусь було: „от призводять, думаю, щоб дитину мучила". „Підбільша, кажу, то й само зрозуміє"... Ось і підбільшав, у школу віддала... Коли походив з пів-зіми, а то й прогнали. „За віщо?" Аж, чую, балакають: „І не вчився, а бився тільки, та пироги витягав". А я ще не хочу й слухати цього... ще й людей лаю було: „по злобі, кажу, наговорюють сякі-такі!" А вчителя те ж: „от сякий-такий, кажу, хабаря схотів"...

Та такий непосидящий: усе побіг, усе побіг... І оце як між дітворою, то, дивись, як од яструба од його: те тіка, те плаче. Я й думаю: „так і треба, щоб боялись синочка мого". А став підлітком, дивлюсь: уже між парубки почав. А я ще й грошенят йому, коли гривеничка, а коли й четвертака: „На, моя дитино, чужі діти гуляють, то й ти погуляй!" Так він уже ніч—

хто його зна й де, а вдень уже спить. „Дарма, думаю, хай висипляється синочок, хай здоров'ячка закохує щоб тоді хазяйнувать подужав". А хоч иноді й скажу оце: „Ти б, Андрію, чи дрівець би врубав, наготовив отам, чи поросяті б намішав",--ото тільки й скотини держу було—то він: „а сами?", та й з очей мерщій. А маленьким же таке було, що я встаю, і воно встає. Топить стану, і воно коло мене,—дивиться, як і ріпку чищу, як і вертунчик верчу, дивиться та й собі тії. А на грядки вийду, полю—і воно тії. Або як сяду цівок сукать,—а я ткаля, дякувать Богу,—як сяду сукать, то воно дивиться, дивиться, а далі: „Мамо, а нуте як воно, а дайте я, а дайте!"... Як би ото показувать було йому, привчать його!... Ех лихо, лихо!... Що як не знаєш тих дітей годувать, то лучче вже й заміж не йти було: „Геть-геть, кажу, моя дитино, я сама, тобі ще буде твоє... ляж та засни краще". Або як привезуть було скіпщину,—у нас таки ж і земельки десятинок з п'ять є,—та як привезуть було половинщики, то він: „Мамо, а як воно снопи люде скидають та коня запрягають?... а ну подивлюсь піду". То я: „Отакої!—кажу.—Отам ще заставлять чи подать що, чи що... не йди!"—кажу...

А то вже підріс трохи. О, пора вже, пора, думаю, привчать до хазяйствечка... Раз ячмінь привезли. Я до його,—він спить,—такий плечистий та рослий парубійка!... Штовхаю: „Вставай, кажу, ціпа доставай,—молотить треба". (А до тих пір у мене наймані молотили). Він лупнув очима, та не то що, а ще на другий бік повернувсь. А тут, дивлюсь, півдня вже. „Е, ні-ні, вставай, вставай!" кажу. Аж він, моя матіночко, як підведе голову, як бликне очима, та як дасть мені ногою в груди... І матінко й рідна!... Не знаю, як я тільки не впала тоді. Схилилась на стіл та вже плачу, плачу... жалко вже, жалко мені!... Шо як же таки: отак кохай, отак... і Господи!... і тепер як здумаю, так!...

— Тепер же як знаєш,—кажу,—займать уже не буду тебе, Бог з тобою, а хліб... хай миші їдять.

Та так росердилась, що вже ж, думаю, і обзиватьсяне буду. Так він попокрутив носом днів зо два, а далі,—що то вже сталось йому,—слухаю: ляпа ціпом. А я ж уже, де те й серце ділось, радію-радію: „Оце ж, думаю, синок хазяйнувать буде". Топлю, та таке думаю: „Помолотить хлібець, а там і за постро-

ечки візьметься: хлівці повиправля, клуньку вкриє—таке все позапускане. А там конячку справить, та сам і хлібець сіятиме,—заживем", думаю. Та то було по одному шматочку мнясця в борщ кидаю, а то аж два вкинула: „Хай, думаю, пообіда смашненько мій хазяїн дорогий". Насипала. Іду кликать. Клуня одчинена, ціпа не чуть. Туди,—аж там самі кури. Порозгрібали те зерничко, порозкублювали... „Андрію, Андрію"... не чуть і не видно. Повигонила кури ті, увійшла в хату, вийшла знов. Коли глядь... аж Боже мій!... ідуть улицею: іде врядник, іде староста, чоловіків душ зо три і він по середині... І білий, білий...як крейда... Боже ж мій, Боже мій!... так я й охолола вся... стою і з місця не рушу. А врядник:

— А що, бабушка, де ваш син ночував сю ніч?

Мовчу я.

— Коло меду,—каже,—улік меду вкрав у Ільченка і голову пробив пасішникові...

Та й пішли до зборні. А я... не знаю, як я тільки в хату вдибала, упала на піл, та борщ холоне з мнясцем, а я вже: „І щоб я й годувать не діждала тебе, і щоб я й так і так! Та чому ти й маленьким не пропало було, як отак же ти й хазяйнуєш оце!"—Голошу ж, голошу... „Ну стій же, думаю, прийдеш ти... вбірайся, скажу... вбірайся од мене!"... Коли ось і йде незабаром. Глянула—жаль.

— Андрію, Андрію,—кажу,—що ти наробив оце!... це ж тюрма тобі!...

А він... то сюди, то туди по хаті і то почервоніє, то побіліє.

— Чи тюрма, то й тюрма,—каже.—Хоч і посижу, так і недаром же, їдять його мухи!... Це раз злапали, а то ніхто не зна... Ех,—каже,—добрище було, як стяпаєм молока де з Степаном, чи й сала, то вже й пороскидаєм, було... Або як наваримо каші, та ще як горілки куплю... Ех, їдять його мухи!... та ще й кавунів!... Ех, чи тюрма, то й тюрма!...

Та таке зробилось: очима, як іскрами, так і блима, зуби зціпило та кулаком по столу: трах-трах!

— Хай сажають, кричить, хай сажають!

А я вже... ні жива, ні мертва...

— Так ось іще що,—кажу,—так ось де ти ніченьками ходив тими з Степаном!—А Степан—парубок там у нас, чудакуватий якийсь, а злодій на все село.—Так ось,—кажу,—на віщо я тобі грошенята давала—на горілку...

А він: грюк дверима, та й подавсь. Пеклася ж я, пеклась, що робить, що й казать—жаль на його, та жаль і його. Що воно ж моє, що воно ж—дитина моя... Що не буде, думаю, а треба визволять. Побігла до Ільченка. Кланяюсь йому, прошу його:

— І дядечку й рідненькі!... простіть!...

Простив, спасибі!...

— Витчеш сукна,—каже,—кусків зо два, та й Бог з тобою, тільки попроси ще врядника, щоб діла не передавав далі куди; та попроси діда за голову.

Так я зараз у пасіку:

— Дідусю, простіть!

— Бо з тобою, каже... я нічого. Ото постав хиба свічку перед Серафимом угодником.

На другий день до врядника: „Так і так, кажу, чи неможна б, щоб Андрієві нічого не було?"—„Ні, неможна... ніяк неможна". Я в ноги йому: „І татусю, й мамусю!"... А він: „Гм, воно б і не що, так я ж трудився, я ж трусив,—неможна",—та й пішов з кухні. А наймичка морг-морг на мене: „Ви йому кругленьких, кругленьких", каже. Так я додому мерщій... Достала конячку, одвезла до жида жита мішечків з шість, тоді до його... „Харашо, харашо, каже, ми це діло заб'єм". Я аж перехрестилась. Приїздю додому.

— Молись,—кажу,—Богу, Андрію! так і так: дома будеш...

Живо й він повеселішав, зараз і балакать давай.

— Ну, роскажи ж,—кажу,—як ти бжоли ті крав?

— Та як же?—каже. Пішов у ночі—не чуть нікого... я в пасіку. Аж ось дід: „Хто такий?" Так я патичкою його, а сам за улік, та в ліс, та в лист урив. А то молочу,—закортіло пообідать піти. Одгрібаю... Мене й злапали.

— Ну, цур йому,—кажу,—що було, те минуло, а більше не роби вже так, мій синочку, не займай нічого чужого, не ходи з патичками.

— Та я—каже,—иноді то й сам думаю так... і наважусь оце не робить, та й не втерплю... так мене вже й тягне до того, так і тягне...

Дивлюсь, аж воно й справді: ось був дома, дивись—нема вже. Та ще почав так же робить, матінко, що прийде укачаний увесь, побитий, горілкою так і воня з його. Та ще мало того, що дам коли четвертачка якого, а ще почав і в куховки заглядать. Дивись, то коли не гречечка, то борошенце, та й надібране... І, лихо, що ж тут робить? Оженить... оженить,—більш нічого!... Може схаменеться як, або що. Минуло Різдво. Я й наполягла—женись. Він одбалакуваться давай: „Я й не нагулявся ще, і сяк і так", а я в одну шкуру: „Женись, женись, мій синочку!"... Та внесла йому й сорочечку новеньку з цяцьками, і штани новенькі внесла, матер'яні, і шапочку новеньку, смушеву внесла, і чумарку синю, і пояс червоний,—усе повносила. „На, кажу, синочку дорогий мій, убірайся та йди до Омелька"... А Омелько—там у нас чоловік такий—казав, що в його є дівчина на прикметі... Знаю й дівчину ту,—гарна... бачила, як була в тому селі... „Іди до Омелька, кажу, та їдьте". Він мнявсь-мнявсь, а далі давай убіраться таки. А я вже—рада-рада... припадаю коло його, та придивляюсь, щоб і чумарка стояла гарненько на йому, та щоб і поясок не жужмом був, та щоб і комірчик з сорочки видненько було... І, Господи!.. Причепурила. Дивлюсь, такий парубійка хороший: удігний, повновидий та чорнявий такий... і усики й брови такі... „Нівроку, думаю, буде за що жінці кохать"... „Хай же тобі, кажу, Господь Милосердний, Мати Божа, Цариця Небесна помагає!"... Вирядила.

Ось вертаються. „Живем! каже Омелько.—Молода як подивилась, каже, на його, так і вчепилась зараз, а старим п'ять десятинок понаравилось, та й за нею пообіцяли з десятинку і воликів пару"... Ще й воликів, думаю... Мати Божа! це ж уже хоч не схоче, то хазяйнувать буде... плужок справить...

Одгуляли весілля. Пригнали ті й волики. Таки гарненькі, сіренькі обидва, та ситенькі таки. „Ну, думаю, Господи ж поможи синкові!" Коли... тиждень, другий... дивлюсь—аж синок мій підкине воликам за охотки, підкине, а більш так, що слухай, ревуть волики, а він як і був: або лежить, або зовсім і дома нема. То Явдошка сама вже і сюди й туди. Там що лю-

дина невісточка в мене, так її вже й не найти такої! Правду казав сват: „На мою дитину не зажалієтесь, каже. Я годував її, щоб вона і Богові, й людям угодна була". Ну, вона ж тобі й минуточки не згуля, ну, не згуля ж і минуточки, мої рідні... і топить тобі й порається, й миє, й пряде, й... Господи й праведний... А щоб вона,—як є друга,—як що загадуй, та щоб сперечалась з тобою, гнівалась на тебе—нема того й звання. Ну, вже ж така!... Хай тільки Господь спасе її, та й годі!

Я вже було й кажу їй: „Ти б, дочко, й Андрія навертала по своєму". Ну, вона якось таки й давай казать йому... Що й казать: вилізли бики з огорожі, а огорожа в нас—самі дірки. Вона побачила бики ті, та й каже:

— Ти б, Андрію, хоч би бики загнав пішов... Господи, яке то вже до лежні воно! Хоч би людей стидився!

Він так і скипів, матінко. Як схопиться:

— Так ти,—каже,—сяка-така ще загадувать будеш мені, страмить мене будеш?!... А тебе я на віщо брав? на віщо брав?!

А вона ж, бідна, й з лиця змінилась та труситься вже, труситься... А він кулаком її по голові—раз і вдруге. Я—оборонять, а він і мене... Та очі ті витріщило, почервоніло... і хай Господь милує!...

А то якось сонце було так як під снідання. Його нема. Явдоха впоралась трохи—пішла до биків. Коли увіходить хвалиться:

— Нема биків: ходила, каже, й за клуню, й у садок, мо' вилізли,—думаю,—нема й там.

— Мо'—кажу,—на улицю вибрались, то ще за людьми на ярмарок учепляться—тоді саме ярмарок був—ходім шукать, кажу... Ти йди в цю уличку, а я в ту.

Пішли... Нема... І, лихо!... Так Явдоха за паляницю, та до ворожки. „Пішли, каже, дорожкою кривенькою". Ми й по дорожках по кривеньких,—нема. Клопочемось... Коли так як над вечори іде й Андрій—п'яний, п'яний! Із ним ще якісь п'яниці—кричать, вигукують...

— Андрію, Андрію,—кажу,—ти п'янствуєш, а биків нема, зайшли десь... Іди зараз шукай,—кажу.

— Е,—каже,—биків не найдете вже... ні, не найдете... ось бики, ось бики! Та виняв гаманець, та й брязка грішми...—

Хай їм... хай їм чорт? каже.—Щоб не клопотаться,—продав... Ех, їдять його мухи... погуляєм!... Виймай, Хомо, горілку, шукай, Явдохо, закуски!

Отаке!... А Явдоха ж та бідна... так же й залилась сльозами.

— Волики ж мої, волики,—каже,—як я кохала вас, та як я доглядала!... Та я й постельку мнякеньку вам слала, та я й травичку по обніжках вам рвала...

Та вже ж плаче, бідна, плаче. А я й собі:

— Отак,—кажу,—нахазяйнував синочок!... Та себе вже лаю, лаю:—І щоб я не діждала була й бачить хазяйнування такого, і щоб я й так і так!... Іди ж, кажу, іди од мене, та й не признавайся ж до мене!...

А він:—Е, плакси погані!... Ходімте, хлопці, де в инше місце... Хай їх сі та ті заберуть!—Пішли.

Горенько ж, горенько!... що робить, що й казать?... Пропаща дитина, навіки пропаща!... А жаль же, жаль... Треба робить щось... треба навертать таки на стежечку. А як навертать тепер, що робить йому?... Печуся... Як ось приїзжа на масниці парубійка сусідин—Іваном звуть. То він на тім краї у лавках десь, та забажав матір одвідать. Почув, що нездужа. Ну, вона незабаром і вмерла. Та він і приласкав її, та він і втішив її, та й поховав... Ну вже ж і заховав—Господи! Там що хороше вже, так хто його зна й як! Труну ту і чорним, і срібним оббив, та ще й півча співала... А продовольствія того людям було!... І печива й варива, та все таке смашне, та пухке, та біле... Господи, як то вже й ховав хороше!...

— Ху, мабуть уже й мені вік не довгий... Ху, як же й задихалась... Хто вже мене приласка, та потішить?... Ху, як же й тяжко, як кілок у грудях... і балакать... неможна б,—так не втерпиш... Що воно рідне... що воно ж дитина моя!... Боже мій, Боже мій!

— Господи, які то діти в людей!... То золото, а не Йван. Він того й батька піддержує добре: коли не десяточку, то дві та й подасть йому, та й подасть, та й сам паном діло. А маленьким же,—як здумаєш,—чого тільки не було йому: і холоду, й голоду,—усе було волам чужим хвости крутить. А то побуло в школі з зіму, вирвалось на той край і дивись ти—он яким стало!

Я й думаю: «чи не вирядить би мені й Андрія у лавки,—може хоч там схаменеться». От раз і кажу йому: «Ідь, Андрію з Іваном!»... Він так і вхопився: «Поїду, поїду,—каже. У лавках добро: там і не роблять нічого, а п'ють та їдять тільки, та в чоботях у чотирьох, та в пальтах ходять. Поїду».—«Спасибі Богу, думаю, що й охотиться, значить, дасть Бог, житиме»... Ось і виряжать. Жалко вже жалко синочка—матінко! Готовлю клунок: та й сорочечок, та й штанців йому самих лученьких, та й книшиків, та й пиріжечків пухкеньких, та й сальця, та й ковбаску... То він: «буде», а я ще, а я ще—та й насіннячка, та й гарбузчиків, та й грошенята... Машиною їхати, та край далекий. Що в його ж і була десятка,—од биків зосталось,—а я ще й свої, що місяців зо три складала в жильоточку йому: «На, моя дитино, та не мори себе». Та виряжаю—плачу, та хрещу вже, хрещу: «! Мати Божа, й Цариця Небесна і час добрий... поможіть, та поможіть же синочкові моєму, та напутіть же його»!...

Минає тиждень. Ждемо од його письма,—не озивається. І місяць так, і два... Як би ближче,—побіг би... А то машиною,—далеко. Явдоха каже: „Поїду". „Пожди ще трохи,—може буде письмо". Скільки разів у зборню ходила,—нема. Минула й зіма, й весна, й літо настало,—не чуть і не видно... От Боже мій!... Так я письмо до Івана: де Андрій, чого він не озивається й досі? Іван і пише: „Я, каже, був помістив його в лавку в одну, так він там... раз, не слухав нікого, а вдруге, повернувсь, та тютюну вкрав щось, так його й прогнали, і де дівсь—не знаю". А Господи ж!... а матінко ж!... де ж він? Та настала осінь та тільки тих заробітчан поприходило, та я по всіх і бігаю, всіх і питаю: „Чи не чули, чи не бачили?"... Та й до ворожок... Та вже млію, млію душею... що хоч би хоч сни не такі снились, а тож лишечко: то п'яного бачу його, то вкачаного, то злодієм, то... цур їм!... Коли це, в Пилипівку оце, сидимо з Явдохою, вечеряємо. Увіходить чоловік—Потап Слива. Поздоровкався.

— А що,—каже,—про Андрія нічого не чули?

В мене так і тьохнуло серце: це вже щось є, думаю, коли б хоч не погане що...

— Не чули, кажу.

— А я ж це,—каже,—їхав з Мариуполя, та й його бачив...

Ми обидві й ложки покидали.

— Як? що? де він?—питаємо.

Потап тільки головою схитнув, сів і каже:

— Ех, бодай не казать!... На станції на одній, каже, дожидав я машини. От сижу під стіною в середині, обідаю, каже. А в куточку, недалеко од мене, сидить хлопець один, теж обіда: оселедець та хліб їсть. Ось увіходить жевжик якийсь у пальті в порваному, та так тими очима й водить, так і водить по людях. Ну, людей небагато було. Той жевжик пройшовсь раз і в друге по станції, а далі до хлопця до того, та й давай йому знишка: „Ти, хлопче, додому їдеш?“ „Еге“. „Ти наймися... ось тут економія є—я прикажчик, робочих шукаю,—от де заробиш, каже, а то в тебе, бачу, й грошей нема“... А хлопець: „Е в мене грошей... я аж десять карбованців заробив, за підпасича був!“...Жевжик аж облизався, а таки своє: „Пустяки, каже, тут ти більш заробиш, тут тобі карбованців сорок дамо в зіму в одну, а робота не яка тобі: коло телят будеш“. Хлопець тільки що не підскочить, радіє: „Це мені як нахідка, каже, я сирота, дому нема—наймусь“. «Ну так ходим же за мною.» Той хлопець хлібець у клунок, клунок на плечі,—пішли... А я на умі собі, каже. Зашморгнув торбину, та до київців, що сиділи під другою стіною. «Так і так, кажу,—не замітили»? «Байдуже», кажуть, гомоніли собі». «А ходімте ж назірці»... Іх устало, каже, чоловіка з чотирі, добрі хлопці, я п'ятий—хода. Дивимось, каже, аж з під вагонів лізе ще два прикажчики: один у кожушку й вовну видно, а другий у кереї в якійсь заяложеній. Повилазили, та за тим... А той прямо в степ з тим хлопцем. А в степу ж ні людини—зіма. Ми поставали та й виглядаємо з за угла: що далі буде? Коли ці догнали, спускаться почали... і не видно стало. Ага, це значить балка. Ми ж як дременем, каже, туди,—аж вони вже на хлопцеві на тому грошей шукають. Побачили нас та од його... Ми за ними... Ось той, що в кереї, поскобзнувся і впав... Били ж його, били!... було й кулаками й... Ой, сину мій, сину!... Було й кулаками, й коліньми... Кров і носом, і ротом... А я дивлюсь, каже Потап, — по знаку щось парняга... та на очі не дається, пику ховає... Хто ж це? Та стали вже пашпорта шукать, найшли недокурок і там: «Андрій» написано... Коли аж

так і є: Андрій, ваш Андрій... Тільки худий такий, та чорний... Пішли ми; лежить він, стогне на снігу... Боже ж мій, Боже ж мій!... і матінко, й серденько!... Що дома ж, було, чирячок нарве, то я вже й цибульку смажу, й ганчірочку тру та й зав'язую й запаковую, а то... І рятуйтечко ж!...Та дома ж спать ляже, то я й ряденце й кожушок на його, а то на снігу... І Боже ж мій!...

Не знаю, як уже я пережила ніченьку ту, що яка ж то здорова вона, та я ж і на волосочок не спала... Та й другу ж так... Печуся, печуся: як він там? Як болить у його?... Та й у день ні їсти, ні робить... Та піду до сусід до кого та плачу вже, плачу. А вони тільки: «ото вчить було б... з малечку... вчить було б!» То я вже каюсь, каюсь... А то діждала неділеньки святої... до утрені й до служби пішла, на часточку подала...

Та й молебінь найняла, аж на цілого карбованця... Щоб Господь простив ж мене грішницю... та його щоб помилував же... Полегшало... Прихожу додому... Стоїть Явдошка, дивиться в вікно: «які ж то, каже, добрі, які повбірані чоловіки чужі... та їдуть вони з церкви, та будуть обідать... та вмісті, а я... О, нащо я й росла, нащо я й заміж ішла»... Та плаче ж, плаче, бідна, грудинята аж ходором ходять... Та й дитинка плаче в колисочці—і матінко й рідна!... Ну мені ж упять так важко стало, коло серця уп'ять так запекло, що й...не знаю. І не роздягалась та до Потапа... Аж плачу: «Що робити, де мені дітися?» «Що ж,каже,— як би як додому його.»—«Як же ж додому? кажу.»—«Не знаю, питайте людей розумних». Так я в зборню, до писаря... «Так і так, кажу, що тут робить?» «По етапу, каже, так його в один день приставлять вам»...—«По якому ж то етапу... будь ваша милость?»—«Та по якому ж, каже, і того ще не зна... до врядника треба». Так я забігла додому, взяла п'ятеричку—не найшла більше—та й чкурнула... Біжу, біжу, аж душно мені: як би щоб швидче... щоб швидче... етап той. Прибігаю, кланяюсь, росказую... Він і пита: «А де ж Андрій саме?»—«Бо' його зна, кажу, не знаю».—«І я ж не знаю», каже, та й з кухні... І оддать... п'ятерички... не вспіла. Жду-жду—ось вийде, думаю, та й сідать боюсь. Коли наймичка: «Не ждіть, каже, вони поїхали десь, на другі двері вийшли». І, бий же тебе

сила Божа!... То було душно, а то аж холодно стало. «Чи йти, чи що й робить?» Пішла. Плакать хочеться. Лізу, як нежива та руки, ноги... померзли... уся змерзла... Та поки ж долізла додому, то й себе не чула, аж у серце кололо. Я чоботи з себе, та мерщій на чірінь. Як зайшли ж мені зашпори—і маті ночко й ріднесенька!—думала й нігті поодскакують. Та на ніч зробилось важко мені, гаряче, заплющу очі, то таке ввижається мені: то етап той, мов гадюка, в'ється, та огонь так і паше з його; то мов синочка б'ють мого... голова розбита. Та вчувається таке: то мов стогне він, то мов дзвонять, тужать... І Господи й праведний—аж страшно!...То я: «О, Явдошко, о, Явдошко, о,рятуй же мене!» А Явдошка й сама: «Зав'язали, каже, світ мені!... ви знали, який він, нащо ви женили?» То мені вже... Що нащо хоч, мовляв, чужій людині світ зав'язувать було!... Куди б ішла, щоб і робила!... Та діждала ранку оце, та це аж... до самого земського... Може в його доб'юся чого... Як мені Андрія приставити?... де його взяти?...

А. Тесленко.

НЕВГОМОННЕ СЕРЦЕ.

Сонце сяє, як і сяло,
Ліс, як перше шелестить,—
Чом же серце невгомонне
Не спочине, все болить?
Щастя справжнього бракує,
Чи гнітить життя сумне?
Заспокойся: все минає,
Коли й лихо, то мине.

І тихенько, наче подих
Вітерѐчка по весні,
Затремтіло серце чуле,
Мов одказує мені:
«В забутті немає щастя,
Без борні нема життя:
Рух—закон всього створіння—
Кличе всіх до бороття.
Може всім здобудем волю,
Може лихо знищим вкрай,—
Отоді і я спочину,
А тепер—не закликай!

П. Капельгородський.

Українська школа в Галичині.

(Далі).

СЕРЕДНЯ ШКОЛА.

До 1848 р. середня школа в Галичині була залежна тільки від центрального уряду і мала чисто-німецький характер. Як надійшла ж „весна народів", 1848 рік, польські революціонери, які в до-революційнім періоді кликали як польський так і вкраїнський нарід у Галичині на боротьбу проти австрійського уряду в ім'я „волі, рівности і братерства", поставили домагання *спольщення всіх шкіл* у Галичині. Так розуміли вони „волю, рівність і братерство" супроти вкраїнського народу, який тоді творив іще *більшість* людности в Галичині. Та хоч яка мала була національно-політична свідомість галицьких українців 1848 р., все вони запротестували проти того домагання польських революціонерів, жадаючи, щоб у школах східньої Галичини завести *вкраїнську* викладову мову. В цісарській відповіді (з 9 травня 1848 р.) на це домагання обіцяно „наказати, щоб у тих частях Галичини, що залюднюють українці, і в вищих школах признано вкраїнській мові місце, відповідне до великости вкраїнської людности".

Одначе теоретична обіцянка була на практиці виповнена так, що заводячи в середніх школах східньої Галичини *польську* викладову мову, заведено її „тимчасово", „доки буде зроблено поділ краю й доки вкраїнська мова виробиться"; українську ж мову в середніх школах східньої Галичини зроблено тільки *надобов'язковим* предметом науки. Це викликало знов протест од українців,—тоді, ще таки до кінця 1848 р. полагоджено справу так, що замість польської зроблено викладовою мовою „тимчасово" німецьку, а вкраїнська стала *обов'язковим* предметом науки. Так було до 1867 р. з тою зміною, що вже в 1852 р. українська мова перестала бути обов'язковим предметом науки. А 22 червня 1867 р. цісарь затвердив закон, що приняв галицький сойм 1866 р., по якому *ви-*

кладова мова в галицьких середніх школах у прінціпі має бути *польська;* середню школу з *українською* викладовою мовою може центральний уряд заложити *тільки за дозволом галицького сойму.*

Таким чином з епохи боротьби між новим конституційним і старим самодержавним ладом в Австрії (1848—1867) українська нація на шкільнім полі, як і на всіх инших, вийшла побитою: новий лад затвердив панування тих над нею, під чиїм ярмом вона стогнала за старого ладу. Долю вкраїнської середньої школи вчинено залежною від волі галицького сойму, в якому виборчим законом запевнене панування *польсько-шляхетської більшости.*

Беручи справу з юридичного боку, цей закон галицького сойму з 22 червня 1867 р. повинен був *стратити силу* з хвилею, коли став обов'язувати цитований вище 19-й артикул основних державних законів з 12 грудня 1867 р., як по юридичному прінціпу: lex posterior derogat priori, так і по логичному розумінню, бо коли *загально державний* закон постановляє, що „публичні наукові інституції повинні бути упорядковані так, щоб без уживання примусу до вивчення иншої краєвої мови кожна з народностей мала потрібні засоби до просвіти своєю мовою, то *загально-державний* уряд повинен мати також *повну волю* виконувати тую постанову й не повинен бути з'язаний *краєвим* законом. А закон галицького сойму з 22 червня 1867 р. є власне *обмеженням* волі загально-державного уряду.

Як же ж галицький сойм, себто польсько-шляхетська більшість його виконувала постанову 19-го артикулу основних державних законів супротив українського народу на полі середньої школи? Закон з 22 червня 1867 р. затвердив українську викладому мову тільки в перших чотирьох класах „академичної" гімназії у Львові. За 7 літ (1874 р.) заведено українську викладову мову також у вищих класах тієї гімназії, і це була *перша* вкраїнська гимназія. *Другу* заложено в *Перемишлі* 1887 р., *третю* в *Коломиї* 1892 р., *четверту* в *Тернополі* 1898 р., *п'яту*—поки що останню в *Станіславові* 1905 р. (в цім році заложено тільки перший клас і що року має прибувати один новий клас, так що тепер є два класи, а повна, 8-класова українська гімназія в Станиславові буде аж 1912 р.). Значить, за 40 літ конституційної ери в Австрії український нарід здобув за дозволом галицького сойму всього 5 середних шкіл, за які в додатку треба було, осо-

бливо в новіших часах, зводити важку політичну боротьбу як у галицькім соймі, так і в австрійськім парламенті, становити справу заложення одного класу одної гімназії як найважніше домагання цілої нації.

За поляків центральний уряд дбав у той же час очевидно инакше, закладав, не роблячи ніяких трудностей, середню школу одну за одною там, де тільки того домагався польсько-шляхетський краєвий уряд та „Польське Коло“, так що тепер усіх середніх шкіл у Галичині, гімназій і реальних, є 56 [1]); крім 7 гімназій (5 українських і дві німецьких, у Львові й у Бродах, з яких остання має бути спольщена) усі ті школи, разом 49, польські.

І так польська нація, 54,75% галицької людности, має, щоб задовольняти свої просвітні потреби, 87.50% галицьких середніх шкіл, а українська 42.20% галицької людности, 8.93% галицьких середніх шкіл.

Та не тільки з огляду на *національні* відносини вкраїнська нація скривджена на користь польської, але також з огляду на *територіяльні* відносини східню, вкраїнську частину Галичини скривджено на користь західньої польської частини. З початком шкільного року 1904—5 було в усій Галичині 41 гімназія і 11 реальних шкіл. З того в західній Галичині, більш як удвоє меншій од східньої, було 18 гімназій у 13 городах, у східній 23 гімназії в 12 городах; реальних шкіл було в західній Галичині 6 у 5 городах, у східній 5 у 4 городах. Це значить, що в західній Галичині середні школи стоять куди густіше і через те доступ до них для людности легший; за те в східній Галичині він легкий тільки для польської і спольщеної городської людности.

Крім того й умови приймання до середньої школи не в цілій Галичині однакові. В східній Галичині є звичай, що хлопців старших од 12 літ до першого класу зовсім не приймають, звичай, який відбивається найбільше на селянських, українських дітях, яким через недостачу приготування в місцевій сільській шко-

[1]) Це число непевне, бо не маючи найновіших статистичних дат, не можу провірити, чи середних шкіл у Галичині не більше. Але в кожному разі їх не менше.

лі трудніше попасти в гімназію у приписаний час, на 10 році життя, як дітям городським. Також на вступних екзаменах до першого класу в західньо-галицьких, чисто-польських, що до складу учеників, середніх школах провалюють менше дітей, як у східньо-галицьких середніх школах, що до складу, мішаних: польсько-українсько-жидівських.

Напр. р. 1904—5 на 17 *західньо-галицьких* гімназій не здало вступного екзамену в 9 гімназіях 1.96—10% учеників і в 8 гімназіях 10.40—19.16% учеників. На 4 *українські* гімназії не здало в 1 гімназії 8.80% учеників, у 3 гімназіях 13.46—19.41% учеників. На 16 *східньо-галицьких* польських гімназій не здало в 3 гімназіях 5.58—10% учеників, у 7 гімназіях 14—18.84 учеників, 3 гімназіях 20.37—27.74 учеників і в 3 гімназіях 31.80—39.25% учеників. В *німецьких* гімназіях не здало екзамену вступного: у Львові 32.60%, у Бродах 43.90% учеників.

Ці числа говорять зовсім виразно, що в західньо-галицьких гімназіях, де до екзамену приходять самі польські і спольщені жидівські діти, провалюють небагато (пр. в приватній гімназії з правом публічности в сзуїтів у Бонковіцях під Хировом, де вчаться за малим не сами панські діти, провалено всего 1.96%); в українських гімназіях, де до екзамену приходять тільки вкраїнські діти, провалюють уже більше; в східньо-галицьких польських гімназіях провалюють таки здорово, що відбивається власне на українських і жидівських дітях; у німецьких гімназіях, де найбільше жидівських дітей, провалюють найбільше.

Так говорить статистика. А знаєте, що зробила з тії мови чисел краєва шкільна рада? Поділивши всі галицькі середні школи на вкраїнські й польські (до польських зачислено й німецькі, де процент провалених найвищий), пише вона: „Варта уваги та річ, що екзамен у школах з польською викладовою мовою відбувається строгіше, як у школах з українською мовою викладовою; процент провалених при вступнім екзамені у польських гімназіях 17.3%, в українських тільки 14.93%. Цими словами к. ш. рада робить українським гімназіям докір, що вони занадто лагідно екзаменують, коли по правді найлагідніше відбуваються екзамени в західньо-галицьких гімназіях.

Що до *національного* складу учеників у галицьких середніх школах, треба завважити, що офіціяльна статистика не признає

жидівської національности і приписує жидівських учеників до польської (в дуже маленькій части, коло 1% *усіх* учеників, також до німецької) національности. Тому національна статистика учеників середніх шкіл показує такий великий процент поляків. Щоб довести те число поляків до справжньої міри, *треба від нього відлічити число жидів*, яке ми подаємо на підставі конфесійної статистики. Це треба тямити, розбіраючися в національній статистиці учеників галицьких середніх шкіл. Ось вона (східньо-галицькі середні школи підкреслено):

	Всіх дітей.	Поляків.	Українців.	Жидів.
Гімназії . . .	22135	17462	4367	4319
%	100	78.89	19.73	18.51
Реальні школи .	3403	3182	190	978
%	100	93.50	5.58	28.74
Разом гімназії й реальні школи .	25538	20644	4557	5297
%	100	80.84	17.84	20.71

Щоб доповнити сю статистику з 1903—4 р. подаємо число учеників в українських гімназіях з початком цього шкільного року (вересень 1906): у Львові 1064 (708 у головній гімназії і 356 у філіяльній прогімназії), в Перемишлі 829, в Тернополі 730, в Коломиї 705, в Станиславові (перший і другий клас) 257, у Бережанах (утраквістичні відділи в першому й другому класі) 100.

Пригляньмося тій статистиці. І так число *поляків* у середніх школах штучно прибільшується через приписування до польської національности учеників-жидів, яких національну свідомість дирекції середніх шкіл переслідують, як який політичний злочин. Число *українців* не тільки в порівнянню з поляками, але навіть у порівнянню з жидами (не забуваймо, що їх тільки 11.09% галицької людности) дуже мале,—про причини сього поговоримо нижче.

Але те мале число українців не може вчитися в середній школі „без примусу до вивчення иншої краєвої мови", бо тільки половина з них може вчитися в українських гімназіях рідною мовою, решта-ж, коли хоче добути просвіти середньої школи, *мусить* учитися польською мовою. Скрізь по містах східньої Галичини, де є тільки польські гімназії, число учеників-українців ніде

не менше 100, а доходить понад двісті, а саме в 2 гімназіях воно 126—145, в 5 (Станиславів із 193 учениками-українцями лишаємо на боці, бо там уже є українська гімназія) 154—192, в кінці в одній 214. Це значить, що в тих 8 городах (Броди, Бережани, Бучач, Дрогобич, Самбір, Сянік, Стрий, Золочів) заложення української гімназії є пекучою потребою, бо вже й тепер учеників-українців там стільки, що могли б творити окремі гімназії, а досвід учить, що де тільки заложать українську гімназію, там число учеників-українців зараз незвичайно росте (пр. в Станиславові ми бачимо 193 учеників у цілій польський гімназії, цього-ж року тільки в першому і другому класі української гімназії є їх 257, а крім того в класах III—VIII є їх чимало в польській гімназії).

І так, коли-б уряд справді хотів дбати про просвіту українського народу рідною мовою, повинен-би що найменше в 8 городах заложити українські гімназії. Одначе він досі не зробив цього ані в однім. Ні, в однім він буцім то задовольнив бажання української людности,—але як?! Як ми бачили, польська гімназія в *Бережанах* мала ще в 1903—4 р. 214 учеників-українців. Покликуючися на те, українці з околиці Бережан почали що-раз голосніше домагатися, щоб для їх дітей заложено українську гімназію. Це домагання уряд силкувався найперше задавити,—пр. політична власть, щоб нагнати страху селянам, які підписали домагання української гімназії, насилала на них жандарів, які питали їх, чи вони справді таке домагання підписали, при чім, очевидно, не обходилося без лякання, що, мовляв, домагання української гімназії це—бунт, на який уряд не подивиться добрим оком,—а коли українці Бережанці таки обставали при своїм, кр. шк. рада піднесла їм такий подарунок, якого ніхто не сподівався. Замість щоб заложити чисто-вкраїнську гімназію, зачинаючи з першого класу, вона завела в польській гімназії при I і II класах по відділові, в яких, крім греко-католицької релігії та вкраїнської мови, предметів, яких по всіх польських гімназіях східньої Галичини вчать по-вкраїнському, вчитимуть по-вкраїнському ще географії, історії, математики й історії природи, а всіх инших річей по-польському. Так замість української гімназії маємо утраквістичний, польсько-український дивогляд, шкодливий як із педагогичного боку (всі педагоги висловлюються проти ут-

раквізму в учительських семінаріях, кажучи, що він тільки спиняє науку) так і з національного.

Треба звернути увагу також на той прінціп, якого держиться галицький сойм, даючи дозвіл заводити українську середню школу, а саме, він за ніяку ціну не допустить, щоб українську середню школу заложено там, де ще нема ніякої середньої школи. Напр. 1903 заложено в *Снятині* реальну школу з польською викладовою мовою, хоч снятинський повіт лежить у східній Галичині і має 81% української людности, 11.58% німецької (властиво жидівської, яка приписалася до німецької національности) і тільки 7.36% польської. А з початком цього шкільного року заложено знов гімназію з польською мовою викладовою в *Сокалі*, хоч сокальський повіт має 63.69% української і тільки 35.92% (з того 14.76% жиди) польської людности і хоч у гімназії (в першому класі) вчиться більшість учеників-українців (73 українців, 57 поляків, 7 жидів та один німець).

Це становище галицького сойму дуже важке для національного розвитку вкраїнського народу. Заложити вкраїнську середню школу в городі, де ще ніякої середньої школи нема, значить, дати сільській українській людності змогу добувати просвіти середньої школи її рідною мовою там, де задля недостачі середньої школи взагалі тої змоги зовсім не було. А крім того українська середня школа в невеликім городі (бо тільки в таких нема середніх шкіл) запомогла б тому, щоб город перестав польщитися й почав би прибірати український характер. Цього польсько-шляхетський галицький сойм, видимо, не хоче. І тому він старається, щоб у невеликих городах закладано польські середні школи, які прискорюють полонізацію городу, і коли вже мусить дати дозвіл на українську середню школу, то в великих, зовсім сполонізованих городах.

Одним зо способів, як не допускати до закладання українських гімназій і при тім спинювати зріст української інтелігенції, це масове провалювання при класіфікації українських учеників у тих східньо-галицьких польських гімназіях, де число українських учеників доходить до такої висоти, що могло-б послужити підставою домагання української гімназії. Для прикладу візьмім відносини у Дрогобичі (національна статистика Дрогобицького по-

віту: 68.71% українців, 22.36% поляків 8.89% німців), де ми бачили в 1903—4 р. 126 учеників-українців.

Отже в тій гімназії з записаних у 1899 р. до першого класу 46 українців дійшло в 1905 р. до сьомого класу 3; з записаних у 1900 р. до першого класу 25 українців дійшло в 1905 р. до шостого 2; з записаних у 1901 р. до першого класу 30 українців дійшло в 1905 р. до п'ятого 3; з записаних у 1902 р. до першого класу 33 українців дійшло в 1905 р. до четвертого 12; з записаних у 1903 р. до першого класу 31 українців дійшло р. 1905 до третього класу 4.

Наука української мови в східньо-галицьких польських гімназіях вважається *необов'язковою*, так як наука польської мови в українських гімназіях. Вчитися її або ні, залежить од волі ученика (чи там його батьків), поганий поступ у тій науці не впливає на перехід з класу до класу. З першого погляду вкраїнська мова в польській школі й польська в українській—рівноправні. Але справді воно не так. В українських гімназіях поляків зовсім нема, отже вони не мають обов'язку вчитися польської мови як *рідної*. Навпаки, в польських гімназіях українців є чимало, значить, їх повинні вчити *рідної* мови як *обов'язкового* предмету. В українських гімназіях дирекція сама впливає на учеників та їх батьків, щоб вони (себто ученики) вчилися польської мови, в польських гімназіях як є який вплив у тій справі, то хиба в противнім напрямі. В українських гімназіях на науку польської мови визначується година між годинами инших, обовязкових предметів науки, так що ученик піде на науку польської мови хоч-би тому, що нічого йому з того зайвою годиною зробити. В польських гімназіях на науку вкраїнської мови визначується або остання година до обід, коли вже ученик дуже втомлений і рад піти додому, або окрема година по обіді—одно й друге велика спокуса не йти на науку вкраїнської мови.

Р. 1904-го галицький сойм зробив у тій справі одну „реформу", а саме постановив, що кр. шк. рада має право заводити в нольських гімназіях *обов'язкову* науку вкраїнської мови, а в українських польської. І кр. шк. рада користується з цього права, але тільки так, що в українських гімназіях заводить обов'язкову науку польської мови; в польських гімназіях наука вкраїнської мови лишається й далі необов'язковою.

Ми звичайно не маємо нічого проти того, щоб українці в українських гімназіях у Галичині вчилися польської мови, навпаки, думаємо, що це і з теоретичного боку (знання польської літератури) і з практичного (в Галичині для всякої публічної служби треба знати польську мову, українцеві треба конче розуміти, що пише польська преса і т. д.) конче потрібне. Але ще більше потрібно, щоб у польських гімназіях учено, як обов'язкового предмету, вкраїнської мови й літератури, коли не всіх учеників, то хоч українців. Може скаже дехто, що досить, коли ученикові-українцеві дають *змогу* вчитися рідної мови, а вже він сам повинен уважати це за свій *обов'язок*. Але тут річ не про *ученика*, а про становище *шкільних властей*. Коли ученик бачить, що шкільна власть його рідну мову кладе в ряді необов'язкових предметів, значить, легковажить її, а при тім він обтяжений наукою инших, обов'язкових предметів, а в кінці й та наука рідної мови, обставлена по приписах польсько-шляхетської шкільної власти, не дуже то приманює,—то зрозуміла річ, що таке становище української мови в польській середній школі, в з'язку з иншими виявами громадського життя в Галичині, це один із способів виховувати в публичних школах із українських дітей лояльних слуг польсько-шляхетського режіму, а то й перевертнів.

Шкільні підручники для науки вкраїнської мови прикроєні відповідно до тих польсько-шляхетських тенденцій, які панують у галицькій школі взагалі. Українську історію, що до польсько-вкраїнських відносин, сфальшовано на користь історичної Польщі; з історії вкраїнської літератури викинено все, що є відгуком на сучасні визвольні змагання робучого народу і з окрема все, що національним українським характером вороже польсько-шляхетським ідеям. Досить буде сказати, що між діячами вкраїнської літератури Франка зовсім помінуто, а в загальнім огляді і ввесь той напрям, який репрезентує він у літературі і в громадській діяльності, названо нездоровим, неприложимим для вкраїнського народу і т. д.

Зрештою *вся сістема*, яка панує в галицькій середній школі, змагається до однієї мети: виховати молоде покоління інтеліґенції в аристократичнім, консервативнім і клерикальнім дусі, виховати його на слуг того режіму, який тепер у Галичині всемогучий. Всяку вільну думку переслідують як між учителями,

так і між учениками. Учитель, який у публичнім житті не виступає прихильником польсько-шляхетських ідей, може сподіватися, що його власть скористується з першої ліпшої нагоди, щоб його вигнати зо служби. Ученик, що хоче набратися більше знання, як йому дає така школа, вважається мало що не за політичного злочинця, і коли він з своїми замірами не ховається як слід, певне буде прогнаний зо школи. В шкільних приписах є зовсім виразна постанова, що за читання книг і газет, „ворожих релігії, моральності й державі“ жде кара: проганяють зо школи. А кого проженуть з однії школи, того ледві чи приймуть до иншої і ще добре, як дозволять скінчити школу приватно, а то й зовсім не допускають до екзамену зрілости. А що в голові директора-бюрократа, вихованого в подвійнім: австрійськім і польсько-шляхетськім лоялізмі, вважається за „вороже релігії, моральності й державі“, це вже можна собі уявити.

Та сістема відбивається на вкраїнській школі й українських учениках ще важче.

А ні польсько-українська історія, ані сучасні польсько-українські відносини не мають у собі нічого такого, що наповнювало б українця прихильністю до сучасного польсько-шляхетського режіму в Галичині. А тимчасом галицька середня школа з усієї сили старається вщепити в українських учеників погляд, що тільки в підданстві історичній Польщі добро вкраїнського народу. А коли проти накидання такого погляду бунтується національна свідомість українського ученика, то це вважають за „політичний злочин“. Книжки, які збуджують українську національну свідомість, хоч-би були й найневинніші з соціяльно-політичного боку, вважаються за „ворожі державі“, бо вони ворожі супроти тих, що репрезентують „державу“ в Галичині, супроти польської шляхти,—і за читання їх проганяють із гімназії. Всякі святкування історичних українських подій суворо заборонено, бо вони також „ворожі державі“, себто репрезентантам „держави“ в Галичині та й історичній державно-польській ідеї,— хоч польські святкування, навіть справді ворожі сучасній, австрійській державі дозволено, абено вони відповідали ідеї історичної, шляхетської Польщі.

І все те не тільки в польських гімназіях, але також і в українських. Адже над українськими гімназіями стоїть та сама

польсько-шляхетська кр. шк. рада, яка звертає на них дуже пильну увагу, щоб у них не пахло „гайдамацьким духом“. А вкраїнські вчителі, це елемент так стероризований польсько-шляхетським режімом, що бачить добро українського народу тільки в тім, щоб він нічим не прогнівив своїх володарів і не дав їм приводу до ще більших утисків; і вони числять собі ще за патріотизм давити в гімназії все те, що з національного чи соціяльно-політичного боку могло б „розгнівати“ польсько-шляхетські власти. А тих українських учителів, які мають відвагу думати хоч трохи вільніше, переслідують, не повищують у службі, посилають до таких гімназій, де нема українських дітей.

В додаток до всього цього кр. шк. рада обсаджує вкраїнські гімназії тільки такими українцями, які вже дали доказ, що в них бюрократизм і лояльність супроти тих, кому служать, знищили все те українське, що бунтується проти сучасного режіму і змагається до визволення, а лишили хиба тільки те, що вкраїнське тільки формою, а змістом вороже українству.

Такий стан галицької середньої школи [1]). Виховує вона під опікою кр. шк. ради не правдиву інтелігенцію, яка показувала-б народові шлях назустріч сонцю золотому, але бюрократів, слуг того режіму, який держиться власне темнотою народніх мас. А хто не став слугою того режіму, то не через школу, а тільки в боротьбі з її впливами.

Як живеться під тію опікою над галицькою середньою школою вкраїнському народові, це ми вже бачили. Доки середня школа була німецька, отже чужа однаково й польському й українському народові, доти неможлива була така велика перевага поляків над українцями на полі середньої школи. Коли-ж галицька середня школа стала для поляків рідною, а найвища шкільна власть у краї почала всіми способами розвивати польську школу коштом українського народу, то й перевага поляків над українцями стала більша. Досить згадати що пр. 1861 року українці в галицьких гімназіях творили 26%, поляки 61%, а тепер українці

[1]) Додам, що середня школа в Галичині, як і в цілій австрійській державі, приступна тільки мущинам. Аж в останніх часах повстають *приватні* жіночі гімназії, деякі з них з правом публичности.

творять 19.73%, поляки 78.89%. А в окремих гімназіях, про які маємо дати з давніших літ, то пр. в Дрогобичі р. 1858-го було українців 154, а р. 1904 тільки 126; в Станиславові р. 1851 було українців 220, поляків 122, а р. 1904 українців 193, поляків 590; в Самборі р. 1858 було українців 202, а р. 1904 164; в Бережанах р. 1861 здавало екзамен зрілости українців 23, поляків 8, а р. 1904 українців 6, поляків 29. За час 40-літньої діяльности кр. шк. ради число українців по середніх школах зменшилося, а число поляків значно зросло.

Що такі відносини на полі середньої школи мали великий вплив на національно-культурний і через те також на національно-політичний розвиток українського народу в Галичині, це ясно. Позбавлений змоги порядкувати своєю школою відповідно до своїх потреб, позбавлений дуже часто навіть змоги добувати просвіту середньої школи хоч-би в такій формі, в якій це можливо в Галичині, позбавлений національної свідомої інтелігенції, примушений кожен промінчик просвіти добувати важкою боротьбою, український нарід не міг так розвиватися, як розвивається, в добрій половині його коштом, нарід польський.

Щоб визволитися на полі народньої й середньої школи з-під панування польсько-шляхетського галицького сойму й такої-ж кр. шк. ради, домагаються українці, щоб скасовано краєвий закон з 22 червня 1867 р. й поділено кр. шк. раду на дві самостійні секції: польську для польської школи, й українську для вкраїнської. Одначе треба сказати, що ті домагання не мають, поки-що, змоги здійснитися. Закон з 22 червня 1867 р. встановив галицький сойм, тільки сойм і може його скасувати; кр. шк. рада зорганізована також на підставі *краєвого* закону, виданого з галицького сойму, отже також тільки сойм може поділити її на польську й українську секцію. Ані одного, ані другого не зробить не тільки теперішній галицький сойм, з польсько-шляхетською більшістю, але коли-б навіть заведено найсправедливіше вселюдне, просте, рівне і таємне виборче право до галицького сойму, то навіть тоді справа була б дужа непевна. Навіть у такім соймі вкраїнські посли були б у меншості, а між сучасними польськими політичними партіями в Галичині *нема ані одної*, яка

стояла б за поділом Галичини на національні території польську й українську або за таким-же поділом у якій-небудь парості галицької адміністрації. Отже навіть тоді, при повній демократизації галицького сойму, українські основні домагання на шкільнім полі зустріли б певне завзяту опозицію від польської більшости. А надто ще, що й до демократизації галицького сойму зовсім не хилить і польсько-шляхетська більшість його не допустить у нім ще довгі літа до ніякої виборчої реформи, а в кожнім разі не такої, яка ослабила б польське панування на українській землі. В цім останнім будуть помагати їй, не виступаючи проти неї, також усі польські демократичні партії,—найліпшим доказом на те є їх становище в справі виборчої реформи до австрійського парламенту.

В кінці хоч-би галицький сойм у своїм теперішнім складі навіть яким чудом згодився на національний поділ кр. шк. ради, то в такім разі українську секцію зорганизував би він так, що це було б тільки, що до форми, українське видання польсько-шляхетської *польської* секції, яка і тепер обставляє українську народню й середню школу так, що вона, що до *змісту*, нічим не ріжниться від польської.

Так чи инакше, а галицькім українцям дасть свою народню й середню школу тільки якийсь глибший соціяльно-політичний переворот...

СПРАВА УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Що на українській землі есть місце чотирьом чужим університетам (Львів, Київ, Харьків, Одеса), чотирьом розсадникам чужої культури, а нема місця ані одному українському університетові, ані одному розсадникові української культури — це знає кожен українець...

Історію боротьби за один із університетів, за один із таких розсадників культури ми й розглянемо в оцій статті.

Східня Галичина досталася під панування Австрії 1772 р.; 12 літ пізніше (1784) цісар Йосиф II закладає у Львові університет, а в р.р. 1787—1804 бачимо на ньому кілька українських кафедр. Характер тодішнього університету був очевидно, що до змісту, схоластичний, що до мовної форми—латинсько-німецький,

а призначений він був для тих кругів людности, яких соціяльне становище дозволяло їм користуватися з університетської науки, отже не для загалу української людности, яка знемагала в кріпацькім ярмі. Ті-ж українські кафедри, на яких викладали церковною мовою, мали на меті виховування греко-католицького духовенства для українського народу. Р. 1805-го львівський університет скасовано, а коли р. 1817-го відновлено його наново, про українські кафедри забуто, але за те заложено кафедру польської мови й літератури. Так було до 1848 р.

Р. 1848-го поляки поставили домагання спольщення львівського університету, як і всіх инших шкіл у Галичині, але уряд, який тоді бачив у них небезпечний для себе революційний елемент, не спішився віддавати їм панування на всіх полях громадського життя в краю. А кокетуючи з українцями, яких йому треба було, як контра-революційної армії проти польських революційних змаганнів, почав поводитися так, неначе львівський університет призначує він українському народові. Така політика була аж до часу, коли склався в Австрії той конституційний лад, який панує й досі. За той час заведено на львівськім університеті р. 1848-го дві українські кафедри, одну на теологічнім й одну—*кафедру української мови й літератури*—на философичнім факультеті, а р. 1862 дві кафедри на юридичному факультеті.

З боротьби за конституційний лад у Австрії, як звісно, польська шляхта вийшла з побідою: австрійський уряд купив її згоду на „новий лад", віддавши їй повне панування в Галичині. З того часу й зачинається полонізація львівського університету. Починаючи з 1866 р., уряд закладає на ньому вже тільки польські кафедри. Справді через непорозуміння, у які ще кілька разів попадали нові спільники: польська шляхта й австрійський уряд, в 1869 р. міністерство в відповідь на постанову галицького сойму в справі полонізації університету відповідає, що держава не має обов'язку содержувати в краю два польські університети (себто у Львові і Кракові). Але ті непорозуміння швидко кінчилися згодою й не перешкоджали полонізації львівського університету. І так р. 1871-го цісарським наказом надано обом краєвим мовам на львівськім університеті „рівноправність", лишаючи професорам волю, якою з них хочуть викладати. Але ця „рівноправність" була вже тільки номінальна; фактично львівський університет був уже в руках

польських професорів. В 1879 р. заводять у ньому *польську урядову мову*, в кінці полонізацію його довершує міністерський декрет з 1882 р., який постановляє, що викладова мова на ньому має бути польська, хиба що міністерство в окремих випадках постановить инакше.

Віддавши університет у руки *автономної* корпорації польських професорів, уряд тим самим заявив, що університет має оставатися польським доти, доки істнуватиме той режим, якого підпорами являється австрійський уряд і його спільник—польська шляхта.

Ставши панами польського університету, поляки й тут показали, як вони вміють прикладати ті поклики „волі, рівности і братерства", якими величаються перед світом, до українського народу. Досить буде сказати, що від 1862 р. аж до нині на львівськім університеті прибули тільки дві українські кафедри на философичнім факультеті: в 1894 р. кафедра історії (проф. Мих. Грушевський) і в 1899 р. друга кафедра української мови й літератури (проф. К. Студинський), обидві проти волі університетського сенату й тільки через тодішні політичні комбінації: кафедра історії, як заплата українським політикам за „нову еру", а кафедра української мови й літератури, як акт вдячности за „угодову" політику супроти д. А. Вахнянина. Зрештою всі кандидати до університетської карієри—українці не допускалися польським університетським сенатом навіть до доцентури. Маючи широку автономію, сенат звичайно заявляв, що кандидат не має „наукового приготування" і тим справа кінчалася. А що той кандидат з тим самим науковим приготуванням ставав доцентом на иншім університеті (пр. Др. Мих. Зобків габілітувався на університеті в Загребі на підставі тої самої наукової праці, яку відкинено у Львові), це сенатові було байдуже.

Таким чином, теперішня позиція українців на львівськім університеті така, що *викладова* мова на ньому *польська*, *урядова* мова також польська, а по-українському викладають тільки на трьох кафедрах на философичному, на двох на юридичному і на трьох на теологичному факультеті.

В міру того, як серед української інтелігенції зростала національна свідомість, почала вона домагатися національних прав також на університеті. Уперше поставлено ясно й рішуче дома-

гання українського університету у Львові на скликаних з тою метою студентських зборах літом 1899 р.; з того часу справа та займала то більше, то менше розуми української інтелігенції, але з порядку дня ніколи вже не зійшла.

Два шляхи ведуть до здійснення домагання українського університету: або дати українській мові рівноправність в урядованні й закладанні для кожного предмету побіч істнуючих польських кафедр також кафедр з українською мовою, аж доки таким чином теперішній львівський університет не розростеться в два університети: польський і український,—або заложити новий український університет і перенести туди українські кафедри з теперішнього львівського університету. Очевидно, коли-б уряд був на те, щоб задовольняти потреби людности, то він чи першим, чи другим шляхом здійснив би домагання українського університету... Але так, як справа тепер стоїть, то обидва шляхи безвиглядні. Нового українського університету уряд не заложить, бо до цього діла *ніщо його не примушує*. А заводити повну рівноправність української мови на теперішнім львівськім університеті не допустять поляки, яких австрійський уряд слухає у всьому що до Галичини, і які вважають львівський університет за своє національне добро, яким не мають охоти ні з ким ділитися.

Прихильники *історичної Польщі*, галицькі поляки (маю на думці, очевидно, тих, що мають власть у краю) добре розуміють, що український університет, розсадник української культури, це ворог польського панування на українській землі. Як би завести його, польські культурні впливи в східній Галичині мусили б ослабнути, а за якийсь час виринуло б питання про те, щоб скасувати *польський* університет у Львові, бо в *теперішніх* обставинах содержувати для такої національної меншости, якою є поляки в східній Галичині, окремий університет, коли вони можуть користуватися з університету в Кракові, це для такого бідного краю, як Галичина—занадто велика трата. Правда, з боку галицьких українців ніхто справи не становить так, що польський університет у Львові має бути скасований, але на нашу думку це питання безперечно виринуло б після того, як би було заложено український університет. Розуміють це—кажу—й поляки, й тому, доки в них буде сила, не згодяться, щоб одним чи другим шляхом здійснилося домагання українського університету.

Цього вони, очевидно, не говорять: на це вони за мало щирі, і своє становище в цій справі стараються вони пояснити инакше. Вони все готові заспокоювати „правдиві“ потреби „братнього народу“, але університет не вважають вони за „правдиву“ потребу українців. Нехай українці наперед вироблять свою науку так, щоб могли поставити свій університет на рівні з иншими, нехай викажуться науковими силами, потрібними для заложення університету, а тоді... тоді нехай ждуть, поки їх домагання свого університету буде признане „справедливою“ потребою. Так говорять вони, знаючи добре, що польський шовіністичний академичний сенат львівського університету не допустить до „вироблення українських наукових сил“, і знаючи добре, що на те й закладаються університети, щоб у них виробляти науку. На тім становищі стоять офіціяльні круги як у краєвім, так і в центральнім уряді. Вони все заявляють готовість закладати на львівськім університеті українські кафедри, на скільки це признають потрібним і на скільки будуть українські наукові сили, яким вироблятися обіцяють помагати, але поки-що нічого того не роблять. І так буде доти, доки в Австрії на галицькі справи рішаючий вплив матимуть поляки.

Домагання українського університету, проти якого виступили рішуче всі польські пануючі круги, загострило дуже відносини на львівськім університеті й довело до кількох конфліктів між українськими студентами з одного й університетськими властями та польськими студентами з другого боку.

Першим таким конфліктом була т. зв. „сецесія“ р. 1901-го. В осени того року українські студенти хотіли скликати в університеті збори, на яких мали бути поставлені їх національні домагання в університетській справі. Університетська власть ціх зборів не дозволила, а коли студенти скликали їх, не зважаючи на заборону, вона хотіла розігнати їх силою. При цій нагоді високим членам високого сенату, які взялися фізичною силою викидати студентів з зали зборів, впало дещо від фізичної сили студентів. Наслідком того університет на кілька днів замкнено, кількох українських студентів виключено, а при отворенню університету сенат звернувся до польських студентів з відозвою, щоб вони боронили університет перед дикістю українців. На цю провокацію українські студенти рішили відповісти пасивним протестом—висту-

пленням із університету. Крім невеличкого числа карієристів, виступили всі й перебули цілий рік на університетах у Кракові, Відні та Празі. Українське громадянство заявило свою солідарність із ними, зложивши гроші, потрібні на життя їх на чужих університетах.

Цей учинок збентежив уряд. Він злякався, що коли покинули університет студенти цілої нації, то це може навести на нього докори культурного світу, й він почав заспокоювати невдоволених. Але не здійсненням їх домагань, тільки обіцянкою, що ті домагання можуть бути заспокоєні законним шляхом, коли українські студенти вернуться на львівський університет, бо доки їх там нема, доти нема там і українського питання.

Через рік українські студенти справді вернулися до Львова, а уряд сповнив свою обіцянку—тим способом, що приписи що до *урядової* мови на університеті змінили так, *щоб їх не можна було пояснити на користь української мови*. Українські студенти обернулися тоді зі своїми домаганнями на „законний шлях", але у всіх інстанціях програли справу.

В осени 1903 р. польські професори піднесли їм нову провокацію: ректором вибрано професора теології о. Фіялка, який підчас сецесії на кожнім ступіні провокував українських студентів теології. Ця провокація викликала реакцію: коли ректор розпочав перший виклад, українські студенти світських факультетів зробили йому демонстрацію і примусили його втекти з зали. Це потягло за собою кари: сімох студентів сенат викинув з університету, а крім того, передав справу карному судові, де також засуджено кількох на менші кари.

Врешті останній конфлікт був при кінці лютого с. р. Ректор університету заявив голові українського студентського товариства „Академична Громада", що, як ректор, він не дозволить, щоб до нього говорити по-українськи, за що польські шовіністичні студенти зробили йому овацію, величаючи його оборонцем польських прав перед „новою гайдамащиною". Українські студенти устроїли у відповідь на цю маніфестацію польських товаришів контра-демонстрацію, наслідком чого прийшло між ними до бійки, а навіть до барикад, зроблених з університетських столів і лавок.

З того часу на львівськім університеті поки-що супокій.

Всі ті конфлікти осудили не тільки красві й центральні власти, не тільки польські шовіністичні круги, але навіть ті польські круги, що називають себе поступовими та соціялістичними. Вони, очевидно, не проти домагання українського університету, тільки одні проти ламання польських прав на львівськім університеті, а другі, ті, що признають українцям на львівськім університеті рівноправність, разом із першими проти тих „некультурних“ способів боротьби, якими вони вважають повисші конфлікти. Так кажуть вони. Але не кажуть, як инакше, коли не насильними актами, можна відповідати на провокації, і як инакше, коли не силою, можна заставити здійснити українські домагання тих, які вже дали досить доказів, що самохіть не сповнять ніяких українських домаганнів. А називаючи таку боротьбу, яка в данім випадку єдино можлива, некультурною, й відтягаючи від неї українських студентів, вони тим самим підпірають панування тих, проти кого та боротьба звернена.

Запитаймо тепер, чи домагання українського університету оправдане і чи є реальні основи для його здійснення.

Коли яка нація не збірається вимірати, але хоче розвиватися, то тим самим вона не тільки в праві, але просто мусить домагатися всього того, що потрібне їй до розвитку. А що університет нації до її розвитку конче потрібний, на це найліпшим доказом ті нації, що вже мають свої університети, бо чи котра з них зреклась би самохіть хоч одного з тих огнищ науки?! Значить, питання зводиться тільки до того, чи є реальні основи для заложення українського університету. Цими основами вважаються звичайно: відповідне число студентів, вироблення наукової літератури й відповідні професорські сили.

Всіх студентів на львівськім університеті було з кінцем першого семестру 1905/6 р. 3.249, з того 2.368 поляків (між ними 758 євреїв) і *856 українців*. Значить, уже теперішнього числа українських студентів на однім львівськім університеті досить, щоб утворити окремий університет. А треба ще взяти на увагу, що українські студенти вчаться й по инших університетах, і що те число з природи річи що року буде зростати.

Українська наукова література вже досить вироблена, щоб стати на перші потреби українського університету; зрештою звісна

річ, що повне вироблення наукової літератури можливе тільки на університеті.

Те саме треба сказати про українські наукові сили. На перші потреби українського університету їх стане; вироблення їх у великих розмірах неможливе без університету.

В кінці й на те треба звернути увагу, що коли рівноправність української мови „в школі, уряді й публичнім житті", признана австрійською конституцією, не має зостатися пустим згуком, то щоб здійснити її мусить бути український університет, інституція, яка виховує учителів для шкіл, на службу для урядів, діячів у громадськім життю.

Одначе всі ті аргументи безсилі супроти ворожого становища тих, що мають у руках власть. Австрійський уряд віддав повну власть над Галичиною польській шляхті і доки так буде, доти українському народові не добути нічого, що в дальшій консеквенції повело б до обмеження польського панування на українській землі.

Як же ж супроти усього того довести до сповнення українських домагань на львівськім університеті і в дальшій мірі до заложення окремого українського університету? Ми вже зазначили, що ніякі річеві аргументи не поможуть у цім ділі, бо вони не можуть помогти там, де нема доброї волі. Це питання може бути рішене тільки як *питання сили*. В першій мірі, очевидно, як питання *політичної* сили, але політичний лад Австрії засуджує український нарід на *політичну безсилість*, так що він в тім устрою ніколи не буде такою політичною силою, щоб уряд *мусив* числитися з ним. Лишається отже тільки *фактична сила*. Чехи не діставали свого університету в Празі доти, доки чеські студенти насильними актами не вчинили науку на німецькім університеті неможливою. Так саме борються італійські студенти в Тиролі на німецькім університеті в Інсбруці за італійський університет.

Чи й українські студенти такою самою боротьбою на львівськім університеті примусили б уряд до заложення українського університету? Коли б вони справді вміли здержати колесо наукового життя на львівськім університеті, здержати на так довго, поки будуть задовольнені їх домагання,—то на це питання можна би сміло відповісти: так. Але чи вміли б вони це зробити? Чи

стало б у них на таку боротьбу фізичної сили й сили духа знести закид „некультурности?“ Цих питаннів не берусь рішати, їх рішить так чи инакше саме життя.

Стан української школи в Галичині, який ми старалися показати вище, вчить нас, що сучасне громадське життя таке складне, що неможливо змінити одну частину його, не змінивши його в цілости. Ми бачили, що стан української школи в Галичині зовсім залежний від політичного й соціяльного становища вкраїнського народу в Галичині, і доки те становище не буде основно змінене, доти й українська школа буде відчувати на собі всі наслідки його.

Упорядкувати як слід українську школу в Галичині, значить, перше всього зруйнувати те політичне і соціяльне поневолення, яке налягло там на український нарід.

Львів, X. 1906.

Михайло Лозинський.

В НОЧІ.

На місяці блищать сріблясті осокòрі,
І тихий став заснув в задумі мовчазній,
В йому і в небесах далекі сяють зорі,—
Любують і вони, як в пітьмі прозірній
На місяці блищать сріблясті осокòрі.

***

Все спить навкруг, усе тихенько спочиває,
Щоб знов прокинутись уранці до життя...
Чому ж душа моя і рветься, і ридає?
Спочинь хоча на мить! Не рвися без пуття:
Все спить навкруг, усе тихенько спочиває.

***

Ніч лагідна в душі не має перемоги,
І серця гострий біль не в силі припинить,
Не зможе зняти дум страшенної облоги,
Бо відгук життьовий не дасть їм відпочить:
Ніч лагідна в душі не має перемоги...

***

Повстане день ясний, а з ним людські муки,—
Ніколи ніченька навік їх не приспить,—
А ранком знов весь мир здрігнеться від розпуки...
Тому душа моя ридає і квилить,
Що встане день ясний, а з ним... людські муки...

С. Черкасенко.

РОЗВІЯНІ МРІЇ.

Оповідання.

I.

Павло Іванович вертався цієї суботи додому з канцелярії, де служив, як звичайно у п'ять годин. Ішов нервовою, хуткою ходою. Його поважне з довгою білою бородою обличча завжди суворо-спокійне, з непорушним сухим виразом, було тепер надзвичайно оживлене і стурбоване.

Цієї ночи йому приснився сон, спомин про який не покидав його ввесь день, і тепер з новою силою нагадував про себе. То був надзвичайний, дивний, незрозумілий сон; тим більш дивний, що за малим не так саме трапилось колись йому те, що приснилося сьогодня; давно було, вже років двадцять назад.

Як тоді було, так і тепер у ві сні: холодна, темна осіння ніч; він ішов недалеко від станції, коли почув неголосний крик, чи вереск. Зупинився. Перед ним на землі щось ворушилося. Була маленька дитина. Верещала, тремтіла, синя з холоду й крику. Простягала голі руки до нього. Це все, що йому приснилося.

Павло Іванович, ідучи, мислив про цей сон, стурбований і зацікавлений аналогічністю його з дійсним минулим. Несамохіть став він далі пригадувати собі вже не сон, а те давно-давно минуле, спогадом одної хвилини якого був сон.

Пам'ятає він: узяв дитину, що простягла до нього руки, загорнув у шинелю і швидкою ходою попрямував додому. Мале, наче вдячне, що його урятовано, мовчало, зігрівшися. Ступивши на поріг своєї хати, Павло Іванович весело гукнув жінку:

— Катерино, а біжи-но сюди! Бог дитину дарував.

— Де? Звідки?—роспитувала здивована Катерина Марківна.

Взяла дитину, розгорнула мокрі від дощу пелюшки й ковдру, завинула малого в сухе, нагодувала молоком і поклала

спати. Все це мовчки, хапаючись, щоб швидче зробити для дитини все, що треба.

Як хлопчик заснув на ліжку, посідали тоді Павло Іванович і Катерина Марківна коло столу вечеряти.

— Звісно, він у нас зостанеться?—запитала Катерина Марківна.

— Авже ж,—коротко, але твердо відказав Павло Іванович.

То була щаслива хвилина в його житті. З малих років був самітний. Батька й матері своїх не пам'ятав; не знав пестощів матері. Виріс суворий і невеселий. Змолоду не зазнав кохання. Тільки гульня й піяцтво були відомі йому. Уже по 30 роках оженився, закохавшися в Катерині Марківні, але й тоді не бачив щастя. Вона була молодша від нього на 12 років і, здавалося йому, не любила його; принаймні він знав, що по шлюбі вона багато инших любила. Мучився цим, але годився так-сяк і ждав. Він ждав, він бажав мати дитину, сподіваючись тоді знайти рятунок від самітности, знайти своє щастя. Тому терпів жінку. Не дуже добре жило подружжя, але иншого кращого особистого життя не міг собі утворити Павло Іванович. Так минуло 15 років, одноманітних, порожніх і нудних. Иноді, як щось дуже гризло Павла Івановича за серце, він напивався і, висварившися з жінкою п'яний, заспокоювався і жив мовчки далі. Ходив що-дня на маленьку залізничу станцію, де служив і покірно висижував там цілий день.

І так самітно, сіро, порожньо до тієї ночі, коли знайшов дитину.

Дитина спала спокійним сном. Павло Іванович і Катерина Марківна підійшли до ліжка, щоб подивитися на сплячу дитину; несамохіть глянули одно одному в вічі і тихо всміхнулися так, як давно вже не всміхалися—приязно, щасливо. Дитина зблизила їх, які давно вже стали чужими між собою; дитина примусила їх змінити свої відносини.

— Катерино, будемо пильнувати його; то Бог посилає нам дитину. Як виросте...—не міг докінчити від зворушення Павло Іванович.

— А яке воно ніжне та миле, як лялечка. І як спить гарненько... Чисте янголятко...

Дивилися на хлопчика і несамохіть вимовили:

— Воно буде наше...

— Ми його викохаємо...

Охрестили. Васильком назвали. Обновилося, оживилося їхнє життя. Павло Іванович по сгарому цілий день перебував на службі, а ввечері поспішав додому, де його дожидав Василько, зустрічаючи його веселим сміхом, щебечучи: «тато, тато»! У свята сидів увесь день дома і бавився з Васильком. Катерина Марківна увесь день клопоталася з хлопчиком і також почувала себе краще, ніж попереду. Настала в їхнім житті деяка гармонія. Непомітно минали роки; непомітно старівся Павло Іванович, почало сивіти волосся навіть у Катерини Марківни, і все ріс і ріс Василько. Мав ніжне біле обличча, чорне волосся і великі чорні очі; дуже відрізнявся від своїх названих родичів.

Як Василькові минуло 9 років, постановив Павло Іванович зробити велику зміну в своїм житті: переїхати до великого міста і там віддати сина вчитися. Покинув службу, яка вже була важка для його років, і переселився з сем'єю до К. Тут на гроші Катерини Марківни, які вона одержала в спадщину від батька, куплено було на краю міста маленький старенький будинок. Павло Іванович найшов собі службу в якійсь канцелярії за невеличку плату, а Василька віддав до «духовного училища». Мав багато надій на сина. Він догожав йому; навіть пестив його. Стримував свою сувору вдачу, щоб не порушити ніколи спокою хатнього життя, який панував у його сем'ї. Щоранку і що-вечора Павло Іванович—людина взагалі побожна, благав Бога, щоб дарував його синові здоровля, щастя і всього доброго.

Мали всього 4 світлиці; віддали найбільшу Василькові. Купили йому багато книжок, щоб він учився. Дуже добре вчився він, втішаючи тим батька й матір, і дуже любив читати.

Батько тілько задоволено всміхався, бачучи таку любов синову до книжок, і ще гарячіше молився Богові, стоячи в своїй хаті навколішках перед образами. Його син розумний... Його Василик вивчиться, піде до семінарії, а потім і до академії, як схоче. І Павло Іванович, щоб заохотити сина до церковної служби, брав його що свята до церкви.

Одноманітно, але спокійно і приємно пливло життя Павла Івановича і сем'ї його в ті давні часи. Сам він увесь жив надією

на сина. Він так його любив... З того шматочка червоного м'яса, який він приніс додому в ту незабутню ніч, утворився тепер хлопець—скоро доросла вже людина, така дорога йому й близька.

А Василик усе ріс та ріс; і де-далі ріс, то більше віддалявся від родичів, непомітно, несамохіть, але не перестаючи, не спиняючись. Був уже в передостанньому класі семинарії. Мав багато приятелів. Читав укупі з ними; мав з ними якісь спільні інтереси і потроху відхилявся від інтересів хатнього життя, від опіки батька й матері.

Коли Павло Іванович помітив це, був дуже вражений. Затурбувався, заметушився. Нарешті зрозумів, що того вимагає молодість, і наче заспокоївся. Постановив не перечити Василькові. І ще пильніше почав молитися Богові, благаючи в його щастя синові.

Як Василик скінчив семинарію, сказав батькові:

— Тату! Я йду на університет.

Павло Іванович остовпів.

— Та хиба ж так можна?—ледве вимовив він тремтячим голосом.

— Звісно, тепер можна нам на університет, треба тільки деякі екзамени поздавати.

— Та я не тому питаю: чи можна, ні... Чи можна, коли я того не хочу? А як я не дозволю!

— Тату! Я не можу ні попом бути, ні до академії вступити. Мене тягне на инший шлях...

— А ти б мене послухав! Я більше на цім розуміюся. Твій шлях небезпешний і непевний...

— Тату! Я дорослий... Я можу сам собі лад дати. Я зароблю лекціями...

Обурення і любов боролися в душі в Павла Івановича.

Його розвіяні мрії... Він уже уявляв собі сина на посаді, жонатого... і внуків маленьких, веселих... І раптом університет.

Скорився. І все мовчав. Почував так себе, наче щось утеряв.

Захоплений студентським життям з його лекціями, рефератами, збірками, Василько мало бував дома; як забігав на хвилину, цілував батька й матір, і знову зникав. А як і сидів коли вдома, то до нього приходили товариші та инші знайомі: робіт-

ники і навіть панночки якісь. І ніколи не мав часу для своєї сем'ї.

— Василько,—сказав одного разу батько,—до тебе щось такі все чудні люди ходять; гляди, щоб з цього не вийшло чого... Ти знаєш, як тепер поліція...

— Тату,—перепинив, зблідши і зсунувши брови Василько.— Я знаю, що я роблю... Ти не журися мною. Я ж не можу одійти на бік од життя... Воно тягне мене до себе.

Не зовсім розумів це Павло Іванович, проте відчув у ціх словах синових якусь небезпешність; одного став боятися: втеряти зовсім сина, а з ним і всі свої надії: „Як ускочить у яку небудь історію... з молоддю це часто трапляється". І пильнував, скільки міг, життя синового.

Тієї зіми, як Василько був на третім курсі, довідався Павло Іванович, що призначено в першу неділю в лютім демонстрацію безробітних, до якої пристає й академична молодь. Довідався про це Павло Іванович від знайомого поліційного урядовця; син же про це нічого не згадував, наче не знав. Як надійшов день, призначений для демонстрації, Павло Іванович пильнував сина. Напившися чаю, Василько зібрався кудись.

— Куди ти?—запитав Павло Іванович, коли Василько, поцілувавши матір, підійшов до нього.

— Піду пройдуся,—спокійно відповів Василько і зник раніш, ніж Павло Іванович роскрив рота, щоб попрохати його не ходити сьогодня нікуди. Покинув недопитий чай і одягся, щоб піти подивитися, що буде діятися на вулиці, а головне, щоб привести Василька додому.

— Та хоч ти вже, Катерино Марківно, не виходь сьогодня з хати. Сиди та дожидай нас,—сказав він до жінки.

Павло Іванович пішов на центральні вулиці; сила людей заповняла всі ці вулиці і помалу, спокійно посувалася наперед. Студенти, робітники, гімназісти, жінки—всі йшли кудись, утворюючи з себе величезну юрбу, яка, здавалося, була обхоплена однією думкою, одним почуттям. Одна хвилина загального мовчання, непевности і раптом—крик. Кілька десятків людей, вирвавшися з юрби, вибігли на середину вулиці, високо в повітрі замаяв прапор—і все злилося в одну живу масу, з одним покликом на всіх устах. Потемніло в очах у Павла Івановича. А як

там Василько?—промайнуло в його в голові. Але хоч як роздивлявся на всі боки, не бачив його. За десять хвилин на юрбу, яка, співаючи, ішла наперед під червоним прапором, налетіли козаки. Засвистіли нагаї, розляглися крики, жіночі ридання. Коні топтали людей, нагаї розсікали обличча... Юрба зменшувалася, і Павло Іванович міг перейти на другу вулицю. Він хутко пішов, гнаний однією думкою про сина—в напрямі до університету. Всюди козаки, салдати. Звощик трохи не збив його з ніг. Несамохіть глянув на нього Павло Іванович і зупинився: його Василько з покрівавленим обличчам сидів, притулившись до якогось студента, що підтримував його; проти них сиділа панна і держала Василька за руку.

— Василику,—гукнув Павло Іванович таким голосом, що звощик зупинив коня.

— Василику, їдьмо додому... Ти ж ранений... Василику, мати...

— Не турбуйся, тату, то не рана. Трохи тілько нагаєм ударено. Я не можу зараз додому. Мене дожидають... Звощику, швидче далі. Прощай, тату!

І зник Василик.

„Прощай" дзвеніло в ухах у Павла Івановича. Невже ж таки „прощай?"

Ішов хутко далі, наче наздогінь. Довго ходив і всюди натрапляв на салдатів, козаків, студентів. До вечора блукав, а як смерклося, надумався піти додому. Тремтячою рукою відчинив двері.

— А Василька немає?—було його перше слово до стурбованої Катерини Марківни, що цілий день непокоїлася, що нема ні чоловіка, ні сина.

— Ні, як пішов уранці... А що ж там на вулицях? Може він там?...

— Він був там. Я бачив його... а де він тепер—не знаю. Я бачив—і не міг порятувати. Бачив з кров'ю на обличчу...

Катерина Марківна перехрестилась і крикнула:

— Боже мій! Василик... де ж він?

— Може ми його втеряли. Моє серце чує щось... Може його забрали до себе всі ті, що бунтують: ті студенти, жиди, голодранці якісь... Та невже ж він пристав до них? Мій син...— Схвильований не міг далі говорити. Запанувала мовчанка.

— Василику! Як би повернувся! Як би прийшов тепер! Він же любить нас... Може послухав би. Василику!...

Катерина Марківна ридала. А Павло Іванович, засвітивши лампадку, став молитися навколішках перед образами; пильно, палко молився... благав повернути йому сина...

Так і не прийшов Василько додому.

Пізно полягали старі спати і часто збуджувалися, прислухаючись до найтихших згуків навкруги.

В понеділок пішов Павло Іванович на службу; вернувся пізно, бо ввесь вечір ходив по поліційних „участках", шукаючи сина.

Не було ніде; ніхто не міг нічого певного сказати, бо багато було арештованих і не всіх ще було записано. Чотирі дні нічого не знали. Було тяжко, були безпорадні. Шукали сина всюди і даремно. Ночами плакали й молилися.

У п'ятницю, вночі прийшла поліція трусити кватирю студента Василя Борисенка, що був уже в тюрмі, арештований від неділі. Перекидали всі книжки, зшитки, листи... дещо забрали, потім, перепросивши, пішли.

Не лягали більше спати тієї ночі. Сиділи вдвох мовчки, механично дивлячися в повітря, освітлені тремтячим огнем лямпадки. Перша отямилася Катерина Марківна.

— Як же це буде? Йому треба передати і одіж, і білизну, і постіль... На чім він спить тепер?

— То вже твоя річ. Ти сама зроби все, як треба і як хочеш,—відповів байдужно Павло Іванович.

Сидів дуже замислений. Був пригноблений усім, що сталося. Опріч розлуки з сином, йому тяжко було від думки, що син його, який усе життя вірно служив на державній службі, його син з'єднався з бунтівниками і тепер у тюрмі. Це навіть дуже гнівало його і настроювало проти сина. Але та любов до сина— ніжна і необмежена—взяла гору і він ще раз ствердив:

— Зроби все, що йому треба, щоб він менше терпів „там".

II.

Від того часу, як арештували сина, став зовсім самітний. Замкнув хату Василькову, поскладавши доладу всі книжки, які

поліція поперевертала. Що-дня читав біблію увечері і пильно молився. Не один раз ранок заставав його, як він стояв навколішках коло ліжка, з головою похиленою на подушки, і шептав: «Господи! Твоя воля».

Павло Іванович не любив роспитувати жінку про Василька, про його життя в тюрмі. Иноді тільки кидав питання: «Ну що? Була у Василька? Здоровий»? І це все. А в глибині його душі росла надія, що сина хутко випустять. Звідки взялася ця надія і з чого вона жила, він не міг сказати, але все дожидав і дожидав: «Ось», думав він, «за тиждень, певне, випустять Василька. Ні, не за тиждень... а так за місяць запевне».

Минуло три місяці. Василько все сидів, і ніхто навіть не міг сказати, як довго ще сидітиме. Справа його, яка була показалася маленькою і не важною, тепер заплуталася.

Павло Іванович схотів побачити сина.

Катерина Марківна що-тижня бачилася з ним, але Павло Іванович досі не міг зважитися. Що він скаже синові, та ще при чужих людях? А як не витримає і розридається?...

Тепер же він обміркував один план: узяти сина на поруки. Мав останніх п'ятьсот у банку—решту тих грошей, що за жінкою взяв. Здавалося вистачить. Пішов до прокурора, роспитав про все докладно і випрохав дозвіл побачити сина. Тоді поїхав до тюрми, зласкавлений, мало не задоволений.

Побачив сина. Василько стояв по однім боці ґрат, які в два ряди розділяли світлицю, а він по другім; між ґратами ходив салдат. Так хотілося обняти сина... про те ледве міг розглядіти його. Помітив тільки, що змарнів, а очі так і палають.

— Тату,— скрикнув Василько,— який я радий, що бачу тебе нарешті. Так давно хотів поговорити з тобою. Ну, як ти? Як мама?

— Василику,—тремтячим голосом вимовив Павло Іванович,— ти знаєш, як тяжко мені було; не міг навіть зважитися побачити тебе. Ти так мене вразив своїм учинком...

— Не говорімо про це, любий тату! Звісно, погано тут, але далі якось то буде... Ти краще скажи мені: як ти живеш, як твоє здоров'я, що поробляєш?

— Та що ж? Як бачиш, я здоровий. Тільки сумно, сумно мені, Василю...

— Тату, любий, не турбуйся так... випустять колись.

— Колись... Слухай, Василику! Це я власне про це прийшов поговорити з тобою. Ти хто його зна доки будеш іще сидіти. Ось я й хочу взяти тебе на поруки, за гроші, звісно. Вийдеш на волю, будеш далі вчитися, поки там що присудять... Сидітимеш тихо... і все буде добре.

Син почервонів зо зворушення і не міг нічого сказати. Його довге, змарніле обличча відбивало на собі ту важку боротьбу, яка відбувалася у його в душі.

— Ну що ж? Чому ж мовчиш? не хочеш?

— Не те... Тату! Це неможливо... та й не випустять мене зараз...

— Навпаки! Сказано мені, що скоро можна буде... ну, як же?—і дивився на сина, не зводячи з нього очей. Син був дуже схвильований і не знав що казати.

— Так,—після короткої павзи тихо вимовив він.—Але все ж таки це неможливо...—Голос його дзвенів де далі більш зважливо і твердо.—Тату! На волі знов потягне мене до себе життя. Воля... звісно, я тужу по ній, я так бажаю її... Але ж я не всижу тихо, я знову завдам вам горя й клопоту... Прости, тату! Я люблю тебе й маму, але мене тягне до життя, до людей, особливо до людей голодних, обдертих, нещасних, до тих, що страждають...

— Васильку, зупинися!—перепинив обурений Павло Іванович із страхом поглядаючи на салдата.—Васильку, ти помиляєшся... Того нема, що тобі здається. Ти ще не знаєш життя. Ти потім побачиш... Я тебе прошу, як батько: вернися до нас тепер; побачиш, як добре будемо вкупі жити. Як що до університету не приймуть, то так і буде. Одержиш посаду, оженишся.

— Не можу, тату... У мене нема своєї волі... я й не хочу її... Хиба ж тільки одне життя є—особисте, одне щастя—моє щастя? А загальне життя, а людське щастя? Тату, голубчику...

Але Павло Іванович уже відійшов. Він не міг слухати далі. Ішов до сина радісний, задоволений. Роскрив йому своє серце, хотів узяти його з собою... І син зрікся... Якісь дивні погляди, дивні слова... І то його син, якого він бажав довести до пуття... Його син—з словами бунтівника на устах... Зовсім утратив сина.

— Нема в нас сина більше,—повернувшися додому, сказав Павло Іванович жінці.

Катерина Марківна заплакала. Тихі сльози лилися по щоках, спадали на груди—рясні й важкі.

— Уже не наш, хоч ми його й викохали... Жиди, голодранці всякі—ото його родичі.

— А ти б поговорив ще з ним... Він так любить нас, такий ласкавий, як я прихожу.

— Любить... А *їх* більше любить. Каже: всіх людей, голодних нещасних... Не знає, що все те не нещастя, а п'янство, ледацтво, роспуста. Не хочуть робити, то й голодні... Не хоче вернутися до нас, з нами жити тихо і спокійно... Нема в мене більше сина. Не нагадуй мені про нього.

— І як він міг,—крізь сльози голосно думала Катерина Марківна,—як міг зректися свого спокійного життя і пристати до тих голодних, незадоволених? Хиба ж йому що бракувало? Може обдурили...

Не згадував більше Павло Іванович про сина. А в серці в його все ж таки жевріла схована надія: сина випустять колись і тоді він змучений—прийде до батька, погодиться з ним.

Минуло ще пів року.

Одної неділі повернулася Катерина Марківна від Василька стурбована, заплакана.

— Що сталося?—не витримав Павло Іванович.

— Висилають... Василька висилають до Сібіру.

— До Сібіру... механично повторив Павло Іванович. Та маленька надія, яка гріла його досі, надія на визволення синове,—погасла, зникла, і наче камінь ліг на серце.

Василька до Сібіру... як би хто рік перед тим сказав йому це, він засміявся б.

Катерина Марківна клопоталася, щоб приготувати одіж, печиво на дорогу,—за тиждень висилають.

А Павло Іванович усе мовчав і думав. Він обмірковував, чи то вже на завжди втрачає сина, чи ще можливо порозумітися. Але згадавши тверді слова синови: «не маю своєї волі», почув, що нема надії.

— Ти підеш попрощатися з Васильком?—запитала Катерина Марківна, збіраючися в неділю до сина.

— Ні.

Тяжко переживав цей день Павло Іванович. На службу не ходив, бо свято було. Молився довго, а потім ходив увесь час з кутка в куток. Спомини минулих літ вступили в його пам'ять і не відступали від нього... Василько в колисці—рожевий, пухкий з веселими очками. Василько, що бігає по хаті, простягаючи руки до тата, тупотячи маленькими ніжками. Василько, що вчиться—розумний і веселий хлопчик... Василько — студент, серйозний і твердий... Невідступно мучили його спомини і так забажалося побачити Василька. Ввечорі, не кажучи нічого жінці, яка вже попрощалася в тюрмі з сином, пішов Павло Іванович на станцію. Там уже була партія «етапних", і між ними Василько. Блідий, з довгим волоссям і бородою—чужим видався він батькові. Не помітив батька, який так і впився очима в його обличча, наче хотів назавжди сховати образ його в своїй пам'яті. Коло Василька стояли ще якісь студенти, кілька робітників і три женщини. В одній пізнав Павло Іванович ту дівчину, що їхала з Васильком під час демонстрації. Всіх обступили салдати; недалеко стояв офицер. Як офицер одійшов од в'язн і переходив повз нього, Павло Іванович зупинив його і, витягши з кишені гаманець, попрохав узяти гроші для сина. Одержавши квиток, кинувся до «етапу», але вже нікого не було; вже ввійшли до вагонів. Крізь вікна з ґратами нічого не було видно, крім салдатів з рушницями. Постояв хвилину; поїзд одійшов...

За два місяці одержав Павло Іванович листа від сина. Писав він, що доїхав уже на місце, що живе в селі один, без товаришів, що нудиться дуже серед снігів, одірваний од життя. Дякував за гроші, що батько передав на дорогу. Так ніжно і гарно писав. Зласкавилось серце в Павла Івановича. Зараз же відписав йому; писав багато і щиро. Запитував, чи не хоче Василько скоротити час свого заслання? Як хоче, то він напише прохання до міністра, щоб замінили вислання поліційним доглядом тут, у К. Посилав гроші синові. Просив швидче відписати.

Але відповіді зовсім не одержав.

З того часу не знав Павло Іванович, де син; не знав навіть—чи він є живий, чи нема його на цім світі. Він більше мав рації припускати останнє. Він знав, що таке Сібір... Там

забивалися... там божеволіли з самітности, з голоду й холоду... Там умірали наглою смертю через тяжкі обставини життя...

Запитував у адміністрації. Відповіли: нема і не знають, де він. Друкував оповістки по газетах, прохав сина обізватися, як він є живий. І все даремно.

Тоді набрало багато суворости обличча Павла Івановича і його висока, поважна постать зігнулася. Тоді навчився він завжди носити маску спокою, сухости і байдужности. Тоді почав він часто випивати і ще з більшим запалом молитися. Тоді побіліло волосся у Катерини Марківни. І тоді цілковите мовчання запанувало в хаті. Наче пустка зробилася ця хата, колись ожившлена, повна згуків і сміху. Світлиця Василькова, що була замкнена завжди, прибрана й чиста, наче дожидала його. А по один і по другий бік неї в світлицях у Павла Івановича і в Катерини Марківни, що жили окремо, розділені синовою світлицею, панувало завжди мовчання, яке перебивалося тільки що вечора, як Павло Іванович читав молитви, і в неділю рано, як він голосно читав газету, а Катерина Марківна слухала і робила уваги.

Так минуло чотирі роки порожнього, одноманітного сумного життя. Павло Іванович силкувався не згадувати про сина, але не міг уникнути, щоб не бачити його у вісні. І часто так виразно, так живо бачив свого Василька. Тільки останніми часами, коли біль душі трохи затих, став менше гострим і пекучим, ці сни покинули його. Уже два роки не бачив у вісні сина. І раптом сьогодня...Так, як двадцять чотирі роки назад—маленький, холодний і голодний простягав до нього руки...

III.

На цьому врвивалися згадки Павла Івановича. Прийшовши додому він повечеряв, помолився перед образами, якими було сповнене все покутя в його хаті і заснув хутко міцним сном.

Прокинувся вранці пізно. На службу не йшов, бо була неділя.

Катерина Марківна—маленька, жвава з масою білого волосся на голові і з ще свіжими, рожевими щоками дожидала його біля самовару з газетою в руках.

— А ну, Павле Івановичу, випий чаю, та почитай, що тут нового.

Перехрестившися, взявся Павло Іванович до чаю, переглядаючи газету.

— Наливай ще,—передав він склянку жінці.

— Ось, слухай: «Въ Варшавѣ двое кинули бомбу въ кофейнѣ; убитъ хазяинъ кофейни и трое изъ публики. Преступники скрылись»... «Въ Одессѣ неизвѣстний выстрѣлилъ въ городового и тяжело ранилъ його; злоумышленникъ задержанъ»...

— От розбійники!

— Слухай далі: «Въ Петербургѣ шайкой грабителей-анархистовъ сдѣлано нападеніе на артельщика банка, везшаго значительную сумму денегъ. Ранены—артельщикъ и трое изъ публики. Преступники, кромѣ 2-хъ, которымъ удалось похитить 20 тысячъ, задержаны; ихъ 7 человѣкъ, большинство евреи». Повісити усіх! Усе жиди... Вони завжди всім орудують...

— Ну, пий уже чай, та що инше почитай, а то все грабунки та вбийства.

Перечитавши газету і напившися чаю, пішов Павло Іванович до церкви. Вистояв усю довгу службу. Потім пішов трохи пройтися, бо був чудовий весняний день. Але не довго ходив; його все гнітив спомин про той незрозумілий сон і він, щоб не зоставатися самому з своїми думками, пішов додому і взявся до біблії.

По обіді Катерина Марківна зібралася до знайомих, а Павло Іванович не покидав читати біблію. Кепсько читалося... В його ухах наче розлягався крик дитини, яка лежачи на мокрій землі простягала до нього руки.

Пішов випити пива, щоб одігнати спомини, забути про все. Повернувся додому пізно, справді з затуманеною головою і, не помолившися, поклався спати.

У понеділок пішов на службу, як звичайно спокійний, поважний. Пильно і уважно працював. Здається, заспокоївся. Так минуло три, чотирі дні, ще день, у суботу вернувся додому зо служби і, пообідавши, ліг відпочити, бо втомився. Вставши, взявся за газету, гукнувши Катерину Марківну, щоб ішла слухати.

— Зараз прийду я, читай поки сам,—озвалася Катерина Марківна, бо мала діло в кухні. Павло Іванович розгорнув газету і почав з телеграм.

— Живий! Живий!—вигукнув він раптом. Катерина Марківна прибігла з кухні з тарілкою в руках.

— Що? що таке?

Павло Іванович тремтів усім тілом; тремтіла і газета, в яку він упивався очима.

— Ось, ось тут,—показував він пальцем у газету, забувши, що жінка не вміє читати.—Живий! Живий Василько!

— Читай же швидче, що там?

— «Петербургъ. Изъ семи нападавшихъ на артельщика опознано четверо: двое евреевъ и двое русскихъ—Василій Борисенко и жена его Ольга Николаевна (которая и умерла отъ тяжкихъ пораненій)». Значить, живий... І оженився... То мабуть та сама, що приходила до нього і була разом з ним на демонстрації, її звали Ольгою... Живий! Знову знайшли його. Знаєш, мені снилося позавчора, що я йшов, а на землі лежав Василько—такий малесенький—і простягав до мене руки. І ось він є... Живий... Він живе! Він повернеться до нас! Стілько перетерпів, намучився... Молодий ще... ожениться. Утратив жінку і знайде другу, буде щасливий... І внуки...

Так говорили, мріяли—аж поки згадали, на якому вчинку впіймано Василька.

Холодний острах проняв їм душі...

Зминула безмірно тяжка ніч.

Вранці знав що треба робити: треба їхати до Петербургу, рятувати сина.

Як? ще не знав. Там видно буде. Ходитиме, благатиме... Та й його самого побачить.

Мусив перечасувати неділю, щоб у понеділок попрохати одпуск на службі і взяти документ,—без цього не можна було їхати.

Над вечір листоноша приніс листа. Павло Іванович розірвав коверту і став читати: „Дорогий тату і кохана мамо! Думав, що ще побачуся з вами на цім світі і навіть незабаром побачуся, але все відмінилося. Ідучи на смерть, маю одне прохання до вас: не тужіть, не сумуйте за мною! Лишитися на цім світі і жити

тим життям, якого ви бажали для мене—було б для мене гірше од смерти. Повірте мені і не сумуйте. Обнімаю вас, мої кохані. Ваш Василь».

Перечитав двічі. «Ідучи на смерть», повторив він голосно, наче запитуючи. «Чому ж на смерть? За що смерть?» Тут згадав, що читав у газеті про військово-польовий суд. О! він знав, що таке цей суд. Так, то справді мало не завжди смерть.

«Ідучи на смерть», тільки це лишилося в пам'яті його з листу синового, на цім однім сконцентрувалися всі його думки і почуття. «Ідучи на смерть, смерть, смерть»—не вгаваючи стукотіло у нього в голові і серце билося в такт цим словам.

Смерть... То та чорна безодня—таємнича, страшна і мовчазна... Ні, не можна дозволити, щоб вона втягла Василька. Мусить бути рятунок...

Не сказавши нічого жінці, замкнувся в своїй хаті. Він думав. Йому здавалося, що мусить бути якийсь рятунок. Але який? У нього так була заморочена голова і так переплуталося все в пам'яті під впливом останніх подій, що ніяк не міг собі цього пригадати. Увесь день думки його крутилися коло одного цього питання; голова розривалася на части; серце боліло. Ще можна врятувати сина, доки не дихнув на нього суворий холод могили, доки безжалісна чорна безодня не затягла його в свої вічні обійми. Ще можна до останньої хвилі, до останнього подиху...

Уночі, як лежав без сну, перевертаючись з боку на бік, його осяяла думка: прохати царя. Благати його, який один може тепер дарувати життя синові.

Павло Іванович устав, одягся і засвітив лампу. Він довго писав. Написавши, перечитав. Це було благання вірного слуги, який звертався до свого царя, палке, гаряче благання батька, у якого віднімають сина.

Раз-два-три... вибивав годинник у другій хаті. Павло Іванович здрігнувся і скочив: йому почулося ридання—одну хвилину, а потім наче щось темне увійшло в його хату.

— Дурниці... спати вже час,—подумав він і, перехрестившись, ліг.

Другого дня рано пішов на телеграф і послав прошення. На службі взяв усі, які треба, документи, щоб їхати.

Дома стріла його жінка—дуже сумна.

— Не плач... Ще може буде він з нами,—сказав він, але про своє прошення не згадав ані словом.

Пообідали. Катерина Марківна вийшла до кухні. Павло Іванович узяв газету. „Може що про Василька є", десь з глибини душі шептав йому тихий голос, і він кинувся до телеграм.

— Є.

Перечитав. Устав, потер чоло, знов сів і знов почав читати, наче не зрозумів ще.

— Є,—повторив він, і чи то сміх, чи то ридання вирвалося у його з грудей.

В газеті стояло: „Военно-полевой судъ приговорилъ всѣхъ шестерыхъ къ смертной казни; приговоръ приведенъ въ исполненіе сегодня ночью послѣ 12 часовъ".

Переплуталося все в голові у Павла Івановича. Василько... прошення цареві. А він писав його тоді, як Василька вели на смерть. Те чорне, що влізло вночі до нього—то була смерть. І хтось заридав тоді... то може той хлопчик, що простягав до нього руки...

Йому тиснуло горло. Хотів крикнути, покликати жінку—не мав сили. Сидів, упіраючи пальцем у газету—непорушний, захоловши.

— Павле Івановичу,—запитала, входячи Катерина Марківна,—ти читаєш газету? А може там про Василька що є?

— Є.—І на цей раз нестримане ридання вирвалося йому з грудей.

— Ось, ось є.

— Та що ж?—ухопивши газету в руки, простогнала Катерина Марківна.

— Нема його... Василько там,—показуючи до неба, прошепотів Павло Іванович.—Пізно...

Рясні сльози котилися з його очей на величезну сиву бороду і з шелестом спадали на газету. Катерина Марківна ридала. Довго сиділи і плакали. Потім устали і підійшли до синової хати, яка відчинена наче дожидала його. Увійшли, стали на порозі.

— Не повернеться...Ніколи не повернеться,—шептали тремтячі губи Катерини Марківни.—Ніколи...

— Бог узяв його до себе... А ми знов самітні—навік.

І стояли знов поруч удвох, як у ту незабутню, щасливу ніч, коли були біля ліжка янголятка-дитини, що всміхалася щасливо у ві-сні, дитини, яку Бог послав...

Наталя Романович.

З віршів М. Чернявського.

І. ЗАСПІВ.

Моя богине світосяйна,
Прилинь до мене і зогрій
Огнем натхнення розум мій
І геть змахни усе звичайне
Крилом поезії живим,
Щоб хворе серце затремтіло,
Щоб жити знов воно схотіло
Життям відважним, бойовим!
Нехай живе, нехай тріпоче
Любов'ю й гнівом, а не спить
У ті часи, коли кипить,
І стогне грізне, і клекоче
Життя громадське навкруги
І ломить мертві береги!
Нехай живе, а не конає,
Хай краще кров'ю істекає,
Бо все ж волатиме й та кров
Про рівність, згоду і любов!...

II. РАТАЙ.

Сумне, холодне і мутне
Повисло небо над ланами
І олив'яними очами
Глядить на землю й не зморгне,
Мов сфінкс бездушний. І нікого,
Як у могильному склепу,
Немає в мертвому степу.
Усе живе втекло від його.

Але вдивляюсь в далечінь...
Ген-ген на мертвій степу грані
Щось ледві мріє у тумані:
То—чоловік, а рядом—кінь.
То орють вдвох лани холодні
Вони потомлені, худі,
Бо звікували у нужді,
Обидва хворі і голодні.

І в мент здалось мені:—веде
Не ратай борозну безкраю,
А сам народ то землю крає
І зерно в борозни кладе,
Щоб потім дуків годувати,
Давати хліб їм і тепло
І за своє усе добро
Від їх погорду зазнавати...

— «Одвічний рабе!»—я спитав.—
«Чи єсть кінець твого терпіння?»...
Ні слова він. І рве коріння
Залізним ралом, як і рвав,
І безнадійними очами
Глядить у темну далечінь...
І ледві йде трудячий кінь,
Ступа важкими копитами...

БАЛАКУЧИМ ПАТРІОТАМ.

Всі ми, браття, патріоти,
Всі кохаєм Україну,
А покличуть до роботи,
То ховаємось за спину.

Чув я раз палкі змагання,
Де лились промови сміло,—
Скільки слів! Які бажання!
Як гукали всі до діла!

Право кожної людини
Щирим словом боронили,
Гимн народній України
Що є духу голосили.

Рідний край, бач, всі кохали
І того з таким запалом
Не лякаючись кричали
«Ще не вмерла!» всим кагалом.

Та борцями вихвалялись,
Що за матір-Україну

З дужим ворогом змагались,
Не спочивши й на хвилину.

А недбалим одностайно
Прикрість вічну висловляли
І промовами негайно
Всіх до бою закликали.

Та аж пізньою добою
Поросходились додому,
Задовольнені собою,
Відпочити... та й по всьому.

Без найменшого посміху
Думав я, з вечірки йдучи:
Хай кричать собі на втіху
Патріоти балакучі!

Хоч від них добра не буде,
А проте не ждіть і шкоди:
Народовцями ці люде
Поробилися для моди.

Всі ми, браття, патріоти,
Всі кохаєм Україну,
А покличуть до роботи,
То ховаємось за спину.

П. Капельгородський.

Історичні книжки на селі.

Кому доводилось читати або давати до читання селянам книжки, той певне помітив, що вони дуже цікавлються книгами змісту історичного. Найдужче вони читають історичну беллетристику: її легше читати ніж наукову історичну річ, а що до певности фактів, то сільські читачі звичайно думають, що все списане в якій повісті чи романі,—так воно справді й було, і всі слова, які автор дає в уста своїм героям, справді були сказані. Все здається їм документальною правдою.

На жаль у нашій літературі книжок історичного змісту дуже мало. Надто вельми гостро почувається потреба в книжках з української історії: адже наш народ дуже мало знає про своє минуле. Згадки й перекази, пісні та думи про козаків та гайдамаків позникали з народньої пам'яти мало не цілком і коли дещо й є, то воно таке поплутане й уривкове, що вже мало чого й варте. Книжок же з української старовини вкраїнською мовою так мало, що хоч плач. Тепер, коли маємо змогу зарадити цьому лихові, коли заборони, які не давали нам робити, в головному вже впали,—мусимо особливо подбати про цю справу. Тим то буде певно інтересно переглянути все те, що ми вже маємо, роздивитися, чи придатне воно для нашої мети. Порахувавши вже придбане, легше буде зміркувати чого ще треба. Годилось би критично переглянути все, що тільки було історичного (чи науково-популярного, чи з красного письменства) друкованого по вкраїнському або хоч і иншими мовами з української історії—це на те, що по иних літературах (а надто в московській та в польській) є чимало такого, що варто було б перекласти чи переказати для народнього читання. Ця справа на черзі, її неминуче треба зробити яко мога швидче й повніше.

Я хотів би докинути й свою пайку до цієї роботи, розказавши про те, як селяне читали деякі історичні книжки. Дещо вже

сказано було в мене й попереду в розвідках про читання на селі творів Шевченка та Куліша (див. попередні книжки „Нової Громади"),—тут буду говорити тільки про те, чого там не згадував.

Поперед усього скажу про одну річ, що хоч і не належить до вкраїнської історії, але може бути вступом до неї, як і до всякої иншої—це спроба популярно росказати історію початкової культури; зветься: „Колись і теперь" і належить д-ві Іванові Спільці [1]).

Річ це занадто коротка, щоб бути повною й докладною в такій мірі, якої треба. Опріче того, їй не стає наукової точности. Ось, напр., як росказує автор про початок рибальства:

„Може, сидів або робив що на березі (чоловік)—аж ось плись і викинулась риба. А тут хто знає коли і їв та й поблизу нічого такого нема. „А давай, спробую, чи можна сї їсти",—подумав він. Росклав огонь, спік рибу та й їсть. „Е, воно смачне",—думає він, та й став мізкувати, як би вже самому вправляти рибу. Думав, думав, нічого не видумав. Росказав він про це своїм товаришам: одному, другому, третьому, та й давай гуртом вигадувати—нарешті вигадали таки вудку". (110).

Виходить так, ніби чоловік трохи не за один день і довідався про те, що рибу можна їсти, і вигадав удку. В иншому місці автор першою свійською твориною називає козу. Тим часом усі свідоцтва зводять справу до того, що першою твариною, яку привчили до себе люде, була собака (див. хоч Ліпперта „Історію культури"). Або ось як описує автор початок подружжя:

„Ходить чоловік по всіх усюдах—стрічає другого чоловіка або жінку. Стали вони й дивляться один на другого, подивились, подивились та й розійшлись. І не раз, може, доводилось їм стрічатися. От і помітили обоє, що вони більше схожі один на другого, ніж на яких звірів. А тут довелось може тій жінці оборонити його від звіра або ще яку поміч дати—ну, й приняв він сї до себе за товариша". (107).

Доводиться спитатися: звідкіля ж узявся цей чоловік на світ, коли його батько, дід і т. д. не знали жінок і він перший помітив, що жінка більше підхожа до його, ніж до якого звіра?

---

[1]) „Родный эфлунин, иллюстрированный [illegible]

Такого чимало в статійці д. Спілки, і йому треба добре переробити свою працю, щоб вона могла задовольняти з погляду наукового. Але що у д. Спілки добре, дак це те, що він уміє росказувати просто, жваво, інтересно і гарною мовою. Як би він тільки засновував свої праці на поважних наукових джерелах та добре їх держався, він міг би зробитися одним з кращих наших популярізаторів.

Статійці „Колись і теперь“ шкодить ще й те, що автор увесь час росказує так ніби про одного чоловіка. Хто трохи знає справу, той легко зрозуміє в чім сила, але зовсім нетямущого таке оповідання збиває, плутає. Це й виявилося на читанні.

Перше читання було серед дорослих наших сільських читачів [1]). Читала вчителька, було 19 чоловік, з них десятеро жінок.

З самого початку, як тільки прочитано, що дід прохав під церквою сірника люльку закурити, слухачі страшенно зареготалися:

— Ото втяв!—От так парень!—Під церквою люльку!..

Іван Г. та Йосип, молодчі, аж сльози втирали, так страшенно реготалися. Читачка почувала себе страшенно ніяково: книжка з початку була здіскредитована.

Нарешті трохи ущухли, можно було читати далі. Слухають цікаво, навіть баби встряють. Але слухають як казку, Сміються, як чоловік спить на дереві, як сире м'ясо їсть, з його одежі. Місце про початок подружжя, що подав я попереду, викликало міркування: відкіля-ж жінка взялася? То все сам ходив, нікого не бачив, а то, бач, жінку стрів,—та відкіль же вона зайшла? Раз-у-раз рівняють цього чоловіка до Робінзона, що й тому так доводилось самому жити та все вигадуваги. Кажуть, що всякі пригоди бувають,—он як „Серед крижаного моря“ читаєш, так і там людям усього траплялося. Читання перепиняється розмовою про ту книжку, і Лука дуже мальовничо росказує як крига йшла на Гордіїв корабль. Просють, чи не можно подивитися на малюнки до „Серед крижаного моря“, а хто бачив малюнки,—росказує про їх; питаються, чи Робінзон та Гордій справді були.

---

[1]) Про їх див. у моїх розвідках: „Українська книжка на селі“ (Зоря, 1892) та „Шевченків „Кобзарь“ на селі“ (Нова Громада, 1906, II).

Нарешті можно знову почати читання і дочитати статтю.

— От і виходить,—каже зовсім не до речі Іван Г.,—що так і є: як тоді було, так і тепер: і тепер держава гроші робить, а як хто підробля, так карають, і тоді так було.

— Ну, а як ви думаєте,—питається читачка,—це все одному чоловікові так було, чи багато людей перейшло, поки всього навчились?

— А вже ж одному!

— Та тут же про одного, усе його життя списано: як сам сперва жив, тоді оженився, тоді ще й другі до його пристали.

Знов хтось почав рівняти до Робінзона—всі розуміли прочитане як пригоди однієї людини.

— А мені так дрімалося,—трохи не заснула,—по щирости призналася тітка Настя, немолода удова.

— Хиба книжка не цікава?

— Ні, нічого... То мабуть тим, що рано встала.

Але встає вона що-дня рано, і як читано „Захара Беркута", то й вона разом з иншими вийшла з хати пів до години ночи, а тепер було ще тільки вісім.

Друге читання було з школярами III-го класу земської школи. Третина школярів ходила вже другий рік у третій клас і знала про передісторичне життя людське; останнім я теж дещо оповідав про це попереду.

Слухали дуже зацікавлені, часом робили уваги. Не зрозуміли як витирали огонь з дерева (104), як можно було зробити на вудку гачок з дерева (110). Після слів: „Так додумалися люде й до заліза" і т. д. (113) запитались:

— А де вони залізо брали?

Довелось вияснити. Після читання розмовляли про прочитане. Ось що відповіли мені школярі на мої питання:

— Читали про диких людей. Про те, як попереду жили люде. Ті люде жили в лісі. У нас таких людей не було: у нас такі, що в хатах живуть.

Тут перепинив один хлопець, що більше знав справу,—він зрозумів усе і вияснив товаришам. Про одежу не зовсім розібрали—як її з льону роблено та як шито—якими кістками? риб'ячими? звірячими? голками, виструганими з кісток? На дальші питання відмовляли:

— Людям стало лучче жити, як почали жити вкупі: той те робе, а той те—швидче роблють. І звірів бити, то не страшно. Через те лучче, що вкупі все думають, вигадують. Як би не вкупі, то не скоро б про все дознались, а то один од одного дознаються скоро. Вигадали вкупі чоботи, рибу ловити, сокири робити, огонь вигадали. Ні, вони знайшли огонь—дерево терли. Камінням стукали, а искри сипалися. Од вогню їх життя покращало тим, що варити та грітися можно було. Огонь пособив сокиру скувати.

Оповідають як навчитися орати... Не знають, чи пекли хліб, чи ні, а про те як варили—добре розібрали. У автора не росказано що хліборобство зробило з кочовниками,—не розуміли цього й мої слухачі. Кінець так переказали:

— Мінялися дикі люде, а як не дикі стали, то стало царство, і казна почала робити гроші.

Книжка сподобалась дітям. Та й дорослі на попередньому читанні слухали її уважно. Цією темою можно заінтересувати сільського читача. Треба тільки щоб хтось її обробив так просто, як д. Спілка, але без тих помилок, що є в його.

Але берімося вже до вкраїнської історії. Про початок київського періоду її була в нас книжка д. І. Левицького: „Перші київські князі Олег, Игорь, Святослав і святий Володимир і єго потомки“ (К., 1876). Вона написана ще по старому: автор подає як історичні факти казкові перекази початкового літопису: про Ольгу й деревлян, про Ольгу й Коростень, про те, як грецький царь залицявся до Ольги і т. и. Але ця історична беллетристика робить книжку інтереснішою і леґшою до читання моїм сільським читачам. Вони й читали її, хоч не скажу, щоб дуже охоче, та ще часто плутались в отих усяких князях, що так їх багато. Підхоже до цього читалася й друга книжка д. Левицького, в якій він росказує далі нашу історію: „Татари і Литва на Україні“ (К., 1876). І цю де в чому треба було б поправити (див., напр., про приєднання українських земель до Литви).

З красного письменства були в мене три речі, що зачіпали цей період нашої історії: оповідання д. О. Шмідтової „Галя“, „Слово о полку Игоревомъ“ та „Захар Беркут“ д. Франка.

Оповідання д. О. Шмідтової „Галя“ [1]) росказує про перші початки християнства на Вкраїні. Розумна й сміла дочка чернігівського князя Рослава Галя випадком стріває християн і навчається од їх нової віри. Батько довідується про це і хоче скарати Галю на смерть, а потім милує. Історичного в цій книжці тільки те, що в той час справді були випадки, коли прихильники старої віри гнали християн, та кільки відомостей, що додано вже при перекладі (між иншим дописано ввесь V-й розділ, який подає відомости про стару віру наших предків і поясняє, як потроху Галя приверталася, до християнства). Все инше—фантазія авторська, в якій немає нічого типичного місцевого. Але сюжет оповідання дуже драматичний і через те книжка подобається читачам.

На читанні було 18 душ, з цього вісім жінок. Це було ще в-осени 1892-го року. „Прочитала про віче,—пише учителька—і сказала про його кільки слів.

— А це значить так, як оті хотіли зробити,—говорить старий дід Г.

— Які?

— Та оті... як їх?... що по багато читають?

— Еге, це так, як вони хотіли?—допитується й Дем'ян.

— Та хто ж хотів і як хотів?

— Та Боже мій!—не згадає дід Г.—забувсь, як їх... вони дуже грамотні.

— Та хотіли,—поясняє Дем'ян,—шоб так і в нас: шоб кожна губерня нарізно, чи шо... та шоб губернатор найстарший був, чи шо... Ото ж у нас тепер монархія, а по других би то землях республіки. Адже так?

— Еге,—кажу,—в нас монархія, а есть і республіки.

— А як же там царь?

— Вибірають на три роки, чи й більше—як де заведено.

— Так, виходить, як старшину?—питається Йосип.

А дід усе згадував: „Та як же їх?“ Коли це Дем'ян:

— Вони ще й царя хотіли стребити... Анцілисти! Он як!

---

[1]) Читалося з рукопису. Потім було видано у Львові. „Галя. Оповѣданіе О. Шмідтовои. Переклала зъ россійськои мовы и де-що додала М. Загірня. Накладомъ Тов. Просвѣта“, Л., 1892, 44 стор. 16°.

— Еге, так, так... потакує дід.

Читаю далі, як збірано податі не грішми. Спершу сміються, найбільше баби:

— Глянь, і віск брали! І нащо ж то так?

Дід та Овсій виясняють, що тоді ж грошей не було,—от і брали всячиною, а тоді вже мінялись кому чого треба. А Йосип додає:

— А тепер хиба не так? Як є хліб, чи там садовина, чи ще шо, та продаси, то й віддаси гроші, а як нема чого продати, то й тягають.

Усі згожуються, що і тоді, і тепер однаково: оддавай своє зароблене, тільки тоді просто віддавали що є, а тепер спершу міняють на гроші.

Як читала про те, що Галя ходила в ліс до двох християн—батька й дочки,—дід та Дем'ян згадують, що вони вже чули цю книжку, тільки там щось не так наче... (Вони справді чули її в московському первотворі, ще й без додаткового V-го розділу). Далі—нічого цікавого: хвалили християн, хотіли, щоб і Галя християнкою стала, сміялися з язичеських богів, що Галя їх боялася. Про Галю казали, що „вона таки дійде, вона таки взнає про Бога, бо вона така, шо вже як схоче, то зробить". З приводу язичеського свята Купайла згадали й наші стрибання купальські через огонь, і дід казав, що це добре, що тепер їх забороняють, але Йосип завважив, що тоді це був закон такий, а тепер воно замісць игрaшки, то забороняти не треба.

На стор. 25-й читаємо, як Христос казав, що всі рівні. Починається цікава розмова. Баба Гапка каже, що все ж ми повинні панів поважати, повинні вклонятися їм, зустрівшись. Йосип, молодий, не згожується:

— А чого я йому кланятимусь? Шо він мені таке?

— А те, шо він пан, а ми хахли,—править своє баба.

— Ну, так шо? Так я йому кланятимусь? Адже він мені не поклониться.

— Не поклониться, а ти поклонись,—навчає баба,—не роби йому противности, бо йому те противно, як ти не поклонишся.

— Ні, не поклонюсь. Звісно, скажу: „здрастуй", як і кожному, а кланяться не буду. Ось слухайте (це вже до мене): це вони як були панськими та зросли при панах, то їм такі ті пани,

шо й кланяються їм, і все,—ну, а шо нам пани? Нашо вони здалися?

— А шо я вам скажу про панів?—устряє до розмови дід.— Оце стрів я В. М., до брата він приїздив з Капкасу, і так мені чогось жалко стало його,—я взяв і вклонився йому, а він аж спитався у А. М.: хто це? (Мова про двох братів-панів, у яких дід кріпаком був).

У цій спірці дехто мовчав, а дехто притакував Йосипові, за бабу ніхто не оступавсь. Читаю далі.

Сохвіїному вчинкові, що хотіла себе віддати на смерть замість Галі, не дивувались, казали, що вони ж (Сохвія з своїм батьком) знають, що вони Галю призвели до того, що дівчина стала християнкою,—ну, тепер Сохвія і йде, щоб із нею вмерти. Баби охкали, але поки читала, як хотіли Галю карати, в хаті було тихо, тільки Пріська скрикнула:

— Ох, і сокира вже!..

Як дочитала, глянула, аж не самі жінки, а й чоловіки деякі плакали. Йосип перший озвався:

— Це книжечка! Наче ще й не було такої!

Починають палко сперечатися: чи знав Сохвіїн батько Андрій, що її помилують, чи ні. Упевняють деякі, що не знав, бо й на смерть же поблагословив.

Книжка зробила велике враження."

Що вона взагалі таке враження робить, знаємо й з книги „Что читать народу?" (II, 67, № 392). Не надаємо книжці ваги як історичній беллетристиці (хоч у перекладі вона з цього боку ліпша, ніж у первотворі), але все ж вона так подобається сільським читачам, а негарного в собі нічого не містить,—варто було б видати її і в нас.

Давав я читати „Слово о полку Игоревомъ" у досить важкому перекладі д. Шейковського [1]). Взяла її молодиця Уляна К. і нічого не зрозуміла. Петро К., що далеко більше знає з історії, написав про неї так: „Ця книжка гарна тим, що тут росказано, як наші предки жили і що робили, як вони порядкували і як їх князі обороняли. Розбирать її дуже важко".

---

[1]) Слово о повку Игоровимъ. Перетлумачывъ на согочасну наську мову К. В. Шейковськый. Елабуга, 1885.

Певне, що инакше й не могло бути, а надто, як читати без ніяких поясненнів.

„Захар Беркут, образ громадського житя карпатської Руси в XIII віці“ д. Франка малює нам боротьбу між князівським боярином Тугаром Вовком та тухольською сільською громадою, а разом з тим і монгольський напад на карпатську Україну року 1241-го; на фоні цього всього маємо романтичне кохання двох молодих: Тугарової дочки Мирослави і Максима, сина патріярха тухольської громади Захара Беркута.

У передмові до своєї повісти автор каже: „Повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе заняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна“.

Так. Але кого саме „заняти“? Коли тих, хто мало що знає з історії, то їх може „заняти“ й найгрубіша вигадка, аби написана була інтересно і з позверховною подібністю до правди; коли ж людей, у розумінні минулого тямущих, то тут неминуче виступає наперед відоме вимагання, якого не згадує д. Франко, а саме: щоб історична повість правдиво подавала дух часу і малювала людські вдачі, людські розуміння та вчинки у згоді з тим духом—наскільки ми його можемо зрозуміти.

Коли ми з цього погляду глянемо на повість д. Франка, то вона нас не задовольнить. Не вважаючи на історичні декорації й одяги, все фантастично в цій „самой типичной утопіи въ прошедшемъ“, як назвав повість критик [1]): і ідеальне життя тухольської громади в федераційній спілці з иншими громадами; і цей Захар Беркут, що говорить то як классичний герой, то як старозавітний пророк, то як соціяліст XIX віку в дусі того „громадівства“, чи „громадства“ (він навіть слово це вживає), яке популярізувала в нас „Громада“ Драгоманова; і ця надзвичайна Мирослава, що „ніколи не переставала бути женщиною: ніжною, доброю, з живим чутям і скромним стидливим лицем“, а тим часом боролася не тільки з ведмедями, але й з татарським військом, бо була в тухольців за військового інженера, керуючи їх нападами на татар

[1]) С. Ефремовъ, Пѣвецъ борьбы и контрастовъ, Київск. Старина, 1903, XII, 640.

та навчаючи їх робити машини до стріляння, у справі ж свого кохання поводилася так, як на думку Івана Франка повинна поводитися жінка в XX-му віці; і самé це кохання напів по шаблону старої романтики, напів по емансіпаційному рецепту московської беллетристики шестидесятих років. Все це вкупі заносить нас кудись далеко-далеко від справжнього життя на прикарпатській Україні 1241-го року, яким воно уявляється нам з історичних джерел.

Але за те в повісті єсть инше: єсть цікавий драматичний сюжет, що захоплює читача, єсть кільки прекрасних малюнків, а надто сильно написаний малюнок загину татарського в тухольській долині, єсть нарешті, хоч історично неправдива, але симпатична проповідь кращого громадського ладу. Все це робить повість цікавою в читанні, дає їй змогу „заняти сучасних, живих людей".

На жаль, тяжка для нашого селянини мова, якою написано книгу, зробила те, що саме того наші читачі й не зрозуміли, на що найголовніше натискав автор. Ось що пише про читання вчителька.

„Спершу росказала дещо про тодішній лад громадський на Вкраїні, про Галичину, про монгольські напади. Тоді сказала хто автор і те, що він галичанин, вийшов з мужиків.

— Бач, з мужиків,—завважив дід Г.,—а який розумний, що й книжки пише.

— А наш Тарас з панів хиба?—відказав Йосип.

Як росказала, як тяжко доводилось Франкові бідувати замолоду, дід Г. додав:

— З таких, що горя зазнають, і люде виходять.

— А хиба з яких? Хиба з тих, що в роскошах живуть?

— З тих більш самі пустяки...

Почала читати. Слухали якось не цікаво, тільки як Мирославі скоїлась пригода з ведмедем, трохи повеселішали, а далі знов стало невесело, тільки все сміялись, що Максим каже боярині в ніс. Я просто злякалась: так нецікаво слухають, а річ-же довга,—боялась, щоб не довелось кинути, не дочитавши. Дочитались до громадської ради, тут якось перепинилось на хвилинку, і я спитала, чи читати й далі, чи може й не цікаво.

— Та ні вже, читайте: побачимо що далі буде.

А дід Г. якось сам до себе:

— Та воно инша книжка спершу наче й не овсі хороша, а на при кінці занятна.

Почала я зо страхом далі. Промова Захарова на громадській раді не зробила вражіння, уваг ніяких і не рівняли до сьогочаснього становища. Мабуть тим, що дуже вже по літературному написано, хоч я ввесь час читання деякі дуже вже літературні вирази спрощувала. Та й не було Дем'яна, а він звичайно перший почина все прикладати до сьогочаснього становища. Але як прийшов у громаду боярин Тугар Вовк, почали слухачі цікавитися. Як з'явилися монголи і Тугар Вовк поїхав до їх, то де-далі все дужче цікавились. Помалу цікавість та увага цілком опанували слухачів.

Як Захар Беркут не згожується пустити монголів за сина, Лука, колишній салдат, каже:

— І сина не жаліє за свою землю.

— За свою Вкраїну,—додає Овсій.

— Да, за свою Вкраїну,—згожується й Лука.

Як Максим неначе зраджує, всі мовчать, немов не зважуються осудити його, немов не ймуть віри, що він таке може зробити. Як Тугар Вовк, поговоривши з Максимом, про те ж говорить з бегадиром, хтось просто скрикнув:

— От с. син: у того випитує, а тому относить!

І почали лаяти Вовка.

Не зрозуміли що й до чого роблять, як валяли каміня Сторожа, бо попереду не розібрали опису села,—довелось сказати. Монголів не жаліли, як ті гинули, а якось аж раділи неначе, хижо, по звірячому раділи. Максимовою долею дуже цікавились.

І читати й слухати було важко. Двадцятеро людей сиділи в малій хаті, лампа раз-у-раз пригасала і доводилося одхиляти двері, щоб хоч трохи воздуху впустити. Я кільки разів казала, що може кинемо на завтра, але прохали читати:

— Ні, ні, читайте! Ви оддихніть трохи, а тоді таки читайте, бо хочеться знати що з Максимом зробиться.

І тільки, як доходила я вже до останнього розділу, Савка сказав:

— А може б і справді завтра дочитали?

Але його зацитькали і попрохали дочитувати зараз.

Надзвичайно зацікавились фабулою, найбільше Максимом, а все инше проминали якось. Як Максим визволився, то всі просто по дитячому зраділи, і це їм уже був і кінець книжці, а на гарну промову Захарову перед смертю не зважили зовсім, хоча я силкувалась особливо вимовно прочитати її. Чи може через віщось не хотіли вони говорити про лад громадський, або не було кому без Дем'яна почати?

Повість дуже сподобалась. Хвалили Максима, згадували при цьому, звісно, й Тараса Бульбу,—його завсігди згадують."

Через чотирі дні після цього було друге читання в тій же хаті.

„Поки посходились, то сиділи так, балакали, і тут виявилось, що попереднє читання зробило сенсацію.

— І досі жалко,—казав Дем'ян,—що не був тоді, як читали. Уже ж і читання, кажуть, було!

Лука поясняє мені:

— Це, як про Тухлю читали. А правда, що кажуть, шість часов читали?

— Еге,—кажу,—ще й з половиною.

— А наче й не дуже довго показалось,—говорить він.—Я думав—часів три всього.

— Мені Микола росказував,—каже Дем'ян. Усі регочуться, а Лука питає:

— Ну, скажіть: адже його Тугар Вовк звали?

— Еге.

— А Микола каже: Оберь Вовк.

— Ну, шо ж,— питаюся в Дем'яна,—гарно вам росказував дядько Микола?

— Ні, нічого,—відказує,—та тілки він усе перескакує, не вряд.

— Я увійшов,—перепиняє Іван,—а він таке плете: через десяте—п'яте. Так я тоді сам росказав усе чисто вряд.

Инші теж мабуть чули, як Іван росказував:

— Гарно росказав!

— Воно все гарно роскажеш,—додає Іван,—шо робилось: як і прийшли монголи, і на хату напали, і в Тухлю як прийшли...

Салдат Лука перепиняє:

— Отам, братці, ловко, як у колдобині заливало їх...

— Тільки приказів не роскажеш,—кінчає своє Йван.

— Яких приказів?—питаюся.

— Шо Захар приказував і на раді, і біля того каменю. І розбереш наче про віщо, а тілки такими словами не роскажеш, як там.

— Ми,—каже баба,—тоді поприходили додому і Параска в нас ночувала,—так як почав Євсей росказувати їй шо̀ читали, так уже де воно в його й бралося! А вона Боже жалкувала, шо опізнилася!

Треба додати, що росказував сей Євсей Парасці вже вночі.

З цього всього видно як може зацікавлювати повість д. Франка. Дуже було б добре видати її в нас дешевим виданням, спростивши мову так, щоб вона була зрозуміла селянам.

Про боротьбу з турками й татарами мали ми в своїй сільській бібліотеці відому книжечку М. Драгоманова: „Про українських козаків, татар та турків“ (К. 1876). Описи татарських нападів, життя невольників у татар та турків, козацьких війн з цими нап сниками дуже добре ілюстровано народнім піснями та кобзарькими думами. Кінець цієї книжки в виданні 1876-го року (становище балканських народів під турком) звичайно тепер уже застарів [1]), але все инше має свою ціну й тепер і поки що в нас нема кращої книжки для народу на цю тему. Ось запис про читання:

„Люде все приходили і незабаром хата була повна. Декому не було місця сісти. Я сказала, що у їх заболять ноги.

— Це нічого: ми по черзі сидітимем.

І справді—вони чергувались.

Але Дем'ян, Мамаченко та Євсей як сіли біля мене, так і не вставали аж до краю.

Початок книжки був незрозумілий,—довелось говорити про дещо. Пробувала вияснити шо̀ таке слав'янська сем'я, але, здається, не зрозуміли. Литвинів, звісно, мішають з білорусами, салдат же Савка сказав, що „литвини живуть у Могильовській губернії“ і нашої мови не знають, а як їх учать на муштрі, так

---

[1]) Його й нема в новому виданні цієї книжки коштом київсько „Просвіти“.

нав'язують на одну руку сіно, а на другу солому, а то вони не знають, куди направо або наліво. Цей салдат дуже любить притулювати до читання свої згадки (він був на останній війні).

Про магометан здивувалися, що й ця віра в Бога вірить. Почувши, що в їх багато жінок, М—ко спитавсь:

— Ого їх усіх і годувати треба?

Дуже сміялися з того, що на тому світі теж по багато жінок у їх буде.

Далі йде про татарські набіги. Тут уже видимо стали розуміти. Мужики жахались, а баби все зітхали, Дем'ян же казав, що неодмінно спробує дихати так, як ті, що ховались од татар: через очеретину, сидячи в воді. Довелося ширше, ніж у книжці поговорити про сторожеві могили та про гасло. Спиталися—що воно Львів. Я росказала про Галичину. Як почала казати, що Польщу поділено, Дем'ян зацікавлено попрохав:

— Еге, роскажіть, як її розжакували.

Жалкували, що нема кобзарів і ніде почути таких гарних пісень, як у цій книжці.

Як читали „про трьох братів озівських", виявилось, що Микола бачив Савур-могилу під Таганрогом, бичили й иншi, і всі зраділи, певні, що це саме та, про яку казано в думі.

Про козаків говорили поважно, спочуваючи їм за те, що вони свою землю боронили, і казали, що це зовсім не ті козаки, що тепер є, і рівняти не можно. Про пороги довелось дещо сказати. Але виявилось, що салдат Лука зна про їх і про лоцманів.

Салдати все сподівались, що в кінці буде про сучасних салдацьких героїв: про якогось матроса Кошку та ще про когось там. А Палія, здається, рівняли вони до Скобелева.

Про Івана Грозного росказав М—ко, що він був дуже лютий і „як балакав з ким, то проштрикував йому ногу копійом". Дещо і я сказала. Питаються:

— І це він з своїми так робив?

— Та чуєш же: рідного сина вбив.

— І довго він так царював?

Я сказала. Ззирнулись і немов щось хотіли сказати, але... нічого не сказали.

Здивувались, що й католики християне.

— А в нас, бач, так,—говорить Дем'ян,—як би сказав кому: ти католик, то він би тобі такої заспівав!... А воно он що виходить: і вони християне.

— Та й хранцузи й німці християне? Еге, християне?

Лука, що служив у Варшаві, росказав дещо про католицьке причастя і про те, що папа живе в Римі.

М—ко додав, що в католиків заговіни й новий рік не тоді, як у нас,—довелося говорити про календарь, і слухачі дуже зраділи з галичан, що вони додержують православного календаря, що по всьому царству инак, а „наші таки не одстають од своїх".

Болгар теж не вважали за християн.

На Степана Баторія обурились, а Лука й потім казав:

— Бач, шість тисяч панів хотів одразу зробить!

Видно було обурення проти того, що хотіли знищити козаків і повернути людей у панські.

Усім ніяково стало, як почули, що Дорошенко піддався турецькому султанові. Про Мазепу нічого не знали. Мам—ко тільки щось наче чув, що десь він у Полтаві був. Хтось спитавсь: а чого ж лаються Мазепою?

— Та бачиш же, що він зміщик.

З приводу дрібних балканських князівств росказала про конституційний лад.

— Усе одно як у нас земство, що виборні туди вибіраються.

Лад їм сподобався, Лука спробував був доводити, що і в Россії лад не самодержавний. [1])

— Адже і в нас сенат есть.

Мусив одначе згодитися, що сенат не те, що виборна рада.

Зажурилися, як читала про те, що скасовано Запорожжя:

— От воно як! Не стало козаків.

Я росказала про те, що потомки козацькі живуть у Добруджі,—немов зраділи всі:

— Бач наші як! І там есть!

Потім я поспиталася в М—ка, кого він називає „хахлами".

— Та ми ж хахли.

— А балакаєте ви по якому?

---

[1]) Читання було ще з початку дев'яностих років.

— По хахлацькому.

Довелося виясняти хто ми і по якому говоримо.

До книжки треба робити чимало додатків, виясняючи. Книжку хвалили і казали, що розуміють, хоч я не певна, що зрозуміли її всю. Ті 8—9 душ, що сиділи ближче біля мене, дуже цікавились і слухали уважно; про останніх не знаю—вони все мовчали.

Після читання сказала, що Катря читатиме „Тараса Бульбу". Всім хочеться послухати, а Дем'ян просить дати йому цю книгу."

На мою думку книжка Драгоманова добра не тільки тим, що дає оповідання про боротьбу нашу з турками й татарами, а ще й через те, що подає з широкими поясненнями історичні пісні. Колись попереду ще доволось читати дві кобзарські думи з тих, що є в книзі Драгоманова: невільницький плач та про Самійла Кішку. [1]) Без пояснеиній їх мало розуміли, хоч слухали уважно, навіть сльози видно було.

На сюжет однієї з дум тих часів є в нашій літературі кільки творів: драм, поем, оповіданнів: це дума про Марусю Богуславку. У нашій книгозбіренці була тільки „Маруся Богуславка, оперета на 4 дії" д. Ів. Левицького (2-е вид., К. 1887). Ось рецензія на неї Марусі П.:

„Про Марусю я скажу, шо вона мені не сподобалась. Шо вона полюбила Юсуфа, старого дідугу, забула свого молодого Тетерю. Звісно, вона неволниця, її неволив Юсуф, шоб вона його любила; ну, а вона його любила не так, як неволниця українка, а так як наче вона була теж такої віри, як і Юсуф. Мені здається, того чоловіка, шо попалив рідну Україну, понівечив людей, позабірав у неволю її рідного брата, мені здається,—я б його задушила, замучила б! Та так же подумала б Маруся, шо може й її рідна мати десь конає у неволі, шо так її берегла і кохала, боялась її образить, як ока свого запорошить, а вона їй за те так оддячила, вона її як шукала, шоб хоть подивиться на неї, а вона її так образила на старість. Мати Марусина дуже гарна

[1]) Видані були окремо: „Думы про „турецьку неволю" і про „Самійла Кішку", К., 1886.

жінка, краще їй бути козаком; як би не вона, то хто зна поки козаки були б у неволі; та в цім треба дякувать і Марусі, шо вона ключі взяла і з матерію їх повипускала. Тілько здається, шо як Марусина мати мусила зостаться з Марусею, то краще було б їй убить Марусю, а самій пливти з козаками. Вона бачила, шо з Марусі вже не буде нічого путящого, ну, а все таки вона не люта звірюка, все таки вона їй була дочка,—яка мати не могла б пожаліть?" –Далі говориться про тяжке життя в неволі, а потім: „Із усього видно, шо тоді турки були гірші лютих звірюків. Чи вони може і тепер такі, та шо не їх сила? Книжка мені сподобалась".

Про боротьбу з турками й татарами говорить і оповідання д. Ів. Спілки „Козача помста". [1]) Говориться тут про напад яничар на Січ, про Сірків похід у Крим і про той відомий факт, як Сірко звелів побити потурнаків, що не схотіли вертатися додому.

У автора нема хисту до беллетристики, оповідання написано в досить шовіністичному дусі, книжка пересипана силою лайливих виразів на адресу „бусурменів" (кляті бусурмени, собача віра, клята віра, собаки і т. п.), які сиплються не тільки з уст у козаків (це могло бути), але часом і з уст самого автора, багато прибільшуваннів і т. п. З надзвичайно драматичного епізоду—як Сірко звелів порубати потурнаків,—у автора нічого не вийшло, опріче грубої кривавої сцени, а тим часом скільки матеріялу дає така подія талановитому белетристові та й популярізаторові української історії!

Ось рецензія на книжку Уляни К.:

„Книжку дуже розборно читать і гарна книжка, тілько жаль, шо так трошки написано.

Сірко краще зробив би, як би не порубав зараз потурнаків, а підождав би та ласкою прихиляв би назад до християнської віри, бо як вони були у турків, то може з неволі потурчилися. А в тім як так подумаю, то може й краще зробив, шо порубав, бо вони так одразу забули своїх".

Як я вже й казав, д. Спілка уміє написати просто й зрозуміло,—тим його книжку легко розбірати сільським читачам. Та як би тільки в їй не було отих вад, про які я вже казав.

---

[1]) Спершу було в „Зорі", потім окремою книжкою: Харьків, 1899.

Ще одна річ з часів тієї ж кривавої боротьби з нашими південними сусідами: відома п'єса д. М. Кропивницького „Невольник", перероблена з поеми Т. Шевченка.

Читалася п'єса в тій же сільській авдиторії; попереду довелось поговорити про театр. Під час читання збалакались про запорожців. Кажуть:

— Вони за правду воювались.

— А вже ж за правду та за віру.

— Як би не вони, то нічого б тут не було. Вони все здержали, а то нічого б не було. Може б і одродилось, та тілко не скоро.

— Та хиба ж таки вже не можно остаться?—говорить Дем'ян з приводу того, що Степан їде на Запорожжя.—Хиба це об'язательно?

— А вже ж не можно! Ніяк!

— Значить—об'язательно?

— Усердіє у їх у серці, ну й ідуть! Он чуєте ж: не знаю, каже, кого більш люблю: чи вас, чи Україну.

У третій дії (запорожське штукарство) гомеричний сміх. Але як приходе джура до Степана, стає тихо-тихо. Як Степан гука: „До зброї!" кільки душ одразу кажуть:

— Аж страшно стало!... Аж мороз по-за шкурою!... Ій бо, так мороз з-за спини й пішов!... і т. и.

Як Недобитий визволя невольників, кажуть:

— Оцей так заробить царство!

Хтось прирівняв козаків до салдатів.

— Ну, то салдати, а то козаки.

— Ну,—каже Лука, колишній салдат,— теперішні салдати— куди там їм!

Коваля (з драми) хтось прирівняв до Тараса Бульби.

П'єса надзвичайно сподобалась. Хвалено дуже. Вражіння скрізь було відповідне змістові.

Ще раз „Невольника" читав уже я сам—кільком хлопцям і дівчатам, що недавно покінчали школу. П'єса дуже сподобалась, Катря розридалась і втекла. Читаючи, я викидав спершу багато всяких романтичних сантиментів, але потім я кинув це робити, бо помітив, що саме ці ненатуральности й подобались моїм слухачам: видимо було, що в їх уяві ті персонажі, що проходили

перед очима, були людьми вищими, особливими, до яких пристала така мова, якою ні самі слухачі, ні навкруг їх ніхто—не говорить.

Козацтво, Запорожжя, взагалі вкраїнська старовина завсігди дуже цікавили наших слухачів. Навіть досить тяжко написані книжки—і ті знаходили своїх читачів або слухачів, аби були про козацтво. Маруся П., що досить добре знала московську мову, подужала всього „Богдана Хмельницкаго" Костомарова. Инші, що ледві брели по московському і могли через десяте-п'яте розібрати хиба яку беллетристичну брошурку, з надзвичайною увагою та інтересом прочитували „Черниговку" Костомарова ж і потім раз-у-раз розмовляли про долю безщасної Ганни Кусівни. Так саме дуже цікавились „Сагайдачнымъ" Мордовця. Як і „Черниговку", цю книгу конче треба дати народові по вкраїнському, тільки мабуть краще перекласти її не цілком, а з одмінами й додатками: раз те, що в їй чимало історичних помилок, які треба поправити (див. рецензію пр. В. Антоновича в „Кіевской Старинѣ" 1882, X, 134), а друге—деякі місця в їй для сільського читача будуть просто незрозумілі.

Мені не доводилось давати читачам-селянам по вкраїнському написані історичні оповідання Мордовцеви: „Дві долі" та „Палій", але певне їх залюбки читали б. Та от яка річ: чи варто, щоб серед народу прищеплювались ті тенденції, які проводив Мордовець у своїх останніх писаннях з української історії і, здається, найбільше в „Палії"? У передмові до сього оповідання він „позволяетъ себѣ надѣяться", що ті, „кому вѣдать надлежитъ благонамѣренность, законность и историческое безпристрастіе пишущаго", „чужды всякаго обиднаго для пишущаго заподозрѣванія въ неблагонамѣренности". І ото, щоб не зазнати такої „обиды" од тих, „кому вѣдать надлежитъ благонамѣренность", Мордовець кидає грязею на наших історичних діячів. Честь і повага нації йому мала річ—аби не було „заподозрѣванія въ неблагонамѣренности". Мордовець увесь свій вік був флюгером, залицявся і до Драгоманова, і до „вѣдающихъ благонамѣренность", писав українські оповідання і зрікався всього вкраїнського як „уродства", каявся за свою зраду і знов передруковував ту статтю, в якій зраджував [1]).

[1]) Стаття—„Центры и окраины". Див. про це в моїй рецензії на „Палія" в ЛНВістнику, 1902, VIII, 102.

Не в таких крутіїв наш народ повинен учитися своєї історії.

Були ще в нашій бібліотечці „Тарас Бульба" Гоголя в перекладі М. Лободи та „Марко Проклятий" Стороженка.

„Тарас Бульба", не вважаючи ні на важку для моїх читачів літературну форму, ні на круту і дивну перекладачеву мову, був серед наших читачів і слухачів дуже популярний. З того часу, як я вперше прочитав його в школі, його брали читати часто, навіть купували (дарма, що ціна велика—75 коп.) і раз-у-раз при инших читаннях згадували самого героя, рівняли до його инших героїв, питалися його портрета, купували у книгонош погані „лубочні" малюнки до повісті і чіпляли їх на стіни і т. п. Я читав його кільки разів і хлопцям, і дорослішим людям, читав і цілком, і проминаючи дещо незрозуміле, і завсігди він подобався, завсігди збуджував у слухачів любов до Вкраїни, інтерес до козацтва. Треба було побачити блискучі від зворушення очі у моїх хлопців-слухачів, щоб зрозуміти як подобається і яка корисна ця книжка в українському перекладі, не вважаючи на всі авторські помилки. Конче треба було б дати легший і дешевший переклад цієї повісті.

Що до „Марка Проклятого" Стороженка, то в йому є дуже несмачна мішанина фантастичного з реальним, і читачі з народу часом не знають де та межа, що відділяє це від того; про грубі переборщування в характеристиці поляків і т. п. вже й не кажу. Популярною серед наших читачів ця книга не була, хоч такі читачі, як Петро К., що спеціяльно цікавилися вкраїнською історією, читали її з інтересом.

Про релігійно-просвітну боротьбу з католицтвом було в нас дві книжки: „Унія і Петро Могила, київський митрополіт" д. І. Левицького (К., 1875) та „Іван Вишенський, руський писатель XVI в." д. І. Франка (К., 1892).

Після новіших історичних праць книжка д. Левицького трохи застаріла, але написана просто, зрозуміло і читається з інтересом.

Читалася книжка в тій же авдиторії. Довелося поперед усього пояснити саме слово *унія*, потім дещо росказати про братства,— ця інституція слухачам сподобалась:

— Це значить—так наче попечителі над людьми й над попами.

— От як би в нас було братство, я був би членом, то зараз і міг би все про нашого попа списати й послати.

Піп у їх справді був тоді дуже негарний.

З приводу того, що чорний народ можно обдурити і переробити службу на католицьку, Йосип каже:

— А хиба ж не можно? Ну шо я розберу, як піду?

— Та хиба таки ви не знаете як служба правиться?—питає читачка.

— Ій-бо не знаю. Тілко й розберу, як дяк чита: Оче наш, оже їси.

— Та де ж нам і навчитися?

Як ще починалася унія, хтось сказав:

— Та чом же тих архиреїв не повигонено просто?

— Так за їх же король. Ну, як би в нас так царь звелів, шо б ти зробив?

З великою повагою й прихильністю всі були до Острозького і жахались, почувши, як школярі знущалися з процессії.

— Боже мій! Там же може батьки їх з святощами йдуть, а вони шо виробляють!

— І правду ж у пісні співають, шо—

Становили конницю й піхоту
По божествених церквах.

Дем'ян нарешті не стерпів і скрикнув:

— Та хиба ж православних менч було, ніж тих, шо вони терпіли?

Кунцевича не жаліли, глузували з його, а як стали козаки, то зраділи:

— Ну, слава Богу, ці все ж оступаються.

А Дем'ян попрохав зараз же книжки про Сагайдачного.

Виборні попи дуже сподобались, подобався Могила і цікавилися побачити його портрета, подобався й конституційний лад у Польщі, себ то, що короля вибірали. Як почало православіє гору брати, всі раділи.

Як прочитала про з'єднання України з Москвою, Іван спитався:

— Значить, воно уперед Москва була сама собі, а Вкраїна сама собі? Тільки після Богдана Хмельницького стали з Москвою.

Книжка дуже сподобалась чоловікам, жінкам не так. Під час читання трапилася інтересна розмова. Прочитавши (бік 29-й) з книжки, що вкраїнські пани спольщились, а тільки мужики говорили своєю мовою, читачка додала:

— Воно мабуть з того часу й повелось, що наші люде вважають свою вкраїнську мову за мужицьку, а инші—за панські.

— А хиба ж ні? То ж ми й балакаємо по мужицькому, а пани по панському.

— Та он і ви,—каже баба—по мужицькому балакаєте, а вам би по панському балакати.

Читачка вияснила справу з національними мовами.

— Виходить, шо це тілко в нас так, а білш ніде нема? — питається Іван, а салдат Лука починає впевняти, що йому „ще лучче книжки на руський язик розбірати". Инші з цим не згожуються. Починається довга розмова про те, чим одрізняються одна від одної мови вкраїнська та московська, про вкраїнську літературу й письменників. Салдат Лука таки за своє стоїть, що різнація між двома сусідніми мовами, то тільки різнація між говіркою селянською й городянською. Він був на службі в Варшаві і подає приклад:

— Це ось як, положим, у Варшаві: ті поляки салдати, шо в деревень, не понімають городських.

— Балакай!—одказує йому М—ко.—То й ті й ті поляки, а тут два народи! А воно, звісно, шо і в їх неоднакові слова єсть. Он кажемо ж ми, шо василівці та щеглівці не так балакають, як ми.

— Ні, таки воно в книжках не так, як у нас,—зауважає Пріська. Он у книжці *перше*, а в нас *сперва*; у книжці *рік*, а в нас *год*.

На увагу, що тутешні люде багато позичили московських слів з шахт, Дем'ян каже:

— Це правда, шо в нас є московські слова, а де шахт нема, там мабуть чистіше балакають.

Спірка скінчилася тим, що читачка пообіцялася прочитати на зразок московську книжку і справді на нове читання принесла шкільну читанку та й почала з неї читати „Удѣльный періодъ".

— Нічого не розберу!—перепиняє Іван.

— Та це вони мабуть назнарошки таку вибрали,—говорить Читачка поясняє яка книжка й читає далі.

— Та ну, не читайте!

— Таке, шо нічого не розбереш.

— Розбіраєте?—питає читачка Луку.

— Ні, не розібрав.

— А ви ж казали, що вам краще.

— Так звісно, як слухаєш, так лучче по вкраїнському розберешь, а самому лучче розбірати по руському.

Далі читається з географії про пониження ґрунту.

— Розібрали?

— Та нічогісінько.

Рішають кинути це читання, а Йван поясняє:

— Ні, бачте, як слухати, так звісно, в українській книжці кожне слово розбереш, а в руській—ні. Тільки ми звикли по руському, так нам і трудно тут слова розбірати, як сам читаєш, бо тут же не було книжок українських, ми й учились по азбуках по руських.

Инші теж із цим згодились.

Книжечку про Івана Вишенського читано в тій же авдиторії. Мій погляд на цю книжку я вже виявив попереду, [1]) тут скажу тільки про саме читання.

Читачка зважилась читати без одмін і через те попрохала казати, як що чого не зрозуміють, бо в галичан есть слова одмітні від наших.

— Та же ж по вкраїнському?—питає Дем'ян.

— Еге.

— Ну, то розберемо.

Почала читачка казати про унію.

— Про унію ми знаємо,—ви читали.

Ще дехто обізвався, що знають, але деякі на торішньому читанні книжки д. Левицького не були і нічого не знали.

Читання слухали мовчки, не перепиняючи. Тільки про Костянтина Острозького Дем'ян сказав:

— Про його у „Сагайдачному" є.

---

[1]) Зоря, 1893, № 6, стор. 117—118.

Перепитували, чи й досі Афон та Єрусалим у Турції, де Рим, що воно біб: чи горох, чи квасоля, але про читане—ні слова. Тільки баби місто Острог узяли за острог-тюрму і т. п. Як прийшли цітати з творів Вишенського, слухачі видимо стали жвавіші, почались уваги:

— Бач, шо робилося!... Гарні архирєї!...

— А тепер не так хиба?

— Он недалеко, у С—их горах: як підеш, так така торговля йде, як ярмарок!

— Спасаються!

Згадуються прізвища: Рогоза, Потій, Терлецький.

— А,—каже Дем'ян,—це ті, шо тоді до папи за унію їздили.

Це він пам'ятає ще з торішньої зіми.

Читається що говорить Вишенський про панів і кріпаків.

— А й з нами було не так хиба?—кажуть слухачі та й починають говорити про своїх панів.

З приводу того, що писання Вишенського не друковано, а ходили вони рукописами, тепер завважають:

— Хиба б же пани дозволили надрукувати таке?

— То тепер волі в їх нема, то й друкують.

— А шо як би побачили пани оцю книжку та прочитали?

— Ну, як же ті писання його на Вкраїну доходили?—розпитують слухачі і лякаються, почувши, що Вишенський після таких писаннів зважився прийти на Вкраїну.

— То ж то прийшов!...—І не побоявся!...

Читається далі про попів тодішніх.

— А тепер кращі?—довга розмова про сьогочасніх попів.

Про Платона, Арістотеля, латинську та грецьку мови Дем'ян поспитав, чого це Вишенський був проти їх. Читачка пояснила.

— Еге, значить він не розібрав тоді, шо не школами, а вчителями діється. Які вчителі, така й наука.

Подобається слухачам, що Вишенський велить попам читати людям та росказувати, а з приводу поради Вишенського, щоб читати тільки по тридцять листків, шуткують, — кажучи до читачки:

— Бач, тільки по тридцять листків, а ви, значить, не по правилу читаєте, аж по шість часів!

— Е, дак він же читати велить не ївши, а ми ж наївшися,— нам хоч і всю ніч.

Не знали про Лютера, про Кальвина,—довелося росказати. Не зрозуміли про труп Рапсаків, не зрозуміли й пророкування про занепад Польщі, хоч саме пророкування вражало.

Як дочитано, читачка спиталась: чи гарне? Усі хвалють.

— А розібрали?

— Та розібрали.

— Ні,—каже Йосип,—воно спершу не дуже розбірне, а далі так усе розбереш.

— Еге, як ото його писання почалося, так усе розбереш, а як про життя його, так не дуже.

Але бабам запевне не подобалось, бо вони все цокотіли, сидячи на полу.

Оце й уеі нотатки, які збереглися в мене про читання історичних книжок на селі. Звичайно, що вони не подають і сотої частини тих цікавих розмов, які доводилось чути або під час самого читання, або й там з приводу прочитаних історичних книжок. Та все ж і з того, що даю я тут, виразно, мені здається, видно, як дуже цікавить село вкраїнська історія, як багато нових думок викликає вона в головах читачів або слухачів. Недавно, в своїй розвідці „Тяжким шляхом", я подав лист одного чоловіка з села, який зовсім денаціоналізувався під впливом чужомовної школи, а потім вернувся знов до свого. І перший початок його національної свідомости дала, хоч і по московському написана, повість про запорожців. Це раз-у-раз доводилось бачити, що справа з національним освідомленням починається під впливом якої наукової чи беллетристичної книжки, героями якої є козаки. Певна річ, не самому мені, а багатьом людям доводилося чути від письменних селян та й городян прохання—дати їм книгу про вкраїнську старовину. Шукають і популярно-наукових книжок, шукають і повістей та драм історичних. Народ хоче знати свою історію, добивається її.

Даймо ж йому те, чого він хоче.

Б. Грінче́нко.

З українського життя.

Політична робота під спокійним поверхом.—Платформа української демократично-радикальної партії.—Харьківські професори в ролі бюрократичних казуістів. Українські кафедри й громадянство.—Напі „Просвіти".—Бюрократична справедливість.

У політичному житті нашому за минулий місяць нічого особливого не позначилось. Взагалі тепер по всій Россії політична творча робота якось сховалась, пішла під поверх на погляд спокійний... Тим то й дуже трудно порахувати зараз, скільки саме цієї роботи робиться і як вона робиться. Коли це трудно взагалі для Россії, то для нашого краю ще трудніше—якось у нас звикли ховатися з своїми ділами більше, ніж де инде. Доводиться рахуватися тільки з тими виявами політичного, чи ліпше мовити—партійного життя, які сталися прилюдно і вже пішли в пресу.

До їх треба порахувати попереду усього платформу Української Демократично-Радикальної Партії, вироблену на останньому з'їзді делегатів Партії і опубліковану в № 44-му газети „Рідний Край". Ось яких реформ має добиватися в найближчому часі Партія через своїх послів у Думі:

„1. Установлення одвічального перед Думою міністерства.

2. Амністії для тих людей, які терплять кари за так звані політичні і аграрні злочинства.

3. Скасування на завжди смертної кари.

4. Скасування усяких виключних законів, судів і становищ, як от: побільшена і надзвичайна охорона і військовий стан.

5. Забезпечення незайманости людини і помешкання, а також—свободи слова, друку (печатання), зборів, спілок і віри.

6. Встановлення рівноправія, як поодиноких людей, так і націй.

7. Одвічальности перед судом відпоручників властей (чиновників) так само, як і всіх людей.

8. Заведення вселюдної початкової освіти і націоналізації школи на Україні.

9. Перетворення земського і городського самоуправлення, в якому братиме рівну участь уся місцева людність.

10. Розв'язання земельної справи на підставі програми партії (заснування земельного фонду, з якого наділятимуться трудящі хлібороби у довгострочну дешеву аренду).

11. Забезпечення інтересів робітників законодатним порядком: свобода страйків, робітничих спілок, страховка робочих і обмеження часу праці робітників, жінок і дітей.

12. Знищення марних (непроизводительныхъ) державних росходів і перетворення податкової справи.

13. Перегляду основних державних законів і забезпечення їми права України на автономію.

14. Встановлення вселюдного, безпосереднього, рівного і таємного виборчого права, без різниці віри, нації і полу, для вибора послів до Державної Думи".

Звичайно, що деякі пункти цієї платформи вимагали б детальнішого пояснення, але це вже не так важно. Добре, що Партія сказала прилюдно свої найближчі бажання. На підставі цієї платформи вона могтиме і блокувати під час виборів з тими або иншими партіями. Що до цього пункту, то партійна рада постановила: під час виборів „увіходити в блок з усіма політичними партіями і національними спілками, не правішими „конституціонно-демократической" партії". (Рідний Край, № 45). На минулих виборах у Київі, Полтаві та Одесі демократичні радикали також блокували з партією „Народной Свободы",—певне буде це й цього разу. Чи буде блок ще й з иншими вкраїнськими організаціями це мабуть залежатиме від того, наскільки ці організації зрозуміють серйозність моменту і облишуть за для його те доктринерство, яке перешкодило їм на минулих виборах не тільки піти на блок з Українською демократично-радикальною партією, але навіть і взагалі стати до виборчої справи...

Здається, демократичні радикали роспочали вже й передвиборчу роботу,—принаймні в газетах ми читали, що на згаданому партійному з'їзді постановлено складати в повітових городах партійні виборчі комітети, зав'язати зносини з селянами і вияснити їм мету й тактику партії. („Товарищъ", „Кіевская Рѣчь", № 78).

Від політики—до просвіти.

Справа з університетськими кафедрами посувається далі і ось як вона посунулася в Харькові. Правда, те, про що казатимем, здіялося ще попереду, але певний текст постанови ми маємо тільки тепер.

В суботу, 27 мая 1906 року, в засіданні історично-філологичного факультету Харьківського університету було прочитано запропонування ректора (від 19-го мая за № 1758 і 1762) з додатком до його колективних заяв студентів—чернігівців і двох спілок жіночої рівноправности (Харьківської і Полтавської). В тій заяві виставлялися бажання заснувати в Харьківськім університеті українські кафедри по історії України, української літератури, мови й етнографії, з мовою викладовою українською.

На це професорська рада факультетська поклала таку резолюцію: „По мѣрѣ возможности преподаватели факультета и раньше шли на встрѣчу желаніямъ слушателей болѣе ознакомиться съ исторіей, языкомъ и литературой Украины. Профессоръ Потебня Сумцовъ, Багалѣй и Халанскій не разъ посвящали указаннымъ предметамъ спеціальные курсы. Факультетъ и впредь будетъ стараться удовлетворить интересъ къ означеннымъ предметамъ путемъ спеціальныхъ курсовъ. Что же касается устройства отдѣльныхъ кафедръ,то вполнѣ сочувствуя этому въ принципѣ, факультетъ полагаетъ, что осуществленіе подобнаго желанія требуетъ такихъ матеріальныхъ средствъ и наличныхъ силъ, какими университетъ пока не располагаетъ. Преподаваніе по упомянутымъ предметамъ можетъ быть поручено лицамъ, достаточно подготовленнымъ, имѣющимъ обычно требуемый научный цензъ. Вопросъ о томъ, на какомъ языкѣ вести преподаваніе по даннымъ предметамъ, факультетъ оставляетъ открытымъ ввиду сложности самаго вопроса и малочисленности присутствовавшихъ въ засѣданіи членовъ факультета".

Дописувач „Ради" (№ 40) подає звістку, що на засіданні було тільки шість професорів з 17-тьох, які є на тому факультеті. Цікаво було б знати прізвища цих шістьох добродіїв...

Постанова говорить, що завести вкраїнські кафедри не можна, бо в університету нема на це грошей. Надзвичайно оригінальний довід! Харьківський університет стоїть на вкраїнській землі, держиться коштами вкраїнського народу і ось у його нема „ма-

теріальныхъ средствъ", щоб задовольнити найперші і найважніші вимагання українського народу! Невже панове професори не розуміють того, що першим і найважнішим обов'язком університету есть задовольнити потреби того народу, який дає на його кошти, і що гроші на кафедри історії України, її літератури, мови й етнографії *повинні* найтися в того університету, який стоїть на території України?

Не менше інтересна друга причина, через яку справа з українськими кафедрами одсувається трохи чи не ad calendas graecas: треба на це „наличныхъ силъ, какими университетъ пока не располагаетъ". Але ж в університеті есть професори-українці Сумцов і Багалій, про яких постанова каже, що вони „посвящали указаннымъ предметамъ спеціальные курсы"—значить діло знають. А що до мови, то ми чули вкраїнську промову проф. Сумцова на катеринославському археологичному з'їзді, і не є ніяким секретом, що проф. Багалій уміє викладати наукові речі по вкраїнському. А коли б шестеро харьківських професорів глянули на цю справу трохи пильніше, то певне не було б їм великих труднацій знайти не тільки історика (проф. Багалій), історика літератури й етнографа (проф. Сумцов), але й філолога...

Коли бюрократична інституція вишукує формальних закарлючок, щоб не зробити якоїсь справи, то це нікого не дивує; але що треба сказати, коли так робить факультетська рада професорів, заступників науки?

У Київі з кафедрами в самому університеті діло далі ще не посунулося, але „Рада" в кожному числі друкує листи з багатьма підписами всяких людей, що вітають київських студентів з їх постановою і вимагають українських кафедр. Це переважно учні середніх шкіл, але є й селяне. Листи ці показують, що справа з націоналізацією нашої школи не з вітру взялася, а з грунту росте. Але все ж громадянство поки що виявило дуже мало енергії в добуванні українських кафедр. Починають справу здебільшого „діти", а що роблять „батьки"? Чого вони мовчать або дуже мало озиваються? Це ж справа *всього громадянства* і через те все, що есть свідомого на Вкраїні, повинно як один чоловік обстати за неї. Чи любов до вкраїнського слова, про яку так часто говорили в попередні роки по своїх кабінетах „батьки", так і повинна зостатися платоничною любов'ю?

Помалу зростає „просвітянський“ рух. Першу „Просвіту“ складено ще торік в Одесі, потім заведено її в Кам'янці подільському з філією в Могилеві подільському, в Катеринославі, в Катеринодарі, в Київі, у Полтаві заборонено, в Лубнях іще не дозволено, в Чернігові, кажуть, буде дозвіл сими днями.

Одеська „Просвіта“ завела бібліотеку-читальню і прочитала ряд лекцій на вкраїнські теми; Кам'янець-Подільська ширить книжки і заводить сільські бібліотеки, стріваючи на цьому своєму шляху перешкоди від адміністрації; катеринодарська й катеринославська також ширять книжки і роблять театральні вистави. Київська „Просвіта“ вже кільки місяців добивається, щоб їй дозволено завести свою книгарню й бібліотеку, і ніяк не може добитися. Що до бібліотеки, то київська „Просвіта“ стріла від громадянства чимале спочуття: не стративши на книги ще ні одної копійки, вона вже має дарованих найменше півтори тисячі назвищ усякими мовами, переважно вкраїнською й московською. Є багато цінних річей—наукових праць, комплектних збірок творів видатних авторів і т. и. Київські просвітяне також зробили вже одну театральну виставу і впорядкували літературно-музикальний вечір з дешевими цінами,—незабаром буде другий.

Але найважніше діло київської „Просвіти“ це видавництво народніх книжок. З усіх „Просвіт“ вона перша взялася до цієї справи. Видавнича Комісія Товариства склала й надрукувала реєстр тем для книжок, які вона бажала б видати, і вже на ці теми готуються книжки, а дещо таки й написано. Видано поки дві книжки і незабаром вийде ще дві. Видання видимо мають бути поставлені серйозно, щоб могли служити просвіті всього вкраїнського народу.

Не можна сказати, щоб діяльність „Просвіт“ була дуже велика й значна. Певна річ, це залежить од того, що мало в нас людей.

До самого останнього часу, через причини всім добре відомі, вкраїнської свідомої інтелігенції було мало. Як прийшли визвольні часи,—насунула сила всяких справ: зразу довелося і політичну роботу робити, і газети, журнали та книги видавати, і просвітну справу організувати. І все це впало на дуже невелике число людей з ще меншим числом робітників,—бо *справжніх* робітників завсігди буває дуже малий процент. Не диво ж, що на кожного

припало занадто багато діла або—ліпше мовити—занадто багато всяких діл,—і через те всі діла робляться не так швидко, як хотілося б. В міру зросту нової нашої інтелігенції ця справа залагожуватиметься, робітників ставатиме все більше та більше, робота роскладатиметься на їх помірніше і не доводитиметься кожному бути універсальною людиною—„на всѣ руки мастеромъ“. Але поки що зараз важкенько.

Тим більше мусимо подати до уваги нашому громадянству—тому, яке саме звичайно не стоїть на сцені праці, а тільки сидить серед глядачів,—що воно повинно прийти на поміч до робітників, коли вже не роботою, то хоч иншим яким способом. От, наприклад, видавництво Київської „Просвіти“. Коли б громадянство дало товариству добру поміч грішми, товариство, з його літературними силами, з запомогою прихильних письменників по-за межами Київа, могло б за яких півтора-два роки виконати свою добру програму видавництва і дати народові таку популярну літературу, яка відразу далеко наперед могла б посунути його просвіту й розвиток. Дуже довго ми говорили про те, що нам заборонено просвітну діяльність. Ось заборони падають, робітники стоять готові до роботи. Чи готове прийти до їх з запомогою громадянство?

Pour la bonne bouche маленька іллюстраційка з обсягу бюрократичної „справедливости“.

В № 45-му „Полтавской Земской Газеты“ надруковано:

„Указаніе бывшему министру Дурново. Правит. сенатъ опредѣлилъ указать бывшему мин. Дурново на допущенную имъ въ бытность дирек. департ. полиціи неправильность, высказавшуюся въ недопущеніи при торжествѣ открытія в Полтавѣ памятника Котляревскому чтенія привѣтствій на малорусскомъ языкѣ“.

„Недопущеніе“ трапилось року божого 1903-го, а „указаніе“ зроблено року 1906-го,—от-же хоч через три роки, а „добродѣтель должна восторжествовать, а порокъ имѣетъ быть наказанъ“. Може бути, що все це трохи спізнилося після року вкраїнської преси, українських промов у Державній Думі і т. д. і т. д., але ж давно сказано, що краще пізно, ніж ніколи. А ще нападаються на бюрократію, що вона не слухається законів!

П. Вартовий.

Українські кафедри в київському університеті [1].

Серед народів россійської держави єсть один народ, який ще в давні часи, тоді як його близчі сусіди тонули в темряві варварства й азіятського деспотизму, боровся вже свідомо за справедливий соціяльно-економичний лад і серед самої гострої соціяльно-політичної боротьби виборов собі культурні основи громадянського побуту, але в дальші часи, упавши в непосильній боротьбі за волю, втратив і свою культуру та просвіту разом з політичною самостійністю. Цей народ—наш український. Не можна показати другого народу в Європі, де б панувало таке глибоке відчуження між народними масами та інтелігенцією, така глибока безодня між ними, яку викопала перевага чужої культури й політичного ладу, як у нас на Вкраїні. Певний ряд історичних причин породив таке фатальне з'явище, що все, до чого тільки доткнеться цівілізація, відбігає від свого народу, переходить у табор чужої інтелігенції, лишаючи свій край і свій народ їх власній долі. Як скасовано автономію України, справа освіти перейшла до рук россійської бюрократії; я не кажу вже про абсолютну вартість тієї просвіти, не згадую, що вона була з початку, як висловився один старий український письменник, тільки азбукою европейської науки, обрізаної на казенний лад, а далі—не більше як слугою певного політичного режіму,—я хочу сказати, яке значіння мала вона для культурного поступу того народу, коштом якого і на землі якого її заведено. На території України стоять три університети і ряд вищих спеціяльних шкіл. Здавалося б, для культурного розвитку українського народу єсть цілий ряд просвітно-наукових огнищ із цілим апаратом відповідних культурних засобів. І що ж на ділі

[1]) Реферат, читаний на студентській збірці 16 жовтня 1906 року в київському університеті. Подається з скороченнями.

зроблено мало не за сто років існування самої вищої просвіти на Україні, що зроблено для досліду та вивчення економичного, соціяльно-побутового, всіх боків духовного життя українського народу в його сучасному та минулому? Чи ж не є й досі Україна terra incognita, якась глуха безмежна пустиня з погляду культурного з невеличкими острівцями, де блимають ліхтарі вищої науки, що не світять і не гріють тих, кому найбільше треба її животворчого впливу, хто живе тут же, саме перед її очима. По наших вищих школах, так саме як і по середніх та низчих, нема жадніснісінького місцевого коліру в науці, і не дає вона нічого для розвитку національної свідомости не тільки в цілому народові, але й серед інтелігенції, чого було б так треба, щоб повернути ту інтелігенцію до народу, од якого одірвано її силою цілого ряду чинників: виховання, освіти чужою мовою, взагалі через те, що світогляд виробляється на підставі зразків чужого письменства, чужої культури. З уст професорів наших університетів доводилось нам більше чути слова проти задоволення національних потреб українського народу, ніж в їх обороні. І ось ми бачимо, що на народні, кривавим потом вироблені кошти існує цілий ряд вищих шкіл на Україні, які дають наукове виховання тисячам чужомовної інтелігенції, але не служать нічим для задоволення інтересів того самого народу. Та проте мали й мають наші вищі школи велике значіння для українського народу з другого боку: університети завжди скупчювали в собі й побіля себе гурти інтелігенції, серед якої прокидались народолюбні змагання, що нерозривною традицією йдуть до наших часів, зміцняючись і захоплюючи все ширші круги. З цього боку університети відограли справді почесну ролю в еволюції культурно-визвольних ідей на Україні.

Зайвим було б говорити про вагу студенства взагалі в історії визвольничого руху в Россії. Я хотів би тільки спинитись на ролі, яку відіграли університети й студенство у нас на Україні. Відомо, що початок роботи харьківського університету викликав перший гуртовий український рух серед тогочасньої вкраїнської інтелігенції; досить нагадати імення професорів того університету—Гулака-Артемовського, Срезневського, Метлинського, Костомарова та їх заслуги коло досліду української етнографії, історії, коло розвитку початків молодого українського письменства, перейнятого демократичними пріпціпами. Той культурний рух, що

витворивсь під впливом харьківського університету, запоміг нашій літературі придбати першого прозаїка Квітку-Основ'яненка. Київський університет, заснований р. 1842-го на самім початку свого істнування зазначився безсмертним у нашій історії Кирило-Мефодіевським братством. Але найбільше з'язане ім'я київського університету з 60-ми роками, коли широкий демократичний, т. зв. хлопоманський рух серед київського студенства поклав основу дальшим народолюбним напрямкам української інтелігенції. 60-ті роки були кульмінаційною точкою українського національно-демократичного руху серед київського студенства, і цей рух надав характерні риси всьому поколінню української інтелігенції тих часів. Київський університет дав у ті часи Україні М. Драгоманова і його товаришів, діячів гурту женевської „Громади".

За українським свідомим національно студенством стоїть традиція служення українському національному рухові, який має на меті добро робучих мас через прилучення їх національним шляхом до загально-людської братерської спілки. Найпершим і важнїщим завданням того руху есть просвіта рідною мовою—ця єдина й неминуча умова для того, щоб справді внести світло науки в темні маси. На перешкоді цьому стоїть той нечуваний в світі національний гніт, який знищив мало не до пня здобутки старої української культури і задержав наш розвиток на сторіччя. Цей утиск, укупі з державним централізмом і бюрократичним абсолютизмом зробив українську націю похилою темною масою, позбавленою національної й громадської свідомости, що є тільки сировим етнографичним матеріялом, з якого змагаються виліпити щось, кожне на свій кшталт, чужі пануючі класи—московські та польські.

Одним із перших способів, щоб підняти вкраїнський народ з його теперішнього культурно-національного занепаду, узброїти його могучою зброєю знання, есть національна просвіта рідною мовою од низчих і до вищих шкіл. Я кажу і до вищих через те, що це єдиний шлях, щоб утворити широкі круги свідомої української інтелігенції, якої брак так болюче відчуває 30-милійоновий народ. Націоналізація університетів на українській території есть вінець націоналізації просвітньої справи. І першим етапом до тої націоналізації есть заведення науки українознавства. Це буде способом до національного освідомлення інтелігенції і разом із тим—

культурно-політична зброя в боротьбі за дальшу націоналізацію українських університетів.

Дуже можливо, що народньої української школи, українських предметів у середніх школах і кафедр на університеті з українською викладовою мовою, ми доб'ємось тільки тоді, як упадуть усі пережитки старого ладу, коли справа народньої просвіти перейде до рук самого громадянства. Але разом з роботою за для переміни того старого ладу, ми повинні зараз же працювати й над націоналізацією школи на Вкраїні, добиваючись ступінь за ступінем того, що сила буде здобути. Кожний наш здобуток на культурно-національнім полі улекшує дальшу боротьбу за політичні й соціяльно-економичні ідеали.

І коли зараз тут виставляються постуляти кількох українських кафедр, то це ні трохи не значить, що ми повинні одмовитись од ідеї націоналізації університету в його цілому, не значить також, що ми ставимо собі якісь конечні ідеали в межах академизму й так званої чистої науки. Вільна наука, вільний університет можуть істнувати тільки серед вільного народу. Але кожний, хоч би й малий здобуток наш на цім полі боротьби за національні права наближує той час.

Науки про Україну тепер у нас у Россії нема. Кожний з нас з власного досвіду знає, скільки коштує сил і енергії познайомитися з українською історією, літературою, мовою, взагалі з українознавством, що єсть ключем до національної свідомости, без спеціяльних сістематичних курсів, без джерел і без наукового керування. Кожний знає, що вчора ще кожна брошурка, кожне число часопису друкованого за кордоном, у Галичині,—а з цих видань тільки й можна було дещо довідатись про те, що нас інтересувало—була такою ж нелегалією, як і прокламація або революційна брошура. Вчорашні обставини ще не зовсім перемінились і до сьогоднішнього дня. Але хоча б зараз і впав усякий утиск над українським словом за те тільки, що воно українське, наука українознавства не може йти скільки небудь нормально наперед через брак учених сил та студій, або инакше—через брак українських кафедр. Здається зайвим пояснять вагу університетської науки для кожного з паростей знання; а що до українознавства спеціяльно, то це ми бачимо добре на прикладі Галичини, де наука про українську мову, письменство й історію рушила з мерт-

вої точки схоластично-націоналістичних міркувань тільки з того часу, як заведено українські кафедри на львівському університеті.

Слід спинитись на практичній стороні справи, цеб-то: обговорити питання, які нам зараз кафедри найбільш бажано мати, якою мовою, яким способом провести в життя ті бажання. Це питання було порушено принціпіяльно в петіціях української інтеліґенції Полтави, Харькова й Чернігова, поданих до професорських рад трьох університетів. Як відомо, ради харьківського й одеського університетів глянули прихильно на ті петіції і постановили заснувати на історично-філологичному відділі кафедри з українознавства. Але далі тих постанов справа не пішла. В одеському університеті, між иншим, резолюцію про потребу заснування українських кафедр було принято на загально-студентській збірці. Рада київського університету досі ще нічого не відповіла на петіцію чернігівських українців, наше ж студенство теж іще не ставило це питання на денний порядок своїх збірок. Взагалі, про справу українських кафедр, не вважаючи на її велике значіння та вагу, говорено досі дуже мало. В пресі з'явилось всього поки що дві статті, які трактують справу з відповідною серйозністю, це—докладна записка проф. Сумцова, подана до історично-філологичного відділу харьківського університету, і стаття проф. Перетца (обидві видруковані в „Кіевской Старинѣ").

Беручи справу чисто практично, мені б здавалося, треба заснування зараз українских кафедр на двох відділах: на історично-філологичному і правничому; на першому повинні бути кафедри української мови, української літератури і української історії. На правничому ж має викладатись історія українського права: литовський статут, магдебурґське право, правовий устрій Гетьманщини, останки якого й досі заховались на лівобережній Україні. Мені можуть завважити, що потрібні ще курси української географії, етнографії та етнології, економичного й робітничого питання на Україні, історії релігійних відносин, українського звичайового права, але перш за все—наука цих питань ще дуже мало розроблена та й важко було б знайти учених, які могли б заняти кафедри для викладу цих наук. Інакше стоїть справа з першими трьома кафедрами при іст.-філ. відділі і кафедрою історії укр. права на правничому відділі. Про принціпіяльну вагу цих кафедр для розвитку української самосві-

домости зайва річ і говорити, це цілком зрозуміло. Зрештою приглянемось до кожної кафедри з'окрема. Перш за все кафедра української мови. „Въ настоящее время,—говоритъ проф. Перетцъ, преподающій исторію р. языка неизбѣжно и по преимуществу занятъ преподаваніемъ судебъ древнерусскаго языка, при чемъ обычно касается и судебъ древнихъ и новыхъ нарѣчій русскаго языка. Но опять таки невольно, наряду съ общими лингвистическими вопросами, вниманіе профессора русскаго языка приковывается къ русскому литературному языку, съ одной стороны — въ виду важнаго его значенія, съ другой — вслѣдствіе большей подготовки и обработки матеріала. Въ то время, какъ изслѣдованія и статьи по исторіи русскаго языка даже въ нашей скудной лингвистической литературѣ считаются сотнями,—сколько нибудь серіозныхъ работъ по исторіи украинскаго языка считается немного болѣе десятка." Тільки иноді згадують за українську мову в курсах моск. мови, та й то завше з тенденцією довести, що українська мова есть тільки одно з наріч московської мови. Значить треба яко мога більше розвинути наукову діяльність у цьому напрямку, треба заснувати спеціяльну кафедру української мови й діялектології; і тільки тоді можна підняти науку цієї мови, якою нехтувано завжди з боку університетських кругів навіть там, де університети стоять серед української народньої стіхії. Ця кафедра запоможе виробитися літературній українській мові, хиби якої зараз нам доводиться болюче відчувати на кожному ступіні.

Коли наука української мови стоїть зараз так погано, то ще гірше стоїть справа з українською літературою. Нас згадують тільки тоді, як приходиться говорити про значіння та вплив України на Московщину, як це було на порозі XVII—XVIII віків. А наш старий літературний матеріял, без сорому казка, своїть собі, як наприклад, увесь багатий матеріял староруського письменства. Вся новіша українська народня література XIX століття не згадується ані словом у жадних курсах, не кажучи про літературу XVII віку, яка з'являлась відгуком боротьби укр. народу за волю віри й за волю національного розвитку,—тоді як у Московщині, говорить проф. Перетц, працювали над стилістичним обробленням житій святих. Що до матеріялу для курсів української літератури, як старої, так і новішої, так тут справа стоїть далеко краще, як із мовою. Досить показати хоча б на публікації Наукового Товариства імени Шевченка у Львові.

Найбільше розроблено грунт для викладів української історії. Цілі курси з історії України було читано й на нашому університеті—досить пригадати тут проф. Вол. Антоновича. Але всі ці курси були випадковим з'явищем і залежали звичайно од доброї волі того чи иншого професора. Про те ж, щоб надати викладам української історії суцільний та систематичний характер, про философське освітлення її з нашого національного погляду здебільшого не було й мови. Історична наука про Україну досить гарно розроблена, можна показати тут на капітальні праці—В. Антоновича, М. Костомарова, Д. Багалія, Ол. Лазаревського, М. Грушевського й його львівської школи.

Для історії українського права—цеї неминучої парости науки для зрозуміння культурно-економичної еволюції на Україні, істнують цінні праці пр. Кістяківського, Любовського, Ол. Єфименкової, Д. Міллера та иншіх. Але тут доводиться згодитись з поглядом пр. Сумцова, що треба звернутись до вчених спеціялістів, щоб вони висловились, чи є при теперішньому стані науки українського права можливість влаштувати спеціяльні університетські курси. Можемо висловити тільки своє щире бажання бачити заснування кафедри укр. права в нашому університеті.

Зараз по перегляді бажаних нам кафедр з українознавства насувається питання про викладову мову. Певна річ усі бажають бачити нові кафедри з українською викладовою мовою, як з прінціпіяльного боку—дивлячись на ці кафедри, як на першу ступінь до національзації київського університету, так з практичного, в цілях розвитку української наукової мови. Що до останнього, коли б виникло питання про здатність української мови до наукових викладів, можна відповісти, показавши на українські кафедри в черновецькому та львівському університетах і на ту наукову роботу, яка спільними силами галицьких та россійських українців розвинулась останніми часами в Науковому Товаристві імени Шевченка. Але питання про викладову мову на кафедрах з української мови, літератури, історії та права, на мій погляд, стоїть у тіснім з'язку з питанням про те, де зараз узяти наукові сили, які б змогли читати курси українською мовою. Питання про те, чи згодиться університетська рада завести українські кафедри і чи допустить це уряд, я залишаю через те, що справа залежить від

ряду умов, які з наукою спільного нічого не мають. Я взагалі маю на увазі вияснення наших принціпіяльних відносин до постуляту українських кафедр; від такого чи иншого рішення цеї справи на сьогоднішній збірці залежатиме й наша дальша тактика. Коли ми гляпемо на ті наукові сили, що зараз є в Россії, і які б могли узяти на себе викладання українських курсів, відповідаючи всім вимогам сучасної науки, то тут побачимо, поки що, мало таких сил. Досить буде нагадати такий факт, що наводить пр. Перетц у своїй статті: петербургська Академія Наук, маючи потребу зложити наукову програму з української мови, не знайшла ні в одному з університетів, які стоять на українській території вченого спеціяліста і вдалась до бухгалтера пивоварного заводу, правда, знавця української мови, вченого лінгвіста, але позбавленого авдіторії, де витворюються робітники, творці науки будущини. Одначе кілька іменнів все ж можна й тепер назвати, а в недалекій будущині справа мусить одмінитися. Нарешті може бути, що трохи помочі могли б ми мати в цій справі з Галичини. І так, мені здається, бажано в принціпі мати українські кафедри з українською ж викладовою мовою. Коли б же зараз не знайшлось фактичної можливости завести українські виклади через брак наукових сил, що вміють нашої мови, то можна було б завести кафедри й з московською мовою з тим, щоб потім, при першій же можливости, перейти на мову українську.

Українські кафедри треба б заснувати—в формі обов'язкових курсів для студентів філологічного факультету й обов'язкової кафедри укр. права на факультеті правничому. Для студентів инших факультетів ці курси не є обов'язкові. Коли б заведено відразу українську мову для викладів, то для тих студентів, що не розуміють української мови, але цікавляться курсами з українознавства, можна утворити ряд паралельних курсів, як тільки найдеться відповідне число слухачів.

Я зараз не вважаю можливим розбірати всі деталі практичного плану заснування українських кафедр—це діло професорської корпорації університету, я хтів тільки в загальних рисах накреслити схему тих кафедр, які зараз українське студенство бажає мати в київському університеті. Ще раз доводиться підкреслити, що конечною нашою метою що до університету може бути тільки

цілковита його українізація, а заснування поки що чотирьох кафедр з українознавства есть перша ступінь до тої українізації, що мусить повернути наш університет на шлях служення інтересам українських народніх мас, які дали й дають йому змогу істнувати й розвиватися.

Д. Д—ко.

Вісти з Галичини.

Виборча реформа.—Протест „Народнього Комітету".—Українські посли в парламенті.—З приводу смерти Осипа Мончаловського.

Як парламентарна комісія для виборчої реформи скінчила свою роботу, побачено, що проект виборчої реформи в її редакції ще в більшій мірі, ніж первісний урядовий проект, віддає український нарід у Галичині під національно-політичне панування поляків, укріпляючи те панування так, що українському народові парламентарним шляхом навіть ніяк визволитися з-під нього без згоди поляків. Тепер перед українськими політичними партіями виринуло питання, що далі робити, як поставитися до *такої* виборчої реформи. І так одні (орган національно-демократичної партії „Діло") казали, що українські посли повинні вжити всіх сил і способів, щоб загалом не допустити до *такої* виборчої реформи, хоч-би через те прийшлося саму справу виборчої реформи припізнити; другі (більш умірковані елементи національно-демократичної партії й „Руський Клуб", се б то група українських послів у віденському парламенті), що не треба робити виборчій реформі ніяких перешкод, бо це була-б вода на млин консервативним елементам, тільки треба ще раз звернутися до уряду й до повної палати послів з зазивом, щоб вони в ім'я справедливости викинули з проекту ті постанови, які віддають національно-політичне панування над українцями полякам, а може пощастить хоч часть кривди усунути; в кінці, треті (соціяльна демократія), дивлячися тверезо на справу, признавали, що поправити проект нема найменшої надії, але виборча реформа навіть така, це на їх думку та-

кий поступ на політичному полі, що було б злочином супроти народніх мас робити їй які-небудь перешкоди.

Що до самого „Руського Клубу“, то його становище в цій справі не можна назвати правильним. Член Клубу, посол Василько, який був заступником Клубу в комісії для виборчої реформи, заявив у комісії, що українські посли вживуть усіх способів, між иншим і парламентарної обструкції, щоб не допустити такої виборчої реформи, а потім той самий посол на засіданні Клубу виступив проти обструкції, кажучи, що він хоч і грозив обструкцією, бо думав, що цим злякає уряд, але виконати цю погрозу вважає шкодливим. І справді Клуб трьома голосами проти двох (на засідання прийшло тільки 5 членів) рішив не робити обструкції, тільки підчас нарад над виборчою реформою в повній палаті звернутися до уряду й послів із зазивом не кривдити українського народу. На все це треба сказати, що серйозні політики не кидають погроз, яких не думають додержати.

Що-ж до самої обструкції, то, як показалося опісля, навряд чи вона досягла б своєї мети, це б то *перешкодила* приняти виборчу реформу, бо її прихильники поставили цю справу на порядок дня у формі наглого внесення. Крім того, до обструкції взялися тільки нечисленні чеські та німецькі шовіністичні посли й деякі консерватисти, сили обструкції були малі, а друге—українські посли зустріли б з боку прихильників теперішньої виборчої реформи докір, що вони злучилися з ворогами виборчої реформи.

Поки палата послів почала наради над виборчою реформою, „Народній Комітет“, се б то центральний комітет української національно-демократичної партії оповістив „Протест українців Галицької землі“ (Діло, № 229) проти принятого в комісії проекту виборчої реформи. „Народній Комітет“ протестує іменем „цілого українського народу“: 1) „проти пропорціональности виборчої системи, яка дає в сільських повітах східньої Галичини 25% польської людности такі самі права, як 75% української людности“; 2) „проти несправедливого поділу сільських виборчих округів, з яких найбільший у західній Галичині є менший, як найменший у східній Галичині“; 3) „проти постанови, що 741.400 поляків по городах вибірають у городських округах 34 послів, коли тимчасом понад 120.000 українців-городян не мають ані одного посла“; 4) „проти прилучення над 85.000 лемків-українців до поль-

ських виборчих округів"; 5) „проти цілости постанов реформи, ухвалених виборчою комісією парламента, що 3.074.449 душам українців признається теоретично 28 послів (яких число фактично зійде правдоподібно до 18); коли тимчасом 3.988.702 душам польської людности запевняється 78 мандатів (що в практиці дійде до висоти 86 або й більше)"; 6) „проти лучення громад менше 1.500 душ в більші цілости для спільного голосування"; 7) „проти скріплення проектованого виборчою комісією поділу округів не лише при помочі кваліфікованої більшости, але й при помочі присутности більше, як половини послів з Галичини"; 8) „проти віддання до ухвали краєвим соймам справи заведення виборчого примусу"; 9) „проти відокремлення Галичини, проти якого-небудь розширення її автономії і розширення компетенції галицького краєвого сойму". За те „Народній Комітет" жадає 1) „рівного виборчого права"; 2) „такої самої міри при поділі виборчих округів у східній Галичині, яку принято в західній"; 3) щоб більше, як 120.000 українців, прилучених до городських округів, мали змогу вибрати собі 5 послів із числа 34 послів, призначених городським виборчим округам"; 4) „щоб над 85.000 українців, приділених до польських виборчих округ у західній части краю, виділити найменше в одну українську виборчу округу"; 5) „розділення бодай дев'ятьох признаних українцям виборчих округ—кожної на дві одномандатові округи"; 6) „щоб лише громади нижше 500 душ могли бути прилучувані до инших громад для спільного голосування"; 7) „змоги зміни поділу виборчих округ при помочи звичайної більшости голосів посольської палати"; 8) „щоб справа заведення виборчого примусу була порішена лише палатою послів парламенту"; 9) „територіяльно-національної автономії для української людности з українським соймом у Львові".

Не маючи нічого проти самих домаганнів „Народнього Комітету", мусимо, одначе, сказати, що українська національно-демократична партія виступати від імени „цілого українського народу" не має ніякого права, бо ж крім неї, є серед українського народу в Галичині й инші політичні партії. Оця „всенародність", висування себе на єдиного заступника народу та нехтування инших партій, це одна з головних хиб політики галицьких народовців—теперішніх національних демократів.

Як можна було заздалегідь сподіватися, українським послам перед повною палатою в справі виборчої реформи зовсім не поталанило. Українські посли ставили свої домагання, а палата приймала одну за одною точки проекту комісії. Тільки на внесення голови „Польського Кола“ Абрагамовича змінено одну постанову виборчої комісії, а саме постановлено, що для спільного голосування мають бути з'єднані в одну групу в Галичині ті громади, що мають менше, як 1.200 чолов., і така група може числити найбільше 5.000 чолов. За те на внесення того ж Абрагамовича зроблено нову виїмкову постанову для Галичини, а саме, що вибори в Галичині можуть відбуватися протягом трьох днів, а по всіх инших краях Австрії мають вони відбуватися в один день. Цього треба польській шляхті на те, щоб галицька адміністрація, маючи на вибори аж три дні, розділила собі цей час так, щоб мати як найбільше вільних урядовців жандарів, а то й війська для тероризування виборців.

Коли всі внесення, які клали українські посли, палата відкинула, голова „Руського Клубу“, посол Романчук зложив іменем своїх товаришів заяву, що українські посли з огляду на покривдження українського народу виборчою реформою не братимуть далі участи в нарадах над цією справою. Повний текст цеї заяви звісний уже з щоденної преси (див. „Раду“), вона зазначує покривдження українського народу на полі виборчого права дотеперішнім і новим виборчим законом, зазначує безрезультатність заходів українських послів усунути те покривдження й кінчиться так:

„Ми, заступники українського народу, не можемо помагати обдирати його з прав через дальшу участь в ухвалюванню цього закону. Ми констатуємо, що коли український нарід доси все вірно сповняв свої обов'язки супроти держави і корони, вони своїх обов'язків супроти українського народу не сповнили. З огляду на це оповіщаємо в імени українського народу торжественний протест проти цього рабунку його прав. Заявляємо, що не признаємо за закон цих постанов, якими зроблено над нами насильство і які австрійську державу покривають ганьбою. Всіх тих, що винні за ці постанови, робимо одповідальними за їх наслідки“.

Важке слово впало з уст українських послів... Парламентарні заступники народу, який найбільше зо всіх народів Австрії побивався за виборчою реформою, ждучи її як визволення з національно-політичного поневолення, були примушені від імени того народу заявити, що доконувану виборчу реформу не признають законом.

Одначе в політичній боротьбі тільки ті заяви мають вартість, за якими стоїть справжня сила народніх мас, така сила, що зуміє заяву сповнити в житті. Чи український нарід у Галичині зуміє витворити серед себе таку силу, щоб виборчої реформи і всеї дальшої законодатної діяльности австрійського парламенту не признавати законом і вибороти собі—все одно, яким шляхом—такі права, які йому належать?...

Після заяви Романчука члени „Руського Клубу“ вийшли з зали і вже більше не братимуть участи в нарадах над виборчою реформою, протестуючи хоч пасивним опором проти покривдження українського народу.

Що ж до самої будущини виборчої реформи, то не вважаючи на те, що палата послів її прийме, доля її все ще непевна. В Австрії кожний закон, принятий у палаті послів, мусить іще перейти через палату панів. А палата панів по найновіших звістках порішила за всяку ціну завести в виборчій реформі плюральну сістему, по якій деякі круги людности на основі означеного законом цензу мають більше, як по одному голосові. Коли б палата панів настоювала на плюральній сістемі, тоді справа виборчої реформи затяглася б на довгий час.

Відколи австро-угорським міністром закордонних справ став барон Еренталь, колишній австрійський посланець у Петербурзі, з того часу в відносинах австрійської держави до россійської настав неначе новий курс.

Воно правда, Австрія й попереду видавала Россії політичних злочинців, переслідувала тих своїх громадян, яких підозрювала, що вони мають зносини з россійськими революціонерами; забороняла збори, на яких мали говорити про визвольний рух у Россії; конфіскувала газети за статті про той рух... Все те діялося найбільше в Галичині, де польська, українська й еврейська

людність, маючи своїх братів за кордоном, найбільше цікавиться россійськими справами. Адміністрація також проганяла дезертирів, що втекли од японсько-россійської війни, вигонила робітників, які тут знайшли собі роботу, велючи їм забіратися далі, відставила до россійської границі не одного, що втія із Россії.

В Австрії є закон, що адміністрація має право прогнати чужинця, лишаючи йому волю їхати куди хоче, коли в нього є за що, а як він не має грошей, відставляючи його своїм коштом до *найближчої* гряниці. Коли адміністрації попадеться за яку дрібну провину в руки россійський політичний утікач, який не має своїх грошей, вона не каже йому, щоб постарався про гроші на дорогу і навіть держить у тайні, що з ним робитиме, щоб знайомі не дали йому грошей, але відставляє його, як не маючого грошей на дорогу, по закону до найближчої гряниці, найближча гряниця з Галичини—*россійська*, і таким чином чоловік попадає в руки россійських властей; звичайно це робилося з незначними, простими людьми, найбільше робітниками, то проти цього й не протестує ніхто.

Коли-ж міністром загряничних справ став барон Ерепталь, галицька адміністрація стала неначе ще дужче пильнувати. В містечку Сокалі біля россійської гряниці арештовано одного россійського революціонера, при якім знайдено адресу урядовця львівської каси хворих Саламандра й одного студента-поляка з Россії. Тоді з наказу політичної власти в Сокалі львівська поліція робить протизаконний трус у касі хворих, до якої прийшла вночі, розбиваючи всі замки; крім того, зроблено трус у Саламандра й у згаданого студента. В касі хворих і в Саламандра не знайдено нічого. Але в студента мали знайти якісь важні „папери“ і його зараз арештовано; кажуть, що йому грозить велика кара.

Трохи згодом арештовано на домагання россійської поліції лікаря Крашевського, поляка з Россії, який, кажуть, бувши лікарем в россійській Польщі, поміг утекти з тюрми якомусь політичному. Арештування Крашевського розбурхало трохи громадянство, посипалися збори, протести, інтерпеляція в парламенті, юристи почали доводити, що Австрія не має права видати Крашевського. Справа ще не скінчена.

Адміністрація заявляє, що проганятиме „русских“ без закордонного пашпорту. На львівській політехниці заявили, що хто не матиме його, той не зможе записатися студентом.

Та не тільки самі австрійські і спеціяльно галицькі власти переслідують з'язки з российським визвольним рухом. „Słowo polskie“, найбільша й найбільше поширена польська газета в Галичині, орган польської національної демократії, не так то давно докоряло галицьким властям, що вони проявляють занадто мало енергії в переслідуванні з'язків з российським визвольним рухом, лякаючи їх, що наслідком того российські способи революційної боротьби готові перекинутися до Галичини (див. статтю „Groźne objawy“ № 430) і виступає проти емігрантів з Россії, дарма, що ці емігранти—поляки. Це найліпше свідчить, чого стоїть національна єдність, коли нема спільного політичного й соціяльного ідеалу.

---

14 н. с. падолиста помер у Львові на 48 році життя один з визначних діячів галицької москвофильської партії *Осип Мончаловський*.

У своїй боротьбі проти українців уживають галицькі москвофили зброю российских обрусителів, називаючи ввесь український національний рух польською інтригою, вигаданою на шкоду „русскаго народа“, а в останніх часах також інтригою соціялістів і жидів, які, звісна річ, також тільки раді-б пошкодити „русскому народу“. Проповідуючи національну єдність українців з москалями, москвофили в соціяльно-політичній области прихильники самодержавства, в культурній—православія, одно слово, саме до пари різним „истинно-русскимъ людямъ“.

Такі то „ідеї“ ширив серед українського народу в Галичині пок. Мончаловський, здібний літерат і оратор, віддаючи їм на службу своє перо. Виступаючи проти української національної ідеї, вживав він також, скільки змога, „истинно-русскихъ“ способів. Сліпий прихильник ідеї „самодержавія, православія и народности“, він не мав звісно прихильности ні до яких сучасних вселюдських ідей і завзято кидався на них і їх проповідників, не розбіраючи в способах. Скільки, приміром, злоби й наруги вилляв він у своїх статтях і брошурах на героїв российського визвольного руху, скільки на найліпших синів України! Покійний був звісний також в обрусительних кругах у Россії, читав у Петербурзі реферати про Галичину, діставав від петербурського „Благотворительнаго Общества“ гроші на москвофильську агітацію в

Галичині і т. д. Смерть його для москвофильского напряму в Галичині безперечно велика втрата, але український нарід не має за що спом'янути його „не злим словом", навіть і на стільки ні, як *чесного* ворога...

Михайло Лозинський.

З россійського життя.

Справа ради робітничих депутатів.—Лист д. Лопухіна.—Передвиборчі заходи.—Члени центру державної ради і сенатські пояснення виборчого закону.—Результати цих пояснень для Россії і з-особна для Вкраїни.—Черносотенна агітація.

З дня 19 вересня по день 14 жовтня все свідоме громадянство з великим напруженням пильнувало того, що діялось у петербурській судовій палаті, де відбувався процес „ради робітницьких депутатів". Ніби навмисне трапилося так, що процес припав мало не на самі дні роковин конституції россійської. За 22 дні процесу перед очима громадянства пройшли найцікавіші сторінки з історії визвольного руху в Россії, на яких „учителька народів"—історія запротоколювала події і факти 52 днів життя і діяльности органа пролетаріяту, витвореного революційним рухом і винесеного його хвилями на поверх бурхливого народнього моря. Суджено 52 чоловіка з д. Хрустальовим-Носарем на чолі, переважно людей молодого віку од 20 до 30 літ, хоч одному з підсудних, д. Шанявському 61 рік. Обвинувачувано їх за те, що вони „вступили участниками въ сообщество, поставившее цѣлью своей дѣятельности насильственное посягательство на измѣненіе установленнаго въ Россіи основными законами образа правленія и замѣну его демократической республикой".

Самі підсудні і їх оборонці вжили всіх заходів, щоб перед очима не тільки россійського громадянства, а і всього світу, було видно всю історію ради робітницьких депутатів, її вагу, моральний авторітет не тільки в очах робітничого пролетаріяту, а і всього громадянства, навіть в очах самого уряду, що мав з нею зносини, прислухався до її голосу і зважав на неї.

Не вважаючи на те, що суд ставив чимало перешкод на всіх стадіях процесу, обвинувачені і оборонці їх брали участь у процесі до того дня, аж поки суд не дозволив обороні оголосити перед ним лист директора департаменту поліції, д. Лопухіна про організацію чорносотенних погромів у самому департаменті. Заборона справедливого домагання оборони примусила обвинувачуваних і їх оборонців зректися брати далі участь у процесі. Суд постановив довести процес до кінця без обвинувачених і оборони і засудив: Носаря, Бронштейна (він же—Троцький), Сверчкова, Злиднева, Зворовського, Клюніанца, Авксентьева, Німцева, Кисилевича, доктора Фейга, Рейштейна, Голинського, Комара, Шанявського й Симановського одправити у заслання, позбавивши прав; Стогова й Шевченка присуджено до кріпости, першого на 1½ роки, другого на 8 місяців, решту—виправдано. Присуд що-до Сверчкова, Авксентьева й Шанявського, яко дворян, подано на затвердження Цареві.

Як що взяти до уваги те, що процес ради депутатів робочих відбувався у Петербурзі в той час, коли по всій Россії функціонують военно-польові суди і „карні експедиції", коли дня не минає, щоб кількох чоловіка не покарано на смерть, то мусимо згодитися, що присуд вийшов милостивий. Обвинувачення по ст. 102 загрожує великою карою—десятилітньою каторгою; тим часом як палата засудила всіх обвинувачених по цій статі на заслання, відданних же під суд по ст. 129 замість заслання, засудила де кого на 1½ року, а де кого тільки на 8 місяців до тюрми. Цей присуд не випадковий. Судова власть навіть у найкращі часи панування в Россії законів не мала певних гарантій одної з найперших і найголовніщих прикмет кожного справжнього суду—незалежности, а тепер то й надто уважно прислухається до кожного слова адміністрації. І все ж ця судова власть, хоч і не виявила в процесі своєї незалежности, про те на протязі всії судової справи поводилася,—може навіть і не самохіть,—так, що всім ставало видно глибокі й гострі суперечности між життям і законом. Закон, яко юридична примусова норма, що регулює відносини людей, встановляє певні межі їх прав і обов'язків, точно й цілком об'єктивно розмежовує сфери того, що дозволено і що мусить бути заборонено, може мати й має примусову силу тільки доти, поки між життям і нормами, що їх регулюють, нема супе-

речности. А раз вона з'явилась—закон, яко норма, втрачає свій логичний сенс і примусову силу. Цілковита суперечність між життям і законом виразно виявилась і гостро стала перед судом у процесі ради депутатів; вона стала так гостро, що паралізувала функції однії із найголовніщих частин судового апарату—заступника і вартового законів — прокурора. Це доводять останні слова його промови на суді. „Оскільки в мене вистачило хисту на те, я справив нелегкий, складний і—кажу цілком щиро—*тяжкий* обов'язок, що зложено було на мене, і почуваю себе цілком спокійним перед власним сумлінням. Воно підказує мені об'єктивну правильність мого останнього висновку що до всії справи. А висновок цей такий: у тому вирі політичного життя, що захопив Россію взагалі і Петербург зосібна після 17 жовтня минулого року, діяльність ради депутатів робітничих втислася в той канал, у який закон загородив вхід, але рада діяла це в такий час, коли через самі події *всі складні частки величезної державної машини* зсунулися з свого місця і ще не встигли призвичаїтися і закріпитися на тих нових підвалинах, яким судилося надалі давати напрямок течії россійського державного життя".

Справляючи свій обов'язок заступника і вартового законів, прокурор не міг не вимагати кари для обвинувачених, бо визволяти від неї могла тільки амністія, про те він останніми словами своєї промови дав директиву суддям, наслідком якої і був той присуд, про який ми говорили раніш.

Незабаром після процесу ради робітничих депутатів в пресі з'явився і лист бувшого директора департаменту поліції, д. Лопухіна до міністра Столипіна. Хоча під час функціонування першої Думи, посол до Думи колишній товариш міністра внутрішніх справ, кн. Урусов трошки підняв край завіси, що закривала від людського ока таємничу роботу за кулісами сцени, в департаменті міністерства і хоч лист д. Лопухіна не дає по суті нічого нового, проте інтерес до його і його значіння від того не поменшуються. Він цікавий як своєю фактичною стороною, так і освітленням фактів і діяльности департамента поліції. З листа цього тепер видко, що копію рапорта завідующого особливим відділом департаменту, д. Макарова міністрові внутрішніх справ про те, як в Олександровському чиновники департаменту поліції впорядкували погром, до редакції „Рѣчи" переслав сам д. Лопухін. „Я

зробив це, каже він, з переконання, що тільки Державна Дума, за допомогою преси, має силу назавжди не допустити того, щоб начальство робило єврейські та всякі інші погроми, від яких держава мусить сподіватися собі великої небезпечности". Д. Лопухін був певен, що коли в Думі через опублікування рапорту д. Макарова буде зроблено запитання міністрові, то він довідається всієї правди, тим часом виявилося, що міністер правди не дізнався і це примусило д. Лопухіна написати листа. Д. Лопухін упевнився, що в підготовці погромів бере участь сама адміністрація і натрапив на спеціяльну друкарню в департаменті поліції. Після маніфесту 17 жовтня „як тільки прокинулися перші ознаки реакції серед поміркованих (?) людей громадянства, тоді чиновник для справ особливих доручень, к. Рачковський, що заправляв департаментом поліції, почав видавати відповідні відозви, щоб побільшити реакцію. В той час ці відозви друкували самі жандарські офіцери на машині, що забрали в якогось революційного гуртка". Одну з відозв, друкованих в жандарському управленні, за підписом „Группа русскихъ фабрично-заводскихъ г. Петербурга", бачив сам д. Лопухін. Надруковано було її, щоб „зменшити віру робітників до їх крайніх революційних привідців, запевняючи, що вони роскрадають ті гроші, що складають робітники на політичну боротьбу". „Згодом, коли цієї маленької машини стало мало, департамент поліції на власні гроші купив гарну друкарську машину, на якій, працюючи руками, можна було надрукувать 1000 відозв за одну годину. Цю машину поставили в таємному відділі департамента поліції. Порядкував в друкарні ротмистр Комисаров. В грудні 1905 р. і в січні року 1906 друкарня випустила силу відозв. Зміст всих цих відозв однаковий. „Нарікаючи, пише д. Лопухін, на революційний рух, автері цих відозв казали, що винні в тому рухові переважно инородці і найбільше євреї. Боротися з євреями відозви і закликали людей...З тих надрукованих відозв, що я бачив, одна була найбільш злочинна: її авторі проти „поляків, вірменів, жидів" настроювали армію, бо відозва зверталась до салдатів. Кожний зразок відозви друкувався в тисячах екземплярів". В департаменті не тільки складали й друкували відозви, а дбали й про росповсюдження їх. Про тільки що згадану відозву до салдатів д. Лопухін пише, що її було послано „за для росповсюдження у Вільну з чиновником особливих доручень при віленському генерал-

губернаторі, Шкотом мало не 5.000 екземплярів. Шкот по части сам роскидав їх уночі по улицях міста, а инші передав віленському поліцмейстру, який коло 15 января прислав у департамент поліції телеграму з проханням, маючи на увазі успіх відозви до салдатів, прислати їх ще пакунок. Їх надруковано було знову з кільки тисяч екземплярів і послано віленському поліцмейстрові. Ті самі відозви до салдатів було послано теж по кільки тисяч для росповсюджування в Курск, посланому туди лікареві Михайлову, що його покликав на службу по вільному найму при департаменті поліції д. с. с. Рачковський. Михайлов 19 чи 20 січня теж зажадав від департ. поліції телеграмою, щоб було прислано нову партію тих самих відозв, уважаючи на особливий їх успіх поміж салдатами. Крім того, видавані д-том поліції відозви розповсюджувано в Петербурзі через доктора Дубровина та через той „союзъ русскаго народа“, що під його проводом, а в Москві д. с. с. Рачковський особисто. Провокаційні відозви деп-та поліції ширено й по инших місцях через поліцію та жандарів“.

Здобувши ці всі відомости, д. Лопухін подав їх прем'єр-міністрові, гр. Вітте. Ротмистр Комисаров, коли його було покликано до гр. Вітте, потвердив геть все без винятку, сказавши, що діяв він це все з наказу завідующого політичним відділом департамента, д. Рачковського; зразки ж відозв, раніш ніж складали їх в друкарні, він подавав їх на прочитання директорові департамента поліції, д. Вуїчу. Друкування відозв спинено тільки після невідступних домагань гр. Вітте. Тут треба зазначити цікаву подробицю: щоб мати привід не виконувати наказу Рачковського і не друкувати відозви проти наказу голови ради міністрів, ротмистр Комисаров поламав друкарський станок, а потім його перенесено з помешкання департаменту поліції на кватирю ротмистра Комисарова.

Далі д. Лопухін переказує цілий ряд фактів, потаєних від міністра. Міністрові, наприклад, невідомо було, що прокламації з покликом до погрому ширено було в тому ж таки г. Олександровському 25—26 січня, там кликано темний люд „одсвяткувати“ погромом день 27 січня—роковини початку війни з Японією. Потаєно було також від міністра й те, що Рачковський, якого з царського наказу скинуто з посади начальника політичного відділу департамента поліції, порядкував у цьому відділові аж до 20

квітня, а потім не тільки порядкував усіма відділами, а навіть мав уповаженнія давати напрямок усім справам департамента поліції, маючи наказ „використати в цілях уряду громадські сили й організації". В листі д. Лопухін доводить, що ротмистра Будаговського не тільки не викликали з Олександровського до Петербургу, щоб зробити йому догану і припинити його погромну діяльність, а навпаки, його підтримували в тій діяльності аж до початку місяця марця після рішучого наполягання гр. Вітте. Д. Лопухін розглядає причини „незрозумілої,—як він каже,—на перший погляд безсилости центральної власти не тільки спинити погромну роботу місцевої власти, а навіть мати докладні й правдиві відомости про організацію погромів". Ця частина листа д. Лопухіна, як колишнього директора департамента поліції, має особливий інтерес і вагу. Одна з найперших причин—це цілковита безкарність агентів уряду, винних у погромній діяльності. Та вона не є найголовніша. Д. Лопухін згадує про перший видатний погром у Кишиневі за часи міністерства Плеве, коли громадянство не тільки в Россії, а і за границею певне було, що організація погрому є діло рук центральної адміністративної власти. Д. Лопухін, яко тодішній директор департаменту, найдобросовістнішим робом досліжував участь урядових особ в організації погрому і окрім невиразних натякань на таку організацію, нічого більше не здобув, хоч він певен, що вона була. „І що дуже характерно,—завважає д. Лопухін,—до таємниць погромних організацій приступ для мене відкрився тільки вже тоді, як я уступив з офіціяльного становища при міністерстві внутрішніх справ. В такому становищі,—як каже д. Лопухін,—є кожний член центрального уряду, що не тримається погромної політики". Залежить це від того, що „влада міністра внутрішніх справ і його центрального політичного органу не має ніякої сили, бо не поліція та жандармерія у його руках, а навпаки,—він в руках заступників цих інституцій". Таку дезорганізацію власти зробила „охрана". „Ця институція,—на думку д. Лопухіна,—ніколи, ні за якої доби свого істнування не дала державі нічого, окрім шкоди. Найбільша небезпечність закона про охорону є в тому, що кожний поліційний, кожний жандарський офицер з своїми потайними агентами стає за хазяїна долі кожного громадянина, а разом з цим—цілої Россії". Агенти охорони, знаючи добре, що все залежить від їх, а не від міністер-

ства, „вважають своїм правом робити свою власну політику, а міністерство мусить мати діло або з явною брехнею, або з напівприкритою правдою. Від цього залежить цілковита анархія поліції та жандармерії на полі їх політичної діяльности і безвладність міністра внутрішніх справ".

Окрім загальних причин, є причини й дочасні. На одну з таких причин, що накоїла найбільше шкоди і показує у своєму листі д. Лопухін: „Коли в січні та лютому цього року,—каже він,—мені довелося збірати відомости про організацію єврейських погромів, то я не зустрівав у всій Россії й жодної особи з департаменту полиції, яка не мала б непохитної певности, що є два уряди, і що кожний з їх веде свою окрему політику: один—з особою гр. Вітте на чолі, другий—з особою комендата палацу, генерал-майора Трепова, про якого скрізь гадали, що він подає Його Імператорській Величности Государеві Імператорові відомости про стан річей в иншім освітленню од того, яке їм надає голова ради міністрів, і впливає, таким робом, на напрям політики". До такої певности є ті підстави, що ген. Трепов, уже бувши комендантом, мав суми на агентурні трати, які звичайно може мати тільки міністр внутр. справ, і одержував для познайомлення иншком од міністра вн. спр. з департаменту поліції всі видатніші справи й документи, що зовсім не належали до його комендантських справ. „І яких би заходів не вживав міністр проти погромів, вони будуть і далі, поки в місцевих поліційних властей пануватиме певність про безсилість міністерства і силу иншої власти".

Уряд жваво готується до виборів і прочищає стежки до виборчих урн своїм прихильникам. Це робиться двома способами: з одного боку—все новими та новими сенатськими поясненнями, а з другого—завзятою боротьбою з опозиційними елементами.

Ввесь жовтень був справжнім осіннім місяцем, протягом якого сенатські пояснення сипалися, як жовтий лист з дерев. Після перших поясненнів, що цілком суперечуть законові про вибори і незаконно обмежують права крестян та робітників, сенат опублікував цілий ряд нових поясненнів, виміряних знову ж таки на те, щоб забезпечить вибори од впливу небажаного для уряду елемента. Після поясненнів сенату з дня 24 жовтня цілих десять категорій власників викреслено з реєстрів виборців повітових і залічено до курії селянської і зовсім позбавлено виборчого права

цілі десятки тисяч трудящого люду, що має заробіток із служби по ріжних державних інституціях (вахтери, кур'єри, швейцари, монтери, то що) і на залізницях. Що до останньої категорії людей, то сенат не то що витлумачив закон по-своєму, але й замінив одні слова закону на инші. У законі дуже виразно сказано, що з виборчого права не користуються „*низшіе служители*", сенат же замінив слово *служители* словом *служащіе* і зробивши це, позбавив виборчого права вкупі з справжніми „служителями" всіх дрібних урядовців по залізницях: машиністів і їх помішників, обер-кондукторів, техників і т. ин. Окрім того, щоб позбавити виборчого права міський інтелігентний пролетаріят, сенат дав пояснення, що треба розуміти під „отдѣльною квартирою". Після цього пояснення за окрему кватирю треба вважати тільки таку, що має окремий хід, окрему пекарню і нарешті—повну ізоляцію від инших помешкань.

Говорючи про пояснення сенату, неможна не зазначити одного вельми цікавого факту. З початку жовтня у Петербурзі відбувся з'їзд членів партії центру державної ради. Коли на з'їзді знято було питання про зміну виборчого закону, то більшість членів з'їзду висловилася проти такого неконституційного вчинку. Така постанова з'їзду цілком натурально дала підставу гадати, що навіть центр державної ради намагається бути конституційним і вважає за потрібне не тільки на словах, а й на ділі рахуватися з законами, що явились як наслідок нових і рішучих вимог самого життя. Тим часом незабаром виявилося, як тяжко помилилася ми. Зробивши про людське око таку постанову, перейняту духом поваги до конституції, члени центру державної ради, як опісля незабаром і виявилося, переважно в особі великоземельних власників Полтавщини та Харьківщини, дали направу міністерству д. Столипіна, в якому напрямкові сенат мусить дати свої пояснення до виборчого закону, щоб забезпечити нову Думу від шкодливого елементу, особливо ж од таких enfants terribles як Жилкин, Аникін, Алад'їн то що.

Стоючи в повній суперечці до закону, пояснення сенату особливо шкодливі тим, що дають змогу місцевій власті тлумачити їх, як їй до вподоби. Звідусіль надходять звістки, що тисячі народу позбавлено виборчого права, бо місцева власть, кожний агент її починаючи з губернатора аж до найпослідніщого агента поліції

вносить виборчий закон по своєму. Губернатори ж, не задовольняючись з пояснень сенату, додають ще й свої власні пояснення, якими повинні керуватися міські, земські управи та інші інституції, на яких лежить обов'язок підготувати вибори. Подекуди сучасні органи самоврядування, складаючись з заступників реакційних гуртів громадянства, що ладні б були повернути колесо історії назад, користуються з нагоди і поспішаються виявити себе plus royalistes que le roi même.

Нам здається цілком зайвим утомлять увагу читача, переказуючи факти для ілюстрації загального малюнку приготування до близьких нових виборів: вони відомі всім. Поліція, наприклад, вимагає пашпортів від людей, що вдаються до неї за посвідченням права стати до виборів, чинить инші всякі причепки і перешкоди, що ж до евреїв, то тут вона не церемониться і просто залякує їх. В „Рѣчь" з Смоленську телеграфували 17 листопаду, що поліція загрожує просто виселити тих євреїв, що насміляться подати заяву, щоб їх заведено до виборчих списків. В Саратові поліція своєю властю встановила новий закон, позбавивши виборчого права кватирантів, яким перейшло за 55 літ віку. Новий закон саратівська поліція встановила цілком самостійно, бо здається, що в поясненнях сенату підстав для його немає". Або ось елисаветське земство у Херсонщині, після наказу губернаторового, як пишуть „Новости Провинціи", виключити із списків тих селян, що мають надільні землі, поспішилося виключити геть усіх дрібних земельних власників. Взагалі ж ми не маємо ще змоги поки що цілком конкретно, в формі статистичних цифр, уявити собі наслідки пояснень сенату до виборчого закону, хоч уже й тепер подекуди виявилося, що процент позбавлених виборчого права доходить до 80—90. Д. Голубєв у газеті „Товарищъ" ще після першого пояснення сенату, що вийшло 7 жовтня, писав, що сенат викреслив із загального виборчого цензу не менш, як 13 мил. дес. землі.

Але ця цифра зовсім не відповідає дійсності. Що правда, згідно з цифровими данними на р. 1887,—крестянам на правах приватної власности належало 12½ мил. дес. землі. Але ми знаємо, яким темпом шла мобілізація приватної власности в Россії за останні 20 років, з'осібна, скільки землі перейшло і через крестянський банк і по за їм од дворян до крестян. Приватна влас-

ність останніх зросла проти кінця 80-х років як раз утрое. Взявши на розвагу це, ми бачимо, о скільки не відповідає принціпам справедливости і демократизму теперішне заступництво в Думі і без пояснень сенату. Обмеження і цілковите позбавлення виборчого права сотень тисяч народу особливо відіб'ється на загальній картині виборів у нас, на Вкраїні, право і лівобережній. На правобережній частині Вкраїни, де лятифундії магнатів складають від 45 до 90% земельної приватної власности, обмеження виборчого права дрібних власників і чиншовиків дає величезну перевагу поміщикам, які, опріче ворожости до тубольців на ґрунті класових інтересів, до того всього являються для їх ще й чужинцями серед людности, бо або належуть до иншої національности, або зденаціоналізовані з українців. Для ілюстрації візьмемо кілька українських губерній: по Київщині, наприклад, згідно з статистичними данними на р. 1898, володіння землею поділялося таким способом: крестянських надільних земель—1.883.504 дес., приватних власників—1.993.572 дес., з них дворянам належало більш, як 84%. Виборців на губерське зібрання крестяне посилають 80, а земельні власники—74. Таким чином, мало не 3 мил. крестян, що володіє 1.883.504 дес. надільної землі, посилає тілько на 6 виборців більше проти кількох тисяч приватних власників, що посідають мало не 2 мил. дес. На Поділлю бачимо теж саме: надільної землі тут лічиться 1.761.338 дес., приватних власників—1.643.573 дес., з них дворянам належить 91%. Тим часом як виборців на губерське зібрання крестяне посилають 82, а приватні власники—76. На Волині ж ще гірше: надільної землі там—2.412.690 дес. (39,4%), а приватних власників 3.033.604 дес. (49,2%), і через це Волинь дає виборців—власників 86 проти 69 від волостів. Тепер же після поясненнів сенату, коли з лічби приватних власників викреслено дрібних власників з селян,—то несправедливість виборчого закону і антидемократичний його дух виступає ще гостріше, бо число виборців від кожної курії лишилося те, що й було, а склад самої курії значно відмінився.

Що ж до Вкраїни лівобережної, то сенатські пояснення накоїли такої плутанини і позбавили стільки народу виборчих прав, що треба негайного нового закону, щоб з одного боку росплутати справу, а з другого,—тим чи иншим способом повернути людям права, що належать їм по закону. Сенат, виключивши „малорос-

сійскихъ козаковъ“ (по Полтавщині та Черніговщині) з реєстрів повітових земельних власників і залічивши їх до селянської курії,—чи вмисне чи не навмисне,—а тільки не зазначив, про які саме козачі землі він говорить: чи взагалі про всі, то б то: чи й про ті, що козаки придбали власною працею, чи про так звані „потомственныя“. Д. Оленин в статі „Значеніе сенатскаго разъясненія избирательнаго закона для Малороссіи“, видрукуваній в ч.ч. 96 та 97 часопису „Товарищъ“, каже, що зазначіння цього—річ великої ваги через те, що між цими двома категоріями козацьких земель завжди була й є велика плутанина і повсякчасні процеси по судах. Кожна судова інституція виробила на ці землі свій власний погляд і має свої традиції. Зрештою ж на козацькі землі взагалі виробився погляд, як на інститут приватно-правовий. Через це саме більшість повітових земств на Полтавщині в той час, коли міністерство Булигина збірало матеріяли, залічило землі козаків до земель приватних власників. Через це ж саме виборчий закон 6 серпня дав селянам тільки 23 виборців, а приватним власникам аж 109 із загальної цифри 170 виборців, хоч в Полтавщині надільної землі 50,4%, а земель приватних власників 47,1%. Після пояснення сенату, щоб дати хоч сяку-таку компенсацію козакам за вчинену їм кривду, треба зробити одне з двох: або ж провести певну межу між козацькими спадщинними землями і землями придбанними, або ж наново поділити виборців між куріями. Але, на думку д. Оленина, ні те, ні се не задовольнить козаків, бо козацькі землі—безперечно приватні землі і коли вже комусь треба було позбавить козаків права виборів у двох куріях, то логика річей вимагала викреслить їх і з сільської курії. Зрештою д. Оленин каже, що як що не пощастить якимсь способом улаштувати цю справу, то тоді доведеться поставити на черзі питання про право українських козаків мати своє окреме заступництво на зразок того, яке мають козаки донські.

Що до дрібних власників, не козаків, що придбали землю за допомогою крестянського банку, то пояснення сенату може їх цілком позбавити виборчого права як активного, так і пасивного. На Вкраїні є цілі хуторі на землях, придбаних за допомогою крестянського банку, не приписані до місцевих сільських громад, тим часом як із своїх громад ці переселенці повиписувалися. Ці дві категорії виборців надавали демократичний характер повітовим з'їз-

дам. Д. Оленин цілком справедливо каже, що в той час, як думки звичайних селян кружляли тільки біля землі, козаки вже висовували наперед вимагання правового характеру, бо серед їх, як людей заможніх, які до того не зазнали ярма кріпацтва, швидче, ніж серед крестян склалася сінтеза між елементами вимаганнів „землі і волі". І козаки були хазяїнами з'їздів на перших виборах. Тепер же, позбавлені прав, які вони мали, козаки безперечно прилучаться до крайньої опозиції.

Про другий шлях, яким іде уряд, готуючись до виборів,— говорити багато не приходиться,—бо в огляді життя за минулий місяць про це говорилось не мало. Варто хиба тільки зазначити, що заходи міністерства з кожним днем набіраються все більшої та більшої інтенсивности. Міністерство, наприклад, розіслало по всіх державних інституціях і органах самоврядування наказ, що забороняє „всѣмъ, состоящимъ на государственной службѣ" належати до політичних партій. Циркулярові цьому,—як того вимагає российська конституція і цілком згідно з її духом—з одного боку, дано було „толкованіе распространительное", а з другого—„ограничительное". З наказу адміністрації по всіх інституціях не тільки державних, а і громадських почали вимагати від урядовців, що й не посідають державних посад, росписок „о непринадлежности" до політичних партій. Не вважаючи на цілковиту незаконність міністерського наказу, тільки судді у Москві та двое-трое земств запротестували проти його. Таке „распространительное толкованіе" циркуляру припало до вподоби міністерству. Одначе знайшлося кількось адміністраторів, що зрозуміли наказ так, як він є, і заборонили підлеглим їм людям прилучатися до геть усіх партій. Таке поводіння викликало від міністерства „ограничительное толкованіе" свого наказу: було пояснено, що циркуляр забороняє урядовцям належати тільки до партій, „несоотвѣтствующихъ видамъ правительства". Таким робом, зосталася воля прилучатися до „білої гвардії", на чолі якої стоять славнозвісні фельдмаршали: гр. Коновніцин, д.д. Крушеван, Булацель, Дубровін, Б. Нікольський et tutti quanti, чи до піхоти д. Гучкова.

Чорносотенний „союзъ истинно-русскихъ людей", прочувши, що в раді міністрів стоїть на черзі питання про скасування деяких обмежень що до прав євреїв, від імени свого центрального органу повідомив міністерство, що він поклав не мало праці на те, щоб

стримувати своїх членів від душогубства та погромів, тепер же він отверто заявляє, що як тільки міністерство дасть якусь пільгу євреям, то „управа союза“ складає з себе відповідальність за те, що може трапитися по тому“. І міністерство в туж мить не забарилося дати офіціяльну відповідь чорносотенцям на їхню погрозу, склавши її в такому тоні і в таких виразах, яких воно не вживало перед заступниками народніми у Думі. Досить того, що міністерство нахабні погрози революціонерів „справа“ визнало тільки за вияв „страстности“, тим часом як змагання революціонерів „зліва“ були „нахабством“...

Таке поводіння з „союзом“ чорносотенців дає йому повну змогу почувати себе не самотним у полі воїном і робити перші спроби воєцьких виступів. Одеські „білогвардейці“ чорної сотні побили студентів за те, що вони насмілилися виходити з університету не по одинці, а гуртками. Чорносотенна література з покликами до душогубства ширіться між темним народом, як ще ніколи не ширилась перед цим. По найтемніщих закутках держави працюють чорносотенні емісари і засновують гуртки „истинно-русскихъ людей“. У великій помочи в цьому ділі „союзові“ стає чорне й біле духовенство. Архиереї кількох епархій видали спеціяльні „посланія“ до підлеглого їм духовенства, в яких велять брати жваву участь у виборах, щоб вплинути своїм авторитетом на бажаний результат виборів.

Поруч з інтенсивною діяльністю правих партій, яких підтримує і яким потурає уряд, провадиться рішуча боротьба з найлегальніщою опозицією. По всій Россії закрито комітети і клуби конституційно-демократичної партії; спроби деяких місцевих комітетів випустити партійні відозви терпіли повне фіяско: їх конфісковано раніш, ніж вони вийшли з друкарні. Для ілюстрації характеру боротьби уряду з опозицією, варто зазначити факт, що у Київі „губернское по дѣламъ объ обществахъ и союзахъ присутствіе“ не дало легалізації бюру „для содѣйствія избирателямъ въ уясненіи ихъ избирательныхъ правъ“. Мотиви, які „присутствіе“ дало до своєї негативної постанови такі цікаві, що ми подаємо їх в оригіналі цілком:

„Согласно правиламъ отъ 4 марта сего года не разрѣшаются общества, угрожающія общественному спокойствію и безопасности. Хотя указанная въ прошеніи цѣль общества—содѣйство-

вать избирателямъ кіевской губ. въ уясненіи правъ по выборамъ въ государственную думу—и не можетъ сама по себѣ быть признана опасной въ политическомъ отношеніи, но, при неопредѣленности и растяжимости этой цѣли, на практикѣ почти неизбѣжно сдѣлается избирательной агитаціей въ духѣ той или другой партіи, которая можетъ представлять серьезную угрозу общественному спокойствію и безопасности".

Наслідки передвиборчих заходів уряду вже вспіли виявиться: звідусіль, переважно з міст,—йдуть одностайні звістки, що констатують факт цілковитої апатії і байдужости до справи виборів. І хоч крайні ліві зрозуміли шкодливу тактику бойкоту виборів і хоч стоять навіть за блок з буржуазними поступовими партіями, про те будущину вкриває темрява.

Ф. Матушевський.

За кордоном.

Кінець справи міністра Подбельського.—Утиски в Германії над россіянами.—Боротьба польських дітей з німецьким урядом.—Міністерство Клемансо у Франції.—Конфлікт верхньої палати з нижчою в Англії.—Визвольничий рух в Турції.—Національний індійський конгрес.

Саме тоді, як у нас реакція, за кордоном відбувається і йде наперед великий творчий процес демократичної думки і акції. Не однаково виявляється він у різних державах закордонних, не однакові здобутки його, але вони вселяють навіть і неймовірних, що „мрії" можуть набирати реального змісту, ставати ділами і фактами. Скрізь ми бачимо, що справа демократії посовується наперед, скрізь бачимо здобутки демократичної праці.

Такою побідою демократії, хоч і не надто великою, можна вважати те, що відомий зо своїх скандальних учинків, міністр хліборобства в Германії, д. Подбельський, мусив покинути свою посаду. Читачі „Нової Громади" з попередньої книжки знають уже історію шахрайств торгової фірми Тіппельскірх і К°, що вкупі із згаданим міністром обдирала державну касу Германії. Громадянство в Німеччині дуже було обурене вчинками міністра і одностайно вимагало, щоб його скинуто було з посади. Хоч такі претензії

громадянства і не дуже подобались німецькому урядові, але він далі не міг іти проти голосу мало не цілої країни і врешті таки скорився йому. Подбельський пішов з посади міністра, де так довго робив шкоду німецькому людові

Справа ця інтересна особливо з огляду на ті думки, які часто висловлюються у нас з приводу відповідальности міністрів. Оборонці сепаратного і безконтрольного поводження міністрів наводили приклад Германії, як такої держави, де, на їхню думку, міністри не відповідальні перед громадянством і де уряд гарно обходиться без тк. зв. парламентаризму. Одставка Подбельського, на яку не можна дивитись инакше, як на бажання втихомирити громадянське обурінння, каже про щось инше і діяметрально протилежне тому, що боронять вороги парламентаризму. Це—жива ілюстрація того, як тяжко урядові навіть і такому, як реакційний германський—мати на чолі своєї діяльности людей, що не мають до себе ніякої віри від ширшого громадянства і як він повинен рахуватись з об'єктивними фактами незадоволення і громадянського обурення. Безумовно, що одставка Подбельського, являється доказом зросту і сили, і зміцнення авторітету громадянства.

Фігура міністра Подбельського не є самотною серед инших його товаришів, що так само, як і Подбельський, викликають глибоке обурення своєю діяльностю від хоч трохи демократично настроєних кругів громадянства. Поруч з Подбельським можна поставити міністра народної просвіти, що видав наказ не пускати до берлінського університету студентів з Россії, а також міністра внутрішніх справ, за згодою якого германська поліція не вгаває робити ріжні утиски російським емігрантам, підводячи всіх до одного, „знаменника" і зараховуючи всіх до категорії „революціонерів". В цю категорію попадають справжні політичні емігранти, сила євреїв, що шукали тут захисту від чорносотенних погромів в Россії і инші „россіяне", що через ріжні причини опинились в країні „традіційних" „приятелів" Россії. „Добрі сусіди" з незвичайним зухвальством виганяють з Германії всіх, хто має нещастя бути „россіянином", звичайно, крім тих, хто має найтісніші зносини з німецькою поліцією.

Щоб покінчити з оглядом справ у Германії мусимо ще зазначити, що згадані в попередньому огляді урядові утиски до польських дітей у народніх школах не тільки не зменшились, а нав-

паки набирають ще більшої гостроти. Здавалося б, що гакатистична і денаціоналізаторська політика германського уряду що до Сілезії й Познані найменше могла б зустріти ворогів і діяльних протестантів в особі малих дітей—поляків. Так ні! Десятилітні хлопці і дівчата показали себе більш здатними і непохитними, ніж їх дорослі батьки. Не зважаючи на всі утиски і репресії, вони ні за яку ціну не хочуть учитися „Св. Закону" німецькою мовою і вимагають польської. І коли раніш малі „революціонери" і „державні злочинці" були самітними в своїй боротьбі, тепер на їх бік стає значна частина громадянства, і питання про зміну викладової мови в Познані та Сілезії стає вже питанням часу. Навіть покірливе, як і скрізь, урядові польське духовенство починає протестувати проти денаціоналізаторської політики германського уряду і прилучає свій голос до голосу немовлят. „Податки і налоги, заявляють католицькі попи в своїй відозві до польського народу в Сілезії і Познані, що ви платите, є обов'язок перед імператором. Та ви даєте йому ще більше: вашу кров, ваших синів для оборони країни. Але ваша мова, ваша віра—це повинність перед Богом—належить тільки вам одним і ви мусите її виплачувати". Останні відомости газетні сповіщають, що уряд не надає значіння протестові покірливих доси польських ксьондзів і не перестає примушувати польських дітей до науки німецькою мовою. Ті ж таки відомости сповіщають, що й діти не думають складати своєї зброї і рішуче ведуть боротьбу з урядом. Певна річ, що останній мусить таки врешті поступитися, та тільки сподіватися, щоб він це зробив завтра, немає ніякої надії.

Тоді як у Германії на чолі уряду стоять реакціонери і з усієї сили намагаються задушити демократичні змагання народніх мас, в яких би формах ці останні себе не виявляли, тоді як у цій країні високо розвиненої продукції і культурного зросту, державними справами порядкують антидемократичні аграрії і консерватори, у Франції відбувається цікавий процес подібного поступу демократії, що зламала вже ті загороди та перепони, які будували на її шляху бюрократизм і консерватизм, і захопила вже в свої руки не тільки сферу культурної діяльности, але й порядкування всіма державними справами.

Факт, що на чолі державної влади стало радикально-соціялістичне міністерство Клемансо і запропонувало реформи в усіх сферах державного життя Франції, безумовно, є фактом великої ваги і міжнароднього значіння.

Ніколи ще і в ніякій иншій державі уряд не посувався так ліворуч, як сталося це тепер у Франції. І ні в одній країні він не зважувався оповістити такого радикального проекту державних реформ і цілої своєї діяльности, як це зробило міністерство Клемансо. Декларація міністерства оповіщає, що французький уряд буде добиватися, щоб військові суди було скасовано, а незайманість особи щоб мала ще більші гарантії; в справі просвітній уряд обіцяє добитись рішучої лаїцізації (скасування привілеїв духовних шкіл); у справі церковній—консеквентної реалізації закону про розділ церкви від держави; міністерство обіцяє також запропонувати парламентові проект закону заміни сістеми виборів, що функціонує тепер у Франції, виборами по реєстрах у цілих департаментах, замість виборів кожної особи окремо.

В сфері соціяльного законодавства уряд обіцяє рішити тяжкі проблеми соціяльного життя і для цього засновує спеціяльно „міністерство праці", на чолі якого стає соціяліст Вівіані. В першу чергу це міністерство виробить закон про пенсії для старих і нездатних до праці робітників. Крім цього закону, нове міністерство мусить виробити також і закони: про десятигодинний робочий день, про колективну умову між працею і капіталом, про розширення закону що до страхування і земельних, а не тільки індустріяльних робітників від нещасних випадків під час праці. Міністерство обіцяє збільшити також права робітничих сіндікатів що до вільної організації і розвою сіндікального руху. Для робітників, що працюють по ріжних державних підприємствах, буде вироблений спеціяльний законопроект, який дасть їм можливість закладати професіональні організації і певні гарантії від урядової сваволі, але поруч з цим дасть певні права і самій державі вимагати від цієї категорії робітників виконувати свої обов'язки що до держави. Замість простих податків міністерство сподівається провести законопроект про податок на капітал або податки на прибуток.

Ми навели тільки головні пункти з декларації радикально-соціялістичного міністерства Клемансо. Читач може переконатися

з неї, що справді у Франції настає нова ера демократизму: ідея республіки пустила глибоке коріння серед французького громадянства, вона зросла органічно з народніми масами, відповідає їхнім пекучим потребам. З другого боку, уміщення в міністерській декларації деяких пунктів з соціялістичної програми свідчить про широкий розвій ідей соціялізму серед французького громадянства і прихильність до них навіть з боку не пролетарських елементів. Але те, що тепер сталося в „країні революцій", не є чимсь дивовижним: третя республика консеквентно пережила всі фази свого розвою і почавши від консерватизму Тьєра і ліберального опортунизму, що змінив консерватизм, перейшла в стадію радикального республіканизму, що стоять на межі вже соціялістичних форм життя. Думати про можливість у найближчому часі соціяльно-політичного перевороту у Франції, як це робить де-хто, було б дуже ілюзорним: міністерство Клемансо не може відограти ролі органу такого перевороту з тих простих причин, що в соціяльних відносинах Франції бракує ще за для цього об'єктивних умов. Навіть більше: в самому складі міністерства і в тій декларації, яку воно оголосило, ми бачимо силу внутрешніх суперечок і протилежностей, що стають на перешкоді справі.

Не маємо змоги спинитися на цих суперечностях, а скажемо взагалі, що декларація наскрізь перенята бажанням реформувати ріжні сторони державного і громадського життя Франції і від демократичних слів перейти до діла. План діяльности нового міністерства, як небо від землі, ріжниться від тих обгризених планів, які намагались перевести в життя попередні міністерства третьої республіки. А деякі пункти декларації, як от, приміром, одміна військових судів, консеквентне виконування закону про розділ церкви від держави, організація міністерства праці, обіцянка завести 10-годинний робочий день і ин.,—являються вперше в подібних деклараціях і ще недавно в самій Франції належали до „шляхетних", але „божевільних" мрій, а тепер така програма приймається сьогодні французьким парламентом більшостю 395 голосів проти 96 і до того ж без дебатів і протестів. Менче вияснено в декларації ті зміни, які має зробити нове міністерство в чужоземній політиці, але, певна річ, що й тут міністерство зробить усе, щоб улити новий демократичний зміст у форми міжнародніх відносин Франції, бо звісно, що Кле-

мансо не задоволений з тієї ролі, яку грала Франція останніми часами за кордоном і яка стояла в гострій суперечці з її демократичним ладом.

Ми не висовуємо тут питання про те, чи пощастить першому радикально-соціялістичному міністерству французькому перевести в життя проектовані соціяльні реформи. Вже одне те, що про них починають говорити, як про річ можливу при сучасних обставинах, мусить допомогти консолідації всіх демократичних елементів країни, щоб спільними силами, хоч і в обмежених розмірах демократизувати державний лад Франції. З цих, очевидячки, мотивів виходив і проводирь французьких з'єднаних соціялістів Жорес, коли обіцяв Клемансо підтримувати його демократичні проекти.

Невпинно працює, хоч і в не радикальному напрямі, і „ліберальне" міністерство Кембпель-Банермана в Англії. Програма діяльности його не визначається такою смілістю, яку ми бачимо в діяльности міністерства Клемансо, але і про неї треба сказати, що в ній є вже певні ознаки, з яких можна зробити висновок, що час великих соціяльних реформ недалекий вже і для Англії. Як і скрізь, реакційні елементи країни „суворого Альбіону" не хочуть з доброї волі дати волю для діяльности новим демократичним діячам і поки ще мають,—хоч не фактичні, то формальні права,—кидають колоди під ноги ліберальному міністерству. Власне такою колодою для діяльности міністерства Кембпель-Банермана є те вороже становище, на якому стала верхня англійська палата, що до цілої діяльности міністерства взагалі і до того шкільного закону, який виробило міністерство і санкціонувала нижча палата. Цей законопроект мав на увазі поставити справу шкільної освіти в незалежне становище від впливу духовенства і одібрати у його ті привілеї, які воно мало досі в шкільних справах. Палата лордів не тільки не згодилась на те, щоб ці привілеї було скасовано, а навпаки розширила їх. В законопроект ця палата ввела централістичні тенденції замість децентралістичних, пропонованих од міністерства. Поправки до проекту, які зробили лорди, дають центральному урядові право втручатися в справу освіти на місцях і не тільки в справах наукової постанови останньої, але навіть і в справах, що мають чисто фінансовий або хазяйський характер. Замість демократич-

ного, безконфесійного напрямку, що проймав собою увесь законопроект, лорди надали йому яскраво клерікальний характер і прийняли навіть резолюцію, що місцеві шкільні комітети мають право вимагати від учителів їхнього релігійного credo, скасувавши, таким чином, той пункт міністерського законопроекту, який дає учителям гарантії що до волі їхніх особистих релігійних переконань.

Англійське громадянство страшенно обурилось реакційно-клерікальною позіцією палати лордів в справі шкільного законопроекту. Ще більше переполоху викликала вона в нижчій палаті, а також серед членів міністерства. Які наслідки буде мати цей конфлікт між урядом і нижчою палатою з одного боку і палатою лордів з другого—ще невідомо. Та тільки він стає де-далі гострішим і викликає живий інтерес до себе не тільки в Англії. Заступники робітничої партії внесли в нижчу палату пропозіцію, щоб справу передано було для референдума народнім масам, а ліберали вимагають покликати до палати лордів нових перів і за їх допомогою санкціонувати законопроект.

Певно лордам доведеться зректися своїх реакційних змагань і врешті згодитися таки на законопроект, бо за міністерством стоять широкі маси людности, воно має популярність серед громадянства і це дасть йому змогу довести справу реформи шкільної освіти до бажаного кінця.

Мусимо ще трохи спинитися над Турцією та Індією. Часописи подають мало звісток про визвольний рух у країні, що опинилась навіть позад півдикої з культурного боку Персії. Тоді як остання вже має сяку-таку конституцію і громадяне її здобули певні, хоч і обгризені права, Турція залишилася країною, де сваволя уряду не знає ні меж, ні впину, а народ, як і раніш, терпить від давнього утиску й гніту. Але не можна сказати, щоб визвольний рух цілком там замер і спинився. „Молодо-турки“ роблять своє діло. Турецькі часописи сповіщають про нові факти з їхньої діяльности на полі просвіти і освідомлення широких народніх мас: „нелегальні“ видання де-далі все більш ширяться серед людности, викликаючи щиру сімпатію до тих ідей, які пропагують „молодотурки“; кількість часописів, теж „нелегальних“, зростає і, не вважаючи на всі урядові утиски, вони якось доходять до найтемніших кутків країни деспотизму. Турки з більшою

прихильністю зустрічають проповідь молодотурків, маючи нагоду на прикладі мусульманської Персії переконатись, що правда цієї проповіді може реально здійснитися в аналогичних з Персією обставинах. Але крім агітації молодотурків і живого прикладу Персії, що викликав скрізь по Турції живе зацікавлення конституційними формами державного життя, на зміну інертного і консервативного настрою турків у значній мірі впливають і инші факти, як от, приміром, розвій капіталізму, зносини турків з иншими европейськими народами і нарождення великої експортної промисловости в деяких турецьких округах. До цих сприяючих розвиткові народніх мас факторів треба ще додати розвиток фінансового кризису, що обхоплює тепер цілу країну і має велику вагу, революціонізуючи людність. Хоч на поверсі політичного життя Турції ми не бачимо яскравих ознак бурхливих розрухів, але в глибині народньої думки і народнього життя відбувається елементарний і неминучий для кожного народу процес руїни старих ідолів і розцвіту нових думок, що тільки дожидають слушної години, щоб набрати реального змісту і стати живим фактом живого життя.

Газети, скупі що до звісток з національного руху в Індії, згадують коротко про національний індійський конгрес, що через кілька тижнів має відбутися в одному з індійських міст. Головою конгресу буде старий уже борець за волю Індії Дадабай-Наорожі, що деякий час (з 1886 по 1892 р.р.) був членом англійської нижчої палати, а останніми часами брав участь, як гість, на інтернаціональному соціялістичному конгресі в Амстердамі. Більш докладні звістки про національний конгрес індусів, що відграє ролю заступницького зібрання для 200.000.000 тубольної людности Індії, подамо в дальшій книжці „Нової Громади".

S—on.

Бібліографія.

Українсько-руська Бібліотека. *Видає філольогічна секція Наукового Товариства імени Шевченка. Том III. Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том III, І. А. Драми. У Львові. 1906. Ст. 455 in 8°. Ціна 3 корони.*

Наукове Товариство імени Шевченка розпочало повне, критично оброблене видання творів буковинського „кобзаря"—Юрія Федьковича. Намір цій мусять як найщиріше привітати всі прихильники українського письменства. До цього часу з творами Федьковича ширша публіка могла знайомитись тільки з книжки „Повісті О. Федьковича", яку 1876 р. видав М. Драгоманов з своєю дуже цінною й інтересною передмовою. Але тут було зібрано тільки де-кілька його повістей, тим часом як велика частина його поезій, драм та оповіданнів була роскидана по старих галицьких виданнях та часописах, чимало лежало й у рукопису. Досі Наукове Товариство опублікувало два томи писаннів Федьковича—том поезій, і том повістей—та другу половину третього тому (драми перекладні); тепер вийшла перша половина цього тому, яка містить оригінальні драматичні писання Федьковича (зредагував її проф. О. Колесса): „Так вам треба", жарт в одній дії, друкований уперше в гал. „Ниві" 1865 року, три редакції „Довбуша"—драми на 5 дій, друкованої в „Руській Хаті" 1877 року, та ще перерібка з Шекспіра „Як козам роги виправляють".

„Так вам треба" має дуже малу літературну вартість, бо це є досить грубий жарт, так само як і перерібка „Як козам роги виправляють", „Довбуш"—то був укоханий твір поета, який він обробляв і переробляв кілько років. Сама тема про Довбуша—гуцульського ватажка—„була, говорить пр. Колесса, вилеліяна протягом довгого ряду літ під серцем поета... і в ріжних часах повертає Федькович до цеї теми в поезіях ліричних та епічних. Вкінці постановив він впровадити свого любого Довбуша до найвисших, в його розумінню, хоромів поетичної творчости, до поезії драматичної". Та Федьковичеві не пощастило на полі драматичної творчости: на сцені „Довбуш" не мав ніякого успіху.

Читаючи тепер „Довбуша", цю романтично-містичну драматизовану казку, одержуємо дуже мале естетичне вдоволення—як од надто примітивних приймів авторської техніки, од накопичення

етнографичного матеріялу, густо розсипаного по всій драмі, так і од наївно-містичного трактування автором своєї теми. Є, правда, окремі місця, перейняті дійсно поетичним надхненням, які свідчать взагалі про дужий поетичний талант Федьковича, але вони тонуть у масі ростягнутих і шаблонових, в романтичному дусі, уступів. І хоча проф. Колесса говорить, що „богата фантастична сценерія та містична закраска...—усе те дише оригінальністю та свіжостю, а де-які з тих елементів набирають тим більшого значіння і примани особливо в часах, коли на ново проломлюються до европейської поетичної творчости могутні филі", і що „на підкладі сучасних літературних стремлінь заграють де-які частини сих давних Федьковичевих творів промінням нових красок, нової принади",—все ж здається нам, що й „Довбуш" і инші драматичні п'єси Федьковича мають інтерес виключно історико-літературний і сучасного читача зацікавити не можуть. Але хто інтересується розвитком нашого письменства, а надто генезою творчости такого талановитого поета, яким безперечно був Федькович у своїх повістях, а часом і в поезіях, тому інтересно буде переглянути й ці драматичні п'єси. Видання зредаговано дуже старанно.

Д. Д—ко.

Темна сила *(з натури). Винниченка (Деде). Издательскій комитетъ Харьковскаго Общества Грамотности. № 125. Харьк. 1906. 16 стр. 8°. Ц. 3 коп.*

Малюнок з натури, з тюремного життя політичних. Політичні розбалакалися з вартовими салдатами, і наче забулося, що то рештанти, а то вартові їх—були просто люде. Де не взявся „конвойний" офіцер, крикнув,—і враз все зникає, над усім запанувала темна сила, і звиклі до послуху салдати кидаються тягти того самого „рештанта", з яким тільки що по людському розмовляли... Написано, як звичайно у д. Винниченка талановито й колорітно.

Б. Г.

Михайло Одинокий: *1) Гончарь (Нарис). Писано в 1901 році. Полтава. 1906. 23 стор. 16°. Ц. 10 к. 2) Заповіт сім'ї на могилі матері. (Правдивий нарис). Писано в 1902 році. Полт. 1906. 15 ст. 16°. Ц. 8 к. 3) Зустрічі (Малюнки з натури). Писано в 1903 році. Полт. 1906. 22 ст. 16. Ц. 10 к.*

Усе вірші. В „Гончарі" росказується, як пан покарав убогого гончаря за те, що його конька походила на панській стерні; в „Заповіті" обороняються жінки від лихих чоловіків; у „Зустрі-

чах" оповідається, як пан однімав у вбогого чоловіка землю. Все це писано з дуже гарними замірами. Було б же авторові просто про все це й росказати людям, а не писати віршом. А то поезія в його ось яка: розмова на небі:

— „Тю, тю, дурна—озвався місяць
Стою я близче до людей,
Але ж того ніяк не вличив,
Щоб люди схожі на звірей"...
— „І щоб вже ти коли там вличив,
Як в рік двенадцать раз ростеш,
Зірниця мов би зо зла каже,—
Оце дивись і стухнеш гарно,
Аж глянь у пузо знов ідеш.
І так вилискуешся лоєм,
Неначе лій ти тілько й їв.
Кому ж тут буде в дивовижу,
Що де ти розум свій подів.
А ну лиш дай мені ти змогу
Я трохи лою надтоплю
І розум твій на місце трібне
Свидомо жити відішлю. (Гончарь, 7—8).

Отака поезія у всіх трьох книжках.

П. В—й.

Де-що про автономію Україні (п!). *Видавництво „Селянська воля". „Борітеся поборете!" Харьків, 1906. 15 ст. мал. 16°. Ціна 3 коп.*

Перші 9 сторінок—передрук з „Запоріжжя" (надруковано ж, що з „Хлібороба") статійки: „Як вільних українських козаків зроблено кріпаками", на 10-й стор.—вірші д. Як. Самотнього: „Не стогніть!", сторінки 11 — 15 містять статійку „Про автономію", передруковану з „Хлібороба" (а позначено, що з „Запоріжжя"). Перша статійка — се коротюсінька історія України, починаючи з Б. Хмельницького, в другій — виясняється що то є автономія і нащо її треба. Обидві статійки не досить популярні і не досить добре написані. Хотілось би кращих, а їх нема. Ото горе: клопочемось за автономію, а досі ніхто не написав про неї саму гарної книжки! Поки нема, то можно читати й сю—хто не знає того, про що там говориться, то все ж про щось довідається. Дорого тільки видано книжечку та багато друкарських помилок.

П. В—й.

Граматка. *(Український буквар), з малюнками. Склав Норець. Київ (1906). Видання Е. Череповського. 48 боків 8⁰. Ц. 13 коп.—* **Рідна мова.** *Український буквар. Зложив О. Базилевич. Полтава, 1907 (?). Видання книгарні Г. І. Маржевича. 76 боків 8⁰. Ц. 20 к.* **И. С. Пухальський. Украиньський початковый букварець.** *Полтава. 1906. 23 боки 8⁰. Ц. 10 коп.*

Нарешті ми діждалися вкраїнських шкільних книжок—після довгої, довгої заборони—і зразу ж маємо три граматки, а до того зачуваємо, що буде й іще коли не три, то хоч дві. Буде з чого вибірати сподіваній українській школі,—як би тільки й справа зо школою, раз почавшися, посувалася так швидко, як справа з граматками!

Першою з'явилася „Граматка" д. Норця.

Щоб знати, чи добра яка граматка, треба поперед усього відповісти на оці три головні питання: чи добрий порядок, у якому стоять у граматці згуки (літери)? Чи досить дано матеріялу, щоб дитина добре навчилася читати? Чи годящий цей матеріял?

Згуки повинні бути поставлені один за одним так, щоб од легших до вимови переходити до трудніщих; легшими ж будуть ті, які можно довго тягти голосом, а значить легко єднати один з одним. Таким робом легшими будуть усі самозгуки (опріче йотованих), а з инших такі, як *с, ш, х, ж, р, и* і т. д., а трудними такі, як *к, б, т, д* і т. д.

У д. Норця згуки поставлені таким порядком: *а, у, м, х, о, с, и, р, ж* і т. д., то б то сáме так, як і треба: легше стоїть попереду.

Друге вимагання: вибрати такий порядок згуків, щоб він міг давати яко мога більше матеріялу до читання. Де далі йдемо з наукою читання, це вимагання все більше та більше втрачає свою вагу, але спочатку воно важне, бо звичайно дуже трудно находити слова до читання тоді, коли діти знають не багато літер. З цього погляду порядок згуків у д. Норця не можно назвати зовсім добрим: на перші сім літер автор дає тільки вісім слів і дві коротенькі фразки, по два слова в кожній! Щоб збільшити трохи читального матеріялу, д. Норець деклінує слова і дає їх у всяких одмінах: муха, муху, мухо; мама, мамо, маму і т. д., а також просто повторює ті самі слова вдруге. Це нудно. А друге те: помічено, що діти краще завчають літеру не тоді, коли вони читають ті самі слова, а тоді, коли вони читають з тією ж літерою нові слова.

Ця річ доводить нас до другого питання: чи досить дає д. Норець матеріялу, щоб діти могли добре навчитися читати?

Мені здається, що його трохи мало. Розгортаємо на щастя книжку, ось лекція 12-та, літера *г*: маємо всього 18 слів і з них 5 повторювань. Занадто скупо! Правда, далі матеріялу вже більше, але все ж не досить. Єсть на при кінці христоматійка, але її можно читати тільки вже скінчивши увесь алфавит.

Д. Норець і сам мабуть помічав, що матеріялу в його не досить, і шукав нових слів і фраз, та на жаль вигадував иноді трохи чудні і штучні вислови. Напр.: Муха суха (8). Сухи оси (8). Сажа суха (9). Рижа руха (? 9). Солома на валу (13) і т. д.

Що до самої христоматії, то прозова частина—досить добра—мало не вся взята з книжки „Казки та оповідання", а трохи й з народньої літератури; віршована ж частина складається з гарненьких народніх пісеньок, з уривків з Шевченка і з байок Боровиковського—коротеньких, правда, і через те зручних до читання дітям, але сухих і неталановитих. Не знаю, хто автор оцієї п'єски:

Школяр:

„Не піду до школи, бо у школі нудно!
Не буду учитись, бо учитись трудно".
— А їстоньки будеш?
„І їсти й пити!"
— Коли ж так, то, синку, треба і учитись;
Без розуму хліба нігде не добудеш,
І голодним ціле життя твое будеш. (40).

Дуже добра наука, але ліпше було б, як би її сказати доброю прозою, а то хтось заходився казати її віршом—віршу не вийшло і проза пропала. Таке саме віршилище—„Читанка й граматка" (40). Невже в українському письменстві не можно було найти чогось кращого од ціх недотепних виробів?

Дуже важною хибою граматки д. Норця є те, що автор не знає гаразд законів української фонетики і показує, ніби згуки *м, в, б* можно зм'якшувати (стор. 17, 33, 34, 36), а цього вкраїнська фонетика зовсім не дозволяє, і ми кажемо *голуб*, а не *голубь*, *кров*, а не *кровь* і т. д.

Є ще деякі помилки проти вкраїнської лексики й граматики, є неконсеквенції в формах: буквар, вівчар (18) і крамарь, лимарь (17) і т. д.

Правопис добре не додержаний. Нема зовсім літери ґ, а замісто неї просто *г*; *е* вживається, але пишеться й так: „Сине море" і зараз же після цього: „Сине мій, сине!"—Як же дитина розбере де який згук? До цього додається ще чимало друкарських помилок.

На при кінці коротеньке „Объясненіе для учащихъ"—по московському? З якої речі? Здається, вже час кинути цю двохмовну плутанину.

Не вважаючи на згадані помилки, „Граматка“ д. Норця все ж є книжкою годящою до науки і безперечно користною. Видно, що складав її тямущий педагог.

„Рідна мова“ д. Базилевича значно більша і багатча змістом, ніж книжка д. Норця. Читального матеріялу цілком досить і то досить з самого ж початку. Та сьому дуже запомогло те, що д. Базилевич з першої ж лекції дає згук *к*, а се дозволяє йому зразу ж знайти багато слів, але за те ж *к* один з найтрудніщих згуків до вимови, до з'єднання з самозгуком! І далі в букварі трудні згуки п, в, д стоять попереду ж, з, ш. Се є безперечна хиба праці д. Базилевича.

Поставивши згуки так, що вони зразу дають багато читального матеріялу, д. Базилевич міг би не містити багатьох слів або незрозумілих дітям (Кама, Самара), або дуже мало відомих, видимо місцевих і через те незрозумілих більшості вчителів, напр.: жорост (26), вусадки (20), попінки (16), крижалка (26). Чимало також слів московських: скула, канат, сап, постройка, кладь, костиль, бурда, шабаш і т. д. Є чудернацькі фрази. „У Марка комора маку“ (8)—у кого се буває таке? „Тітка та мати мірили мак, намірили сім мірок“ (15),—де ж се на селі буває? „І у книша є душа“ (35) і т. д. Таких річей ніколи не треба містити, а надто, коли порядок згуків дає широке поле до вибору слів і фраз. Та таких річей все ж не багато. Христоматія чимала, складена з просто написаних, інтересних дітям оповіданнів і гарних віршів відомих українських авторів. З цього погляду праця д. Базилевича може бути тільки похвалена.

Видана книжка з багатьма малюнками, надрукована чітко. Коли тільки вчитель, попереду ніж візьметься до граматки, поробиться з дітьми тижднів зо два, роскладаючи слова на згуки, і навчить дітей зливати згуки навіть такі як *к*,—можно тоді залюбки братися до книжки д. Базилевича. Але правопис і в їй також не впорядкований, замість ґ стоїть *кг* (як то легко буде дітям читати: кглякганка, кгирликга!), є деякі неконсеквенції, та поки що вони мабуть у нас неминучі, хоч треба всім дбати, щоб яко мога швидче стати на якомусь одному правописові.

А от д. Пухальський з своїм „Початковымъ Букварцемъ“ зовсім про це не хоче дбати. Є в нас чимало людей, за для яких нема історії, нема того, що вже зроблено, які завсігди починають творити світ наново, забуваючи, що Господь Бог давно вже про це подбав. Д. Пухальський творить свій новий правопис, вигадує нові літери (для ґ, дз, дж) і взагалі все робить по своєму. Ось приклад:

„Тэпэр, диты, спробуйтэ пэрэдражныть як напрыклад чоловик скрыкнэ, як вколэця голкою—*ай*. Тут два згуки *а* и *й*. За-

раз и напышить ци згукы, подивиця як воны и в азбуци накрюковани. Як хто що має то кажэ—*е*. Тут одын згук *е*. Над ным як колы ставлять .. так ё, напрыклад ёлопе, патёни, бадёрыця. Цэй-же самый згук, як-колы вымовляеця твэрдо *э Э*, мало чого!" (4).

Оце вам зразок правопису авторового та разом з тим і зразок його науки, бо все це говориться дітям з початку ж, з першої ж лекції!

Еге, наука починається з того, що дітям росказується: „В украиньський мови е тры згукы, яких нэма в руський мови; одын займа сэрэдыну мыж ґ и к, напышэмо ёго так": Далі даються нові літери на всі три згуки, приклади слів на ці літери, тоді вся українська азбука, тоді говориться про всі самозгуки, тоді про всі инші згуки—як їх вимовляти та писати. Така перша вступна лекція у д. Пухальського. Автор навіть не догадується про ту просту річ, що коли діти не вміють ні читати, ні писати, то вони не можуть прочитати і цієї лекції, не можуть „зараз і написатц ці згуки", що „в азбуці накрюковані"!

Автор не тільки український правопис сотворив зовсім наново, він і новий спосіб науки читання знайшов, як бачите. Свою вступну лекцію він кінчае так: „Стало будь наша мова складуиця з згукив, а пышэця, чы й дрюкуиця буквамы. Що-б вывчыця чытать, трэба вывчыть вси ци згукы, або буквы в азбуци й ще раз нагадую, що трэба разом вчыця и писать их.

Ну, тэпэр як вывчылы вси згукы, чытайтэ". (6).

Але ніхто з учнів читати не буде просто через те, що нічого з такого „букварця" не навчиться. То й ми теж нічого в книжці д. Пухальського далі читати не будемо.

Б. Грінче́нко.

Що є по журналах.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. LXXIII. До історії українського вертепа XVIII в., історично-літературні студії й матеріяли. Д-ра Ів. *Франка* (кінець). Ритміка українських народних пісень. Написав *Ф. Колесса*. IV. Огляд пісенних форм української народньої поезії (кінець буде). Велика родина в Мшанці Старосамбірського пов. Написав *М. Зубрицький*. До історії організовання національних гвардій в році 1848: Польська нелегальна гвардія в Станиславові. Написав *Ів. Кревецький*. Автобіографія священика з першої половини XIX в. Подав *Ів. Крипякевич*. Miscellanea: а) З облоги Белза в 1352 р., под. *М. Грушевський;* б) Польська „Реенція" в Станиславові, под. *Б. Заклинський;* в) До генези творчости М. Шашке-

вича, под. *І. Созанський*. Наукова хроніка: Огляд часописей за 1905 рік: Часописи українсько-руські, огляд *І. Джиджори* й *І. Кревецького*. Бібліографія. Видання й статті обговорені в цім томі: Огляд часописей за 1905 р.: Літературно-Науковий Вістник, Артистичний Вістник, Діло, Руслан, Буковина, Учитель, Промінь, Економіст, Нива, Католицький Всхід.—R. Pischel—Das altindische Schattenspiel, 1906—C. Prüfer—Ein ägyptisches Schattenspiel, 1906.—G. Jacob—Erwähnungen des Schattens theaters in der Welt-Literatur, 1906.—А. Лонгиновъ — Мирные договоры русскихъ съ греками, заключенные въ X вѣкѣ, 1904.—С. Северьяновъ—Супрасльская рукопись, т. I. 1904.—Симеона Метафраста и Логовета списаніе міра отъ бытіа и лѣтовникъ собранъ отъ различныхъ лѣтописецъ, 1905.—Г. Власьевъ—Потомство Рюрика, т. I. 1906. Родословныя таблицы, 1906.— А. Лобода—Русскія былины о сватовствѣ, 1904.— F. Piekosiński—Kodeks dyplomatyczny Malopolski, т. IV, 1905.—B. Grużewski—Sądownictwo królewskie w pierwschej połowie rządów Zygmunta Starego, 1906.—J. Czubek—Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia, 1906.—В. Будзиновский—Козацкі часи в народній пісні, 1906. В. Доманицкій—Пѣсни о Нечаѣ, 1905. Баллада о Бондаривнѣ и панѣ Канёвскомъ, 1905.—О. Левицкій—Обычай помилованія преступника, избраннаго дѣвушкой въ мужья, 1905. — Древности Украины, I. 1906.—Е. Сѣцинскій—Исчезающій типъ деревянныхъ церквей, 1904.—Ѳ. Титовъ—Русская православная церковь въ польско-литовскомъ государствѣ въ XVII—XVIII вв., I, 1 пол., 1905.—Г. Стрижевскій—Сборникъ малорусскихъ сказокъ, 1905.—П. Несторовскій—Матеріалы по этнографіи бессарабскихъ Русиновъ, 1905.—J. Wejla i E. Muka — Prislowa a prislowne hroncka a wuslowa Hornjołużickich Serbow, 1902.—I. Schwela—Lehrbuch der Niederwendischen Sprachen, I. 1886.— Научно-литературный Сборникъ, повременное изданіе „Галицко-русской Матицы", т. IV, 1905.—Сборникъ на българското книжовно дружество въ София, 1901.—Materyały i prace komisyi językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, I—III, 1901—1905.

Літературно-Науковий Вістник. Кн. XI. Тихо серце! Вірші *Козачки*. Він де! Образок *М. Коцюбинського*. Дві стрічі. (Із життя сібірського заслання). *А. Мурамського*. Проклята смоковниця. Вірші. *А. Кримського*. Кава. *М. Мочульського*. З гірких правд. Вірші. *С. Ярмаревського*. Становище польських і велико-руських соціялістичних партій до українського питання (кінець). *М. Лозинського*. На роковину. (Уривок з щоденника) *Харковянки*. Стара Русь. *V. Ів. Франка*. Вибір поезій. *Аді Негри*. Пер. *І. Грабовського*. Нерви і душа. *М. Гаврилова*. Літературне турне. *Кнута Гамсуна*. Пісня про волю. *М. Насонова*. Наукові листки: VIII. Сім гріхів головних. *Т. Зелінського*. Суд чотирьох. *Е. Валеса*. Против обскурантизму серед своєї суспільности. *М. Лозинського*. З біжучої хвилі: Перша річниця російської конституції. *М. Грушевського*. Бібліографія: Рецензії на: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. LXXIII. *Кр.* Ів. Франко. Маніпулянтка й инші оповідання *І. Д.* Ів. Кревецький. Аграрні страйки і бойкоти у східній Галичині в 1848—49 рр. *І. Д.* Звіт дирекції ц. к. гімназії

Франц-Йосифа І. в Тернополі за рік шкільний 1905—6. *Кр* —Книжки на діслані до редакції.

Сьвіт. *Ч. 14.* (З цього числа редактором став д. Вячеслав Будзиновський). Марійка. *В. Бирчака.* І. По дорозі. ІІ. Напасть. ІІІ. Жабячий похорон. ІѴ. Лісовий дзвін. Опов. *Планети.* З пісень смутку. Вірші *Л. Лотоцького.* Ніоба. *О. Кобилянської.* Підкова. Вірші *С. Твердохліба.* Встелився лан покосами. Ми на рівні з Тобою, Христе. До ніг стеліться мені, лани. Із стернини визирають. Вірші *М. Стефанова.* Муза життя. Опов. *Я. Стефчина.* Про метерніхівську мотилицю—слівце на часі. *О. Дашкевича.* Об'єктивність поета. (Скорочений переклад з Шульце-Берггофа В. Бирчака). Теодор Томас Гайне. *А. Новачинського.* (Перекл. С. Твердохліба). Рецензія *О. Луцького* на книгу В. Щурата: Грунвальдська пісня.

Ч. 15. Жертва штуки. *В. Пачовського.* Об'єктивність поета. *Шульце-Берггофа.* З думок незнаного. *Р. Д.* Німа. *Ш. Аш.* (З жидівськ. перекл. І. Швебер.). З осени. Не жди мене. Вірші *С. Чарнецького.* Коби я мав... Вірші *П. Карманського.* Одно. На новий шлях. Perpetuum mobile. Тайна. Опов. Я. Стефчина. Весілля в Семирівці. *Ю. Кміта.* Теодор Томас Гайне. *А. Новачинського.*

Ч. 16. Жертва штуки. *В. Пачовського.* Там де Чорна гора сумна. Вірші *С. Чарнецького.* Ніоба. *О. Кобилянської.* Ідуть літа та за літами. Вірші *В. Пачовського.* Теодор Томас Гайне. *А. Новачинського.* Підоська. Опов. *О. Ремеза.* Льоренцо до Читателя. *Г. Фоскольо.* Популярні книжки *В. Будзиновського.*

Ч. 17. Жертва штуки. *В. Пачовського.* Моя дівчина. Як перший раз. Вірші *О. Марітчака.* Ніоба. *О. Кобилянської.* Техника твореня. *Мопасана.* Весілля в Семирівці. *Ю. Кміта.* Льоренцо до Читателя. *Г. Фоскольо.* Популярні книжки. *В. Будзиновського.*

Ч. 18. Побожний Коблик. *В. Загаєвича.* Evoe vita. Пращане. Вірші *О. Марітчака.* Льоренцо до Читателя. *Г. Фоскольо.* Сучасна лірика німецька. Вірші: *Г. Фалько, О. Енгельса, Ф. К. Гінцкей, А. Гейгера. М. делле Граціе* в перекладі С. Яричевського. Ніоба. *О. Кобилянської.* Панська круча. *М. Сосновського.* Популярні книжки. *В. Будзиновського.*

Ч. 19. Новонайдені твори *Т. Шевченка:* І. Сова. ІІ. Дівочій ночі. ІІІ. Маленькій Мар'яні. ІѴ. Три літа.—Панська круча. *Мих. Сосновського.* Ч. 66. *Л. Лотоцького.* Ніоба. *О. Кобилянської.* Добре мені. *У. Н.*

Ukrainische Rundschau № 11. Die Polnische Gefähr und die Ruthenen. Von Hans Weber-Lutkow. Die Ruthenen. Von M. Björnstjerne Björnson. Zur politischen Situation in der Ukraine. Von W. Dmytrenko. Protest der Ruthenen Galiziens.—Die Wahlfreiheit und die galizischen Wahlmissbräuche. Von P. R. Die Hexe. Eine Novelle von W. Potapenko. Rundschau.—Erschreckende Daten.—Musikalisches.—Bibliographie.

Нові книжки.

Андерсен Г. Х. Казки. Попереклада́ла М. Загірня. У Київі, 1906. 245 бок. 16°. Ц. 65 коп.

Базилевич О. Український букварь. Зложив О. Базилевич. (З малюнками). Видання книгарні Г. І. Маркевича. Полтава, 1907. 76 бок. 8°. Ц. 20 коп.

Барвінський О. З останніх десятиліть XIX віку. Написав О. Барвінський. Львів, 1906. 40 бок. 16°. Ц. 20 сот. (Відбитка з „Руслана“).

Веселка. Календар української соціял-демократичної партії на рік 1907. Накладом „Землі і Волі“. Чернівці, 1907. 143 бок. 8°+оповістки.

Герої російської революції. Характеристика революційних діячів у Россії. (Передр. з „Гайдамаків“). У Львові, 1907. 64 бок. 8°. Ц. 30 сот.

Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювилею наукової і громадянської діяльности. (Відбиток з „Нової Громади“). У Київі, 1906. 20 бок. 8°. (З портретом Антоновича).

Доманицький В. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. Склав В. Доманицький. У Київі, 1906. 128 бок. 16°. Ц. 20 к.

Звіт дирекції ц. к. гімназії Франц-Йосифа І в Тернополи за рік шкільний 1905—6. Тернопіль, 1906. 58 бок. 8°.

Іскра В. Вертеп. Різдвяні сцени. Написав Василь Іскра. (Вид. редакції „Гайдамаків“). Львів, 1906. 16 бок, 8°. Ц. 20 сот.

Іскра. Календар для українських учителів на рік 1907. Видавці: Осип Безшалко, Кость Кракалія. Чернівці. 1906. 124 бок. Ц. 70 сот.

Календарь Просвіти. Рік перший. 1907. Видання Товариства „Просвіта“ у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка. № 4. Київ, 1907. 162 бок. 16°+оповістки. (З портретами письменників і з малюнками до статій).

Календар для руских школярів на рік 1907. Накладом К. Кракалії. Черн. 1906. 32 бок. Ц. 8 сот.

Кревецький Ів. Аграрні стрійки і бойкоти у східній Галичині в 1848—49 рр. (Відбитка фейлетону „Діла“). Львів, 1906. 23 бок. 16°.

Кримський А. Бейрутські оповідання. У Київі, 1906. 72 бок. 8°. Ц. 30 коп.

Кропивницькій М. Розгардіяш. Твора на 4 дії. Відбиток з журналу „Кіевская Старина“. У Київі, 1906. 42 бок. 8°.

Лебедова В. Під нову зорю. Новорічний образок. (Вид. редакції „Гайдамаків“). Львів, 1906. 8 бок. 8°. Ц. 10 сот.

Левицкій Ор. О положеніи крестьянъ юго-западнаго края во 2-й четверти XIX ст. Отд. оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина“. К. 1906. 46 бок. 8°.

М. Л. Спадковий порядок і тестамент в Австрії. (Вид. „Рускої Бесіди“ в Чернівцях 7.186—187). Чернівці, 1906. Бок. 80, 8°.

М. Л. Про організації і держави. Написав. др. М. Л. (Вид. „Рускої Бесіди“ в Чернівцях. Ч. 189). Чернівці, 1906. Бок. 34, 8°.

Мартинович П. Украïньськи зàписи Порфирія Мартинòвича. К. 1906. 317 бок. 8°.

Одинецъ П. Къ вопросу объ украинскомъ народничествѣ. (Опытъ программныхъ вопросовъ для изученія украинской національной идеи). Петра Одинца. Отд. оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина". Кіевъ, 1906. 41 бок. 8°.

Павлик М. Москвофільство та Україно́фільство серед австро-руского народу. Льв. 1906. Бок. 8², 16° Ц. 15 сот.

Петрицький М. Польсько-руські відносини в Галичині і австрийське правительство. Слово до бесідника з польського кола, посла старжинського, написав М. Петрицький. Перекл. з нім. Ів. Сологуб. (Вид ред. „Гайдамаків"). У Львові, 1907. Бок. 32, 8°. Ц. 20 сот.

Промінь. Перший український календарь на 1907 рік. Зложив О. Перекрестов. Видавництво „Початок". Київ, 1906. Бок. 58, 16°+оповістки (з портретами письменників).

Сумцовъ Н. О. О литературныхъ нравахъ южнорусскихъ писателей XVII ст. Спб. 1906. 24 бок. 8°.

Тищенко В. Перші згуки. Збірник поезій. Прилуки. 1906. бок. 41, 16°. Ц. 30 коп.

Франко Ів. Маніпулянтка й иньші оповідання. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. І. Ч. 108). Львів, 1906. Бок. 194, 8°. Ц. 2 кор.

Франко Ів. Откровеніе св. Степана. (Студія над одним мало відомим апокріфом). Відбиток з журналу „Кіевская Старина". У Київі, 1906.

Франко Ів. Semper tiro. Збірка поезий. Львів. 1906. Бок. 135. Ц. 1 кор. (в оправі 1 кор. 60 сот.).

Хмельниччина в Галичині і ей хиби. На підставі праці д-ра Ст. Томашівського: Народні рухи в галицькій Руси 1648 р. (Передрук з „Гайдамаків") Львів, 1906. Бок. 64, 16°. Ц. 30 сот.

Chronik der ukrainischen Sevcenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jhrgg. 1906. Heft 1. № 25. Bericht für das Jahr 1905. Львів, 1906. Бок. 56, 8°. Ц. 1 кор.

Щурат В. Перегринація или Путь до Іерусалиму Данила Архимандрита Корсунского з Бѣлой Россіи. Середновічна памятка староруської літератури в редакції XVI в. Жовква, наклад о.о. Василіян. 1906. Бок. 42.

Видання Товариства „ПРОСВІТА."

1. **Драгоманов М.** Про українських козаків, татар та турків. З додатком про життя Драгоманова. Ціна 8 коп.
2. **Земельна справа** в Новій Зеландії. Переказала М. З. Ціна 2 коп.
3. **Левицький М.** Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах. Ціна 3 коп.
4. **Календарь „Просвіти"** на рік 1907-й. Ціна 15 к.

ИНШІ КНИЖКИ:

Статут Товариства „Просвіта" у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка. Ц. 5 коп.

Уставъ Общества „Товарищество Просвіта у Київі", основаннаго въ память Т. Шевченко. Ц. 5 коп.

Теми для книжок. Виробила Видавнича Комісія Товариства.

Нова Громада.

Літературно-науковий
місячник.

№ 12, Грудня 1906.

У КИЇВІ, 1906.
Друкарня С. А. Борисова, Мало-Житомирская, № 16.

Що є в 12-ій книзі:

Українка Л. В дому роботи, в країні неволі. Діалог. . . 1

Г—ко Н. Ідея федералізму в конституціях декабристів . . 7

Чернявський М. Моя віра. Вірші 26

Андрій. Новий учитель. Оповідання 27

Українка Л. Утопія в белетристиці. Кінець 42

Черкасенко С. З віршів: І. Надії. ІІ. Осінні співи . . . 65

Метерлінк М. Сліпці. Переклад **Є. Тимченко** 66

Грінченко Б. Твори світової літератури на селі 86

Пахаревський Л. Вернувся. Оповідання 96

Невада А. Наші родичі за морем 105

Капельгородський П. З перекладів: І. Буревісник—М. Горького. ІІ. Збірання податків—Беранже 125

Маргеріт П. і **В.** Собака та вовк. Переклала **Н. Г.** . . . 129

Капельгородський П. З недавнього минулого Кубанської школи 133

Вартовий П. З українського життя 147

Передвиборчий рух.—На що маємо надіятися.—Песимізм у поглядах на вкраїнську справу і що говорять факти.—Студенти і автономія України.— Націоналізація школи.—Рух у „Просвітах“.— Нове наукове товариство.—Ювілей професора В. Антоновича.

Матушевський Ф. З россійського життя. 156

Скасування „общини“.— Міністерські новели в сфері робітницькій.— Справа Гурко-Ліддваля.— Процеси.— Вибори до Думи.

S—on. За кордоном 170

Роспуск рейхстагу в Германії і нові вибори.—Реформа виборчого права в Австрії. — Діяльність міністерства Клемансо. — Боротьба французького уряду за відділення церкви від держави.

Бібліографія.

І. Рецензії: Є—в. Шляхта. **Л. П—ський.**— Г. Андерсен, казки. **Д. Д—ко.**— М. Лозинський, Гайдамаччина. **Б. Г.**— М. Драгоманов. Про українських козаків, татар та турків.—Земельна справа в Новій Зеландії.— **М. Левицький.** Як рятуватися в нагих випадках та каліцтвах.—Календарь „Просвіти“. **І. Перекотиполе** . 175

ІІ. Що є по журналах 180

ІІІ. Нові книги . . . . . „

Що було в „Новій Громаді“ за 1906-й рік.

З року 1907-го „Нова Громада“ виходити не буде.

В дому роботи, в країні неволі.

Діалог.

Велика, залита соняшним світлом полудневим, площа в околиці Мемфіса; на заході вона переходить в справжню пустелю, пісковату, повиту сухим маревом, тремтячим від спеки; на сході її оточують зарослі папірусу та лотосу, що вкривають багна, позосталі від нільської поводі. Посеред площі величезна будова, ще нескінчена: колонади, подекуди ще без капітелів, але поставлені по виразному плану, мури з барвистими малюнками, ще пократовані сіткою помічничих ліній, велитеньські постаті богів з невикінченими емблемами на головах, а декотрі й зовсім ще без голів.

Гурти робітників працюють коло будови: хто робить цеглу, хто носить мул та воду для неї з багнистих заростів, инші під наглядом будівничою вивершують колони, кладуть перші вінці стелі, різбярі й малярі захожуються ретельно коло покрас і статуй. Але де-далі робота стає млявою, полуднева змора давить всіх—і рабів і доглядачів.

Старший дозорець (*глянувши на соняшний дзиґарь перед статуєю бога Ра*).

Полудень! Відпочинок всім! Лягайте!

(Робітники покидають роботу і вкладаються, здебільшого де хто стояв. Де-котрі шукають затінку, инші виймають харчі й живляться, але найбільше таких, що падають як мертві спати ницьма або й горілиць, на роспеченім піску, на камінні, на самім краєчку мура, вподовж брусів межи колонами, навіть на колінах у колосальних богів; сонце блищить на спітнілих лобах, одежа мов палає відблиском гарячою проміння—

раби не чують, сплять важким сном, що розпірає їм груди спішним, нерівним диханням).

Раб гебрей *(в заболоченій одежі, шкарубкій від мулу, увесь засмічений присохлим баговінням, худий, вузькогрудий, знесилений. Нетерпляче кидається, притуляючи голову до затіненого боку бруса камінного. Голос його хрипкий, змордований, сам він наче непритомний).*

Ой, Боже сил! Невже я не засну?...
Ой, спати, спати, спати хоч хвилину,
Бо вже не видержу!... Ой, Боже Помсти!...

Раб єгиптянин (*одежа його замащена фарбами, але ніякою иншою бруду на ній нема; він худий, як і гебрей, але його тонка, сухорлява постать широкоплеча і неначе викована з червоної міді, по ній знати уперту, незломну силу, якусь немов нелюдську витревалість. Він сидить на великому пальці ноги колосального Озіріса і їсть сухого коржа з часником, запиваючи водою з глиняної тиковки. Його довгасті прижмурені очі дивляться з добродушною насмішкою на Гебрея. Згодом він озивається до Гебрея тонким, трохи рипучим голосом*):

Яка там помста? Що ти плещеш? Хто ж се
Над ким помститись має? За що? Про що?
От не базікав би, давно б заснув...
Ти може їсти хочеш?

Гебрей (*дражливо*) Одчепися! (*помовчавши, ще дражливіше*).

Як ти питаєш, за що, про що помста?
Чи ти на сонці не печешся зраня
До вечора? Чи спина не болить?
Чи голову не ломить? Ти з кришталю?
Ти мідяний? Ти камінь, чи людина?
Ще не обридло бабратися в фарбах
Так, як мені в болоті?

Єгиптянин. Ото то!
Се чиста нільська повідь! Заливає
Мене словами—пробі, утоплюсь!
Ну, спека—се ж бо літо! Ну, втомився,
Ну, фарба, ну, болото—щож такого?
На те робота.

Гебрей *(схоплюється і б'є себе в груди).*
На що та робота?!
Скажи, навіщо? Хто в цім клятім краю
Те відає, навіщо нас мордують?
Нехай би се був дім, чи там дворець,
Чи хоч темниця, клуня, стайня, хлів,
А то—каміння купа величезна,
Поставлена стовпами, бовванами
Довготелесими—який в тім глузд?
Египтянин. Адже се храм—чи ти ж того не знаєш?
Гебрей. А що то храм? Навіщо він?
Египтянин. Та як же?
Богам же треба теж оселю мати.
Гебрей. Богам? Оселю? *(показує на небо і на пустелю).*
То чия оселя?
Чия то хата, я тебе питаю?
Египтянин (*спокійно*).
Та то зовсім не хата й не оселя.
То так неначе царство, в ньому се,
Що ми будуємо, є мов дворець,
Се хата Ра, оселя Озіріса,
Притулок для мандрівниці Ізіди,
Колиска Горусу, спочивок Фта,
Майстерня Тота, Апісовий хлів,
Анубіс, Нейт, Амон домують тута.
Гебрей (*затикає вуха*).
Ой, Боже Грому, заглуши мене!
Нехай я хоч іменнів сих не чую!
Гірка моя неводя, та найгірше
В ній те, що я служу отим потворам,—
Не хотячи, кленучи, а служу!
Ношу болото на прокляту цеглу
І сам стаю болотом, сам з душею! (*до Єшптянина*)
Скажи мені, як би тебе не гнали
На сю роботу силоміць, ти став би
По власній волі будувать оселі
Усім отим, що ти тут називав?

Єгиптянин. А вже ж би став.
Гебрей. То, значить, задля тебе
Нема тепер неволі? Ти не раб?
Єгиптянин. Е, де вже там не раб!... Якби я сам
Був паном над собою, я б не так
Роботу сю розклав: спочинок довший,
Святà частіші я б собі давав,
І страву певне б мав далеко ліпшу,
Мене б не било—се вже річ видима!—
Либонь що я б не мури малював,—
Різьби, малярства, будівництва вчився б.
Тоді б я дещо тут зробив инакше (*показує рукою в різних напрямах*):
Сю постать я б зробив далеко вище,
А тую нижче; не жовтогарячу,
Але червону фарбу тут поклав би,
Не так би може й цілий підмурівок
Я заложив би—сей довгастий надто—
Я більше б лотос брав, а не папірус
За взòрець для стовпів...
Гебрей. Але роботи
Не кинув би?
Єгиптянин. Ой ні! Хай Тот-майстерник
Мене ховає від неробства! Всі ми,
Єгиптяне, працюємо ретельно
Не тільки по неволі, а й з охоти.
Не раз мені здається, я робив би
Незмірно краще, як би я був вільним,
Отак, як будівничий наш, наприклад.
От щастя жити так, як він живе!... (*Розляється виідно на виступі сандалії Озірісової і, зажмуривши очі, в голос марить*):
Ні, ще не так!... Не так, як будівничий—
Він все таки не сам собі господарь—
Накаже перше царь, жерці присудять,
А потім він будує, щò звелять.
А я б не так. Я будував би храми
По своєму, я б видумав нові

Емблеми для богів, а колонади
Зовсім би не таким порядком ставив,—
Я б їх єднав по три, по п'ять, по сім,
Отак як пальми часом виростають...
І! що б то був за храм! Боги мої...
(*Посувається ближче до Гебрея і говорить пошепки*):
А знаєш, я б ховав у пірамідах,
Скажу тобі по правді, не царів,
А всіх, що добрії діла робили,
Всіх, що жили по правді. За для того
Прийшлось би, правда, більші піраміди,
Ще вищі будувати, переходи
Робити довші в них, та се дарма,—
Вони либонь тоді були б ще кращі
І вже б не зруйнувалися ніколи,
Бо все одно були б вони, що гори...
Я б може просто гору обтесав
І в ній попробивав без ліку ходів,
І саркофагів тисячі поставив,
Щоб стало їх хочби й на всіх мерців.
Ото була б новітня піраміда,
Якої світ ще не видав!...(*Усміхається і затихає. Який час здається, що він спить, але згодом він озивається трохи сонним голосом до Гебрея*). А ти?
Що б ти зробив, як би ти вільним став?

Гебрей (*що теж було стишився і лежав нерухомо, неначе в якомусь отупінню, раптом схоплюється і різким рухом наближається до самого обличчя єгіптянина. Ще хрипшим, аж безгучним голосом, повним лютости і злорадости*):

Я? Що зробив би я? Розруйнував би
Усі ті храми ваші й піраміди!
Порозбивав би всі камінні довбні!
Всіх мертвяків повикидав би геть!
Загородив би Ніл і затопив би
Увесь сей край неволі!

Єгіптянин (*мовчки одводить руку і дає в лице Гебрееві, той з проникливим криком падає додолу*).

Дозорець (*прибігає з кием*). Що за крик?

Се що таке? А, прокляті раби!
Ані заснеш, ані спочинеш з ними! (*б'є обох києм*).
Тепер ідіть обидва на роботу
Раніше від усіх. Се вам за кару! (*відходить*).

Єгиптянин (*бере відро з фарбою і квачі, лаюдячись іти малювати мура. До Гебрея*): Ти, слухай-но, не гнівайся на мене!
Воно, я знаю, не годиться битись,
Але скипіло серце. Я й забув,
Що ми ж таки товариші з тобою,
Бо маємо ж ми спільний дім роботи.
Ти вже прости!

Гебрей (*одвертається від нього і бере з долу брудного кошика до глини. Понуро*):
Нічого, так і треба,
Я мушу знать, що я тут раб рабів,
Що він мені чужий, сей край неволі,
Що тут мені товаришів нема.
Більш ти від мене й слова не почуєш!

(*Росходяться—Єгиптянин до будови, Гебрей до нільського баіна. Инші раби сплять*).

Леся Українка.

Київ, 18/x 1906.

Ідея федералізму в „конституціях“ декабристів.

I.

Ідея федералізму не належить до тих ідей, які дуже поширені були досі серед россійського (московського чи обмосковленого) громадянства. Навпаки — централістичні тенденції завсігди панували серед його в великій міри, і оборонцями їх виступали і такі ретрогради, як Катков, і заступники крайніх течій. Відповідно до цього і в тому політичному рухові, який зветься справою декабристів, федералістична струна бреніла не дуже голосно й не дуже довго, і скоро її цілком покрила своїм деспотичним голосним дзвоном струна крайнього централізму.

Та все ж федералістична течія була. І почалася вона не серед самих декабристів. Ідея федералізму пробивалася серед найінтелігентнішої частини россійського громадянства й попереду, але пробивалася дуже мало, і можна сказати, що виявлялась вона не серед гуртків, хоч би й невеликих, громадянства, а тільки в думках окремих людей, яких розум, широка політична освіта і особиста толеранція наводили на думку, що найкраще правило: живи і давай иншим жити по своєму, як вони хочуть.

Першим таким чоловіком був Радіщев.

Соціяльно-політичний світогляд цієї людини, що далеко випередила своїх сучасників, взагалі досить цікавий. Радіщев гаряче протестує проти війни, ніхто з його попередників не зважувався так дуже виступати проти надмірних податків, проти всякого утиску на волю друку та релігії, проти загально-самодержавного гніту, і ніхто не розумів так глибоко, як він, тодішніх умов россійського життя. В сфері економичних відносин він висловлює тільки загальний принціп „равенства имуществъ“, протестуючи в той же час проти приватної власности на землю.

В кінці своєї славетної оди „Вільність“ Радіщев обстоює ідею федералістичного ладу. З'язок між окремими частинами великої держави ставатиме слабіший, говорить автор, може вона й зовсім роспадеться, але „малі світила“ закрасять свої „кормила“ вінком дружніх відносин, керуючи вкупі до однієї мети. Треба думати, що це співчуття ідеї федералізму є наслідком впливу Маблі, якого перекладав Радіщев, і який у своєму творі „Про законодавство, або основні пріпціпи законів“ називає федеративний лад „найвищим ступінем досконалости, до якого може піднятися політика“.

Ідеї Радіщева взагалі хоч і поширились серед россійського громадянства, але тільки не їдея федералізму. Це видно з того, що вона не виявляється в пізніших проектах реформ россійського державного ладу, які повстали з початком царювання Александра I. Маленький слід її бачимо тільки в одному документі.

Р. 1826-го забрано „въ слѣдственный комитетъ о тайныхъ обществахъ“ папери божевільного гр. Матвія Дмитріева-Мамонова. Він занедужав ще р. 1817-го, але до того часу він, М. Ф. Орлов та Н. І. Тургенев хотіли завести товариство „Русскихъ рыцарей“, та цей план не здійснився. Одначе, гр. Дмитрієв-Мамонов належав до масонства, і серед його паперів знайдено чимало таких, що стосувались до масонських лож; там же знайдено й проект республіканської конституції. Кому він належить — невідомо.

Так ото в цьому проекті Россією має порядкувати „народне віче“, що складається з палати панів і з палати городян. До другої палати депутатів посилають городи, перша організована инакше. „Палата вельможъ состоитъ изъ 221 наслѣдственныхъ вельможъ государства, владѣющихъ удѣлами неприкосновенными, inaliénables, въ тѣхъ областяхъ, отъ коихъ они *наслѣдственными представителями и депутатами*“. Россія ділиться на вісім „царствъ“. Царства ці: Московське (20 вельмож-депутатів), Новогородське (20), *Київське* (20), Владимирське (1), Казанське (5), Астраханське (5), Сібірське (10) і Херсонське (10). Опріче цього ще: царство Польське, Курляндія, Ліфляндія, Фінляндія і Грузія.

До палати панів, опріче спадщинних депутатів, належало ще 442 „простыхъ“ „дворянина“, вибраних, і серед їх повинні бути заступники Польського царства „sous le patronat des pairs de

Kief et de Wolhynie“ (під протекцією київських та волинських вельмож), депутати ліфляндського, курляндського і фінляндського шляхетства під патронатом Новгородського царства, грузинські депутати під протекторатом Астраханського царства. Опріче цього, в палаті панів повинні були ще сидіти 10 депутатів од „русскаго рыцарства“ (пояснено: „русскіе рыцари“—„оберегатели конституціи“, „вѣчевая стража“, „находящаяся въ распоряженіи парламента и зависящая отъ него“), і шість депутатів од вільних городів (*Кіёв*, Астрахань, Казань, *Одеса*, Новгород, Ярославль), а всіх членів було 679 [1]).

Хто автор цієї конституції—невідомо. Але гр. Дмитрієв-Мамонов належав до масонів, до яких з 1816-го року пристав і Микита Мих. Муравйов. Він мав один з вищих масонських рангів і був ініціятором таємного товариства „Союзъ спасенія“, або „Союзъ истинныхъ и вѣрныхъ сыновъ отечества“, заснованого з р. 1817-го. До цього товариства вступило членами багато масонів. Таким робом, можна з певністю встановити з'язок між гр. Дмитрієвим-Мамоновим і Микитою Муравйовим, і дуже можливо, що конституція з паперів Д.-Мамонова є тільки першою редакцією пізнішого проекту конституції Мик. Муравйова.

Що конституція, знайдена у гр. Д.-Мамонова, республіканська, а конституція Мик. Муравйова монархична, це нічого тут не важить. Відомо, що Мик. Муравйов з початку стояв за республіканський лад і особисто зостався з такими поглядами й потім. А через що він написав конституцію монархичну, це добре видно з відповіді Пестеля на слідстві: „Съ отвѣтомъ отъ Муравьева привезъ князь Волконскій начатую Муравьевымъ конституцію, о которой говорилъ онъ мнѣ въ письмѣ своемъ, что пишетъ ее въ монархическомъ смыслѣ, ради вновь вступающихъ членовъ, comme un rideau derrière lequel nous formerons nos colonnes, прибавляя, что самъ онъ лично остается тѣмъ-же приверженцемъ республиканскаго правленія, каковымъ былъ и прежде“ [2]).

---

[1]) Семевскій. Вопросъ о преобразованіи госуд. строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX в. Былое, 1906, II, 70—72.

[2]) Н. Сильванскій. Пестель передъ Верховнымъ Судомъ. Былое, 1906, III, 288 і нижче.

II.

Чи справді М. Муравйов був автором того нарису, який був у гр. Д.-Мамонова, чи ні,—досить того, що нарис цей де в чому нагадує конституцію Мик. Муравйова, яку цей склав пізніше.

Микита Муравйов, син учителя імператора Александра I і письменника Михайла Муравйова, народився р. 1796-го. Батько й мати його були ліберальних поглядів, неприхильні до абсолютизму, і приручили вчити свого сина якобинцеві Магіерові. Потім хлопець скінчив Московського університета, року 1812-го пішов до військової служби і був у багатьох баталіях, між иншим і за кордоном. Там він уперше зрозумів вагу конституційного ладу. Він, як сказано, був ініціятором „Союза спасенія", який перетворився потім у „Союзъ благоденствія" (для його М. Муравйов виробляв частину статуту) і нарешті став на чолі „Сѣвернаго Общества".

Року 1821-го він, бувши в гвардії, яко штабс-капитан гвардейського генерального штабу, жив у Минську. Там він почав проект конституції. Вона збереглася в двох редакціях, не викінчених, але для нашої мети обидві редакції дають потрібний матеріял.

Конституція Микити Муравйова засновується на двох головних пріпціпах—цензовому виборчому праві та федеративному державному ладу, які власне і сталися причиною того, що її одкинула більшість декабристів, особливо ж південні члени з Пестелем на чолі.

Россія, по конституції Муравйова, повинна була зостатися монархичною державою, але замісто самодержавної стати конституційною. І тільки тоді, коли царь не схотів би скликати „народне віче", Муравйов пропонував завести в Россії республіку.

Законодавча влада мусила належати Народньому Вічу, яке складалося з палати народніх заступників та з Верховної Думи. До палати вибірається один заступник од 50.000 мужчин, тільки кочові народці не мають зовсім ніякого заступництва. Що ж до Верховної Думи, яка є не що инше, як верхня палата Народнього Віча, то до неї кожна держава (федеративна одиниця) посилає 3 чоловіка, Московська область—2 і Донська—одного, які

вибіраються не простими виборами, а на зібранні палати виборних та „Державної Думи“. Відповідно другій редакції проекту, на те, щоб бути членом палати народніх заступників, не треба мати ніякого цензу ані грошового, ані маєткового, та за те, щоб одержати право бути виборцем, треба мати не менше, як на 5.000 нерухомого або на 10.000 рухомого маєтку. Щоб попасти ж до Верховної Думи треба було на 30.000 нерухомого або на 60.000 рухомого. Такий високий ценз не міг, звісно, сподобатися радикальнішій частині декабристів, і вона зразу ж віднеслася негативно до конституції Муравйова, не помічаючи зовсім її позитивних боків.

А тим часом між позитивними прикметами проекту Муравйова була та, що Муравйов розумів, що не може бути справжньої волі громадянської при централістичній державній системі, а надто в такій великій державі, як Россія.

Коли Радіщев говорить про федералізм тільки як про щось можливе, в чому він не бачить нічого поганого, Муравйов піднімає його до ролі основного принципу, що єдиний може забезпечити спокійне життя всім народам, які живуть на території Россії. Він каже: „народи невеличкі звичайно стають здобиччу сусід і втрачають незалежність. Народи великі мають тільки позверховну незалежність, та звичайно почувають на собі гніт внутрішній і стають в руках у деспота знаряддям гніту над иншими народами та причиною їхнього загину.

Велика територія та численне військо не дають одним бути вільними, а ті, у яких цих незручностей немає, нещасливі через свою несилу. Розрішити це питання могла б тільки *федерація* або *спілка*, тільки вона задовольнила б усі умови та зуміла б поєднати *величність народню* та *волю громадян*.“

„Під доглядом царя в столиці істніє“, говорить він далі,— „законодавче зібрання, яке видає всі загальні накази, що відносяться до цілої держави; приватні ж справи, що відносяться до окремих країн, розглядають місцеві законодавчі зібрання, що формуються так саме, як і столичне; таким способом можна досягти добра і для цілого, і для його частин“ [1]).

---

[1]) „Семевскій. Вопросъ о преобразованіи государственнаго строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX вѣка. Былое. Февраль, ст. 77.

В першій редакції свого проекту Муравйов пропонує поділити Россію на 14 „держав“ і дві „області“—Донську та Слав'янську—в останній мала бути і всероссійська столиця—Нижній Новгород. В другій же редакції він ділить її на 13 „держав“ та дві „області“, столицею має бути, здається, Москва; з Фінляндії, яка в першій редакції державою не була, робить окрему Ботничну „державу“. Про Царство Польське не говориться нічого,—можна думати, що Муравйов, так саме, як і Пестель, згожувався на самостійність Польщі. З Остзейського краю автор проекту пропонує зробити Балтійську державу з столицею Ригою, з Кавказу теж окрему державу, з Сібіру дві. Як бачимо, федеративні одиниці не завжди відповідають межам національним, не вважаючи на те, що сам Муравйов, мотивуючи свою прихильність до федералізму, як позитивний постулят, виставляє спілку окремих *народів*, це б то націй.

„Правительство каждой державы, — говорить Муравйов,— состоитъ изъ трехъ отдѣльныхъ, независимыхъ другъ отъ друга властей, но содѣйствующихъ къ одной цѣли, а именно: правительствующей, исполнительной и судной“ [1]).

„Правительствующую власть“ кожної держави дано „правительствующему собранію“—законодавчій інституції, що ділиться так саме, як і центральне Народнє Віче на дві палати—Палату виборних та „Державну Думу“.

Палата виборних складається з членів, яких вибірають громадяне на один рік. До палати виборних вибірає народ по одному заступникові на 10.000 чоловіка. В першій редакції, щоб бути членом Палати виборних, треба було мати на 2.000 р. нерухомого, або на 4.000 рухомого маєтку, по другій же — не треба було ніякого цензу. До „Державної Думи“ вибірали ті самі виборці, що й до Палати виборних, навіть на тих самих зібраннях. Щоб бути вибраним до Думи, треба було мати 30 років та на 15.000 р. нерухомого або на 30.000 р. рухомого маєтку.

Члени вибіраються на чотирі роки, але що року з Думи виходить четверта частина членів, замість яких вибірають нових.

---

[1]) Семевскій (Былое, II, 93).

У Палаті виборних припадало на кожну державу от 15 до 350 виборних, у Державній Думі—разів у три менше.

Обидві „державні“ законодавчі палати збираються двічі на рік у столичному городі „держави“ і мають право: 1) Робити постанови, які відносяться до внутрішніх справ їхньої „держави“ і взагалі всякі, „які відповідають цьому Уставові“ (це б то конституції). 2) Накидати податки, потрібні урядові кожної „держави“ та на її власні потреби, це б то: шляхи, канави, будинки, трати на законодавче зібрання, плату урядовцям, на суд та инше (загальні податки на військо та на флот, на фортеці, почти, зносини з иншими державами, плату членам Народнього Віча та вищим урядовцям, трати на те, щоб провести такі шляхи, на які місцевих грошей не стане, „взагалі на всі загальні потреби всієї россійської „общины“ визначає Народнє Віче). 3) Заводити всякі громадські та освітні інституції. Нарешті, державне законодавче зібрання має право просити Народнє Віче скликати Народній „Собор, щоб одмінити конституцію“ [1]).

Перша редакція мала зараз же після цього пункту другий, який поясняє, чого не мають права робити „державні“ палати. В другій редакції його викинуто, але ми дозволимо собі навести його тут, щоб виразніше показати нашим читачам, які межі захоплювала компетенція місцевих соймів. „Ніяка держава не має права: 1) Вступати в спілку, виробляти умову або трактат не тільки з чужоземними державами, але навіть і з иншою державою Россійської Спілки; 2) миритися або починати війну; 3) вибивати монету; 4) роздавати титули дворянства та заводити відзнаки; 5) накидати податки на привозні продукти без згоди та без дозволу Народнього Віча; 6) мати військо тоді, коли немає війни, або узброєні кораблі без дозволу верховного Народнього Віча; 7) починати війну, хиба що ворог сам нападе і небезпешність така близька, що затягати справу ні в якому разі не можна; 8) посилати послів та депутації під яким небудь претекстом та заводити зносини з чужоземними урядами“ [2]).

[1]) Семевск. Вопр. о преобраз. государств. строя Россіи въ XVIII в. и первой четверти XIX в. Былое, февраль, ст. 94. Пізніше, на слідстві, Муравйов пояснив, що кожна держава „составляла въ судебномъ отношеніи отдѣльное цѣлое, подраздѣленное на присуды, равные нынѣшнимъ губерніямъ“. Ibid., 108.

[2]) Там же, 94.

Увесь цей пункт мало не цілком виписано з конституції Північно-Американських Сполучених Штатів, яка взагалі зробила великий вплив на Муравйова, відбившися на всьому його проекті. [1])

Виконавча влада в державах належить державному „Правителеві“, його намісникові та раді. „Правитель“ мусить мати такий саме ценз, як мають члени Верховної Думи. Визначає його центральне Народне Віче, вибираючи найбільше відповідного з тих реєстрів, які складають обидві „державні“ законодавчі палати, а затверджує його царь. Він повинен закривати засідання обох палат, коли вони сами не можуть погодитися що до терміну, але не більше, як на 90 днів. До обов'язку його належить також визначати „державного“ прокурора, (блюстителя законов) „державних“ суддів та инших урядовців по реєстрах, які подає йому його рада. „Правитель“ є також начальник над „земським“ військом у своїй „державі“, яке одначе він не може без згоди законодавчого зібрання посилати по за межі „держави“, або вживати його проти своїх громадян доти, поки палати не видадуть наказу про те, що в „державі“ заводиться військовий стан.

Як бачимо, права „Правителя“ конституція так обмежує, що кожна країна може бути до певної міри цілком забезпечена від властолюбних заходів свого президента.

Що до „державного“ намісника та членів державної ради, то їх вибірають укупі обидві палати. Кандидати мусять відповідати тим саме вимаганням, яким відповідає „правитель“.

Важно ще зазначити, як має відмінятися в Россії конституція,—про це Муравйов росказував слідчій комісії.

Коли б треба було змінити конституцію, Народне Віче спеціяльним законом скликає з цією метою „народный соборъ“, в якому повинно бути стільки ж членів, скільки в Народньому Вічу, і вибірають їх ті ж виборці. Збір працює тільки коло одного

---

[1]) У першій редакції був ще такий пункт: „Євреї можуть користуватися з громадянських прав по тих місцях, де вони *зараз* живуть, але дозволити їм селитися по инших місцях залежатиме від особливих постанов верховного Народнього Віча“. Але в другій редакції Муравйов дає євреям загально громадянські права всюди, не забороняючи селитися там, де вони схочуть. Треба зауважити, що друга редакція взагалі далеко радикальніша за першу.

цього діла і мусить скінчити його не пізніше, як за 6 місяців. Засідання публичні, звідомлення про їх друкуються. Рішаються справи більшістю $^2/_3$ голосів. Як скінчиться робота, народній збір росходиться, а голова його подає Вічу складений проект, і його зараз же друкують. Після цього знову спеціяльним законом скликаються збори по „державах“, щоб обміркувати, приняти або відкинути проект статуту, що склав народній збір. Кожна країна вибірає в свій збір удвоє більше послів проти того, як вона мала в народньому зборі. Всі збори по країнах скликаються в один день і їм призначається термін, на який вони повинні приняти або відкинути проект більшістю $^2/_3$ голосів, не маючи права робити нові пропозиції. Людністю держави дуже проміж себе не однакові, через те, щоб рішити, чи принято, чи відкинуто проект, рахуватися мало не число зборів, а „$^2/_3$ голосів“ тих членів, які засідали на зборах. Після цього або заводиться новий статут, або зостається старий [1]).

Петербурзькі члени „Північного Товариства“ були прихильні до проекту Муравйова [2]). До таких прихильників належав, між иншими, Г. С. Батеньков, який на слідстві, виявляючи коротко свою думку про конституційний лад у Россії, сказав, що зважаючи на те, що Россія дуже велика, климат і потреби людности розмаїті, треба завести „частныя палаты въ областяхъ“, і ці „палати“ мали збірати губернатори [3]).

III.

Але взагалі прихильників до федеративного ладу було мало. Пестель з усім „Південним Товариством“ стояв проти його. Вони тут цілком зійшлися в думках з Миколаєм I, який на проекті конституції Батенькова, написав: „Все сіе виды и система Н. Муравьева о федеративномъ управленіи; съ симъ поздравляю тунгузцовъ“ [4]).

---

[1]) Семевский (Былое, II, 112).

[2]) Н. Сильванскій. Пестель передъ Верховнымъ Уголовнымъ Судомъ (Былое, II, 127).

[3]) Семевскій (Былое, II, 115).

[4]) Ibid., 113.

Пестель був один з найвидатніших розумів серед декабристів, його блискучі здатности до всього дивували всіх, хто його знав, але все ж його політичний розвиток не сягав так далеко, щоб він міг зрозуміти ідею федерації. Що правда, з початку він, під впливом конституції Північно-Американських Сполучених Штатів, говорив дещо про потребу, поруч з заступництвом центральним, також і заступництва місцевого; та це його мало інтересувало,і він зовсім одкинув найхарактернішу ознаку конституції Штатів за-для ідеї централістичної республики. На скільки мало підготовлений був Пестель за-для того, щоб зрозуміти ідею федерації, видно з того, що він проект федеративного ладу Муравйова рівняє до сістеми старих удільних князівств, до яких той лад нічим не був підхожий.

Але послухаймо самого Пестеля, як він обороняє свої думки.

В першому пункті своєї „Русской Правды" Пестель обстоює централістичний лад, мотивуючи неминучу потребу його такими аргументами. Кожен, хто бажає щастя Россії, не повинен думати про те, щоб приєднувати до неї нові території, а силкуватися забезпечити народній добробут у тих межах, які вона має зараз. Безпешність кожної держави від чужоземних ворогів залежить у значній мірі від того, чи має вона міцні кордони. В Россії ж, яку заселяє так багато племін та народів, тяжко навіть визначити державні межі. В кожній державі, що складається з декількох народів, істніє дві тенденції. Національности не державні, що цілком залежать від центрального уряду, завсігди бажають *незалежности* та окремого *політичного істнування*. Це Пестель називає „правом народности". З другого боку, кожна держава та кожна державна національність силкується вдержати невеличкі народи біля себе, щоб вони таким способом збільшували її силу, а не силу якоїсь иншої чужої держави. Це він називає „правомъ благоудобства".

Щоб погодити ці дві тенденції, що цілком суперечать одна одній, він пропонує керуватися таким правилом: право народности, це б то право на незалежне політичне життя мусить бути признано тільки для тих народів, які, користуючися з його, зуміють його зберегти; зуміють же це зробити тільки ті нації, які колись були самостійними державами. „Право ж благоудобства" треба мати на увазі, щоб забезпечити (державу) від небезпешности, а не

на те, щоб задовольнити „тщеславное“ бажання поширити державні межі. Таким робом, народи, що належать до великої держави і, бувши занадто слабими, не можуть самостійно користуватися з політичної незалежности, а через те повинні неодмінно існувати під протекторатом якої небудь иншої великої держави, не можуть бути забезпечені правом народности, бо воно для їх в дійсности не існує [1]). Після такої казуістичної аргументації, автор каже далі, що таким народам користніше буде покинути свою національність та й злитися з народом-паном, але через віщо їм з цього буде краще, звичайно, не показує. Що ж до тих недержавних національностей, які мають у Пестеля привілейоване становище, то, говорить він, міцна держава „не повинна вороже відноситися та перешкожати жити окремо тим народам, що можуть користуватися з повної політичної незалежности“ [2]). Практично виходило так, що з „права народности“ міг користуватися тільки той, у кого була сила самому здобути його.

Цим і вияснюється те, що на перший погляд здасться нам великою суперечністю, а саме—згода Пестеля не тільки на федеративну незалежність, але навіть на повну самостійність Польщі.

Як відомо, декабристи робили заходи до того, щоб координувати свою діяльність з діяльністю польських революціонерів. Обидві сторони боялися, що без цього можуть вийти такі великі непорозуміння, коли доведеться ліквідувати всі здобутки революції, що й самі ці здобутки виприсnуть з рук. Відповідно умовам, проект яких виробили вкупі відпоручники обох революційних організацій, Польща забезпечувала собі цілком самостійне окреме існування. На своєму допиті Пестель запевняє, що про губернії Віленську та Гродненську нічого не було казано полякам, але в дійсности відомо, що він пропонував віддати Польщі Гродненську губернію та „область“ Білостоцьку, а губернії Віленську, Минську та Волинську поділити між нею та Россією. Видимо тут грало роль тільки „право благоудобства“...

Так було що до Польщі... Можливо навіть, що в сьому разі мали значіння більше дипломатичні причини, хоча Пестель і

---

[1]) Семевскій. Вопросъ преобразов. государств. строя Россіи в XVIII и перв. четв. XIX в. Былое, Мартъ, 162—3.

[2]) Там же, ст. 162.

підкреслює часто, що не декабристам потрібні були приятельські відносини між ними та поляками, а польським революціонерам.

Що ж до національностей непривілейованих, то автор „Русской Правды“ цілком віднімає у їх усяке право і навіть надію на більше незалежне політичне існування, мотивуючи це тим, що Фінляндія, Естляндія, Ліфляндія, Курляндія, Білоруссія, Україна, Новороссія, Басарабія, Крим, Грузія, Кавказ, киргизькі землі, сібірські племена та всі останні невеличкі народи, що заселяють широку Россію, не були ніколи цілком самостійними і належали— або до Россії, або ж до Швеції, Данії, Прусії, Польщі, Турції, Персії— взагалі до якоїсь міцнішої держави, і через те не зуміють навіть удержати та використати свою політичну незалежність.

Найсамперед ми бачимо тут велику фактичну помилку. Напр., Україна в київський період своєї історії була державою, а й бувши під протекторатом Польщі, мала своїх гетманів, окреме військо та цілком незалежне внутрішнє життя, так що їх швидче можна було назвати рівноправними членами спілки; з'єднавшися з Московщиною, вона теж деякий час зберегала велику незалежність; Курляндія, не вважаючи на свою залежність од Польщі, мала власних герцогів; Киргизи, належачи вже до Россії,—своїх ханів. Крим, бувши вже частиною Турецької держави, мав свій окремий уряд; що ж до Грузії—то для неї існував час, коли вона була зовсім незалежною; так саме як Фінляндія була окремим великим князівством. З другого ж боку, автор цілком не бере до уваги, що коли справді вся нація вимагає собі політичної незалежности, то можна думати, що вона зуміє її використати, а тим більше зберегти. І борець проти всякого гніту вирікає *всім* народам з російської території, опріче поляків, суворий присуд злитися на завжди з російською нацією. Вони, каже він в „Русской Правдѣ“,— „на будущія времена по слабости своей никогда не будутъ составлять особыхъ государствъ, а посему и подлежатъ всѣ они праву благоудобства, долженствуя при этомъ навѣки отречься отъ права отдѣльной народности“ и „на вѣчныя времена“ зостатися частиною російської держави [1]).

---

[1]) Семевскій. Вопросъ о преобразованіи государств. строя Россіи в XVIII и первой четверти XIX в. Былое, мартъ, ст. 162.

Для Польщі, як уже сказано, він робить виняток, та коли глибше придивитися до тих умов, на яких він згожується дати їй „независимое самостоятельное политическое существованіе въ видѣ отдѣльнаго государства“, то виявиться, що самостійність ця власне не є повною самостійністю. Умови ці такі: 1) Найвищу власть повинно бути організовано в Польщі так саме, як і в Россії; 2) урядовці до всіх державних та инших інституцій повинні вибіратися або настановлятися на тих саме підставах, що і в Россії; 3) всяку аристократію, засновану чи то на багацтві та маєткові, чи то на привілеях та правах родових, треба цілком назавжди знищити, а увесь польський народ повинен так саме, як і россійський, стати рівним. Опріче цього Польща повинна була прияти умову віддавати Россії все своє військо, коли остання почне з ким небудь війну.

Так розумів Пестель питання про незалежне політичне існування окремих народів, яке являється частиною питання національного. Зрозуміло, що, маючи такі загальні погляди, він не міг не відноситися негативно і до федеративного ладу з окрема. Федеративними він називає „тѣ государства, въ которыхъ области, ихъ составляющія, хотя и признаютъ общую надъ собою верховную власть и обязываются совокупно дѣйствовать во всѣхъ сношеніяхъ внѣшнихъ, но при всемъ томъ право свое сохраняютъ законы дѣлать и постановленія издавать для собственнаго своего внутренняго гражданскаго и политическаго образованія и устраивать свое правленіе по частному своему усмотрѣнію“. Така форма забезпечування „права народности“ здається Пестелеві тільки шкодливою як для тих народів, що являються членами федеративної спілки, так і для всієї держави.

Перша велика вада федерації, на погляд автора „Русской Правды“, та, що центральний уряд федеративної держави не закони видає, а тільки поради, бо здійснити свої закони може тільки через місцевий уряд, „не имѣя особенныхъ другихъ принудительныхъ средствъ“. Коли ж місцеві самовряди не згодяться провести в життя якогось закону, то це може довести тільки до братовбійчої внутрішньої війни, „изъ чего явствуетъ, что въ самомъ коренномъ устройствѣ находится уже сѣмя къ разрушенію“, каже автор, забуваючи, що при найбільше строго проведеній системі централізму конфлікти між „правомъ народности“ та „правомъ

благоудобства" можуть довести до таких саме війн, коли ще не гірших, так що ця причина власне не являється причиною. До того ж Пестель не взяв до уваги, що в кожній федеративній державі дуже добре розмежована компетенція центрального уряду та місцевих самоуправ і на закони, які видає одна з цих інституцій, не може накладати своє veto друга.

2) Окремі закони, окремі державні форми та окремі погляди, що з'являються в результаті цього, роблять з'язок між територіями ще більше слабким та поверховим. „На верховную же власть будутъ области смотрѣть, какъ на вещь нудную и непріятную, и каждое областное правительство будетъ разсуждать, что оно бы гораздо лучше устроило государственныя дѣла въ отношеніи къ своей области безъ участія верховной власти. Вотъ новое сѣмя къ разрушенію" [1])

і 3) Чого особливо боїться автор, так це того, що федеративні країни, являючися державами в державі, так мало почуватимуть свій з'язок з центральним урядом, що навіть під час війни йому не пособлятимуть „особенно, если лукавый непріятель будетъ умѣть прельстить ее (область) обѣщаніями о какихъ небудь особенныхъ для нея выгодахъ и преимуществахъ. Частное благо области, хотя и временное, однако же все таки сильнѣе будетъ дѣйствовать на воображеніе ея правительства и народа, нежели общее благо всего государства, не приносящее, можетъ быть, въ то время очевидной пользы самой области" [2]).

4) Держава перестає існувати і саме це слово стає порожнім згуком. Замість любови до рідного краю з'явиться любов до однієї його країни.

Цим вичерпуються загальні уваги, які робить Пестель, що до федералістичного ладу; що ж до Россії з окрема, то на його думку для неї такий лад був би „пагубнѣйшій вредъ и величайшее зло". На території цієї великої держави живе стільки народів, які мають цілком не однакові інституції та громадянські закони, говорять не однаковими мовами та признають цілком не-

---

[1]) Семевск. Вопросъ о преобразованіи государствен. строя Россіи в XVIII и первой четверти XIX в. Былое, мартъ, ст. 164.

[2]) Тамъ же.

однакові релігії, що коли ця різнація стане ще більшою, а цьому безумовно сприятиме федеративний лад, окремі нації відділяться від „коренной“ Россії і вона не тільки перестане бути такою могутною, як зараз, але навіть „и бытіе свое между большими или главными государствами“ втратить, ставши такою самою безсилою державою, як була колись за часів удільних князівств. Коли для якої небудь иншої держави питання про федералістичну спілку ще може бути невиразним, то для Россії його вже давно рішено: трудно вигадати більше зло для неї, ніж федеративний лад.

На при кінці він робить такий вивод з усього попереднього: „Вслѣдствіе всего здѣсь сказаннаго объявляется Россійское государство въ предѣлахъ выше обозначенныхъ единымъ и нераздѣлимымъ, отвергающимъ притомъ совершенно всякое федеративное образованіе, устройство и существованіе государства“ [1]).

Таку еволюцію пережили погляди Пестеля, що в першому своєму проекті положив в основу місцеве самоврядування окремих країн. Як уже говорено раніше, спочатку своєї революційної діяльности Пестель був під впливом конституції Північно-Американських Сполучених Штатів, яка взагалі була дуже популярною між декабристами, та пізніше, коли автор „Русской Правды“ познайомився з творами Детю де-Трасі, ворога федеративного ладу [2]), він цілком перенявся їхнім духом.

Обстоюючи політичну централізацію, Пестель в той же час вважав можливим „разнообразіе хозяйственныхъ“, се б то економичних постанов для окремих місцевостей.

Ми бачили, як автор „Русской Правды“, виходячи з бажання сили та могутности российській державі, наложив своє деспотичне veto на те, що сам признав „правом народности“, керуючися тільки самим „правомъ благоудобства“. Та він пішов ще далеко далі. Він пропонує в своєму наказі приєднати до Россії Молдавію, а також ті кавказькі, монгольські та киргизькі землі, які до того часу ще зоставалися самостійними; що до кавказьких неспокійних народів, то він просто каже, що їх треба силою пе-

---

[1]) Семевск. Вопросъ о преобразованіи государствен. строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX в. Былое, мартъ, ст. 165.

[2]) Commentaire sur l'esprit des lois de Montesquieu, Paris, 1819.

реселити до середньої Россії. Трудно погодити це з його власною фразою про те, що Россія не повинна силкуватися поширити свої межі, а повинна тільки влаштувати добробут тих народів, які вже тепер живуть на її широких просторах.

Зміцнивши Россію таким робом, він знаходить способа гарантувати назавсігди її неділимість. Спосіб цей на стільки деспотичний, що гостро дісонує з усіма останніми поглядами Пестеля. Він признає в Россії п'ять „н'юансів" слав'янського племени і запевняє, що вони мають спільну мову, не вважаючи на істнування окремих наріч, та *одну віру*. З народами неслав'янськими він, видимо цілком не рахується і дає такий наказ Дочасньому Урядові: Всі народи та племена, що заселяють Россію, повинні стати одним народом, на всьому просторі российської республіки повинна панувати тільки одна мова—московська, повинні зникнути навіть окремі назвища націй, які всюди приймуть однаковс ім'я „русскихъ"...

Коли можна хоч говорити щось про можливість здійснити такий план відносно націй слав'янських, то надзвичайно дико навіть думати щось таке про народи неслав'янські. І не вважаючи на це, Пестель, піклуючися про те, що ступінь культури та освіти у фіннів з Остзейського краю занадто низький, пропонує приступити до їх із своєю руссіфікаторською сістемою. Він не спиняється навіть перед Фінляндією, не вважаючи на те, що навіть у державних актах його часу називано народ, який її заселяє, *нацією*. Говорячи про те, що Фінляндія повинна відмінити свій сучасний державний лад на ті загально российські політичні форми, які він пропонує в своїй „Русской Правдѣ", він переходить далі до мови. „Что же касается языка, то надлежитъ ввести въ Финляндію россійскій языкъ, устраивая нужныя для сего училища и принимая другія, къ той же цѣли ведущія, мѣры по усмотрѣнію верховнаго правленія". Він цілком вірив у можливість позитивних, з його погляду, результатів такої сістеми, опіраючися в своїй вірі на той факт, що наче б то, коли заведено российські закони та российську мову в тій частині Фінляндії, яку приєднано до Россії ще за XVIII віку, то народ там зовсім обмосковився.

Та не тільки мову силкується Пестель силою накинути народам. Він пропонує також заборонити племенам, що належать

до релігій нехристиянських всі ті обряди та релігійні вірування, які суперечать духові християнської релігії, особливо ж ці обмежування відносяться до магометан. Яким це робом могло єднатися з волею совісти,—цього Пестель не пояснює.

До питання єврейського Пестель також відносився трохи инакше, ніж Муравйов, який у другому проекті своєї конституції дає їм усі громадські права. Пестель уважає за найбільше зло те, що євреї так відокремлені від останнього народу і, щоб позбавитися його, пропонує досить оригінальний спосіб, а саме: скликати всіх рабинів та розумніших євреїв, щоб вислухати їхні поради та зробити те, що вони скажуть. Сам Пестель схилявся до того, щоб переселити євреїв до Малої Азії, даючи їм на поміч навіть россійське військо.

З усього, що ми чуємо від Пестеля про національне питання, видно, що цей чоловік був типичним державником, який державну опіку доводив до найбільшої міри. А до якої саме міри він міг її доводити, це видно буде з ось якого прикладу.

Пестель дозволяє, щоб батько виховував дітей дома; а коли він цього не може, то повинен оддавати їх до шкіл, які заводить уряд; приватним же особам він не дозволяв заводити шкіл, думаючи, що урядовий догляд за ними буде завсігди „слабъ и недостаточенъ". Він казав також, що всякі приватні товариства й спілки, як прилюдні, так і таємні, мусять бути зовсім заборонені, бо, на його думку, з перших немає користи, а другі шкодливі (до свого таємного товариства він цього загального пріпціпу, звісно, не прикладав). З перших нема користи через те, що вони можуть „касаться предметовъ", що належуть до компетенції уряду; другі— шкодливі через те, що займаючи справи, які не можуть стати прилюдними, вони повинні бути признані „зловредными", бо той державний лад, який установить „Русская Правда", „не только ничего добраго и полезнаго не принуждаетъ скрывать, но даже напротивъ того всѣ средства даетъ къ ихъ введенію и обнародованію законнымъ порядком". [1])

Видима річ, що чоловік, який так думає, який не допускає виявлятися громадській ініціятиві і вимагає від громадянства тіль-

---

[1]) Семевскій, (Былое, III, 189—190).

ки послуху, сліпої покори перед декретом диктатора,—такий чоловік не міг помиритися з думкою про волю якогось народу в межах тієї держави, яку він хотів упорядкувати на зразок військової казарми з її дисципліною.

Але на поміч цьому чоловікові, опріч його власної розумової сили й хисту, приходила також велика нерозвитість російської політичної думки, яка не помічала, що в „республіці“ Пестеля не було б і сліду тієї громадської самодіяльности, без якої неможлива ніяка громадська воля і на якій стоїть уся конституція Північних Американських Штатів, з яких Пестель ніби то брав зразок для своєї республіки.

І ми бачимо, що все „Південне Товариство“ пішло слідком за їм, а далі мусило піти й „Північне“, хоч попереду стояло за федерацію проекту Муравйова: до цього північних декабристів змусив страх перед роспадом організації.

Вплив Пестеля не обмежувався цим,—він зачепив і „Общество Соединенныхъ Славянъ“.

Заснував це товариство підпоручик-артилерист Петро Ів. Борисов 2-й.

Хоч і не зазнавши університетської науки, Борисов зазнайомився з творами Вольтера, Гельвеція, Гольбаха і деяких инших письменників XVIII в. і придбав вільні погляди що до релігії. Грецька й римська історії, Плутарх і Корнелій Непот збудили в йому змалку „любовь къ вольности и народо-державію“, а жорстокости військової дисципліни та знущання над кріпаками ніколи не давали погаснути цій любові. Року 1818-го він у Одесі пристав до масонів і того ж року, бувши в одному містечку в Полтавщині, намислив заснувати товариство „Друзей Природы“, характеру морального і політичного („основаніе извѣстной республики философа Платона“). Товариство прожило не довго, а в р. 1823-му Борисов, з запомогою свого брата й поляка Люблинського, заводить „Товариство Сполучених Слав'ян“.

В основу товариства положено було взагалі демократичні принціпи, одним з його домагань було визволення селян з кріпацтва, а зокрема, як основну мету, ставило воно заснування „федеративної спілки слав'янських „поколінь“ такої, як була колись у Греції, але далеко більше досконалої. Щоб мати змогу провести це в життя, „Общество Соединенныхъ Славянъ“ хотіло

„освобожденія всѣхъ славянскихъ племенъ отъ самовластія, уничтоженія существующей между нѣкоторыми изъ нихъ національной ненависти и соединенія всѣхъ обитаемыхъ ими земель федеративнымъ союзомъ. Предполагалось съ точностью опредѣлить границы каждаго государства, ввести у всѣхъ народовъ форму демократическаго представительнаго правленія, составить конгрессъ для управленія дѣлами союза и для измѣненія, въ случаѣ надобности, общихъ коренныхъ законовъ, предоставляя каждому государству заняться внутреннимъ устройствомъ и быть независимымъ въ установленіи своихъ частныхъ узаконеній“ [1]).

Таким робом, це товариство було предтечею нашого Кирило-Мефодіївського Братства, але ж і різнилось од його між иншим ще й тим, що не рахувалося з українцями. Принаймні декабрист барон Розен оповідає, що товариство мало печать свою, зроблену на вісім ріжків і на кожному позначено було по народу з восьми „колѣнъ славянскаго племени“, а саме: „русскіе, сербы-хорваты, болгары, чехи, словаки, лужичане, словинцы и поляки“.

Бестужев-Рюмин, один з декабристів південної організації, запропонував „Обществу Соединенныхъ Славянъ“ з'єднатися з „Союзомъ Благоденствія“. Він запевняв членів цього товариства, що мета їхня утопічна, що россіяне повинні силкуватися тільки „на твердих підставах заснувати волю“, що до цього треба виробити заздалегідь конституцію, що таку конституцію декабристи уже мають. Він нарешті дав їм перший проект Пестеля, що називався „Государственный Завѣтъ“, і запропонував, „промінявши свою неможливу мету на єдину для Россії користну“, з'єднатися з південною організацію. „Общество Соединенныхъ Славянъ“ згодилося; два товариства злилися докупи.

Таким робом, декабристи поховали ідею федералізму.

І не диво. Серед громадянств, вихованих під тяжкою державною опікою, в розумінних і завичках централізованої держави, такі ідеї мусять довго, дуже довго пробивати собі шлях...

Н. Г.

---

[1]) Семевскій. Вопросъ о преобразованіи государств. строя Россіи въ XVIII и перв. четверти XIX в. Былое. Мартъ стр. 202. Так поясняє мету товариства один з членів його, Горбачевський.

Моя віра.

Вірьте у геній народа,
В силу духовну його!
Вірьте, що мати-природа
Виглядить сина свого,
І з безголов'я й неволі,
З кров'ю политих руїн,
В духу яснім ореолі
Виступить він!

Вірьте у геній народа,
Наш бо народ молодий!
Стріла наш ранок негода,
День же не буде блідий.
Буде він повний проміння,
Гомону, праці й пісень—
Творчого духу горіння
Радісний день!

Вірьте у геній народа—
Ось мій святий заповіт.
Туго зроста він—не шкода:
День для народа сто літ.
Вірьте ж всим серцем. І може
Світові новий псалом
Скоро він винести зможе
З ясним чолом.

М. Чернявський

НОВИЙ УЧИТЕЛЬ.

Увечері Оля сиділа за столом біля лампи й учила «урок». Власне, можна було й не вчити, бо вчителя в школі нема, поїхав з села, а новий теж не приїздить. Максим Оверкович присилає з свого класу старших учеників, «третяків», але їх ніхто не слухає, дражняться з їх, і в класі завжди стоїть такий гармидер, що Максим Оверкович раптом ускакує в клас розлютований і починає кричати. Тоді всі враз притихають, але через хвилину знов починається галас. Усім весело й любо почувати себе вільними від усякого догляду й гніту. Оля ніколи не пустувала в школі, але їй теж подобалось, що всім так весело й що в класі нема Івана Михайловича, при якому кожен боявся поворухнутися й навіть глянути не так, як слід, і в класі завжди була важка, напружена, залякана тиша.

Олі подобалось сидіти у теплій хаті біля лампи за книжкою, коли на дворі холодно й темно, а за чорним таємничим вікном, на яке страшно глянути, сумовито шумлять, гойдаючись од вітру, окації, такі голі, жорсткі й мизерні, і вітер скиглить так жалібно й одиноко, часом обурено й гнівно, жбурляючи у шибки крижаними краплями дрібного дощу. З крамнички чутно, як батько когось лає й, сердито гремлючи залізними прогоничами, замикає крамничку. Яша, Миколя й Паранька товчуться на полику, постягали з жертки одежу, поваляли подушки й гецають по їх, а Митя, що спить у колисці, підозрінно почина ворушитись. І від того, що оті «габелки» пустують, що може прийдеться колихати Митю, й особливо, що батько чогось там сердиться й бубонить, щось важке, неприязне й грубе жорстоко й невблагано починало гнітити душу. Завжди, коли батько сердився, Оля почувала, як у хаті й на дворі у повітрі невидимо й зловісно літає сліпа й жорстока лютість і єхидно тихцем регочеться, сподіваючись торжества.

Батько ввійшов насуплений і важкий, і гнітюче, ниюче почуття ще гірш придавило Олю.

— Учиш?—озвався він до неї.—Учи, учи, бо онде приїхав новий учитель, то він вам дасть!... Годі вже вам жирувать.

— Приїхав?—здивовано й з тремтючим почуттям чогось невідомого, нового й цікавого, тихо перепитала Оля.—Де ж ви його бачили, тату?

— А ніде я його не бачив. Приходила Наталка учителівська та казала, що приїхав... Двері, двері причиняй!—суворо крикнув він на хлопчика, що йшов з сіней.—Рипаєтесь, гицелі, тільки хату вихоложуєте! Сиділо б отам на печі, коли ніякого діла не маєш! Так ні, вештається! На дворі холод такий, що аж зашпори заходять, а воно ганяє... ганяє босяка по-надвіррю... Де мати?

— На городі, коло свиней пораються...—тихо й боязько сказала Оля.

— А нема того, щоб матері хоч трохи помогти,—зараз за книжку! Устромить очі й сидить, похнюпилось! А-а, дітоньки! У книжку б ти подивилась і опісля, не дуже там нагально треба, а тим часом що небудь зробила б на дворі! Не все ж батькові та матері. А воно зараз за книжку! Дуже з вас там требують!... А так, балощі одні. Чого похнюпилась? Мовчить, як той бовдур, понура чортова!—І сердито насупивши шапку, батько вийшов з хати.

Це була звичайна сцена, та в Олі забреніли на очах сльози від несправедливої й грубої образи, й серце стислося від горя й зневаги.

— Усе вони лаються... усе вони лаються...—з тугою подумала Оля і, щоб позбутися цього поганого вражіння, почала думати про нового вчителя. «Завтра прийду у школу, аж там новий учитель, такий... от цікаво, який він?—І щось радісне й широке сповнило їй груди й залило собою гірке почуття недавньої образи.

— Боже мій, як гарно у школі... усі вчаться, читають... а книжки... Ах, які вона бачила у шкахві книжки! Та тільки «первакам» не дають, а вона б читала! «Вторакам» дають, а вони й не читають... От коли б їй дали!... Учитель иноді кричить так, що у всіх серце замірає... часом буває й б'є... та... хиба

дома не лаються, та не б'ються? Він таки рідко битиме коли не слід, а тут завжди товчуть, чи винен, чи ні... та...

Оля довго не могла заснуть, турбуючись і марючи про невідомого нового вчителя.

Другого дня вона прийшла у школу перша, як у школі ще стояла сумна півтемрява й було якось надзвичайно мертво й пусто.

Ранок був холодний, невеселий, сірі брудні хмари низько слались по-над мокрою, грязькою землею, що-хвилини погрожуючи посипаться дрібним різким дощем.

Коли незабаром зібрались школярі, усі загомоніли про нового вчителя; всі якось, ще вчора, довідались, що він приїхав. У класі стояв голосний та одноманітний, як бджолине гудіння, шум, коли хтось крикнув: «учитель!»—і всі, душ з шістьдесят хлопців і дівчат, раптом схопилися з місць і замерли у турботному й зацікавленому дожиданні.

Учитель, високий молодий чоловік, у сивій шапці, теплій тужурці й чоботях, швидко увійшов у клас і замішався, побачивши, з якою напруженою цікавістю й притаєною турботою встромились у нього десятки гострих, пронизуватих дитячих поглядів.

— Сядьте!—сказав він нетвердо й, потираючи руки від холоду й ніяковости, пройшовся між партами.

Мертва, боязька тиша сповнила клас і тремтючи повисла в повітрі.

Учитель почав знайомитися з дітьми, сказав, як його звуть, роспитував, що й як вони вчили попереду, балакав з ними, й увесь час школярі не зводили з нього уважних поглядів гострого зацікавлення й остраху. Вони уважно пильнували й вивчали кожного його слова, найдрібнішого руху, погляду.

Притаївши дихання й замерши від хвилювання й боязької цікавости до нового вчителя, пильнувала його Оля, не зводячи своїх широких, круглих, немов переляканих очей.

Помітивши, з яким страхом дивляться на нього школярі й бажаючи, певно, прихилити їх до себе, вчитель почав балакати з ними зовсім якось чудно й незвичайно, м'ягко й серйозно, як з дорослими. Вони дивились на нього з невірством і здивуванням, і ніхто навіть не посміхнувся, коли він сказав щось смішне й

засміявся сам, певно сподіваючись жартом зігнати з себе й з учнів загальний тяжконапружений настрій.

— Який учитель... чудний! Мабуть не сердитий... балакає так... лагідно, неначе й не вчитель...—подумала Оля й раптом спалахнула, коли вчитель, підійшовши до неї й узявши злегенька за плече, спитав:

— Як тебе звуть?

Вона, тоненька, струнка й легенька, встала, і її глибокі, розумні очі, широко роскриті зо здивування й якогось тремтючого любого почуття встромились у нього у нерозумінні.

— Мене?—перепитала вона тихенько.

— Еге ж, тебе, тебе!

— Ольга Бутенкова,—відповіла вона сухо-офіціяльно по класному.

— А тебе як?—вдався він до худого, ніжного хлопчика, з білим настовбурченим чубом і розумними, м'якими, як у дівчинки, рисами лиця.

Хлопчик швидко шарнув руками під парту, посшіпаючися встав і, соромливо дивлючись униз, промовив:

— Шрамко... Іван Шрамко...

— А покажи нам, що ти там намалював?—посміхнувся вчитель і підійшов до Шрамка.

Хлопчик злякано подивився на нього, руки йому затрусились, і він, плутаючись, забелькотав:

— Я... я... нічого... то я... писав...

— Ну, дарма, покажи, що ти написав,—спокійно сказав учитель і ласкаво поклав йому на плече руку.

Хлопчик витяг зібганий шматок паперу й, усе ще вагаючись, чи дати, чи ні, почав мняти його.

Вчитель взяв і подивився.

— Ага: хата... гарно! А це дерево... так... еч, які рясні яблука... певно, яблука... чоловік... а це що, коняка, чи собака?

Здивована й радісна, ледве примітна усмішка затремтіла на тонких блідих губах у хлопчика, й він, засоромившись, нахилився над лавою й нічого не відповідав.

Усі школярі повитягали шиї й напружено пильнували вчителя.

— Певно, собака, бо хвіст закарлючений,—постановив учитель задумливо й усміхнувся тому, що він так серйозно замислився над таким питанням.

По всіх обличчах засяла здивована, радісна усмішка й раптом у школі стало ясно й легко.

— Гарно, молодчина!—і вчитель, злегенька обнявши Шрамка, тихенько погладив його по спині, а потім по голові.

Хлопчик почервонів і затурбувався з несподіваної ласки.

— Візьми свій малюнок... Тільки ти, голубчику... як тебе? Шрамко Йван? Ти вдруге малюй не на уроці, а так... дома, чи на переміні, розумієш? А на уроці треба слухать учителя,— додав він м'ягко, пильнуючи бути ласкавим і не образити його.

Коли на переміні вчитель вийшов з класу, всі голосно почали критикувати його. Мало не всім він сподобався й усі цілком згожувались, що він чудний і не сердитий. Оля нічого не казала, вона й не могла вилить у зрозумілі слова того складного, глибокого, невідомого радісного почуття зачудування, яке широкою хвилею захопило її ніжну, вразливу душу.

— Юхим Ригорович!—лунало з усіх кінців ім'я нового учителя. З другого класу набігли «втораки» й «третяки» й цікаво роспитували «перваків» і «звуків» про нового вчителя, не розуміючи й дивуючись тому, що їм росказувано.

— Такий чудний учитель,—казав довготелесий Кузьменко, що сидів другий рік у «перваках» на самій задній парті.—Добрий, плохий... Юхим Ригорович!

— Юхим Ригорович?—перепитав низенький хлопчик з «третяків» і неймовірно додав: а не б'ється?

— Ні, ще нікого не бив... хто й зна! Хоч і битиметься, та може вже не так, як Іван Михайлович.

— А я вам кажу, хлопці, не вірьте: і цей такий сукин син, як той був!—несподівано, голосно й з удалістю постановив Чабанюк, що невідомо вже скільки зім сидів у «перваках» і якого Остап, шкільний сторож, лаяв «урвителем» і всі мали за безнадійного ледаря й запеклого шкодника.

Усі раптом обурились і почали змагатись, а в Олі сльози виступили на очах з обурення й образи за нового вчителя.

— От візьму й скажу!—докірливо крикнув Боровик, гарячий і жвавий «звук».

— Пхі!... кажи! Дуже я боюсь?—бравируючи, по молодецькому крикнув Чабанюк з уданою байдужістю, й голос його затремтів від схованого страху.

Як учитель увійшов у клас, Боровик підвівся й торжественно серед мертвої мовчанки повідомив, що «Чабанюк казав на вас сукин син!»

Чабанюк, зляканий і тремтючий, почав гостро й жваво сперечатись.

Школярі принишкли, хвилюючись і чекаючи бурі. Але вчитель несподівано голосно засміявся й, підійшовши до Чабанюка, усе ще сміючись, спитав:

— За що це ти мене так вилаяв?

Той ще разпачливіше почав одрікаться такого жахливого наклепу.

Серце в Олі занило у трівожному дожиданні чогось грубого й страшного; школярі з гострою цікавістю пильнували вчителя. Те, що він сміявся, а не лютував, як слід би було, дивувало й бентежило їх.

— Ну добре, не казав, то й не казав! Сядь!—раптом нахмурившись, з неприємним почуттям у голосі, неначе бажаючи швидче збути це діло, сказав учитель і, узявши за плече, силоміць посадив Чабанюка.

— І вдруге мені таких дурниць не переказуйте!—суворо сказав він до Боровика.

Такий несподіваний і нецікавий кінець зовсім збив з пантелику й, здавалось, розчарував школярів.

Олі відлягло від серця, але стало якось жалко, що вчитель не покарав грубіяна, й вона дивилась на нього широкоодкритими очима, не розуміючи й трохи ображаючись за його неуразливість і спокійність і разом чаруючись його добрістю.

— Такий учитель... такий він... такий...—носились у голові у неї уривки радісної думки, коли вона, хвилюючись і тремтючи від невідомого зворушення, швидко йшла додому. І увесь цей день Оля думала про нового вчителя й почувала себе у збудженому радісному настрою, який буває на великі свята, коли й люде, й речі, й усе, куди не глянь, що попереду здавалося звичайним і не звертало уваги, починає здаватьсяся надзвичайним, розумним і любим.

— Ну, що, як там новий учитель?—невизначно спитав дома батько, й видно було, що йому зовсім байдуже до нового вчителя.

— А хто й зна... такий... собі...—плутаючись і ухиляючись од відповіді, відказала Оля, боючись, що хтось почне глузувати, або лаяти нового вчителя.

— А ти ото вже за книжку примостилась?—сердито звернувся до неї батько.—А що дитина заходиться у колисці, то ти того не чуєш? Ти того не знаєш, щоб поколихать? А-а, ледарь чортів!—і вийшов з хати.

У Олі занило, затремтіло на серці.

— Ти ж чуєш, що батько каже?—нетерпляче грімнула мати, що взувала здорові шкарбани, збіраючися з сорочками на річку.—Чи то не до тебе говориться?

Оля мовчки згорнула книжку, одійшла од столу й почала дуже колихати, з ненавистю сіпаючи вервечками.

— Заколишеш ото дитину, та помиєш он у миснику посуду, та внесеш палива до хати... о! А тоді собі хоч і за книжку!..— бубоніла мати, підперізуючись рушником, а Оля мовчки, нахиливши голову, без жалю розгойдувала колиску, силкуючися здержати сльози.

— Та вгамуй ти отіх лобурів,—показала мати поглядом на піл, де товклись Яша з Миколею,—коли вже вони вгамуються, вилупки каторжні!

Забравши мокре шмаття, мати вийшла з хати, й Олі трохи полегшало на серці. Митя, зляканий і здивований незвичайним колиханням, замовк у колисці; хлопці перестали товктись на полу, почуваючи, що тепер Оля хазяйка в хаті й що чого доброго може кому небудь добре впасти від неї; тільки з крамнички чутно було, як бубонів хто й зна з ким батько, й важка його натура тяжила над усією хатою.

— І чого вони все лаються, все сердються?—тужливо подумала Оля й, згадавши нового вчителя, сумно всміхнулась:

— Який він... добрий!

Пізнім вечером, коли усі вже вгамувалися й позасипали, крім матері, що качала на столі рублем сорочки, Оля сіла за стіл біля чорного страшного вікна перед лампою, що неясно освітлювала світлицю, й довго сиділа й учила урок. Мати потім

сіла щось латати й задрімала, схилившись над шитвом, а Оля, одноманітно хитаючись над книжкою й борючися з дрімотою, проказувала незрозумілу, але чомусь потрібну вчителеві статтю. Помалу очі її зовсім злиплись, а чудні незрозумілі слова розгубили порядок, розсипались і застрибали у затуманеній стомленій голові весело й глузливо. Над нею стояв учитель і пильно дивився на неї м'ягким, трохи смутним поглядом. Вона хоче відповісти йому врок і не може пригадати ні одного слівця.

— От,—дивується вона,—неначе й знала, а не пригадаю жодного слівця... —А вчитель стоїть над нею й ласкаво посміхається.—Який добрий учитель: і не гнівається, що я не знаю врока,—усміхнулась вона.

Прокинувшись, мати перехристила її, обережно й ніжно узяла на руки, як дитинку, й положила на піл.

Другого дня Оля знов прийшла мало не перша.

На першому вроці був батюшка, а потім прийшов і вчитель. І сьогодні він був такий же ласкавий та добрий і зовсім не кричав і не бився, як пророкали деякі невіри. Він просто балакав, жартував, сміявся, навіть дозволяв школярам балакать і тільки трохи дратувався, коли школярі, насмілившись, знімали вже занадто великий галас. Оля водила за ним своїми широкороскритими очима й не можна було відгадати, що в цьому глибокому, таємничому, допитливому погляді й які почуття хвилюють її душу.

На рекреації вчитель вислав усіх зо школи й сам вийшов і задумливо блукав по-надвіррю, запхавши руки в кешені.

День був туманний, сирий і холодний.

Дівчата, зкоцюрбившись, тулились до стіни, а хлопці жваво ганяли по-надвіррю й «грілись»: турлялись, боролись, а деякі товклись і валялись на соломі, що без ладу була навалена під муром біля школи. Дід Остап, обідраний і згорблений, ганявся за ними з граблями, сердито й хрипко кричав на них, сиплючи найдобірнішими лайками й нарешті, піймавши одного, почав скубти за вухо.

Вчитель дуже почервонів, швидко підійшов до діда і, хвилюючися й очевидно силкуючись не образити його, сказав тремтючим голосом:

— Що ви робите, діду? Ну, як вам... не сором? Хиба ж можна битись?

— А що ж їм, анахтемам, робить, добра б їм не було, коли вони доброго слова не слухають?—ні трохи не збентежуючись, провадив Остап.

— Доброго слова... Яке ж тут добре слово?.. Ні, ви вже краще, будь ласка, цього не робіть!.. і так лаятись при дітях не можна,—додав він тихіше й збентежився, помітивши, що збоку під стіною нерухомо стоїть Бутенкова й гостро дивиться на нього. «Чудна дівчина», подумав він з неприємним почуттям: «чого вона зорить за мною, як... соглядатайка»!..

— Та як їх, шибеників, не бить, то що з їх буде?—не розумів Остап, підгрібаючи розкидану солому.—Панькаться з ними? Ого-го! Іван Михайлович, було, як затопить по сапатці одному та другому, аж носом инчий зариє! І слухали! Боялись та й слухали!...

— Та зрозумійте ви, що це...

— То не такий був учитель, строгий! Бувало, як занимається, то аж виляски йдуть по класі, о!.. От вони й слухають. З ними так треба...

— А то вже моє діло, як з ними треба... поводиться!—спалахнув учитель.—Я сам знаю, що треба. А ви більш цього не робіть!

— То, виходить, нехай роблють, що хотять?—щиро здивувався дід.

— Та зрозумійте ви, що це не ваше діло!—обурився вчитель.—За цим вже я доглядаю!

— Про мене,—образився дід,—нехай хоч не тільки солому, а й школу рознесуть, мені малий клопіт! Я своє діло...—забубонів він ображено й сердито, одходючи, й чутно було ще кілька разів з жалем повторене ім'я Івана Михайловича.

На рекреації одному маленькому, білоголовому «звуку» розбили носа, й коли вчитель увійшов у клас, він, злігши на парту, плакав, а коло нього згуртувалось кілька школярів.

— Чого ти плачеш?—прихильно спитав учитель.

— Його Зайченко турнув! Носа йому розбив!—весело, перепиняючи один одного, закричали зо всіх боків, неначе радіючи такій нагоді.

— Зайченко! Як це ти постарався?

— Ні, то не я... то я... ненароком!—виправдувався, плутаючись, зляканий Зайченко.—Я біг, та не бачив його... а він стоїть...

— Як же ти так біжиш стремголов і не дивишся поперед себе? Негарно, Зайченко, сядь! А ти не плач, голубчику,—ласкаво звернувся він до білоголового:—бач, він же ненароком... ну, годі ж, годі!—й сівши коло його, взяв його за голову й притулив до грудей.

Школярі поблажливо посміхались, а Оля болісно-уважним і жадібним поглядом впилася в учителя з якимсь невідомим трепетним почуттям поваби до нього.

Коли учитель почав питать урок, Оля, хвилюючись, почала ждати, як він її похвалить, коли вона йому відповість добре вивчений урок.

У школі стояла присмеркова напівтьма, неначе все ще не розвиднилось добре, або вже смеркає. Від довгих, голих, сивих стін віяло холодом, непривітністю й якимсь мовчазним сумом, а низька, помережана вздовж та впоперек довгими кривими розколюватинами й павутинням, стеля, здавалось, ще нижче схилялась над дітьми й гнітила важким тягарем душу. Через тонку перегородку з другого класу виразно чути було роздратований, гучний голос Максима Оверковича й несмілий, монотонний, як виття вітру у димарі, голос школяра, що проказував свій урок.

— «Вѣдать, вѣжа, вѣкъ, вѣно, вѣра, вѣсъ, вѣтвь, вѣха, вѣять, завѣтъ, звѣзда»...—швидким співучим речитативом гомонів ученицький голос. Иноді він спотикався й стурбовано спинявся... Тоді чутно було підозрінне ляскання, й ученики з неспокійною цікавістю й острахом притихали, нашорошували вуха, прислухаючись до згуків з того класу. А вчитель бентежився й червонів, неначе його піймали на чому поганому, і щоб заглушити гидкі згуки, починав голосніше звичайного балакати, або питати що школярів, щоб одвернути їх увагу од тих згуків. Тоді також мертво й монотонно починав гудіти ученицький голос у цьому широкому непривітному класі.

Перший урок новому вчителеві всі вивчили до словечка і тільки один, боязький хлопчина, заплутався, зашамотався й спинився, перелякано витріщивши очі на вчителя.

— Не знає,—злорадно прошепотів хтось, а він з досади, сорому й страху затрусивсь і заплакав.

Школярі жорстоко й глузливо дивились на хлопця. Вчитель стурбовано підійшов і ласкаво сказав:

— Ну, чого ж ти плачеш, голубчику?

Він гладив його по голові й ніжно заспокоював.

Школярі глузливо шепотілись, а Оля не зводила з учителя своїх переляканих очей, і заздрість і болісно-солодка жадоба ласки світилась у її глибокому погляді. З затриманою турботою ждала вона, коли він спитає її, але він її не спитав. Не спитав і другого дня, і третього, а на четвертий, неуважно вислухавши й нічого не сказавши, звелів сісти.

Кілька день ходила після того Оля смутна й пригнічена його неуважністю до неї, й коли одного разу, зовсім несподівано, за якусь дрібну, побічну відповідь, він погладив її по голові й сказав: «так, умниця!»,—вона збентежилась, захвилювалась і, не спроможна здержатися від такого великого щастя, заплакала. А він здивовано й збентежено відійшов і, не зрозумівши її, пробурмотів: «От, яка... недоторкана!» Вона ще гірш розридалась, а він сказав їй вийти й умиться.

Иноді вчитель приходив особливо серйозний, замислений, і коли він автоматично ступав по класу, нервово здрігуючи від кожного гострого стуку, вигуку й шуму школярів і похиливши голову та неуважно поводючи далеким поглядом,—видно було, що він думає про щось побічне, важне й настирливо-невідступне, й що школа одхиляє його від цих думок, заважає йому. Школярі тоді, здавалось, особливо гармидерували й він починав роздратовуватися і иноді нетерпляче скрикував на них сухим, пронизуватим криком. Школярі на хвилину притихали. У Олі завжди хололо й обривалось щось на душі від таких скриків, і з острахом і жалем дивилась вона на вчителя, й з тупою досадою на школярів, що дратують його.

Одного такого дня у Олі дуже розболілась голова, й здавалось, що школярі занадто вже галасують, а вчитель настроєний надзвичайно нервово. У класі стояв дрібний, дратовливий пил від крейди та перетертої висхлої грязі на підлозі й легке невгомонне гудіння здержаних школярських голосів, від якого боліла голова й неприємно нило у грудях. Крізь потьмарені,

мутні шибки широких холодних вікон видно було низенькі, неначе далекі хати, що, здавалось, зчулились і попрісідали до землі з холоду, й широкий чорний степ, затягнений морозною югою. За вікнами сумовито й безнадійно-жалібно скиглив осінній вітер. З другого класу рівно й одноманітно гудів, як вітер у димарі, або великий дзвін, якого злегка торкнули пальцем, густий бас батюшчин: «одинн... нно троиченн... Бог Отеец... Бог Сыни... Бог Дух Свяа-тый»...

У Олі боліла голова, стукало у висках, у роті було якесь погане, гидке почуття, й лице палало. Червоними, запаленими від пилу очима з острахом поглядала вона на вчителя, і сум, і радість, і надія світились у неї в очах. Він учився з «звуками», а «перваки» списували з дошки й надзвичайно галасували. Коли вони вже надто заважали йому, він спинявся й довго мовчки злістно дивився на них.

Как у нас ли на кровелькѣ,
Как у нас ли на крашеной
Собиралися пташечки,
Малы пташки—касаточки...

Безглуздо тарабанив маленький «звук», витягнувши наперед напружене лице й заплющивши очі.

— Сынѣ... Божж... предвѣчнн... рождаае... отъ Бога Отца...— гуло з другого класу.—Духъ Святт.... предвѣчнн... исходитъ отъ Боо.....ца... Бо... Отецъ не рождаа... и не исхоо...

— Лясь!—гостро й болізно вдарило щось за спиною у Олі, й вона здрігнулася з несподіванки.

— Бутенкова! Це що таке?—гнівно крикнув учитель.—Вийди зза парти!

Оля злякалась, задріжала й, не підводячися з місця, ледве чутно прошепотіла:

— Це... це не я...

— Перш усього треба встати! —розлютовано крикнув учитель, і негарна нотка нездержного гніву тонко прорізала його крикливий голос.

— То не...

— Я сказав—встать!—уперто, не слухаючи, кричав учитель—!... і вийти зза парти!

Тихо, з жахом дивлючися на вчителя, підвелась Оля й не рухалась з місця.

— Бутенкова! Кому я кажу?—ще голосніше й нарешті теряючи самовладання повторив учитель і, тремтючи від зворушення й розлютованости, підійшов до Олі.

Клас завмер у боязькому мовчазному дожиданні чогось страшного.

Оля, занімівши з несподіваної й несправедливої образи, не чуючи під собою ніг і трусячись, як у гарячці, стояла нерухомо й переляканими очима, повними жаху, образи й горя, дивилась на вчителя.

— Я сказав вийти зза парти!—знов гостро й гучно крикнув учитель, безсилий здержати сліпу лютість, і дурновато затоптавсь на місті.

Оля не рушилась.

Він ухопив і сіпнув її за рукав, але почуваючи, що робить щось гидке й безглузде, одсмикнув руку й крикнув:

— Виведіть її!

Ніхто не поворухнувся.

— Виведіть її!—повторив він, звертаючись до хлопців.

Школярі зо страхом ззирнулися, потім два з них нехотя встали й, ніяково підійшовши до Олі, незважливо потяглись до неї.

У Олі щось швидко-швидко застукало в голові, закрутилось, завертілось в очах, усе заметушилося й змішалось, і здалося, неначе вона куди прожогом падає. Вона несамовито закричала, заридала глухо й здавлено й, упавши на лаву, затріпалась і забилась у болісних корчах.

Учитель враз прочумався, стурбувався й притишено сказав:—Покиньте її!—але з упертости, не бажаючи здатися й признати себе несправедливим, додав:—І зостанешся на дві години без обіду!

Почуваючи, що це вже до краю нерозумно, непотрібно й жорстоко, він ще більше збентежився, почервонів зо страшенної ніяковости й, промимривши до «перваків»:—Сядьте й пишіть!—(ніхто з їх не стояв), обернувся до «звуків» і почав з ними читати.

Оля лежала на лаві й трусилась, як у гарячці. Вся вона почувала себе, як у вогні. У голові грюкало, дзвеніло, гасало й крутилось щось безмірно важке, гидке й жахливе, а в усьому тілі почувалась якась страшенна утома й солодка слабість. Більш нічого не почувала вона. Плакати вона швидко перестала й тільки зрідка тихо, конвульсійно схлипувала. Й на рекреації й на другій лекції нерухомо сиділа вона на місці, нестямно блукаючи мутним, переляканим поглядом по класу, й коли після останньої лекції школярі з гомоном, з грюком, розмахуючи торбами, рушили з класу, вона мовчки встала й не хапаючись пішла й собі геть.

Ніхто не насмілився сказати про це вчителеві, а він, насунувши шапку, швидко вийшов з класу.

Другого дня не було Олі в школі. Не було й третього, й четвертого... Учитель, видимо, мучився зо свідомости своєї вини, каяття й жалю. Він не питав, чого вона не ходить, але йому, видно, хотілось щось роспитати про неї. А вона не явилась і через тиждень, і через другий.

Одного темного зімнього вечора, коли на дворі дув дужий, холодний вітер і починало мести сухим, різким снігом, учитель зайшов у крамничку до Бутенка й, червоніючи та запиняючись з ніяковости, мов між иншим, спитав:

— А чому ж це ваша дівчинка не ходить до школи?

Старий Бутенко насупився й непривітно відповів:

— А хто й зна!... То тиждень нездужала чогось трохи... а то стали посилать, а вона плаче... не піду й не піду, навпартилась і хоч ти їй що хоч кажи... Спротивилась їй школа й край... Ви, мабуть, б'єтесь уже через звичай?—додав він неприязно й вороже глянув на вчителя.

Той почервонів і забурмотав:

— Ні, що ви... я ще нікого не бив! І взагалі... я не б'юсь!

— Ну, не знаю я...—неймовірно промовив Бутенко й почав щось робити своє, постановивши, очевидно, що розмова між ними скінчилась.

Учитель швидко попрощався й ніяково вийшов.

Йому хотілось побачити ту чудну дівчинку, приголубити її й з сльозами попросити прощення, але ж це так незручно. У хаті в їх може кричать, сваряться, стрінуть його здивовано, ней-

мовірно й неприязно, як старий, і знов же, він учитель, дорослий чоловік, а вона—дитина, його учениця.

Швидко йшов він, розхриставшись, у морозяному мороку й дужий вітер нахабно хапав його за поли й плутав ними у ногах. Голова горіла від різкого колючого вітру й від нерозгаданих думок.

— Як же це так?... Як же це так?—болізно корчилась у розпаленому мізку гостра, невідчепна думка.—Я ж добрий і справедливий... Я ж... Я ж думав, що я добрий... і справедливий! Як же це жорстоко, безглуздо... Як же це так?...

Андрій.

УТОПІЯ в БЕЛЛЕТРИСТИЦІ.

Кінець.

Ніщо не призводить нас думати, ніби дальші утопісти XIX в. наслідували Сувестра, ні, певніше, що вони навіть не читали його, бо роман його був хутко забутий, та й одразу, скільки нам відомо, великої слави собі не придбав. Але „дух часу", що панував над Сувестром, заволодів усіма його молодшими товаришами. Вже ні один з них не важився одірвати своєї утопії від того світу, що кермується законом еволюції. Тільки в одних творах більше зверталося уваги і покладалося надії на еволюцію науки, а в инших на еволюцію громадськости.

Новітнім утопістам, вихованим на еволюційному світогляді, ще трудніше прийшлось, ніж давнім, що тієї теорії не знали. Справді,—як примусити читача-еволюціоніста повірити в можливість картини прийдешнього життя, не показавши йому крок за кроком її повставання з сучасної читачеві форми людського істнування? Як примусити його відірватись від свого часу і жити в прийдешньому не тільки думкою (до цього міг примусити і вчений), але й почуттям? Як „заразити настроєм" прийдешности ту людину, яка вже тямить, що не діжде того „раю" чи „пекла" ні за життя, ні по смерти? Адже щоб викликати в иншій людині інтерес до наших ідей, треба знайти якийсь спільний грунт, або хоч спільну відправну точку. Ми не можемо розуміти прийдешности з погляду невідомих нам прийдешніх людей, ми можемо її розуміти тільки з нашого теперішнього погляду, нам дорога вона тільки тими своїми елементами, до яких ми *тепер* пориваємось, хоч може прийдешні люде як-раз тими елементами нехтуватимуть. Нехай і правда, що для прийдешніх людей ми будемо все одно, що для нас мавпа, або, в найліпшому разі, „дикуни" і „варвари", але ж недарма ніхто не вимагає від мавпи, щоб вона розуміла людську мову, а від дикуна і варвара, щоб вони читали твори науки і літератури нашої цівілізації. Та й чи не смішно було б, як би

одна мавпа мала претензію навчити инших мавп розуміти людську мову, сама її не тямлячи, а дикун або варвар узявся б „популяризувати“ яке небудь „остатнє слово“ нашої науки? Як же вийти з цього? Чим заспокоїти жадобу знати і почувати те, чого не дано нам бачити на очі?

Утопісти XIX в. сподівались осягти конечної ілюзії для свого читача дуже простим і навіть грубим способом: вони становили якусь видуману людину з XIX в. в обстанову більш чи менш далекої прийдешности і примушували раз-у-раз спогадувати „минуле“, або „покинуте“ і порівнювати його з „новим життям“. Не можна сказати, щоб це був спосіб вдатний. Здумаймо собі, що хтось написав би таким способом історичний роман, побутову картину минулого, зробивши центральною фігурою людину нашої доби, пересажену чисто механічно „за сто літ назад“, або умістив би в сучасну нам обстанову середньовічну, чи біблійну фігуру (як це і роблять малярі школи Уде),—адже треба не аби якого талану, щоб скрасити і помогти нам забути ненатуральність, потворність такої ситуації (коли тільки вона взята не просто для комізму).

Часом замість механичного способу перенесення в прийдешній вік (напр., на автомобілі, як у Сувестра), новітні утопісти присипляють своїх героїв, наводять на їх летаргію, гіпноз і тоді вже блукання по прийдешньому місті та весь неминучий при тому катехізіс питаннів та відповідів просто сниться тим героям, але це, звісно, мало зміняє справу, хиба що додає їй, коли це можливо, ще більшої ненатуральности. Невдатна претензія на реалізм гірше псує правдоподібність твору, ніж щира фантастика.

Позичивши від поетів любу давнім пророкам-утопістам форму сна чи галюцінації (по давній термінології „видива“), белетристи, замість наближитись до реальности, ще більше віддалились від неї. Відомо ж бо, що люде з побільшеною вражливостю нервовою, з так званим „поетичним темпераментом“, справді мають нахил до яскравих, образних снів, що неначе символізують їх почуття та потаємні ледве-свідомі думки. Люде ці здатні, в хвилини особливо інтенсівного напружения своєї взагалі дуже розвиненої уяви, творити собі самохіть так звані псевдо-галюцінації, а часом і справді галюцінації бачити. Але ж ті сни та примари ніколи не бувають і не можуть бути, навіть з чисто фізіологичних

причин, об'єктивно-розсудними, діялектично-логичними,—в їх завжди відбивається суб'єктивна, безпосередна вражливість самого „одержимого видивом", через те в них може бути тільки логика почуття та несвідомої асоціяції ідей. Коли нам хто росказує сон у формі політико-економичного трактату, докладно виробленої схеми громадського устрою, то це перечить художній правді і, вживаючи техничного виразу, „не заражає читача". Коли письменник одурить нас у цьому основному художньому прінціпі, то ми вже настроєні не вірити ні правдивости окремих деталів його картини, ні правді його ідеала, ні навіть щирості його власної віри. Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї.

Це ми бачимо надто виразно на прикладі дуже славного в свій час і сильно призабутого тепер соціяльного роману Чернишевського „Что дѣлать". Колись твір цей славлено співами по гуртках передової россійської молоді, де тости лунали „за того, кто „что дѣлать" писалъ, за героевъ его, за его идеалъ"—тепер уже цю строфу перероблено так: „кто что дѣлалъ, писалъ"... до такої міри вже незрозумілим стало тепер в широкій публіці первістне значіння цього тосту... Чому ж воно так? Адже й тепер, перечитуючи твір Чернишевського поряд з иншими беллетристичними творами подібного напряму, ми бачимо, що мало хто з новіших беллетристів дорівнює Чернишевському поважністю, щирістю в проваженні своєї ідеї, чистотою своїх замірів, завзятістю переконання. Не можна сказати, щоб у романі „Что дѣлать" не було зовсім щиро-беллетристичних елементів, але в тім то й сила, що вони стоять зовсім нарізно від елементів ідейних цього твору. Найкращі в романі описи й діялоги ілюструють просто дрібний міщанський побут, негірше, але й неліпше, ніж у більшости письменників-реалістів середньої руки, але „нові ідеї" дуже слабо звязані з цею частиною твору Чернишевського, а до нашої теми вже й зовсім ніяк не відносяться. В міру того, як у романі виступають на передній план „нові" люде („нынѣшніе" по термінології Чернишевського), пластичність подробиць зникає, яскравість барв блідне, діялоги тратять рухливість, коментарії „від автора" займають все більше місця і важкої праці коштує теперешнього читача побороти це оповідання про „нових людей" до кінця. І це не через те, що ті нові люде вже перестали тепер бути новими —

типи Татьяни й Онєгина либонь ще архаїчніші, а про те нам не трудно читати „Евгенія Онѣгина“—це просто через брак барв і перспективи в цій схемі „нових“ почуваннів, „нової“ моралі і вчинків. З досадою ми завважаємо, що беллетрист-Чернишевський сам гаразд не тямив, скільки „старого“ (навіть як на його часи) в тій піонерці практичного соціялізму Вері Павловні, що „нѣжится въ своей постелькѣ“ і там же п'є чай наполовину з товстою сметанкою з рук закоханого чоловіка в той час, коли швачки в її „ідеальній“ соціялістичній робітні давно вже гнуться над шитвом, заробляючи „справедливу“ плату і дівіденд не тільки собі, але й „замройщиці“ Вері Павловні. Ця „нова“ жінка все своє „нове життя“ збудувала на жертві свого першого чоловіка, що проміняв наукову працю на нелюбу йому лікарську практику для утримування жінки, а потім відступив сам на бік, як тільки жінка закохалася в иншого. Тай другий чоловік либонь для того став „світилом“ медичним, щоб жінка мала змогу не тільки соціялістичну робітню провадити, але ще й гості що-вечора скликати, зімові і літні „пікніки“ справляти, „італьянців“ слухати, а щоранку знов таки „нѣжиться въ своей постелькѣ“ та між иншим, гуляючи, готуватись до медичних іспитів, „щоб здобути самостійність“. Нові люде, перший і другий чоловіки Вери Павловни, дуже багато балакають про нову мораль та провадять „боротьбу великодушности“, відступаючи один одному право на кохання Вери Павловни, але їх життя і роботу ми ще менше бачимо, ніж діяльність Вери Павловни. Одна тільки понура постать стоїка-революціонера Рахметова натякає нам на щось справді оригінальне і нове, хоч може й нетипічне, виїмкове,—це найживіша фігура з усіх „нових людей“ Чернишевського. Зрештою, всі ці нові люде не відносяться прямо до нашої теми, бо й сам Чернишевський називає їх не прийдешніми, а „теперешніми“, це б то сучасними йому людьми, тільки додає, що згодом вони зникнуть, щоб потім, у дальших поколіннях, відродитися, ще поліпшитися і статися загально-громадським типом. Таким способом усе те довге оповідання про нових людей мало бути неначе прологом до картини прийдешнього ідеального життя, коли всі люде на світі стануть „новими“, а все „старе“ щезне без сліду. І справді, перед кінцем роману Чернишевський умістив таку картину в окремому уступі, що зветься „Четвертый сонъ Вѣры Павловны“. Дарма, що кар-

тина власне *прийдешнього* життя людскости займає в цьому „сні“ всього 10 сторінок (інші картини в ньому з'являють епохи минулі), а цілий роман має 455 стор., але ці 10 стор. либонь чи не найбільше придбали слави всьому творові. Це ж була в російській літературі перша беллетристична популярізація соціялістичного ідеалу. За це читачі 60-х років простили Чернишевському всі гріхи проти „духа святого“ художньої правди, а може навіть і не завважили їх, хоча сам автор раз-у-раз одверто хизується тими гріхами перед зненавиженим „проницательнымъ читателемъ“ (цю іронічну назву Чернишевський дав естетікам-ідеалістам старої школи). Читачі однакового напряму з Чернишевським, „реалісти-матеріялісти“, вірили, що то все гріхи не справжні, а тільки здаються такими людям „допотопного“ світогляду. При всьому своєму „матеріялізмі“ вони були великими ідеалістами і вірили, що досить, аби людям хто гаразд розтолкував ідею „розумного егоїзму“, впевнив, що то дуже „для себе користно“—бути добрими, благородними, саможертовними і т. и., і люде не тільки повірять у справедливість самої ідеї, але й зараз же наберуться тих цнот і ще до того почуватимуть себе дуже щасливими, ламаючи все своє життя, розбиваючи собі серце для „розумного егоїзму“—саможертви. Роман, збудований по такій схемі повинен був здаватись таким читачам зразком не тільки ідейної, але й художньої правди, бо вони вірили в правдивість самої схеми, тай життя ще не встигло дати своїх коментаріїв до неї, вона занадто ще була нова для Россії часів Чернишевського. Щож до гріхів проти художньої правди в подробицях, то їх у письменників-реалістів напряму Чернишевського було у всякім разі не більше, ніж в ідеалістів-романтиків старої школи. Публіка, захоплена головною ідеєю „Что дѣлать“, не завважала чималих промахів в описах добре відомого їй життя, а вже тим більше могла прийняти на віру все, що писав прославлений письменник-соціяліст про майбутнє щасливе життя нового ладу. Публіка прощала своєму авторові навіть і недрібні, як на реаліста, гріхи, напр., такі алегорії в „Снахъ Вѣры Павловны“, як любов до людей в образі італьянської співачки Бозіо, Рівноправність жіночу в образі самої Вери Павловни і т. и. То що вже значили після цього „палаці з чавуна та шкла“, „паркети з алюмінія“, величезні завжди мокрі парасолі, що покривають цілий палац,

куди з'їздяться прийдешні люде на літню домівку! Реалістам-матеріялістам могло здаватись, що той рай, який снився Вері Павловні в її четвертому сні, змальовано дуже реально через те, що звернено головну увагу на його матеріяльні прикмети: з чого і як зроблені будови, меблі („все алюміній!"), яка одежа у прийдешніх громадян, як розплановані їх селитьби („як шахівниця"), де вони живуть літом, а де зімою (зімою россіяне їдуть у Нову Россію, чудову країну, вряжену на місці теперешньої Сахари), як працюють („тільки ходять, їздять та керують машинами"), як обідають, ну, і нарешті, як танцюють і що співають. Про моральний бік життя відомо тільки, що людям тим добре, що вони всі веселі і щасливі і мають повну змогу любитися вільно, а виражається це в тому, що вони танцюють що-вечора і кожне має окрему кімнату з важкими запонами та пухкими килимами, де всяк приймає кого схоче і коли схоче. А щоб того раю досягти, каже алегорічна Рівноправність, „треба тільки бути розсудливими, вміти добре врядитися, довідатись, як корисніше вживати засоби".

Спочатку люде читали цей „сон" і вірили, що змальована в ньому прийдешність справді „ясна і прекрасна", близька і можлива. Але згодом малюнок перестав їм здаватись ясним і прекрасним і тоді багато з них відцуралися його ідеї, або втратили віру в його можливість. За гріх Чернишевського, яко беллетриста, відпокутував ідеал, покладений в основу „Что дѣлать". Навмисну механичність, схематичність подій і характерів, убожество психології, тенденційну матеріяльність описів пізніші читачі здатні були, хто щиро, хто нещиро, ставити на карб самим формам прийдешнього життя: „коли вірити, що такий буде справді „грядущій рай" і що він неминучий, то—горе тому, хто доживе до такого!"— казали вони. І те, що Чернишевський був сам переконаним соціялістом ще тільки гірше шкодило його справі, бо вже ж ніхто не міг сказати, що це він вмисне змалював карикатурно прийдешній лад, аби дискредітувати соціялізм. Карикатура вийшла сама собою, не з волі автора, а таки з його вини, бо він свідомо розминувся з художньою правдою, замінивши її публіцістичним розумуванням і теоретичною схемою при беллетристичних ситуаціях, і тим несвідомо занапастив свій твір і скомпромітував свій замисел.

Беллетристична утопія, попавши раз на доктринерський шлях, ніяк не могла зійти з нього. Основна вада—зневага художньої правди—зоставалася все в однаковій силі, змінялися тільки доктріни.

Коли після 1871 р. в західній Європі настало дочасне розчарування в доктрінах соціяльних, то беллетристи публіцістичного нахилу взялися будувати свої тенденційні романи „на чисто науковій основі", намагаючись уживати наукових методів при своїй роботі, або просто заміняючи колишню романтичну фантастику видуманими „дивами науки".

Типічним твором такого розбору есть утопічний роман Бульвера-Літтона „Прийдешня раса" (написаний 1872 р.). Роман цей можна назвати фантастичним, хоча в ньому зовсім нема традіційної „чортівні" старого романтизму, а весь час річ іде тільки про „натуральні" дивовижі та ні на хвилину не спускається з уваги залізний закон еволюції. Тая „прийдешня раса", що якимсь предивним, але „науково" поясненим способом живе під землею і розвиває там нечувану цівілізацію, все таки частиною своєї історії, хоч і легендарною, зв'язана з нашою наземною расою,—підземний народ „Врілья" походить власне від тих далеких наших пращурів, що мали б то провалитися у підземні природні тайники під час якоїсь великої катаклізми. Народ цей ділиться на багато племен з різними відмінами цівілізації, та має і сусідів-„варварів", що подібні культурою до сучасних авторові американців або англійців. У романі цьому видно розчарування автора в соціялістичних та й взагалі соціологичних доктрінах, а за те надмірне покладання надій на перестрій усього людського життя через якесь корінне відкриття наукове. Власне соціяльний стрій у підземної раси не має в собі ніякого нового прінціпа: приватна власність і спадщина там не скасовані, а либонь чи не міцніші, ніж у нас, найвища політична влада належить „ватажкові племени", що здебільшого сам призначає собі спадкоємця (хоча ватажок може бути й виборним), а в трудних випадках ще доражує ватажкові „коллегія вчених" (це щось так, наче Платонова рада философів-правителів у спілці з „вигідним тіраном" його пізніших творів). Тільки ж ці старі інституції не завважають народові „Врілья" жити по новому: багатства вони не прагнуть, а здебільшого вважають його за тягар; владі не заздрять, бо вона здається їм тільки неприємним обов'-

язком; жінки, хоча мають право самі свататись до мужчин, після шлюбу коряться з доброї волі своїм чоловікам і т. и.; спокій, згода і нічим не скаламучене щастя панує в підземній країні між племенем „Врілья“, що забезпечене навіки від нападів сусідських і давно вже не знає війни. І все то тільки через те, що плем'я цее знає якусь основну силу природи, джерело всіх відомих нам сил, і вміє правити нею так, що вона все будує і все руйнує по волі премудрого народу. Сила та зветься по тамошньому „Вріль“ і вона ото дає змогу жити у вічному „узброєному мирі“ всім, хто владає нею, це б то хто має для того в достатній мірі міцну і розвинену *волю*. Через те всі люде цівілізовані, це б то з міцною, історично і спадково вихованою силою волі звуться там „врілья“ і займають в підземному світі приблизно таке становище, як англійці серед „варварських“ рас у великобританських колоніях... Ідеал справді гідний вельможного англійського лорда, яким був автор роману „Прийдешня раса“! Вкінці той автор пророкує словами свого героя, ніби то наочного свідка всіх підземних див, що тая раса потужна вийде колись на поверхню землі, винищить своїм „Врілем“ усі наші наземні раси, пощадивши може деяких найгеніальніших людей, і буде собі раювати віки несчисленні як під землею, так і на землі. Холод проймає людину при читані такої «Утопії»—це тямив і сам автор та й запевнив своїх читачів, що він для того й змалював цей ворожий нам рай, щоб ми знали своє місце в ланцюгу еволюції і не кванились до раптового здобування найвищих щаблів цівілізації, бо то тільки нам на погибель—ми не створені для раю. Але ж хоч і як Бульвер-Літтон запевняє, що „вищі“ створіння можуть почувати себе щасливими під охороною свого „вріля“ в країні механичної музики, статуй-автоматів, штучного світла, підземних горізонтів, але все якось не віриться і, нарешті, в думку силоміць набивається питання: „Та яке мені до всього цього діло? Навіщо мені здалась тая „прийдешня раса“, коли вона чужа моїй душі?...“

Роман Бульвера-Літтона мав свого часу чималу славу, але тепер він забутий і це не тільки через його літературні вади (яких у ньому таки чимало), а головно через те, що після недовгого розчарування в соціології, виликаного деякими невдатними пробами соціялістів утопістів насадити на землі комуністичний рай, в суспільстві відновився інтерес до громадянських наук

та ідеалів. Цим тільки й можна пояснити, що славу Бульвера-Літтона хутко (в 80-х роках) потьмарила слава далеко гіршого від нього літератора Белламі, що збудував свій партацький твір на дуже спотвореній, але все таки соціялістичній основі.

Белламі не признається так щиро, як Чернишевський, до своєї байдужности до правдивого завдання беллетрістики, але це видко з кождого рядка його роману. Починаючи з неймовірної, аби-як збитої фабули і кінчаючи протокольними описами, все в цьому романі тхне ремісницьким, грубо-утілітарним відношенням до сюжету. Щоб „зацікавити“ ласого на модні новинки читача, Белламі присипляє героя свого модним у 80-ті роки гіпнозом, пробужує його в кінці XX ст., женить з правнукою його колишньої нареченої. Увесь час той герой карається за громадські гріхи XIX віку, розпливається в подиві перед добром нової культури та без упину становить наївні питання людям XX в., а ті без упину читають цілі лекції йому на відповідь, не маючи либонь пильнішої роботи. Белламі стілізував свій роман так, неначе він обрахований на читачів кінця XX в., але вже й читачам на початку цього віку багато що в романі здається застарілим анахронізмом. Напр., героїня роману ні трохи не нагадує навіть відомого нам типу „нової жінки“ XX в., а скоріше скидається на призвоїту сентіментальну міс з якогось давнього буржуазного англійського роману. Ми зовсім не бачимо, як впливають на громадську та індівідуальну психіку ті одмінні від наших умови життя нового ладу. Нам показано навіщось тільки якийсь дивогляд психологічний: заздрість героїні до самої себе і досаду її на свого жениха, що він для неї недостойної зрадив пам'ять її коханої прабабуні... Мусимо хиба вірити авторові і його діячам на слово, що кінець XX в. має бути дуже гарним і щасливим часом в житті людскости, але бачити цього ми не бачимо. Ні, ми бачимо велику, нудну казарму, де мешкає армія праці з рядовими, охвицерами, генералами, інвалідами. І сумно нам від тієї погоні за орденами, тяжко від деревляної „громадської дісципліни“ в тій армії, душно від педантизму, самовдоволености та міщанства всіх отих прийдешніх людців. Варто було прокидатись „через сто літ“, щоб побачити те самісіньке, чого й в XIX в. було доволі! Прокинувшись раз за сто літ уперед, герой Беллами вже не прокидався більше, щоб знов опинитись на сто літ назад, а так і лишився назавжди

в своєму кошмарі, щоб легковірний читач міг мати повну ілюзію „реальности“ того ідеального кінця XX в. Хто з читачів не завважив крізь усі quasi-беллетристичні покраси, що „За сто літ“ зовсім не картина живого життя, а просто недотепна схема, нездатна видержати ні наукової, ні літературної критики, тому либонь було дуже шкода наших бідних онуків, що їм сужено жити в таку нудну та безрадісну добу. Белламі показав прийдешнє життя в одній тільки площі та й то найменше придатній для беллетристичного освітлення. Яке діло беллетристові і його читачам до всіх тих кнопок, автоматів, аеростатів, сістеми розсилання набутих в крамницях річей і т. п.? Тим часом Белламі, як і більшість утопістів, не дає нам з тим всім просвітку. За тією технічною марницею не бачимо ми ні людини, ні природи, не почуваємо ні правди, ні краси,—але чи можна ж повірити, що вони справді щезнуть з прийдешнього життя при новому ладі? Хто може в'явити собі ліс без дерев, життя без руху, той нехай вірить таким „пророкам“, як Белламі.

Значно инакше почуття обіймає нас при читанні утопії Вільяма Морріса „Звістки нізвідки“ (News from nowhere). Різкі очерти соціяльно-економічного трактату зглажені там не безсмачною фабулою, як у Белламі, а лірично-мрійливим настроєм автора, атмосферою ідилічної приязности, що панує над країною прийдешніх щасливих людей. Перша картинка, як герой роману виїздить на Темзу серед природи, визволеної від плям нашої псевдокультури, просто чарує свіжістю колориту, plain air'а того, і примушує на час пробачити авторові невдалий вступ з традиційним присиплянням героя після сперечок на соціяльні теми. Ми забуваємо, що нам загрожує в кінці руїна ілюзії при неминучій заяві, що все це був тільки сон, хоч і пророчий, на думку автора. Ми втішаємось гарним пейзажем і гарними людьми в чепурному вбранні, зграбними, приязними, щирими. Як би Морріс написав саму тільки цю картину, взяв її тільки як один момент, це було б гарне, поетичне видиво, що будило б віру в можливість краси життя і вільного братання межи людьми. Але Морріс так продовжив цей момент, що зосталось враження повної нерухомости, мертвої тиші на гладенькій, вирівняній поверхні колись бурливого життьового моря. Морріс просторо нам розповідає про колишні бурі і намагається запевнити нас, що після заспокоєння тих бурь

уже не може бути більше ніякої негоди. І потроху ми перейма́ємось глибокою меланхолією героя, що починає почуватися ніяково серед цеї ідилії. Автор намагається пояснити сум свого героя тим, що герой цей, знатурений син XIX в., не вміє уживати натуральних втіх нормального життя, що для нього це занадто раптовий перехід, що він, пережиток минулої доби, почуває себе непотрібним серед кращого ладу і через те чужим на безжурному бенкеті обновленого життя. Але нам чується, що тут це вся правда, що не в цьому вся сила. Бо й нам ніяково в тому прийдешньому товаристві, хоч ми й не сподіваємось опинитися в ньому непроханими гостьми. Нам сумно серед того безхмарного щастя, бо наша уява страждає від довгої плетениці картин без тінів, перспективи і півтонів, подібної до безконечних смуг египетських барельефів. Ми тямимо, що це не життя, а повільне вмирання від щастя, від безцільного, непотрібного добробуту. Ті люде п'ють, їдять, працюють, навіть люблятся, все те робиться в їх гарно, вибірно, але при тому життя справжнього нема. Нема *боротьби*, цеї конечної умови життя, нема *трагедії*, що дає глибінь і зміст життю. І ми готові радіти, коли автор хоч вряди-годи посилає тим щасливим людям якесь лихо, бо все ж це сплеск життя серед мертвого моря повної загоди. Але й тут автор запевняє нас, що ці сплески тільки хвилеві, що це не порушить глибоко вічного спокою, і ми мусимо вірити, що це справді останнє тремтіння людського духу перед сконанням. Так, Моррісові люде подібні до богів, але то вмираючі боги, його утопія— справжнє „смеркання богів", невважаючи на ясний колорít без плям і тінів... Може й справді такою буде смерть людскости,— з усіх смертів вона може й найкраща, але все ж сумно думати про неї і йти до неї свідомо, закликаючи й инших. Запевне, назад нема й не треба вороття, але невже перед нами немає нічого, крім смерти? Морріс багато говорить нам про матерьяльний поступ, тільки супереч иншим утопістам він бачить цей поступ в осягненні більшої простоти, а не розмаїтости способів виробництва („машиноманію" він вважає минучою стадією культури); він показує нам, як досконалі люде обходяться зовсім без державної політики примусу, замінивши її поспільною солідарностю і добровільним співробітництвом (цим Морріс наближається до Чернишевського); він малює нам пишний розцвіт умілостів (правда,

тільки декоративних),—але ми все таки не загожені. Ми не розуміємо цих людей, як і вони не розуміють виходця з XIX в., хоча ми знаємо їх історію, а вони нашу. Річ у тому, що вони, ці Моррісові „прийдешні люде“ зовсім не люде з нашого теперешнього погляду, а маннекени для приміряння гарної одежі, автомати для справляння потрібних громаді робот та добірних забавок. Хоч вони наділені, в супереч героям Белламі, деякими сімпатичними людськими властивостями, а все ж вони маріонетки. Недивно, що серед цих створінів мистецтво зійшло на забавку. Чим же иншим має бути мистецтво там, де нема ні боротьби, ні контрастів, ні глибокого страждання? Як що ті прийдешні люде навіть більше, ніж ми уділяють часу на мистецтво, то це тільки просто тому, що вони мають більше вільного часу до забави. Морріс дав їм тільки одну пристрасть—бажання чепуритись, одну ваду—безмірне самохвальство. Искорки инших пристрастів, легкі сліди инших дісгармоній—це в них вважається тільки атавізмом, це в них належить до медицини, а не до мистецтва. Що ж тут зостається мистецтву? Стати декорацією, стілізувати форми створінів природи, наслідувати світляні ефекти, бавити погляд і слух ситих, спокійних, загожених людей. Може Моррісові, як відомому спеціялістові декоративнього мистецтва, така перспектива і здавалась приємною, але напевне мало спеціялістів самостійних умілостів згодяться з ним у цьому.

Таким способом, всі утопісти XIX в. заводять свою уявлену прийдешню людськість у глухий куток, змальований не такими сумними барвами, як у Свіфта, але неменше страшний своєю безнадійностю. Це походило, здається нам, найбільше з того, що соціялістичний ідеал, покладений в основу більшини таких творів, здавався самим авторам таким далеким, ледве досяжним, що вони сами здатні були вважати його за остатній ідеал людської думки, за крайню межу еволюції людської громади. Таке відношення часто було несвідомим, але воно давало ґрунтівний тон їх утопіям і такий несвідомий пессімізм, як, напр., у Морріса, ще сумніший, ніж свідомий, напр., у Сувестра. Утопія Сувестрова остерігала від того шляху, якого автор не вхваляв і вважав неправим, але утопії Белламі та Морріса примушують читача боятися того, що сами автори вважали корисним і бажаним... Характеристичними здаються нам слова одного з прийдешніх людей

у романі Морріса, промовлені на запитання: як ви уявляєте собі ваше дальше життя?—Не знаю,—відповів цей роспачливо-легкодумний чоловік... тай що ж би він мав відповісти? Але така відповідь вже не загожує утопіста XX віку.

Той ідеал, що ледве мрів великому утопістові XVI в., що зник з очей людям XVII в., що здавався хистким і туманним філософам „віку просвіти", що був остатнім кільцем в ланцюгу глибоко скептичної фантазії XIX в., наблизився тепер, зміцнів, виріс з одного боку в наукову теорію, з другого—кристалізувався в догму, близьку до релігійної. Утопіст нашої доби (нагадуємо, що тут цей термін вживається в літературному, а не в публіцистично-науковому значінні) вже не стоїть одиноко, як Томас Мор, що був голосом волаючим в пустині, йому вже нетреба працювати коло виховання першої громадки апостолів нового евангелія, як це мусив робити Вільям Морріс,—навколо нього маси, жадібні пророчого слова про те, який буде той прийдешній світ, що його одні прагнуть, а другі жахаються. Вчені ідеологи дають наукові схеми, вироблені плани та обрахунки pro і contra, але нетерплячій юрбі цього мало: вона шукає „знамення часу", вона прагне дива чи хоч видива, домагається чогось більшого, ніж домагалась юрба в давні часи—вже не воскресення мертвих, але надання життя ще ненародженним. І вона має рацію! Треба їй знати, чи хоч провидіти того, кому вона рівняє шлях, для кого терпить муки часом і свідомо. Їй треба нераз хоч мрії, хоч видива, щоб не впасти в роспач. Від неї вимагають свідомости, їй докоряють інертностю, вихваляють за героїзм, так невже ж їй загодитись на ролі „гарматного м'яснва", „святої скотинки", що йде невідомо за кого на муки, а часто й на смерть героїчну? Вона має право допитуватись, дошукуватись, хто такі будуть ті прийдешні люде, що на підвалині її тяжких страждань збудують собі нову оселю. До чого ж має бути подібна тая нова будова—чи до суворого, білого храму, чи до сірої, нудної казарми, чи до ідилічного, барвистого коттеджу, чи до величного народного дому, де всі барви, й лінії, й форми поєднаються в вищій гармонії? Хто буде там жити—браття наші по духу, чи якісь чужі істоти, що дивитимуться на наші бліді, скорбні тіні, призирливо всміхаючись з високости свого невідомо чим заслуженого щастя? Ні схема, ні план, ні обрахунок, ніяка наука не дадуть нам образу живого, щоб ми

могли його любити чи ненавидіти, а це ж потрібно нам, щоб жити не тільки інтересами своїми та свого покоління. Щоб любити „дальнього свого“, жертвуючи для нього і ближніми й самим собою, треба знати, за віщо його любити, инакше це буде рабство перед невідомим. Хто з нас не має хисту воскрешати ще ненароджених, той шукає собі „ясновидящих“, щоб повірити видивам їх. І нераз він стрічає фальшивих пророків, про яких мовив давній пост-прозорливець: „Часто покликують вони: так говорить Господь! А Господь не казав їм нічого“. Ті „лже-пророки“ показують на бездушних автоматичних ідолів, кажучи: „ось прийдешня людина, поклоніться їй“, а самі вже ладяться в жерці нового культу, зазіхаючи на традіційну „десятину“... Але нехай не бентежить нікого поява таких лжепророків. Коли такі „практичні люде“ починають спекулювати на якийсь ідеал, то це тільки значить, що той ідеал здатний до життя і має великі шанси на здійснення. Хоча, звісно, кому дорогий ідеал, той мусить тим більше дбати про його чистоту і боронити його від профанування через людську „практичність“.

Ідеал соціялістичний профанується плиткою, чисто буржуазною тенденцією комфорту для комфорту, проведеною у Белламі. Профанується він і дрібним політиканством таких „утопістів“, як Шпронк, Моклер або Галеві, що будують всю прийдешню долю нашого світа на рішенні марокського інцідента, східного питання або франко-россійських відносин. Ці добродії провадять нераз щей иншу „політику“ в своїх „утопіях“. Напр., Галеві запевняє нас, що поліпшення добробуту мас приведе тиї маси тільки до повного морального занепаду. Инший знов утопість, Уельс, лякає, що визволений пролетаріят здичавіє так, аж *поїсть* усіх позосталих арістократів і людськість загине від канібальства?.. Ми не можемо згодитись з Анатолем Франсом, немов у цих утопіях відбився щирий песімізм душ, опанованих „світовою тугою“, нам чується в них просто старече гдирання підупалої групи і бажання залякати читачів вигаданим страхіттям соціялізму. Ці політиканські утопії варті уваги з публіцістичного погляду, але з художнього боку вони зовсім нецікаві. Немає в них ні образів нових, ні ситуацій, ні свіжого колориту, як то ми бачимо в Т. Мора та В. Морріса, цих щирих, поетичних натур, що мали єдину тенденцію—потішити хоч маревом раю наземного своїх страждениих сучасників.

З усіх теперішніх утопістів найбільше наближається настроєм до цих двох „утішителів людскости“ Моріс Метерлінк в своєму утопічному творі, недарма названому „Оливне гілля“ (Les rameaux d'olivrer). Нам трудно зважити, до якого відділу літератури залічити цей твір. Це не роман і не оповідання; для поеми в прозі в ньому забагато наукових гіпотез та філософських проблем. Як би він був написаний иншим стилем, ми б залічило його до наукової утопії, як, напр., „Дізгармонії людськости“ Мечнікова, і полишили б його науковій критиці. Але ж „Оливне гілля“, написане стилем Метерлінка, це б то мовою поета-філософа з пророчими нахилами, мовою повною художніх образів, лірічного нестяму. Так писав би Еклезіяст, як би він відродився в оптімісті.

Метерлінк нам говорить, що ми живемо в плідну та ріпучу добу, що віки прийдешні заздритимуть нам, свідкам зорі нової ери. Дарма, що курява, збита великим рухом людскости, сліпить нас—від того не меншає величність руху. Ми перебуваємо добу основного обновлення світогляду, а нове розуміння світової сістеми конечне приводить до нової моралі і псіхології. Ми виходимо з періоду релігійного і вступаємо в період науковий, хоч і блукаємо ще навколо правди при димних світачах гіпотез, а магічні слова щей досі керують нами. Хоч релігійність „випарувалася“ з нашого життя, але сумма справедливости, доброти, громадської сумлінности все більшає, бо такий, видко, закон розвитку людськости, тільки ми не знаємо ще формули свого закону. Кожне наукове відкриття—а їх так багато в наші часи—додає нову рису до того великого невідомого, що мріється на нашому горізонті, тільки ми ще не вміємо поєднати до купи ті риси. Так під час ілюмінації спочатку окремі вогненні фігури спалахують раптом на темному небі, але ми не тямимо, який межи ними зв'язок, поки раптом яскрава нитка поєднає їх в несподівану будову з проміння. Цеї яскравої нитки нам ще бракує, але ми почуваємо, що вона десь є і що досить може одної искри, щоб вона спалахнула. А поки що—ми ждемо, але наше ждання, повне життя й поривання вперед, кожний новий факт будить нашу думку, не дає їй заснути і тим ратує її й нас від смерти. Ми зрозуміли, що нас оточує жива загадка, а не абстрактне божество індусів чи євреїв, і ми шукаємо відгадки в самому житті, а не в теологичних чи в логичних розумуваннях. Рожім нашої думки змінився. Ми були

подібні до сліпців, що марять про вільний світ у замкненій хаті; ми й тепер ще сліпці, але вже нас веде якийсь мовчазний поводатарь то в ліс, то в поле, то на берег моря... Ще заплющені очі, але жадібні, тремтячі руки сягають дерев, мнуть колоски, зривають квітки, натикаються на скелі і поринають в прохолоду хвиль, вуха вчаться одрізняти—для цього ж розуміти не треба—тисячі співів сонця і тіні, вітру й дощу, листя і хвиль...

Ми готуємо шлях новій істоті. Ми закладаємо підвалини нової моралі, що має обходити інтереси не тільки ближнього, але й дальнього, має утворити гармонію не тільки людського, але й всесвітнього життя. Ця нова мораль готує грунтовніші зміни, ніж усі найбільш реформаторські релігії.

Ми маємо причини вірити в кращу долю нашого роду. Найгірші небезпечности вже минули. А перед нами безкрай надії. Може ми збагнемо таємницю того, що тепер зветься законом тяжіння (гравітації), відкриємо її раптом, як радієві проміні, і будемо керувати земною кулею,—тоді нам не страшна смерть сонця, земля буде вічна, людськість її справить до нових світів, до нових сил, нового невичерпаного життя.

Нехай ця безкрая надія непевна, але ж хиба роспач певніший? А коли так, то вибір залежить від нас. Навіщо ж вибірати найгірше?

Ми, немов ті стародавні пророки та праведники Сікстінської капели, пробуваємо в сподіванні, може в остатніх хвилинах сподівання. Здається, ми чуємо рух: гомін надлюдських кроків, ляск величезної брами, пестощі подиху чи світла—хто знає? Але це сподівання—чудова й яскрава хвилина життя, найкраща пора щастя, молодощів, дитинства!...

Так говорить Метерлінк. Поет незбагнутих загадок, містичного жаху смерти, безвихідної самотини людської душі і вічних трагедій нашого життя—заговорив тоном оптіміста. Чи це ж не „знамення часу“? Нехай він, в супереч иншим утопістам, замало значіння надає суто-громадському чинникові, нехай надії його на опанування законами природи замало певні, а з громадського погляду й зайві, але ми, читаючи цю філософську поему в прозі, мимохіть заражаємось її ясним, енергічним, жвавим настроєм—і готові на слово вірити, що людям нема чого впадати в роспач.

Метерлінк поклав в основу своєї утопії зовсім одмінний від инших художній спосіб. Здебільшого утопісти не песімістичного напряму вдавались до способу контрасту, відтіняючи ясну прийдешність похмурими барвами з теперешнього життя. У Метерлінка темне тло зостається десь в глибині, як спогад про хаотичне минуле землі й людськости, а центр картини, її найясніша цята— це теперешній час, і від цеї цяти йдуть проміні в прийдешнє, в безкрай. Подекуди пробивається щось з давніших настроїв Метерлінкових, коли він порівнює своїх сучасників із сліпцями, що навколо себе почувають світло, а в собі темряву носять. Щось є проймаюче і героїчне в цьому образі і, віриться нам, що таким він здаватиметься й дальшим поколінням і через це вони немов рідняться з нами, так як ми, по волі Метерлінка, ріднимось духом з людьми давніх віків, не вважачи на відмінність нашої історічної обстанови.

В „Оливному гиллі" нема дешевих ефектів, що лехко даються способом різкого контрасту, та нема і втомної одноманітности, що загрожує творові без контрастів,—від неї Метерлінк врятувався, впровадивши трагічний елемент у свою центральну антітезу сліпців, заблуканих посеред світла, і видющих, спізнених на свято світання і через те заздрих на нас, темних.

Метерлінковий оптімізм не вирахований на те, щоб, ідеалізуючи теперешній час, одвертати людей від всякого новаторства. Ні, Метерлінк виразно каже, що він ні в якому разі не боїться за культуру та цівілізацію. Він не вірує ні в „жовту", ні в яку иншу небезпеку, не страшні йому ні хатні, ні околишні вороги. „Хоч би навіть, каже він,—прийшли варвари з наших сел та городів, зо дна нашого власного життя, то вже ж і вони були б зачеплені тією самою цівілізацію, яку вони ніби-то мали б знищити, адже вони могли б одібрати від нас добра цівілізації неинакше, як тільки вживаючи найголовніші її придбання. Отже, в найгіршому випадку могла б трапитись дочасна задержка, за те по ній настав би новий переділ духовних багатств". Завважмо, що це говорить той, хто ніколи не виставляв себе речником ідеї пролетаріята, кому часто закидали духовну кревність з „гнилою буржуазією". Недарма Метерлінк запевняє, що „безмежність кругозору виховує в нас безпосередну величність духа і тоді нам не треба ніякого встановленого кодексу моралі, щоб розуміти наші

обов'язки, сполучені з нашим місцем в природі". Він доказав це власним прикладом.

Хоча, як уже сказано, утопія Метерлінка виходить поза стислі межі нашої теми, але ми спинились на їй так довго тому, що нам видиться в ній нове перехрестя, новий відправний пункт для беллетристичної утопії наших часів. Її провідна думка—безмежність кругозору, тверда свідомість невинности і поступовости людського розвитку і однаковости в цьому відношенні всіх найрозмаїтіших історічних епох—цей Leitmotiv, навіяний новітньою наукою, повинен витіснити з свідомости дійсне сучасного беллетриста пристарілу ідею про рай і пекло, що неначе б то ділять життя людськости на дві одрубні половині. Тільки несталостю і невиробленостю їх психічних звичок можна пояснити дивну живучість цього примітивного поняття, утвореного наївним дуалізмом первістних релігій. Але є вже тепер ознаки того, що ця нерухомість звичок починає трохи подаватись перед натиском нових ідей.

В новішій, що до часу, беллетристичній утопії Анатоля Франса ми бачимо певні ознаки перемоги новітнього прінціпу над старосвітським, але сліди їх боротьби в ній ще занадто помітні і це відбилось навіть на її формі. А. Франс назвав свою книжку „На білому камені" (Sur la pierre blanche), взявши до неї епіграф з Платона: „Ти неначе спав на білому камені, посеред народа снів". І техніка твору чимало нагадує Платонову,—він цілий складається з ряда діялогів, сполучених до купи досить слабо й довільно. Не можна сказати, щоб від цього твір легше читався: повсякчасна зміна аргументів pro і contra, що не раз зводяться на нівець, часті й довгі ухиляння на бік, важкий багаж ерудіції розмовників інтелігентів (intellectuels),—все це чимало томить і нераз навіть дратує трудністю вишукування провідної нитки. Але певне ця форма була психологічно конечною для А. Франса. Він либонь сам шукав і не знайшов виразного погляду на цікаве для нього питання, через те він, не вдаючись до штучних висновків, просто виложив самий процес шукання і полишив читачеві давати собі з тим раду, як хоче.

Серед діялогів (дуже мало беллетристичних) компанії французьких інтелігентних туристів з ученим італьянським археологом на всякі історічні, публіцістичні та утопічні теми А. Франс умі-

стив два „оповідання“, що неначе б то прочитали два розмовники до слуху своїм товаришам. Оповідання ці складаються, властиве, теж з діялогів. Перше: діялог римського проконсула Галліона в Коринті з своїми приятелями патриціями та з грецьким софістом, перерваний раз епізодом сперечки апостола Павла з коринтськими євреями-колоністами. Цей епізод єдине живе місце в цьому академічно-важкому оповіданні про розмови, але Галліон з приятелями хутко перейшов над апостолом і його „сектою“ до „порядку дневного“, це б то до своїх безконечних розмов на утопічні теми. Вгадуючи долю прийдешніх людей і релігій, римські інтелігенти І-го в. по Р. Х. зовсім спустили з уваги майбутнє панування „секти“ християнства, бо не могли визволитись від помилок свого часу і вийти поза тісний античний кругозір. Це, видко, стало за осторогу інтелігентам XX в., бо вони пильнували, щоб не проминути в своїх діялогах соціялізму, хоч він очевидячки здається їм „сектою“, а один з компанії прочитав навіть своє оповідання-утопію про прийдешній лад, збудований на соціялістичний зразок.

Перед цим оповіданням приятелі багато балакали про те, як належить писати утопії: утопія повинна малювати не те, що бажане, а те, що може бути; утопіст повинен визволитись від сучасної йому моралі і намагатися збагнути мораль прийдешню, залежну від прийдешнього ладу життя, і це не для яких „поучений“ чи потіх, а просто для шукання правди. Не слід заглядати в надто далеку прийдешність, бо то мало порушить сучасних нам людей. Утопість мусить бути напоготові прийняти всяку догану від сучасників, бо люде здебільшого не можуть стерпіти думки, що їх теперішня мораль невічна, а згодом може вважатиметься неморальністю. Проте слід пам'ятати, що все ж в людській натурі є якийсь такий „незмінний фонд“, що як він щезне, то зникне й саме розуміння про людину, як про певний біологічний тип.

Вигаданий автор уміщеної серед розмов утопії-оповідання, названої Par la porte de corne ou par la porte d'ivoire, робить заяву, що він мав одвагу одірватись від моральних забобонів свого часу і дивиться цілком спокійно і на сучасне життя і на всякі можливости. Однак з перших рядків його оповідання чується тон скорботний, навіть мізантропічний, хоч він і заглушає це розумуванням на тему, що нема лиха без добра, а добра без лиха. Потім він згадує про колишнього свого вчителя соціяліста, що ми

мохіть виховав з свого буржуазного ученика не революціонера, а переконаного лицеміра, зневажливого до сучасного соціяльного ладу, але свідомо покірного всьому тому, до чого пошани сам не має. З цим спогадом вигаданий автор заснув і через те ми отримали найбанальнішу форму утопії—сна, неможливого, ненатурального сна, зложеного переважно з діялогів теоретичних, з історичних вказівок та з маси технічних подробиць. Про нову мораль ми довідуємось дуже мало, нова псіхологія там і не сниться. Головна відзнака нової моралі супроти нашої це та, що по ній негодиться годувати нікого, хто не працює, хиба що слабих. В Новій Франції гостя, що прибув „дуже здалека", не приймають і не частують, як то бувало у всі попередні віки, а голодного й виснаженого посилають на фабрику, де він стоїть нерухомо до вечора, дивлячись, як машини-самольоти працюють, а вже по цій „роботі" дістає страву з громадської кухні і до того приправу з просторих поучаючих розмов (це вже gratis). За обідом жінки в хлоп'ячих убраннях балакають про операції і функції товстої кишки (нова естетіка!) і вкупі з чоловіками показують ново-утопійську гречність гостеві: вихваляють усе своє і ганять звичаї тієї країни, звідки, як вони думають, походить гість. Та й самому гостеві перепадає: його в вічі „дурнем" називають, але він „спокійно" терпить такі об'яви нової звичайности, і за те його винагорожують довжезними розповідями про те, про що він і сам міг би вичитати, та щей в кращому викладі, з творів різних ідеологів-соціялістів. Правда, нові утопійці додають деякі поправки: вони кажуть, що при новому ладі слова Рівність, Братерство і Воля стратили всяке значіння і вважаються навіть „шкодливими", яко „фальшиві ідеали", що взагалі не ухваляються в новій державі. Цікава теж історична справка про Россію: ця країна здобула собі конституційний лад найпізніше з усіх і то тоді, як уже „кожен мужик" міг діставати через бездротовий телефон, „лежачи в ліжку", найсвіжіші новинки агітаційного красномовства з Марселя і Берліна... Межинародній мир забезпечено так, як у народа Врілья, якимись „промінями У", бо ними можна миттю знищити „мілійони варварів", натиснувши клавішу якогось згубливого роялю, а „громова зона" обороняє межі „цівілізації" від запізнених в громадському розвитку „варварів" — це, бачте, така „нова політика". „Нова" фізіологія зробила відкриття, що люде діляться не на два,

а на три пола,—третій пол це щось наче „робочі пчоли“; завдяки їм инші два поли можуть без страху перенаселення „потурати своїм бажанням“, як того *вимагає* нова мораль: формального шлюбу і спадщини у них, звісно, нема, а про спадковість і психологічні наслідки всякого необачного потурання вони якось не думають.

Оце і вся нова мораль. Прийдешні люде кажуть, що й при ній все таки істнують в житті „скупі й марнотратники, роботящі й лініві, багаті й убогі, щасливі й нещасні, вдоволені й невдоволені“, бо це ж і є „незминий фонд“ людськости. Ми готові цьому вірити, але шкода, що нам це тільки росказано, а не показано, як годилось би в беллетристичному оповіданні. Нам дано тільки сухе перечислення „цнот і вад“, а не змальовано *форм* їх при нових умовах, нам росказано тільки про ті умови життя, а самого *життя* ми не бачимо, замість нової *психології* ми довідались тільки про якусь ніби то нову мораль. Замість живих людей, ми бачили знову маріонеток, як у Белламі і йому подібних „утопістів“.

Між иншим, в утопії А. Франса росказується й про нове мистецтво: прийдешні поети залишили зовсім глузд і зміст і пишуть якісь „делікатні речі“ особливою мовою з особливою граматікою, вживаючи консонансів та алітерації (зовсім, як французькі декаденти!). Театр живе самою лірікою, драма, комедія й трагедія втратили інтерес, але музика й пластіка процвітають. Прийдешні люде кажуть, що так далеко краще. Про смак нема що сперечатись...

Росказується теж і про прийдеші релігії, що їх чимало: релігія людськости, християнство, позітівізм, спірітізм і т. и. Але нічого живого з цього перечислення не виходить.

Раз тільки, на закінчення, автор спробував дати живу сценку, та й та вийшла, на жаль, непевного смаку. Змальовано там, як автор ні з того, ні з цього почав залицятись до ледве знайомої жінки на вулиці, і все йшло „як звичайно в таких випадках“, мовляв автор, от-от уже наближався „рискований“ момент— аж тут слуга перебив віщий сон свого пана і ми вже ніколи не довідаємось, як поводяться нові жінки в сітуаціях, позичених з старих бульварних романів.

Прослухавши оповідання, один приятель автора згадав Платонові слова, поставлені в епіграфі всеї книжки. Давно бренить ця красна антична фраза після оповідання, де нема ні легкости сна, ні фантастики видива, ні навіть жадного народа!... Другий приятель заявив, що він не бажає, але й не боїться пришестя соціялізму, бо як і всі великі політичні та релігійні напрями, соціялізм, запанувавши, зміниться й спотвориться до непізнання. Зрештою, рішає вся компанія, людськість властиве мало міняється, а коли зміниться, то це вже буде надлюдськість, і ми вже будемо для неї все одно, що для нас наші „предки", допотопні мавпи...

Отак все цее „грище думок" зводиться на нівець. З публіцістичного погляду можна б пояснити такий порожній результат класовим становищем автора, що не може одірвати своїх звичок від того ладу, якого вже не поважає, то й тішить себе тим, що, мовляв, і кожен инший лад не кращий. З погляду літературно-психологічного неживий характер цеї утопії поясняється тим, що почуття автора зосталось незачеплене його темою, а тільки розум озвався довгою вібрацією та й загубивсь у просторі.

Але краще б робили резоньори-утопісти, як би викладали свої думки в спеціяльних розправах і нехай би тоді філософи та моралісти цінували їх—серед тих думок є справді багато вартих уваги, дотепних і навіть орігінальних. Тільки навіщо розмальовувати тії схеми аби-якими, линючими фарбами і видавати їх за справжні картини? Віримо, що це робиться з найкращими заміраміми, але ті заміри вже вимостили пекло зневір'я в найкращі ідеали сучасної людськости, розчарування в ще недосягненій меті, страху й роспачі за „душу живу" прийдешньої людини. Коли ж розвіється отой кошмар? Коли з'явиться щирий мистець і покаже нам „на незминному ґрунті" нові, справжні картині, повні художньої правди і нерозлучної з нею краси?

Вже ми бачимо „предтечу" в постаті Метерлінка, що готує „шляхи господні" в пустині, досі неплідній, беллетристичної утопії; деякі „знамення часу" відбились і на А. Франсі, а давніші утопісти Томас Мор і Вільям Морріс та гурт поетів посіяли чимало живих зерен на тому облозі, тільки зерна ті ще ждуть якоїсь живущої сили—може бурі?—щоб зійти й процвісти. Коли б який новітній утопіст, мистець натурою, продумав, а головно пе-

ревірив і освітив почуттям ті елементи, які вже досі визначились в беллетристичній утопії, то він уже міг би створити видиво прийдешнього *життя*, а не вмірання людськости. Котрий момент взяв би він з того життя, дальший чи ближчий, це залежало б від його фантазії, бо їй не можна становити штучних границь, але як би він малював *життя*, то змалював би у всякім разі й боротьбу з її стражданням і може навчив би нас любити й поважати її, яко високий й конечний життьовий чинник. Адже не страждання, конечне сполучене з боротьбою, робить її часто ганебною й брудною, а ті умови, в яких вона відбувається тепер. Сором не болю від ран, а того, що вони завдані биттям головою об золотий мур, виведений нашими ж власними руками. Ганебне не трагічне горе подоланого в чесному бою, не те високе щастя, що здобувається перемогою в рівному поєдинку, ганебне те, коли безсила лютість душить невільника, що сам себе запродав у неволю, а мусить цілувати руку панові своєму, хоч ладен би був гризти її; ще ганебніша тупа самовтіха рабовластника, що чваниться скарбами, здобутими з чужої поневоленої праці. Брудні не інстінкти й пристрасті наші, а їх спотворення через купівлю й продаж того, що не повинно ставитись на торг. Оцей сором, ганьба й бруд заводять гнилизну в нашому житті. Всі розглянуті тута утопісти від Т. Мора і до А. Франса згожуються в цьому, свідомо чи несвідомо, і їх оптімізм чи пессімізм залежить від їх певности чи непевности в тому, що ця гнилизна може зникнути колись із людського життя. Але самого переконання чи скептицизму ще мало для утопіста-*беллетриста*. А. Франс даремне становить ідеалом для такого беллетриста „не бажати й не боятись“,—кому „ні гаряче, ні зимно“ від думки про можливість инших, справедливіших, або тяжчих форм життя людськости, той краще б не брався до пера, щоб писати „утопію“, бо напевне вона вийде в нього „подібна до міді дзвінкої“ і своєю мертвотою тільки вгашатиме живий дух читача. Але хто здатний почувати щастя й горе, боротьбу й перемоги „дальнього свого“ на просторі всіх віків прийдешніх, хто тямить розпізнавати не тільки кришталі та скам'янілости людської псіхології, що звуться „моралью“, але й живі індівідуальні форми її, хто має снагу на основі їх творити живі, не автоматичні образи, той нехай би не ховав світача свого під накриття, а постановив його на високому місці просвічувати шля-

хи в прийдешнє. Учений скаже нам, чи певні ті шляхи, чи справді доведуть вони до визначеної мети; публіцист оцінить, чи справедливі вони та чи корисна й сама мета; але тільки беллетрист і поет можуть нам росказати про терни та квітки нових шляхів, про світло й плями нових світачів. Вкупі з митцями будемо ми прагнути й боятись, любити й ненавидіти, будемо жити не тільки в минулому й теперешньому, але й в прийдешньому, але й у вічности, наскільки може сягнути в неї наша фантазія. Хто відкриває прийдешність нашому почуттю, той поширює межі вічности нашій душі.

Леся Українка.

З віршів С. Черкасенка.

І. НАДІЇ.

Ні, не дарма оті, друже, надії
В серці кохалися в нас крадькома,
Тихо бреніли, мов струни живії,
Завжди будили бажання нові,—
Ні, не дарма!
Ні, не дарма вони ясно зоріли:
Лютo в житті нас давила зіма,
Палко ж огні їх нам душу зогріли,
Серце завзяттям в борні запалили,—
Ні, не дарма!
Ні, не дарма!... Наше серце палає,
Хочеться жити, боротись з всіма,
Хто нас в дорозі до правди спиняє.
О, не даремно та сила буяє,
Ні, не дарма!

ІІ. ОСІННІ.

Ранком вийшла ти в садочок:
Вітер, дощ з імлою...
Ти ж співаєш і смієшся,
Ніби в день весною.
Я не знаю,—яку радість
Треба в серці мати,
Щоб на холоді в негоду
Пісеньку співати.
«О, мій друже! Хай похмурий
Листопад лютує,
В кого ж серце молодее—
Травень там панує!»

СЛІПЦІ.

М. МЕТЕРЛІНКА.

ДІЄВІ ОСОБИ.

Пан-отець.
Сліпці 1, 2 та 3-й—сліпі зроду.
Найстаріший сліпець.
П'ятий сліпець.
Шостий сліпець.
Троє бабусь сліпих на молитві.
Найстаріша сліпа.
Молода сліпа.
Молодий сліпий.
Божевільна сліпа.

Одвічний праліс на півночі під глибоким зоряним небом.—Посередині, до фону ночі, сидить глибокого віку пан-отець, загорнувшись у широкий чорний плащ. Голова йому й плечі, злегка відкинені і мертво непорушні, спираються на величезний дуплястий дуб. Мертвосиніє воскове обличча з напівростуленими посинілими губами. Німі, нерухомі очі не дивляться вже на видиму сторону вічности і здаються закрівавленими від давніх жалів та сліз. Волосся, як молоко біле, упадає шорсткими і рідкими пасмами на обличча, що більш освітлене і потомлене, як усе те, що його оточає в німому мовчанні похмурою лісу. Худі руки лежать зціплені на колінах.—Праворуч шестеро старих сліпців сидять на камінні, на пнях та на мертвому листі.—Ліворуч, проти сліпців, але відгороджені від них буреломом та брилами скель, сидить шестеро жінок, так само сліпих. Троє з них молиться і не перестаючи лементує глухим голосом. Четверта дуже стара. П'ята, в поставі німою божевілля, тримає на колінах сонну дитинку. Шоста в розцвіті віку, її волосся вкриває всю її постать. Вона, як і сліпці, в широкій темній і однаковій одежі. Здебільшого чекають, спершись ліктями на коліна і

взявши голову в руки; і всі, здається, втратили звичку до даремного жесту і не повертали вже голови до приглушеного і неспокійного гомону Острова. Великі похоронні дерева, тис, плакучі верби, цитриси їх укривали своїми тінями. Кущик довгих хирних асфодель цвів собі в потемку, недалеко пан-отця. Лежав густий морок, не вважаючи на світло місячне, що силкується то тут, то там на хвилину проганяти темряву листя.

Сліпець 1. Він ще не вертається?

Сліп. 2. Ви мене збудили.

Сліп. 3. І я спав.

Сліп. 1. Він ще не вертається?

Сліп. 2. Я не чую, щоб хто йшов.

Сліп. 3. Час вертатись до шпиталю.

Сліп. 1. Треба б знати, де ми є.

Сліп. 2. Вже й холодно стало, відколи він пішов.

Найстаріший сліпець. Чи хто знає, де ми є?

Найстаріша сліпа. Ми йшли дуже довго; ми мабуть далеко від шпиталю.

Сліп. 1. А жінки напроти нас?

Н. сліпа. Ми сидимо напроти вас.

Сліп. 1. Чекайте, я прийду до вас. (*Він устає й налапує*). Де ви є? Говоріть, щоб я чув, де ви є!

Н. сліпа. Тут, ми сидимо на камінні.

Сліп. 1. (*Він іде і натикається на дерево і брили скелі*). Що є між нами...

Сліп. 2. Краще не рушати.

Сліп. 3. Де ви сидите? Чи не прийшли б ви до нас?

Н. сліпа. Ми не сміємо підвестись.

Сліп. 3. Нащо він нас розділив?

Сліп. 1. Я чую, жінки моляться.

Сліп. 2. Так, це три бабусі моляться.

Сліп. 1. Тепер не час молитись.

Сліп. 2. Ви зараз молитиметесь у спальні! (*Три бабусі все моляться*).

Сліп. 3. Хтів би я знати, коло кого я сижу?

Сліп. 2. Я гадаю, що це я коло вас. (*Лапають круюм себе*).

Сліп. 3. Ми не можемо доторкнутися до себе!

Сліп. 2. А проте ми недалеко один одного. (*Він лапа кругом себе і штовхає кийком п'ятою сліпою, що глухо стоїне*). Той, що не чує, коло нас!

Сліп. 1. Я не чую всіх; нас було зараз шестеро.

Сліп. 2. Я починаю догадуватись. Спитаймо теж жінок; треба знати на що зважитись. Я все чую бабусь, що вони моляться; хиба вони вкупі?

Н. сліпа. Вони сидять біля мене на скелі.

Сліп. 1. Я сиджу на сухому листі.

Сліп. 3. А та гарна сліпа, де вона?

Н. сліпа. Вона біля тих, що моляться.

Сліп. 2. Де божевільна і її дитина?

Молодий сліпець. Воно спить; не будіть його.

Сліп. 1. О, як ви далеко від нас! Я думав, що ви напроти мене.

Сліп. 3. Ми знаємо майже все, що нам треба знати; побалакаймо трохи, поки надійде пан-отець.

Н. сліпа. Він сказав нам, щоб ми чекали його мовчки.

Сліп. 3. Ми ж не в церкві.

Н. сліпа. Ви не знаєте, де ми є?

Сліп. 3. Мені страшно, як я мовчу.

Сліп. 2. Чи ви не знаєте, де пішов пан-отець?

Сліп. 3. Мені здається, що він нас покинув дуже давно.

Сліп. 1. Він дуже постарів. Мені здається, що він сам від якогось часу вже не бачить. Він не хоче тільки признатись, боячись, щоб хто инший не став на його місце між нами; але я маю призру, що він майже нічого не бачить. Нам треба б иншого поводиря. Він і не слухає нас та й нас дуже багато. В господі тільки він та три черниці видющі; і всі вони старіщі від нас. Я певен, що він зблудив і тепер шукає дороги. Де він пішов? Він не має права нас кидати тут...

Сліпий дід. Він пішов дуже далеко; я думаю, що він справді казав жінкам.

Сліп. 1. Він тільки жінкам і каже! Хиба ж нас і на світі вже нема? Нарешті доведеться на його поскаржитись.

Сліп. дід. Кому ви маєте скаржитись?

Сліп. 1. Я ще не знаю; ми побачимо, побачимо. Але ж де він пішов? Я спитаюся жінок.

Сліпа бабуся. Він знемігся, так довго йдучи. Я гадаю, що він сів на хвильку між нами. Від кількох днів він дуже сумний і кволий. Як лікарь умер, він став боятись. Він сам один. Він майже не балакає. Я не знаю, що сталося. Він конче хотів сьогодні піти. Він казав, що хоче бачити Острів під сонцем в останнє перед зімою. Йому здається, що зіма буде дуже довга й холодна... і що крига вже суне з півночі. Він був дуже неспокійний. Кажуть, що з великих громових туч за ці дні річка сповнилася і всі греблі попроривало. Казав ще він, що й море його лякає; йому здається, що воно знечев'я бушує, а берегові скелі не досить високі. Він хотів бачити, а нам не сказав, що він побачив. На мою думку, він пішов по хліб, по воду для божевільної. Він казав, що йому далека дорога... Треба почекати.

Молода сліпа. Ідучи він узяв мене за руки і руки йому тремтіли. Наче йому страшно було. Потім він мене поцілував...

Сліп. 1. О! о!

Мол. сліпа. Я його спитала, що сталося. Він мені сказав, що не знає. Він сказав, що годі дідам царювати, може...

Сліп. 1. Що цим він хотів сказати?

Мол. сліп. Я його не зрозуміла. Він мені сказав, що піде до великого маяка.

Сліп. 1. Хиба є маяк?

Мол. сліп. Є, на Острові, на півночі. Я думаю ми недалечко від його. Він казав, що бачить його світло звідци крізь листя. Він мені ніколи не здавався таким смутним, як сьогодня; мені здається, він кілька день плаче. Не знаю чому, я теж заплакала, не бачучи його. Я не чула, як він пішов. Я його більш не питала. Я почула, що він гірко всміхається, почула, що він заплющив очі і хоче мовчати...

Сліп. 1. Він нам нічого не казав про це!

Мол. сліп. Ви його не слухаєте, як він говорить.

Сліп. бабуся. Ви всі бурчите, як він говорить.

Сліп. 2. Він нам сказав просто: на-добраніч і пішов.

Сліп. 3. Вже либонь не рано.

Сліп. 1. На відході він сказав двічі чи тричі «на добраніч», наче він спати йшов. Я чув, що він на мене дивився, кажучи: «на-добраніч, на-добраніч». Голос міниться, коли дивишся пильно на кого.

Сліп. 5. Змилуйтеся над сліпцями!

Сліп. 1. Хто це говорить так без причини?

Сліп. 2. Певно, це той глухий.

Сліп. 1. Тихо!—тепер не час канючити.

Сліп. 3. Кудою пішов він по хліб та воду?

Сліп. бабуся. Він пішов до моря.

Сліп. 3. В його літа чого б так ходити до моря?

Сліп. 2. Чи ми біля моря?

Сліп. бабуся. Так, помовчіть трохи, ви його почуєте. *(Чути поблизу, як спокійне море рокоче проти скель).*

Сліп. 2. Я чую тільки, що три бабусі моляться.

Сліп. бабуся. Прислухайтесь, ви його почуєте крізь їх молитви.

Сліп. 2. Так, я чую щось, що не далеко від нас.

Сліп. дід. Воно спало і немов прокидається.

Сліп. 1. Йому не треба було нас вести сюди; я не люблю цього шелесту.

Сліп. дід. Ви добре знаєте, що Острів не великий і що море чути, як тільки вийдеш поза браму шпиталю.

Сліп. 2. Я ніколи його не чув.

Сліп. 3. Мені здається, що воно сьогодня біля нас; мені не мило чути його зблизька.

Сліп. 2. І мені; зрештою, ми й не просимося з хати.

Сліп. 3. Ми ніколи сюди не заходили; і не було чого нас вести так далеко.

Сліп. 3. Сьогодня вранці було так гарно. Він хотів, щоб ми погуляли останні сяючі дні, перш як замкнутись у шпиталі на цілу зиму.

Сліп. 1. Мені б краще лишитись дома.

Н. сліпа. Він теж казав, що нам треба трохи пізнати наш островець. Він сам його усього не обходив; є гора, що на неї ще ніхто не вилазив, є долини, куди неохоче спускаються, і печері, куди й досі ще ніхто не заглядав. Нарешті він казав, що не треба завжди чекати на сонце під склепінням спальні; він хотів нас вивести на край моря, він пішов туди сам.

Н. сліпа. Його правда. Треба запобігати світа.

Сліп. 1. Але нема чого бачити там.

Сліп. 2. Чи ж ми навсонні тепер?

Сліп. 6. Навряд; мені здається, що дуже пізно.

Сліп. 2. Яка година?

Инші сліпці. Я не знаю.—Ніхто цього не знає.

Сліп. 2. Хиба ще видно? *(шостому сліпому).* Де ви є?—Побачте; ви бачите трохи,—побачте.

Сліп. 6. Мені здається, дуже темно; коли сояшно, то я бачу синю смужку під віками; я вже її давно бачив; але тепер я вже нічого не розбіраю.

Сліп. 1. Я знаю, що пізно, як їсти хочу, а тепер саме мені хочеться їсти.

Сліп. 3. Гляньте но на небо; може ви там що побачите. *(Всі дивляться на небо, окрім трьох сліпих зроду, що, як перше, дивляться в землю.*

Сліп. 6. Я не знаю, чи ми під небом.

Сліп. 1. Голос лунає так, наче б ми в печері.

Н. сліпець. Я гадаю, він так лунає тим, що тепер вечір.

Мол. сліпий. Мені здається, я чую місячне світло в себе на руках.

Н. сліпа. Я думаю, що зорі на небі, я їх чую.

Мол. сліпа. Я теж.

Сліп. 1. Я не чую жадного шелесту.

Сліп. 2. Я тільки чую, як ми дишемо!

Н. сліпець. Я гадаю, що жінки мають рацію.

Сліп. 1. Я ніколи не чув зір.

Два инших сліпця. Ми теж. *(Між листом чути, як перелітає нічне птаство).*

Сліп. 2. Слухайте! Слухайте! Щось є над нами? Чи ви чуєте?

Н. сліпець. Щось промайнуло між небом і нами!

Сліп. 1. Я не знаю, що це за шелест. Я б хотів повернутись додому.

Сліп. 2. Треба б знати, де ми!

Сліп. 6. Я пробував устати; та тільки колючки круг мене; і рук простягти не можна.

Сліп. 3. Треба б знати, де ми!

Н. сліпець. Ми не можемо цього знати.

Сліп. 6. Мабуть ми дуже далеко від хати; я не розумію жадного шелесту.

Сліп. 3. Вже давно я чую дух мергового листу!

Сліп. 6. Може хто бачив Острів давніше і може нам сказати, де ми є?

Н. сліпа. Ми всі вже були сліпі, як сюди прибули.

Сліп. 1. Ми ніколи не були видющі.

Сліп. 2. Даремна турбота; він незабаром вернеться; почекаймо ще; але надалі ми вже не будемо з ним виходити.

Н. сліпець. Ми не можемо виходити самі.

Сліп. 1. Ми не будемо виходити більше, волію не виходити.

Сліп. 2. Нам і не хотілось виходити, ніхто його не просив.

Н. сліпа. На Острові свято було; ми виходимо завжди по великих святах.

Сліп. 3. Він прийшов і розбуркав мене за плече, як ще я спав, кажучи: вставайте, вставайте, вже час, сонце високо підбилось. Чи це правда? Я цього не завважив. Я ніколи не бачив сонця.

Н. сліпець. А я бачив сонце, як був ще дуже молодий.

Н. сліпа. Я так само; давно вже; коли я була дитиною; вже майже й не пам'ятаю тепер.

Сліп. 3. Чого він хоче, щоб ми виходили що разу, як сонце показується? Хто його бачить? Я не знаю ніколи чи то день, чи то ніч.

Сліп. 6. Я волію виходити в південь; я тоді чую велику ясність; і мої очі силкуються відкритись.

Сліп. 3. А мені краще зіставатися в ідальні коло комінка; сьогодні рано він так добре розжеврівся...

Сліп. 2. Він міг нас вивести на сонце у двір; там за муром; не можна вийти, та нема чого й боятись, коли двері замкнені, я їх завжди замикаю.—Нащо ви мене торкаєте за лівий лікоть?

Сліп. 1. Я вас не торкав; я не можу вас досягти.

Сліп. 2. Я вам кажу, щось мене торкнуло за лікоть.

Сліп. 1. Ніхто з нас не торкав.

Н. сліпа. Боже мій! Боже! скажіть нам, де ми!

Сліп. 1. Ми ж не можемо вік чекати! (*Годинник дуже далеко б'є помалу дванадцяту*).

Н. сліпа. Як ми далеко від шпиталю!

Н. сліпець. Північ!

Сліп. 2. Південь! Хто це знає? Кажіть!

Сліп. 6. Я не знаю; але на мою думку ми в затінку.

Сліп. 1. Я нічого не вгадую; ми надто довго спали.

Сліп. 2. Я їсти хочу.

Инші сліпці. Ми й їсти, й пити хочемо.

Сліп. 2. Чи довго вже ми тут?

Н. сліпа. Мені здається, що я вік тут.

Сліп. 6. Я починаю тямити, де ми є...

Сліп. 3. Треба б іти тудою, де північ вибило... (*Всі нічні птахи переполошилися зразу в темряві).*

Сліп. 1. Чи ви чуєте? Чуєте?

Сліп. 2. Хиба ми тут не самі?

Сліп. 3. Я вже давно щось чую; нас слухають.—Хиба він вернувся.

Сліп. 1. Я не знаю, що це; це над нами.

Сліп. 2. Хиба инші нічого не чули? Ви все мовчите!

Н. сліпець. Ми й досі чуємо.

Мол. сліпий. Я чую крила навкруги.

Н. сліпа. Боже мій, Боже! скажіть, де ми є?

Сліп. 6. Я починаю тямити, де ми... шпиталь по тім боці великої річки; ми перейшли старий міст. Він нас повів на північ Острова. Ми близько річки і може б ми її чули, як би прислухались трохи,..Треба б піти до берега, коли він не вернеться. Там проходять день і ніч великі кораблі, і матроси нас побачуть на березі. А може ми в лісі, що оточає маяка; але я не знаю з його виходу... Хто піде за мною?

Сліп. 1. Сидімо тут! почекаймо ще; не знати, де дорога до великої ріки, а навкруги шпиталя болота! почекаймо, почекаймо... Він вернеться; треба, щоб він вернувся!

Сліп. 6. Чи хто знає, кудою ми йшли. Ідучи він казав нам це.

Сліп. 1. Я не звернув уваги.

Сліп. 6. Чи хто слухав?

Сліп. 3. Треба його слухати надалі.

Сліп. 6. Чи хто з нас родився на Острові?

Н. сліпець. Добре ви знаєте, що ми поприїздили звідкись инде.

Н. сліпа. Ми приїхали зза моря.

Сліп. 1. Я трохи не вмер, як переїздив.

Сліп. 2. Я так само; ми приїхали разом.

Сліп. 3. Ми всі троє однії парахвії.

Сліп. 1. Кажуть, її можна бачити звідси ясної доби, на північ. Вона не має дзвініці.

Сліп. 3. Нас висаджено випадком тут.

Н. сліпа. Я з иншого місця.

Сліп. 2. Звідки ви?

Н. сліпа. Годі вже мені про те й думати... Я вже майже й не пам'ятаю, коли про це кажу... Це дуже давно... Там було холодніше, ніж тут.

Мол. сліпа. Я приїхала дуже здалека.

Сліп. 1. Звідки ж ви?

Мол. сліпа. Я не знаю цього сказати. Як хочете ви, щоб я вам сказала? Це дуже далеко звідси, це за морем. Я приїхала з великого краю... Я б могла це вам тільки на мигах показати, але ми нічого не бачимо. Я мандрувала дуже довго... Але я бачила сонце, воду і вогонь, гори, обличча і чудні квітки. Таких нема тут на Острові; тут надто тм'яно й холодно... З того часу, як я не бачу, я не пізнаю їх духу... Але я бачила моїх батьків і сестер... Я була надто молода, щоб знати, де я... Я гулялася ще край моря. Але я ж пам'ятаю, що я бачила! Одного дня я дивилася на сніг з вершку гори... Я починала вгадувати тих, що будуть нещасливі...

Сліп. 1. Що хочете ви сказати?

Мол. сліпа. Я часом і тепер вгадую їх по голосу... Я маю згадки, що ясніші, як я про них не думаю...

Сліп. 1. А я не маю згадок... *(Понад деревами з криком пролітають великі мандрівні птахи).*

Н. сліпець. Щось понад головою пролітає!

Сліп. 2. Навіщо ви прибули сюди?

Н. сліпа. Кого це ви питаєте?

Сліп. 2. Нашу молоду сестру.

Мол. сліпа. Мені сказано, що він може мене вилічити. Він мені сказав, що я побачу день, і тоді покину Острів.

Сліп. 1. Ми б хотіли усі покинути Острів.

Сліп. 2. Ми тут довіку будемо!

Сліп. 3. Він надто старий; він не матиме часу нас лічити.

Мол. сліпа. Віки мені заплющені; але я чую, що мої очі живі.

Сліп. 1. Мої росплющені.

Сліп. 2. Я сплю, росплющивши очі.

Сліп. 3. Киньмо балакати про наші очі!

Сліп. 2. Чи ви давно тут?

Н. сліпець. Одного вечора, на молитві, почув я незнайомий жіночий голос; і по голосу почув, що ви ще дуже молоді. Я хотів був вас бачити, вас чути...

Сліп. 1. А я цього й не завважив.

Сліп. 2. Він ніколи не дає нам знати.

Сліп. 6. Кажуть, що ви надзвичайно гарні.

Мол. сліпа. Я себе ніколи не бачила.

Н. сліпець. Ми ніколи не бачили один одного. Ми питаємо себе і відповідаємо; ми живемо вкупі, і завжди вкупі, але ми не знаємо, що ми таке!... І даремно ми торкаємось руками; очі б краще тут у пригоді стали, як руки...

Сліп. 6. Я часом бачу ваші тіні, як ви проти сонця.

Н. сліпець. Ми ніколи не бачили будинку, де ми живемо; даремно ми лапаємо мури і вікна; ми не знаємо, де ми живемо!

Н. сліпа. Кажуть, що це старий замок, дуже похмурий і старий, не видно там ніколи світла, опріч як у башті, де покій пан-отця.

Сліп. 1. Не треба світла тим, хто не бачить.

Сліп. 6. Коли я пасу отару поблизу шпиталю, то вівці самі вертаються додому, побачивши ввечері це світло в башті... і ніколи ще не зблудили.

Н. сліпець. Ото ми довгі літа вкупі, а не бачились ніколи! Неначе ми завжди на самоті!... Треба бачити, щоб любити...

Н. сліпа. Мені часом сниться, що я бачу...

Н. сліпець. А я бачу тільки уві сні...

Сліп. 1. Звичайно, я тільки вночі бачу сни. (*Вітер хитає лісом і сила листу падає*).

Сліп. 5. Хто це торкнувся моїх рук.

Сліп. 1. Щось пада кругом нас.

Н. сліпець. Це зверху; я не знаю, що це...

Сліп. 5. Хто це торкнув мене за руки? Я спав; дайте мені спати.

Н. сліпець. Ніхто не торкав вас за руки.

Сліп. 5. Хто мене взяв за руки? Відповідайте голосно, я трохи не дочуваю...

Н. сліп. Ми й самі не знаємо.

Сліп. 5. Нас прийшли повідомити?

Сліп. 1. Нема чого відказувати; він нічого не чує.

Сліп. 3. Треба признатись, що глухі дуже нещасливі.

Н. сліпа. Мені надокучило сидіти.

Сліп. 6. Мені обридло тут бути!

Сліп. 2. Мені здається, що ми так далеко одно від одного. Попробуймо сісти ближче; мені стає холодно...

Сліп. 3. Я боюся встати! краще вже собі сидіти.

Н. сліпець. Не знати, що може бути між нами.

Сліп. 6. Я думаю, що мої руки в крові; я хотів би встати.

Сліп. 3. Я чую, що ви нахиляєтесь до мене. (*Божевільна сліпа тре собі дуже очі, стоїнучи і уперто обертаючись до непорушного пан-отця).*

Сліп. 1. Я чую ще якийсь шелест.

Н. сліпа. Я думаю, це наша бідна сестра тре собі очі.

Сліп. 2. Вона раз-у-раз це робить; я це чую що-ночі.

Сліп. 3. Вона божевільна, вона ніколи нічого не говорить.

Н. сліпа. Вона не говорить з того часу вже, як у неї найшлася дитинка... Вона, здається, завжди боїться...

Н. сліпець. Вам не страшно тут?

Сліп. 1. Кому?

Н. сліпець. Усім вам.

Н. сліпа. Так, так, нам страшно!

М. сліпець. Нам давно вже страшно!

Сліп. 1. Чому це ви питаєте?

Н. сліпець. Я не знаю, чому це я питаю!... Мені здається, я чую плач між нами.

Сліп. 1. Не треба боятись; я гадаю, це божевільна...

Н. сліпець. Є ще щось... Я певен, що є ще щось... Не тільки цього я боюся...

Н. сліпа. Вона плаче завжди, як іде годувати своєї дитини.

Сліп. 1. Це тільки вона так плаче.

Н. сліпа. Кажуть, що вона ще бачить часами.

Сліп. 1. Не чути, щоб плакали инші...

Н. сліпець. Треба бачити, щоб плакати...

Мол. сліпець. Я чую, як пахнуть квітки кругом нас...

Сліп. 1. Я чую тільки, як пахне земля.

Мол. сліпа. Квітки, квітки кругом нас!

Сліп. 2. Я чую тільки, як пахне земля.

Н. сліпець. Я гадаю, що жінки правду кажуть.

Сліп. 6. Де квітки? Я піду їх рвати.

Мол. сліпа. Праворуч, уставайте! *(Шостий сліпець помалу підводиться і йде навпомацки, натикаючись на кущі й дерева, до асфодель, які він топче й ламає).*

Мол. сліпа. Я чую, як ви ламаєте зелене стебло! Постривайте! не ходіть далі!

Сліп. 1. Не бавтесь квітками, а подумайте, як вернутись!

Сліп. 6. Я боюсь вернутись!

Мол. сліпа. Не треба вертатись! Почекайте.—(*Вона встає*). О, яка холодна земля. Буде мороз. (*Вона не ваіаючись надходить до дивних блідих асфодель, але зламане дерево и брили скель, що коло квіток, її спиняють*). Вони тут! я не можу їх дістати; вони з вашого боку.

Сліп. 6. Мені здається, я їх рву. (*Він рве навпомацки позісталі квітки і дає їй; нічне птаство відлітає*).

Мол. сліпа. Мені здається, я бачила ці квітки колись. Я вже не знаю, як вони звуться... Але які ж вони кволі, яке м'яхке їх стебло! Я ледве пізнаю їх... Я гадаю, що це квітки мерців. (*Вона вплітає асфоделі в волосся*).

Н. сліп. Я чую шелест вашого волосся.

Мол. сліпець. Це квітки.

Н. сліпець. Ми не побачимось...

Мол. сліпа. Та й я себе не побачу теж... Мені зімно. (*В цю хвилю вітер знімається в лісі, і море стоїне раптом і дуже і бє поблизу в скелі*).

Сліп. 1. Грім.

Сліп. 2. Мені здається, що знімається буря.

Н. сліпа. А мені, що це море.

Сліп. 3. Море?—хиба море? Але ж воно два ступні від нас! Воно біля нас! Я його чую круг себе! Певно, це щось иншого!

Мол. сліпа. Я чую гомін хвиль коло ніг.

Сліп. 1. Я гадаю, це вітер у сухому листі.

Н. сліп. Мені здається, жінки мають рацію.

Сліп. 3. Воно зараз сюди прийде!

Сліп. 1. Звідки вітер?

Сліп. 2. Від моря.

Н. сліпець. Він завжди від моря; воно нас оточає звідусіль. Він не може дути з инде.

Сліп. 1. Не думаймо про море!

Сліп. 2. Але треба думати, бо воно нас досягне!

Сліп. 1. Ви не знаєте, чи це воно...

Сліп. 2. Я так чую його хвилі, що наче б міг вмочити в них обидві руки. Ми не можемо тут лишатись. Вони може вже кругом нас.

Н. сліпець. Де ви маєте йти?

Сліп. 2. Байдуже де! Я не хочу більш чути, як шумить вода! Ходім! ходім!

Сліп. 3. Здається, я ще щось чую! Слухайте! *(Чути, що щось похапцем іде навдаля по сухому листу).*

Сліп. 1. Щось надходить!

Сліп. 2. Це він! Це він вертається.

Сліп. 3. Він іде дрібно, як мала дитина.

Сліп. 2. Не треба його докоряти сьогодня.

Н. сліпець. Я думаю, це не людська хода! (*Великий собака вбігає в ліс і перебігає поуз сліпців. Мовчанка*).

Сліп. 1. Хто там?—Хто виє? Змилуйтесь над нами, ми так довго ждемо!... (*Собака спиняється і кладе лапи сліпому на коліна*). Ах! ах! що це ви положили мені на коліна! Що це? Це звір?—здається, це собака?.. О! о! це собака! це собака з шпиталю! Ходи сюди! ходи сюди! він нас виведе! цю-цю! цю-цю!

Инші сліпці. Цю-цю! цю-цю!

Сліп. 1. Він нас виведе! Він у наші сліди добіг сюди. Він мені лиже руки, наче мене вік не бачив.

Инші сліпці. Цю-цю! цю-цю!

Н. сліпець. Може за ним хто йде!

Сліп. 1. Ні, ні, він сам. Я не чую нічого. Та нам і не треба иншого поводатора, кращого й немає. Він нас поведе усюди, де ми схочемо; він нас слухатиметься...

Н. сліпа. Я боюсь за ним іти.

Мол. сліпа. І я.

Сліп. 1. Чому? Він бачить краще, як ми.

Сліп. 2. Не слухаймо жінок.

Сліп. 3. Щось одмінилося в небі, я дишу вільно; повітря тепер чисте...

Н. сліпа. Це вітер з моря нас обвіває.

Сліп. 6. Мені здається, зараз буде ясно; либонь сонце сходить...

Н. сліпа. Мені здається, буде холодно...

Сліп. 1. Ми зараз відшукаємо дорогу. Собака мене тягне!... вона мене тягне. Вона не чується з радощів! Я не можу її втримати! Ідіть за мною! Ідіть за мною! Ми вертаємось додому! (*Він підводиться, потягнений собакою, що веде його до непорушного пан-отця і спиняється*).

Инші сліпці. Де ви є? Де ви є? Де ви пішли? Майте бачність!

Сліп. 1. Тривайте! Стривайте! Ще не йдіть за мною; я вернусь... Він спинився. Що це? Ох! ох! Я торкнувся до чогось дуже холодного!

Сліп. 2. Що ви кажете? Вашого голосу майже не чути.

Сліп. 1. Я торкнувся! Мені здалось, що я торкнувся до обличча!

Сліп. 3. Що ви кажете? Вас не разбереш. Що з вами? Де ви є? Хиба ви вже так далеко від нас?

Сліп. 1. О, о, о! Я не знаю, що це... Між нами мертвий є.

Инші сліпці. Мертвий між нам? Де ви є? Де ви є?

Сліп. 1. Є мертвий між нами, кажу я! о! о! Я торкнувся обличча мертвого! Ви сидите побіч мертвого! Хтось між нас нагло вмер! Але говоріть, нарешті, щоб я знав, хто живий! Де ви є? Відказуйте! відказуйте всі разом! (*Сліпці відповідають один по одному, опріч божевільної сліпої і глухого сліпого; три бабусі перестало молитись*).

Сліп. 1. Не розбираю вашого голосу!... Ви говорите всі однаково!... Всі голоси тремтять!

Сліп. 3. Двоє не відповіло... де вони? (*Торкає кийком 5-го сліпого*).

Сліп. 5. О, о! я заснув; дайте мені спати!

Сліп. 6. Це не він. Може божевільна?

Н. сліпець. Вона сидить поруч ізі мною; я чую, вона жива.

Сліп. 1. Мені здається... мені здається, це пан-отець. Він стоїть! Ходіть сюди! Ходіть! Ходіть!

Сліп. 2. Він стоїть?

Сліп. 3. Значить, він не мертвий!

Н. сліпець. Де він є?

Сліп. 6. Побачмо! (*Підводяться всі, опріч божевільної і 5-го сліпого, і наближуються навпомацки до мертвого*).

Сліп. 2. Він тут? Хиба це він?

Сліп. 3. Так, так! Я його пізнаю!

Сліп. 1. Боже мій, Боже мій! Що ж ми маємо робити?

Н. сліпа. Батьку мій! Батьку мій! Це ви? Батьку мій, що сталося? Що з вами? Відповідайте! Ми всі тут біля вас...

Н. сліпець. Принесіть води; може він ще живий...

Сліп. 2. Спробуймо... Може він ще здолає нас одвести до шпиталю.

Сліп. 3. Даремна річ; я не чую його серця. Він холодний!

Сліп. 1. Він умер, нічого не сказавши...

Сліп. 3. Він би повинен нас перестерегти.

Сліп. 2. О! Який він старий!... Це вперше я торкаюся його обличча.

Сліп. 3. (*Лапаючи трупа*). Він вищий від усіх нас!...

Сліп. 2. Очі йому дуже роскрити, він вмер, склавши руки...

Сліп. 1. Він вмер так, без причини...

Сліп. 2. Він не стоїть, він сидить на камені...

Н. сліпа. Боже мій, Боже мій! Я не знала всього цього!... всього цього!... Він уже давно не здужає... Він певно мучився сьогодні... Він не кволився. Коли стискав він нам руки, було чути квоління... Ніколи не розумієш... ніколи... Підемо, помолимось коло його; станьте навколішки... (*Жінки падають навколішки, стогнучи*).

Сліп. 1. Я боюся стати на коліна...

Сліп. 2. Не знаєш, на що станеш навколішки.

Сліп. 3. Або ж він не здужав?... він нам того не казав...

Сліп. 2. Я чув, як він щось тихо говорив, відходячи... Я думаю, він говорив до нашої молодої сестри; що він казав?

Сліп. 1. Вона не хоче відказувати.

Сліп. 2. Ви не хочете нам відказувать? Де ви є? Кажіть!

Н. сліпа. Ви йому завдали муки; ви його довели до гробу... Ви не схотіли далі йти; ви хотіли сісти на камінні при дорозі, щоб їсти; ви нарікали цілий день... Я чула, як він зітхав... Він збентежився...

Сліп. 1. Або ж він не здужав? Ви це знали?

Н. сліпець. Ми нічого не знали... Ми його ніколи не бачили... Коли то ми бачили нашими бідними мертвими очима? Він не кволився... Тепер уже надто пізно... Я бачив, як їх троє вмерло... але так ніколи!... Тепер наша черга...

Сліп. 1. Це не я йому завдавав муки. Я нічого не казав...

Сліп. 2. І не я; ні, ми йшли за ним, нічого не кажучи...

Сліп. 3. Він умер, ідучи по воду для божевільної...

Сліп. 1. Що маємо робити? Де ми підемо?

Сліп. 3. Де собака?

Сліп. 1. Тут, вона не хоче відійти від мертвого.

Сліп. 3. Відженіть її! Відженіть її, відженіть!

Сліп. 1. Вона не хоче кинути мертвого.

Сліп. 2. Ми не можемо чекати біля мертвого! Ми не можемо вмірати тут поночі!

Сліп. 3. Лишаймось укупі; не відходьмо одно він одного; тримаймось за руку, сядьмо всі на цей камінь... Де инші... Ходіть сюди, ходіть, ходіть!

Н. сліпець. Де ви є?

Сліп. 3. Тут, я тут. Чи ми всі вкупі? До мене ближче. Де ваші руки? Дуже холодно.

Мол. сліпа. О! Які ваші руки холодні.

Сліп. 3. Що ви робите?

Мол. сліпа. Я положила руки собі на очі; мені здалось, що я зараз бачитиму.

Сліп. 1. Хто це так плаче?

Н. сліпа. Це ридає божевільна.

Сліп. 1. Вона не знає правди?

Н. сліпець. Я гадаю, що ми тут помремо.

Н. сліпа. Може хтось надійде...

Сліп. 1. Я думаю, черниці вийдуть із шпиталю...

Н. сліпа. Вони не виходять увечері.

Мол. сліпа. Вони ніколи не виходять.

Сліп. 2. Я гадаю, що люде з великого маяка нас побачуть...

Н. сліпець. Вони ніколи не сходять з своєї башти.

Сліп. 3. Вони, може, нас побачуть...

Н. сліпа. Вони раз-у-раз дивляться на море.

Сліп. 3. Холодно.

Н. сліпець. Слухайте, як шелестить листя; певно, морозить.

Мол. сліпа. О! Яка земля тверда!

Сліп. 3. Я чую ліворуч шелест і не тямлю, що воно є...

Н. сліпець. Це море стогне проти скель.

Сліп. 3. А мені здалось, що це жінки.

Н. сліпа. Я чую, як крига кресне...

Сліп. 1. Хто це так дріжить? Через його ми всі тремтимо на камінні!

Сліп. 2. Я не можу рук ростулити.

Н. сліпець. Я чую шелест і не розумію, що воно за знак...

Сліп. 1. Хто це так дріжить між нами? Аж камінь ходором ходить!

Н. сліпець. Здається, це жінки.

Н. сліпа. Це, мабуть, божевільна найдужче дріжить.

Сліп. 3. Не чути її дитини.

Н. сліпа. Мабуть, воно ссе ще.

Н. сліпець. Воно б одно могло бачити, де ми!

Сліп. 1. Я Чую вітер з півночі.

Сліп. 6. Мабуть зірок нема вже; сніг буде.

Сліп. 3. Коли хто заснув, треба його розбуркати.

Н. сліпець. А мені спати хочеться. (*Вітер крутить сухим листям*).

Мол. сліпий. Чи чуєте ви сухе листя?—Мені здається, хтось іде до нас...

Сліп. 2. Це вітер; слухайте!

Сліп. 3. Ніхто вже не прийде!

Н. сліпець. Холоднеча прийде...

Мол. сліпа. Я чую, хтось іде далеко.

Сліп. 1. А я чую тільки сухе листя!

Мол. сліпа. Я чую, хтось іде дуже далеко від нас!

Сліп. 2. Я чую тільки вітер з півночі.

Мол. сліпа. Я вам кажу, що хтось іде до нас!

Н. сліпа. Я чую шелест повільної ходи...

Н. сліпий. Мені здається, жінки вгадали!.. (*Починає сніг падати великими платками*).

Сліп. 1. О! що це пада таке холодне мені на руки?

Сліп. 6. Сніг.

Сліп. 1. Присуньмось ближче одно до одного.

Мол. сліпа. Слухайте, іде хтось!

Н. сліпа. На Бога! замовчіть на хвильку!

Мол. сліпа. Надходять! надходять! слухайте! (*Тут дитина сліпої божевільної раптом заплакала в потемку*).

Н. сліпець. Дитина плаче?

Мол. сліпа. Воно бачить! воно бачить! Певно, воно щось бачить, бо плаче. (*Вона хапає дитину на руки і йде тудою, звідки почулася хода, инші жінки стурбовані і її оточають*). Я іду на зустріч.

Н. сліпець. Обережніше.

Мол. сліпа. О, як же воно плаче! Що з ним сталося? Не плач! Не бійсь, нема чого боятись, ми всі тут, ми кругом тебе. Що ти бачиш? Не бійсь нічого! Не плач так! Що ти бачиш?— Скажи, що ти бачиш?

Н. сліпа. Чути ходу звідси; слухайте! слухайте!

Н. сліпець. Я чую, як шамотить сукня по сухому листу.

Сліп. 6. Хиба це жінки?

Н. сліпець. Хиба це шелест ходи?

Сліп. 1. Це може море в сухому листі?

Мол. сліпа. Ні, ні, це хода, це хода, це хода!

Н. сліпа. Ми зараз дізнаємось; прислухайтесь до сухого листя.

Мол. сліпа. Я чую ступні, я їх чую майже біля нас! Слухайте! слухайте!—Що ти бачиш? Що ти бачиш?

Н. сліпа. Куди воно дивиться?

Мол. сліпа. Воно все прислухається до ходи!—Дивіть! дивіться! Коли я його повертаю, то воно оглядається, щоб бачити... Воно бачить, воно бачить!—Певно, воно бачить щось надзвичайного!..

Н. сліпа (*надходячи*). Піднесіть його вгору, щоб воно бачило.

Мол. сліпа. Відступіться! відступіться! (*високо підносячи дитину*). Ступні стали між нами!..

Н. сліпа. Вони тут! вони між нами!..

Мол. сліпа. Хто ви? (*Мовчання*).

Н. сліпа. Змилуйтесь над нами! (*Мовчання.—Дитина ще дужче плаче*).

Переклав **Є. Тимченко.**

Твори світовоі літератури на селі.

Серед інтелігенції, яка цікавиться народньою просвітою, дуже довгий час держалася, та й досі ще не зникла, та думка, що для народу треба складати якусь спеціяльну народню літературу, а красне письменство для народнього читання мусить брати сюжети тільки з народнього життя, бо це буде найближче до народнього розуміння. Прихильники такого погляду думають, що, напр., селянам-хліборобам найцікавіші будуть оповідання з їх селянського побуту і зовсім чужими й незрозумілими здадуться твори з життя інтелігенції, а надто чужонародньої.

Звичайно, опис того, що найдужче знаєм, найлегше й зрозуміти; але далеко не завсігди буває це і найцікавіше до читання. З сільським читачем те саме, що й з кожним иншим: цікавиться він читати й про своє життя, коли його добре та інтересно описано, а разом з тим його зацікавлює і все нове, до того часу йому невідоме. І дуже часто ми бачимо, що сільський читач кидає читати оповідання з народнього побуту, навіть і зовсім зрозуміле йому, а береться залюбки до книги, в якій описано невідоме йому життя, незнані країни, нові люде, надзвичайні події. Так саме, як і всякий читач, він вимагає від читання не тільки того, щоб воно показало йому й пояснило те життя, яке отут зараз круг його, а також і того, щоб на який час одірватися від цього життя, від добре відомої, здебільшого нудної й тяжкої щоденщини, та й перелинути хоч думкою, хоч мрією в країну инших змаганнів і пориваннів, де люде живуть багатчим життям, де почування палкіші, а діла більші й сміліші, де нова й принадна обстанова, де мигтять переливаючись блискучі веселчані коліри. Країна мрій і краси так саме приваблює сільського читача, як і всякого иншого, і коли який твір може підняти хоч один краєчок тієї сірої буденної завіси, якою закрила від нас ту країну доля, то що̀ читачеві до того, з якого життя той твір? Він йому рідний,

хоч там будуть і люде чужі, і країна чужа,—рідний, бо напуває йому душу солодким медом чарівного забуття, піднімає духа вгору принадною картиною боротьби за ідеал; рідний через те, що й там такі саме люде, як і він: так саме плачуть і радіють, змагаються й досягають—широкий світ, а скрізь одно, тільки що в инших, нових, а через те принадніших формах.

І коли таку книгу важче читати, ніж простеньке оповідання про знану здавна буденщину, дак за теж і цікавіше!

І натомісць, як часто ми бачимо, що писання з народнього життя, повні етнографичної правди, якою так дорожить інтелігент, студіюючи народній побут, здаються сільському читачеві нудними, неінтересними або навіть і несимпатичними. І не диво: що інтересно чоловікові, за для якого якась істота є об'єктом його студій, те може бути зовсім не до вподоби самому тому об'єктові. [1])

Сам я ніколи не помічав, щоб сільські читачі не хотіли читати творів з життя инших народів або з життя інтелігенції, а цілком навпаки. Звичайно тільки, що їм було важкенько пам'ятати всякі чужоземні, часом чудні або трудні для їх вуха, імення й назвища; не легко часом було зорієнтовуватися серед невідомих життьових обставин і т. и.; але аби тільки твір був за для їх хоч трохи приступний, зрозумілий своєю формою, мовою, то вони вже якось давали собі з усім тим раду. Шкода тільки, що автори, рахуючи на самого інтелігентного читача, здебільшого надають своєму творові саме таку незрозумілу малоосвіченому народньому читачеві форму і через неї—і тільки через неї часом—зостається незрозумілим і зміст. Одначе й тут не так страшно, як спершу здається. Коли взяти не ту літературу, яка з'являється сьогодня, щоб зникнути завтра, а велику світову літературу, скарб усієї людськости, то ми побачимо серед неї чимало таких творів, до яких треба тільки додати вступні статті та пояснення, щоб вони могли захопити розум і почування навіть і мало освіченого сільського читача, хоч може не в такій мірі і не тими рисами, в якій і якими вони зробили б це з інтелігентним читачем. А в

---

[1]) Ширше про останню річ див. у моїй розвідці „Народній театр" (Літературно-науковий Вістник, 1900, VIII). Матеріял до цього питання див. у попередніх моїх розвідках про читання книжок на селі.

тім—не будемо рішати цього питання теорстично, краще вдамося до практики і погляньмо, яке враження роблять такі твори на сільського читача.

Ось „Антигона“ Софоклова. Перед нами життя далеке-далеке від нашого часу, з зовсім иншим побутом, життьовими обставинами, з зовсім иншим світоглядом. До того ж це—драматичний твір, а наші сільські читачі не знають зовсім ні про театр, ні про драму. В повісті їм багато дали б авторські пояснення, в драмі нічого цього нема: все мусиш зрозуміти з самих розмов.

А це таки трудно. Дав я прочитати Софоклову п'єсу, в перекладі П. Ніщинського, [1]) Уляні К. Вона добре розбіра книжки, а цю прочитала двічи і ледві розібрала сюжета. Дав я тоді трагедію Катрі П.—ця читала багато і, між иншим, Шекспирового „Гамлета“ в перекладі М. Старицького. „Гамлета“ вона не зрозуміла: і мова важка, і обстанова чужа, і мара збиває з пантелику—не розбереш, чи правда, чи ні. Але, даючи „Антигону“, я сказав маленьку передмовку про греків, про грецьку культуру й побут, про Едипа та про театр. Після цього читачка розібрала все добре, і книжка їй сподобалась.

Таку саме передмову довелося зробити й перед сільською нашою авдиторією з неписьменних і двох півписьменних слухачів, поважних хазяїнів та хазяйок. Після неї з читанням труднацій особливих не було,—тільки хор раз-у-раз був незрозумілий: „А це ж до чого?“ питалися читачі, не знаючи що воно є і здебільшого не розуміючи навіть того, що говорить хор, бо його мова часто пересипана зовсім невідомими слухачам іменнями грецьких богів та героїв, усякими митологичними образами й символами, назвищами грецьких городів і т. и.

Зараз же з початку трагедії дві сестри, Антигона та Ізмена, сперечаються про те, чи треба, чи ні послухатися наказу царя Креона: він заборонив ховати їх брата Полініка, що стався ворогом рідному городові і поліг у бої проти своїх громадян. І слухачі без ніякого вагання обстоюють у своїх увагах за Антигону і ганють Ізмену. Приходить Креон і оповідає про братів Етеокла та Полініка.

---

[1]) Антигона. Драматична дія Софокла. Съ греческого на южноруську мову перевіршував Петро Ніщинський. Одесса, 1883.

— А, так,—каже Лука,—на своїх пішов, значить і карають за те.

— Значить він чужих привів на свій город?—питається Йосип.

— Ну да чужих.

Починається розмова про Поліпіка; йому не спочувають: мабуть не дуже добре його діло,—адже ніхто з своїх не пособляв йому, а довелося чужих шукати.

Як прибіг вартовик зо звісткою, що хтось посипав землею викинутий Поліпіків труп,—слухачі відразу догадались, що це зробила Антигона. Їх тільки здивувала та мова, якою вартовик говорить з Креоном:

— Ба' як тоді з царями балакали,—завважає Лука.

— Та там-же й царі були,—кого виберуть!—поясня Йосип.

— Ну, так шо ж? А все ж царь. А тепер з яким небудь начальником—і то бережись. От хоч і на службі (Лука—з салдатів): хоч коли він і пошутіть з тобою, а ти не смій і йому так одвітить, бо зараз крикне: „Ти не смотри на мене, шо я з тобою шутю, а ти не смій!".

Приводять Антигону. Всі їй спочувають, всі зацікавлені тим, що з нею буде. Подобається те, що вона відповідає цареві Креонові, як той її ганить за те, що його закон зламала:

Закон той послав не Зевес мені з ясного неба
І не попідземних богів сопрестольниця Правда;
Ви смертні сами його скомпонували для себе.
Я думала так: що укази твої не на стільки
Могучні, щоб ними ти міг обходити закони
Неписані, божеські, тверді, сам будучи смертним.

Подобається, що вона така сміла, що не боїться смерти, якою нахваляється на неї Креон:

Чого ж довго гаешся ти? Як мені тепер мало
Утіхи в речах твоїх, так і в моїх не почуеш
Покірного, щирого, любого слова для себе.
А чим би я більшої слави могла роздобути,
Як не святим ділом—що братіка я поховала?
Напевне усі городяне сказали б, що люба
Ім справа моя, як би страх язика не скував...
Но так вже ведеться: тиран благоденствує завше,
І вільно йому говорить і робить як сам хоче.

Приходить Ізмена, вона хотіла б тепер пристати до сестриного діла, але їй завважають слухачі:

— Була б раніше сестри не кидала!

Спершу не розуміють, що Антигона засватана за Креонового сина Емона, але потім, як Емон приходить, його жаліють, та разом з тим і не хвалють, що він так незвичайно відказує батькові: навіть дурнем його взиває (бік 36-й):

— От такої! Батькові як рубає!

Знов приведено Антигону. Жаль до неї виявляється тепер дужче. Але ж, здається, думають, що вона мусить каратися за батьків та материн гріх страшний, про який вона говорить (бік 39-й). Жінки найбільше жалкують і хвалять її промови, що „так прикладно балака“:

Без другів, без весілля, без плачу
Марно жизнь свою й молодість страчу.
Чи на сонечко гляну, то млію,
Що в-останнє воно мене гріє;
Чи про щирих згадавши ридаю,
Що—заплачуть чи ні?—не вгадаю...

Приходить сліпий Тиресій, Аполлонів жрець-віщун.

— То-ж батько її мабуть?—угадують жінки, але чоловіки розуміють, що ні.

— То їхній пророк,—поясняє Лука, трохи послухавши.

Але Тиресієву довгу промову (бік 45-й) не дуже зрозуміли. За те були зацікавлені—чи не пощастить хоч йому визволити Антигону.

— Глянь, от-же може й визволить.

Та було вже пізно. Антигона сама завдала собі смерти, за нею те саме робить її жених, а там і його мати—цариця, Креонова жінка. Як почалися нещастя Креонови, Лука завважив:

— А що: правду казав той (Тиресій), що на сухій гілляці стоїш. От воно!

— З коріння значить він звернувся, –додає Йосип, а як умерла Евридика, говорить:—Доцарювався!

— Дожився!—каже хтось.

— Ні, доцарювався,—стоїть Йосип за своє.

Після читання росказала читачка, що цю річ на театрі грали.

— Там мабуть так не розбереш,—догадуються жінки. Читачка пояснює, що там розбірніше, те саме говорить і Йван,—він, бувши в салдатах, грав у театральному оркестрі.

— Ну, вже б пішов у завод [1]) у театр, як би знав, що оце побачу!—говорить Йосип.

Трапилось так, що й другий твір світової літератури, який довелося прочитати в нашій авдиторії, був драматичний, хоч уже й ближчий до нашого життя тими подіями, про які в йому говориться. Це був „Вільгельм Телль" Шіллера.

Передмова й тут була неминуча. Довелось росказати, як повстала Швейцарія, де вона, який тепер там лад. Довідавшись, що це не по нашому було писано, жалкували, що знов їм'я такі будуть, що й не розбереш—от, як в „Антигоні". Реєстру людей з драми не читано. Читачка просто про їх росказала: сказала про Телля з тестем та з сем'єю, про Штавфахера та про Аттінгавзена; про В. Фірста та про Штавфахера сказала, що це поважні люде. Хтось згадав:

— Це такі, як Захарь Беркут.

Читання почало дуже зацікавлювати з того часу, як прибіг Бавмгартен, росказуючи, що за їм женуться, бо він зараз убив намісника, який хотів згвалтувати його жінку. Бавмгартена не лаяно за душогубство, а навпаки—раділи, як він утік і сміялися з салдатів.

Друга сцена—розмова у Штавфахера з жінкою-героїнею, яка нагадує чоловікові, що він муж, що знущання не повинно терпіти ніяке чесне серце, що сміливим сам Бог помагає. Гертруду слухачі хвалють:

— От жінка!

— Розумного ж батька дочка!—Вона наслухалась у батька, як балакали.

— Та й сама розумна.

Третя сцена—в Альтдорфі мурують фортецю, щоб зневолити нею вільний народ. Вся ця сцена викликає обуріння, а як Берта кидає своє коштовне намисто робітникам, говорять:

— Еч, з намистом розносилася!

---

[1]) Так тут зветься повітовий город.

Так саме обурюються на Геслера за наказ кланятися брилеві.

— Такого знущання мабуть уже ніде більш не було!

Але Йван Гр. зараз же прирівняв минуле до сьогочаснього:

— А каже ж, було, Ш. [1]): палку поставлю і слухайсь, бо то все одно, що я.

У розмові з Штавфахером Телль говорить:

Ні, Телль ягня з безодні обрятує,—
Невже ж би він своїх покинув друзів?
А що робить,—поради вам не дам:
Я міркувать та рахувать не вмію.
Як прийде ж час, що треба вже до діла,
То гукнете,—і з вами буде Телль.

Це подобається нашим слухачам, і вони завважають:

— Такий швидче зробить, ніж той, шо багато балака.

Остання сцена: Мельхталь, у господі В. Фірста, довідується від Штавфахера про те, що його батькові намісник звелів повиколювати очі. Всі троє єднаються для великого діла визволення народнього. Штавфахер каже:

Подайте ж ваші руки—
І ти, і ти,—і так, як ми тепер
Три мужі тут з'єднали чесно руки,
По щирости, то так з'єднати мусим
Ми три землі свої до оборони
Упертої—на смерть чи на життя!

— На смерть чи на життя!—проказують за їм і двоє других, а Мельхталь говорить про те, що його сліпий батько хоч не побачить, як воля встане, то почує

Відрадісную звістку й ніч його
Відміниться на день ясний блискучий!

Все це слухають з напруженою увагою, і сцена робить велике враження.

Друга дія починається розмовою Аттінгавзена з Руденцем: старий барон умовляє свого небожа не зраджувати рідного краю, не йти до ворогів-австрійців. Цю розмову наші слухачі може й

[1]) Прізвище місцевого управителя економії.

не скрізь розібрали, але зрозуміли в чому сила, і як Руденц пішов, хтось не стерпів:

— От с. син,—пішов таки! А як він його вговоряв!

— За славою погнався!

— Про свій край уже байдуже!

— Та це ж та, що з намистом (Берта), тягне!

Після цього—сцена в долині Рітлі: там швейцарці зібралися на змову.

— Гарний народ, гарні в їх звичаї,—каже Дем'ян з приводу тієї згоди, що панує між змовниками. Але як прийшли піп з паламарем, хтось іронично запитав: „А цім чого тут треба?" За те дуже хвалють Мельхталя, що хоч і молодий, а так береться. Дуже цікавлються всім обрядом цієї змови і взагалі настрій у слухачів був урочистий. Як Рессельман, показуючи на вранішню зорю, каже:

При світі цім, що нас вітає перш,
Ніж тих людей, що глибоко під нами
По городах ще сплять,—заприсягнім
На це нове з'єднання наше, спілку,—

серед слухачів наших чути голос:

— Слухайте! прйсяга!..

І тоді всі мовчки, мов у церкві, вислухують присягу:

Ми хочемо, як предки, вільні бути,
Нам краща смерть, ніж у неволі жити.
На Бога ми надіятися будем
І людської не боїмося сили!..

Початок третьої дії (сцена в Теллевій сем'ї) перейшов без особливого враження, а розмова у Берти з Руденцем, здається, була мало зрозуміла. Третя сцена—перед брилем: і глузують, і обурюються. Але як з'являється Геслер і починається сцена з яблуком, то просто жахаються.

Четверта дія. Страшенно дивуються, як з'являється В. Телль, і щиро бажають Геслерові втопнути. Як Телль переказує до змовників:

Хай вони
Не журяться і духа не вгашають:
На волі Телль, рука у його дужа,—
Про мене більш почують незабаром!

слухачі завважають:

— Ось стійте,—він щось зробить!

— Він же казав, шо не люблю балакать, а як треба шо зробить, то й зроблю.

Друга сцена—Аттінгавзен умірає. Вбігає Гедвига, Теллева жінка, і починає ганити чоловіка, що стріляв у яблуко на синовій голові. Це дратує слухачів, і Дем'ян, мов рівняючи до Штавфахерової Гертруди, скрикує, вдаривши рукою по столу:

— От у цій так багато ума!

— Ця розумна!—іронізує й Лука, а хтось голосно обурюється:

— Тю, дурна! Як баба Юхимиха!

— Та стійте,—вона ще не зна про його.

— Так тут про те, шо хиба мало він мучився, як стріляв?

Як же Гедвига заговорила трохи в иншому тоні і докоряє Бавмгартенові, що ніхто Телля не оборонив,—слухачи питаються:

— А це ж хто?

— Та вона ж.

— Та ж таки жінка?

Як Аттінгавзен пророкує перед смертю, поклавши руку Вальтерові на голову, то, здається, нічого слухачі не розуміють.

Третя сцена—Телль дожидає Геслера і говорить свій великий монолог. Це здається ненатуральним:

— До кого ж це він балака?

— Та це все він сам?

— От чудний,—як та баба Параска, шо все як іде, то сама до себе бубонить.

Виявляється, що Геслер не втоп,—хтось навіть аж плюнув з пересердя. Іде Геслер, Армгарда спиняє його й починає прохати,—думають, що це Теллева жінка. Телль стрельнув. Хтось радісно скрикує:

— Це Телль!

— А що? піймав!—говорять до Геслера. Ні слова жалю, тільки бояться, щоб Телля не впіймано.

Дія п'ята. Уважно слухають. Учинок Йоганна, герцога Швабського, лякає, але як приходить державний вістовець і читає свій лист, то згожуються з Штавфахером та з В. Фіретом. З самого початку дії все питаються: чи скоро ж буде про Телля? Друга сцена: Теллева хата.

— Ну, тепер уже й про Телля!—говорять.

Приходить чернець,—думають, що Телль. І далі все надвое: як би це Телль, то жінка б упізнала й діти... а може й він... Нарешті ввіходить Телль. Як він жахається пізнавши ченця, Іван Гр. говорить стиха:

— А сам кращий?

Як дочитали,—жалкували, що вже кінець. Починається довга і палка розмова—сперечаються, кричать, кожен доводячи своє. Говорять про те, чи винен Телль за Геслера. Всі з запалом обороняють Телля, говорячи, що Геслер сам його до того призвів, що Теллеві не було иншої ради, що знущання дуже вже велике було: „Та ти тільки здумай за бриль!"—„А за яблуко?!" Тільки Іван Гр. і доводить, що Теллеві гріх. Инакше дивлються на справу герцога Швабського: його дядька ніхто не обороняє, а салдат Лука навіть дуже на його нападає, але герцога всі обвиновачують за його вчинок. Інтересно, що в Теллеві зовсім не бачуть борця за рідний край, а тільки оборонця своєї сем'ї, „а то тілки так прийшлося"...

Третій твір, який читано на спробу, був „Демон" Лермонтова в українському перекладі М. Старицького („З давнього зшитку"). Можно було наперед сказати, що сільський читач не добере ладу в цьому витворі пессимистичного байронізму. Так воно й сталося. Читав я цю поему найрозвитішим з моїх слухачів: Катрі П., Марусі П. та Уляні К. Деякі місця (не багато), про які знав запевне, що вони будуть цілком незрозумілі моїм слухачкам, я проминув, також не читав і епілогу („На злозі дикої гори"). Читання ілюстрував гарними малюнками з чарівним лихтарем. Слухачки мої розібрали сюжет, але зовсім не зрозуміли самого Демона. Вони тільки лаяли його та жаліли Тамару. Навіть на малюнках, де його намальовано дуже чепурного й сімпатичного, знаходили в його якісь страшні очі і таке инше.

Та инакше й бути не могло. Щоб зрозуміти такий тип, треба перейти великий і тяжкий шлях зневіреності й песимизму, а цього в моїх слухачок не було. Та й погляди їх, звичайні сільські погляди на „нечисту силу", знімали з Демона всякий поетичний ореол,—так він і зостався у їх звичайним собі чортом...

Та я не журився, що мені не пощастило з „Демоном", бо поталанило з иншими творами, ще й більшої поетичної вартости. І мені здається, що кожен, хто прочитав попереду тут сказане,

згодиться зо мною, що й Софоклову трагедію, і Шіллерову п'єсу не дурно читано перед нашими сільськими читачами. І я певен, що таких творів, з якими зараз можно піти серед маси, є чимало в світовій літературі. Їх ми знайдемо ще в багатьох великих письменників, а надто в повістярів: розуміти повість сільському читачеві взагалі легше, ніж драму чи поему. Коли наші слухачі й читачі розуміли „Захаря Беркута" Франка, „Тараса Бульбу" Гоголя, „Сагайдачнаго" Мордовця, „Черниговку" Костомарова, то чому їм не розуміти повістей Діккенса, В. Скотта, Бічер-Стоу, Еркмана-Шатріана, Шпільгагена чи Б. Б'єрисона? Треба тільки, щоб переклади зроблено прості та щоб були оті пояснення, про які я вже казав. Пустімо все це в народ дешево, і ми скоро побачимо, що ця література стане й його літературою, освічуючи, розвиваючи його, а значить і наближуючи всіх нас до того, хоч поки що й далекого, але все ж неминучого часу, коли люде перестануть ділитися на класи, і кожна національність стане однією спілкою рівноправних культурних, освічених громадян...

Б. Грінчéнко.

ВЕРНУВСЯ.

Оповідання.

— А сьогодня татко приїде? Валю... ти ж казала мені, що сьогодня?

Маленька Марійка вже кілька разів зверталася до старшої сестри з цим запитанням.

В маленькій Марійчиній голові сьогодня цілій ранок стояла думка: «Чого це так довго немає татка? А Валя казала, що мама сьогодня привезе татка». І ця думка ніяк не виходила з Марійчиної голови.

— Валю, ти ж... казала... Валю!...

Але Валя неначе й не чує. Вона виглядає крізь вікно кудись далеко і напевно бачить там щось дуже цікаве. Так здається маленькій Марійці, бо Валя навіть очей не одірве від шибки, навіть не чує, що вона її питає.

— Валю, а ти ж казала мені? Валю!

Але Валя знову не чує нічого. Очі в неї такі сумні-сумні і так далеко вони визирають по-за вікно. І от Марійці заманулося й самій побачити, що там такого цікавого єсть по-за вікном, на вулиці? Марійка починає лізти на стілець, до вікна. Вилізла. Дивиться. Нема нічого цікавого. І візники їздять, і люде ходять, і все таке саме, як завсігди.

Марійці стало ску-учно ску-учно... і вона тягне вже кислим, нудним голосом: «А ти ж казала»,—і починає смикати Валю за рукав.

— Та що я тобі таке казала? Чого ти хочеш з мене?—Валя почала була дратуватись, але помітила сльозенята на Марійчиних очах і вже сама мало не плаче.

— Що татко приїде... ти казала? Коли приїде? Коли? бо мені скучно...скучно за татком. Я хочу в тюрму, до татка хочу...

Валя притулила до себе сестричку і цілує її саме в заплакані оченята.

— Зараз, швидко вже приїде. Мама поїхала і зараз привезе тата.

— А випустять татка салдати?

— Випустять.

— І буде весело? І кутя буде?

— Буде, все буде.

Марійка вже не плаче. Оченята сміються, веселі стали. Вона така рада, що нарешті «буде весело», що «сьогодня буде кутя», за яку вона вже давно допоминалась.

— А чи біла буде кутя, чи чорна?

— І біла, Марійко, буде, й чорна буде.

— Всі будуть? І солодка вона буде? Дуже солодка? Щоб була дуже солодка. Я люблю.

— Буде, буде солодка...

І знову Валя вп'ялася очима в кінець вулиці. Звідтіля мають їхати тато з мамою.

«А що як не випустять?»—гадає собі дівча, і ця гадка проймає жахом її маленьке серце. «Боже мій, що ж буде, як не випустять тата?« Вулицею їздить та ходить багато людей. Возять і носять пакунки, гільця. На пішоходах аж чорно від люду. Метушаться, поспішають... І це ще більше вражає Валю.

Їй так дуже сумно... так сумно. «Чого ж усі радіють, готуються святкувати, а в нас невесело... І чого тільки вони радіють?»...

А що, як не випустять?

Марійка тим часом присунулася з стільцем аж до вікна та й собі припала видом до шибки. Та її зовсім не цікавить те метушіння на вулиці. Вона дихне на шибку,— холодне скло спітніє. Марійка розітре і знову дихне...

— А чого вони не везуть тата?—питає вона згодом.

— Хто?

— А салдати?

— Та салдати не привезуть тата. Мама сама привезе.

Марійка трохи подумала.

— А навіщо ж вони забрали собі тата? Нехай тепер привезуть... Які хитрі...

— Ет, тямиш ти там!

І от знову Марійці стало скучно. А Валі уявляється та страшна ніч, як понаходили «салдати», як зве їх Марійка. Повна хата була. Понакурювали... Цілу ніч перевертали все в хатах, а потім тата забрали... Як це давно було... Сім місяців... І як після того зробилось сумно... Мама плакала. Ні з чого було жити. Не було грошей у мами. А дядько, багатий та сердитий, не хотів давати грошей. І мама брала з собою її або Марійку, і вони ходили що-свята до дядька, директора гімназії. А там так страшно. Треба вміти сісти, вміти говорити. Дядько щоразу починав балакати про «бунтовників», про те, що всіх їх треба вивішати, а не садовити по тюрмах. І Валя надзвичайно хвилювалась що-разу, як дядько так казав. Адже й її татко був у тюрми... Але мама навчала, що треба терпіти. Та Валя й сама розуміла, що терпіти, мовчати треба. З гімназії її навіть були вже вигнали, бо нічим було заплатити, та дядько дав грошей.

Мати що-дня, иноді цілу ніч сиділа, зігнувшися над столом, переписувала папери. Змарніла з важкої праці, але цього заробітку навіть не вистачало й на те, щоб заплатити за кватирю. А треба було й самім якось прогодуватись, і татові щось однести в тюрму.

І як дуже боліло иноді в Валі серце, що вона ще не має сили заробляти гроші...

— Мені ску-учно-о,—кисне знову Марійка.

— Ну, то що ж я вдію?!—з одчаєм кричить на неї Валя.—Мовчи вже краще!

— Тато, тато!—відразу скрикнула Валя, запримітивши здалеку тата з мамою на санях.

— Пустили? Пустили?—питає Марійка й собі хоче подивитись, як їде тато, але ніяк не вглядить.—Валю, де ж тато?

Але Валя вже нічого не чує. Вона вхопила Марійку та тягне її за собою за руку.

— Ходім тата зустрічати, тата зустрічати!

Вони збігли наниз, аж до надвірніх дверей з другого поверху і стоять на порозі.

— А-а... мої хороші діточки... мої славні,—кричить до їх Іван Семенович хрипким голосом і починає вилазити з санок. Жінка допомогла йому, і наблизившись до дітей, він починає цілувати і Валю, й Марійку, обох разом. Навіть забув він, що

діти повибігали на холод так, як були в хаті, без теплої одежі.

— Мої дорогі, славні мої...

Тим часом прийшов дворник, повибігали якісь діти і стара баба, видимо, нянька. «З тюрми, з тюрми», шепотіли всі вони і якось боязко поглядали на Івана Семеновича.

— Ходім у хату. Дітей застудиш. Живо, живо в хату,—заганяє Настя Данилівна і чоловіка, й дітей.

— Так... так... у хату, в хату... Діточки мої... Які ж вони поставали! Настечко, дивись, як вони повиростали!

— А хиба ти не помічав цього на побаченнях, у тюрмі?

— Тоді якось не приглядався, не помічав.

— Тату, дай руку, бо тобі важко йти.—І Валя, вглядівши, що батько спиняється мало не на кожному східці, взяла його під руку. Разом з матіррю вони вивели його нагору.

— Ху... Який я став! Засапався... І він почав швиденько скидати з себе пальто та калоші, Валя помагала татові, а Марійка стояла на порозі і здивованим, напів-переляканим поглядом дивилась на батька!

— Ну, а ти, моє маленьке, чого так дивишся на мене? Чи рада, що я вернувся? Ну?

— А тебе пустили салдати?—запитала Марійка.

— Пустили мене салдати, пустили, дороге ти моє.

І Іван Семенович ухопив дитину на руки і знову почав її цілувати. Марійка голосно сміялась. Він хотів був підкинути її вгору, але на це не вистачило в його сили, і він посадив дитину і сам мало не впав на стілець знесилений і важко дихав.

Іван Семенович повів по хаті очима і нагадав собі свою «камеру» в тюрмі, віконечко, прорублене в дверях, голі стіни... і ці дві маленькі світлички здалися йому надзвичайно просторими, привітними.

Настя Данилівна кудись послала Валю і вона побігла з хати.

— Настечко!

Настя Данилівна підійшла до чоловіка, сіла поруч з їм.

— Як тут у вас гарно... Змучився я... І ти змучила себе, моя дорога!.. Працювала багато...

Іван Семенович поцілував жінку, пригорнув її до себе.

— Дорога моя... Які ви всі дорогі мені! Ти знаєш, що я не йняв тому віри, що мене сьогодня випустять.

— Я ж казала, що як дядько заходиться, то випустять.

— А так. Особа не аби-яка... Сім місяців, Настечко, висидів... Страшно навіть подумати—сім місяців... висидіти в тюрмі!

Іван Семенович підвівся, перейшов по хаті і спинився біля вікна.

— І як я тільки не здурів за цей час?

— А ти посивів...

Іван Семенович замислився. Марійка притулилася до матері. В хаті починало темніти. Іван Семенович дивився в вікно стомленим поглядом. Ясні, сині очі його позападали і оддалі здавалися дуже великі. На блідому обличчі, що обросло великою білявою бородою, стояв вираз утоми. Під сутінки увесь його вигляд був якийсь темний, сумний. Висока, попереду струнка, постать тепер зігнулася, згорбилась.

Настя Данилівна важко зітхнула. Вона згадала, який він був пів року перед цим, свіжий, рухливий, стрункий...

Іван Семенович почув це жінчине зітхання і наблизився до неї.

— Чого це ти так важко зітхаєш? Не треба, не треба, Настечко...

І знову перейшов кілька разів по хаті.

— Чи ми будемо обідати, Настечко? Я страшно хочу їсти.

— Я вже послала Валю по обід. Зараз вернеться.

— Куди ж ти її послала?

— А я тут, у дворі нашому брала обід. Самі не варили.

— Так... Самі не варили... А як залюбки оце я пообідаю. А ти, кошеняточко, хочеш їсти?—озвався він до Марійки.

— Я буду їсти кутю... білу й чорну. Валя казала мені...—відмовила дівчинка.

— Ну, це вже хто його знає...—І Іван Семенович замовк, замислився.

Насті Данилівні стало тяжко. Завтра в людей свято. Діти звикли в цей день, щоб була кутя, щоб було гільце... А в неї зоставалося тільки півтора карбованці...

Всі замовкли. В хаті було темно. Поза вікнами, на вулиці світили ліхтарі. Настя Данилівна засвітила лампу. Немов трохи повеселішало. Прийшла Валя, принесла обід. Почали їсти.

Спочатку мовчки. Валя їла дуже мало і ввесь час приглядалась до батька.

— Давно не їв я такого борщу... Чого ти, Валічко, придивляєшся до мене?

— Чи ти не слабий тепер, тату? Такий стомлений... Тобі, тату, треба буде довго одпочивати.

— Ні, я тільки занудився там...

Пообідали. Валя повиносила посуд.

— А знаєш, дядько обіцав, що знову по святах дадуть тобі посаду... тільки в якійсь иншій гімназії... Та ти трохи відпочинь, бо справді зморений який,—говорила Настя Данилівна, дивлячись на чоловіка уважним поглядом, повним любови й страху за його.

Іван Семенович хотів був щось одповісти, але в цей час у дверях ударив дзвоник. Настя Данилівна пішла відчиняти. Почувсь голос дядьків. Іван Семенович чув, як дядько помалу скидає з себе пальто, калоші, як стиха розмовляє з Настею Данилівною своїм солодким, обережним голосом, і вже цей голос сам по собі дратував Івана Семеновича.

— Ну, Іване, здоров, здоров,—вітає Івана Семеновича ввіходячи дядько і обережно цілується з їм у губи.—А ти таки подався, змарнів.

Іванові Семеновичеві гидко слухати ці солоденькі слова від прилизаного, блискучого дядька.

— Нічогісінько, — відповідає він неприхильно. — Незабаром одпочину.

— Так, так... Стільки посидіти не легко. Що й казать!— говорить дядько ласкавим голосом.

Іван Семенович почуває, що от зараз скаже дядькові щось прикре, уразливе...

Настя Данилівна попрохала дядька сісти. Він сів край стола, поруч з нею, а Іван Семенович усе ходив поздовш хати. Діти боязко притулились десь аж у кутку.

— Тобі, напевно, сказали, що твою справу припинили, бо слідство виявило, що ти не винен?

— Казали.

— Я балакав з жандарським полковником. Він казав, що за переховування нелегальної літератури ти одсидів три місяці, а

що до належности твоєї до партії, то слідство цього не довело. Ну, і твоя справа припинилась...

І враз він одмінив тон і заговорив весело:

— Ну, а я до вас, знаєте, чого? Прошу до мене на кутю... Усіх, усіх гуртом... Поїдемо, діточки?

— Кутя?—скрикнула Марійка.—Кутя буде? І біла, й чорна?

— І біла, й чорна.

— Мамо,—не вгавала Марійка,—там і гільце буде?... і свічечки?

— Буде, буде, золото моє,—замісто матері одповів сам дядько.

Марійка сплеснула руками і скрикнула: «Мамо! Валю!... Ходіть! Ходіть!...»

— Треба ж одягтися...—незважливо сказала мати, поглядаючи на мовчазного чоловіка. Але діти не дали їй діждатися ніякої відповіді, вхопили її й потягли в другу хату вдягатися.

Іван Семенович зостався у хаті. В його затремтіли ноги, він не міг більше ходити і сів. Почував, що хвиля обурення встає в його в душі, що зараз вона підхопить його і тоді вже він не спиниться. І враз у його вирвалося гострим, хрипким голосом питання:

— Чого вам од мене треба?

Дядько здивовано підняв брови вгору і, силкуючися бути спокійним, спитався:

— Як то—чого треба? Я ж, здається, сказав. Я хотів би, щоб ви зустріли цей день у нашій сем'ї, у своїх родичів.

— У вашій сем'ї, у своїх родичів!..—іронично і тремтячим голосом переказав Іван Семенович.—Це просто чудово! Ви тільки гарненько подумайте собі! Ви одірвали мене від сем'ї, заперли мене в клітку, сім місяців пили там з мене мою кров, сім місяців убивали в мені живу людину, мою душу вбивали!.. Хоч знали, що я не винен!.. І тепер... тепер прийшли нас кликати!... Посадивши в тюрму!..

Іван Семенович одразу підвівся, вп'явся очима в дядька і немов прорізував його своїм ворожим, пекучим поглядом.

— Я? Я... тебе в тюрму посадив?—питався дядько тим же роблено спокійним і роблено здивованим голосом.

— Ви! ви! Заперти людину в клітку, ні за-що, ні про-що гноїти її там! Я звик до книжок, до товариства, до сонця, до повітря я звик, а в мене одібрали це все, одірвали від світа... Моє серце боліло за жінку, за Валю, Марійку!..

— Та до чого ж тут я?—стискав плечима дядько.—Не я ж тебе гноїв у тюрмі? Ти глузуєш з мене, здається мені? Ти став дуже нервовий. З тобою зовсім не можна балакати?

— Так... так... не можна! Ха-ха-ха... ха-ха-ха...

Прийшли діти вбрані, чистенькі, в ясних сукнях. Настя Данилівна зосталася, як і була, в звичайній темненькій сукні, але причесалася і обличча її якось проясніло.

— Ми готові,—сказала вона, але відразу замовкла, побачивши нервові рухи і страшенно бліде обличча Івана Семеновича.

— О-о! В нових суконьках... Це вже, напевно, він постарався дядечко любий... Ха-ха...

— Я не можу з їм говорити. Він чогось хвилюється,—вдався дядько до Насті Данилівни, а вона вже стояла бліда, немов скам'яніла.

— Знаєте що, дядю! Ви добре розумієте, що я вас ненавидю!

— Завіщо?

— Ви питаєте—завіщо? Ну, то я вам скажу.—Іван Семенович наблизився до дядька і знову пік його гострим поглядом. Дядько подався назад.—За те я вас ненавидю, що з вашої ласки я висидів сім місяців у тюрмі, що з вашої ласки пили з мене кров мою!

— Я не розумію!

— А-а! Годі вам удавати з себе дурня якогось!

— Що таке? Я піду звідціля!

— Тривайте, зараз, зараз підете! Я знаю, що мене арештували після вашого доносу. Я довідався. Вам треба було збутися з гімназії неспокійного вчителя, і ви збулись його! А потім зробились добродієм моєї сем'ї... Ну, тепер бачите, розумієте,—я все знаю... Мені *там* навіть сказали, там навіть обурені були!... Ага, тепер знаєте вже, завіщо ненавидю вас? Знаєте? Ха-ха-ха...

— Я піду, я далі не можу...

— Ідіть, ідіть геть з моєї хати!... Ви прийшли затерти слід, щоб ніхто не догадавсь... Помилились!... Геть!...—Іван Семенович тупнув ногою.

Дядько вибіг з хати. Жінка, діти стояли бліді, нерухомі. ван Семенович тремтів і важко дихав. Чути було, як дядько похапцем удягався... нарешті, стукнули двері, зачинившися за їм

І враз, почувши той стук, Настя Дапилівна впала на стіл головою і заридала. Валя кинулась до матері, припала до неї...

Іван Семенович і собі впав на стілець, ухопившись за голову руками... Але за мить зірвався і підбіг до жінки, сів біля неї, вхопив її за руки і, не можучи нічого сказати, мовчки гладив їх.

Вона затихла...

І все було тихо в тісній убогій хатині.

Тоді з темного куточка вийшла Марійка, підійшла до матері, взялася за неї і несмілим голосом спитала:

— Мамо! а кутю ж коли будем їсти?

Леонид Пахаревський.

У Київі, 7 грудня 1906.

Наші родичі за морем.

If Winter comes, can Spring be far behind?
Shelley.

Широкому громадянству на Вкраїні мало відомі ті обставини, в яких живуть тисячі українців,—емігрантів з України российської, з Галичини, Буковини та Угорщини,—в Новому Світі, далекій Америці. А тим часом життя їх там складається в форми досить оригінальні, і взагалі умовини життя там не підхожі до наших.

Российська Україна дає небагато емігрантів до Америки, як що рівняти до Австрії, де тяжкі економичні та національні обставини давно вже женуть тисячі людей з Галичини, Буковини, Угорського краю. Поляки в Галичині, мадяри в Угорщині,—і жиди в обох країнах,—тісно напосіли на людей, і довелося вкраїнцеві покидати рідні ниви та йти шукати кращої долі десь за морем, у новім невідомім краю.

Емігрувати до Америки не трудно,—далеко легче, ніж до Сібіру, наприклад. Агенти пароплавних компаній агитують по селах, підмовляючи людей продавати хату, ґрунт і емігрувати до краю, життя в якому вони малюють дуже ясними фарбами. Коли дати агентові потрібну суму грошей (коло 100—110 руб. з Київськ. пов., напр.), то ввесь клопіт дорожній він бере на себе, і чоловіка довезуть аж до Нью-Йорку, наглядаючи за кожним його ступінем у дорозі, наче б він був малою дитиною (або худобою, до перегону якої процес пересилання емігрантів в Америку дуже подібний). Коли хто з российських емігрантів не має пашпорту, то агент і тут стає в пригоді. Треба тільки дати йому 3 чи 5 карб., і діло буде зроблено. Ця справа на российському кордоні поставлена добре.

З усяких кутків Угорщини, Галичини, Буковини та российської України звозять українців до Гамбургу і Бремену, через які йде мало не вся еміграційна хвиля Австрії та Россії. Але

коли дуже завізно, то емігрантів передають до англійських портів—Ліверполю, Гуллю. Цим роком почали ходити пароплави з Россії (Лібава) просто до Нью-Йорку (ціна дешевша, ніж у німців). Взагалі, до Сполучених Держав їдуть через Германію, до Канади—через Англію. Везуть емігрантів часом на пасажирних і часом на товарних пароплавах. Пакують людей скільки влізе, годують досить погано. Емігранти до Сполуч. Держав їдуть до Нью-Йорку, канадські—до Монтреалю, Квебеку.

Заздрісними очима впивається наш емігрант у чудову панораму Нью-Йорку, як скінчаться його „митарства" в дорозі, і він під'їздить до землі обітованої. Високі будівлі нижньої частини города ще здалека гостро вирізуються на похмурому небі, темному від диму та випарування великого міста. Сотні пароплавів, як білі птиці, снують взад і вперед між городом і його пригородами. А здалека статуя Волі привітно підіймає свою довгу руку, вітаючи своїх нових дітей. Розгоряються очі у емігранта, і перед ним устають картини будучого життя в цій чудовій стороні,—одна за одну краща, одна за одну знадливіша.

Пароплав пристає до берега Ellis Island'у, і тут дійсність впадає мокрим рядном і туманить трохи чудові картини, що мріялися кілька хвилин перед тим. Емігрантів, наче звірів, заганяють у залізні клітки, і починається нудна процедура перегляду. Що сильніше, здоровіше, здатніше до роботи—те приймають, а всіх инших одсилають назад, як непотрібний і навіть шкодливий крам. Що-року кілька тисяч емігрантів (з загального числа) відсилають назад. В остатні часи спілковий уряд не дуже заохочує еміграцію до Сполуч. Держав. Организовані робітники бояться конкуренції европейських, взагалі не американських робітників, народу менш культурного, ніж остатні, з потребами більш обмежованими. В остатні часи в робочій пресі без перестану озиваються голоси проти еміграції. Особливо гостро стоять проти еміграції східніх народів—китаян, японців, конкуренція з якими неможлива ніякому білому. Події з школярами-японцями в Сан-Франціско, про які ми читали недавно, суть тільки відгуком настрою организованої праці. Але, з другого боку, капіталістам треба зайвого гурту робочих, щоб держати низько зарібну плату,—треба запасної армії праці, без якої не можливе істнування капіталістичного хазяйства. Через це вони стоять за вільну еміграцію, опираючись на

те, що під захистом конституції Сполуч. Держав кожна людина має право на „життя, волю і прямування до щастя“,—стоять за волю праці (коли ця воля їм сприяє; в инших же випадках кричать: „to hell with Constitution!“ В пекло конституцію, коли вона стоїть їм на перешкоді).

Таким чином, відносини уряду Сполуч. Держав до еміграційної справи суть результати боротьби двох ворожих інтересів, супротилежних течій. І зрозуміло, що в державі ультра-капіталистичній, якою є Спол. Держави, плутократія завжди бере перевагу над робочими,—тим то всі закони супроти емиграції, що були видані Конгресом під гнітом суспільної думки та впливом робочих спілок, не виконуються (на це є чимало тисяч „законних“ способів).

Як процес виділу овець од „козлищ“ скінчиться на Ellis Island'і, то овець пускають і вони вільні йти, куди хочуть. Часто емігрантам треба їхати далі,—тих опікують, як дітей: купують білети, садовлять у вагони і під доглядом кондукторів чи спеціяльних еміграційних агентів довозять до місця. Ця опіка дуже важна для тих, хто не знає місцевої мови.

Деякі емігранти зостаються в Нью-Іорку, Бруклині та Нью-Джерсі—практично три пригороди Н.-Іорку. Майже всі вони робляться фабричними робочими. Инші розливаються кругом, по державах: Нью-Іорк, Конѐтикут, Масачусетс, Нью-Джйорси. Хто хоче осісти на землю, має досить грошей,—той прямує до північно-західних держав,—Вискѐнсину, Минесѐти, Норт-Дакѐти і далі, в Кѐнаду. Небагато українців-емігрантів до Спол. Держав сідає на землю з початку, бо не мають досить грошей. Ще ж до того фармерство не здається їм стільки певним, як робота на фабриці, де що-суботи чоловік бере готові гроші. Життя канадських хліборобів не належить до обсягу нашого нарису. Вони, як і взагалі фармери в Спол. Державах, живуть в умовинах, при яких типові національні риси зостаються майже нерухомі. Живуть далеко від залізниць, далеко від культурних центрів, як робінзони на острові. Уряд дає їм по 160 акрів землі дарма,—але часто не оплачується обробляти землю, і вони кидають ці даремні наділи і йдуть робити на фабрики. Инші ж працюють коло землі і робляться заможними.

Найбільша частина українців-емігрантів їде до Пенсильванії, де всім знайдеться робота в угляних шахтах та залізних заводах; держ. Огайо, Индиана, Иллиной теж притягають багатьох. Що далі хвиля еміграції тече на захід, то меншою вона робиться. Рідко хто переходить за р. Міссісіпі, яку можна вважати натуральним кордоном еміграції. Тільки деякі окремі особи, більш енергичні, що прожили вже кілька років у краї, пробують щастя в далеких західніх державах,—Орегоні, Каліфорнії. Я бачив в Санфранциско і Портланді кілька людей з київської губ., сквирського пов.,—цих нових аргонавтів слав'янського племени, що шукали золотого руна і щастя вкупі з ним. З південних держав в Аркансасі є гурток фармерів, а в вугляних шахтах Индиан Территори можна знайти немало шахтарів-українців.

Як відомо, Пенсильванія і її сусідка Вест-Вирджинія суть центром залізного промислу Сполучених Держав, бо тут нещислені скарби земляного вугілля (мягкого) і залізної руди; в Колорадо добувають твердий вугіль, антрацит. Через те що не треба спеціяльних знаннів, щоб копати вугіль, „зелені" (greenhorns) емігранти, хлібороби з Европи, охоче їдуть до Пенсильванії. Робота в шахтах небезпешна, обвали і вибухи газу калічать та вбивають не мало людей; а над усе праця під землею, далеко від сонця, коли чоловік місяць не бачить ясного дня, спускаючись вниз до схід сонця і виходячи нагору ввечорі,—справжня каторжна робота, що витягає з чоловіка сили, здоров'я і життя, залишаючи ні до чого не здатним за кілька років. Все це не дуже принаджує до шахт справжніх американців та робочих, що прожили кілька років у Державах, обгляділись і можуть знайти щось краще; чужоземці, свіжі „гриньори",—а між ними чимало українців—монополізували шахтярську роботу в Пенсильванії. (У Колорадо, де б'ють твердий вугіль, роблять переважно американці та більш свідомі з чужоземців, і умовини праці там кращі).

Піттсбург і його околиця—сусідні міста Гомстед, Карнеги, Аллегені Мак-Киспорт і багато инших на десятки миль вгору і вниз берегами Огайо, Монончагелі і Аллегені річок, — суть на Сполуч. Держави центром, де обробляється залізо. Еміграційна хвиля несе сюди і залишає тут немало українців. Хто сам не побував в тих містах, хто власними очима не бачив роботи в нещислених Tills, Foundries, Furnaces, Steel Works,

не бачив тих умовин, при яких люде мусять жити і заробляти хліб,—той не може абсолютно уявити собі пекло, яке людська ненажерливість зробила для других людей. Коли б старий Данте прокинувся в 20 стол. та обійшов всі ці Tills та Steel Works (взявши доглядача замість Вергилія), то прийшлося б йому збудувати ще з пару кругів на самому дні свого Inferno. Відома Mosley Comission, комісія інжинерів, послана від англійського уряду до Сполучених Держав, щоб довідатися про ті способи, через які остатні побивають своїх ворогів на полі торгової війни,—комісія в особах байдужих англійців була дуже здивована і навіть перелякана, роздивившись, яка тяжка, небезпечна і вбиваюча праця людей, що добувають страшні богатства для невеликої купи шкодливих твердосердих паразітів. А тим часом інжинери ці бачили і Манчестер, і Лідс, і Шефилд, знайомі були з заводами у Франції, в Бельгії та Германії. Один з членів тієї комісії казав, що ніде в світі люде не працюють так тяжко і при таких поганих умовинах, як в Піттсбурзі. Що ж до санітарії, то це місто можна назвати найменше здоровим серед инших великих міст обох континентів. У повітрі завжди висить густий дим, змішаний з випаруванням річок. Дим той нагадує уславлений лондонський туман, або ту мряку, що весною йде в Петербурзі.

Щож до самої роботи на фабриках та заводах, то вона небезпечна тим, що не вживають способів, які б захищали життя й безпечність робітників. Фабричної інспекції дійсне нема; робочі організовані дуже мало,—нема кому примусити хазяїнів завести більш людські умовини на заводах. Коли чоловікові лучиться нещастя при роботі—вб'є або покалічить,—компанія не думає, що мусить дати запомогу йому або сем'ї. Треба добиватись права в суді. Але деж бідному, темному „гриньору" сперечатися з могутньою компанією, що держить спеціяльних дорогих адвокатів, яких діло довести, що робітник сам винен через власну необачність. Я знаю такий приклад. Одного з моїх добрих знайомих, чернігівця, покалічило на фабриці: travelling crane увірвався, впав на нього, коли той робив на своєму місці свою роботу, і розбив йому плече. Як сіромаха, одлежавши своїх п'ять тижнів у лазареті, прийшов до дирекції заводу і просив, щоб йому заплатили хоч те, що втратив на лікаря,—він почув таку відповідь: „Ти, майк, ставай завтра на роботу і дякуй нам, що тебе приймаєм;

коли хочеш чого більшого,—от поріг". І той послухав, став на роботу, бо знав, що все їдно нічого не вдіє. З робочим-американцем дирекція була б трохи ласкавіша.

На багатьох фабриках (не на всіх) новий робітник мусить дати хабара (5—10 дол.) доглядачеві, перш ніж його пустять до роботи. В Steel Works Шонца (як робиться діло на цьому заводі мені відомо добре) з цим зовсім не ховаються. Та й то ще не все: поробить чоловік 2—3 місяці,—і знову треба заплатити, бо виженуть і візьмуть иншого. На заводі цьому роблять тільки hungarians—австрійські емігранти, і слава його така, що придбала йому наймення *різниці* (Slaughter House): що-року вбиває більш, як сотню людей. Зовсім війна! Підхоже й на инших заводах. Місцеві часописи мають окремий відділ про вбитих та покалічених на заводах,—десь надруковано дрібними літерами в кінці часопису. І публика звикла, і нікого це не турбує. Що за біда, коли пропало кілька там hunkies,—їх і так занадто багато жене з Європи. Та й сами робітники звикли, і тупо-недбало стрівають новину про кожний випадок. Пишучи цей нарис, не маю ніяких джерел під руками, а то б статистика вбитих заговорила краще від усяких слів. Одним з головних спільників у згаданій різниці Шонца є Андрій Карнеш, відомий архи-милійонер-филантроп, що по всьому світу будує библіотеки.

Чужоземців, а надто славян: українців, сербів, хорватів, становлять на місця більш небезпечні, або такі, що вимагають великої затрати фізичньої сили. Такий план власникам найкращий, найбільш економичний, бо коли робочого вб'є або покалічить, йому менше можна заплатити, ніж американцеві. Звісно, що такі умовини неможливі при добрій організації робітників. Але де переважно роблять слав'яне, там організація завжди малосила, а то й зовсім нема її.

І от, з веселих ланів України, з зелених гір Карпатських та соняшних валалів Угорщини горе жене хліборобів до темних, як могили, шахт пенсильванських, де сонце—це невідомий гість,—до піттсбурських різниць—Tills, де не чути власного голосу від страшного гуркоту машин, про які можна сказати словами Гете:

„Opfer fallen hier, weder Lamm noch Stier,
Aber Menschenopfer unerhört".

(Жертви тут падають, не ягнята й не воли, а нечислені жертви людські).

Через 2—3 місяці фабричної роботи не можна пізнати колишнього селянина: де дівся рум'янець на щоках, вільна хода? Чоловік в'яне, марніє, ходить згорбившись, з характерним переступом, подібним до рештанського; обличча має нездоровий вигляд сірого коліру. А над все те—чоловік вважає себе за щасливого в порівнанню з тим, що було дома.

Робочі коло вуглю в Пенсильванії з'організовані краще, ніж їх брати на залізних заводах; через те там нема такого нахабства в відносинах до них адміністрації, і їх становище з цього боку лучче (виключаючи, звісно, страх дочасно стратити життя через яку несподівану катастрофу). Становище українських робітників на фабриках і заводах Нової Англії і в околиці Нью-Йорку мало чим відрізняється від становища робітників-американців. Відносини адміністрації до людей там більше регульовані, нема такого нахабного шахрайства, як на пенсильванських заводах.

Відповідно рахункам федерального Bureau of Statistics, середня щоденна плата непрофесіональних робітників (unskilled labor) стоїть коло 1 дол. 45 цен. (2 р. 80 к.). Як наші українці мало не всі належать до unskilled laborers, то мусимо рахувати їх заробіток теж 1 дол. 45 цен.—коло 42 дол. на місяць. Углекопи заробляють $2^1/_2$—3 дол.,—але мусять самі купувати динамит [1]). Заробіток цей, невеликий в очах робітника-американця, здається досить добрим нашому українцеві, з його малими потребами. Коли самотній, то може прожити за 12—16 дол. на місяць (відповідно місцевости,—що далі на захід—то дорожче,—але й плата більша). Решту ж можна послати до краю, зберегти, чи

---

[1]) Плата професіональним робітникам (skilled laborers), членам робітничих спілок, значно вища. Не маючи джерел під руками, не можу подати числової дати. Цим літом мені довелось бути коло будування дому в одній з північно-західніх держав. Там прості робітники (що тягали нагору цеглу, місили глину, копали ями, вивозили землю, etc), за 10 годин праці брали по 1 дол. 50 цен. Професіональні ж робочі працювали тільки 9 годин і брали в день 4 дол. 25 цен., або 4 дол. 50 цен. Робили не дуже хапаючись, бо число цеглин (maximum), яке має положити за день кожний член спілки, регульовано статутом останньої; положиш більш—кара. Для непрофесіональних робітників такого обмежування не було. На цьому прикладі досить добре видно ріжниця між аристократією і демократією праці.

пропити. Часто люде залишають у краю свою „фамилію“, жінку та дітей, і посилають їм потроху гроші; коли ж зароблять значно, то виписують їх до себе. Дехто вертається додому, купує землю і починає хазяйнувати. Буває часом, що по 4—5 раз їздять до Америки і знов вертаються назад. Молоді парубки женяться тільки з своїми дівчатами. А як остатніх значно менш, ніж хлопців, то посилають гроші в Європу знайомим дівчатам, щоб приїхали та повінчалися з ними. А то можна бачити таку оповістку в часописах: „В нашім (имя-рек) плейзі [1]) є багато молодих хлопців і робота йде добре. Красні дівчата, що приїдуть сюди, легко знайдуть роботу і скоро можуть вийти заміж“. Ці оповістки відповідають дійсній потребі серед молодіжи.

Серед робочого люду в Сполуч. Державах дуже широко розвинені всякі спілки, товариства, каси позичкові та похоронні. Цей широкий розвиток спілок являється натуральним, бо уряд федераційний, і вкупі з ним уряди окремих держав, не беруть на себе обов'язку регулювати відносини між капіталом і працею, і між самими робітниками, залишаючи все те особистій ініціятиві. Нема урядової асескурації робочих, щадничих кас державних і т. и. Робочі мусили взяти це діло в свої руки. При широкім розвитку ініціятиви серед громадян держави, зформировалось безліч всяких спілок. Декотрі з них, як Odd Fellows, Knights of Labor, Masons,— мають сотні тисяч членів. Спілки ці дають запомогу хворим членам та безроботнім. При нагоді смерти сем'я небіщика одержує значну одночасну запомогу, 600 дол. і більше тисячи, а крім того, спілка ховає своїм коштом. При цій оказії все товариство in corpore мусить бути при похороні, в осібних пишних „юніформах“, знаках належности до спілки. Американе хоча й виключили з свого официального вжитку всякі „юніформи“, цяцьки, блискучі витребеньки, що характеризують життя в Старій Європі, а проте дуже люблять все голосне, гучне, пишне,—і при парадах, до яких дуже охочі, виступають в мундирах, подібних до військових, а часом і зовсім фантастичних, на зразок середньовікових лицарских, з шоломами, струсевими перами і т. и. Зрозуміло, що якомусь mr. Rogers'ові, що працював коло кравецького столу

[1]) Place—місто.

останні шість днів, або mr. O'Brien'ові, що недавно пух на картоплі в „Зеленому Ирині“, чи знов нашому дядькові, якого „начальство“ дома навчало кулаком,—всім їм дуже принадно на хвилину уявляти себе лицарями, вояками, яким і чорт не брат. Ці нечасті випадки—то ясний промінь серед сірого, монотонного їх життя. Так робочий люд тішить себе ілюзіями, мов дитина цяцьками. І чому ні? Без ілюзій, без мрій про краще, цікавіше, мальовничіше життя наша доля часто була б занадто тяжкою, нестерпучою.

Наші українці по-де-куди стоять членами американських спілок, але більшість їх має вже свої спілки, свої каси. Ці спілки мають дві мети: дають матер'яльну, грошову запомогу членам, на зразок американських спілок,—і моральну: єднають членів на ґрунті релігійному та національному. З цього остатнього боку вони відіграють ролю, подібну до колишніх церковних братств українських: оберегати свою національність од ворожих впливів. Бо хоч у Сполуч. Державах і є абсолютна воля що до істнування національностей та релігій, однак течії життя мають таку нівеліруючу силу, яка здалась би нашим самим завзятим „обрусителямъ“ недосяжним ідеалом [1]). Тим то спілки з національними та релігійними підвалинами являються натуральним способом захисту національностей від ворожих впливів. Деякі з цих спілок мають досить широкі рямці: до спілки може належати всякий слав'янин; инші обмежені тісніше: до спілки може належати тільки слав'янин відомої релігії—уніят, православний, католик.. Спілки першої категорії почались раніше і мають значно більше членів, ніж релігійно-національні спілки. Як тип таких спілок маловідомий у Россії, то скажем тут коротенько про їх организацію. Майже всі вони збудовані на один лад. В кожній парахвії, громаді є своя

---

[1]) Справді: всякий мешканець вільний говорити, писати якою хоче мовою; хоч в Public Schools вся наука йде англійською мовою, однак істнують парахвіяльні школи на всяких мовах, де англійська мова є тільки обов'язковим предметом; кожному вільно видавати часописи всякими мовами, нікого не питаючи. Про все те трудно стрінути в Америці чоловіка, що прожив там 2—3 роки, який не вмів би говорити по англійському. Тим часом у Россії ми бачимо німців, що живуть тут по 20 років і дуже мало знають по московському.

спілка, братство, що доглядає церковних справ, дає запомоги своїм членам, ховає братчиків своїм коштом і т. и. Кожний член платить на ці потреби од 50 ц. до 1 дол. на місяць. Усі такі окремі братства, коли число їх значне, складаються до купи, мають центральний виконавчий орган. Коли хто з братчиків умре, чи кого покалічить при роботі, то секретарь того братства дає відомость головному секретареві центрального органу; цей останній збірає ці звістки за місяць, рахує—скільки треба грошей, щоб задовольнити ці потреби, і робить розкладку на членів усіх братств. Секретарі окремих братств збірають розкладку і посилають до головного секретаря, який і виплачує кому треба. В нагоді смерти платять 600—1000 дол., платять теж скільки там за вибите око, поламану руку і т. и. Крім цих матеріяльних обов'язків, братчики дають присягу твердо держатись своєї віри, сповідатись що-року, підтримувати свою церкву і т. и. За неморальні вчинки братство має право вигнати члена; тоді всі його вкладки пропадають. Деякі з українців (надто галичане) належать разом до 2—3 спілок. На випадок смерти це забезпечує сем'ю на 1,500—2,000 доларів.

Наші українці, через свою темноту та неосвіченість, не можуть роспізнатися серед розмаїтих течій життя, серед політичних партій, не можуть бачити, де їх здобуток і де їх утрата, злучення з якою політичною партією було б їм користним. Мало не всі вони (виємків не багато) голосують за кандидатів пануючої тепер республіканської партії, за своїх хазяїнів. Мені доводилося питати багатьох українців (в останні вибори)—нащо вони голосують за Рузвельта, коли республіканська партія ворожа їх інтересам. Зміст їх одповіді такий: „вони нам дають роботу, і тим мусимо за них голосувати, бо коли виберуть Брайана, то буде те, що було за Кливленда: республікане замкнуть всі шапи, і ми і наші фамілії будемо сидіти без хліба". Ця відповідь мала свій резон, бо республіканська партія прилюдно хвалилася, що зробить паніку в краї, як виберуть Брайана; коли ж виберуть Рузвельта, то всякий робітник буде мати full dinner pail—повну миску з обідом. Цей вираз був боєвим покликом республік. партії; були організовані цілі процесії з бенгальськими огнями, стягами, на яких намальований був той full dinner pail (ворожа преса з full=повний, зробила fool=дурень). І американські робітники не образились,

що їх рівняють до свиней, яких аби нагодувати, то все буде добре. Не дивно, що чужоземці цінують себе так низько, але від вільних американських громадян можна б ждати чогось луччого. Sic transit!... Потомки тих, що колись кричали: „Give me liberty, or give me death!“ (дай мені волю, або дай смерть!)—тепер задовольняються з повної миски. На цьому прикладі видно, яку страшну деморалізуючу силу мають гроші в сучасному громадянському ладу, коли навіть самі моральні основи народу порушені, і цілі класи приймають (мусять прийняти) филозофію життя плутократів:

„Что значитъ родина? По моему, корыто,
Гдѣ пойло вкусное, такъ щедро, черезъ край
Для поросятъ моихъ и для меня налито—
Хрю-хрю... Вотъ родина, хрю-хрю—вотъ свѣтлый рай!“ [1]).

З американських партій республіканська тратить багато грошей при виборах, купуючи голоси. Діло це організовано дуже добре, йде в лад, як машина—і так і називається машиною—republican political machine. Демократи теж мають свою „машину“, та вона скрипить, бо не дуже добре підмазана. Звичайно, saloonkeeper'і (шинкарі, скажем ми) служать агентами політичної машини, бо всякий saloon грає ролю клуба для робочих людей. Робочі відомої національности ходять до „свого“ салону,—українець до вкраїнського, айриш знов до свого і т. д. Коли вечорами після роботи прийдуть люде, щоб випити та побалакати, saloonkeeper зводить річ на політичні справи, агітує за платформу та кандидатів своєї партії. Перед самими виборами даремне пиво, горілка та сигари грають ролю аргументів. Таким чином, практично шинкарі суть політичними вчителями нашого робочого народу (теж саме і в инших менш освічених національностей) у Сполучених Державах. Це сумне становище є результатом того, що серед нашого народу нема свідомої інтелігенції, яка взяла б на себе обов'язок показати дорогу людям. Відносини українців (кажем знов про більшість, виключаючи купки освічених людей) до соціялістичних теорій, проводирями яких суть соціял-демократичні партії, не прихильні. Соціяліст у маси—це во-

[1]) Ж. Рішпен, пер. Баркової.

рог релігії, атеїст, щось погане і страшне, чоловік, що хоче одібрати від людей те, що заробили вони тяжкою працею (сорочку з спини, наприклад, або чоботи з ніг); він хотів би знищити віру, церкви і т. и. Я знаю приклад, коли хазяїн-українець вигнав з дому одного з своїх кватирантів за те, що той прилучився до соціял-демократ. партії. Ці погляди піддержує консервативна преса і вплив несвідомої частини духовенства, яка й сама не може розпізнатися серед сучасних громадянських течій, живе тільки спомином про семинарську науку (є багато попів і без такої), та принесеними з старого краю традіціями офіціяльних сфер. Ця частина духовенства, говорячи про соціялізм, завжди злучає його з релігією, наче б вони мали щось спільного. На сторінках консервативної преси „соціалистъ-анархистъ“ (ці слова завжди вживають вкупі)—це лайка, не менш уразлива, ніж „чорносотенець“ у сучасній Россії. Американських часописів українець не читає, бо не знає мови,—але хоча б і читав, то не багато б навчився від капиталістичної преси. Істнує серед українців і група духовенства з радикальними поглядами, яка має свій орган і відносини якої до політичних та економичних проявів часу зовсім инші. Про це скажем далі.

Скрізь, куди доля закидає українців, вони стараються жити вкупі, колоніями; у всякім великім місті східніх та середніх держав є russian colony,—як є жидівська, айришська (irishman-ірляндець), італійська та ин. Колонії ці містяться в кінці міста, далеко від промислового центру,—там, де і земля, і хати дешевші. Коли проходиш вулицею, то нічого спеціяльно „старокраєвого“ не видно, виключаючи хиба сміття коло дому; коли ж увійдеш у хату, то часто, на жаль, там бачиш сліди старих звичок. У держ. Нової Англії (східніх) хазяйки держать хати таксяк, досить чисто (хоч і значно брудніше, ніж американки—жінки робітників). Коли ж загляпеш в українську хату в Пенсильванії, то просто стає сором—такий бруд, така гидота. Хатки маленькі, бо дорога плата; в невеличких світлицях напаковано людей, як риби в кухві; на ліжку валяється брудне шмаття, розвішена спітніла робітницька одежа. Що правда в українців чистіше, ніж у жидівському „Гетто“ на East Side у Нью-Йорку; чистіше, ніж у хатах в арабів, у хорватів та в айришів; але все таки ознаки некультурности, як рівняти до американців, скрізь видно, і розумієш, чо-

му остатні (у яких cleanliness—godliness, чистота наближа до божества) дивляться на вкраїнців, як на нижчу від себе расу. Галичане живуть трохи чистіше за инших. Про все те не треба забувати, що у себе дома, „в краю“, українець держить хату чисто; коли ж перенесено його до других умовин життя, не може принатуритись до них; крім того, фабричному робочому дуже трудно держати велику чистоту в домі. Через це можна вибачити ці плями на господарстві в українця.

На всякій вулиці при колонії є один або два „штори“ (крамниці) що належать до „свого“ чоловіка; штори ці, як і всюди, служать клубом для жіночої частини колонії; тут „газдині“ розповідають одна одній новини. Жіноча частина колонії зовсім мало знає англійську мову, і через те свій шторник є чоловік потрібний. В Пенсильванії в колоніях є багато жидів-крамарів, що знають українську мову,—і коли зайдеш до такої крамниці, то забуваєш, що це далека Америка, а не який Шклов або Перемишль: так саме божиться і присягається крамарь, так саме торгується покупець,—тільки мова трохи одмінна, та обидва вживають американських слів та виразів (well!, All right!, Go ahead! God damn! та инших).

У кожній колонії є також свої корчми, saloon'и, що відіграють ролю клуба; вечорами туди збіраються люде випити свою порцію пива, побалакати, пограти в карти. Бути салункипером—це мрія кожного українця-робітника. І зрозуміло чому: робота не трудна, а заробіток добрий, значно більший, ніж на фабриці. А що немає інтелігенції серед українців, то корчмарь у їх очах являється привілейною особою, заступником вищих [1]) класів. Через це він є проводирем, заступником колонії, вкупі з попом. Я вже згадував про ролю корчмарів у політиці, як агентів політичних „машин“. І в усіх справах, що зачіпають громадянство, він грає значну ролю. Корчмарь переняв верхні ознаки американ-

---

[1]) Кажучи—вищих, розумію грошових, бо в Сполуч. Державах гроші—це крітерій, яким міряють людей. Коли хочуть спитати, як багато грошей має N.,—кажуть: how much is worth mr. N.?—як багато *варт* д. N.? Це—натуральна проява в державі, де мало не всі духовні сили народу присвячено на добування матеріяльного добра.

ської культури; у нього в домі є парадна світлиця, де він приймає гостей; там підлога покрита килимом, стоять мяхкі меблі, висять по стінах малюнки—зовсім, як у справжніх англійців. Але стиль не завжди видержаний до кінця; зазирніть до кухні,—і ілюзія буде порушена, і ваші думки полетять десь далеко від охайних англійців. У хатах звичайних українців та ж сама історія, але в меншій мірі: хати обставлені подібно, як і в американців, але „ветхій Адам“ виглядає з кожного кутка.

Кожна колонія, хоча б і мала, має свою церкву, збудовану коштом громадським. Мало не всі церкви будуються в кредіт, щоб потім виплачувати потроху з церковних прибутків та колекти. Відповідно до релігії українців можна поділити на 3 групи: уніятів-радикалів, уніятів-твердоруських і православних. Є ще пословачені українці-католики. Всі виходьки з Австрії—уніяти, але частина їх (яка збільшується що-року) перейшла на православіе коло 18 рок. тому назад.

Радикали—це прогресивна партія американських українців. Проводирями радикальної партії (чи групи) є гурток галицьких попів-народовців, свідомих українців, який видає тижневий часопис „Свобода“ українською мовою (з части друкується фонетикою) в Oliphant, Pa. При всяких нагодах вони виясняють у своїй пресі окремість українського народу від москалів та поляків У своїх школах парахвіяльних радикали вживають української мови, ширять між людом українську літературу, засновують читальні для народу, переважно з українськими книжками, роблять театральні вистави, літературно-музичні вечори з виключно українською програмою,—одно слово, їх просвітна діяльність має на меті збудити і розвинути національну самосвідомість американця українця. Працюють вони майже виключно серед галичан. У справах релігійних їх роля не менш цікава і важна. Українські уніяти в Сполуч. Державах не мають свого єпископа, а суть під зверхністю католицьких єпископів, польських та айришських. Це їх дуже ображує, і вони прохали не раз Римську курію дати їм свого єпископа. Але дарма: вплив американського католицького духовенства такий значний у Римі (хиба не з Америки йде найбільша лепта св. Петра?), що ніякі прохання не помогли, і уніяти мусять їсти з чужих рук. Тоді група галицьких попів наважилась порвати з Римом, заснувати свою „самостійну українську церкву“.

„Проч з Римом!"—їх поклик. Але Рим причепився, як реп'ях, трудно спекатись його. Коли порвати з Римом, хто буде ставити попів для нової церкви? Зоставалось або перейти на православіє, під владу россійського єпископа,—або нахилитись до протестантизму, засновати якусь нову секту презбитеріян, чи що. Перше було б найбільше натуральним, і наші протестанти напевне прийшли б до цього, коли б в особі православного єпископа не бачили заступника того россійського режиму, який гнітить українців як націю, не дає їм волі натурального розвитку. І знов же, звикши жити вільно, радикальним попам тяжка була б дісципліна православної церкви. Через це вони не могли пристати до православних. А з другого боку, у них не стає сміливости повернути круто ліворуч, бо знають, що нарід не піде за ними. Так вони й досі сидять між двох стільців, і невідомо, чим ця справа скінчиться.

В питаннях економичних радикали прихильні до соціял-демократичних ідей; їх можна назвати поступовою партією на демократичних основах. „Свобода" виясняє ріжницю між капіталистом і робітником, неминучий антагонизм интересів цих двох класів. Робочий рух в Сполуч. Держ. і в Европі освічується з погляду соц.-демократичного. Бувають часом дуже гострі виступи. Напр., як убито през. Мак Кинлі, „Свобода" писала, що з ним зроблено тільки те, що капиталисти роблять щоденно, вбиваючи робітників тяжкою працею, та ин. Стаття ця викликала обурення і навіть доноси від деяких правовірних.

Консервативна фракція, твердоруси, москалефили хочуть українців обмоскалити і, полемизуючи з радикалами, вживають аргументів „Галичанина". Заміри й надії свідомих українців зустрівають глумом. Саме слово „вікраїнець" (sic) вживають, як лайку=блазень, недоумок. Часописи свої видають „язичіемъ", подібним до того „языка Пушкина", якого вживає „Галичанин", з додатком багатьох американських слів.[1])

[1]) В останнім і радикали і православні винні. Взагалі всі українці вживають багато американських слів: стріта (street—вулиця), штор (store—склеп), гавз (hous—дом), плейз (place—місто), шапа (shop—фабрика), бас (boss—доглядач, хазяїн), бойс (boy—хлопець), бучер (butcher—різник), рум (room—світлиця), салун (saloon—шинк,—дуже популярне слово у людей

Українську літературу і українську поезію не шанують твердоруси, і Т. Шевченко, який стоїть на чолі у радикалів, якому вони присвячують бібліотеки, читальні, спілки, видавничі товариства, роковини якого святкуються не менш бучно в Олифанті, ніж у Київі (на честь його були навіть написані тропар та кондак),—Т. Шевченко нехтується, його замовчують; але часом його мову хвалять, рівняючи до мови сучасних українських письменників. Щож до инших українських письменників демократичного і радикального напряму, то їм, мабуть, не раз легенько гикалося, як „Правда“ споминала про них у своїх молитвах. Всі ці молоді письменники суть безбожники і химерники, нарід, з яким треба говорити, держучи камінь за пазухою. Вони мають на меті зірвати простий „русскій народъ“ з його історичних підвалин, знищити батьківську віру, зламати старий „русскій языкъ“, занехати ы, ѳ, ѵ і ѣ; вони хочуть пошкодити народу не тільки з боків морального і релігійного, а і з боку матеріяльного, завести його у нетрі соціялізму та анархизму. До руху в Россії за остатні 2—3 роки і взагалі до боротьби за конституцію москалефильська преса відноситься так: прогресивні партії завжди трактуються, як жиди та поляки, або підкуплені жидівськими та японськими грішми „русскіе“. „Правда“ щиро ширить усі вигадки рептильної та „истинно-русской“ преси в Россії. В країні вільного державного ладу ці добродії проповідують поклонення неволі і темряві.

Православну фракцію українців складають емігранти з російської України та частка колишніх уніятів, галичан і угорців. Років 18 тому назад одна невелика парахвія в одній з північних держав зреклась унії і прохала православного (з Россії) епископа в Сан-Франциско прияти їх. Однією з причин цього були утиски, які їм робив католицький айришський епископ. Прочувши про таку подію, уніяти по инших містах і собі почали приставати на православіе, і тепер в Сполуч. Державах (виключаючи Аляску, де ще з часів, як вона була россійською, було багато православних парахвій) рахують чимало тисяч православних. У справах націо-

---

всіх фракцій), барте́ндер (bartender—той, хто продає напитки в корчмі); можна чути такі вирази: я тебе лайкую (like—люблю), о́на джомпа́ла (gump—скакати) і т. и.

нальних та релігійних православні скидаються на твердорусів. Їх часопис „Свѣтъ“, що „издается по благословенію св. Синода на малорусскомъ нарѣчіи“ (справді „язичієм“ з перевагою московських слів), полемизує гостро і з радикалами, і з твердорусами. Всі православні в державах і в Канаді суть під зверхністю православного єпископа, голови россійської місії. Як більшість православних попів з Россії, то погляди їх на религію, на громадянство, на національні справи натхнені духом офіціяльних сфер россійських. Але треба додати, що діяльність православного попа в Америці далеко ширша, цікавіша і більш плодовита, ніж дома, бо вона не обмежена масою таких формальностей; він може широко виявити свою ініціативу в живому ділі.

Хоч більшість православних попів в державах походять з України, однак не мають національної свідомости; погляди їх на українські справи подібні до твердоруських, про які ми вже казали. Але обставини життя сильніші, ніж спомин про семинарську науку, і правосл. попи в церковних проповідях уживають українську мову (кажучи українську—розумію мішанину слів, що вживається, ніби „середня“ мова, всім зрозуміла). Навіть попи-москалі силкуються говорити по вкраїнському, скільки можуть, бо траплялось, що парахвіяне просили єпископа дати їм иншого попа,—цього не розумієм.

Участь мирян у справах церковних в Сполуч. Державах давній факт. Усі парахвії (за виємком деяких православних) платять духовенству плату сами; натурально, що парахвіяне мусять брати значну участь у справах церковних (грошевих та иншіх). Кожна парахвія вибірає церковний комітет, який, укупі з титарем та попом, і суть урядом церковним. Всі більш важні питання голосуються на загальних зборах парахвіяльних. Звісно, і тут, як і по всіх иншіх демократіях, дійсними хазяїнами парахвії буває невелика купа людей більш енергічних (чи нахабних), салункінерів, шторників та иншіх; решта ж грає ролю безсловесних. Попи знають це і тому стараються жити у злагоді з сильним елементом парахвії. Одначе так робиться скрізь по світі, а не тільки в американських парахвіях.

Вчити дітей обов'язково в Сполуч. Державах. Дитина мусить ходити до початкової школи, Public School, або до парахвіяльної, до 13—16 літ (як до держави, бо кожна держава має свої окремі

шкільні закони); після цього вільна йти на роботу. На роботу не приймають без свідоцтва від шкільного уряду, що дитина скінчила свій minimum наук і має відповідне число літ. На жаль, українці (вкупі з айришами та иншими чужоземцями) не дуже дбають про освіту своїх дітей. Дітей посилають до школи, бо не можна не послати: прийде поліціянт і забере силоміць. Просять свідоцтво, часто дурять, кажучи більше літ. Через це часто 12-літні діти йдуть до роботи, бо в свідоцтві стоїть 16. Не дивно було б, коли б робили це вбогі люде, що не можуть сами прохарчувати сем'ю. А то й бідні і заможні (що мають пару тисяч доларів) однакові в відносинах до школи. Я не кажу про тих, що тільки на час приїздять до Америки і потім вертаються назад: таким цю байдужість можна простити. Але й ті, що осіли в державах на завжди, і навіть самі корчмарі причетні до гріха. Така недбалість показує тільки некультурність народу.

Шкільну справу у наших упорядковано здебільшого так: діти вранці ходять до американ. Public School, а ввечорі що-дня до своєї парахвіяльної, де їх учать читати-писати по своєму, молитов, катихизису, співу церковного та инш. В парахвіях радикальних вживають українську мову, в твердоруських—язичіє. Крім таких шкіл парахвіяльних, існують недільні і кілька спеціяльних шкіл; православні мають свою бурсу і семинарію духовну, твердоруси і радикали—бурси. Всі ці парахвіяльні школи грають важну ролю, служать захистом проти об'американення, підтримують національну свідомість, не дають зовсім загинути рідній мові серед молодого покоління (хоча останне між собою говорить тільки по англійському).

Наука в парахвіяльних школах коротка, бо скоро діти, хлопці й дівчата, покидають школу, йдуть заробляти хліб—на фабрики, заводи, в крамниці. Шкодливий вплив роботи в такому раннього зрості і при таких обставинах, коли діти роблять поруч з дорослими, молоді дівчата поруч з жінками, незабаром починає себе виявляти. Хлопці, вбачаючи себе дорослими, починають поводитись, як дорослі: ходити на бали, пити горілку (а п'ють взагалі багато, п'ють і малі, і старі, і навіть немовлятам дають). Дівчата рано починають заводити, по американському звичаю, коханців, з якими поводяться, як дорослі, рано зазнають добро і зло. Взагалі молодіж старається імітувати американців (дійсно

імітує низчі класи громадянства,—айришів-емігрантів, etc.). Все це деморалізує молоде покоління, воно одкидається від свого народу, переймаючи тільки позверховність культури чужого, і то з каламутного джерела. Треба надіятись, що життя виробить на далі більш приємний і нормальний тип, ніж сучасне молоде українське покоління в Сполучених Державах. Дехто починає дбати про дальшу освіту дітей, віддаючи їх до середньої школи, High School. Ці ластівки (хоч і ранні) віщують близьку весну.

У своєму поводінні і при своїх соціяльних функціях—на вечірках, surprise parties і просто parties, — молодіж імітує американців. Але грубий зміст часто вилізається з елегантської форми, і така мішанина неприємно вражає свіжого чоловіка. Як увійдете до хати, де відбувається „party" (вечорниці—сказав би я, але буде образливо), то бачите юрбу добре одягнених веселих панночок, misses, і кавалерів, mister'ів. Все як слід. Бавляться гуртом, починають співати хором і по одинці, одна з панночок сідає до піаніно і починає вибивати модного романса,— зовсім салон. Але що то там у кутку? Одна miss чогось скрикує сміючись: то mister, з натхнення, сідає на коліна своїй сусідці, або починає аналізувати матерію, з якої пошито спідничину. Інцідент не викликає обуріння в салоні,—все йде своїм ладом.

Кожного, навіть самого поверхового доглядника життя американських українців, не може не зацікавити питання—що з ними буде з погляду національного?

Всякого, хто прожив у Сполуч. Державах хоча б короткий час (навіть туриста, що перелітає континент за два тиждні і потім пише книжку—United States as they ate, чи що подібне) вражає та надмірна сила, з якою життя переробляє емігрантів, хоча б зповерху, на свій лад. Уряд тут не грає ніякої ролі, бо кожному вільно говорити, писати і навіть учити дітей (в парахвіяльних школах) своєю мовою. І одначе всі емігранти (принаймні мужеська частина їх) знають англійську мову (мусять знати, бо инакше не знайдуть роботи); мусять переймати деякі звичаї (що до гоління бороди, до одежі і т. и.), бо инакше будуть покарані остракизмом. Кажуть, що такі нівеліруючі тенденції суть ознакою всіх демократичних країн, країн „середнього чоловіка". Коли так, то Сполуч. Держави можна назвати стороною „середнього чоловіка" par excellence. Коли б хто сказав, що зачіпається в

людини тільки позверховність, то такий погляд не буде справедливий. Навпаки: ці позверховні зміни зміняють думки в чоловіка, погляди на людей і природу. Через це американський українець не може не втеряти части своїх національних ознак. Трудно сказати—яка саме переміна зробилася з чоловіком, але досить поговорити з ним п'ять хвилин,—і бачиш, що нема вже хліборобa Івана, а якась нова комбінація.

Дехто доходить до тієї думки, що американському українцеві суджено зовсім утратити свої національні ознаки, змішатись, злитися з масою американського народу. Показуючи на той факт, що молоде покоління відвертається від свого народу, між собою говорить тільки по англійському,—думають, що українська мова і культура будуть утрачені під натиском дужчої культури, як було з айришською мовою в Англії; кажуть навіть, що українець збудеться і своєї віри, почне хилитись до раціональних форм релігії. Мені здається, що всі ці картини мальовані занадто темними кольорами; забувають про ролю, яку грають парахвіяльні школи, спілки, церковні братства; забувають про діяльність преси і духовенства всіх фракцій у справі оборони й розвитку національности і релігії. Забувають також, що становище національного питання в Сполуч. Державах нерозривно з'язано з українською справою в Европі,—в Россії та в Австрії. Так, діяльність радикальної партії була б зовсім неможливою, коли б не годувалася з джерела прогресивної національної партії в Галичині. Далі, національна українська справа в Россії стає потроху на твердий ґрунт і, будемо мати надію, незабаром матиме зовсім натуральний вигляд, коли конституція стане дійсним фактом, як матимем у Россії свою широку журналістику, свої школи, низчі й середні,—тоді національна справа в Сполуч. Державах буде незмірно поліпшена.

Надзвичайно важну ролю буде грати національно-свідома інтелігенція, яка б стала на чолі руху. До цього часу така інтелігенція існувала тільки як виїмок, невелика купка людей в одній державі.

Трудно й небезпечно пророкувати в справах таких, як наша, де існує маса факторів відомих і невідомих, супротилежних течій, ворожих тенденцій. А проте все ж можна певне сказати, що національна будущина нашого народу в Сполуч. Державах забезпе-

чена, коли існування національно-свідомої інтелігенції стане дійсним фактом. Звісно, що тип тутешнього українця буде відрізнятися від його європейського брата; перший мусить утратити частину своєї м'якости, нерішучости, зробитися більш агресивним, yankey-подібнім. Так історія завжди робить експерименти, прищеплює гільце одного дерева до стовбура другого і творить новий овощ на користь людскості. Хто не йде наперед, той рачкує назад. Так з окремими людьми, так і з народами.

А. Невада.

1906.

З перекладів П. Капельгородського.

І. БУРЕВІСНИК.

М. ГОРЬКОГО.

Над безоднею морською
Вітер хмари в гурт зганяє,
Понад хвилями в повітрі
Гордо плине буревісник
Наче блискавка зчорніла.

Хвиль торкаючись шумливих,
Та ховаючись за хмари,
Він кричить,—і хмари чують
Радість в погуках могучих.

В згуках тих—бажання бурі!
Гніву мічь, огонь жадання,
Сподівання перемоги
Чують хмари в дужих згуках.

Чайки скиглять під негоду,
Плачуть, плинуть по-над морем
І охоче б у безодні
Захистилися від бурі.

Та й гагари також скиглять,
Бо гагари незугарні
Милуватися борнею:
Гуркіт бою їх лякає.

Пінгвін боязко ховає
Межи скелі тіло сите,
Тільки гордий буревісник
Лине сміливо і вільно
По над сивим шумом моря.

Все темніш і нижче хмари
Опускаються над морем,
І танцюють сиві хвилі
В височінь, на зустріч грому.

Грім гуркоче. В бучі гніву
Скиглять жалібно буруни...
От хватає дужий вітер
Зграї хвиль в міцні обійми,
Дужим розмахом жбурляє
З злістю хижою на скелі,
Розбиваючи на краплі
Величезні сиві гори.

Буревісник скрізь буяє,
Наче блискавка зчорніла:
Він ширяє по за хмари,
Піну хвиль крилом збиває.

От він лине наче демон,
Чорний, гордий демон бурі,
І сміється і голосить,—
З хмар безсилих він сміється,
Він від радощів голосить.

В злості грому—чулий демон—
Постеріг давно вже втому,
Певен він, що не сховають
Хмари сонця,—не сховають!
Вітер виє... Грім гуркоче...

Синім полум'ям палають
Зграї хмар поверх безодні,
Море ловить блискавиці
І в роскритій прірві гасить.

Мов вужі які вогняні
Межи хвиль стемнілих в'ються
Відбивання блискавиці.
Буря! Швидко стане буря!

Та відважний буревісник
По між блискавок ширяє,
Над лихим ревучим морем,
Пророкує перемогу:
Хай мерщій зірветься буря!

II. ЗБІРАННЯ ПОДАТКІВ.

БЕРАНЖЕ.

Любий, вставай, бо година вставати:
Збірщики їдутъ до нас на село
Править податки... Вже й сонце зійшло.
Ну бо, вставай! Нам нема коли спати!
Встань, мій коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Це не на добре ти так розіспався!
Глянь,—уже день, а у наших сусід

До чиста в хаті забрали як світ...
Кажуть, найстарший над людом знущався.
Встань бо, коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Чуєш? Ворота в дворі зарипіли...
Ось він надходить... проси ти його—
Термину місяць... хоч місяць всього!
Ех, як би люде ці ждати уміли!
Встань бо, коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Прядка й лопата—всі наші достатки,
З ними ми мусимо вік вікувать;
Подать платити, дітей зодягать,
Хоч приставляючи латку до латки.
Встань бо, коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Господи! Йдуть... а тобі мов байдуже!
Боже! Лякає твій погляд сумний...
Тихо лежиш ти холодний, німий.
Чом не промовиш словечка, мій друже?
Встань бо, коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Бідна! Він мертвий... Збуди тепер діток,
Гроші на похорон йди добувай,—
Страдник безщасний спочине нехай!
Люде! Моліться за бідних сиріток!

СОБАКА ТА ВОВК.

Оповідання П. і В. МАРГЕРІТ.

Ясна ніч відбивалася в місяшному сяєві, неначе в чистій воді. Стомлений лікарь Лю почував, як крізь відчинені вікна—він не міг спати добре инакше, як з відчиненими вікнами—повівав запашний вітерець од лілій, почував медові пахощі лаврового дерева. Він не спав так саме, як не спала розгорячкована земля, так саме, як не спали дерева, що виробляли свій сік, бо саме був кінець квітня, коли все розвивається.

Перед очима йому ще стояло свіжо-зелене поле, зелена трава, що веселить душу, якою жадібно впивається погляд, та квітки жовті, рожеві, білі, що наче зірки блищали поміж зеленою травою, а також тонкі стеблинки нової дернини; він виразно бачив перед собою великий платан, широке листя якого виростало йому перед очима, неначе руки якогось велетня, тисячі фіолетових голівок, що закрашали мур у його в садку, на як голубині крила силкувалися накинути тінь; він і досі був мов засліплений сим ясним днем з його осяйним сонцем та свіжим повітрям; він бачив перед себе чисте небо та швидкі легенькі хмарки.

Його стара кобила Колет добре напрацювалася вкупі з ним. Виїхавши вдосвіта, вони об'їхали п'ять сел; він закрив очі старому Лемуе, що мав уже сімдесят років та вмер, діждавшися часу, з тихою покірністю; він приняв на світ маненьку гарненьку дівчинку, п'яту дитину, яку Равод подарувала своєму чоловікові; він зоставив усе, що було в його в гаманці вбогим Суріко, яких їхній хазяїн нахвалявся вигнати. І маючи спокійне сумління, виконавши всі свої обов'язки сьогодня так саме, як він їх виконуватиме завтра, бо з усієї місцевости на десять льє навкруги сходилися до його, знаючи, що він милосердний та щирий,—лікарь Лю вернувся до свого ліжка з бажанням заснути.

Він ніяк не міг цього досягти, і втома зробила почуття тільки гострішими, хоча мусила їх притупити; він почуваві

тонкі пахощі квіток, що вилися по альтані; він чув, як тихо ступав оксамитними ступнями його великий собака Блак, ідучи стерегти двір. З ним і Колет, і лікарь почували себе цілком безпешними в самотній хатині, на кінці села. Одначе, йдучи додому, як це було що-вечора, економка Рашін зауважила своєму хазяїнові, що з маненького муру, який обгорожував станю повипадало каміння. Певне якийсь волоцюга. Вони в цьому краї часто турбують людей.

Але!... з Блаком нема чого боятися. Це друг і гарна собача душа, щира, але горда, яка не має ні трохи рабства: не боязька, не ниця, не ласа. Він не зважав на батіг і слухався голосу. Мало не людина своєю інтелігентністю і більше, ніж людина своєю вдачею.

Коли це відразу Блак загавкав, сердито, значучо; хтось страшно закричав з болю, і лікарь почув, як тріснула гілка. Чути було поміж собачим гавканням гнівне бурчання. Він зскочив з ліжка, одягся на швидку, взяв свій батіг, що на кінці був переплетений дротом, з яким він завжди їздив і за хвилину був готовий, опинившися в дворі і кричучи:

— Блак, сюди!

Але Блак не чув його, стрибаючи навколо липи, на якій зверху видко було чорну зібгану постать, що нагадувала великого, але і страшного червака, бо видко було, як злегка блищав ніж. Лікарь засвітив свій лихтарь, навівши світло на дерево. Він побачив чоловіка з бородою, що поросла кущиками, з вишкіреними зубами, що дивився понуро та перелякано, не насмілюючись тікати і маючи такий вигляд, наче хоче кинутися, щоб убити; все це можна було прочитати в його божевільних очах, які щулилися від блискучого проміння. Ніж тремтів у його в правій руці, з лівої, яку покусав Блак, текла кров. Він нагадував вовка, що попався в пастку.

— Звідки ви прийшли?—скрикнув лікарь,—і додав, підходячи ближче.—Кудою ви увійшли?

Чоловік не відповів нічого. Але біла крейда з маненького муру, що була на ногах, поясняла сама. Він прийшов, щоб украсти, може навіть, щоб убити; і коли б не Блак...

— Киньте ніж!—сказав лікарь.

Чоловік похмуро мовчав. Коли лікарь повторив своє вимагання вдруге, він відповів хрипким голосом:

— Покличте до себе свого собаку. Він погриз мені руку.

— Сюди, Блак! Назад! Киньте ножа і виверніть свої кишені.

Чоловік вагався.

— Собака не зробить вам нічого злого і я також. Зробіть те, що я вам кажу.

Чоловік послухався; але коли б він посмів!... Ніж уткнувся в землю, упали обценьки та долото. Лікарь підняв усе і тоді сказав:

— Тепер злазьте. Блак, ляж тут!

Собака ліг, гарчучи. Тільки чоловік ступнув на землю, як зараз тон у лікаря відмінився: він бачив перед собою тільки нещасливу людину, таку саме людину, як він.

— Через віщо ви тудою йшли? Ви могли подзвонити до дверей, що виходять на вулицю, або постукати в хвіртку. Я не спав і одчинив би вам.

Він додав:

— Ви прийшли поганим шляхом.

І говорив далі суворо-авторітетним, але м'яхким тоном:

— Ви прийшли, як ворог, і через те Блак вас покусав. Як би ви ввійшли, як приятель, він був би до вас ласкавий. Правда, Блак?

Він узяв скрівавлену руку, помацав.

— О! о! і долоню також? Добре проняв двічі иклами; як би не трапилось дерева...

Він знову став лікарем, добрим чарівником, що вертає здоров'я та робить полехкість.

— Я хочу зав'язати вам руку.

Він підійшов до маленької шаховки і, перше ніж гість стямився з дива, він заходився коло його: промив рану водою, обгорнув бавовною та просмоленим полотном хвору руку, руку, яка така охоча була його вбити і яка тепер лежала безформена, цілком не шкодлива, нагадуючи велику сповиту люльку. Зробивши це, лікарь спитав.

— Ви хочете їсти?—і не діждавшися відповіді, додав:—сідайте!

Він приніс з буфету хліба, холодного м'яса, почату пляшку; поставив перед гостем тарілку, положив виделку, потім, побачивши, що він не може собі порадити самою здоровою рукою, лікарь

поламав йому хліб маненькими шматочками, одрізав м'яса та налив вина.

— Їжте й пийте до схочу.

Гість, не вважаючи на страшенну втому, що туманила йому мозок, був зовсім збентежений його ввічливим поводінням. Він поглядав на м'ясо, на вино, на лікаря, що дивився смутним добрим поглядом, на Блака, що лежав на долівці, не гарчучи вже, але все ще дивлячись пильно, неймовірно. Помалу він почав їсти; але скоро вже не міг проковтнути хліба, м'ясо ставало в горлі. Лікарь дав йому стакан.

— Пийте, друже мій!

Але гість не міг пити: сум обхопив його і дві великі сльози скотилися йому на бороду.

І, силкуючися засміятися, він сказав, утираючи долонею очі, з тією дивною іронією, що буває тільки у нещасливих:

— Еге, певне, я помилився що до шляху. Ніч не була ясна...

Лікарь хитнув головою, його співчуття ставало все глибше та гостріше; справді, ніч не була ясна... як нечисте сумління, як темнота в серці, прояснити яку міг би навіть невеличкий промінчик світу, навіть трохи справедливости та людського жалю!

— Може ви тепер хочете заснути? Вранці ви підете додому.

Неймовірність блиснула в гостевому погляді.

— Ви зробите найбільше добро, як що дозволите мені піти... Так мені буде краще.

— Може хочете грошей? Беріть!—Він положив йому на руку дві монети по п'ять франків. Нещасливий був на стільки вражений, що не міг навіть подякувати.

Лікарь провів його до дверей і одчинив їх. Дорога була біла, садок увесь у квітках. Ніч повна була пахощами лілей та медового лавру, пахла землею та рослинним соком і солодощі ці зм'якшали серце. Волоцюга здавався мізерним із своєю рукою, замотаною в бавовну, з своєю зігнутою спиною. Блак, мовчазний та поважний, розглядав його. Лікарь говорив просто, по приятельському, гладячи собаку по голові:

— Иншим разом стукайте до дверей. Ви тепер знаєте добрий шлях.

Переклала **Н. Г.**

З недавнього минулого Кубанської школи.

Політичний рух останніх двох років поділив громадянство на два ворожі табори: вихованців старого режіму та борців за новий лад. Між обома таборами така величезна ріжниця, що вона не обмежується самими політичними поглядами, а захоплює громадянські і семйові відносини, навіть приватне життя кожної людини. Між иншим вона захопила і народню початкову школу, що по багатьох кутках держави дрімала собі на непохитних бюрократичних підвалинах, які зовсім не належуть до засобів народньої освіти, а навпаки, належать до певних способів забивати памороки темному людові. Більша частина початкових учителів так саме схотіла бути вільними громадянами, так саме схотіла дати новий зміст початковій школі, що відповідав би новим умовам, як того домагаються всі, хто щиро бажає добра селянам, і така течія між учителями має велике, ще не досить виявлене значіння. Треба пам'ятати, що на нашу початкову школу покладається багато завдань і ще більше надій,—далеко, наприклад, більше, ніж на Заході: західно-европейське громадянство має змогу користуватися з безлічі різноманітних засобів просвіти, які підносять спільний рівень духовного розвитку, і дітвора там ще в сем'ї довідується про те, чого ледві чи й навчить наша народня школа, тоді саме як наші селянські діти одержують в спадщину від сем'ї тільки силу забобонів, нечемних звичаїв і хибних розуміннів. Один з видатніших россійських педагогів (Вахтеров) казав, що народня просвіта у нас затримана великим гальмом усяких заборон, обмеженнів, „административныхъ усмотрѣній“ у всіх заходах, що допомогають духовному зростові народу. За останні роки майже нічого не зроблено, щоб визволити справу народнього розвитку від зайвих шкодливих пут, але саме життя певно скине їх самотужки. Народня школа повинна виховувати громадян,—от чого вимагають від неї на Заході самі умови державного ладу, а

у нас події останніх часів. Але не всі у нас тримаються таких поглядів і навіть між учителями чимало людей, що обороняють поліцейський напрямок шкільної справи і своє завдання бачуть у послугах старій шкільній політиці, тоді саме, як більше свідомі працьовники силкуються визволити від неї школу.

На далекій Кубані ця супротилежність виявилась в борні двох партій — старовчительської і нововчительської, і ця борня найбільшого напруження досягла 1905 року, не страчаючи разом і свого громадянського значіння. Придивляючись до тії борні, ми знаходимо в ній риси, що відбилися на всім визвольнім рухові, і тим цікавіше виявити її підвалини.

З початку свого істнування кубанська дирекція початкових шкіл нічим не відрізнялась від таких само інстітуцій в инших місцевосцях держави, і шкільна справа дуже нагадувала салдатські муштри. Школи швидко росповсюджувалися, ніде правди діти, проте інспектори могли похвалятись не якістю, а тільки кількістю початкових шкіл, бо, як то буде показано далі, більшість учителів-козаків, малоосвічених і до діла нездатних, разом з інспекторами, теж здебільшого козаками, дивились на науку з бюрократичного погляду. Аж ось несподівано в двох районах шкільна справа дісталася до рук двох свідомих українців, людей з справжнім педагогичним хистом і знаттям сучасного становища початкової школи на Кубані. Ми навмисне підкреслюємо, що ці інспектори були вкраїнцями, бо хоч на Кубанщині українців більша частина,—проте інтереси їх занедбано, принаймні інтереси так званих иногородніх, що на 540000 мають тільки 21 школу!

Сами вчителі не мали змоги до того часу допомогти шкільній справі, бо то була година панування необмеженої сваволі, що неоглядно і безпідставно витрачала гроші і працю учителів на зовсім сторонні речі. Алеж нові інспектори своєю уважністю і щирими відносинами до своїх обов'язків змогли підняти дух вихованого колись на добромисних ідеалах, завжде незабезпеченого, часто приголомшеного народнього вчителя. Позаводивши на Кубані учительські з'їзди, лекції, учительські книгозбірні, вони, разом з тим, відкинули стародавні способи вчення і дали новий напрямок шкільній справі, викликаний самим життям. Не дивно, що навколо них з'єдналися молоді вчителі, що прибули з середніх

губерній та з України, а разом і місцеві педагогичні сили з найвидатніших, що брали своїм завданням піднесення шкільної справи.

Але старі учителі, на підвалинах свого довголітнього досвіду, стали в ворожі відносини до нових течій життя і в той саме час, коли все громадянство переконалося на тім, що народня школа повинна виховувати свідомих громадян, дужих духовним розвитком, а не самою невільничою покірливостю та табунною слухняністю,—в той саме час привідці кубанської староучительської партії в місцевому чорносотенному лейб-органові говорили, що виховання в початкових школах будучих громадян—дурниця, бо завдання школи—виховувати тільки добрих працьовників. („Куб. Обл. Вѣдом." 1905, № 46 „С. Армавиръ"). З того часу багато води витекло, і навіть дехто з бувших прихильників такого погляду встиг перебратися до ворожого табору, побачивши, що староучительська партія розминулася з життям і громадянські течії викинули її на обміль з її цвілими традиціями. Та й справді, тепер кожній людині, хоч трохи знайомій з педагогичньою літературою, відомо, що кращі західно-европейські школи давно вже тримаються натурального розвитку природнього хисту учнів, як будучих громадян, щоб, як каже Спенсер, з дитини «утворити істоту, що могла б сама порядкувати собою, а не слухатися когось иншого". Американці давно зрозуміли ці слова педагога-філозофа і поклали за підвалину національного виховання думку, що вперше висловив ще Локк: „коли раніш почнете поводитися з дитиною, як з дорослою людиною, вона раніше стане людиною". Того по американських школах навчають коритись не особам, а прінціпам, і не вимагають від дітей нерозсудного послуху вчителеві тільки, яко вчителеві, це б то яко владній силі. А кубанська староучительська партія не може й досі кинути стародавнього погляду на учнів, як на матеріял, що з нього можна виробити аби яку форму, не зазираючи в дитячі душі, і того обстає за „підвладність дитини волі учителя", або, мовляв по московському, „ежевыя рукавицы", зо способами зовсім не педагогичними. Більшість її членів спинилася на самому муштруванню малечі, покладаючи в ньому силу початкового виховання. І нам не раз доводилось вислухувати від шкільних інспекторів і навіть від сем'ї учнів хвалу д.д. муштрувальникам, але в зразковій вимуштрува-

ності малечі ми завжди бачили глибоко заховані дитячі сльози і страх [1]).

Знайомлючись з типічними заступниками старовчительської партії, дуже легко визначити головні риси, що з них складається її характер: чисто начальницькі відносини до дітей, надмірне роз'ятрення, прихильність до салдатської муштри і виконання дрібниць казьонної програми, разом з невідмінною бійкою. Ще не дуже давно в початкових школах Кубанщини „зразкові", „досвідні" вчителі били дітей без жалю і міри, вживали такого катування, що воно поза школою карається криминальними законами. Ми певний факт маємо, що один „учитель" власним чоботом переломив ребро одному учневі, побив скрипку на голові в другого, кулаками розбивав носи до крови, вибивав зуби (в ст. Владимирській) і те все не перешкодило йому вислужити собі „почетное гражданство", та вже аж тоді, як він почав уживати своїх „педагогічніх" способів на сторонніх і провалив голову двом сусідам, аж тоді він попав на лаву обвинуваченых. Другий педагог того ж самого табору брав учнів за вуха і бив їх об стіну головою, вимагаючи покірливости; третій так необачно доторкнувся кулаком до вуха, що у безщасного полилася кров ротом і обома вухами.

Тут перелічені найбільше яскраві, але добре звірені, випадки, що наочно малюють, яким робом „легенька дісціплина утворяла гарних слухняних дітей", мовляв словами наших реакціонерів-педагогів. Отже й минаючи таких надзвичайних катів шкільної малечі, доводиться раз-у-раз натрапляти на „досвідніх", „зразкових" учителів, що дуже мало від них відрізняються, хоч і мають зовсім инший вигляд. На вчительських з'їздах такі педагоги промовляють ніби то щирі, чулі промови, їх школами задовольнені і батьки учнів, і шкільні інспектори, а придивіться лишень до них, зазирніть не оком казьонного ревизора, а люблячими очима людини, що її дуже займає шкільна справа, і вас уразить та ж сама відсутність любови до праці, те ж саме вжи-

[1]) Звісно, ми не обвинуваčуємо всіх старих учителів за прихильність до „фізічного впливу" на учнів і ввесь час говоримо за *староучительську партію*, що вороже відносилась до кожної нової течії і взагалі до визвольного руху, а хто ж не тямить, що і молодь иноді завчасу старіється і, бувае, старі зберігають в душі молоду жвавість, віру і бажання праці.

вання способів „фізічного впливу“ на учнів. Коли ж доводилось працювати у школі „зразкового“ попередника, обов'язково виявлялось таке мордування, що його наслідком бувають шрами, уразки і такі інші свідоцтва педагогичнього хисту досвідніх муштровальників. Діти звикали до фізичних способів утихомирювання та заохочування до науки, надовго втрачаючи дорогу властивість дитячої душі відповідати на довір'я довір'ям і на моральний вплив добрими вчинками. Траплялося, що вони самі потім росказували: „Нам, було, учитель як дасть книжкою по голові, то зразу повиучуємо задане! З нами без цього не можно!“ Дуже трудно довести їм, що й „без цього“ можно. Ще більше доводилося суперечатися з батьками. В далеких куточках Кубанщини, поблизу гір, темнота, дикість, кулак і ніж у всій своїй незайманості панують. Єдиним певним способом упевнення є фізічна сила, правди дошукуються бійкою. Молодим учителям (знов таки не літами молодим) упадає вислухувати надзвичайні вимагання: „Ви нам дітей нівечите! Як же вони слухатимуть вас, коли ви їх не б'єте? Вони тоді й нам коритись перестануть! От у нас була колись учителька, поздоров її Боже, то за неї учні в класі не насмілювалися без дозволу повернутися, а додому прийдуть, то ввесь день їм уші, мов полум'ям палають“.

І діти справді вчилися, в школі добрий лад панував, інспектор задовольнений, батьки теж, а до сліз дитячих та до почувуннів і таємних рис характеру, що їх випещувало таке виховання, всім байдуже. Справжньому педагогові, що покладав свою діяльність на безпосередньому моральному впливові, щирості, та силі переконання, доводилось боротися з наслідками праці недотепних попередників, що нехтували найголовнішими вимаганнями педагогики. Цікаво, що деякі вчителі старого табору самі признають непридатність своєї педагогичньої практики, навіть шкодливість її: „Я дев'ять літ працюю“, каже один з них: „мої чуття давно прохололи, нерви здрібніли,—не кидайте в мене камінюкою: відпрацюйте стільки ж, як і я, а тоді побачите, що вам лишиться від вашого палкого кохання до праці“.

Це признання може зачудувати кожного свідомого педагога: ні 9, ні 20 літ важкої праці, ні покалічені нерви, ні божевілля навіть не виправдують виховання молоді на ґрунті невільничої підвладности кулакові й різкам. Молода вчительська партія зро-

зуміла це і виробила свою власну програму, головні риси якої— поза школою політичне виховання дорослих, а в самій школі— уважні відносини до дитячої душі, навчання таке, щоб зацікавлювати учня і уміло помогати йому і, нарешті, виховання на ґрунті морального впливу, щирости і сили переконання, а зовсім не на заборонах, погрозах і карах. Отже старовчительська партія і в цьому не погодилася з молодою, оголосивши, що вона обстоює за дісціплиною, бо „легенька дісціплина утворяє гарних, слухняних дітей“ („Куб. Вѣд.“ № 46). Погляньте но: уже не просто дісціплина, а „легенька дісціплина“. „Не очень чтобы бить, а такъ потрепать лишній разъ, это имъ на пользу“ (Горбунов-Посадов). Але ж ми зовсім не належимо до прихильників „Домостроя“ і дозволяємо собі сказати на адресу старих учителів словами відомого педагога В. П. Вахтерова: „Дуже росповсюджений тепер погляд на школу, не як на місце виховання, а як на місце переважно муштрування; нема нічого шкодливішого над такий погляд на школу“. Досить уже муштрували нас самих, досить школа рівняла, виглажувала дітей, втинаючи хисту найбільше талановитим і знесилюючи слабіших відповідно казьонній програмі та різнім ціркулярам,—час уже знищити умови, що роблять її Прокрустовим ліжком для учнів, час вимагати від неї чогось вищого і насамперед викинути ту нездатню дісціплину, засновану на карах і погрозах. Єдина можлива в школі дісціплина, це—розумна підвладність улюбленій істоті за її моральну і духовну перевагу, але ж треба пам'ятами, що любов дитини до вас є відгуком вашої ж любови до неї“. (Вахтеров).

Ні старі вчителі, ні їх колишні учні не розуміли цієї простісінької правди, і по школах довго панувала примусова наука, примусове виховання та дісціплинові кари. За якийсь там моральний вплив та натуральний розвиток природнього хисту учнів сами педагоги нічогісінько не знали. Проте коли під впливом нових течій чуття власної достойности у темного селянина стало рости і міцнішати, до школи почали приходити діти, що соромилися бійки і гудили учителів-катів. Нам довелося зібрати чимало оповіданнів з недавнього минулого, що позаписували учні початкових шкіл на Кубанщини. Мало не всі вони підкреслюють гнітючий характер колишнього виховання, важкі умови навчання і брак любови до праці у „старих“ учителів,—тільки давні, зовсім дорослі

учні, чомусь не бачуть нічого надзвичайного в тім, що їх мордували, а не вчили. Цікаво переглядати ці дитячі дрібниці, що в них 12—15 літні автори з власного досвіду, хоч і не вміло, малюють шкодливий напрямок шкільної справи на Кубані.

„Я записався в школу дуже малим", пише Василь В.: „і довго боявся учителя. Він завжди бив учнів, а раз так розлютувався, що звалив кулаком С. К., ударив ногою у бік і проломив ребро. Ми всі плакали зо страху"...

Звісно, факт зовсім неймовірний,—проте свідки в один голос ствердили його, і нам зостається дивуватися, що вчителя покарано занадто легенько: перенесено в другу школу, та й по всьому, коли не лічити того, що сем'я учнева взяла „відступного" кілька там рублів. І таких учителів у старій кубанській школі було не мало. „Мені було 9 років", пише Олексій С.:—„тато повели мене в школу. Спочатку вчитель Д. учив нас писати, а потім видав книжки. Держав він нас строго, бив до крові, обривав на хлопцях сорочки, бив чобітьми, виганяв із школи, а иноді лишав на всю ніч у класі вчитись, і хто не знав, тому не давав їсти". „В другій групі вчитель був сердитий і дуже нас бив", оповідає Павло М.: „він бив ногами під бік, кулаками у ніс, линійкою по руках". Такого катування вживали не самі вчителі, а й учительки нічим не відрізнялися від них, бо ніщо нове, чесне, живе не впливало на них: сиділи собі всі по різних темних закуточках, не знали ні з'їздів, ні палких промов, ні суперечок з приводу навчання та виховання, тільки чули дещо за великих педагогів, нічогісінько не відаючи про їх писання, і всі трималися однакових „методик", ніким не писаних, але всім добре відомих.

„Учителька дуже била мене", оповідає Федір К.: „за те, що я писав погано, і частенько ставила на коліна, але я все таки перейшов у другу групу". „Наша учителька була вельми сердита", пише другий учень, Олексій Х.: „вона кожного била,—тільки обернешся назад, а вона біжить та линійкою лясь! Одного учня, Якова О., як ударила по голові, то й линійку перебила". Але ж учительки, звісно, з самої натури, не були стільки сердиті, як учителі, як оцей, напр.: „Учитель бив нас усіх до крови", пише Іван К.: „і всі перед ним тремтіли. Раз я не порахував чисел, він як ударив мене, то я і впав, а він ще тричі ударив. Х—ка як почав бити, та й відірвав вухо"...

Трудно вірити таким фактам, як би не було змоги провірити їх, обдивитись красномовні шрами, доторкнутись до надірваного уха, мов той Хома маловірний. Видно досвідній педагог гадав собі, що бійка примусить учня самого дошукуватись правди та виучувати задане. От же він дуже помилявся, бо навіть кращі учні перед ним німіли, боючись кари за помилку. „Учитель був сердитий", оповідає Сергій Ч.: „і дуже бив учнів, навіть кулаками. Коли він увіходив у клас, я тремтів зо страху і, хоч і добре розумів що, а не відповідав ні разу і руки не піднімав, боючись помилиться".

Ще частіш бійка вживалася, як спосіб найскоріше втихомирювати пустотливих. Учителі зовсім не турбувалися вихованням дітей, моральним впливом на них та иншими вигадками педагогів: їм досить було салдатської дісціплини, аби в класі було тихо. „Сидить раз С—ко і чогось сміється", пише Захарко П.: „учитель крикнув на нього,—він сміється, учитель ухопив його за сорочку і одірвав половину—С—ко сміється, учитель порвав сорочку до коміра—він сидить і сміється; тоді учитель витяг його за волосся з класу".

Але з поміж усіх учителів-катів найбільшу нашу увагу звертають на себе дегенерати старовчительскої партії, що били учнів „изъ любви къ искусству", били зо смаком, артистично били, хоч і безпідставно. Вони уміли до сліз доводити дітвору одним рухом пучки, проведеної проти волосся, крутили носи, ляскали по щоках і таке инше. „Раз учитель ускочив до нас у клас і багатьох бив", пише Хведір К.: „иноді ж кидав на учня книжкою і кричав: принеси книжку! А коли той не приносив, починав бити його кулаками". Найдивніше було в цій нехитрій педагогиці те, що учневі частенько зовсім невідомо було, за віщо його б'ють. Галасувала дітвора—учитель бив того, хто попадався під руку; гнівався вчитель—відповідав за це зовсім невинний. „Я стояв раз коло парти", росказує Василь Х.—„Хтось крикнув на вчителя: Микифір! Він повернувся і вдарив мене кулаком. Я упав на парту і розбив собі голову, що й тепер шрам є". „Раз ми писали", додає другий учень, Яків Д.: „учитель надійшов до мене і вдарив линійкою, а я не знав за віщо; він ударив удруге, і я тоді догадався і повернув тетрадь, як треба було".

Бійка стала таким звичайним з'явищем у старій Кубанській школі, що учні зовсім її не боялися і на кари не вважали. Принаймні, коли в с. Успенському 1-класова школа стала 2-класовою і до 4 групи вступили учні нові й старі, різниця між ними була величезна. Неслухняних хлопців, що перешкоджували иншим працювати, иноді доводилося висилати з класу, і завжди такими неслухняними учнями були вихованці колишньої школи: вони охоче покидали клас і весело гралися на дворі. Коли ж випадково до них приставав новий учень і доводилось його вирядити з класу, він ішов з великим соромом, часто навіть з сльозами, і каяття його було таке видиме, що „кара" звичайно касувалася.

До речі, ми повинні звернути увагу ще на одну велику шкоду старої школи: вимагання від учнів подарунків, що дуже псувало дітвору і чорною плямою лягало на колишніх учителів. У згаданих писаннях учнів різних шкіл не мало вказівок на такі вимагання, що йшли однаковісінько від учителів і від учительок. „Нас ходило до школи так багато, що на парті (на стільці) сиділо по троє", пише Юхим Т. „Тоді вчителька сказала: „Лишні всі йдіть додому, доки приїде друга вчителька. Коли ж хто хоче вчитись, нехай принесе 50 копійок. Багато хлопців принесло гроші, а я ні, і мене вчителька послала додому". Перед Різдвом та ж сама вигадлива особа оповістила: „кажний учень, що не заплатив 50 копійок, повинен принести 15 яєць, а хто заплатив, той— тільки 5 і по 10 картошок". (Яків Л.) Таких особ, правду казати, було чимало, і деякі з них вимагання свої висловлювали дуже оригінально. „Наступила Паска (Великдень)", пише Олексій Х.: „учителька й каже: хто мене любить, нехай принесе яєць! На другий день мало принесло. Тоді вчителька знов: „як вам не сором? Он П—ій всі учні принесли по десятку!" Тоді принесли всі".

Проте учительки хоч міру знали, обмежившись на самих яєчках, маслі та молочку, а вчителі були й такі, що просто грабували дітвору і годувалися коштом їх семей. „Після Різдва", пише Максим Ципа, талановитий учень, нині небіжчик: „учитель що-дня почав брати з учнів яйця, молоко, курей, качок, всяку овощ". А були й такі, що перед екзаменом оповіщали: „Діти! Хто принесе курку, той перейде в другу групу, хто ж не принесе, той не перейде!" На другий день усі учні принесли по курці і по десятку яєць" (Олексій С.)

Як бачимо, вся увага старих педагогів зверталася на дві речі: дісціплину і корисні дарунки. Ми не маємо рації казати, що діти по школах нічого не знали,—ні, вони мало не все знали відповідно до казьонної програми, але ж тая програма така вбога, що її виконати не потребує великої труднації. Зате духовним розвитком діти не визначалися. Були, звісно, й тоді справжні педагоги, закохані в свою працю, та вони стояли зовсім окремо і за наших часів пристали до гуртка мòлоді, яко „молоді духом". Але більшість старих учителів не відмінилася ні на йоту і навіть тепер складається переважно з самих „гасителів духа" та хабарників. Недавно один подорожній—кубанець, людина розвинута і освічена, бачив таку мальовничу картину в станиці: на шкільному рундуці стоїть розгніваний учитель з величезним ціпком у руках, до його сікається старий козак, теж з чималим ціпком: „Верни мені назад гуску, с... с...! Що я тобі даром віддав її, чи що?"—„Як ти смієш ображати мене? Я тебе в буцегарню посажу!"—„А як ти смієш дітей проганять, а тоді за гуску, або за качку знов приймати?"—„А я винен, що твій син дурень набитий?"—„Брешеш! То ти вдруге проганяєш його, щоб другу гуску приніс! Хабарник! Хиба давно ти загадував учням, щоб з кожного двора пиріг (великий пшеничний хліб) був?" Натовп козаків стояв поблизу і реготався. Якої ж користи ждати від школи, де працює такий педагог?

Та ще добре, коли на цьому обмежується.

Прихильник національної школи, знайомлючись з шкільною справою на Кубані, має звернути увагу на одну шкодливу рису в ній, що її підкреслюють навіть автори вищезгаданих писань: то—необмежені знущання з малечі „во славу обрусѣнія". Кубанщина—край переважно український: з 2.100.000 людности лічиться щось коло 800.000 так званих „иногородніх", майже виключно українців; з козаків тільки линійці, що оселилися по верхів'ях Лаби та Кубані, говорять московською мовою, а линійців по Кубанщині дуже мало.

До того ще над Кубанню з початку 1868 року виросло декілька вкраїнських сіл з 190 тисячами людности. Але вчать, як і скрізь, московською мовою і самим непедагогичним способом. На Україні хоч деякі тямущі педагоги вживають рідної учням мови, принаймні з початку науки, а на Кубані і того немає. Тільки

козакам чорноморцям, що у них не вмірає мова і пісня українська, не можуть учителі заборонити балакати в школі „мужицкимъ языкомъ“. Що ж до дітей селян-українців та „иногородніх“, які живуть по станицях між козаків-линійців, їм доводиться великої муки приймати. Чи ж муштрувальникам, що не знали ні морального впливу, ані справжнього виховання та натурального навчення, турбуватися за національні умови? Де б вони одержали потрібну їм освіту, щоб розважити національно-педагогичні питання, коли більшість їх кінчала самі „второкласні“ церк.-парахвіяльні школи, городські училища, та вславлену Кубанську вчительську семинарію, що постачає зовсім нездатніх учителів?! Навіть у товариських гуртках вони похвалялися своїм знущанням з дурних, нетямущих „хахлів“, що простісіньких річей не розуміють і завжди бельмочуть своєю мужичою мовою. Учні оповідають, що деякі вчителі били за вживання українських слів, лишали без обіду, дошкуляли лайкою, уразливими вигадками, що, звісно, великою шкодою було в школі, де вчилися українці і московці разом. Наслідком цього є той факт, що по вкраїнських селах поблизу Армавіру учні нічогісінько не виносять із школи, не вміють висловитись, не то щоб записати свою думку, і балакають уже мовою каліченою, тоді саме як їх матері та неписьменні дівчата балакають також, як і де небудь під Лубнями.

Треба зазначити, що ми брали найяскравіщі випадки незугарного господарювання старої учительської партії в кубанській школі, але ці випадки кладуть свій колір на всю шкільну справу. То й не диво, що молода партія, зложена переважно з прибутніх учителів і взагалі з учителів більш освічених, більш нахилених до справжньої педагогичньої праці, зразу ж відрізнилася від прихильників „фізічного впливу“, навіть стала в ворожі відносини до них. Молоді, освічені інспектори 2-го і 3-го районів, свідомі вкраїнці, добрі педагоги, згуртували коло себе все, що було найживішого між учителями. Учительські з'їзди, що на них піднімалися найцікавіші питання відносно шкільно-громадянської справи, лекції заздалегідь запроханих педагогів та професорів, як от Вахтеров, Рожков, Іванов, викликали нову, дужу течію, що захопила навіть „староучителів“, ще не зовсім зашкарублих, і підняла шкільну справу на Кубані.

Аж тут почався загальний визвольний рух. Він настиг староучительську партію зненацька, зовсім до нього не готовою. В той час, коли вся держава хвилювалася, ждала, сподівалась, „ці останні Могікане“ склали свою реакційну партію, ворожу до молодої більшости, досить дужу і нахабну, що не гидувала ні доносами, ні шпигуванням, ні провокацією. Дійсне життя остільки утекло від неї, що вона незрячими очима дивилася навкруги і набиралася поглядів на виниклий рух з чорносотенних „Кубанскихъ, Московскихъ и Харьковскихъ Вѣдомостей“, та у особ, подібних до Грінгмутів, Крушеванів, Череп-Спірідовичів. Політичне виховання таких учителів складалося тільки з Іловайського і казьонних циркулярів, зацікавлення народнім життям не було ніякогісінького. Проте політичня несвідомість і темнота не заваджали їм брати участь у політичніх доносах і провокаційному цькуванню на поступових товаришів. Привідці староучительської партії ніколи не цуралися таких способів борні і ще в 1905 році надрукували в „Кубанск. Обл. Вѣдомостяхъ“ статю (№ 46. Армавиръ), доказуючи, що молоді вчителі росповсюджують прокламації. Незадовольняючись цим, вони подають до Попечителя Округу скаргу, що за молодих інспекторів учителі захопилися політикою,— а втім Попечитель відповів їм, що тепер уся Россія захоплена політикою. Отже „староучителі“ на тому не спинилися. Вони організували свою діяльність. Доноси, шпигування, обвинувачування сипались одно за одним. Нарешті, вони друкують в „Кубанск. Вѣдом.“ новий донос, буцім то молоді інспектори викликали з середніх та українських губерній всіх революціонерів і подавали їм посади, а „истинно-русскихъ“ учителів лишають без посади. Цей донос один з привідців партії послав навіть по телеграфу Намістникові Кавказу ніби то від 15 учителів Армавірської 2-класової школи, але зразу ж фальшування виявилося і необачний „истинно-русскій“ учитель справді таки був позбавлений посади, при чому якось вийшло, що в його кишені лишилося 1800 карбов. громадських грошей, які він мусив вернути з великим соромом.

Такі ворожі відносини між учителями разом з прихильністю староучительської партії до шпигування та доносів довго не давали змоги з'єднати всі молоді сили, як того домагалися свідомі привідці. Під той лихий час не було чого думати викликати ши-

рокий дужий рух і залучити до нього розрізнених через далечінь та різні непорозуміння учителів. Працювали по одинцю, по одинцю ж вступали до членів „Всероссійської учительської спілки“,— тільки нечисленна партійна молодь з'єднана була. Але ж новий рік багато де чого змінив і староучительська партія поступилася молодій. Невідомо, чи її політично-громадянський погляд пошир-шав і вона перестала вірити брехням Череп-Спиридовича, чи може дужий рух зворушив підвалини, що на них мостилася партія, проте вона спинила свій давній галас: „Роспни Його!“ Швидко молода партія заснувала відділ „Всероссійської учительської спілки“, обрала бюро і скликала з'їзди в Армавирі і в Катеринодарі. Нам довелося бути на Армавирському з'їзді і побачити, оскільки користніша, потрібніша праця учителів без казьонних доглядачів. З усіх боків обговорено були потреби народньої школи, розглянуто програми, намічено роботу сучасного моменту і таке инше. Учителі роз'їхалися по своїх кутках з глибокою вірою в те, що час сваволі минув, що кожному вільно балакати за те, що йому болить, і мріяли другим разом зібратися за кращих обставин. Отже не так склалось, як жадалось!

Скоро настала реакція, зараз секретні циркуляри, накази, обов'язкові постанови усією вагою своєю впали на учителів, бо тих, кому „сіе вѣдать надлежитъ“, починаючи з участкових начальників і кінчаючи волосними старшинами „секретно“ нацьковувано на вчителів. Разом і шкільні доглядачі не лишали без своєї уваги крамольну інституцію — початкову школу, і почалися утиски. От на той саме час знищена староучительська партія знов підвела свою голову, але відміни життя державного не минули без впливу на неї,—члени її були вже остільки „вихованi“ політично, що лишили свого Череп-Спиридовича і вступили до партії „Союза русскаго народа“. Майже що-місяця на сторінках „Кубан. Вѣдомостей“ з'являлася патріотична відозва якогось „истинно-русскаго“ вчителя і кожен раз кінчалася нападами на все поступове з погляду партійної програми. Ворожі відносини до обох інспекторів, що стали товаришами поступової молоді і оборонцями національно-шкільної справи, повели, нарешті, до того, що обидва мусили кинути посади. Новий напрямок шкільної політики зовсім припав до смаку бувшій староучительській партії, бо дирекція поклопоталася відкопати зпід руїн навіть славного своєю патріо-

тичною діяльністю бувшого інспектора-гнобителя Шкіля і послала його в якийсь район винищувати крамолу. Разом з тим сваволя по малу заступає місто справедливости, знов підлесливі ветерани старої школи пішли вгору. Недавно в 3-му районі трапився випадок, що найкраще малює нові умови „працювання" в початковій школі. Учитель Селіванов 12 років служив помішником учителя, не одержуючи самостійної посади, яко людина, що дуже необережно поводиться з ребрами учнів, але тепер таки діждався нагороди за свій педагогичній хист: він погодився з старшиною, добув від нього кілька „сільських" приговорів і скинув з посади товариша, заступивши його місце. В часописах з'явився прилюдний лист до Селіванова, що перелічив усі його безчесні заходи і закликав товаришів висловити йому свою догану („Терекъ" № 151), проте д. директор побалакав з Селівановим і... вигнав ради нього з села учителя, якого за кілька день сам туди послав... Але Селіванову, бач, дуже та посада вподобалася, а він „досвідній" педагог колишньої школи. Звісно, такі відносини до працьовників недавнього д. директора викликають у свідомих учителів незадовольнення і примушують їх єднатися до гурту. Час сваволі минає, і ніщо вже не може нахилити учителів кубанських до старого шляху. Може утиски де далі будуть міцнішати, може владна рука „охранителів" не одного працьовника відірве від школи і зашле далеко, але шкільна справа в Кубанщині швидко знайде правдивий шлях, що на ньому не буде ні заборон, ні обмежувань, ні всяких „усмотрѣній", і початкова школа матиме змогу виконати своє найперше завдання—виховання народу відповідно до нових потреб громадянського і державного життя.

Пилип Капельгородський.

28 жовтня 1906.

З українського життя.

Передвиборчий рух.—На що маємо надіятися.—Пессимізм у поглядах на вкраїнську справу і що говорять факти.—Студенти і автономія України.—Націоналізація школи.—Рух у „Просвітах".—Нове наукове товариство.—Ювілей професора В. Антоновича.

В газетах прокидаються окремі звістки про передвиборчі заходи вкраїнських політичних партій—звістки порізнені, випадково подавані. З них не можна собі уявити ніякої картини нашої передвиборчої політичної роботи. Вона есть, але яка: велика? мала? систематизована і скрізь, чи виявляється тільки де-не-де? Нічого цього сказати не можна, а через те й трудно догадуватися про те, які результати будуть за для нас мати вибори.

Чорносотенна агітація ширится по нашому краю з надзвичайною силою—про це свідчать що-дня подавані в газетах звістки. Чи есть з нашого боку контр-агітація, яка могла б знищувати її шкодливий вплив? Звичайно, деяка есть, але не така, якої було б треба за для бажаних результатів. На запомогу тут приходять одначе сами факти, щоденні події, що їх історія вписує на свої сторінки літерами, з яких кожна повита сумом, полита сльозми того тяжкого горя, яке переживає країна. Ці події так голосно, так виразно свідчуть проти чорносотенної облуди, як не посвідчили б ніякі доводи і впевнення.

Та все ж—цього мало.

Можна мати очі і не бачити, можно мати вуха і не чути. Мета політичної агітації і є в тому, щоб прояснити всі заспані чи затуманені очі, щоб одкрити всі приглушені вуха і щоб кожне зрозуміло, що значать ті факти, які переходять перед його очима, і як треба реагувати на їх. І не можна не сказати, що за для цього, за для такого вияснення і освітлення подій, у нас зроблено мало.

Та коли сама дійсність виступає політичним учителем всієї людности Россії і більш-менш забезпечує прихильність цієї людности до кандидатів поступових партій, то другий бік справи—забезпечення спеціяльно національних потреб нашого народу тим

усім ні трохи не посувається наперед. І тут ми поневолі мусимо констатувати факт, що з цього погляду наші спеціально передвиборчі заходи дають нам поки що не дуже великі надії на те, щоб у новій Державній Думі було стільки національно-свідомих послів з нашого краю, щоб вони були поважною силою, з якою не можна не рахуватися.

Далеко більше надій може тут дати погляд на той загальний рух національного освідомлювання, який особливо виявився за останній рік. Перечитуючи, напр., ту силу листів, яку щодня друкує „Рада“ з приводу вкраїнських кафедр на київському університеті, несамохіть пересвідчуємся, як зростає цей рух. Для того, хто знає, як стояли з погляду національної свідомости люде в тих місцях, звідкіля тепер шлються листи, хто знає, що перед роком-двома навіть по деяких великих городах трудно було назбірати, напр., серед гімназичної молодіжі й півтора десятка підписів під українською адресою, той може виразно побачити, як значно відмінилося становище. Чи ця національна свідомість пішла дуже глибоко, чи ні—це вже инша річ і це покаже недалека будущина, але що вона пішла вшир, то певне.

А найбільше важно, що вона пішла на село, що селяне, яких звикли вважати за далеких від усяких культурно-національних інтересів, тепер раз-у-раз озиваються за таку річ, як українські кафедри на університеті. Це показує, що стіхійна сила національної свідомости захоплює все ширші й ширші круги. Ця сама сила зовсім несподівано за для декого виявилася на минулих виборах, коли селяне-виборці, про яких до того часу ніхто не чув, виставляли, на диво иншим, напр., справу про вкраїнську автономію і давали голос на тих послів, які це вимагання признавали. І безперечно, що після року істнування вкраїнської преси (хоч би й як вона дуже не задовольняла наші вимагання), після спроби організації українських сил у першій Державній Думі, ця сила не зменшилася, а зросла і не може не виявитися й на найближчих виборах. Цим зовсім ми не хочемо сказати, що її, цієї сили, самої досить, щоб добре поставити нашу справу в другій Державній Думі,—ні в якому разі!—ми тільки хочемо просто сконстатувати зріст нашої національної свідомости і порахувати його, як один з можливих плюсів на нових виборах.

Не всі одначе дивляться таким робом на той процес національного освідомлювання, який переходить перед нашими очима. І це цілком натурально: процес цей затуляється такою силою побічних обставин, випадкових заслон і т. п., що не може він виступати перед очі відразу, являтися річчу, яка для всіх виразна й видима.

Між иншим, зовсім песімистичний погляд на цю справу стрілли ми в статті професора М. Грушевського: „З біжучої хвилі“.[1]) Висловивши ряд думок, зовсім підхожих до тих, які висловлялись і в друкованих у „Раді“ статтях „Тяжким шляхом“, про те, що українці, не вважаючи на нові обставини, зостались при старому гуртківстві, не дбають про координацію сил, про загальний план роботи,—автор говорить, що замісто позитивної праці „показалася лише звичайна ростіч і гуртківство“, і думає, що тепер українство „гірше стоїть морально, ніж стояло за часів найгірших заборон“.

В докорах шановного професора безперечно є дещо справедливе, хоч не зовсім зрозуміло, на які саме факти направлені ці докори; але ледві чи можна згодитися з його останнім виводом.

„За часів найгірших заборон“ були такі періоди, напр., початок восьмидесятих років минулого віку, коли в якому великому вкраїнському городі, як, напр., Харьків або Чернігів, не то національно-свідомих українців, а просто людей, що цікавилися б українським словом, було так мало, що їх можна було полічити на пальцях рук; про якусь свідомість по селах не могло тоді бути й мови. Тодішнє українство не то що стояло морально гірше, ніж тепер, але можно сказати, що для ширшого громадянства його навіть зовсім не істнувало. В дев'яності роки справа стояла краще, та все ж усі ми знаємо, яким мізерним числом людей робилася вся та робота, яку тоді появило українство. Число цих людей—я кажу про *робітників*—помалу зростало, але все ж не в такій мірі, щоб їх було досить за для тієї роботи, яку поставив перед нами 1906-й рік.

Чужі люде могли, звісно, думати, що аби зняти урядові перешкоди, які здержували вкраїнців у їх роботі, то „зараз бухне

---

[1]) Л. Н. Вістник, 1906, XI.

робота тих критих національних сил, широко розвинеться українська культура", але своїм людям вірити в таку наглу метаморфозу не було ніякої рації. Коли громадянство довгі роки денаціоналізовано школою, пресою, церквою, державними й громадськими інституціями; коли інтелігенція дійшла до того, що забула свою мову і зробилася чужинцем серед свого власного народу до такої міри, що навіть не уявляла собі можливости иншого становища; коли народні маси доведено до такого запаморочення, що вони не знали, хто вони і соромились своєї власної національности, покидаючи її за для иншої, „панської"; коли при всьому цьому не було ніяких інституцій, не було періодичної преси, щоб з усім тим боротися, то зрозуміло, що в результаті мусило виробитися таке становище, при якому про широкий вибух роботи критих національних сил не могло бути й мови.

Щоб була велика робота, треба багато робітників, а багато робітників на національному полі може дати тільки велике національно-свідоме громадянство, великі національно-свідомі маси. Коли ж це громадянство, коли ж ці маси національно-свідомими до цього часу не були, то й не могли вони стати їми одним рухом, за кілька місяців. Щоб визволити з неволі чоловіка фізичного, досить одчинити йому двері його темниці і дозволити йому йти, куди хоче, і робити що хоче; але, щоб *дух людський* визволити з неволі,—за для цього треба переродити його способом довгої невсипущої роботи. Фізичні перешкоди за для нашого національного істнування ніби то впали, але цього не було і не могло бути досить. Національна свідомість серед мас зденаціоналізованих або несвідомих-національно виробляється помалу і щоб вона виробилася, треба довгої, великої і складної праці організованих громадських сил, що роблють своє діло, вживаючи до його відповідних інституцій (просвітних, напр.), пресу і т. д. Але нічого цього в нас не було, і все це мусимо ми ще творити і творили його ввесь 1906-й рік, творимо й тепер. Люде хотіли, щоб ми зараз же косили свое буйне жито, коли нам іще треба було зробити собі плуга й борону, щоб те жито посіяти.

Купка робітників, яка досі стояла коло діла національного відродження вкраїнського народу, з радістю приняла на свої плечі всю вагу тієї роботи, яку поставила на чергу нова доба нашого життя; але вага ця була майже надмірна. Відразу доводилося

робити політичну організаційну й агітаційну роботу, засновувати потрібні просвітні інституції, творити нову пресу—і все це падало на тих самих людей, бо робітників, дійсних робітників, а не крикливих балакунів, завсігди буває не багато, а в нас аж надто не багато.

Та й робити доводилося при обставинах не таких то вже добрих. Здається, ніби то й нема перешкод національній українській роботі, ніби то всі заборони так уже і впали. Але це тільки здається.

От, скажемо, організація товариств „Просвіта"—здасться, робота зовсім безпартійна, зовсім легальна. І заводити такі товариства зовсім не трудно на підставі виразного закону. І одначе...

Полтавське „Губернское по дѣламъ объ обществахъ присутствіе", розглянувши статут полтавської „Просвіти", не затвердило його, бо думає, що не можна вживати тих заходів, які хотіло за для своєї мети вживати товариство. А воно хотіло: „видавати книжки, часописи, листки і росповсюджувати їх через своїх книгонош", потім: „скликати зібрання, заводити недільні школи і т. и." І ото „присутствіе" каже: „Маючи на увазі, що ті заходи, якими товариство хоче впливати на народ, вважаються у теперішні неспокійні часи дуже небезпечними, які можуть викликати непорядки, а ще до того Малороссія складає з себе частину однієї Великої Россійської Держави і про розбуджування національної і політичної самосвідомости Малороссійського народу у цей час не може бути й розмови, Губ. Присутствіе, на підставі л. А § 6 ст. 24 Височайше ствержених дочасних правил про товариства й спілки і визнаючи, що відкриття товариства „Просвіта" погрожувало б громадському спокою, постановило не зарегістровувати українського товариства „Просвіта". (Рідний Край, № 37).

От вам і зразок того, як упали перешкоди...

А скільки людей раз-у-раз вириваються лихі обставини з того гурта робітників, який стоїть коло діла? Серед великого громадянства, що багате на сили, ця втрата не буде такою помітною, як у нас, де кожна людина порахована і кожна людина має на собі стільки роботи, що вже неспромога взяти на себе ще більшу, щоб заступити того товариша, який зовсім або дочасно змушений був покинути діло.

І все ж, не вважаючи на всі ці перешкоди, робота йде, творяться органи національного вкраїнськоло життя і їх роботою ширіться національна свідомість, зростає свідома українська інтелігенція, свідомі українські маси і в міру їх зросту більшає й число робітників, а через те й скількість і вартість їх праці. І вже недалекий той час, коли ми справді могтимем і жито жати— з того засіву, який тепер робимо. І це буде результатом нашої теперішньої роботи.

На при кінці своєї статті шановний професор озивається Шевченковим словом: „Схаменіться, будьте люде!"

Але до кого властиво кажуться ці слова?

Коли до тих, що досі нишком, по куточках, надівали в святних випадках мундір „українофила", чи „свідомого українця", чи ще там якогось українця, і ніколи не хотіли стати до роботи, то цей поклик—даремна річ: вони вже ніколи не будуть людьми.

Коли до тих несвідомих, до тих запаморочених і затуркапих, яких іще мусимо зробити свідомими, то треба попереду довести їх до того, щоб вони могли зрозуміти цей поклик, тепер же він за для їх не має змісту.

Коли ж, нарешті, послати його тим, хто досі віддавав найкращі свої сили на діло національного відродження рідного народу, то ледві чи треба рекомендувати їм „бути людьми", бо вони вже й без того „люде"—в повному розумінні цього слова.

І через те, що нема адреси, на яку можна було б послати той поклик, він мусить зостатися безрезультатним.

Та чи будуть такі поклики, чи не будуть—для того живого діла, яке робиться тепер на території россійської України, це байдуже. Воно, це діло, може робиться й з великими помилками, багато в йому дечого не стає, але ж воно є справжнім ділом життя і яко таке дає вже тепер і дасть у будущині ще більші добродійні результати. Що ми їх мало поки що *бачимо*—це нічого не важить: жито мусить зрости й поспіти за для того, щоб його можна було пожати...

Та заверпімося одначе до того, з чого ми почали: до огляду того нового, що нам приніс останній місяць у нашій національній справі. Видатного чогось нема. На полі політичному можемо ще зазначити той інтересний факт, що останніми часами серед

студенства помітно рух у справі автономії України. На студентських партійних і безпартійних збірках читаються на цю тему реферати, відбуваються дискусії. З приводу цієї події „Рада“ зовсім справедливо пише: це „свідчить про те, що справа автономії України стає на чергу, що живі сили вкраїнської нації відчувають потребу в практичному роз'язанні національного питання і змагаються з свого боку поставити його на певний міцний ґрунт. Незалежно від партійних вихідних точок, незалежно від того чи иншого освітлення автономії України, ми вітаємо українське студенство, бо той інтерес, який воно виявляє до цієї справи, є об'єктивним свідоцтвом інтересу до неї і цілої вкраїнської нації, органічною частиною якої являється українське студентство“.

Київське студенство веде далі справу кафедр з українською викладовою мовою. Відповідну заяву вже подано до ректора університету. Д. Цітович у своїй відповіді не спромігся стати вище за звичайного россійського чиновника, який дбає тільки про інтереси своєї власної канцелярії. Його дивує, як можна заводити в київському університеті вкраїнські кафедри, коли цей університет стоїть державним коштом. Признаємося, ця відповідь нагадала нам тих щедринських генералів, які думали, що „булки въ томъ самомъ видѣ родятся, какъ ихъ утромъ къ кофею подаютъ“. Назад, далі цього моменту подавання „утромъ къ кофею“ генеральські думки не заходили. Так саме і в д. Цітовича не заходять думки далі „казначейства“, з якого видаються на університет гроші, і він не може догадатися, що ніякі просвітні й инші інституції не стоять урядовим коштом, а завсігди народніми грішми, і вкраїнський народ, даючи гроші на київський університет, у всякому разі має право на українські кафедри в йому.

Цікаво ще, що відпише Рада університету на лист київської „Просвіти“, який уже послано в справі кафедр, відповідно до постанови загального збору цього Товариства 26 листопаду.

Ліпше справа стоїть у Харьківському університеті. Що правда,—нічого рішучого й там нема, але все ж есть початок: проф. М. Сумцов заявив на засіданні історико-філологичного факультету, де було 17 членів, що він готовий прочитати в 1906—1907 академичному році, почавши з вересня, необов'язковий курс історії української народньої словесности вкраїнською мовою. Опріче того професор М. Халанський заявив, що в новому семестрі він читатиме вкраїнську діялектологію. Остання звістка,

яку приносять газети, та, що вже на зборах історико-філологичного факультету постановлено прохати міністерство, щоб заведено в Харьківському університеті дві українські кафедри: української історії та української літератури. Прінціпіяльно університет висловився, щоб читано лекції на цих кафедрах мовою вкраїнською. Коли ж не знайдеться таких лекторів, які знатимуть українську мову, то лекції читатимуться мовою московською. Колись Квітка доложив рук, щоб заведено Харьківський університет і теперцьому університетові належить честь першому завести вкраїнські кафедри. Коли він це зробить, історія вкраїнської науки не забуде сього.

Шкільна справа має ще пару новин за минулий місяць. Три приватні гімназії (в Кам'янці Подільському та в Одесі) одібрали від міністерства народньої просвіти дозвіл завести в себе науку вкраїнської мови. Одна з цих гімназій (д-ки Славутинської в Кам'янці) прохала про це ще й попереду, але тоді було не можно. З того часу нічого не переміпилося, опріче міністерських планів, і от українська мова з становища „нарѣчія" або й „говора", „который долженъ перестать существовать", стає мовою, достойною того, щоб її знали гімназисти.

Але школярі народніх шкіл ще не можуть її вчити. Принаймні так думає „учений комітет" того ж самого міністерства. На прохання д. Череповського пустили в народні школи „Граматку" Норця, комітет папером, з підписом товариша міністра, відповів, що цього не можна, бо „введеніе преподаванія грамоты въ народныхъ училищахъ на малорусскомъ нарѣчіи (знову вже „нарѣчіе"!) не соотвѣтствуетъ составу предметовъ учебнаго курса училищъ, опредѣленнаго закономъ (ст. 3479 Св. Зак. т. XI, ч. 1)." Перешкода не велика: коли „не соотвѣтствуетъ", то нехай міністерство зробить так, щоб „соотвѣтствовало,—це ж йому так легко зробити.

Одначе міністерство все ж має трохи ласки й до мужицьких шкіл. Кажуть газети, що зроблено вже такий наказ, що вчителі в школах по вкраїнських селах мають право з початку вчиття робити пояснення вкраїнською мовою. Це значить, що тепер уже не будуть, як попереду, проганяти вчителів з посад і однімати в їх учительські діпломи за те, що вони скажуть школярам пару слів рідною мовою.

Звичайно, що добре й це. Але вкраїнське громадянство повинно пам'ятати, що все це тільки початок великого діла—націоналізації школи на Вкраїні, і повинно вжити всіх заходів до того, щоб посунути це діло наперед. Треба видавати яко мога швидче добрі книги для науки, треба хоч по приватних школах завести вкраїнську мову і треба професорам виступити з українськими лекціями на університеті—це буде перший ступінь до того великого діла.

Гурт товариств „Просвіта" має нового товариша: Чернігівцям записано в реєстр статут їхньої „Просвіти" і на Різдво мають одбутися перші збори товариства. Вітаємо нову просвітну інституцію і бажаємо їй не зазнати тих пригод, яких зазнають тепер її старші віком товариші. Така пригода трапилася з одеською „Просвітою": на неї впали репресії з приводу того, що в паночки, яка завідувала кватирею Товариства, знайдено щось нелегальне. Хоч—звичайна річ—„Просвіта" нічим до того діла не причетна, але почали трусити членів її ради, одного (д. Луценка) навіть арештовано за те, що знайдено в його револьвер, заборонено виставу, що впорядковувало товариство і т. и. Київській „Просвіті" не дозволено завести публічної бібліотеки й книгарні, хоч тут уже й невідомо через що. За те подільській „Просвіті" дозволено три бібліотеки.

Опріче „Просвіт" маємо ще нову інституцію—„українське наукове товариство", на чолі якого стали: проф. В. Антонович, проф. І. Лучицький, дд. П. Житецький, В. Науменко та ин.— статут уже затверджено. Потреба в науковій українській інституції—величезна, і коли такою стане ново засноване товариство, то воно може зробитися дуже важним фактором нашого національного розвитку. Через те й заснування його треба зустріти з найбільшою радістю й прихильністю.

Довго сподіваний ювілей одного з ініціяторів цього товариства, професора В. Антоновича, нарешті, відбувся 12 грудня—на жань, не прилюдно, зважаючи на здоровля високоповажаного ювілята. Заслуг його не будемо тут підкреслювати: їх добре знає учений світ, і „Нова Громада" дала вже з приводу ювілею окрему розвідку. Щиро бажаємо високошановному ювілятові, який уже бачить зорю нашого воскресення, зазнати на собі тепло животворчого проміння будущого вкраїнського відродження.

П. Вартовий.

З російського життя.

Скасування „общини“.—Міністерські новели в сфері робітницькій.—Справа Гурко-Лідваля.— Процеси.— Вибори до Думи.

В кінці огляду життя за минулий місяць ми зазначили зміну в тактиці і відносинах крайніх лівих елементів громадянства до Думи. Зрозумівши шкодливість бойкотування, соціял-демократична партія не тільки постановила брати участь у виборах, а навіть перша поклала початок для того, щоб увійти в порозуміння з партіями і групами, що стоять правіше від неї. Один з видатніщих проводирів партії, д. Плеханов, у своєму відомому листі, видрукованому в газеті „Товарищъ“, між иншим каже: „Як що ми будемо до всіх не пролетарських партій ставитися так, ніби перемога їх однаково шкодлива для пролетаріяту, то ми вчинимо тактичну помилку, якої вже не зможемо налагодити; ми допоможемо подоліти тих, які могли б нам стати у помочі і станемо у пригоді тим, од кого ми не діждемося нічого, окрім батога й палиці... Там, де ми непевні, що наш кандидат переможе, там ми повинні погодитися з иншими партіями, що переняті бажанням боротьби з нашим старим ладом“. Така еволюція в поглядах соціял-демократії для сучасного моменту вельми характерна. Торік у цей час існувала партійна преса, на сторінках якої проводилася завзята партійна полеміка на ґрунті одмін у програмах, були мітінги й партійні збори, на яких відбувалися турніри між заступниками ріжних партій; торік уряд карав за пропаганду ідеї бойкоту виборів до Думи. Минув тільки один рік,—і як усе переиначилося! Партійна преса ледве животіє; полеміки з приводу програмових питаннів нечутно майже зовсім, а натомісць уся поступова, опозиційна преса наважилася увагу громадянства і силу його повернути у один бік, з якого загрожує всій справі визвольного руху і здобуткам його велика і серйозна небезпека. Торік уряд боявся бойкоту виборів до Думи і карав за пропаганду ідеї його,— тепер як раз навпаки. До останнього моменту перед активними, живими силами громадянства стояло питання: чи буде в нас конституційний лад, чи може ми живемо на передодні скасування конституції навіть на папері і затого маємо перейти до старого бю-

рократично-самодержавного режиму зо всіма його благами. І не вважаючи на те, що час виборів до Думи, нарешті, вже визначено, проте неможна сказати, щоб небезпека, яка загрожувала Россії мало не пів року, минулася цілком. От через віщо ущухли всі суперечки на ґрунті програмових питань, бо всі прогресивні елементи в громадянстві зрозуміли цю грізну небезпеку і побачили, що боротьба під час виборів провадитиметься не на ґрунті тих чи инших пунктів тії чи иншої програми, а очевидячки сконцентрується коло одного ґрунтовного питання: питання про гарантію конституційних прав. Гарантія конституційних прав—от що повинно бути гаслом на виборах до нової Думи. Під час виборів до першої Думи всім здавалося — і цілком справедливо,—що на одній політичній платформі не можна далеко в'їхати, бо темній народній масі вона чужа, незрозуміла, а через це і нездатна. Тепер же цього не можна сказати. Народ у значній мірі зрозумів вагу і значіння політичної свободи, як і те, що без гарантій конституційних прав неможна роз'язати найдрібнішого соціяльного чи економичного питання. Потреба в такій гарантії тим більша і наглі-ща, що бюрократія поспішається з усієї сили по своєму „реформувати" Россію наказами, виданими без згоди Державної Думи. У свій час ми зазначали їх, переказувати знову не будем, скажемо тільки про останні.

Цікл намічених „ліберальних реформ", обіцяних д. Столипином по роспускові першої Думи, бюрократія, здається, вже закінчила. Статю 87 основ. зак.—на підставі якої конституційний кабінет за п'ять місяців свого істнування і керування державними справами без Думи обдарував Россію рядом реформ, від яких державі доведеться гоїтися не один десяток літ,—використувано так щиро, що як би й другу Думу було розігнано зненацька так, як і першу, то другому кабінетові нічого б вже було й робити і певне, він умер би від нудьги і безробіття. Хоч кабінет д. Столипина сипав реформами, немов із мішка і хоч кожна з цих реформ вражала громадянство, як своєю несподіванністю, так ще більше цілковитою суперечністю і основам конституції, і інтересам народу, проте реформи, оповіщені в указах 9 і 17 листопаду, надовго привернули до себе увагу преси і примусили говорити про себе більш, ніж тепер звичайно говориться про реформи. Указ

9 листопаду скасував „общину", а указ 17—дав право крестянам заставляти надільну землю. Преса не без підстави охрестила ці два акти,—особливо ж перший,—прізвищем „coup détat". І хоч для нашого краю, де володіння землю „общиною" вкраплене тільки по деяких місцях, нова реформа не має такої безпосередньої ваги, як для губерній московських, але значіння її остільки велике, що ми вважаємо за потрібне з приводу неї сказати хоч кілька слів.

Ми не будемо зупиняться на розгляданні питання про „общину" з теоретичного боку, бо в цьому немає ніякої потреби: цілих півсотні літ воно не сходило зо шпалт газет та журналів; цілих півсотні літ люде науки, як прихильники „общини", так і вороги її працювали над цим питанням, виясняли його з ріжних боків, півсотні літ „общину" клали в основу політично-економичних і соціяльних теорій і світогляду; не будемо також зупинятися коло відносин в ріжні періоди самого уряду до „общини", бо й це також відомо. Зазначимо тільки, що через усю довгу історію цього питання червоною ниткою проходить одна думка, одна тенденція, якої трималися і вороги „общини" і уряд,—звичайно,—кожен з свого погляду; що питання про „общину" вимагає дуже великої обережности і роз'язати його сяк чи так з ὸпалу й раптово ніяким чином не можна, бо з рішенням цього питання тісно з'язаний увесь вельми складний комплекс не тільки юридичних, економичних і соціяльних, але й політичних стосунків Россії. Увесь час уряд це розумів і через те, що роз'язання справи з „общиною" загрожувало великим переворотом, небезпечним для самої бюрократії,—з „общиною" поводилися обережно, дивлючись на неї, як на гордіїв вузлик, роз'язати який не можна, а розрубати—страшно. Бо й справді, яке величезне практичне значіння в Россії має форма володіння землею „общиною", це можна зрозуміти, зваживши тільки, скільки землі належить „общинам" і скільки людей користується землею на основі цього володіння. Як відомо, в самій тільки европейській частині Россії на основі „общинного" володіння крестянам належить мало не 95 мил. дес. землі. Коли ж ми візьмемо та прикинемо цю цифру у відсотках до загальної скількости земель, що належать крестянам ріжних категорій, то матимемо такі цифри:

Колишнім поміщицьким крестянам	72,3%
скарбовим (государственним).	84,2%
удільним :	97,6%
Пересічно . .	84,6%

Що ж до числа людности, яка володіє землею на цьому принципі, то тут ми маємо такі цифри: колишніх панщанних „общинників" буде біля 72%, скарбовних—79%. Загальне число крестянської людности в 50 губернях Европейської Россії звичайно рахують 75—80 мил. Таким чином, біля ³/₄ цієї маси народу володіють землею „общинно"; але ці загальні пересічні цифри дуже неоднакові, як до місцевости, а через це і наслідки нової реформи будуть неоднакові. Щоб довести це ясніще, подамо й тут декілька цифр, слідком за д. С. Южаковим, з його статті „Нормы народнаго землевладѣнія":

	% общ. земел.	% людности.
1) в 22 східн. і північ. губ.	98—93	96,4
2) „ Московщ. і півд. степу (12 губ.)	89—77	89
3) „ Західн. і півд.-західн. краю (13 „	39—13,9	31,9

З цих цифр, хоч вони і пристарілі, і через це не геть-то точні все ж можна бачити, що скасування „общини" переверне догори ногами ввесь склад життя на величезному просторі держави більш, ніж півсотні милійонів народу. Вчинити таку реформу коли будь—страшна і небезпечна річ, що ж до теперішнього часу,—то тут і казати нічого. Тепер, коли, як висловився прокурор на процесі ради робітницьких депутатів,—„всі частки державної машини здвигнуто з місця", коли геть по всіх сферах життя і економичного, і соціяльного, і юридичного, і політичного панує страшенне безладдя і розгардіяш,—скасування „общини" в цей час матиме величезні наслідки, збагнути і обрахувати яких зараз немає змоги. Що правда, в пресі завважали не раз, що Державна Дума, коли її буде скликано, може ще й не дати своєї згоди на скасування „общини", і що цим може бути паралізована „ліберальна реформа конституційного кабінету. „Община" не така річ, щоб її сьогодня можна було скасувати, а завтра завести; коли всевладна бюрократія наважилась оголосити таку важну реформу, то вчинила це не для того, щоб Дума через кілька місяців скасувала її,—це одно; а друге — в Думі може нікому буде й порушити

питання про „общину“, як що тільки бюрократії поталанить скликати слухняну собі Думу.

Хоч безперечно, що як би вибори знову дали незалежних і правдивих заступників народніх то Дума не тільки повинна була б скасувати новий закон, а ще й покликати міністерство до одвічальности за безумовне надужиття з власти своєї. Незалежна преса ясно, як день Божий, довела, що 87 ст. основних законів, на підставі якої міністерство видало новий закон, не дає на те ніякого права. Як відомо, стаття ця дає право урядові без Думи встановляти дочасні закони тільки в такім разі, як що під час вакацій думських виникне несподівано нове якесь, а до того ще й „чрезвычайное обстоятельство“, що вимагатиме „необходимость принятія экстренной законодательной мѣры“. Тим часом, видаючи новий закон, бюрократія не мала змоги покликатися ні на яке „новое и чрезвычайное обстоятельство“, і ніби на глум покликалася на те, що рівно рік тому, а саме дня 3 листопада 1905 р. скасовано було викупні платежі,—це одно; а друге,—що в році 1882,—то б то, як раз 25 літ назад!—бюрократія, видаючи для крестян закон, що до переходу нерухомого майна, забулась встановить порядок „совершенія сдѣлокъ о продажѣ состоящихъ въ подворномъ владѣніи участковъ надѣльной земли“. Здмухуючи архивний порох з цих „вновь открывшихся и при томъ чрезвычайныхъ обстоятельствъ“, петербурські бюрократи напевне, як ті авгури осміхалися одне до одного... Цікаво зазначити також і те, що скасування общини виступає під дуже скромною назвою,—права „во всякое время требовать укрѣпленія за собою въ личную собственность причитающейся домохозяину части изъ общинныхъ земель“. Громада протягом місяця мусить дати приговора, ухваленого звичайною більшістю голосів, зазначивши участок землі, який треба виділити, як що ж вона цього не зробить, то земський начальник своєю властю відділя потрібні участки.

В спеціяльних статтях, що з'явилися в пресі з приводу скасування „общини“, зазначалося, що новий закон утворює цілком нову сістему юридичних відносин в сфері володіння землею: він руйнує не тільки „общину“, а колективну родинну власність, встановляючи натомісць особисту власність „домохозяина“.

Але коли новий закон в тій його частині, що стосується до „общини“, зачіпає тільки незначний, як що рівняти, процент

українського люду, то другий розділ закону, що трактує про „подворне“ володіння землею, має велике значіння і для українців. Що до цеї частини закону, то вона стоїть в повній суперечці з принціпами, на яких стояв уряд касуючи „общину“. При подворному володінні власником землі, чи суб'єктом прав на неї закон вважав і вважає „двір“,—це б то юридичну особу, і *дворові*, яко юридичній особі, належить і право *цілковитої* власности на землю, при тому власности приватної. Через це громада не має над двором власти і права. Уряд же, поставивши собі на меті утворити клас дрібних земельних власників, повернуть їх на „хуторян“ і завести хуторне господарство, в повній суперечці з законом і юридичною практикою, самовольно трактує подворне володіння не як приватну власність, а як колективну і дає право громадам, що живуть на основі подворного володіння, порядкувати подворною землею і постановляти більшістю $^2/_3$ приговори про переділ цих земель, щоб таким способом поробити „отрубні“ участки. Такому приговорові мусять підлягати всі, він має примусову силу для всеї громади, хоч би $^1/_3$ її і не приставала на хуторне хазяйство. Таким чином, указ 9 листопаду встановив, як цілком справедливо завважила преса, роблючи юридичний аналіз нового закону, експропріацію земельної власности в общини і сем'ї, давши право громаді подворну землю дарувати „домохозяєвам“, без усякої плати чи компенсації з боку останнього на користь всіх инших членів сем'ї, дарма що й вони докладали і власної праці до господарства і вкупі з „домохозяїном“ заробляли гроші, щоб платити викупні платежі. Окрім того, щоб зробити право власности на надільну землю непорушним і надати „домохозяїнові“ права єдиного і повного властителя, указ 9 листопаду велить робити формальні кріпостні акти на надільну землю замісць теперішніх, що робилися у волості. Таким чином, „домохозяїн“ матиме право порядкувати землею, як схоче, не питаючись на це згоди в решти членів своєї сем'ї. Така ситуація дає однім повну змогу продавати землю, а другим—скуповувати її. Як що Дума, що затого збереться, зразу ж не зробить відповідних заходів, щоб припинити руйнуючу силу нового закону, то ми й не оглядимося, як перед нами з'явиться нова, велика, бездомна, безземельна і безхазяйна армія селянського пролетаріяту, бо дивно б було, коли б глитаї і спекулянти і скупники земель не попильнували скористуватися з нового

закону. Цікаво зазначити те, що попереду, коли уряд видавав новий закон, чи указ, що торкається селян, що разу рептільна преса, починала часами ще заздалегідь бити в дзвони, вславляючи уряд „за благодѣтельную“ реформу і т. д. Тепер вийшло навпаки: міністерство не сподобилося ушанування і „трезвону“ за реформу навіть од „Новаго Времени“. Тим то прем'єр міністр і заявив скоро якось після цього, що уряд „терпітиме“ тільки ту думу, що ухвалить „всѣ временныя мѣры правительства“. Істинно-конституційний „образъ мыслей“! Кожне розуміє добре, що новий закон видано виключно з тією метою, щоб забезпечити на виборах кілька зайвих голосів за уряд. Чи справдяться надії міністерства,—побачимо. На нашу думку, це безсилий замах.

Такий саме замах є і 1) „правила объ обезпеченіи нормальнаго отдыха служащихъ въ торговыхъ заведеніяхъ, складахъ и конторахъ“ і 2) „правила объ обезпеченіи отдыха служащихъ въ ремесленныхъ заведеніяхъ“, затверджені 15 листопаду і видані на підставі тієї ж таки 87 ст. Ми не будемо спинятися довго на цьому законі, як на передвиборчому маневрі, бо кожному і без того ясно, як удень, видно, що в становищу цеї групи робітників ніякісінького „нового“ та ще й до того „чрезвычайнаго обстоятельства“ після Думи не трапилося, щоб треба було за три місяці перед новою Думою встановляти нові дочасні правила. Чому це, справді, трапилося так, що хазяї торговельно-промислових підприємств споконвіку експлуатували своїх підручних робітників і уряд не заважав їм того робити, а це ніби тільки дізнавшись про таку кривду, раптом схаменувся і поспішився спокутувати перед робітниками свою велику і давню провину. Дивним здасться також і те, через що власне уряд змилосердився тільки над прикащиками, а не над усим робітничим класом? Адже життя робочого класу на фабриках та заводах і умови праці завжди були куди гірші од життя й праці по магазинах та конторах усяких; що до сучасного моменту, то по всих паростях фізичної праці набралося стільки болючих і пекучих питаннів, що криком-кричать про себе. Але уряд поминув їх, не спромігся стати на широкий ґрунт всього питання робітничого у всьому його обсязі, безперечно, почуваючи свою цілковиту несилу зробити щось путнє без заступників народніх і кинув милостину тільки... прикащикам, знову ж таки маючи на оці кілька голосів на свою руч під час

виборів. Але ж опубліковані правила можуть мати силу тільки через шість тижднів після публікації і то з умовою, щоб протягом цих шістьох тижднів „подлежащими учрежденіями, установленіями и должностными лицами были изданы необходимыя для сего обязательныя постановленія". Скласти ці „постановленія" повинні спеціяльні комісії. Самі ж комісії складаються з заступників, обраних біржевими комітетами, де вони є, а де їх немає—то „обществами торговцевъ и прикащиковъ"; що ж до порядку, яким повинно оббірати заступників до комісії там, де немає біржевих комітетів і „обществъ" крамарів та прикащиків, то його можуть установити правила, які попереду мусить затвердити міністр торговлі за згодою з міністром внутрішніх справ, а сенат опубліковувати. Як що взяти на увагу все оце, то не треба багато міркувати, щоб побачити, що новела міністерська не має ані найменшого реального значіння і полегкости прикащицької праці одсунуться ad calendas graecas, поки то справа перейде всі стадії і митарства. Але коли б колісчата бюрократичного механізму, змазані маслом інстиктивного страху перед новою Думою, і справді заходилися хутко крутитися і трапилося щось надзвичайне, а саме,— що протягом шістьох тижднів увесь процес творіння „обязательныхъ постановленій" стався, то однаково од нових „правил", коли б їх і прикладено було до життя, прикащикам не полекшає. Річ в тому, що життя й праця прикащиків та инших робітників по торговельно-промислових підприємствах регулюється правилами „торговаго устава", на якому з початку та аж до самісінького кінця лежить тавро страшенного архаїзму,—з одного боку, а з другого,—уложено його тільки на користь і в інтересах хазяїнів. Через це він потрібує не латок, а перегляду од початку і до кінця. Тим часом нові правила є не що инше, як недобрі латки до старої нікчемної одежі. Правила (ст. 1), наприклад, встановляють норму робочого дня 12 годин, але статтю першу зводять на нівець всі дальші статті, що з одного боку встановляють цілий ряд винятків, коли прикащики й робітники мусять працювати більш, як 12 годин на день, а з другого боку дають право хазяїнам увіходити в згоду з прикащиками що до роботи назвище встановленої норми робочого дня. На що переводиться ця згода, про це знають усі, хто цікавився питанням про становище робітників не тільки в Россії, а й за кордоном. Далі для деяких підприємств

правила згори встановляють норму робочого дня в 15 годин. Варто зазначити також і те, що догляд за виконанням правил доручається місцевим органам самоврядування,—це б то земським та міським управам, а також і поліції. Нема що й казати, що доручати догляд названим органам і поліції, це чиста фікція,—бо й жодна з цих інституцій нездатна для того, щоб здійсняти цю функцію.

Про другу категорію правил про забезпечення відпочивку робітників по ремесничих закладах можна не говорити окремо, бо уложено їх точнісінько по тому ж шаблону що й попередні правила: ст. 1 встановляє також 12 годин робочих на день, а ст. 2, 3 і 5 встановляють винятки, коли робітники мусять працювати по 14 годин на день, або ще й більш. Організація догляду за виконанням правил таж сама, що й там.

Реформи конституційного кабінету, жваві й ріжноманітні заходи його перед виборчою кампанією, невгаваюча діяльність военно-польових судів, репресії проти опозіційних партій, експропріації, бомби, замахи і напади,—все це одвернуло увагу громадянства од инших з'явищ щоденного життя з його клопотами та турботами і засліпило всім очі в такій мірі, що громадянство поза справами і питаннями політичної боротьби з урядом довгий час якось не помічало і мало звертало уваги на те, що діялося й діється поза межами сфери цих питань. Пильнуючи тільки того, щоб утримати в своїх руках гасло визвольного руху і добрати способу, щоб захистити його від ворожих вітрів і хвиль реакції, свідомі елементи громадянства довго не помічали, що мілійони народу конають в муках голоду. Небезпека голоду гостро вже стояла перед очима першої Думи. Як би їй судилося животіти довше і працювати серед нормальних умов дійсне конституційного ладу, лихо не прийшло б так несподівано і міра його не була б така величезна й страшна. Але по розгоні Думи вся справа запомоги голодним опинилася в руках бюрократії. Конституційне міністерство подбало, щоб відштовхнути від участи в цій справі не тільки приватні сили громадянства, що з доброї волі хотіли б працювати, а навіть органи самоврядування. Наслідком такого порядкування з'явилась незрівняна своїм скандальним характером справа Гурко-Лідваля. Ми не будемо докладно переказувати всіх подробиць цієї історії, що скоїлася на грунті безконтрольного хазяйнування все-

владної бюрократії народніми грішми, хоч ці подробиці дуже цікаві і характерні навіть і для ілюстрації порядкування в Россії,— не будемо переказувати через те, що в тому нема потреби: справа ця ось вже другий місяць як не сходить з газетних шпалт і ввесь світ знає її дуже добре. Ми обмежимося тільки на тому, що зазначимо деякі характерні риси і значіння її для сучасного моменту. Цікаво насамперед зазначити поводіння і ролю „Новаго Времени“ до цієї панами. „Новое Время“ з якоїсь незрозумілої на цей раз причини зразу ж узяло діяльну участь в кампанії проти Гурко-Лідваля. Безперечно, що вбачати в цьому одну тільки притаманну йому жадобу до всякої сенсації і нахильність до скандальної хроніки, хто б до скандалу не був там причетний,—неможна. Не без підстави можна гадати, що „Новое Время“ жваво заходилося виводити на чисту воду д. Гурка, маючи на те від когось благословення. Але слідом за призначенням з наказу корони спеціальної комісії для слідства, почали ширитися настирливі чутки „о шаткости положенія“ д. Столипіна. Д. Гурко, цей правдивий „богатырь духа“ нашого часу, що однією тільки постатю і повним погорди поглядом викликав одностайне обуріння в першій Думі, і в цій справі поводиться не згірше, не вважаючи на те, що не тільки Россія, а ввесь світ обурився, довідавшись про його вчинки.

Характерним для нашого теперішнього конституційного ладу є також і те, що це шахрайство, об'єктом якого є життя десятків милійонів нещасливого народу, віддано на суд не народній, а переховується десь по суточках бюрократичних канцелярій. Десятки милійонів голодного люду конає з голоду і пошестей усяких і вимагають негайної і самої щедрої помочи, обурене почуття свідомого громадянства вимагає безстороннього освітлення справи і справедливого суду над винними, а уряд замість того на місце Гурка посадив Гербеля, а справу Гурка-Лідваля доручив розібрати бюрократичній комісії, яка от уже більш місяця потайки збірається і ввесь час гаїть невідомо на що, ніби вся справа в тому, щоб прибрати кращий епитет, що найліпше характеризував би поводіння д. Гурка,—чи дати д. Гуркові прізвище „легкомысленнаго“, а чи може краще тільки „неосторожнаго молодого человѣка, вовлеченнаго очаровательной m-me Эстеръ и ватер-клозетчикомъ г. Лидвалемъ въ явно невыгодную для него сдѣлку“. А

тим часом д. Гурко з своїми компаньонами Лідвалем та Естер нахваляються покликати до суду всю пресу „за клевету"; що правда, вони наміряються це зробити не зараз, а тоді вже, як комісія скінчить своє слідство. Преса повинна цього тільки бажати, конче під єдиною умовою,—щоб справу розглянув незалежний, прилюдний і безсторонній суд. Тільки нам здається, що навряд чи д. Гурко відважиться здійснити свої похвальки, бо ось уже більш, як місяць минуло з того часу, як д. Стахович опублікував свого листа до д. Гурко, тим часом останній немов води в рот набрав, не вважаючи на те, що лист д. Стаховича,—це правдивий засуд до моральної смерти і лишити такий лист без відповіді не можна. Хоч читачі, напевне, пригадують собі зміст цього листа, але ми вважаємо за потрібне подати тут хоч декілька цітат з його. „Я не вірю,—пише д. Стахович, щоб вам (Гуркові) пощастило виправдити себе перед цілою Россією. Я гадаю, що більша частина з того, що оповіщено в пресі доведено буде на суді. Маю навіть рацію сподіватися, що на суді виявиться таке, що покладе на вашу честь і на ваші відносини до своїх обов'язків ще більшу пляму". „Невже ж у вас, що так *сміливо* (курс. Стаховича) обороняли в Думі земельний проект д. Стішінського,—а вас же поміж бюрократами з давних давен вславлено, яко „страшенно" сміливу людину,—не вистачить сміливости, як і у колишньогось вашого колеги П. Н. Дурново, покликати мене на суд за публікацію відомостей, що ганьблять честь і добре ім'я колишнього міністра і теперішнього товариша міністра внутрішніх справ,—обох „по хлѣбнымъ дѣламъ"? „Звістка, що з'явилася в газетах, ніби Дурново не побоїться подать „його діло про овес" на суд,—була, на превеликий жаль для мене, газетною вигадкою. Будьте ж сміливіщі за його і спробуйте знайти оборону не у „высокихъ вліятельныхъ сферъ, цѣнящихъ вашу государственную дѣятельность", а вдайтесь просто до суду, і таким способом дайте змогу всім дізнати сущу правду про справу „Гурко-Лідваль і Комп.". „Я не боюсь Булацеля,—пише в кінці д. Стахович,—та „истинно-русскихъ" юнаків, про яких він згадує в „Русскомъ Знамени", що наважилися здійснить старий закон „око за око" і таким чином помститься за вас". Як відомо, д. Гурко ще тільки нахвалявся потягти до суду всіх винних в непошані до його; що ж до „истинно-русскихъ" людей, то вони, як теж усім відомо, урядили патріо-

тичну маніфестацію з співами „Спаси, Господи, люди твоя“ перед вікнами шановної корсетниці Естер з о. Іваном Кронштадським на чолі патріотичного походу. Все це скидається немов на якийсь веселий водевіль, а тим часом кров стигне в жилах, коли щодня пробігаєш очима звістки з губерній, по яких панує голод. Щоб уявити собі хоч трохи загальну міру страшного лиха, треба згадати, що голод захопив губ.: північно-західні, центральні, понад середньою Волгою, за Волгою, південні-степові, поміж Дніпром та Доном і почасти середнє-азіятські,—загалом 40 губерень. Здебільшого по цих же самих губернях голод був і торік (в 32 губ.). З відомостей, які подає центральний статистичний комітет про неврожай цього року, видно, що по цих губернях в р. 1906 хліба зібрано на 672 мил. пуд. менше проти того, що пересічно збірали люде за останні п'ять літ. До цього треба додати ще й те, що до загальної цифри хліба, зібраного в цьому році, вписано й те, що зібрано на поміщичих землях; як що ж виключити хліб поміщичий, то вийде, що селяне не зібрали на своїх нивках і на посів. Одно слово,—розміри голоду і страховищ, з'язаних з ним в цьому році що найменче вдвоє більші проти голоду в р. 1891. Ще й зіма настояща не почалася, а вже люде годуються вареною травою, жолудьми то що. Пошесті ширяться надзвичайно. З офіціальних відомостей головного лікарського інспектора довідуємося, що пошесті на грунті голоду панують по губ.: казанській, уфимській, саратівській, харьківській і ставропольській. В одній слободі Пилипівці ставроп. пов. зарегистровано 510 чоловіка слабих на тиф! Жах проймає душу, коли здумаєш про довгу зіму і весну. Що то буде по весні? Не журяться голодом тільки д. Гурко з клозетних справ майстрем Лідвалем та корсетницею Естер, та ще редакція „Сельскаго Вѣстника“, що недавно подала селянам на шпалтах своєї газети докладного рецепта, завіреного лікарським свідоцтвом, як можна споживати людям солом'яну січку... Редакція з власного досвіду впевняє, що січку можна їсти без шкоди для здоровля; навіть дітям і хворим її можна давати, підсмачивши що правда попереду молоком або кваском...

Листопад і грудень—місяці грандіозних і дрібних політичних процесів, що виникли на грунті загальних подій і життя в мину-

лому році. Перед очима громадянства, що пильнує теперішні події, протягом цих двох місяців пройшла така сила процесів, що навіть зазначити їх нелегко, не то обговорити. Та й потреби в тому немає: всі вони, не вважаючи на віддаленість одної місцевости від другої, на деякі відміни в обставинах і т. ин.,—мають в собі одно щось спільне, що їх об'єднує. Що в їх є спільного,— це стіхійність. Ба й справді. Згадаємо декілька великих і малих процесів, що пройшли протягом останніх двох місяців перед очима в громадянства: справу озброєного повстання в Москві; справу озброєного повстання „на Прѣснѣ" також у Москві, справу петербурської групи россійської с.-д.-р. партії; процеси під назвами процесів: 32-х, 68-ми і 99-ті і поруч з тим процес про розгром тюрми в Суджі, або про захват ст. Рославль і т. ин. Між процесами і подіями, наслідком яких з'явились вони, цілий рік, і хоч до останнього часу хвилі розбурханого моря життя не уляглися і процес переходу від старих форм політичного й громадського життя не тільки не скінчився, а ще навіть не пройшов і половини дороги, проте вже і тепер є повна змога глянути більш-менш об'єктивним оком на пройдену життям держави частку великого історичного шляху. І як би сучасний уряд зрозумів вагу і значіння того моменту, що переживала ціла Россія торік, то цих процесів не було б,—бо не можна судити хоч би й кілька сотень людей за те, в чім *усі* винні. Кара, до якої засуджено обвинувачених, являється величезною несправедливістю, хоч би та кара була і найменча. Єдиний спосіб знайти вихід з лабіринту суперечностей між дійсним життям і пристарілими нормами закону—*амністія*.

Знявши розмову про політичні процеси, не можна не згадати вкупі з цим ще про один процес, що фігурував перед судом під назвою: „Дѣло о сдачѣ русской эскадры подъ Цусимой". Зразу може здасться комусь дивним, як то і на підставі яких прикмет можна ставить в своїй уяві поруч політичних процесів процес ескадри д. Небогатова. А тим часом є одна певна спільна прикмета, на підставі якої в вашій уяві об'єднуються в деяких точках ряд політичних процесів з процесом Небогатова. Як в політичних процесах наших днів все, що діялося в добу найвищого напруження революційних хвиль, окошилося на кількох десятках людей, так і в останньому процесі д. Небогатов вкупі з иншими засудженими,

явився правдивим „козлом отпущенія“ за вікові непрощенні гріхи правування і панування безконтрольної і всевладної бюрократії над усим і всима у державі. Процеси адміралів Рожественського та Небогатова,—це величезні і страшні два акти обвиновачення не проти названих особ, а проти цілої сістеми керування державою. От через що, не вважаючи на те, що під час цих двох процесів виявилися страшні болячки повні смердючого гною, проте вони здавалися якоюсь непотрібною і зайвою комедією, бо всі бачили і знали, що справжніх злочинців немає й не буде на лаві обвинованених. От через що і суворий присуд, який зроблено на суді Небогатову, не тільки не дав громадянству відчути почуття задоволення, а навпаки, тяжкою каменюкою впав кожному на серце, хоч Небогатов не посоромився сказати на суді, що він—як „человѣкъ, который въ теченіе 40 лѣтъ каждаго двадцатого числа получалъ изъ государственнаго казначейства содержаніе“, повинен був вийти проти ворога з нікчемною і ні до чого нездатною ескадрою.

Цілих п'ять місяців од дня роспуску першої Думи пройшли в напруженій боротьбі надій і відчаю, в боротьби життя з смертю. Чи буде скликано другу Думу, чи ні—коло цього питання скуплювалися всі думки, всі розмови. Нарешті, 7 грудня опубліковано указ про час виборів. Але що то за Дума буде,—ніхто напевне не вгадає. Бюрократія на вигадки така багата і розумна, що їй може позавидувати найхитроумніщий Уліс. Через тиждень по указі про час виборів, міністерство видало додатком до інструкції що до виборів такі нові правила, що повертають вибори в виконання начальницьких наказів. Не може бути а ні найменшого сумніву в тім, що агенти адміністрації докладуть рук до того, щоб усі правила інструкції додержати на виборах не тільки згідно з буквою в законі, а і з духом його, а коли воно буде так, то нова Дума,—це сфінкс, знайти одгадку до якого тепер немає ніякої змоги. Стоючи перед цим сфіксом, ми ступаємо на поріг нового року з запитом на устах: „що він нам дасть?“

Ф. Матушевський.

За кордоном.

Роспуск рейхстагу в Германії і нові вибори.—Реформа виборчого права в Австрії.— Діяльність міністерства Клемансо.— Боротьба французького уряду за відділення церкви від держави.

Що імперський уряд у Германії має войовничі заміри, що він не аби як любить поводитись сепаратно і часто в супереч германському народному заступництву—рейхстагові це відома річ. Але так саме є відомою річчю і те, що імперський уряд тримався такої політики уміло і намагався принаймні формально—з усієї сили зберегти добру згоду з народніми заступниками. Правда, він не зупинявся перед роспусками рейхстагу, коли цей не хотів вволити його волю, не даючи своєї санкції на законопроекти проти соціялістів (1878 р.) або в справі збільшення військової сили. (1887 і 1893 р.р.) Але то були старі часи, часи віри широких народніх мас до уряду. В міру розвитку промисловости в Германії і збільшення робітничої армії процент незадоволених реакційною і мілітарною політикою германського уряду де-далі зростав не тільки серед свідомих, кваліфікованих робітників, а й серед инших шарів німецької людности. Панування в державній і торговельній політиці урядовій великих земельних власників-юнкерів давалося в знаки всім більш-менш незаможнім класам, а як ця політика стояла в гострій суперечці з інтересами фабричної промисловости, то, звісна річ, не могла вона подобатись і буржуазним шарам. Войовничі заміри Вільгельма II, широкий масштаб колоніяльної політики уряду не знаходили до себе прихильности серед німецького громадянства і—де далі воно все гостріше ставилося до придворної камаріллі, що так нерозумно і туподумно керувала державними справами. Коли ж уряд схотів від рейхстагу санкції для своїх войовничих планів що до африканських колоній і згоди від нього на повернення колоніяльної політики—народні заступники в більшости своїй не пристали на домагання уряду і засудили їх. Уряд загрожував рейхстагу репресіями, коли він не вволить його волі, але інтереси країни і люду народні заступники німецькі поставили вище за інтереси невеличкого, рівняючи, гурту реакційних аграріїв і не менче реакційного голови уряду і зважились піти на конфлікт з ним.

Вони відкинули урядові законопроекти про асігнування 29.000.000 мар. на потреби колоніяльної політики і про збільшення військової сили в африканських колоніях, вважаючи на те, що така політика загрожує авантюрами і небезпеками, в яких може й заінтересовані мілітарні гурти, та за те для інтересів держави і широких народніх мас її крім лиха не принесуть нічого. З такою оцінкою своєї політики і діяльности уряд не згодився і роспустив рейхстаг. Цим самим він хоче переконати німецьке громадянство, що його заступники в берлінському рейхстагу не стоять за інтереси держави, не розуміють її сучасних завдань і, як висловився канцлер Бюлов, хилять справу до того, щоб зруйнувати міжнародне значіння Германії. Нові вибори до рейхстагу, що мають одбутися не пізніш, як за 60 день після роспуску старого рейхстагу, повинні виявити справжні відносини німецької людности до уряду і або засудити його політику, або ж обібранням відповідних виборців згодитись з нею.

Та тільки ледве чи намірам уряду німецького пощастить здійснитися. Дуже вже він дискредитував себе в очах громадянства, щоб воно могло на цей раз дати бажаних урядові депутатів. З ріжніх гуртів громадянських чулися засуди всього того, що виробляв уряд за останні роки як у внутрішній його політиці, так і в закордонній. Будуючи останню тільки на користь заможніх аграріїв, він цілком відкидав інтереси незаможніх класів, сіючи поміж них ненависть та неприхильність до себе. Не тільки робітники будуть тепер в опозіції до уряду, не тільки дрібно-буржуазні шари громадянства, але й ті, що досі жили здебільшого в добрій згоді з ним. Це великі буржуазні класи, репрезентовані в рейхстагу так званим центром, який, власне кажучи, і відограв рішучу ролю в парламентському конфлікті. Митні умови Германії, її авантурістична колоніяльна політика, хоч і менше, ніж бідаків, все ж таки б'ють по кешені центровиків і ліберальів і, певна річ, вони покладуть усі сили, щоб узяти гору під час виборів над клерікалами та аграріями, які доси, хоч не на багато—всього на 8 голосів,—складали так звану більшість парламенту.

За побіду над урядом опозіції каже все: і загально соціяльно-політична ситуація в Германії і такий великої ваги факт, як той, що німецьке громадянство давно вже хоче поширити права і компетенцію народнього заступництва і, нарешті, великий зріст армії промислових робітників, що з кожним днем набірають все біль-

шого значіння в державі і найбільш свідомо та гостро ставляться до уряду, виявляючи сміло всі недобрі вчинки його окремих агентів (пригадаймо Подбельського) і небезпечність для німецької людности цілої політики уряду. Ще за попередніх виборів робітничі депутати мали найбільше число голосів (більше 3.000.000); можна з певністю казати про те, що голоси ці тепер збільшаться, бо за соціял-демократичних депутатів подаватимуть свої голоси не тільки ті виборці, що пристають на програму робітничої партії, але й усі, більш-менш опозіційно настроєні до уряду. За побіду опозиції над урядом каже ще й те, що і соціял-демократи і соціял-ліберали і група центру примушені будуть виступати спільно проти прихильних до уряду кандидатів і не будуть розбивати своїх голосів на їхню користь. Вже й тепер проводиться широка активна агітація за виборчі порозуміння і блоки опозиції проти аграріїв, клерикалів та антисемитів і, певна річ, вона приведе до конкретної консолідації опозіційних сил країни, яка виявить себе в парламенті ще більш гостро до уряду, ніж доси. Характерно зауважити, що роспуск рейхстагу, хоч і був несподіванкою для громадянства, але не застав його на слизькому. Вже на другий день після роспуску рейхстагу більшість громадянства засудила цей акт найвищої власти, а найбільш підготовлені до боротьби з урядом соціял-демократи розвинули в Vorwärts'ї цілу виборчу платформу, умістивши на ній, крім звичайних домагань своєї програми і такі пекучі пункти, як боротьба проти шкодливої для інтересів держави колоніяльної політики і політики митної, яка, викликаючи страшенне збільшення цін на їжу (а надто на м'ясо), давно вже сидить у печінках громадянству, а в агітації виборчій може відограти велике позитивне значіння в справі побіди опозиції над урядом.

Та коли в минулому місяці під ноги демократії реакційним урядом Германії кинуто було колоду, громадянство сусідньої з Германією держави—Австрії може хвалитись побідою. 1-го грудня нов. стилю, віденський рейхсрат приняв урядовий законопроект вселюдного виборчого права. Реформу виборчого права в Австрії не доведено до кінця і її санкціонував рейхсрат обрізаною. Заведено вселюдне виборче право, *але не рівне*. Нерівність ця в тому, що кількість депутатів до рейхсрату нормірована не відповідно до кількости цілої людности якоїсь округи, а на підставі певних компромісів поміж заступниками окремих національностей Австрії.

Через ці компроміси сталося те, що деякі нації узурпували виборче право у сумежних націй, або у таких, що живуть поміша-ною масою. Особливо кривда виборчої реформи зачепила галицьких українців, бо заступники польської шляхти у виборчій парламентській комісії добились таки, щоб у виборчому законопроекті пороблено було зміни, що забезпечують права польської шляхти проти українських народніх мас? Одним із перших завдань реформованого австрійського рейхсрату повинно бути те, щоб довести справу реформи виборчого права до її логичного кінця і в першу черту, внести корективи в ті дефекти, яких допустився теперешній рейхсрат, подавши свою згоду на шахрайські домагання польської шляхти та їхніх прихильників із всенімецького парламентського табору.

Радикальне міністерство Клемансо від слів переходе до діла і, одержавши від парламенту санкцію на цілий ряд соціяльних і культурних реформ, приступило вже до здійснення їх в житті. Саме тепер в парламенті йдуть гарячі дебати в справі викупу південних французьких залізниць в державний скарб, незабаром міністерство має внести в парламент докладно розроблений законопроект про скасування кари на смерть. Певна річ, що обидва законопроекти парламент прийме. З инших законопроектів міністерства, що прийняли народні заступники, найбільш звертає на себе увагу звичайно законопроект про поділ церкви від держави. Саме тепер виконавча власть французького уряду вводить його в життя. І хоча вона поводиться в цій справі надзвичайно обережно та обачно, клерікальні вороги волі чинять міністерству Клемансо ріжні перешкоди і намагаються з усієї сили викликати серед клерикально настроєних гуртів французького громадянства активний непослух новому законові. Як відомо, закон 1905 року про поділ церкви від держави не визнає церкви, як окремої юридичної одиниці і державної інституції, але він дає повну волю всім окремим конфесіям, дає їм певні юридичні та духовні права, право відправ свого культу, але під одною умовою, а власне, щоб люде, що зачислюють себе до певної конфесійної одиниці організовувалися в associations Cultuelles і підлягали всім отим установам, яким підлягають ріжні товариства та інституції, що заводяться способом звичайної заяви про це. Французьке духовенство, після наказу з Ватикану, зреклося виконувати новий церковний закон, що приняв парламент і таким чином пішло про-

ти волі народу. Щоб полекшити справу і уникнути конфліктів з релігійно-настроєними громадянами, уряд лечим поступився і дозволив, після наказу міністра культів, соціяліста Бріана, робити церковні відправи на підставі закону 1881 року про народні зібрання, се б то кожна церковна відправа може відбутися тільки тоді, коли про неї подано заяву до місцевої власти. Значна частина французького духовенства ставилася досить прихильно до такого порядку, але потім з наказу Папи Пія X, що ненастанно втручався в політичні і в соціяльні справи ріжних класів французької людности, подаючи їм раду йти солідарно з ворогами сучасного політичного ладу, постановило не коритись законові 1881 року і робити церковні відправи, не зважаючи ні на які закони. Але уряд, що стоїть на сторожі закону, і мусить відповідати за виконання цього закону перед парламентом, звісна річ, не може допустити, щоб фанатики релігії легковажили закони країни і не допустить до каплиць та до церков нікого, хто офіціально не заявив себе належним до тієї чи иншої конфесійної спілки. Через це міністерство культів заявило, що від визначеного дня всі будинки церковні, церкви, каплиці то що, належать державі і виконовча власть її не пустить до цих будинків нікого раніш, ніж він не пристане до Associations Cultuelles. Безперечно, що така постанова викличе в клерікальних гуртах французького громадянства незадоволення, а в окремих випадках і активний протест з боку найбільш фанатизованих, але відповідальність за ті наслідки, які можуть при цьому статися спадає виключно на папу та його французьких підвладних, що своєю необачною і фанатичною політикою одбірають у „правовірних“ католиків французьких легальну змогу виконувати обов'язки культу і явно штовхають своїх „духовних синів“ на шлях ламання закону, що санкціонували народні заступники. Про якісь компроміси з боку уряду тепер не може звичайно бути й розмови, бо це б значило знову повертати назад незалежні і майже сепаратні права фанатичному духовенству, яке занадто вже далося взнаки всьому французькому громадянству, і цілком скомпромітувало себе в його очах своєю реакційною політикою та солідарністю з реакціонерами і утворило з церкви sui generis державу в державі.

S—on.

Бібліографія.

Г. Є—в Шляхта. *Драматичні сцени в IV діях. Черн. 1906. 63 боки, ціна 20 коп.*

У п'єсі змальовано життя української шляхти, що пнеться до польського панства і говорить українською мовою, з великим додатком польських слів. Тільки наймичка та наймит говорять зовсім по вкраїнському. І пісні, яких співає шляхта так саме польські. От на зразок така пісня:

„Мам я капелюш бялоружови,
Мам я сукенкі слічне бальове,
Свойо науко моге вшистко спростаць—
Єднак же менжа не моге достаць" (б. 28).

В розмовах дієвих особ раз по разу трапляються такі слова, як: „ойцец" (батько) „дзень" (день) та инші.

Що до змісту п'єси то, на мою думку, вона зовсім не має такого змісту, який творить драму. Це зовсім не п'єса, і навіть не „драматичні картини", як поіменув д. Є—в свою „Шляхту". Ми розуміємо, що можна назвати драматичними „картинами" Мѣщане" чи „Варвары" М. Горького, але ж скільки там есть драматизму і живої дії? А цього драматизму, живого змісту дуже мало в „Шляхті". Ось зміст її: одна підстаркувата панна хоче вийти заміж. Друга поганенька одбиває в неї жениха, набріхує на неї... Але він цурається першої, не жениться з другою і одружується з третьою, хоч та вже зовсім цього не хоче. Батьки намагаються видати першу панну за „шляхтича" і, нарешті, віддають її за дурня, аби шляхтич був; тим часом простий чоловік кохає її, добивається дворянства і маєтків, які таки припадають йому після суду, але побачив, що „шляхта" ганяється тільки за „шляхтичем", а не за живим чоловіком і, проказуючи запальний монолог, виходе з хати. По п'єсі роскидано багато зовсім необмальованих особ, зовсім непотрібних у п'єсі. І хоч про їх сказано, що вони то з „червоними" носами, то закидають по-московському, але їх поводіння в п'єсі зовсім не комічне. Взагалі треба сказати, що це не п'єса, а скоріше повість на стару, давно відому тему. Одно тільки пощастило зробити авторові: його „Шляхта" вийшла „чи-

стенькою", як кажуть актьори, п'єсою. Нема гопаків, нема шаржів. Нема нічого дуже негарного, але ж нема й нічого дуже гарного.

Л. П—ський.

Г. Х. Андерсен. *Казки. Попереклада М. Загірня. У Київі. 1906. Ст. 245. Ціна 65 коп.*

Українська дитяча література, як оригінальна, так і перекладна—досить убога. Цензурні переслідування й заборони з особливою суворістю звертались проти творів, призначених для дитячого читання, і тільки дуже зрідка, випадково, могла побачити світ якась дрібна брошурка. Тепер, коли цензурні пута без порівнання ослабли і з'явилась змога друкувати всякі українські видання, слід особливо звернути увагу на дитячу літературу, бо наші діти здебільшого виховуються й виучуються по московських книжках. Тому то з особливою приємністю мусимо привітати книжечку казок Андерсена, в перекладі відомої популяризаторки М. Загірньої. Ім'я Андерсена відоме цілому світові, і нема, здається, європейської мови, на яку б не переложено його творів. Прикмети казок великого письменника - гуманіста відомі скрізь: надзвичайна ніжність і щирість почування, високий, в кращому значінню цього слова—хрістиянський ідеалізм, поруч із зграбністю й легкістю оповідання; казки Андерсена, при всьому їх національному колорітові мають такий загально-людський характер, що являються зрозумілими для дітей всіх націй, звичайно, в доброму перекладі. Вони цікаві не тільки для маленького читача, але роблять освіжаюче враження й на дорослого чоловіка. В українському письменстві це вже не перша проба перекладу Андерсенових творів; переклад їх видав ілюстрованою книжечкою ще в 1873 році М. Старицький, і потім з'являлись переклади окремих казок, наприклад, гарний переклад одної з найбільш поетичних казок—„Мати", що зробив Д. Мордовець. Та тільки й книжка Старицького й другі видання—давно вже велика рідкість, а тимчасом мати український переклад творів Андерсена дуже потрібно; і переклад д. Загірньої з'явився саме вчасно. В книжці зібрано 16 казок: „Соловейко", „Мати", „Русалочка", „Ялинка", „Циганська голка", „Дівчина з сірниками", „Нове королівське убрання", „Мизиночка", „Шийка з пляшки", „Стокротка", „Погане каченя", „Пропаща", „Снігова королева", „Дикі лебеді", „Свічки" і „Дзвін". Переклад виконано дуже гарно: мова проста, ясна, зрозуміла, з поетичним колорітом, який цілком відповідає оригіналу. Книжечка перекладів д-ки Загірньої—прекрасний даруночок для наших дітей. Шкода тільки, що нема ілюстрацій, це б зробило

книжку ще більш принадною для маленьких читачів. Бажано, щоб д-ка Загірня дала переклад і решти Андерсенових казок, це було б дуже цінним вкладом до нашої дитячої, та й взагалі перекладної літератури. Книжку видано дуже чепурно й не дорого.

Д. Д—ко.

Гайдамаччина. *Із історії народніх рухів на Україні в 18-ім столітю. Написав Михайло Лозинський. Львів. 1906. Накладом Вячеслава Будзиновського. 46 стор. 16⁰. Ціна 40 сот.*

З погляду—це книжечка популярна, призначена для народу. Але в дійсности це не так: для народнього читача багато місць у їй будуть цілком незрозумілі. Автор згадує без пояснеиннів про всякі речі, які відомі чоловікові, свідомому вкраїнської історії, але тому, хто її не знає, вони будуть загадками. Напр., автор доводить, що не Россія збунтувала гайдамаків: „Россія була не від того, аби загарбати під себе всю Україну, але плян поділу Польщі усьміхався їй тоді тільки в далекій будучности... Ніяких тайних агітацій россійського правительства против Польщі не було, противно, Россія, скільки могла, помагала Польщі і хто знає, чи без тої помочі не була б нині инакше виглядала карта східної Европи“ (бік 36). (Див. іще, напр., бік 22-й або 31-й— про барську конфедерацію і т. и.). Мова пересипана багатьма чужими, зовсім непоясненими словами: „клясовий еґоїзм (21), дипломатичні зносини (24), шляхетські елементи (31), соціяльні сістеми (45), ідейні мотиви (43) і т. д. і т. д.

Таким робом, книжка видимо призначена для інтелігентного читача і, як для його, то написана популярно і інтересно. Це не есть праця історична, але більше публіцистична, не есть історія гайдамаччини, а тільки характеристика гайдамацького руху і до того написана з метою полемичною: оборонити гайдамаччину від нападів польського громадянства (див. розділ III-й, бік 43). Ця мета авторова зробила те, що характеристика сталась у його трохи однобічною: автор силкується обминати лихі сторони тієї історичної події, про яку говорить, притирає негативні риси її. Він згадує, звісно, про варварства гайдамацькі, але злегка, а більше говорить про варварства польські. І цілком даремно: гайдамаччина один з найбільше гарних прикладів, на якому можна дуже добре показати, що коли в народу віднімаються найперші громадянські права, дратують його безмежною паиською сваволею, утискають економично і в той же час не дають йому і найелементарнішої гуманної освіти, то революційний вибух неминуче мусить виявитися в крівавих, нелюдських формах. І одвічальність за це лягає

поперед усього на ті панські класи, які сами призвели до того народ.

Тому інтелігентному читачеві, який не знає або мало знає про гайдамацький рух, книжка д. Лозинського буде цікавою і мабуть заохотить його самого познайомитися з тими чотирьма історичними працями про гайдамаччину, на підставі яких автор писав і заголовки яких він подає наприкінці своєї книжки.

Б. Грінче́нко.

Товариство „Просвіта“ у Київі. *№ 1. Про українських козаків, татар та турків. Зложив М. Драгоманов. З додатком про життя Драгоманова. У Київі, 1906. 64 боки 16⁰. Ц. 8 коп.— № 2. Земельна справа в Новій Зеландії. (З додатками й одмінами з московської мови переказала М. З. У Київі, 1906. 16 бок. 16⁰. Ц. 2 коп.—№ 3. Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах. Написав лікарь М. Левицький. У Київі, 1906. 22 бок. 16⁰. Ц. 3 коп.—№ 4. Календарь Просвіти. Рік перший. Київ, 1906. 162+VI бок. 16⁰. Ц. 15 коп.*

Чистенькі і дешеві видання Київської „Просвіти“—перші книжки, які видали наші просвітяне. № 1-й, це—передрук відомої книжки Драгоманова, друкованої вперше ще р. 1876. Просто, зрозуміло і науково росказує автор про те, як виявилися козаки, як зазмагалися з нашим народом турки й татари, якого лиха ми зазнавали від їх і як боролися. Своє оповідання ілюструє він народніми піснями і тими високоартистичними кобзарськими думами, що є окрасою нашої літератури. У передмові д. Д. Д—ко коротенько знайомить читача з тим, хто такий був Драгоманов і що він зробив. Книжка гарна і дуже потрібна нашому народові, який так мало знає свою власну історію.

У книжці „Земельна справа в Новій Зеландії“ просто популярно і інтересно росказано про те, як упорядковано в тій щасливій країні земельну справу на добро робочому народові. Для селян-хліборобів це буде дуже бажана книжка, і коли б вона не була така коротенька, то було б іще краще.

Автор третьої книжки, д. М. Левицький, уже відомий своїми популярізаціями з медицини, написав і цю свою книжечку так популярно, як може написати тільки той, хто добре знає і народню мову, і народ, за для якого пише. Книжка дуже потрібна для селян. Саме в отих наглих випадках та каліцтвах селяне раз-у-раз уживають таких способів і заходів, якими завдають хворому ще більшого каліцтва, а часом і смерти. Освіченіших з їх книжка д. Левицького певне направить на кращий шлях і може оборонить од темної необачности чиесь здоровля.

Календарь „Просвіти“ досить розмаїтий змістом: опріче спеціяльно календарної частини, в йому є цілий ряд науково-популярних і публіцистичних статій: „Де ми і скільки нас“, „Про давній лад на Вкраїні“, „Відродження України“, „Іван Котляревський“, „Тарас Шевченко“, „Якої нам треба школи“, „Наші Товариства“, „Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах“, „Перша поміч хворій скотині“, „Очкування чи каліровка“, потім усякі статистичні відомости про Україну, Россію, Европу, практичного характеру відомости про почту, телеграф, залізниці, пароходи, міру, вагу і т. и. В календарі статті відомих уже популярізаторів: Є. Чикаленко, М. Левицького, В. Корольова, Д. Д—ка, В. Доманицького, Б. Грінченка та инш. За таку малу ціну матеріялу дуже багато, а надто, що текст ілюстрований малюнками і чотирьма портретами. Конче тільки треба, щоб у календарі на той рік було також щось і з красного письменства.

Ів. Перекотиполе.

Що є по журналах.

Кіевская Старина. *Октябрь.* Малороссійское козачье ополченіе въ 1812 году по архивнымъ даннымъ *Н. Фр. Павловскаго.* Воспоминанія и автобіографія одесскаго протоіерея. *Н. И. Соколова.* Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка. *В. Доманицького.* М. М. Коцюбинскій. (Опытъ критическаго очерка). *Л. Старицкой-Черняховской.*

Світ. *Ч. 20.* Ніоба. О. Кобилянської. (Кінець). Страшна пора. Вірші *Д. Вітовського.* Невдячний кінь. Байка *В. Сивенького.* Легенда. Раб. Ти не моя. Вірші. *М. Вороного.* Люблю Тебе! *Уляна.* „Русалка Дністрова“. Популярні книжки. *В. Будзиновського.*

Нові книжки.

Б. Грінченко. Тяжким шляхом. Про українську пресу. У Київі, 1907. Бок. 96, 16°. Ц. 15 коп.

Грінченко Б. Українська грамáтка до науки читання й писання. Зложив Б. Грінченко. Видавн. „Вік“. У Київі, 1907. Бок. 64, 8° (з малюнками). Ц. 15 коп.

Драгоманов Д. Про українських козаків, татар та турків. Зложив М. Драгоманов. З додатком про життя М. Драгоманова. Видав. Товариства „Просвіта“ № 1. Київ, 1906. Бок. 64, 16°, Ц. 8 коп.

Етнографічний Збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXI. Галицько-руські народні мельодії зібра-

ні на фонограф Йосиф Роздольським, списав і зредагував Станіслав Людкевич. Часть І. У Львові. 1906. Бок. XXIII+187, 8°.

Запорожець. Календар для народа на рік звичайний 1907. Накл. д-ра К. Трильовського. Коломия, 1906. Бок. 226. Ц. 70 сот. (оправлений 90 сот.).

Земельна справа в Новій Зеландії. З додатками й одмінами з московської мови переказала М. З. Вид. Товариства „Просвіта" № 2. Київ, 1906. Бок. 15, 16°. Ц. 2 коп.

К. Початки науки про права конституційні. Зложив К. Вид. „Благотвор. Общ. изд. общепол. и дешевыхъ книгъ" № 47. Спб., 1906. Бок. 64, 16°. Ц. 8 коп.

Календарик „Сокільство" на 1907 р. Накладом „Сокільського Базару" у Львові. Ц. 20 сот.

Коваленко Гр. Оповідання з історії українського народу од найдавніщих до нових часів. Написав Гр. Коваленко. Полтава, 1907. Бок. 202, 16° (з портретами). Ц. 30 коп.

Комаров М. Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театра українського (1815—1906). Зібрав і впорядкував М. Комаров. Од. 1906. Бок. 231, 8°. Ц. 1 р. 20 к.

Левицький М. Як ратуватися при наглих випадках та каліцтвах. Написав лікарь М. Левицький. Вид. Товариства „Просвіта" № 3. Київ, 1906. Бок. 24, 16°. Ц. 3 коп. (з малюнками).

М. Л. Про організації і держави, написав д-р М. Л. Вид. Товар. „Руска Бесіда" в Чернівцях. Ч. 189. Чернів. 1906. Бок. 33.

М. Л. Спадковий порядок і тестамент в Австрії. Вид. Тов. „Руска Бесіда" в Чернівцях. Ч. 186—187. Чернів. 1906, Бок. 79.

Обух К. Наступає чорна хмара. Написав Клим Обух. Львів, 1907. Бок. 48. Ц. 20 сот. (Відбитка з „Громадського Голосу").

Памятки українсько-руської мови і літератури. Видає археографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Том IV. Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Том. IV. Апокріфи есхатольогічні. У Львові, 1906. Бок. XLV+524, 8°.

Семака Є. Село Гортопи. Після Е. Гроса приладив для народу Євгеній Семака. Вид. Тов. „Руска Бесіда" в Чернівцях. Ч. 184 — 185. Черн. 1906. Бок. 69. Ц. 40 сот.

Т—ич Василь. Про ощадність. З німецьк. переповів для руских селян Василь Т—ич. Вид. Тов. „Руска Бесіда" в Чернівцях. Ч. 182—183. Чернівці, 1906. Бок. 49. Ц. 30 сот.

Філянскій. Ліріка. Т. перший. Москва, 1906. CLX бок. 8°. Ц. 1 карб. 50 коп.

Яричевський С. Горемир. Гоетична казка. Чернівці, 1906. Бок. 24. Ц. 40 сот.

Редактор-видавець *Є. Чикаленко.*

Що було в „Новій Громаді“

за 1906-й рік [1]).

Алчевська Х. Фантазія. Вірші. IV, 87.
Співайте пісні голосніш. Вірші. V, 20.
Андрій. Новий учитель. Опов. XII, 27.
Бебель А. та Перкерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея, з передмовою *Б. Грінченка*. I, 41; II, 89.
Беранже. Сенатор. перекл. *В. Сивенького*. II, 86.
Збірання податків. Перекл. *П. Капельгородського*. XII, 127.
Білоусенко О. Сільський пролетаріят. III, 11.
Бондаренко Ів. В рідній хуторі Євгена Гребінки. VI, 24.
Велике повстання англійського народу, VIII, 83; IX, 65.
Брандес Г. Анатоль Франс. Перекл. *Н. Г.* VIII, 113; IX, 8.
Вартовий П. (В—ий П., В. П.). Свято у Львові. II, 116.
З українського життя. X, 118; XI, 115; XII, 147.
Рецензії на книги: „Пісні“ Жарка. I, 138.—Идея національнаго государства, В. Устинова. I, 147.—Панська хворість, або не берись жінку обдурити, В. Овчинникова. IX, 135.—Новий закон, Л. Мартова. X, 157.—Хто з чого живе, Дікштейна. X, 157.—8 годин праці, Полуботка, X, 157.—Гончарь, Заповіт сім'ї на могилі матері, Зустрічі, М. Одинокого. XI, 158.—Дещо про автономію України. XI, 159.
Василенко В. Справи хліборобські в Полтавщині. X, 49.
Вдовиченко М. До в'язнів. Вірші. VI, 89.
Винниченко В. Моє останнє слово. Опов. I, 1; IV, 1; V, 39; VI, 41.
Хто ворог? Опов. VII, 1.

---

[1]) Римська цифра після заголовку—книга, арабська—сторінка.

Вороний М. Легенда. Вірші. I, 80.
З циклу „За брамою раю". Вірші. VII, 26.
Ти не моя. Вірші. X, 42.
Г. Б.=**Грінченко Б.**
Г-ко Н. Ідея федералізму в „конституціях" декабристів. XII, 7.
Див.: Брандес Г., Маргеріт П., Франс А.
Гаєнко Н. Два перші дні. Згадки. X, 73.
Гейне Г. Маврський король. Перекл. *Л. Українки*. II, 43.
Північне море. Перекл. *Б. Грінченка*. II, 45; V, 21.
На Брокені. Перекл. *В. Милорадовича*. IV, 53.
Гембек А. З історії одного міста. VII, 113.
Горький М. Буревісник. Перекл. *П. Капельгородського*. XII, 125.
Грабовський П. Я виніс все. Вірші. V, 6.
Григоренко Г. „Ecce homo". Опов. II, 3.
Чи по правді? Опов. VIII, 40.
Грінченко Б. Перша жінка. Вірші. I, 88.
Пам'яті Сембратовича. I, 101.
Двоє рідних. II, 1.
Шевченків „Кобзарь" на селі. II, 7.
Гейнріх Гейне. II, 41.
Північне море. З. Гейне. II, 45; V, 21.
На новий шлях. Драма. III, 19; IV, 88.
Служба в церкві 1-го січня 1852 р. Вірші з „Les chatiments" В. Гюго. IV, 118.
Кулішеви твори і сільські читачі. VI, 68; VII, 53.
Старі пісні. Вірші. VIII, 26.
Іванові Франкові. VIII, 138.
Історичні книжки на селі. XI, 90.
Твори світової літератури на селі. XII, 86.
Рецензії на книги: „Етнографічний збірник т. XVII. Коломийки. Зібр. Вол. Гнатюк т. I". V, 153.—„Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство".—Зладив М. Павлик. VIII, 151.—„Що то було сказано у царських манифестах від 6 августа і 17 октября цього року". Сусіди. IX, 135.—Національна рада". IX, 136.—„В Старім і Новім краю". Урманця. X, 155.—„Темна сила". Винниченка (Деде). XI, 158.—„Граматка (Українский буквар)" Норця. XI,

160.—„Рідна мова". Український буквар, О. Базилевича, XI, 160.—„Український початковий букварець". І. Пухальського. XI, 160.—Гайдамаччина, М. Лозинського. XII, 177.

Див.: Бебель А., Пернерсторфер Е.

Гюго В. Служба в церкві 1-го січня 1852 р. Вірші з „Les chatiments". Перекл. *Б. Грінченка*. IV, 118.

Д. В.=Доманицький В.

Д. Д., Д—ко Д.=Дорошенко Д.

Дмитрієв М. З діяльности полтавського земства. VII, 122.

Доманицький В. Цівільний шлюб і шлюбна розлука на Україні, V, 64.

Новознайдені поезії Т. Шевченка. VIII, 102.

Володимир Антонович. IX, 27.

Рецензії на книги: Розвага. I, 136. — Досвітні огні. I, 136. — Наливайко в мідянім биці, І. Франка. I, 140. — Початки гетьманованя П. П. Сагайдачного О. Чайківського. I, 142.—„На громадській роботі" та „Як відкрито Новий світ" Д. Дорошенка. II, 146.—По новымъ мѣстамъ, А. Кауфмана. III, 149.—Науковий збірник, присьвяч. проф. М. Грушевському. III, 141.—Михайло Орша, І. Пухальського. IV, 173.—Що таке народня воля? І. Сігова. V, 151.—Первоучителі слав'ян, А. Ст—кого. V, 151.—Очеркъ исторіи украинскаго народа, М. Грушевскаго. V, 152.—До Бога, А. Гриневича. VI, 165.—Отчетъ Черниг. Губ. Земск. Управы за 1904 г. VII, 147.—Эпизоды и дѣятели эпохи Б. Хмельницкаго, И. Каманина. VII, 148.—Словацький висланник на Україні, С. Томашівського. VII, 150. — Вѣрованія, П. Харузина. VIII, 154.—Переход на хуторі. IX, 142. — Василь Матюренко. Опов. Н. Горової. X, 156.—Як берегтися од хвороб. Н. Горової. X, 156.

Дорошенко Д. (Д. Д—ко, Д. Д.). В. Лесевич. I, 93.

М. Стороженко. II, 112.

Українські кафедри на київському університеті. XI, 121.

Рецензії на книги: Корифеї россійської критики і українське письменство, І. Кревецького. I, 142.—Изъ украинской старины, Н. Сумцова. I, 145.—Народосоюзное начало въ государственномъ строѣ, Русова. II, 144.—За кра-

сою, альманах. III, 137.—Нові і перемінні зьвізди, Ів. Пулюя. IV, 173.—Народная литература. Сборникъ отзывовъ библіот. комиссіи Кіевск. Общ. Грамотн. о книгахъ для нар. чтенія. В. III. IV, 175. — Козаки, М. Драгоманова. VI, 166. — Вінок, О. Білоусенка. VII, 144.—Шевченко, українофіли й соціялізм, М. Драгоманова, VII, 146.—Листи Д. Танячкевича до М. Драгоманова. Зладив і видав М. Павлик. IX, 139. — Писання О. Федьковича. Т. III. XI, 158.—Казки Андерсена, попереказувала М. Загірня. VII, 176.

Див.: Жорес. Ж.

Є. П. Рецензії на книги: Оповідання Яновської. II, 142.—Писання Б. Грінченка, т. II. V, 144.—„Цьвіти Марії", П. Штокалка. VI, 163. — Собраніе политическихъ сочиненій М. Драгоманова. VI, 166.—З глубин душі, Б. Лепкого. VIII, 146.—По дорозі життя, Б. Лепкого. VII, 146.—В такі хвилі, О. Луцького. IX, 133.—Ой люлі, смутку, П. Кармапського. X, 153.

Є. С.—**Єфремов С.**

Єфремов С. (Сергій, Ситковецький, С. Є.) Відгуки з життя та письменства. I, 118; III, 101; IV, 121; V, 112; VI, 152.

З россійського життя. III, 124; IV, 155; V, 137; VII, 131.

Велика навчителька і мизерні учні. VI, 107.

Рецензія на книгу: Записки українця з побуту між полудневими слав'янами, С. Крутя. VI, 165.

Жорес Ж. Рідний край і робітники. Промова. Перекл. *Д. Д—ко.* IV, 72.

Загірня М. Два горя. Опов. II, 78. Наші товариства. I, 129.

Іваненко Д. За кордоном. X, 147.

К. Гр. Нове видання для селян. VII, 139.

К. М. Рецензія на: Українське весілля (з голосами), Ів. Демченка. I, 144. — Изъ воспоминаній прошлаго, Пантелѣева, II, 148.

Капельгородський П. Бережким порадникам. Вірші. IV, 71.

Весною. Вірші. VI, 40.

Роздоріжжя. Вірші. VII, 78.

Сільський пролетаріят в Кубанщині. VIII, 27.

У негоду. Вірші. X, 20.

Невгомонне серце. Вірші. XI, 50.
Балакучим патріотам. Вірші. XI.
Буревісник. Перекл. з М. Горького. XII. 125.
Збірання податків. Перекл. з Беранже. XII. 127.
Коцюбинський М. Сміх. Опов. II, 29.
Згадки про Р. Сембратовича. III, 61.
Кримський А. Бейрутські оповідання: I. „Растлініє нравів". VI, 1; VII, 28. II. Соломониця, або Соломон у спідниці. VIII. 1.
Критично-филологичні уваги про ложки дьогтю в бочках меду. VII, 105.
Сам своє щастя розбив. Вірші. VIII, 1.
Кропивницький М. За тридцять п'ять літ. IX, 47.
Кушнір В. Українське питання в польській призмі перед Європою. X, 21.
Небезпечність для Європи. X, 113.
L. Рецензія на „Веселку", український стінний календарь на рік 1906. I, 151.
Лащенко Р. Під соловейків спів. Опов. X, 43.
Левицький М. Пенсія. Опов. I, 82. Добре діло. Опов. III, 1.
Липа І. Вона не вмірає. II, 109.
Лісак-Тамаренко. На страшний суд. Опов. IX, 107.
Лозинський М. Антін Менгер і його соціяльно-політичні твори. V, 91; VII, 79.
Вісти з Галичини. V, 129; VI, 145; X, 123; XI, 129.
Українська школа в Галичині. X, 96; XI, 51.
Лотоцький О. На від'їзді. Сторінка з спогадів. VII, 16.
М. В.=Мировець В.
М. Л. Відокремлення Галичини. IV, 144.
Мандрівець. Про селянську спілку. VI, 98.
Маргеріт П. В. Собака та вовк. Опов. Переклала Н. Г. XII, 129.
Маркович Д. На свят-вечір. Опов. I, 59.
Матушевський Ф. З россійського життя. II, 120; IX, 115; X, 132. XI, 136; XII, 156.
Метерлінк М. Сліпці. Переклав Є. Тимченко. XII, 66.
Милорадович В. На Брокені. Вірші з Гейне. IV, 53.
Мировець В. (В. М.) Чого нам сумно згадувати про Шевченка. II, 63.
Україна і Європа. III, 78.

Рецензії на книги: Починок, Г. Комарової. I. 134,—Перша ластівка, М. Чернявського. I, 138.—З потоку життя, М. Коцюбинського і М. Чернявського. V, 149.—Кіевскій митрополитъ Г. Банулеско-Бодони, В. Чеховскаго. IX, 139.

Невада А. Наші родичі за морем. XII, 105.

Нові книги. I—XII.

О. М. Весняної ночі. Ескіз. IX, 88.

П. М. Рецензія на кн. „Як збіраються і куди повертаються народні гроші". VII, 145.

Павловський М. Перша київська етнографична вистава. III, 92.

Рецензії: на популярно-наукові книжки за 1905 рік, в Россії: „Про холеру" М. Левицького, „Як ми боролися од холери". Г. Коваленка, „У дитини головка болить у—матері серце" Задьори, „Під землею", „Оборонець покривджених" М. Загірньої, „Серед виноградарів південної Франції" С. Русової, „Мале та розумне" П. Є. „Найважніші хазяйські справи" Сусіди. I, 148.—Українські твори Є. Гребінки. VI, 162.

Панасенко С. Народня школа і рідна мова на Вкраїні. IX, 93.

Пахаревський Л. Батько. Нарис. III, 85.

Вернувся. Опов. XII, 96.

Рецензії на книгу: Олександер Македонський, великий войовник. IX, 143.—Шляхта. Драм. сцени. Г. Є—ва. XII, 175.

Перекотиполе І. Рецензія на книги: Про українських козаків, татар та турків, М. Драгоманова. XII, 178.—Земельна справа в Новій Зеландії. XII, 178.—Як рятуватися в наглих випадках та каліцтвах, М. Левицького. XII, 175.—Календарь Просвіти. XII, 178.

Пернерсторфер Е. Див. Бебель А.

Пилипович М. Державний лад і здоров'я народне. IV, 40.

Піснячевський В. Наймані робітники в сільському господарстві. V, 7.

П—ський Л.=Пахаревський Л.

Романович Н. Розвіяні мрії. Опов. XI, 73.

Рулька І. Давно це було. Вірші. VII, 52.

Русов О. Два білоруські поети. XI, 30.

Самійленко В. (В. Сивенький). Невдячний кінь. Вірші. I, 40.

Сенатор. З Беранже. II, 86.
Див.: Франс А.
Сергій=Єфремов С.
Сивенький В.=Самійленко В.
С—к Євг. Рецензія на книгу: „Древности Украины: деревянные и каменные храмы. М. Павлуцкаго. VII, 155.
Смуток П. Битий шлях. Опов. V, 79.
S—оп. За кордоном. XI, 149; XII, 175.
Старицький М. Зо мли минулого. Уривки спогадів. VIII, 60.
Супруненко Г. На селі. Вірші. III, 18.
Тесленко А. За пашпортом. Опов. III, 72.
Хуторяночка. Опов. VII, 71.
Сип. Опов. XI, 38.
Тимченко Є.—див. Метерлінк М.
Труба Ів. Подорож на села. З натури. IV, 108.
Українка Л. Маврський король. З Гейне, II, 43.
Три хвилини. Діалог. X. 1.
Утопія в беллетристиці. XI, 13; XII, 42.
В дому роботи, в країні неволі. Діалог. XII, 1.
Див.: Фегі Ф.
Українська преса. I, 152; II, 152; III, 152; IV, 176; VI, 171; VIII, 155; IX, 144.
Фечі Ф. Справа ірландської мови. Пер. *Л. У.* I, 66.
Франс А. Дочка Ліліт. Опов. перекл. з франц. *Н. Г.* VII, 94.
З оповіданнів Анатоля Франса: I. Ріке. II. Думки Ріке. III. Непідкупні судді. Перекл. В. Самійленка. X, 85.
Черкавський М. На землю май прийшов. Вірші. V, 63.
Українці і поляки в Думі. VI, 133.
Черкасенко С. У шахті. Вірші. III, 84.
О, жити ще можна. Вірші. V, 90.
Ніч. Вірші. VIII, 80.
Вночі. Вірші. XI, 72.
З віршів: I. Надії. II. Осінні пісні. XII, 65.
Чернявський М. З днів журби і гніву. Вірші, III, 68.
Співець. Опов. V, 1.
Танки бюрократів. Вірші. VI, 67.
Нависла ніч. Вірші. VII, 70.
Хліб наш насушний. Нарис. VIII, 81.

Осліплення Париса. Опов. IX, 20.
Устань і йди! Опов. IX, 23.
З віршів: I. Заспів. II. Ратай. XI, 89.
Моя віра. Вірші. XII, 26.
Черняк Нісон. Червона ніч. Драматичний нарис. З єврейської мови переклали *Марія Ф.* та *Сергій Б.* VI, 90.
Шевченко Т. Новознайдені Шевченкови твори: I. Сова. II. Дівочії ночі. III. Маленькій Мар'яні. IV. Три літа. X, 60.
Щербаківська Є. На чужому. Опов. VI, 84.
Що є по журналах. I—XII.
Я. Б. Спілка вчителів. V, 107.
Яновська Л. Серед ночі. Опов. IV, 54.
Свято. Опов. XI, 1.
Ярошевский Б. За кордоном. I, 106; II, 120; III, 130; IV, 150; VI, 139; VIII, 138; IX, 129.

ЯКІ КНИГИ ЗРЕЦЕНЗОВАНО.

Андерсен Г. Х. Казки. Поперекладала М. Загірня. XII. 176.
Базилевич О. Рідна мова. Український буквар. Полт. 1907. XI,160.
Білоусенко О. Вінок. Читанка з 120 малюнками. Улож. О. Білоусенко. Спб. 1905. VII, 144.
Веселка. Український стінний календарь на рік 1906. I, 151.
Винниченко (Деде). Темна сила. Харьк. 1906. XI, 158.
Гнатюк В.—див. Етногр. збірник.
Горовая Н. Василь Матюренко. Опов. К. 1906. X, 156.
Горовая Н. Як берегтися од хвороб. К. 1906. X, 156.
Гребінка Є. Українські твори. Видавн. „Вік". К. 1906. VI, 162.
Гриневич А., свящ. До Бога. Євангельскі наголоси. Балта, 1906. VI, 165.
Грінченко Б. Писання. Т. II. К. 1905. V, 144.
Грушевскій Мих. Очеркъ исторіи украинскаго народа. Изд. второе. Спб. 1906. V, 152.
Демченко Ів. Українське весілля (з голосами). Од. 1905. I, 144.
Де-що про автономію України. Харьк. 1906. XI, 159.
Дікштейн. Хто з чого живе. Спб. 1906. X, 157.

Дорошенко Д. На громадській роботі (про Пантелеймона Куліша). Спб. Як відкрито Новий світ. Спб. II, 146.

Досвітні Огні. Український декламатор. Упорядкував Б. Грінченко. К. 1905. I, 136.

Драгоманів М. Козаки. Львів, 1906. VI, 166.

Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Зладив М. Павлик. Львів, 1906. VIII, 151.

Драгомановъ М. Собраніе политическихъ сочиненій М. Драгоманова. Paris. VI, 166.

Драгоманів М. Шевченко, українофіли й соціялізм. Львів, 1906. VII, 146.

Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. З передмовою про життя Драгоманова. Вид. Т-ва „Просвіта" у Київі. № 1. К. 1906. XII, 178.

Етнографічний Збірник т. XVII. Коломийки. Зібрав *Вол. Гнатюк.* Т. I. Льв. 1905. V, 153.

Є—в Г. Шляхта. Драматичні сцени в IV діях. Черн. 1906. XII. 175.

Є. П, Мале та розумне. Спб. 1905. I, 148.

Жарко Я. Пісні. Катеринодар, 1905. I, 138.

Загірня М. Під землею. Спб. 1905. I, 148.

„ Оборонець покривджених. Спб. 1905. I, 148.

Задьора Г. У дитини головка болить—у матері серце. Спб. 1905. I, 148.

За красою. Альманах в честь О. Кобилянської. Зібр. і вид. О. Луцький. Чернівці, 1905. III, 137.

Земельна справа в Новій Зеландії. Вид. Т-ва „Просвіта" у Київі № 2. К. 1906. XII, 178.

З потоку життя. Альманах. У порядкували *М. Коцюбинський і М. Чернявський.* Хер. 1905. V, 149.

Календарь Просвіти. Рік перший. 1907. Вид. Т-ва „Просвіта" у Київі. № 4. К. 1906. XII. 178.

Каманинъ И. Эпизоды и дѣятели эпохи Богдана Хмельницкаго. К. 1906. VII, 148.

Карманський П. Ой люлі, смутку. Ліричні поезії. Львів. 1905. X, 153.

Кауфманъ А. А. По новымъ мѣстамъ. Спб. 1906. III, 149.

Коваленко Г. Як ми боронились од холери. К. 1905. I, 148.

Комарова Г. Починок. Од. 1905. I, 135.

Кревецький Ів. Корифеї россійської критики і українське письменство. В. Г. Белінський. Львів, 1905. I. 142.

Крутъ Софронъ. Записки українця з побуту між нолудневими слав'янами. Льв. 1906. VI, 165.

Левицький М. Про холеру. К. 1905. I, 148.

Левицький М. Як ратуватися при наглих випадках та каліцтвах Вид. Т-ва „Просвіта" у Київі. № 3. К. 1906. XII, 178.

Лепкий Б. З глубин душі. Вибір поезій, Льв. 1905. VIII, 146.

Лепкий Б. По дорозі життя. Вибір оповідань. Львів, 1905. VIII, 146.

Лозинський М. Гайдамаччина. Із історії народніх рухів на Україні в 18-ім столітю. Л. 1906. XII, 175.

Луцький О. В такі хвилі. Поезії. Львів. 1906. IX, 133.

Мартов Л. Новий закон. Спб. 1906. X, 157.

Народная литература. Сборникъ отзывовъ библіотечной комиссіи Кіевскаго Общ. Грамотн. о книгахъ для народнаго чтенія. В. Ш. К. 1906. IV, 175.

Науковий Збірник, присьвячений професорові М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904). Льв. 1906. III. 141.

Національна рада. Вид. „Донской Рѣчи". IX, 136.

Норець. Граматка. (Український буквар). К. 1906. XI, 160.

Овчинниковъ И. Панська хворість, або не берись жінку обдурити. Жарт в одній дії. К. 1906. IX, 135.

Одинокий М. Гончарь. Полт. 1906. XI, 158.

Одинокий М. Заповіт сім'ї на могилі матері. Полт. 1906. XI, 158.

Одинокий М. Зустрічі. Полт. 1906. XI, 158.

Олександер Македонський, великий войовник. Видавн. „Вік". № 53. К. 1906. IX, 143.

Отчетъ Черниговской губернской земской управы за 1904 годъ. Черн. 1905. VII, 147.

Павлик М.—див. *Драгоманов, Танячкевич.*

Павлуцкій М. Древности Украины: деревянные и каменные храмы. 1905. VII, 153.

Пантелѣевъ А. Ф. Изъ воспоминаній пропілаго. Спб. 1905. II, 148.

Переход на хуторі. (Від Гайсинської земської управи). Гайсин, 1906. IX, 142.

Перта ластівка. Альманах. Упорядкував М. Черняв'ський. Херс. 1905. I, 138.

Полуботок. 8 годин праці! Спб. 1905. X, 157.

Пулюй Ів. Нові і перемінні зьвізди. Вид. третє. Від. 1905. IV, 173.

Пухальскій И. Михайло Орша. З Лермонтова. Полтава, 1906. IV, 173.

Пухальський И. Український початковий букварець. Полт. 1906. XI, 160.

Розвага. Український декламатор. Уложив О. Коваленко. К. 1905. I, 136.

Русовъ А. Народосоюзное начало въ государственномъ строѣ и при выборахъ депутатовъ въ представительныя учрежденія. Спб. 1905. II, 144.

Русова С. Серед виноградарів південної Франції. Спб. I. 148.

Сігов І. Що таке народня воля? Видавн. „Праця". Спб. 1906. V, 151.

Ст—кий А. Первоучителі слав'ян. Вид. „Благ. Общ. изд. общ. и деш. кн." № 41. Спб. 1906. V, 151.

Сумцовъ Н. Изъ украинской старины. Харьк. 1905. I, 145.

Сусіда. Найважніші хазяйські справи. Спб. 1905. I, 148.

Сусіда. Що то було сказано у царських маніфестах від 6 августа і 17 октября цього року. Житом. 1906. IX, 135.

Танячкевич Д. Листи до Мих. Драгоманова (1876—1877). Зладив і видав М. Павлик. Л. 1906. IX, 137.

Томашівський Ст. Словацький висланник на Україні (1708—1709). VII, 150.

Урманець. В Старім і Новім краю. Скрентон, Па. 1906. X, 155.

Устиновъ В. М. Идея національнаго государства. Харьк. 1906. I, 147.

Федькович О. Писання. Т. III. Львів, 1906. XI, 155.

Франко Ів. Наливайко в мідянім биці. Львів. 1906. I, 140.

Харузинъ Н. Этнографія. Лекціи, читанныя въ Императорскомъ Московскомъ университетѣ. IV. Вѣрованія. Спб. 1905. VIII, 154.

Харузина В. Матеріалы для библіографіи этнографической литературы. Спб. 1905. VIII, 154.

Чайковський П. Початки гетьманованя Петра Конашевича Сагайдачного. Львів. 1906. I, 142.

Чеховскій В. Кіевскій митрополитъ Гавріилъ Банулеско-Бодони (1799—1803). К. 1905. IX, 139.

Штокалко П. Цьвіти Марії. Поезиї в честь Матері Божої. Льв. 1906. VI, 163.

Як збіраються і куди повертаються народні гроші. Видавн. „Праця". Спб. 1906. VII, 145.

Яновська Л. Оповідання. Видавн. „Вік". К. 1905. II, 143.

Нова Громада

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК

містить твори красного письменства (поезії, оповідання, повісті, драматичні твори), наукові й публіцистичні статті, огляд політичного і громадського життя на Україні й по-за її межами і т. и.

Виходить що-місяця книжками по 10 аркушів друку.

В перших десятьох книжках надруковано оригінальні й перекладні твори оцих авторів: Х. Алчевської, А. Бебеля, П. Беранже, О. Білоусенка, Ів. Бондаренка, Г. Брандеса, В. Василенка. В. Винниченка, М. Вороного, Н. Гаєнка, П. Грабовського, Г. Гейне, А. Гембека, Г. Григоренка, Б. Грінченка, В. Гюго, Н. Дмитріева. В. Доманицького, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Ж. Жореса, М. Загірньої, П. Капельгородського, М. Комарова, М. Коцюбинського, проф. А. Кримського, М. Кропивницького, В. Кушніра, Р. Лащенка, М. Левицького, І. Липи, Лісака-Тамаренка, М. Лозинського, О. Лотоцького, Мандрівця, Д. Марновича, Ф. Матушевського, В. Милорадовича, В. Мировця, М. Павловського, С. Панасенка, Л. Пахаревського, Є. Пернерсторфера, В. Піснячевського, І. Рульки, В. Сивенького, П. Смутка, М. Старицького, Г. Супруненко, А. Тесленка, І. Труби, Л. Українки, Ф. Фегі, А. Франса, М. Черкавського, С. Черкасенка, М. Чернявського, Н. Черняка, Т. Шевченка, Є. Щербанівської, Л. Яновської, Б. Ярошевського та ин.

Ціна зъ пересилкою на рік **6** карб.; за кордон— **8** карб. **50** коп.; окрема книжка коштує **60** коп. Адреса редакції місячника НОВА ГРОМАДА— Київ, Велика Підвальна вул. д. 6, біля Золотих воріт.

Рукописи, яких редакція не візьме до журналу, бережуться шість місяців після того, як одіслано про це звістку авторові, а тоді, коли автор не пришле на пересилку їх грошей,—знищуються.—Вірші, не взяті до друку, зовсім не зберігаються; коли автор не одержить три місяці ніякої звістки про їх, він може давати їх до иншого видання. З приводу віршів редакція НЕ ЛИСТУЄТЬСЯ.

Передплачувати НОВУ ГРОМАДУ можна також у книгарні «Кіевской Старины», у Київі, Безаківська ул. № 8. У Львові журнал можна передплачувати в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, ул. Театральна, ч. 1.

Редактор-видавець Є. Чикаленко.